ISSN 2524-017X
DOI: 10.33663/2524-017X

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

Випуск 12

**До 30-річчя від дня проголошення
Незалежності України**

Науково-практичний юридичний журнал «Альманах права»
внесено до:
Переліку наукових фахових видань України
категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 «Право», 293 «Міжнародне право»)
(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28 грудня 2019 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща)
(листопад 2017 р.)

Київ – 2021

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
протокол № 6 від 01 липня 2021 р.

Редакційна колегія:

Малишева Н. Р. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач відділу проблем земельного, аграрного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(головний редактор)***;

Шемшученко Ю. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Оніщенко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України ***(заступник головного редактора)***;

Андрійко О. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Базедов Ю. – професор Інституту іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка (Німеччина);

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Гріненко О. О. – доктор юридичних наук, професор, старший науковий співробітник, завідувач відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України;

Денисов В. Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Журавльов Д. В. – доктор юридичних наук, професор, Заступник Керівника Департаменту з питань громадянства, помилування, державних нагород – керівник управління з питань помилування Офісу Президента України;

Зайчук О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Кваша О. О. – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Костенко О. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Коструба А. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Кот О. О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, директор Київського регіонального центру Національної академії правових наук України;

Кресіна І. О. – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, академік Української академії політичних наук, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Кузнєцова Н. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, віце-президент Національної академії правових наук України;

Кулинич П. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу проблем земельного, аграрного, екологічного та космічного права, завідувач Сектору аграрного та земельного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Ладиченко В. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Макаренко Л. О. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Нагребельний В. П. – кандидат юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Нієсьоловські Я. – доктор правничих наук, старший викладач кафедри теорії та філософії держави і права юридичного факультету Гданського університету ***(Республіка Польща)***;

Оксамитний В. В. – доктор юридичних наук, професор, керівник Центру порівняльного правознавства, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Інституту міжнародного права і економіки ім. О. С. Грибоєдова;

Пархоменко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, вчений секретар Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Романенко Є. О. – доктор наук з державного управління, професор, проректор Міжрегіональної Академії управління персоналом, заслужений юрист України;

Сіренко В. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України, головний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Сіроха Д. І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Скрипнюк О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора з наукової роботи Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

Сунєгін С. О. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Усенко І. Б. – кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

Хуторян Н. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;

Чижмарь К. І. – доктор юридичних наук, доцент, заступник Генерального директора Директорату Офісу Президента України, заслужений юрист України;

Чижмарь Ю. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та правоохоронної діяльності Університету «Україна»;

Шумило М. М. – доктор юридичних наук, начальник правового управління Департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду.

АЛЬМАНАХ ПРАВА. Тлумачення права: від теорії до практики. – Випуск 12. – Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021. – 344 с.

У виданні досліджено проблеми тлумачення права, наведено концептуальні підходи до його визначення та сутнісних характеристик. Окремий вектор присвячено особливостям та практичному значенню тлумачення права.

Науково-практичний юридичний журнал розраховано на наукових і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та наукових установ, докторантів, аспірантів, студентів, практичних працівників та всіх зацікавлених осіб.

Адреса редакційної колегії:

01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202. тел./факс (044) 278-80-24

Сайт: http://www.almanahprava.org.ua/

E-mail: idp.teorija.confer@gmail.com

© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2021

© Автори статей, 2021

ЗМІСТ

Шемшученко Ю. С. Вступне слово 8

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ВИМІРИ

Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Концепт «Державний суверенітет» у класичних західних теоріях та сучасному вітчизняному державознавстві 11

Оніщенко Н. М. Проблемні питання тлумачення доктринальних помилок 19

Костицький В. В. Тлумачення норм права як форма реалізації права 24

Пархоменко Н. М. Актуальні проблеми правової визначеності та тлумачення норм права на сучасному етапі правової реформи 30

Шутак І. Д. Юридична техніка судової практики та її роль у правотворчості держави 35

Батанов О. В. Проблеми сучасного українського унітаризму у фокусі доктринального тлумачення Конституції України 42

Бобровник С. В. Судове правотлумачення: особливості та практичне значення 50

Малишев Б. В. Прийоми телеологічного способу тлумачення норм права 57

Дзейко Ж. О. Поняття та сутність юридичної техніки тлумачення норм права: теоретико-правові аспекти 62

Мірошниченко М. І. До питання виникнення системних помилок в тлумаченні права у зв'язку з проблемою об'єкта юридичної науки 66

Дідич Т. О. Взаємодія законотворчості та політичного плюралізму в сучасних умовах розвитку України 71

Макаренко Л. О. Права людини в Україні: сучасні виклики та загрози 76

Луцький Р. П. Вплив неофіційного тлумачення через громадську думку на формування уявлення про законність, справедливість та правопорядок 89

Січевлюк В. А. Взаємозв'язок теоретичних концептів юриспруденції та юридичної практики (на прикладі категорії «правова суб'єктність») 94

Шевченко А. Є., Антошкіна В. К. Науково-правова доктрина та її значення у правотлумаченні 99

Shevchenko A. Ye., Kudin S. V. Variety of theoretical approaches to legal interpretation 109

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

Акуленко Д. Ю. Формування громадянського суспільства в умовах сьогодення 115

Богініч О. Л. Тлумачення права як проблема юридичної герменевтики: окремі питання теорії 119

Бондарук Т. І. Право і його тлумачення в контексті культурно-історичного процесу ... 125

Варакута І. О. Поняття та сутність правової обізнаності ... 128

Варич О. Г. Тлумачення права: аксіологічний вектор розвитку ... 132

Васецький В. Ю. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу ... 136

Винокуров В. В. Права людини. Захист та забезпечення ... 141

Гаврилюк С. В. Помилка в загальнофілософському значенні та як предмет дослідження юридичної науки ... 148

Кобан О. Г. Тлумачення права судом як елемент правотворчості ... 153

Котенко М. В. Методологічна основа наукового дослідження інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену ... 165

Кубко А. Є. Захист державних інтересів і відповідальність держави (деякі теоретичні питання) ... 170

Лужанський А. В. Спеціальні гарантії як складова конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини в Україні ... 175

Львова О. Л. Права людини та суспільний інтерес: у пошуках балансу ... 179

Марченко М. А. Розуміння юридичної категорії «гідність» у правових підходах країн ісламського світу ... 186

Мельник А. М. Генезис судової практики і судового прецеденту ... 191

Міма І. В. Ідеологічні прояви християнсько-правових традицій у правовій системі ... 195

Николина К. В. Юридична процедура офіційного тлумачення юридичних текстів ... 200

Новіцький В. В. Народовладдя як одна із фундаментальних основ реалізації юридичних гарантій прав людини в Україні ... 204

Огнев'юк Г. З. Ясність та чіткість законодавчих положень як вимога правової визначеності ... 210

Осядла М. В. Автентичне тлумачення правових норм: теоретичний вимір ... 215

Палій Н. О. Про окремі терміни і дефініції в законодавстві про гендерну рівність ... 220

Середюк В. В. Роль та значення держави в неоконсерватизмі ... 227

Страшинський Б. Р. Історія зародження уявлень про принцип розумності в механізмі тлумачення права ... 232

Сунєгін С. О. Антропоцентризм як парадигма розвитку юридичної науки: історичні витоки та сучасний контекст ... 237

Тарахонич Т. І. Тлумачення норм права як структурний компонент механізму правового регулювання ... 252

Теремцова Н. В. Тлумачення в сучасній юридичній літературі функціонування приватного та публічного права ... 258

Худояр Л. В. Поняття «вольності» в українській правовій традиції та юридичних документах XV – початку XX ст. 263

Чепульченко Т. О. Права людини у демократичному суспільстві..... 270

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА: ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Маржина А. А. Правоінтерпретаційна функція в системі функцій нотаріату України: теоретико-правовий аспект..... 277

Д'яченко Т. Г. Істотні умови договору банківського вкладу за цивільним законодавством України 282

Звєрєв Є. О. Справа «Тео» про законні очікування при тлумаченні міжнародних договорів. Уроки для України..... 287

Камінська І. В. Суд Європейського Союзу: історіографія європейських джерел, опублікованих у період 1957-1992 рр..... 292

Малашенкова Т. М. Значення правозастосовної практики у досягненні правової визначеності щодо підстав дисциплінарної відповідальності судді..... 300

Плавич І. В. Проблеми правового регулювання форми договору позики в цивільному законодавстві України 306

Сверба Ю. І. Забезпечення реалізації права на доступ до правосуддя як обов'язковий атрибут правової держави..... 311

Скрипнюк О. О. Утвердження засад демократичного, політичного режиму в конституційному процесі сучасної України 317

Тернавська В. М. Інтерпретація права як форма реалізації конституційно-правової політики держави 323

СЛОВО МОЛОДИМ

Шелих А. А. Доктринальна правосвідомість та професійна правосвідомість юриста: співвідношення і значення для суспільства..... 329

Ю. С. Шемшученко,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
академік Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук,
дійсний член Міжнародної академії екологічного права (США),
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-8157-9725

ШАНОВНІ КОЛЕГИ! ГОСТІ! НАУКОВЦІ!

Те, яким чином правові приписи втілюються у життя, те, наскільки ефективно вони здатні захистити права та інтереси людини, донести до адресатів зміст прав і обов'язків, неабияк залежить від того, як вони тлумачаться суб'єктами права. Тому для усіх суб'єктів права потрібно правильно з'ясувати та усвідомити зміст норми права. Особливо це стосується застосування права органами державної влади, які в процесі своєї діяльності мають володіти основними принципами тлумачення норм права, якими виступають основні ідеї та вимоги, що ставляться до тлумачення як процесу пізнання змісту норм права чи різних юридичних документів. У результаті досягається головна мета тлумачення – встановлення істинного значення правових приписів, визначення специфіки прав та обов'язків суб'єктів права, які закладені нормотворцем у нормі права, правильне застосування норми права уповноваженими суб'єктами, зміцнення правопорядку та поширення правильних уявлень про зміст і спрямованість норм права та їх призначення в суспільстві.

Врешті-решт, метою тлумачення є запобігання юридичних колізій та помилок. Зокрема, суб'єкт, який припускається помилки, виходить із добросовісного припущення правильності своїх дій. Помилка виключає винність, оскільки виникає без попереднього свідомого наміру. Однак можуть виникати певні негативні наслідки таких помилок, за які відсутня юридична відповідальність, а стан реалізації прав і свобод людини втрачає свою ефективність, чим погіршується становище суб'єктів права. Зокрема, чимало помилок детерміновані неправильною інтерпретацією отриманої інформації.

У цьому випадку проблема стосується не тільки потреби у встановленні відповідальності за неправильне застосування норм права, а передусім механізмів і засобів запобігання порушення прав і свобод, які відбуваються внаслідок неправильного розуміння їх змісту.

Зазначене обумовлює необхідність наукового осмислення поняття, особливостей та значимості правоінтепретації як засобу з'ясування змісту недосконалої норми права, змісту прав, свобод і обов'язків суб'єктів права, вміщених у правовій нормі, та засобу забезпечення законності як важливого принципу функціонування права. Таким чином, необхідність тлумачення у праві обумовлюється не лише недосконалістю та неоднозначністю самого права, а й сутністю правореалізації, що потребує інтерпретації права.

Однак процес тлумачення не є простим і вимагає дотримання певних правил і принципів. Складність цього пов'язується із такими факторами, як: складність самого права та джерел його вияву; складність процесу тлумачення, що включає уяснення та роз'яснення норм; поширеність тлумачення на всі стадії правового регулювання; особливості суб'єктів права, що здійснюють тлумачення; багатоаспектність мети тлумачення; ступінь поширеності результатів тлумачення.

Це дозволяє говорити про наявність особливостей тлумачення стосовно різновиду юридичної діяльності. Саме в процесі тлумачення як інтелектуальної діяльності відбувається встановлення змісту норм права у певній ситуації, їх подальше роз'яснення.

Зокрема, особливого значення тлумачення набуває в процесі прийняття правосудного рішення. Адже цей особливий різновид правозастосування пов'язується із необхідністю знаходження компромісу спірних інтересів, можливістю виправлення помилок у розумінні змісту акту учасниками процесу і недопущення власних, врахуванням особливостей спірних ситуацій, роз'яснення змісту прийнятого рішення зацікавленим суб'єктам, необхідністю винесення рішення за наявності колізій чи прогалин у праві; забезпеченням реальності правових вимог, що існують не лише на папері, а і діють у реальному житті, забезпеченні переконаності суб'єктів права у можливості забезпечення правових інтересів законним шляхом тощо.

Отже, тлумачення права лежить у площині пізнання права, що також пов'язане з такими двома ключовими аксіологічними векторами розвитку тлумачення права, як:

1) осягнення істинного та об'єктивного сенсу правових приписів, адже лише ознайомлення з текстом правового припису є недостатнім; мається на увазі осягнення «духу» правового припису, який би відповідав намірам правотворця, принципам права, на яких він ґрунтується, ідеологічної складової, яка відображає основоположні цілі суспільства, його ціннісні орієнтири (цінності моралі, політики тощо);

2) творчий характер цього процесу, який пов'язаний із сталістю та динамізмом правових приписів та їх відповідністю сучасним викликам суспільства. Цей процес вимагає високого рівня професіоналізму, що, в першу чергу, пов'язується з проблемою меж тлумачення правових норм, оскільки тлумачення не має змінювати чи доповнювати існуючий правовий припис. Тлумачення права має лише розвивати та істинно встановлювати об'єктивний зміст правової норми.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-1

УДК 342.21

Олександр Васильович Скрипнюк,
заступник директора Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ORCID: 0000-0001-7052-3729

Анжеліка Романівна Крусян,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6437-2864

КОНЦЕПТ «ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ» У КЛАСИЧНИХ ЗАХІДНИХ ТЕОРІЯХ

Постановка проблеми. В умовах зовнішньої агресії проти України, анексії Республіки Крим та окупації південно-східної частини української території актуалізується проблема забезпечення державного суверенітету як у теоретичній, так і практичній площинах. На особливу увагу заслуговують в цих умовах конституційно-правові аспекти державного суверенітету, їх дослідження. Теоретичне і практичне розв'язання задекларованої проблеми безпосередньо впливає на ефективність сталого розвитку України як незалежної суверенної держави, повноправного члена міжнародного та, зокрема, європейського співтовариства. Для теоретичного осмислення концепту державного суверенітету та визначення науково-практичної парадигми методологічно обґрунтованим є визначення змісту поняття, що становить категоріальну основу дослідження пропонованої проблематики, а саме: поняття «державний суверенітет» та конституційно-правове забезпечення державного суверенітету. Незважаючи на те, що існує багато досліджень, присвячених категорії «державний суверенітет», в науковій юридичній літературі часто існують розходження щодо визначення концепту «державний суверенітет». Постає необхідність чіткого з'ясування його визначення у сучасній конституційній доктрині. З іншого боку, категорія «державний суверенітет» настільки є затребуваною сьогодні, що це стимулює науковців до дослідження ідей обмеженого, відносного, замислового суверенітету, що підтверджує існування проблем категоріального апарату науки конституційного права та зумовлює подальше і поглиблене дослідження категорії «державний суверенітет». Для України в умовах зовнішньої агресії, продовження перманентної кризи в державі і суспільстві, конституційної нестабільності і невизначеності конституційної реформи архіважливим завданням є забезпечення державного суверенітету, консолідація всієї української нації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концепт «державний суверенітет» вже ставав предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених-правознавців. Зокрема він досліджувався такими вченими: О. Батанов, Ю. Бисага, А. Колодій, А. Куян, С. Стеценко, В. Федоренко, Г. Біро, Б. Джессопта. Не применшуючи ролі та значення наукового доробку цих та багатьох інших вчених, спробуємо концентровано осмислити концепт «державний суверенітет» з метою вдоско-

нальне його поняття, уточнення сутності та визначення перспектив подальшого його розвитку у науковому дискурсі.

Мета статті. Метою цієї статті є вдосконалення сутності концепту «державний суверенітет» на основі аналізу найновітніших досягнень юридичного знання.

Основні результати дослідження. Теорія суверенітету, маючи глибоке історичне коріння (від зародження ідеї суверенітету в середні віки у Франції та її відображення в працях Ж. Бодена; через розвиток вчення про суверенітет у політико-правовій думці західних країн та у вітчизняній конституційно-правовій думці XVI–XX століття; [докладно див., напр.: [1, с. 41–144]; до сучасних концепцій [2, с. 27–72]), зазнавала сутнісних змін, детермінованих демократизацією та гуманізацією соціуму, розвитком світового та вітчизняного конституціоналізму, а також сучасними процесами політичної глобалізації.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень, присвячених суверенітету, які є джерелами теорії суверенітету, у сучасній правовій науці продовжуються дискусії щодо визначення сутності, змісту, механізмів забезпечення цього складного політико-правового феномену.

Традиційно конституційно-правова наука розглядає «тріаду» – національний, народний та державний суверенітет, дослідження якої не втрачає своєї актуальності. Як слушно визначається в науковій літературі, «однією з актуальних проблем політико-правових досліджень залишається співвідношення таких понять і відповідних конституційних інститутів та політичних практик, як «народний суверенітет», «національний суверенітет», «державний суверенітет»» [3, с. 6].

Поняття суверенітету нації виникає в XX ст. як право нації на самовизначення, аж до створення національної держави. Національний суверенітет у демократичній конституційній державі повинен діалектично поєднуватися з народним суверенітетом і виражатися, передусім, у втіленні інтересів титульної (найбільш численної) нації та в праві інших націй (національних меншин, народностей тощо) на збереження своєї національної ідентичності, освітніх прав, культурних прав (збереження і розвиток культури, релігії, традицій і звичаїв, за умови, що вони не суперечать національному праву та міжнародним стандартам тощо).

Взаємозв'язок та взаємозалежність народного, національного та державного суверенітету простежується у тексті Преамбули Конституції України, яка містить таке положення: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, … приймає цю Конституцію – Основний Закон України». Тобто йдеться про народний суверенітет («суверенну волю народу») та національний суверенітет (здійснення «українською нацією … права на самовизначення»), які є змістовно взаємообумовленими.

Суверенітет народу, виражений у народовладді, реально виявляється і реалізується в суверенітеті державної влади, будучи його основою, базисом в демократично організованому суспільстві, оскільки «субстанція держави – народ. Іншої субстанції у держави немає і не буває» [4, с. 17]. При цьому народний суверенітет є домінуючим. Відповідно до ч. 1 ст. 5 Конституції України, «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Таким чином, народ як носій суверенітету та єдине джерело влади є джерелом суверенітету держави.

З цього приводу Конституційний Суд України зазначив: «положення «носієм суверенітету … є народ» (ст. 5 Конституції України. – авт.) закріплює принцип народного суверенітету, згідно з яким влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу» [5]. Юридично точно та науково обґрунтовано розкривається сутність та зміст народного суверенітету у тезах: «головне в ньому (в народному суверенітеті. – авт.) – похідність влади від народу, належність влади народові та здійснення влади народом»; «суверенітет народу означає, що народ здійснює управління всіма державними та суспільними справами безпосередньо та через систему як державних, так і недержавних органів» [6, с. 94-95]. Українські учені-правознавці резюмують «невідчужуваність народного суверенітету», який ніхто, у тому числі держава, не може узурпувати, та «невід'ємне право» народу на власну державу. У цьому контексті держава розглядається як «така організація влади, що покликана служити народу та суспільству» [7, с. 640]. Підкреслюючи визначальну роль народного суверенітету, О. В. Щербанюк зазначає: «Аналіз конституцій дозволяє виділити такі дві форми конституційного закріплення визначального характеру народного суверені-

тету перед державним, зокрема: пряма вказівка на похідний характер державного суверенітету від суверенітету народу або пряма вказівка на належність суверенітету державі в цілому» [8, с. 261].

Таким чином, державний суверенітет є пов'язаним, тобто обумовленим та залежним від народного суверенітету, адже народ є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні.

Найчастіше державний суверенітет України трактують як «верховенство і самостійність державної влади України та незалежність і рівноправність України у зовнішніх відносинах» [9, с. 184]. У колективній монографії, присвяченій дослідженню правового забезпечення державного суверенітету України, державний суверенітет визначається як «юридична властивість, що характеризує верховенство, єдність та неподільність державної влади всередині країни та її незалежність на міжнародній арені, правову, політичну, економічну, соціальну самостійність» [10, с. 5].

Крім того, в загальнотеоретичній юриспруденції суверенітет держави розглядається як «політико-юридична властивість держави, що виражається в верховенстві її влади всередині країни та незалежності зовні» [11, с. 75]. Таким чином, державний суверенітет визначається як властивість сучасної держави.

Такий науковий підхід простежується у визначенні, яке надає І. А. Куян, на думку якої, «державний суверенітет – це властивість держави як особливої публічної політико-правової організації володіти в межах своєї території верховенством, незалежністю, повнотою, самостійністю і єдністю своєї (державної) влади, що ґрунтується на інтересах і волі народу та закріплена в правових формах» [12, с. 169-170]. Слід відзначити, що у цій дефініції йдеться про внутрішній суверенітет, тобто акцентована увага на «верховенстві, незалежності, повноті, самостійності і єдності» державної влади «в межах своєї території». При цьому важливою представляється конкретизація того, що ця влада «ґрунтується на інтересах і волі народу», тобто таким чином підкреслюється взаємозалежність народного суверенітету з державним, що кореспондує положенням ч. 1 ст. 5 Конституції України.

Ґрунтуючись на традиційному загальнотеоретичному підході, що ознаками держави є територія, населення та публічна влада, слід підтримати визначення державного суверенітету як властивості сучасної держави, що має свій прояв через верховенство, самостійність, неподільність і єдність державної влади. Звідси для розкриття сутності та змісту державного суверенітету України важливого значення набувають визначення та характеристика державної влади.

Державна влада, її ознаки, організація тощо відносяться до тих наукових проблем, вирішення яких має прямий вихід на практику, тому інтерес до них не згасає протягом століть. Юридична наука має великий доробок з цих питань.

В юридичній літературі виділяють різні характеристики державної влади. Наприклад, французький дослідник Ж.-П. Жакке вважає, що державна влада характеризується трьома ознаками: персоніфікованістю, суверенністю, обов'язком дотримання права [13, с. 39]. Вітчизняні науковці державну владу розглядають як «найбільш загальну за природою і по суті універсальну за сукупністю суб'єктів владу, що реалізується у суспільстві» [14, с. 71]. На думку Ю. О. Фрицького, державна влада в Україні, виходячи з її легітимності та підпорядкованості єдиному джерелу влади – народу, принципів верховенства права, розподілу влади, полягає в організації і функціонуванні всіх гілок влади, спрямованих на реалізацію завдань, функцій і повноважень згідно з загальнодержавними програмами, для досягнення мети Української держави – забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя [15, с. 91]. Наведені властивості державної влади є обґрунтованими і відображають її природу.

Системний аналіз теоретичних напрацювань, досвід конституційно-правової практики дають змогу виокремити основні характеристики державної влади.

Отже, державна влада в Україні: 1) належить народу, який є її «єдиним джерелом» (ст. 5 Конституції України); 2) поширюється на всю територію держави, здійснюється від імені держави, реалізується за її прямою чи непрямою участю через систему органів державної влади та місцевого самоврядування (через здійснення делегованих повноважень); 3) є суверенною при дотриманні принципу узгодження із суверенітетом народу; 4) діє на користь всього суспільства; 5) як явище єдина, тобто є «цілісним явищем» [16, с. 71] при організаційному її поділі на законодавчу, виконавчу та судову; 6) інституціоналізована, тобто реалізується спеціалізованим державним апаратом; 7) володіє монопольним правом на законотворчість, правосуддя, державний примус, що реалізується на основі демократичних принципів та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності,

недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України); 8) характеризується легітимністю та легальністю.

При цьому у контексті реалізації стратегії демократичної організації державної влади в Україні слід особливо виокремити дві її властивості: перша властивість сутнісного характеру – суверенність державної влади; друга властивість організаційного характеру – її поділ на законодавчу, виконавчу та судову. Суверенність державної влади означає її «верховенство, повноту, неподільність, самостійність, формальну незалежність від влади будь-якої організації (або особи) як всередині країни, так і за її межами» [17, с. 165].

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Отже, державний суверенітет є важливою ознакою (властивістю) та необхідною умовою буття держави, що характеризується верховенством, самостійністю, неподільністю та єдністю державної влади всередині держави (внутрішня форма державного суверенітету) та незалежністю і самостійністю у зовнішньополітичній сфері (зовнішня форма державного суверенітету). Відповідно до ст. 2 Конституції України «суверенітет України поширюється на всю її територію» (ч. 1), «територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною» (ч. 3). Таким чином Конституція України закріплює як внутрішню (ч. 1 ст. 2), так і зовнішню (ч. 3 ст. 2) форми державного суверенітету України.

Враховуючи ці положення та ґрунтуючись на теорії суверенітету, можна виокремити основні характеристики державного суверенітету України. По-перше, державний суверенітет безпосередньо пов'язаний з суверенною державною владою, джерелом якої є народ. По-друге, державний суверенітет характеризується верховенством державної влади у відносинах з іншими видами соціальної влади. По-третє, державний суверенітет характеризується самостійністю державної влади, тобто її самостійністю щодо вирішення питань у політико-правовій сфері. По-четверте, державний суверенітет характеризується неподільністю та єдністю, тобто не може бути поділеним між іншими суб'єктами політико-правових відносин. Леон Дюгі у своїй теорії суверенітету визначав єдність суверенітету як: «на одной и той же территоріи не могутъ сосуществовать две или несколько суверенныхъ воль, потому что люди, населяющіе эту территорію, не могутъ быть подчинены двумъ или несколькимъ суверенитетамъ» [18, с.169]. По-п'яте, державний суверенітет означає незалежність і рівноправність держави у зовнішніх взаємовідносинах. При цьому слід підтримати наукову концепцію, що «суверенною є держава, що володіє і зовнішнім, і внутрішнім суверенітетом» [19, с. 6]. При цьому вони є взаємозв'язаними та взаємозалежними.

В умовах демократизації суспільства, створення та утвердження демократичної, правової держави суверенітет набуває нових характеристик. Так, у сучасних реаліях суверенітет держави – це не стільки «свобода від», коли держава реалізує гасло «державна воля – найвищий закон», скільки «свобода для». А отже, забезпечення державного суверенітету постає як постійне посилення функціональної ефективності держави, підвищення рівня внутрішньої і зовнішньої безпеки, унеможливлення будь-яких спроб зовнішньої або внутрішньої експансії, які б мали своїм наслідком підрив цілісності держави, зменшення її економічного потенціалу, погіршення соціального забезпечення громадян, руйнацію основ конституційного ладу тощо. Адже критеріями державного суверенітету є ефективність державної влади, реальність конституційного ладу, стабільність та водночас сталий розвиток усіх сфер життєдіяльності держави та суспільства (економічної, політичної, правової, інформаційної, культурної тощо).

Державний суверенітет не відноситься до «статичних» (незмінних) ознак держави, якими є територія та народ, адже через певні внутрішні або зовнішні чинники та обставини державний суверенітет може бути послабленим, підірваним та навіть втраченим. Тому постійною та найважливішою функцією держави є забезпечення державного суверенітету. Суб'єктами реалізації цієї функції є всі органи держави. Водночас, Конституція України містить конкретизуючі положення, в яких особливо виокремлюються певні суб'єкти. Зокрема, таким суб'єктом є: Президент України, який відповідно до ч. 2 ст. 102 Конституції України є «гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина»; Кабінет Міністрів України, який відповідно до ст. 116 Конституції України «забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України»; Збройні сили України, на які відповідно

до ч. 2 ст. 17 Конституції України покладається «захист суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності України». Слід акцентувати увагу на тому, що у ч. 1 ст. 17 Конституції України захист суверенітету визначається не тільки як найважливіша функція держави, але і як «справа всього Українського народу», який здійснює цю справу через застосування форм прямої та представницької демократії.

Забезпечення державного суверенітету України як незалежної, демократичної, соціальної і правової держави є складним, багатоаспектним і багаторівневим процесом, який включає в себе такі основні напрями діяльності, як: гарантування стабільності форми Української держави; підвищення ефективності організації і функціонування всієї системи державної влади, а не лише окремих гілок та/або органів державної влади; забезпечення територіальної цілісності України та оптимізація адміністративно-територіальної системи з забезпечення ефективної організації публічної влади на місцях; забезпечення конституційного правопорядку; забезпечення економічної та інформаційної безпеки; розвиток всіх елементів правової системи України (мається на увазі не лише система законодавства, а й правові відносини, юридична практика, суспільна та індивідуальна правова свідомість, правореалізація тощо); зміцнення економічного, культурного, соціального, політичного, екологічного та безпекового потенціалу держави (при цьому особлива увага має бути надана питанням соціальної безпеки громадян України); позиціонування України на зовнішній та внутрішній аренах як активного суб'єкта, спроможного вирішувати складні завдання на національному і глобальному рівнях, здатного до передбачуваної та надійної міжнародної співпраці; зміцнення демократизму Української держави та гарантування основ конституційного ладу України; забезпечення еволюційного розвитку системи державної влади. Всі ці напрями потребують відповідного конституційно-правового забезпечення.

Конституційно-правове забезпечення державного суверенітету – це системна, постійна діяльність (правотворча, правозастосовна та правоохоронна), що здійснюється суб'єктами конституційно-правових відносин з метою утвердження, гарантування, практичної реалізації та захисту верховенства, самостійності, неподільності та єдності державної влади України в межах її території та незалежності і рівноправності в зовнішніх відносинах.

Безумовно, що всі зазначені напрями щодо забезпечення державного суверенітету заслуговують на увагу та науково-теоретичний аналіз, втім на сучасному етапі розвитку української держави існують певні напрями конституційно-правового забезпечення державного суверенітету, що характеризуються проблематикою їх реалізації.

Зокрема, це стосується гарантування стабільності форми Української держави як одного з ключових напрямів забезпечення державного суверенітету. Безумовно, державний суверенітет не залежить безпосередньо від форми державного правління, яка визначається, перш за все, способами організації та здійснення державної влади. Проте забезпечення державного суверенітету залежить від «якості», тобто від легітимності, легальності та ефективності організації та здійснення державної влади, що безпосередньо пов'язано з формою державного правління. Україна, яка з часу проголошення своєї незалежності утвердилась як країна з республіканською формою державного правління, з 1991 р. до 2014 р. змінила декілька різновидів республіканської форми державного правління: 1) 1991–1996 рр. – президентська республіка; 2) 1996–2004/2006 рр. – президентсько-парламентська республіка; 3) 2004/2006–2010 рр. – парламентсько-президентська республіка; 4) 2010–2014 рр. – президентсько-парламентська республіка; 5) з 2014 – парламентсько-президентська республіка. Хоча визначений генезис республіканської форми державного правління можна розглядати як певні етапи конституційного розвитку держави, проблемним є той аспект такого розвитку, що він супроводжувався «поверненням» та «реконструкціями» попередньої форми правління. Так, за рішенням Конституційного Суду України у 2010 р. було фактично відновлено суперпрезидентську модель, що не лише вкотре реконструювало всю систему державної влади, а й поставило ряд питань щодо легітимності як всієї державної влади в цілому, так і окремих її вищих органів. Це обумовлює необхідність гарантування стабільності форми державного правління в Україні. Зазначена проблема ускладнюється тим, що в сучасності тривають дискусії щодо визначення «найкращої» для України форми правління. Спори лунають щодо переваг та недоліків президентської та парламентсько-президентської форм правління для України. За результатами опитування з цього питання, проведеного серед експертів, на думку більшості із них, «найкращою формою правління для України є змішана, тобто парламентсько-президентська. Президентській

формі правління перевагу віддала найменша кількість опитаних» [20]. Думається, що в контексті гарантування стабільності форми державного правління як напряму забезпечення державного суверенітету України, представляється обґрунтованим утвердження та стабілізація парламентсько-президентської форми правління з посиленням «парламентських елементів».

Теорія форм правління та видів республіканської форми правління, а також конституційна практика зарубіжних держав надають підстави зробити висновок про те, що немає ідеальної або «правильної» форми правління. Форма правління кожної конкретної держави залежить від багатьох факторів історичного, економічного, політико-правого та іншого характеру. При цьому єдиною константою «правильності» форми правління має бути ефективність державної влади, що визначається та «вимірюється» багатьма факторами (що заслуговує на самостійне дослідження), втім, основними є ті, що організація та здійснення державної влади мають бути основані на принципах світового та вітчизняного конституціоналізму, які кореспондують принципам демократичної, правової держави з розвинутим та дієвим громадянським суспільством, в якому людина визнається найвищою соціальною цінністю. При цьому особливого значення у контексті забезпечення державного суверенітету має ефективна системи стримувань та противаг як дієвий засіб проти небезпек узурпації державної влади.

Отже, для конституційно-правового забезпечення державного суверенітету важливим є стабілізація форми державного правління та підвищення ефективності організації і функціонування всієї системи державної влади, а не лише окремих гілок та/або органів державної влади.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Це конституційне положення є однією із основ конституційного ладу України, принципом сучасного конституціоналізму, засадою правової держави, проявом демократичності державного управління (на його макрорівні) та міжнародним стандартом функціонування сучасної держави. Отже, дієвість та реальність поділу влади на три самостійні гілки є умовою ефективності державної влади та, відповідно, гарантією забезпечення державного суверенітету.

Втім, існують певні проблеми, пов'язані з недосконалістю вітчизняної моделі «поділу влади», зокрема, вони стосуються недоліків системи стримувань та противаг. Слід відзначити, що сучасна концепція поділу влади має певні відмінності від класичного її викладу. Зокрема, акцент робиться не тільки на самостійність і незалежність законодавчої, виконавчої та судової влади, але й на теоретично обґрунтовану, практично апробовану і необхідну їх взаємодію на підставі системи стримувань та противаг. Метою створення системи стримувань і противаг, як правильно зазначає Ю. О. Фрицький, є «реалізація принципу розподілу державної влади, а головне завдання і призначення цієї системи – забезпечення політичної стабільності та безперервність функціонування державної влади, узгодження дій усіх гілок цієї влади, недопущення кризи діяльності державного механізму» [21, с. 191–192]. Отже, з метою забезпечення суверенітету сучасної України як демократичної, правової держави необхідним є створення системи стримувань та противаг, за якої всі органи державної влади мають здійснювати свої повноваження виключно на підставі та відповідно до Конституції і законодавства, не намагаючись узурпувати владні повноваження один одного. Система стримувань та противаг передбачає наявність компетенційних можливостей взаємного впливу цих органів. На думку В. М. Шаповала, «стримування і противаги – це конституційно визначені компетенційні взаємозв'язки між державними органами (насамперед, між вищими органами держави) в контексті принципу розподілу влади» [22, с. 114]. Система стримувань та противаг також спрямована на забезпечення взаємодії між органами законодавчої, виконавчої та судової влади в процесі реалізації найважливішої функції держави – захисті суверенітету і територіальної цілісності України, забезпеченні її економічної та інформаційної безпеки (ч. 1 ст. 17 Конституції України).

Висновки. З урахуванням всього вищенаведеного, можемо зробити наступні висновки:

1. Концепт «державний суверенітет» має глибокі історичні та теоретичні витоки, починаючи з середніх віків (від зародження ідеї в працях Ж. Бодена), через розвиток як вчення в політико-правовій думці XV1-XX ст.; до сучасних концепцій він зазнавав сутнісних змін через демократизацію і гуманізацію соціуму, розвиток світового і вітчизняного конституціоналізму та сучасні процеси політичної глобалізації.

2. Концепт «державний суверенітет» розвивається у взаємозв'язку і залежності з народним та національним суверенітетами. Державний суверенітет є політико-юридичною властивістю су-

часної держави, що виражається у верховенстві її влади всередині країни та незалежності зовні. Він безпосередньо пов'язаний з суверенною державною владою, характеризується самостійністю щодо вирішення питань у політико-правовій сфері та верховенством державної влади у відносинах з іншими видами соціальної влади; характеризується неподільністю та єдністю і не може бути поділеним між іншими суб'єктами політико-правових відносин; означає незалежність і рівноправність держави у зовнішніх відносинах. Суверенною є та держава, яка володіє зовнішнім і внутрішнім суверенітетом.

3. В умовах реальної побудови демократичної, правової, соціальної держави суверенітет набуває нових характеристик, як-то: ефективність державної влади, реальність конституційного ладу, стабільність та сталий розвиток усіх сфер життєдіяльності держави та суспільства. Забезпечення державного суверенітету залежить від легітимності, легальності та ефективності організації та здійснення державної влади, що безпосередньо пов'язано з формою державного правління. Одним із важливих напрямків забезпечення державного суверенітету в Україні є утвердження та стабілізація парламентсько-президентської форми правління з посиленням «парламентських елементів».

Список використаних джерел

1. *Куян І. А.* Суверенітет: проблеми теорії і практики: конституційно-правовий аспект : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 560 с.
2. *Правове* забезпечення державного суверенітету України : монографія / Ю. С. Шемшученко, В. М. Шаповал, І. О. Кресіна, В. П. Горбатенко, І. В. Алєксєєнко, О. В. Скрипнюк, Д. Є. Прокопов, І. А. Куян, О. І. Ющик, Д. М. Лук'янець, О. М. Костенко, В. О. Антонов, Н. М. Пархоменко, О. В. Батанов, З. М. Макаруха / За заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2011. 300 с.
3. *Там само.*
4. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве. Москва : НОРМА, 1999. 150 с.
5. *Рішення* Конституційного Суду України від 5.10.2005 р., № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом). Офіційний вісник України. 2005. № 41. Ст. 2605.
6. *Конституційно-правові* форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України / Погорілко В. Ф., Ставнійчук М. І., Руда Н. І. та ін. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 356 с.
7. *Влада* в Україні: шляхи до ефективності / голова ред. ради О. Д. Святоцький. Київ : Журн. «Право України» : Ін Юре, 2010. 688 с.
8. *Щербанюк О. В.* Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави : монографія. Київ : Логос, 2013. 306 с.
9. *Великий* енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
10. *Правове* забезпечення державного суверенітету України : монографія / Ю. С. Шемшученко, В. М. Шаповал, І. О. Кресіна, В. П. Горбатенко, І. В. Алєксєєнко, О. В. Скрипнюк, Д. Є. Прокопов, І. А. Куян, О. І. Ющик, Д. М. Лук'янець, О. М. Костенко, В. О. Антонов, Н. М. Пархоменко, О. В. Батанов, З. М. Макаруха / За заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2011. 300 с.
11. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. 840 с.
12. *Куян І. А.* Суверенітет: проблеми теорії і практики: конституційно-правовий аспект : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 560 с.
13. *Жакке Ж.-П.* Конституционное право и политические институты / пер. с фр. В. В. Маклакова. Москва : Юристъ, 2002. 365 с.
14. *Шаповал В. М.* Сучасний конституціоналізм. Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
15. *Фрицький Ю. О.* Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2006. 360 с.
16. *Шаповал В. М.* Сучасний конституціоналізм. Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
17. *Великий* енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
18. *Дюгі Леон.* Конституційне право: Загальна теорія держави. Репринт видання 1908 р. Одеса : Юридична література. 2005. 1008 с.

19. *Правове* забезпечення державного суверенітету України : монографія / Ю. С. Шемшученко, В. М. Шаповал, І. О. Кресіна, В. П. Горбатенко, І. В. Алєксєєнко, О. В. Скрипнюк, Д. Є. Прокопов, І. А. Куян, О. І. Ющик, Д. М. Лук'янець, О. М. Костенко, В. О. Антонов, Н. М. Пархоменко, О. В. Батанов, З. М. Макаруха / За заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2011. 300 с.
20. *Громадська* мережа публічного права та адміністрації UPLAN (Ukrainian Public Law and Administration Network). URL: https://uplan.org.ua/news/naikrashcha-forma-pravlinnia-dlia-ukrainy-parlamentsko-prezydentska-respublika-eksperty (дата звернення: 24.05.2021 р.).

References

1. *Kuyan I. A.* Suverenitet: problemy teoriyi i praktyky: konstytutsiyno-pravovyy aspekt : monohrafiya. Kyyiv : VTS «Akademiya», 2013. 560 s.
2. *Pravove* zabezpechennya derzhavnoho suverenitetu Ukrayiny : monohrafiya / YU. S. Shemshuchenko, V. M. Shapoval, I. O. Kresina, V. P. Horbatenko, I. V. Alyeksyeyenko, O. V. Skrypnyuk, D. YE. Prokopov, I. A. Kuyan, O. I. Yushchyk, D. M. Luk'yanets′, O. M. Kostenko, V. O. Antonov, N. M. Parkhomenko, O. V. Batanov, Z. M. Makarukha / Za zah. red. akad. NAN Ukrayiny YU. S. Shemshuchenka. Kyyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2011. 300 s.
3. *Tam samo.*
4. *Mamut L. S.* Narod v pravovom hosudarstve. Moskva : NORMA, 1999. 150 s.
5. *Rishennya* Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 5.10.2005 r., № 6-rp/2005 u spravi za konstytutsiynym podannyam 60 narodnykh deputativ Ukrayiny pro ofitsiyne tlumachennya polozhen′ chastyny pershoyi statti 103 Konstytutsiyi Ukrayiny v konteksti polozhen′ yiyi statey 5, 156 ta za konstytutsiynym zvernennyam hromadyan Halaychuka Vadyma Serhiyovycha, Podhornoyi Viktoriyi Valentynivny, Kysloyi Tetyany Volodymyrivny pro ofitsiyne tlumachennya polozhen′ chastyn druhoyi, tret′oyi, chetvertoyi statti 5 Konstytutsiyi Ukrayiny (sprava pro zdiysnennya vlady narodom). Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. 2005. № 41. St. 2605.
6. *Konstytutsiyno-pravovi* formy bezposeredn′oyi demokratiyi v Ukrayini: problemy teoriyi i praktyky. Do 10-yi rechnytsi nezalezhnosti Ukrayiny / Pohorilko V. F., Stavniychuk M. I., Ruda N. I. ta in. Kyyiv : In-t derzhavy i prava im. V.M. Korets′koho NAN Ukrayiny, 2001. 356 s.
7. *Vlada v Ukrayini:* shlyakhy do efektyvnosti / holova red. rady O. D. Svyatots′kyy. Kyyiv : Zhurn. «Pravo Ukrayiny» : In Yure, 2010. 688 s.
8. *Shcherbanyuk O.V.* Narodnyy suverenitet i realizatsiya vladospromozhnosti demokratychnoyi derzhavy : monohrafiya. Kyyiv: Lohos, 2013. 306 s.
9. *Velykyy* entsyklopedychnyy yurydychnyy slovnyk / za red. akad. NAN Ukrayiny YU. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Kyyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2012. 1020 s.
10. *Pravove* zabezpechennya derzhavnoho suverenitetu Ukrayiny : monohrafiya / YU. S. Shemshuchenko, V. M. Shapoval, I. O. Kresina, V. P. Horbatenko, I. V. Alyeksyeyenko, O. V. Skrypnyuk, D. YE. Prokopov, I. A. Kuyan, O. I. Yushchyk, D. M. Luk'yanets′, O. M. Kostenko, V. O. Antonov, N. M. Parkhomenko, O. V. Batanov, Z. M. Makarukha / Za zah. red. akad. NAN Ukrayiny YU. S. Shemshuchenka. Kyyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2011. 300 s.
11. *Skakun O. F.* Teoryya hosudarstva y prava (éntsyklopedycheskyy kurs) : uchebnyk. Khar′kov: Éspada, 2005. 840 s.
12. *Kuyan I. A.* Suverenitet: problemy teoriyi i praktyky: konstytutsiyno-pravovyy aspekt : monohrafiya. Kyyiv : VTS «Akademiya», 2013. 560 s.
13. *Zhakke ZH-P.* Konstytutsyonnoe pravo y polytycheskye ynstytuty / per. s fr. V. V. Maklakova. Moskva : «Yuryst», 2002. 365 s.
14. *Shapoval V. M.* Suchasnyy konstytutsionalizm. Kyyiv : Salkom ; Yurinkom Inter, 2005. 560 s.
15. *Fryts'kyy YU. O.* Derzhavna vlada v Ukrayini: stanovlennya, orhanizatsiya, funktsionuvannya : monohrafiya. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 2006. 360 s.
16. *Shapoval V. M.* Suchasnyy konstytutsionalizm. Kyyiv : Salkom ; Yurinkom Inter, 2005. 560 s.
17. *Velykyy* entsyklopedychnyy yurydychnyy slovnyk / za red. akad. NAN Ukrayiny YU.S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Kyyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2012. 1020 s.
18. *Dyuhi Leon.* Konstytutsiyne pravo: Zahal′na teoriya derzhavy. Reprynt vydannya 1908 r. Odesa : Yurydychna literatura. 2005. 1008 s.
19. *Pravove* zabezpechennya derzhavnoho suverenitetu Ukrayiny : monohrafiya / YU. S. Shemshuchenko, V. M. Shapoval, I. O. Kresina, V. P. Horbatenko, I. V. Alyeksyeyenko, O. V. Skrypnyuk, D. YE. Prokopov, I. A. Kuyan, O. I. Yushchyk, D. M. Luk'yanets′, O. M. Kostenko, V. O. Antonov, N. M. Parkhomenko, O. V. Batanov, Z. M. Makarukha / Za zah. red. akad. NAN Ukrayiny YU. S. Shemshuchenka. Kyyiv : Vyd-vo «Yurydychna dumka», 2011. 300 s.
20. *Hromads'ka* merezha publichnoho prava ta administratsiyi UPLAN (Ukrainian Public Law and Administration Network). URL: https://uplan.org.ua/news/naikrashcha-forma-pravlinnia-dlia-ukrainy-parlamentsko-prezydentska-respublika-eksperty (data zvernennya: 24.05.2021 r.).

Скрипнюк О. В., Крусян А. Р. Концепт «Державний суверенітет» у класичних західних теоріях та сучасному вітчизняному державознавстві

Стаття присвячена дослідженню концепту «державний суверенітет», виходячи із наявності суми знань, включаючи найновіші досягнення юридичної науки. Починаючи з історичних та теоретичних витоків формування концепту, через розвиток як вчення в XVI-XX ст. та аналізу сучасних концепцій, розкривається сутність концепту «державний суверенітет», його взаємозв'язок з народним та національним суверенітетом. Досліджуються властивості державного суверенітету. Наголошується, що в умовах демократизації державний суверенітет набуває нових характеристик. Забезпечення ефективності державного суверенітету від форми державного правління. В умовах України в цьому контексті є утвердження та стабілізація парламентсько-президентської форми правління з превалюванням парламентських аспектів.

Ключові слова: Україна, державний суверенітет, народний та національний суверенітет, властивості державного суверенітету, парламентсько-президентська форма правління.

Skripnyuk O. V., Krusyan A. R. The concept of «State Sovereignty» in classical Western theories and modern domestic political science

The article is devoted to the study of the concept of «state sovereignty» based on the availability of knowledge, including the latest advances in legal science. Starting from the historical and theoretical origins of the concept, through development as a doctrine in XVI -XX centuries. and analysis of modern concepts, reveals the essence of the concept of «state sovereignty», its relationship with national and national sovereignty. The properties of state sovereignty are studied. It is emphasized that in the conditions of democratization the state sovereignty acquires new characteristics. Ensuring the effectiveness of state sovereignty from the form of government. In the conditions of Ukraine in this context there is an affirmation and stabilization of the parliamentary-presidential form of government with the predominance of parliamentary aspects.

Keywords: Ukraine, state sovereignty, people's and national sovereignty, properties of state sovereignty, parliamentary-presidential form of government.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-2

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Оніщенко,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-1671-2139

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПОМИЛОК

Постановка проблеми. Розмірковуючи про проблеми доктринального тлумачення права, можна з упевненістю констатувати, що загалом ця тематика вважається вивченою, продискутийованою та систематизованою. Причому на доктринальному рівні це знаходить своє підтвердження більше і точніше, ніж з огляду на практичне застосування. Отже, ще раз зазначимо, що її (цю проблематику) не можна віднести до тих, що мало (недостатньо) опрацьовані у вітчизняній юридичній доктрині. Проте все ж мусимо констатувати, що вивчення її сутності і природи не полишає сьогодні нашого доктринального експериментального масиву: згадаємо недавні проблеми, пов'язані з правотлумачною практикою КСУ; питання, пов'язані з проведенням ЗНО або відміною ДПА; перенесення іспитів в школах та коледжах – безліч питань нормативного ґатунку, що продиктовані новими реаліями життя в умовах пандемії. Так, наприклад, тлумачення поняття «достатній

життєвий рівень», забезпечення соціальних прав, в тому числі права на охорону здоров'я в екстремальних умовах тощо, підлягають додатковому осмисленню та тлумаченню сьогодні. Отже, є цілком зрозумілою необхідність поглибленого (додаткового) опрацювання запропонованої теми. Для нашого огляду обираємо проблему тлумачення доктринальних юридичних помилок. Спочатку згадаємо деякі усталені поняття підручникового ґатунку. Таким чином, доктринальне тлумачення пов'язується з наступним: «доктринальне неофіційне тлумачення норм права здійснюють суб'єкти у процесі наукової діяльності у сфері права. Доктринальне неофіційне тлумачення ґрунтується на наукових теоріях і викладається в науково-практичних коментарях до законів, наукових монографіях, статтях, публікаціях, висновках по справах чи конкретних складних питаннях правореалізації. Залучення експертів із провідних наукових установ сприяє всебічному і більш ефективному тлумаченню норм права. Значення такого тлумачення полягає в тому, що хоча воно й не є обов'язковим для правозастосовних органів, однак сприяє формуванню правової культури, правової свідомості та правових знань як посадових осіб, так і громадян» [1, с. 379].

Продовжуючи наш понятійний огляд, зазначимо деякі трактування: помилки – неправильність, неточність, некоректність результату [2, с. 1041]; неправильність в діях, думках [3, с. 477]; неправильність, невірність, необережний проступок, ненавмисне спотворення чого-небудь [4, с. 451]; неправильність у вчинках, міркуваннях [5, с. 596].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що проблематикою доктринальних юридичних помилок в тому чи іншому ракурсах займалися такі вітчизняні вчені: С. Бобровник, Ж. Дзейко, П. Євграфов, Є. Євграфова, Н. Оніщенко, О. Петришин, С. Погребняк, Т. Подорожна, Ю. Шемшученко, І. Шутак.

Основні результати дослідження. Після дефініціарного переліку та аналізу досліджень та публікацій звернемося до сутності питання. Юридична помилка найчастіше трактується як негативний результат, обумовлений ненавмисними, неправильними діями суб'єктів юридичної діяльності (добросовісна помилка). Виходячи з цього трактування, розглянемо ознаки (властивості) юридичних помилок. Вони полягають у наступному:

по-перше, виділяють ненавмисність помилки. Суб'єкт, який припускається помилки, виходив з припущення правильності (адекватності) своїх дій. Він діяв сумлінно, тобто помилка виникла в результаті добросовісного поводження (поведінки). При цьому відсутній намір, умисел щодо здійснення помилки, нехтування законом, обов'язком з боку осіб, які займаються юридичною діяльністю.

За ознакою неумисного поводження розрізняють юридичну помилку і правопорушення. Помилка виключає винність, оскільки виникає без попереднього свідомого наміру. Інакше кажучи, помилка виникає випадково, в той час, як правопорушення – завжди усвідомлений акт поведінки, і для констатації правопорушення необхідно встановити його юридичний склад;

по-друге, чинне законодавство не передбачає юридичної відповідальності за вчинення юридичної помилки. Звичайно, помилка перешкоджає здійсненню суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, тому вона потенційно визначає право вимагати її виправлення та юридичний обов'язок відповідного суб'єкта усунути цю помилку;

по-третє, юридична помилка завжди призводить до негативного результату. Це проявляється в тому, що помилки до певної міри перешкоджають реалізації прав, свобод людини, охоронюваних законом інтересів, погіршують становище суб'єктів права, перешкоджають виконанню державою завдань і цілей, ведуть до інших деструктивних явищ;

по-четверте, юридична помилка повинна бути суттєвою за змістом і очевидною за формою. Технічні помилки, що не мають практичної значущості, в окремих випадках можуть бути проігноровані у процесі реалізації нормативного правового акта. Але найчастіше такі помилки також підлягають виправленню в установленому законодавством порядку;

по-п'яте, для юридичної помилки характерно, що її здійснює орган чи посадова особа, які мають право займатися правотворчою, правореалізаційною або інтерпретаційною діяльністю, тобто суб'єкти, що володіють відповідною правосуб'єктністю, за якими дане право закріплено державою або їм делеговано (органи місцевого самоврядування, суб'єкти локального правотворчості), або помилки спричинюються представниками наукового осередку; в цьому випадку мова іде про доктринальні помилки;

по-шосте, серед властивостей юридичних помилок вказують на процедурний характер їх виявлення та виправлення. Це означає, що юридичні помилки можливо виявляти і виправляти не в довільному порядку, а тільки за певною процедурою;

по-сьоме, для виправлення юридичних помилок використовуються спеціальні засоби, наприклад, скасування судового рішення, визнання акта нечинним, таким, що не підлягає застосуванню тощо;

по-восьме, юридична помилка повинна бути офіційно визнана в установленому законом акті. Без такого акта цілком можливо суб'єктивне оголошення тих чи інших дій або акта помилковими і, як наслідок, відмова від їх виконання;

по-дев'яте, юридичні помилки характеризуються казуальністю: помилка, вчинена за певних обставин, необов'язково призведе до помилки суб'єкта при аналогічних умовах. Підводячи певні підсумки, систематизуючи характеристики юридичних помилок, відображених в законодавстві, констатуємо наступне: помилки неоднорідні за своєю природою і механізмом впливу на поведінку і дії суб'єктів.

До об'єктивних причин появи юридичних помилок сьогодні відносять постійний розвиток суспільних відносин, а законодавець і інші юридичні органи та установи не завжди встигають за вимогами життя. У результаті чинне законодавство відстає від динаміки суспільних відносин і стає в окремих своїх положеннях, частинах і, навіть, галузях помилковим, оскільки не відповідає суспільним реаліям. До об'єктивних причин можна віднести і суперечність між індивідуальними та суспільними інтересами, а держава не завжди знаходить відповідні шляхи вирішення цієї проблеми, до об'єктивних причин можна з упевненістю віднести падіння інтенсивності доктринальних розробок, в т. ч. їх оприлюднення, зокрема у форматі наукових обговорень.

Разом з тим на появу помилок великий вплив справляють суб'єктивні чинники, які обумовлені особистісними якостями людини, її поведінкою, діями. Серед таких причин в юридичній літературі називають невисокий рівень підготовки фахівців у галузі юриспруденції, недостатній професіоналізм законодавців, тих, хто застосовує право, колізії чинного законодавства, прогалини, інші деструктивні прояви; велика службова завантаженість працівника, несприятливі умови діяльності, недоліки у підборі і розстановці кадрів, певна наукова упередженість представників наукової сфери.

До суб'єктивних причин юридичних помилок можна віднести порушення вимог юридичної техніки, неякісну роботу розробників правових актів та експертів тощо (на що неодноразово звертали увагу вітчизняні вчені, зокрема професори І. Шутак та І. Онищук).

Більшість доктринальних помилок детермінована неуважністю, недбалістю в роботі, некваліфікованим вивченням матеріалів, неправильною інтерпретацією отриманої інформації та ін.

Проте з цим можна погодитися. Якщо мова не іде про досить кваліфікований контингент сучасних представників юридичної доктрини. Чому і в цьому випадку зустрічаються відповідні помилки? Чому не спрацьовують висунуті версії, не знаходять підтвердження належно відпрацьовані гіпотези? Безумовно, пояснити такі помилки можна з урахуванням категорій філософського ґатунку, в т. ч. спираючись на діалектичні засади вивчення юридичної доктрини [6, с. 88-97]. Сьогодні уже аксіоматичним стає твердження, що кількість нормативно-правових актів не продемонструвала їх переходу в якість, що суттєвим чином мало б вплинути на життя пересічної людини. Не будемо вдаватися в «теоретико-правові формулювання» з періоду «розвиненого соціалізму», взаємодії надбудовних категорій тощо. Отже, доктринальні юридичні помилки – явище поліструктурне, пов'язане з багатьма науковими сферами і сегментами, в т. ч. історичними, соціологічними, філософськими, політичними тощо. Тому сутність опрацювання юридичних доктринальних помилок передбачає глибоке усвідомлення системно-політичних зв'язків наукових категорій з різних сегментів наукових знань. Як нам видається, побіжне окреслення сутності доктринальних юридичних помилок є саме таким. Є беззаперечним, що доктринальні помилки маловивчені в юридичній науці. Головна їхня особливість полягає в тому, що вони не тільки наслідок омани в науці, а й тісно пов'язані з економікою, правовою політикою держави. Як втілена в нормативному правовому акті, доктринальна помилка є одночасно правотворчою помилкою. Ряд дослідників відзначають, що негативні наслідки доктринальних помилок найбільш масштабні.

Уявляється можливим виділити наступні відмінні риси доктринальних помилок: 1) вони наслідок омани розробників загальної або конкретної доктрини щодо справжніх властивостей, теоретичної та практичної значущості проведених наукових досліджень, узагальнень і висновків, версій та гіпотез; 2) їх ідеологічний характер, політичний, псевдонауковий характер, часто «замовний» характер; 3) результат деформації правової ідеології та правової психології; 4) ненавмисне введення в практику правотворення неопробованих прийомів, способів і методів правової регламентації, в результаті чого виникає неправильна орієнтація суб'єктів юридичної діяльності.

Помилково вважають, що доктринальні помилки не настільки очевидні, як інші види юридичних помилок, але вони можуть призвести до серйозної деформації права. Вчені справедливо відзначають, що концептуальні помилки неможливо усунути засобами юридичної техніки саме внаслідок їх політичного характеру та ідеологічного спрямування.

На наш погляд, доктринальні помилки можна градуювати на наступні види:

у доктрині повинно було б бути опрацьованим питання, але, на жаль, цього не сталося, тобто питанню не приділялася належна увага. Це явище може характеризуватися як абсентеїзм, тобто відсутність наукових доробок у певній сфері, наприклад, до цієї проблематики може належати вивчення ролі, значення, формування та розвитку зрілого, активного, впливового громадянського суспільства, оскільки ця проблематика стала інтенсивно вивчатися тільки останнім часом, з'явилися відповідні монографічні та статейні публікації у вітчизняному правовому полі [7, с. 85-109];

до другого виду доктринальних помилок можна віднести недоліки понятійно-категоріального апарату, в результаті чого в певній сфері досліджень виникає множинність термінів, що заважає їх адекватному розумінню та застосуванню. Наприклад, терміни «правова система» та «правова сім'я» характеризуються безліччю дефініцій як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Така «розмитість» самого терміна заважає адекватному вивченню природи та сутності самих явищ. Можливо це стає причиною того, що цей термін існує тільки у доктрині, так і не здобувши свого відображення у нормативно-правових актах різної юридичної сили;

третій різновид доктринальних помилок є найбільш шкідливим з нашого огляду: це інший «наголос», інший ракурс у науковому баченні проблем, що може призвести і призводить до значних деформацій, деструкцій у правовому розвиткові. Так, довгий час роль держави розглядається як «людина для держави», а не «держава для людини», що призводить протягом довгого часу до майже повної відсутності «людиноцентристських досліджень», людиноцентристська проблематика замовчувалася, не вважалася необхідною для вивчення, а отже, до майже повної відсутності розробки інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством і людиною.

Виявлення будь-якого виду юридичних помилок вимагає їх усунення, виправлення, ліквідації. Як відомо, помилку краще попередити, ніж виправляти. Саме попередження слугує оптимальним засобом уникнення юридичних помилок.

Декілька слів про запобіжні заходи. Вони можуть поділятися на: загальні, стосовно усіх видів юридичних помилок; та спеціальні – стосовно доктринальних.

До числа запобіжних заходів в нашій юридичній літературі прийнято відносити наступні:

1) дотримання правил правотворчої і правозастосовної техніки;

2) узагальнення досвіду по типізації та технології виявлення юридичних помилок;

3) підвищення рівня кваліфікації та професіоналізму працівників, зайнятих на державній службі і у сфері юридичної діяльності;

4) проведення попередньої експертизи правових актів, яка є необхідним технологічним етапом правотворчого і правозастосовного процесів і відрізняється компетентністю, обґрунтованістю, носить науково-дослідний і безпосередньо практичний характер;

5) державна реєстрація актів, яка, як і нотаріальне посвідчення документів, здатна попередити багато юридичних помилок.

До числа ефективних засобів усунення юридичних помилок, і це визначає значне коло досліджень, відноситься тлумачення, особливо автентичне (авторське) та судове.

Однак точно спрогнозувати або запобігти кожній юридичній помилці неможливо, тому особливу значимість здобуває усунення такого роду помилок.

Висновки. Щодо доктринальних помилок ефективними засобами боротьби з ними вважаємо:

підвищення рівня правової культури науковців;

удосконалення професійної підготовки наукових кадрів: аспірантської підготовки і підготовки докторів юридичних наук (призначення керівниками визнаних спеціалістів в означених наукових сферах), строгий контроль за написанням дисертаційних досліджень (боротьба з академічним плагіатом та академічною недоброчесністю);

кандидатський іспит по спеціальності повинен бути двоступеневим. Перша частина – та, що існує сьогодні – теоретичний іспит. Друга частина – практичне оприлюднення наукової проблематики шляхом читання публічних лекцій, надання у створених для цього центрах безоплатної правової допомоги;

на рівні великих наукових центрів держави запровадити постійно діючі площадки для обговорення найбільш важливих проблем праводержавотворення;

підвищення ролі і значення наукових фахових журналів, з одного боку, з другого – підвищення якості статей, що пропонуються до опублікування в них [8, с. 6-16];

обговорення на рівні наукової спільноти за участі НАЗЯВО, МОН України, профільних комітетів Верховної Ради України, гуманітарного «освоєння», науковометричних баз даних «SKOPUS» та «Web of Science».

Усунення доктринальних юридичних помилок необхідно здійснювати в рамках розроблення відповідних магістральних, концептуальних напрямів розвитку сучасної науки. Це спільна справа усієї наукової спільноти, громадянського суспільства, держави, кожного, кому не байдужа роль сучасної юридичної науки в контексті її європейського формування і розвитку.

Список використаних джерел

1. *Загальна* теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 596 с\.
2. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. Москва : Издательство «Советская энциклопедия», 1964. 900 с.
4. *Даль В. И.* Толковый словарь русского языка. Современная версия. Москва : «ЭКСМО», 2007. 736 с.
5. *Кунчь З. І.* Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2005. 848 с.
6. *Львова О. Л.* «Правова доктрина як матриця якісного права». Правова держава. Вип. 31. Київ : Інститут імені В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 88-97.
7. *Громадянське* суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія: у 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2018. 676 с.
8. *Фаховий* юридичний журнал в Україні: виклики життя, запити громадянського суспільства. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 11. С. 6-16.

References

1. *Zahalna* teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruch. dlia stud-yurystiv / za red. d-ra yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
2. *Velykyi* tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin : VTF «Perun», 2005. 1728 s.
3. *Ozhegov S. I.* Slovar' russkogo yazyka. Moskva : Izdatel'stvo «Sovetskaya enciklopediya», 1964. 900 s.
4. *Dal' V. I.* Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. Sovremennaya versiya. Moskva : «EKSMO», 2007. 736 s.
5. *Kunch Z. I.* Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil : Navchalna knyha «Bohdan», 2005. 848 s.
6. *Lvova O. L.* «Pravova doktryna yak matrytsia yakisnoho prava». Pravova derzhava. Vyp. 31. Kyiv: Instytut imeni V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 88-97.
7. *Hromadianske* suspilstvo v Ukraini: suchasnyi stan, vyklyky, stratehiia modernizatsii: monohrafiia: u 2 t. / za zah. red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka ta akad. NAPrN Ukrainy O. V. Skrypniuka / T. 1: Zahalnoteoretychni ta konstytutsiino-pravovi aspekty rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. Kyiv : Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2018. 676 s.
8. *Fakhovyi* yurydychnyi zhurnal v Ukraini: vyklyky zhyttia, zapyty hromadianskoho suspilstva. Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. 2015. № 11. S. 6-16.

Оніщенко Н. М. Проблеми питання тлумачення доктринальних помилок

Цікавим і маловивченим питанням сучасної вітчизняної доктрини є питання, присвячене юридичним помилкам, зокрема відповідним проблемам тлумачення норм права. Адже аналіз їх сутності, природи та шляхів запобігання є одним з важливіших питань удосконалення юридичної практики взагалі та підвищення ефективності законодавства зокрема.

У статті висвітлені види юридичних помилок, суб'єктивні та об'єктивні фактори їх виникнення. Особливий вектор розгляду присвячений доктринальним юридичним помилкам та шляхам їх запобігання і усунення в контексті правотлумачної практики.

Ключові слова: тлумачення правових норм, помилка, юридична помилка, види юридичних помилок, доктринальна юридична помилка, запобіжні заходи.

Onishchenko N. M. Problem issues of interpretation of doctrinal errors

An interesting and little-studied issue of modern domestic doctrine is the issue of legal errors, in particular the relevant problems of interpretation of law. After all, the analysis of their essence, nature and ways of prevention is one of the most important issues of improving legal practice in general and increasing the effectiveness of legislation in particular.

In this scientific research the task of studying the problem of doctrinal interpretation of law is set. It is safe to say that in general this topic is considered studied, discussed and systematized. Moreover, at the doctrinal level, this is confirmed more and more accurately than in view of its practical application.

The research was based on the following: recent problems related to the legal practice of the CCU; related to the conduct of an external independent evaluation or the cancellation of the state final certification; passing exams in schools and colleges - a lot of regulatory issues that are dictated by the new realities of life in a pandemic.

The article highlights the types of legal errors, subjective and objective factors of their occurrence. A special vector of consideration is devoted to doctrinal legal errors and ways to prevent and eliminate them in the context of legal interpretation practice.

After a definitive list and analysis of research and publications, the author turned to the essence of the issue. Legal error is most often interpreted as a negative result due to unintentional, incorrect actions of legal entities (bona fide error).

The value of this work is to obtain practical advice on effective means of combating doctrinal errors.

Keywords: interpretation of legal norms, error, legal error, types of legal errors, doctrinal legal error, precautionary measures.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-3

УДК 340.1

Костицький Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Герменевтика (або мистецтво тлумачення) перетворює право на справжню творчість. Право – це не наука. Право – це творчість. Стародавні юристи мали рацію, стверджуючи, що юриспруденція – мистецтво добра і справедливості, мистецтво, пов'язане з творчим пошуком добра і справедливості.

Є. Ерліх.

Постановка проблеми. Право нині регулює мало не всі прояви повсякденної діяльності людини та людських колективів. У конституціях сучасних держав безпосередньо закріплено принцип презумпції знання норм права. Цей принцип, зокрема, втілено у конституційній формулі: «ignorantia juries, quod quisque tenetur scirenon excusat» («незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності») [1, с. 3]. Тут йдеться, вочевидь, не лише про знання обов'язків та заходів покарання за їх порушення, а про весь комплекс правових правомочностей, у першу чергу, прав та їх обмежень, якими керуються у своїй діяльності суб'єкти права. Для усіх суб'єктів права, враховуючи презумпцію знання закону, потрібно, аби суб'єкт правильно з'ясував та усвідомив зміст

норми права. Сама реалізація права неможлива без його тлумачення. У більшій мірі це стосується застосування права органами державної влади і місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень. Попри тривалий час розвитку тлумачення права в юридичній науці, остання демонструє неоднозначність концептуальних підходів до вирішення основних питань тлумачення права. Такі підходи, зокрема, виражаються в існуванні кількох провідних теорій тлумачення права, якими є, зокрема, аналітична теорія, теорія аргументації, юридична герменевтика, теорія оригіналізму, теорія цільового тлумачення.

Так, для аналітичної теорії тлумачення права (Дж. Г. фон Райт, О. Бейкер, Г. Гарт) за рахунок використання мови як способу пізнання основною функцією у тлумаченні правових норм є посередництво між внутрішнім процесом мислення та зовнішньою формою вираження для практичної реалізації.

Представники теорії аргументації (Х. Перельман, Т. Фівег, Р. Алексі) зазвичай не вбачають центральною проблемою тлумачення правових норм питання об'єктивності, натомість основну увагу приділяють проблемі обґрунтування інтерпретаційного рішення. Праці представників теорії аргументації цілковито відображають мету тлумачення правових норм, оскільки покликані охоплювати суть практичного дискурсу, який належить до практичних питань, що обов'язково включають судження про намір, мету.

Загальні закономірності змістовної інтерпретації смислу юридичних текстів досліджує юридична герменевтика, одне з основних питань якої – об'єктивність тлумачення та його мета як установлення суті певного тексту у спосіб, в який автор розумів його.

Оригіналістична теорія ґрунтується на тому, що юридичний текст на момент його створення має певне закріплене значення, яке полягає у намірі, що його хотів донести нормотворець до суб'єктів права, або у смислі, який нормативний акт мав об'єктивно на час його прийняття.

Нарешті, прихильники теорії цільового тлумачення (телеологічної школи) (Г. Гарт, А. Сакс, Р. Дворкін) виходять з того, що норма слугує певній меті, виконує певні функції і тому повинна тлумачитись таким чином, щоб забезпечити їх досягнення та реалізацію; вони переконують у необхідності тлумачення нормативного акта відповідно до цілей, що постійно змінюються [2].

Метою статті є висвітлення загальних проблем сучасного розуміння, напрямів, функцій та принципів тлумачення права.

Основні результати дослідження. В українській мовній традиції поняття «тлумачити» означає: визначати зміст, роз'ясняти, з'ясовувати суть чого-небудь; пояснити значення чогось; надавати якесь пояснення, а під «тлумаченням» розуміється ще й текст, який містить пояснення, трактування чого-небудь [3, с. 11-12]. Отже, тлумачення неможливе поза роботою людини зі змістом та текстом, поза осягненням, викладеного в ньому змісту (сенсу). Тому обґрунтованим є твердження, що «поняття «тлумачення» вживається лише щодо процедур цілеспрямованої змістової інтерпретації знакових текстів. Тлумачення допускає зовнішню орієнтованість…, завжди має дискурсивний характер... та пов'язане з маніпулюванням значеннями, які далеко не завжди збігаються з внутрішнім текстом» [4, с. 82]. Безумовно, тлумачення як таке передбачає вступ суб'єкта тлумачення у діалог з традицією, зафіксованою у писемних джерелах. Результатом такого діалогу з текстом є правильне (адекватне, істинне) його розуміння. Ще з часів Арістотеля було започатковано класичний принцип тлумачення права: зрозуміти можливо лише те, що є правильно сформульованим [5, с. 21].

Як відомо, нормам права здавна властиве текстуальне закріплення. Без такого закріплення до нас не дійшли б ані славнозвісні Закони XII таблиць або закони Хаммурапі, ані «Руська правда» Ярослава Мудрого. Творчість представників древньогрецької філософії дійшла до нас, у першу чергу, завдяки арабським тлумаченням.

Можна нагадати, що відомі форми права, які можуть мати інше (неформалізоване, позаписемне) закріплення (як-от правові звичаї), проте для сучасної – писемної – цивілізації пріоритет мають все ж саме писемні форми закріплення права. Це означає, що юрист чи будь-який інший громадянин, послуговуючись нормою права, має справу передусім з певним текстом.

Варто відразу застерегти: не буває норм права, які не потребують тлумачення, а необхідність тлумачення залежить не від складності для розуміння тієї чи іншої норми права: воно пов'язується з процесами правової діяльності людини взагалі, найперше – з дією права, в ході якої реалізуються багатоманітні права та обов'язки різних суб'єктів права – від фізичних осіб до соціальних або державних утворень. Відповідно, предметом тлумачення є сама норма права, її текст, а також тексти

пов'язаних із нею правових та неправових джерел. Отже, сферою тлумаченням норм права виявляється вся сукупність таких норм.

Найчастіше поняття «тлумачення норм права» співвідносять у юридичній науці з категоріями «з'ясування» та «роз'яснення». Якщо з'ясування позначає інтелектуальну операцію з розкриття сенсу правила поведінки, зафіксованого у нормі права, то роз'яснення – діяльність з доведення розкритого сенсу до відома інших осіб. Варто наголосити, що з'ясування передбачає не лише розкриття змісту слів, викладених у нормі права, але й зв'язку поміж ними, а так само зв'язку цієї норми з іншими нормами права

З'ясування та роз'яснення тісно взаємодіють між собою: роз'яснення немислиме без попереднього з'ясування норми права. Водночас роз'яснення позначає відносно автономну стадію процесу тлумачення права, будучи факультативною його стадією, адже не завжди є потреба у доведенні розкритого сенсу правової норми до відома інших осіб. Найчастіше таке доведення здійснюють органи публічної влади або ж учені-юристи на доктринальному рівні. Якщо для з'ясування достатньо мислення однієї людини, то у процесі роз'яснення задіяні принаймні двоє осіб. Крім того, роз'яснення у силу необхідності розкриття сенсу правила поведінки, закріпленого у нормі права, потребує більш складних інтелектуальних операцій для того, щоб це правило зрозуміли й інші. У цьому випадку до роз'яснення адресовані й більш суворі вимоги: підґрунтям такого роз'яснення має бути максимально адекватне, правильне з'ясування норми права і так само правильне, коректне роз'яснення його сенсу іншим особам.

Водночас тлумачення охоплює не лише процес, але й результат такої діяльності, матеріалізацією чого є певні писемні джерела, в яких фіксуються ці результати. Їх прийнято іменувати актами тлумачення норм права. В актах тлумачення права містяться письмові результати тлумачення, зафіксовані уповноваженим на те суб'єктом. Акти тлумачення адресуються не самому суб'єкту тлумачення, а іншим суб'єктам, вони ухвалюються відповідно до правових приписів, а тому співвідносяться з нормативно-правовими та іншими правовими актами тощо.

Торкаючись питання сутності тлумачення права як феномену, не можна не наголосити на важливості принципів, на яких ґрунтується ця юридична діяльність. У ході тлумачення права суб'єкт тлумачення об'єктивно змушений послуговуватися певними принципами як фарватером, яким слід рухатися, аби рух був правильним. Так, Р. Дворкін з цього приводу зауважував, що, коли йдеться про принципи, слід мати на думці те, що вони орієнтуватимуть суб'єктів у тому чи іншому напрямі [6, с. 52].

В юридичній науці усталено підходи, за якими під принципами тлумачення норм права розуміють переважно: основні ідеї, основні вимоги, що ставляться до тлумачення як процесу пізнання змісту норм права чи різних юридичних документів (договорів, рішень, вироків суду тощо) (О. Ф. Черданцев) [7, с. 104]; фундаментальні, імперативні положення, що забезпечують ефективність, якість, єдність і доцільність інтерпретаційного процесу, перебувають у тісному взаємозв'язку та спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора (С. В. Прийма, Г. О. Саміло) [8, с. 47]. Багато вчених (І. Ф. Демидов, Г. Н. Манов, І. С. Малеїн та ін.) вважають, що принципи тлумачення права закріплюються у правосвідомості особи.

Аналізуючи принципи тлумачення права, вчені акцентують на тому, що: тлумачення норми права, незалежно від способу, який застосовується, має відповідати правилам логічного мислення і не повинно містити в собі логічних помилок; не допускається надання інтерпретованій нормі шляхом тлумачення абсурдного змісту; тлумачення не може призводити до створення у правосвідомості суперечностей між нормами закону. Відповідно до принципу моральності тлумачення, результати тлумачення не повинні вступати у суперечність із загальноприйнятими нормами моралі; якщо з двох варіантів тлумачення один відповідає загальноприйнятим моральним засадам, а інший – ні, завжди має бути обраний моральний варіант. За принципом справедливості тлумачення не повинно надавати розумінню норм права такого змісту, за якого вони увійдуть у суперечність із загальновизнаними уявленнями про справедливість. Відповідно до презумпції розумності намірів законодавця, при тлумаченні не можуть робитись припущення, що та чи інша норма закону прийнята законодавцем помилково і не відображає його справжньої волі [9]. Варто долучитися до позиції С. В. Шевчука, який поділяє принципи інтерпретації правових актів на загальні і спеціальні [10, с. 210-211].

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що провідними цілями тлумачення норм права є встановлення їх істинного значення, їх соціальної спрямованості, визначення специфіки прав та обов'язків

суб'єктів права, «закодованих» у нормі права, правильне застосування норми права уповноваженими суб'єктами, зміцнення законності і правопорядку в суспільстві, поширення правильних уявлень про зміст і спрямованість норм права та їх призначення в суспільстві.

Специфіка тлумачення норм права виявляється і в її функціях, під якими слід розуміти основні напрями і способи впливу тлумачення права на діяльність суб'єктів права та на систему права в цілому. Їх з'ясування дозволяє виявити роль та місце тлумачення права у правовій системі конкретного суспільства, головні шляхи впливу на різні сфери життя, а відтак – призводить до більш глибокого розуміння його природи [11, с. 113].

В юридичній літературі здебільшого називають такі функції тлумачення права: інформаційно-пошукова, аналізу та узагальнення, кваліфікаційна та мотивувальна, контрольно-наглядова, правоорієнтуюча, правокоригувальна, правостворююча (Д. А. Гаврилов [12, с. 5-6]); пізнавальна, конкретизаційна, регламентуюча, правозабезпечувальна та інформаційна (сигналізаторська) (Л. В. Соцуро [13, с. 17]); пізнавальна (інформаційна), конкретизуюча, регулятивна правоконтролююча та правозабезпечувальна (О. Ф. Скакун [14, с. 410]). Залежно від компоненту соціальної системи, який піддається впливу з боку тлумачення права, виокремлюють загальносоціальні (економічна, політична, екологічна, ідеологічна тощо), спеціально-юридичні (регулятивна, охоронна, рекомендаційна, конкретизуюча, контрольна, компенсаційна тощо) та пізнавально-оціночні (гносеологічна (пізнавальна) та аксіологічна (оціночна) функції тлумачення права (М. М. Садовський) [15, с. 139].

Отже, тлумаченню норми права притаманні такі основні сутнісні риси: тлумачення є різновидом юридичної діяльності, пізнавальний, інтелектуальний, цільовий характер та конкретизаційну природу, здійснюється за певними стадіями, різними суб'єктами та є творчою діяльністю.

У зв'язку з наведеним, видається спірним визначення у літературі розуміння тлумачення норм права як діяльності, спрямованої на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що переважно реалізується в інтерпретаційно-правовому акті [16, с. 419-420], оскільки тут проігноровано таку складову частину тлумачення, як роз'яснення, а також те, що без роз'яснення поява інтерпретаційно-правового акта є неможливою.

Висновки. Отже, тлумачення нормиправа – це інтелектуальна, вольова та суб'єктивна діяльність людини (а також людських колективів, органів публічної влади) щодо з'ясування (для себе) та роз'яснення (інтерпретації, розкриття) (для інших) змісту та мети, закладених у нормі права у системній єдності з іншими нормами права.

Вивчення тлумачення права як роз'яснення права, а тим більше як діяльності щодо видання інтерпретаційних актів, розкриває тлумачення як прояв реалізації відповідними державними органами своїх визначених у законодавстві повноважень, застосування права. З другого боку, право доцільне, спрямоване на закріплення, здійснення та захист прав і свобод людини і громадянина. Дотриманню, виконанню та використанню права передує розумова діяльність по з'ясуванню змісту правових приписів, результатом якої є формування ціннісних правових установок та мотивацій у свідомості людини, емоцій і переживань з приводу чинного чи бажаного права. Аналіз поняття, напрямів, принципів тлумачення права дає підстави ставити питання про можливість розгляду тлумачення права як однієї із форм реалізації права.

Список використаних джерел

1. *Костицький М. В.* Психологічні питання юридичної відповідальності (критика презумпції «незнання закону не звільняє від відповідальності») // Юридична психологія та педагогіка. 2011. №2(10). С. 3.
2. *Опотяк С. З.* Теорії тлумачення правових норм (юридична природа та підходи до тлумачення правових норм) // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 4. С. 122-127. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_4_18
3. *Молибога М. П.* Функції та методи тлумачення права // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 11. С. 12; Палешник С. І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. І. Палешник ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. С. 11-12.
4. *Малинова И. П.* Философия права (от метафизики к герменевтике) : монография. Екатеринбург : УрГЮА, 1995. С. 82.
5. *Садовський М. М.* Теоретико-правові засади доктринального тлумачення права : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. С. 21.

6. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права / Р. Дворкін ; пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 52.
7. *Черданцев А. Ф.* Толкование права и договора / А. Ф. Черданцев. – Москва : Юнити-Дана, 2003. С. 104.
8. *Прийма С. В.* Принципи тлумачення норм права : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національна юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2011. 18 с.; Саміло Г. О. Проблеми тлумачення правових норм : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. С. 47.
9. *Ришелюк А. М.* Законотворчість в Україні : навч. посіб / А. М. Ришелюк. Київ : Вид-во НАДУ, 2004 // https://pidruchniki.com/83139/pravo/tlumachennya_zakonu.
10. *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції. Київ : Український центр правничих студій, 2001. С. 210-211.
11. *Садовський М. М.* Теоретико-правові засади доктринального тлумачення права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. С. 113.
12. *Гаврилов Д. А.* Правоприменительное толкование : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01; Волгоградский гос. ун-т. Волгоград, 2000. С. 5-6.
13. *Соцуро Л. В.* Неофициальное толкование норм российского права : автореф. дисс. … докт. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1998. С. 17.
14. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник. Харків: Консум, 2008. С. 410.
15. *Садовський М. М.* Теоретико-правові засади доктринального тлумачення права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. С. 139.
16. *Загальна* теорія держави і права : підручник / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 419-420.

References

1. *Kostytskyi M. V.* Psykholohichni pytannia yurydychnoi vidpovidalnosti (krytyka prezumptsii «neznannia zakonu ne zvilniaie vid vidpovidalnosti») / M. V. Kostytskyi // Yurydychna psykholohiia ta pedahohika. – 2011. – № 2 (10). – S. 3.
2. *Opotiak S. Z.* Teorii tlumachennia pravovykh norm (iurydychna pryroda ta pidkhody do tlumachennia pravovykh norm) / S. Z. Opotiak // Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. – 2011. - № 4. – S. 122-127. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_4_18
3. *Molyboha M. P.* Funktsii ta metody tlumachennia prava / M. P. Molyboha // Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. – 2010. – № 11. – S. 12; Paleshnyk S. I. Tlumachennia v sudovii praktytsi: poniattia, osoblyvosti, vydy : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / S. I. Paleshnyk ; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. – Kharkiv, 2016. – S. 11-12.
4. *Malynova Y. P.* Fylosofyia prava (ot metafyzyky k hermenevtyke) : monohrafyia / Y. P. Malynova. – Ekaterynburh : UrHIuA, 1995. – S. 82.
5. *Sadovskyi M. M.* Teoretyko-pravovi zasady doktrynalnoho tlumachennia prava : dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / M. M. Sadovskyi; Klasychnyi pryvatnyi universytet. – Zaporizhzhia, 2017. – S. 21.
6. *Dvorkin R.* Serioznyi pohliad na prava / R. Dvorkin ; per. z anhl. A. Frolkin. – Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2000. – S. 52.
7. *Cherdantsev A. F.* Tolkovanye prava y dohovora / A. F. Cherdantsev. – Moskva : Yunyty-Dana, 2003. – S. 104.
8. *Pryima S. V.* Pryntsypy tlumachennia norm prava : avtoref. dys ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / S.V. Pryima; Natsionalna yuryd. akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. – Kharkiv, 2011 – 18 s.; Samilo H. O. Problemy tlumachennia pravovykh norm : navch.-metod. posib. / H. O. Samilo. – Zaporizhzhia : ZNTU, 2017. – S. 47.
9. *Rysheliuk A. M.* Zakonotvorchist v Ukraini: navch. posib / A. M. Rysheliuk. – Kyiv : Vyd-vo NADU, 2004 // https://pidruchniki.com/83139/pravo/tlumachennya_zakonu.
10. *Shevchuk S.* Osnovy konstytutsiinoi yurysprudentsii / S. Shevchuk. – Kyiv : Ukrainskyi tsentr pravnychykh studii, 2001. – S. 210-211.
11. *Sadovskyi M. M.* Teoretyko-pravovi zasady doktrynalnoho tlumachennia prava : dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / M. M. Sadovskyi; Klasychnyi pryvatnyi universytet. – Zaporizhzhia, 2017. – S. 113.
12. *Havrylov D. A.* Pravoprymenytelnoe tolkovanye : dyss. … kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / D. A. Havrylov; Volhohradskyi hos. un-t. – Volhohrad, 2000. – S. 5-6.
13. *Sotsuro L. V.* Neofytsyalnoe tolkovanye norm rossyiskoho prava : avtoref. dys. … dokt. yuryd. nauk : 12.00.01 / L. V. Sotsuro. – Moskva, 1998. – S. 17.
14. *Skakun O. F.* Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk / O. F. Skakun. – Kharkiv : Konsum, 2008. – S. 410.
15. *Sadovskyi M. M.* Teoretyko-pravovi zasady doktrynalnoho tlumachennia prava : dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / M. M. Sadovskyi; Klasychnyi pryvatnyi universytet. – Zaporizhzhia, 2017. – S. 139.
16. *Zahalna* teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / za zah. red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. – Kharkiv : Pravo, 2009. – S. 419-420.

Костицький В. В. Тлумачення норм права як форма реалізації права

У статті у контексті дослідження проблем сучасного праворозуміння розглядають поняття, напрями, принципи тлумачення права. Автор коротко аналізує існуючі школи тлумачення права, звертає увагу на погляди представників аналітичної теорії тлумачення права (Дж. Г. фон Райт, О. Бейкер, Г. Гарт), теорії аргументації (Х. Перельман, Р. Алексі), теорії цільового тлумачення (телеологічної школи) (Г. Гарт, А. Сакс, Р. Дворкін), класичний принцип тлумачення права, відомий ще з часів Арістотеля (зрозуміти можливо лише те, що є правильно сформульованим). Стверджується, що не буває норм права, які не потребують тлумачення, а необхідність тлумачення пов'язується з процесами правової діяльності людини взагалі, найперше – з дією права, в ході якої реалізуються багатоманітні права та обов'язки різних суб'єктів права – від фізичних осіб до соціальних або державних утворень. Предметом тлумачення називається сама норма права, а сферою тлумачення – система права. Поняття «тлумачення норм права» співвідноситься з категоріями «з'ясування» та «роз'яснення»: з'ясування позначає інтелектуальну операцію з розкриття сенсу правила поведінки, зафіксованого у нормі права, а роз'яснення розглядається як діяльність з доведення розкритого сенсу до відома інших осіб. Відзначається, що тлумачення права охоплює не лише процес, але й результат такої діяльності, матеріалізацією чого є певні писемні джерела, в яких фіксуються ці результати – акти тлумачення норм права. В актах тлумачення права міститься письмове закріплення результатів тлумачення з боку уповноваженого на те суб'єкта. У статті також коротко аналізуються принципи тлумачення права, відзначається цільовий характер тлумачення норм права, стверджується, що своєрідність цього виду юридичної діяльності проявляється у її цілях. Автор також розглядає ознаки тлумачення права, надає визначення поняття тлумачення права як інтелектуальної, вольової та суб'єктивної діяльності людини (а також людських колективів, органів публічної влади) щодо з'ясування (для себе) та роз'яснення (інтерпретації, розкриття) (для інших) змісту та мети, закладених у нормі права у системній єдності з іншими нормами права, стверджує, що аналіз поняття, ознак, напрямів, принципів тлумачення права дає підстави ставити питання про можливість розгляду тлумачення права як однієї із форм реалізації права.

Ключові слова: реалізація права, тлумачення права, принципи тлумачення права, ознаки тлумачення права, напрями тлумачення права.

Kostytsky V. V. Interpretation of laws as form of law implementation

In the context of research of problems of modern legal understanding the article considers concepts, directions, principles of interpretation of law. The author briefly analyzes the existing schools of interpretation of law, draws attention to the views of representatives of the analytical theory of interpretation of law (J. G. von Wright, O. Baker, G. Garth), the theory of argumentation (H. Perelman, R. Alexi), the theory of target interpretation teleological school) (G. Garth, A. Sachs, R. Dworkin), the classical principle of interpretation of law, known since the time of Aristotle (it is possible to understand only what is correctly formulated). It is argued that there are no rules of law that do not require interpretation, and the need for interpretation is associated with the processes of legal activity in general, first – with the action of law, which implements the various rights and responsibilities of various subjects of law – from physical persons to social or state entities. The subject of interpretation is called the rule of law itself, and the scope of interpretation – the legal system. The concept of interpretation of the law is correlated with the categories of «clarification» and «explanation»: clarification refers to an intellectual operation to reveal the meaning of the rule of conduct enshrined in law, and clarification is seen as an activity to bring disclosure to the notice persons. It is noted that the interpretation of law covers not only the process but also the result of such activities, the materialization of which are certain written sources in which these results are recorded – acts of interpretation of law. The acts of interpretation of the law contain a written confirmation of the results of the interpretation by the authorized subject. The article also briefly analyzes the principles of interpretation of law, notes the targeted nature of the interpretation of law, argues that the uniqueness of this type of legal activity is manifested in its purposes. The author also considers the features of the interpretation of law, provides a definition of the interpretation of law as intellectual, volitional and subjective human activity (as well as human groups, public authorities) to clarify (for themselves) and explain (interpretation, disclosure) (for others) content and purpose, laid down in the rule of law in systemic unity with other rules of law, argues that the analysis of the concept, features, directions, principles of interpretation of law gives grounds to question the possibility of considering the interpretation of law as a form of law.

Keywords: realization of the law, interpretation of the law, principles of interpretation of the, signs of interpretation of the, directions of interpretation of the law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-4

УДК 340.1

Наталія Миколаївна Пархоменко,
вчений секретар Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-5870-9261

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

Постановка проблеми. Стан правопорядку, особливо за умов транзитивної демократії та перманентного реформування державного ладу, залежить від багатьох чинників, але першочергово і безпосередньо від рівня розвиненості національної системи права і законодавства. Відповідно вагомого значення набуває якість, узгодженість та єдність розуміння змісту законодавства, що безпосередньо впливає на практику правореалізації загалом та правозастосування зокрема. В цьому аспекті актуальності набуває розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням правової визначеності та з'ясування дійсного змісту норм права в процесі правового регулювання суспільних відносин. Необхідно погодитись, що «без всебічного і глибокого розуміння змісту правових норм неможливе правове регулювання суспільних відносин, забезпечення демократії, економічної та політичної свободи особистості, утвердження законності і правового порядку. Тому нормативне тлумачення повинно забезпечити чітке та однакове застосування нормативно-правових актів і сприяти встановленню принципу верховенства права та захисту прав і свобод людини і громадянина» [1, с. 3].

Європейський суд з прав людини зауважив, що «дотримання принципу верховенства права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо; всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [2]; окрім того, як один із фундаментальних аспектів верховенства права принцип правової визначеності вимагає, щоб при остаточному вирішенні справи судами їхні рішення не викликали сумнівів [3].

Відповідно реалізація принципу правової визначеності визначає межі тлумачення, забезпечує сталість правозастосування, передбачуваність та прогнозованість правового регулювання. Водночас відомо, що невід'ємною ознакою будь-якої мови є її багатозначність. Звідси випливає, що досягти стовідсоткової ясності та однозначності закону неможливо (навіть якщо ставити це за мету). Відтак неможливо досягти і стовідсоткової правової визначеності. Під час прийняття закону не можна передбачити всіх змін, що відбудуться в суспільстві та, відповідно, у праворозумінні. Часто не можна уявити навіть усіх життєвих обставин, які підпадатимуть під дію тієї чи іншої норми. Тим більше неможливо уявити собі наперед нові життєві обставини, які з'являться в майбутньому, особливо зважаючи на стрімкий розвиток людства [4, с. 60].

Сучасний якісний стан законодавства України характеризується неоднозначністю правових положень, суперечливістю змісту окремих правових актів, що безумовно призводить до складності їх застосування та, іноді, позбавлення можливості захисту прав і свобод громадян. Відповідно виникає потреба здійснення офіційного з'ясування та роз'яснення змісту законів України безстороннім й неупередженим державним органом, яким за Конституцією України, до недавнього часу, був Конституційний Суд України.

Проблема офіційного тлумачення є актуальною не тільки для Конституційного Суду України, Верховної Ради України, а й інших суб'єктів інтерпретаційної діяльності. Це важливо і в тому аспекті, що результати тлумачення Конституції і законів України – це гостра не тільки юридична, а й політична проблема; вона зачіпає досить істотні економічні інтереси різних соціальних угруповань. Тому вона заслуговує на глибокий науковий аналіз [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якість нормативно-правової бази загалом та якість законодавства зокрема в аспекті його тлумачення уповноваженими суб'єктами вже отримала дослідження, але була і залишається однією із ключових проблем юридичної теорії і практики. Зокрема, серед дослідників: Ю. Власов, В. Гончаров, М. Мельник, Н. Оніщенко, С. Полєніна, П. Рабінович, А. Ришелюк, Г. Саміло, О. Сирих, М. Тесленко, Ю. Тодика, та ін., досліджуючи цю проблему, визначили критерії, чинники, складові тлумачення, офіційного тлумачення, забезпечення якості закону в сучасній демократичній державі, а також наголосили на ефективності тлумачення та наслідках реалізації неякісного законодавства.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення актуальних проблем правової визначеності та тлумачення норм права на сучасному етапі правової реформи.

Основні результати дослідження. Загалом якість закону розглядається як його невід'ємна властивість, яка визначається у зв'язку із необхідністю тлумачення його окремих положень з огляду на конкретні суспільні відносини.

У Дослідженні «Мірило правовладдя» Європейської комісії «За демократію через право» (2016 р.), зазначається, що поняття «якість закону» охоплює два складових елементи: передбачуваність актів права (чи наслідки приписів права є передбачуваними? чи укладено акти права в зрозумілий спосіб? чи вказує нове законодавство чітко на те, що попередньо ухвалене (і яке саме) законодавство скасовано або змінено? чи зміни інкорпоровано до зведеної версії приписів актів права, припустимої для суспільства?); сталість і послідовність приписів права (чи є приписи актів права сталими та послідовними? чи є приписи актів права сталими настільки, що вони зазнають змін лише за належного попередження про це? чи є їх застосування послідовним?) [6].

Відповідно, серед вимог якості законодавства є його чіткість, точність, доступність, передбачуваність та легітимність очікувань, що забезпечує однакове тлумачення його положень суб'єктами правозастосування, в тому числі судовими органами державної влади. Це, в свою чергу, є однією із гарантій забезпечення справедливості, прав і свобод громадян, захист його законних інтересів, підтримання режиму законності та правопорядку. Окрім того, стала практика судового тлумачення окремих положень законодавства забезпечує сталість та передбачуваність правового регулювання.

Таким чином, однозначність і передбачуваність правозастосування зумовлює системність і послідовність у діяльності відповідних органів, насамперед судів [7].

Особливу вагомість, при цьому, мають обов'язкові до виконання акти офіційного тлумачення законодавства. Інституційно та організаційно проблема офіційного тлумачення набула оформлення в аспекті створення перших конституційних судів в країнах Європи на початку XX століття.

З теоретичних позицій визначення поняття «офіційне тлумачення», то в юридичній науці існують різні підходи до його сутності та змісту, але загалом його розуміють як спрямовану на з'ясування та роз'яснення об'єктивного змісту правових норм діяльність уповноважених суб'єктів, результатом якої є обов'язковий до виконання акт офіційного тлумачення. Актам офіційного тлумачення притаманна неперсоніфікованість та обов'язковість до виконання. Залежно від суб'єкта, який уповноважений роз'яснювати норми законів, виокремлюють легальне (здійснює Конституційний Суд України на відповідність Конституції України), автентичне (здійснює суб'єкт видання правового акта), відомче (здійснюють державні установи, згідно з законодавчо наданими їм повноваженнями) види офіційного тлумачення законодавства. Останні два види тлумачення називають також делегованим.

Зупиняючись на аналізі легального тлумачення, необхідно зазначити, що відповідно до положень Конституції України в редакції 1996 року, а саме ч. 2 Статті 147: «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України». Підставами для звернення до КСУ були неоднозначність тлумачення судами загальної юрисдикції положень окремих законів. Це положення знайшло розвиток у Статті 13 Закону України «Про Конституційний Суд України». В юридичній науці зазначені законодавчі положення набули схвалення та підтримки, адже віднесення такого тлумачення до виключної компетенції Конституційного Суду України, на переконання науковців, було цілком обґрунтованим і належить до сфери суджень, підкріплюється їх інтелектуальною здатністю знати про право більше, ніж звичайний юрист [8].

У період з листопада 1997 року (року набуття чинності попереднім Законом України «Про Конституційний Суд України») й до липня 2017 року (моменту втратою ним чинності у зв'язку з прий-

няттям нового Закону України «Про Конституційний Суд України») єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні виніс 41 рішення за зверненнями саме громадян України щодо офіційного тлумачення законів України у рамках забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. Ще декілька рішень стосовно офіційного тлумачення положень законів у межах здійснення парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини в Україні було винесено за зверненням Уповноваженого Верховної Раді України з прав людини [9].

Ситуація в цьому аспекті змінилася з набранням чинності 30 вересня 2016 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року №1401-VIII. Зокрема, згідно з цим Законом суттєво змінилися повноваження Конституційного Суду України. Відповідно до нової редакції статей 147, 150 Конституції України Конституційний Суд України не розглядає питань щодо офіційного тлумачення законів України.

Наразі цим повноваженням не наділено жоден орган державної влади. Тобто питання визначення суб'єктів, які б здійснювали офіційне роз'яснення змісту нормативно-правових актів, окрім Конституції України, або є суб'єктом офіційного тлумачення законів та інших нормативно-правових актів України, залишається відкритим.

Втім, варто згадати і про роль Міністерства юстиції України у правотлумачній діяльності. Зокрема, відповідно до підпункту 14 пункту 4 Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого Указом Президента України від 30 грудня 1997 року № 1396/97, Мін'юст України відповідно до покладених на нього завдань надавав роз'яснення чинного законодавства державним органам, підприємствам, установам і організаціям, відіграючи провідну роль у офіційному роз'ясненні законодавства. Наразі, згідно підпункту 32 пункту 4 чинної редакції Положення про Міністерство юстиції України (2014), Міністерство надає лише роз'яснення з питань, пов'язаних з діяльністю Мін'юсту, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Міністерства, а також стосовно актів, які ним видаються [10].

Частково правове регулювання офіційного тлумачення здійснюється на рівні окремих законів, де визначені повноваження органів державної влади щодо надання роз'яснень чинного законодавства. Зокрема, відповідно до пункту 13 частини другої статті 64 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» виконавча дирекція Пенсійного фонду зобов'язана надавати безоплатно страхувальникам і застрахованим особам в усній та письмовій формі, а також через засоби масової інформації консультації з питань застосування законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, роз'яснювати їхні права, обов'язки і відповідальність, порядок сплати страхових внесків, заповнення звітності та інші питання відповідно до цього Закону.

Таким чином, на конституційному і законодавчому рівні питання щодо офіційного тлумачення законів України, не на відповідність Конституції України, а на звернення державних органів, підприємств, установ і організацій щодо з'ясування дійсного змісту норм права, практично відсутнє.

Позиції вчених щодо такої ситуації розділились. Одні вважають, що вилучення права на конституційне звернення як письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи, призвела до обмеження повноважень Конституційного Суду України в частині гарантування прав і свобод людини і громадянина (Радченко О. І.) шляхом можливості звернення до органу конституційної юрисдикції з проханням дати офіційне тлумачення законів України [9].

Інша група вчених, підтримуючи таку законодавчу новелу, вважають, що ніякого позбавлення прав громадян не відбулося, оскільки зазначене право було компенсоване можливістю громадян подавати конституційну скаргу до Конституційного Суду. Відповідно до статті 55 Конституції України «Конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу». Відповідно ж до статті 84 Конституції України, за результатами розгляду скарг Суд приймає обов'язкове до виконання рішення.

На думку С. Шевчука, радянська традиція передбачала офіційне тлумачення законів. У часи СРСР це повноваження здійснювали президії верховних рад у проміжках між з'їздами, і, по суті, це було політичне повноваження. Коли Україна здобула незалежність і готувалася Конституція, то вирішили це повноваження віддати Конституційного Суду України, але воно достатньо штучне.

Ось таких функцій конституційні суди в Європі якраз і не мають. Тому це повноваження втрачає і Конституційний Суд України [11].

Дехто вважає, що ця функція неофіційно перейшла до юрисдикції Верховного Суду. Але Верховний Суд здійснює лише казуальне тлумачення, адже відповідно до пп. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»: лише висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права; висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права. Окрім того, згідно із п. 10-2) статті 46 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» Пленум Верховного Суду за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ.

Зазначений підхід, на думку М. Костицького та Н. Кушакової-Костицької, є хибним і не притаманним європейській правовій традиції. Окрім того, позбавлення Конституційного Суду України функції тлумачення законів має під собою політичну доцільність, є тенденцією обмеження його повноважень [12, с. 91-92].

Таким чином відбулася заміна повноваження Конституційного Суду України на офіційне тлумачення законів України на право подання зацікавленими суб'єктами конституційної скарги щодо конституційності окремих законів чи їх частин. Втім, Рішення Конституційного Суду України за результатами розгляду скарги має виключно перспективну дію і на спірні правовідносини, що в ній зазначені, вплинути не може, оскільки вони виникли до прийняття такого рішення. «Натепер рішення Конституційного Суду України по справі за конституційною скаргою не забезпечує дійсний перегляд остаточного судового рішення, в тому числі по судовій справі особи-заявника» [13]. Відповідно втрачається дієвість та ефективність конституційної скарги як інструмента захисту та відновлення порушених прав людини.

Висновки. Проблема забезпечення правової визначеності та офіційного тлумачення є однією з найбільш актуальних і складних конституційно-правових проблем сьогодення на пострадянському просторі, оскільки йдеться про ефективність реалізації Конституції і законів, які визначають напрямки розвитку правової системи України, механізми забезпечення прав і свобод громадян. З огляду на це, неоднозначною є оцінка позбавлення громадян, підприємств та установ можливості отримання офіційного роз'яснення окремих положень законодавчих актів у випадку їх неоднозначного застосування судами як одного із засобів захисту порушених прав. Адже Верховна Рада України, внісши зміни до Конституції України й вилучивши з переліку повноважень Конституційного Суду України право офіційно тлумачити закони України, так і не віднесла його до компетенції жодного іншого органу державної влади.

Список використаних джерел

1. *Костюк О. М.* Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» Костюк Ольга Миколаївна; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2017. С. 3.
2. *Рішення* Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text
3. *Рішення* ЄСПЛ від 28 жовтня 1999 року у справі «Брумареску проти Румунії», заява № 28342/95, § 61.
4. Данішевська В. Ключові засади та підходи до вирішення конфліктів тлумачення законів. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві : збірник матеріалів і тез Міжнародної онлайн-конференції (м. Київ, 25 червня 2020 р.). Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 60.
5. *Тодика Ю. М.* Способи тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом. Вісник Академії правових наук України. Харків : Право, 2001. № 2 (25). С. 51-59. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4565/1/Toduka_51.pdf
6. *Європейська* комісія «За демократію через право» Мірило правовладдя. Коментар. ГЛОСАРІЙ. Страсбург, 18 березня 2016 року. Дослідження №711/2013 http://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Rule_of_Law_Checklist_UKR.pdf

7. *Постанова* Касаційної палати Верховного Суду від 14 березня 2018 року у справі № 917/1503/17.
8. *Селіванов А. О.,* Стрижак А. А. Питання теорії конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя. Київ : Логос, 2010. 275 с.
9. *Радченко О. І.* Офіційне тлумачення закону в контексті удосконалення національного механізму захисту прав людини в Україні http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:l3C1xwQGyHYJ:univd.edu.ua/science-issue/issue/2996+&cd=9&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
10. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text
11. *Шевчук С.* Головна ідея правосуддя – з безлічі формальностей зробити справедливе рішення. «Юридична газета», 6 жовтня 2015 р.
12. *Костицький М.,* Кушакова-Костицька Н. Тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України та іншими органами судочинства: спільність та відмінність. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві : збірник матеріалів і тез Міжнародної онлайн-конференції (м. Київ, 25 червня 2020 р.). Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 91-92.
13. *Терлецький Д.* Конституційна скарга як національний засіб юридичного захисту: юридичні наслідки. URL: https://uplan.org.ua/analytics/konstytutsiina-skarha-iak-natsionalnyi-zasib-iurydychnoho-zakhystu-iurydychni-naslidky

References

1. *Kostiuk O. M.* Teoretyko-pravovi zasady normatyvnoho tlumachennia : avtoreferat dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen» Kostiuk Olha Mykolaivna; Ivano-Frankiv. un-t prava im. korolia Danyla Halytskoho. Ivano-Frankivsk, 2017. S. 3.
2. *Rishennia* Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 2 lystopada 2004 roku № 15-rp/2004. u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text
3. *Rishennia* YeSPL vid 28 zhovtnia 1999 roku u spravi «Brumaresku proty Rumunii», zaiava № 28342/95, § 61.
4. *Danishevska V.* Kliuchovi zasady ta pidkhody do vyrishennia konfliktiv tlumachennia zakoniv. Vzaiemni zdobutky Yevropeiskoi Komisii «Za demokratiiu cherez pravo» i orhaniv konstytutsiinoi yustytsii ta problemy tlumachennia u konstytutsiinomu sudochynstvi : zbirnyk materialiv i tez Mizhnarodnoi onlain-konferentsii (m. Kyiv, 25 chervnia 2020 r.). Kyiv: VAITE, 2020. S. 60.
5. *Todyka Yu. M.* Sposoby tlumachennia Konstytutsii i zakoniv Ukrainy Konstytutsiinym Sudom. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2001. № 2 (25). S. 51-59. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4565/1/Toduka_51.pdf
6. *Yevropeiska* Komisiia «Za demokratiiu cherez pravo» Mirylo pravovladdia. Komentar. HLOSARII. Strasburh, 18 bereznia 2016 roku. Doslidzhennia №711/2013 http://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Rule_of_Law_Checklist_UKR.pdf
7. *Postanova* Kasatsiinoi palaty Verkhovnoho Sudu vid 14 bereznia 2018 roku u spravi № 917/1503/17.
8. *Selivanov A. O.,* Stryzhak A. A. Pytannia teorii konstytutsiinoho pravosuddia v Ukraini: aktualni pytannia suchasnoho rozvytku konstytutsiinoho pravosuddia. Kyiv : Lohos, 2010. 275 s.
9. *Radchenko O. I.* Ofitsiine tlumachennia zakonu v konteksti udoskonalennia natsionalnoho mekhanizmu zakhystu prav liudyny v Ukraini http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:l3C1xwQGyHYJ:univd.edu.ua/science-issue/issue/2996+&cd=9&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
10. *Postanova* Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 lypnia 2014 r. № 228 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo yustytsii Ukrainy» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text
11. *Shevchuk S.* Holovna ideia pravosuddia – z bezlichi formalnostei zrobyty spravedlyve rishennia. «Iurydychna hazeta», 6 zhovtnia 2015 r.
12. *Kostytskyi M.,* Kushakova-Kostytska N. Tlumachennia Konstytutsii ta zakoniv Ukrainy Konstytutsiinym Sudom Ukrainy ta inshymy orhanamy sudochynstva: spilnist ta vidminnist. Vzaiemni zdobutky Yevropeiskoi Komisii «Za demokratiiu cherez pravo» i orhaniv konstytutsiinoi yustytsii ta problemy tlumachennia u konstytutsiinomu sudochynstvi : zbirnyk materialiv i tez Mizhnarodnoi onlain-konferentsii (m. Kyiv, 25 chervnia 2020 r.). Kyiv : VAITE, 2020. S. 91-92.
13. *Terletskyi D.* Konstytutsiina skarha yak natsionalnyi zasib yurydychnoho zakhystu: yurydychni naslidky. URL: https://uplan.org.ua/analytics/konstytutsiina-skarha-iak-natsionalnyi-zasib-iurydychnoho-zakhystu-iurydychni-naslidky

Пархоменко Н. М. Актуальні проблеми правової визначеності та тлумачення норм права на сучасному етапі правової реформи

Проаналізовано взаємозв'язок правової визначеності та з'ясування дійсного змісту норм права в процесі правового регулювання суспільних відносин в аспекті здійснення офіційного тлумачення Конституційним Судом України. Наголошено на важливості актів офіційного тлумачення у механізмі правового регулювання суспільних відносин і неоднозначності та дискусійності позбавлення Конституційного Суду України, в процесі правової реформи, повноваження офіційного роз'яснення окремих положень законодавчих актів у випадку їх неоднозначного застосування судами як одного із засобів захисту порушених прав громадян.

Ключові слова: офіційне тлумачення, конституційна скарга, Конституційний Суд України, правове регулювання, правова визначеність, закон, якість.

Parkhomenko N. M. Actual problems of legal certainty and interpretation of legal norms at the present stage of legal reform

The interrelation of legal certainty and clarification of the true content of legal norms in the process of legal regulation of public relations in the aspect of official interpretation by the Constitutional Court of Ukraine is analyzed. Accordingly, the implementation of the principle of legal certainty determines the limits of interpretation, ensures the sustainability of law enforcement, predictability and predictability of legal regulation. The current qualitative state of Ukrainian legislation is characterized by ambiguity of legal provisions, contradictory content of certain legal acts, which certainly leads to the complexity of their application and, sometimes, deprivation of the opportunity to protect the rights and freedoms of citizens. Among the requirements for the quality of legislation is its clarity, accuracy, accessibility, predictability and legitimacy of expectations, which ensures uniform interpretation of its provisions by law enforcement agencies, including the judiciary.

Accordingly, there is a need for official clarification and clarification of the content of the laws of Ukraine by an impartial and impartial state body, which according to the Constitution of Ukraine, until recently, was the Constitutional Court of Ukraine.

It is emphasized on the importance of acts of official interpretation in the mechanism of legal regulation of public relations and ambiguity and debatability deprive the Constitutional Court of Ukraine in the process of legal reform of the power to officially explain certain provisions of legislation in case of their ambiguous use by courts as one means of protecting violated rights.

Keywords: official interpretation, constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, legal regulation, legal certainty, legal act, quality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-5

УДК 340.132(477)

Ілля Дмитрович Шутак,
професор кафедри права ПВНЗ
Університету Короля Данила,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0002-2539-5526

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРАВОТВОРЧОСТІ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Загальновизнано, що судова практика впливає на підвищення якості та ефективності нормативно-правової бази. Судова правотворчість доповнює важливу функцію судової влади – здійснення правосуддя. В процесі правозастосування постійно виникає потреба в таких видах юридичної техніки, як тлумачення й конкретизація норм права, що мають абстрактний, загальний характер. За допомогою юридичної техніки суд виконує роль уточнення права у правотворчому процесі.

Провідне місце в правозастосуванні відводиться судовим органам, які розв'язують конкретні юридичні казуси, але, разом з тим, здійснюючи тлумачення і конкретизацію окремих норм права, виробляють правотворчі рішення, що мають нормативний характер. Таким чином, судова правотворчість є важливою завершальною ланкою правового регулювання суспільних відносин, яке використовується під час виникнення правової неясності, зайвої абстрактності, прогалин тощо. Зниження довіри населення до інституту судового захисту пов'язане з наявністю дефектів судових актів, які ускладнюють їх реалізацію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що розробкою питань юридичної техніки в судовій практиці займаються як вітчизняні, так і закордонні дослідники, зокрема: А. Ілларіонов [6], М. Марченко [8], Ю. Недєлько [9], І. Онищук [3], Т. Росік [10], В. Ротань [7], І. Самсін [7], О. Скакун [2], М. Румянцев [1], М. Тесленко [11], І. Честнов [4], А. Ярема [7] та інші.

У юридичній літературі зазначається винятковість судової правотворчості, яка розглядається як вторинне джерело права, за допомогою якого розвиваються, уточнюються, конкретизуються, інтерпретуються первинні нормативно-правові тексти, які de jure мають силу акта, але de facto мають велику силу. Причому вторинні джерела права можуть змінити зміст первинних, що нерідко відбувається насправді.

Питання про юридичну техніку судової практики та її роль у правотворчості розроблено частково, а це актуалізує потребу розвитку загальної теорії судової правотворчості.

Постановка завдання. Мета дослідження – розкрити особливості юридичної техніки судової практики та її роль у правотворчості держави.

Методологія дослідження. Використані, перш за все, принципи і прийоми формально-логічної методології. Широке застосування отримали елементи структурно-функціонального підходу. Так, виявлення міжгалузевих зв'язків у судовій практиці побудовано на функціональній природі права в цілому і процесуальних засобах зокрема, що дозволило побачити міжгалузеві зв'язки у судовій правотворчості. Крім того, в роботі отримали застосування діалектичний, системно-структурний і функціональний методи, метод інтерпретації (в застосуванні до нормативно-правових актів та актів тлумачення). Судова правотворчість є окремою сферою, де можливі абсолютно різні підходи. Питання про відображення юридичної техніки судової практики та її ролі в правотворчому процесі розглядаються з точки зору як природно-правового, так і позитивістського та інших напрямів в юриспруденції

Основні результати дослідження. Поняття «правотворчість» об'єднує дослідників з різних сфер юриспруденції і є тим фундаментом, на якому будувалися і будуються різні правові конструкції в різні епохи розвитку людства. Правотворчість складається з цілого комплексу процесів: національного і регіонального, державного та муніципального, правотворчості законодавчих органів, виконавчої та судової влади, галузевого [1, с. 7].

Причинами зростання ролі судової практики, зокрема такого техніко-юридичного засобу, як прецеденту, на даному етапі є: протиріччя і прогалини законодавства; самостійність судової влади та її взаємозв'язок з іншими гілками влади; наявність конституційного контролю, що здійснюється Конституційним Судом; офіційне визнання прецедентів Європейського суду з прав людини. Україна визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини з питань тлумачення та застосування Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу і протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 року №475/97-ВР [2, с. 485-488].

Судова правотворчість є різновидом державної правотворчості. Вона має такі ознаки: владно-організаційний характер; офіційність; здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами; пов'язана з вирішенням юридичної справи; результатом правотворчості стає прийняття нормативно-правового акта; у правотворчості використовуються прийоми юридичної техніки. Судова правотворчість характеризується низкою відмінних ознак: характер побічного продукту діяльності з метою здійснення правосуддя; визначення змісту судової правотворчості за характеристикою розглянутих справ, з метою здійснення правосуддя; здійснення судової правотворчості на основі наявних правових засад і норм, а також у межах, встановлених законом; відсутність ініціювання правотворчого процесу з боку суду; специфічні способи судової правотворчості тощо [3, с. 133].

Під юридичною технікою судових актів розуміємо сукупність методів, засобів і прийомів, які використовуються в процесі розробки змісту й структури судових актів будь-якої інстанції в рамках відповідного судочинства.

Варто звернути увагу на те, що специфіка судової правотворчості полягає в наявності певних ознак, які її характеризують як самостійне правове явище, яке відрізняється від інших видів правотворчості. Ці ознаки можуть розкривати різні особливості. За своїм функціональним призначенням судова правотворчість: створює умови вирішення конкретних судових справ; усуває прогалини і неясність окремих норм законодавства в ході судового процесу; доповнює правотворчу систему в цілому, послідовно усуваючи її вади.

За правовою природою судова правотворчість: є «побічним продуктом» правосуддя, оскільки завжди супроводжує його і не може протікати поза цим процесом; визначається характером дозволених судом справ. За регулятивними властивостями судова правотворчість: утворює нову норму права в разі наявності пробілу в законодавстві; дає тлумачення норм права в рамках їх текстуального змісту; здійснює конкретизацію норм права шляхом вказівки додаткових відомостей, що випливають із закону. Аналіз виявлених ознак судової правотворчості показує, що це самостійний вид правотворчості, що протікає в межах судочинства. Правотворчої діяльності судів іноді пов'язана з необхідністю вирішення судових справ в умовах, коли для цього правових засобів недостатньо, що обумовлює потребу поповнення ними таких засобів самостійно шляхом створення норм права, а також шляхом конкретизації законодавчих приписів [1, с. 156].

Наявні ще й інші особливості юридичної техніки в судовій практиці. Позаяк судові рішення можуть установлювати, розвивати й прояснювати приписи права, їх приступність є складовою юридичної визначеності. Обмеження щодо цього можуть бути виправданими, якщо їх метою є захист прав особи, приміром, прав неповнолітніх у кримінальних справах. Передбаченість означає не лише те, що приписи акта права мають бути (де можливо) проголошеними ще до їх імплементації, а й що вони мають бути передбаченими за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними [4, с. 22].

Навіть у державах, де є можливим здійснення конституційним або верховним судом контролю ex post, здійснення виконавчою або законодавчою гілками влади контролю ex ante допомагає запобігти випадкам неконституційності. Є багато прикладів, коли конкретні дії та рішення порушують правовладдя. Проте внаслідок того, що на час підготовки цього документа актуальними й поширеними були два – корупція і конфлікт інтересу та збирання даних і спостереження [6, с. 40].

Таким чином, окремі судові акти, які видаються в процесі правозастосовної діяльності судів, можуть мати всі ознаки права: містять нормативні приписи; мають формальну визначеність; забезпечуються державою; розраховані на багаторазове використання судами за певними категоріями справ; адресуються невизначеному колу осіб, які застосовують норми права, вироблені Верховним Судом. Такі акти є офіційними письмовими документами судової правотворчості, в яких сформульовано обов'язкове для подальшого вирішення аналогічних справ правило. Вони заповнюють прогалину в позитивному праві (судовий прецедент) або інтерпретаційні норми права (у вигляді правових позицій).

До низки нормативних судових рішень, які є формальними джерелами права в Україні відносяться: акти Європейського суду з прав людини, які відповідають критеріям і, передбачених федеральним законом «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод і Протоколів до неї»; акти Конституційного Суду про визнання неконституційними підвідомчих нормативно-правових актів і договорів, а також рішення судів загальної юрисдикції та арбітражних судів про визнання нечинними підвідомчих нормативно-правових актів; акти судового офіційного нормативного тлумачення Конституції [6, с. 13].

Державі для поліпшення правового регулювання в тій чи іншій сфері суспільних відносин іноді досить просто скасувати певну правову норму або конкретний нормативно-правовий акт. Те ж саме можна сказати і про судову правотворчість. Суд, визнаючи неконституційними або не чинними нормативно-правові акти, скасовує їх функціонування, тобто перешкоджає небажаному для держави і суспільства розвитку суспільних відносин, що власне і свідчить про їх регулятивне правотворче призначення.

Усталена судова практика поряд із позитивним правом (законодавством) також набуває обов'язкового значення з урахуванням ст. 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» («суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права»). Обов'язковість рішень Верховного Суду полягає в обов'язковості

того варіанта тлумачення і застосування норм матеріального права, неоднакове застосування яких стало підставою розгляду справи Верховним Судом, який (варіант) сформулював Верховний Суд. Європейським судом з прав людини сформулював положення про те, що «закон є чинним положенням з урахуванням практики його тлумачення компетентними судами (рішення у справі «Лейла Шахін проти Туреччини»). Останнє стосується як усталеної практики судів у конкретних справах, так і роз'яснень вищих судів, у яких виражається усталена практика. Ці роз'яснення називаються рекомендаційними (п. 6 ч. 2 ст. 36 Закону «Про судоустрій і статус суддів» [5]), але вони віддзеркалюють усталену судову практику і в силу викладеного вище положення, сформульованого Європейським судом з прав людини, набувають обов'язкового значення [7].

Отже, найважливішими засобами юридичної техніки в судовій правотворчості є судове тлумачення і судова конкретизація норм права. Під тлумаченням норм права розуміється діяльність судових органів, спрямована на встановлення змісту норм права. Тлумачення невіддільне від правозастосування та складається з двох елементів, взаємопов'язаних частин: з'ясування сенсу норми права, що підлягає застосуванню, та роз'яснення її суті і змісту [8, с. 693-698].

З'ясування сенсу нормативного припису необхідне для розуміння його соціальної спрямованості: місця, займаного в системі правового регулювання; виявлення духу закону і втілення його в текстах конкретних норм тощо. Тлумачення необхідне в зв'язку з наявною абстрактністю норм права; термінологічною специфікою; заплутаністю (недостатньою чіткістю) правотворчого процесу викликаного відсутністю єдиного законодавчого регулювання та суперечливістю змісту норми права. Здійснення тлумачення норм права має на меті: правильне і, отже, однакове розуміння правових приписів; правильне і однакове їх застосування в судовій практиці; виявлення справжнього змісту норм права без спотворення закладеного в ньому сенсу [9, с. 12].

Одразу слід наголосити на тому, що роль судової практики є такою, яка остаточно доктринально ще не визначена, водночас роль діяльності судів у правотворчості постійно змінюється. Поточне суттєве зростання обсягів судової діяльності в Україні обумовлюється як розвитком більшості сфер життєдіяльності суспільства, так і недоліками чинного законодавства України [10, с. 124].

У судовому рішенні слід зазначати на обов'язковість судової практики, на яку посилається суд. У випадках, коли йдеться про врахування іншої судової практики, в тому числі вираженої в рекомендаційних роз'ясненнях вищих судів, слід акцентувати увагу на тому, що ця практика є усталеною, а тому обов'язковою. Тому посилання на одиничне судове рішення (його мотивувальну частину), хоч би це було рішення Конституційного Суду, було б недостатнім. А посилання на ч. 3 ст. 150 Конституції, яка встановлює обов'язковість рішень Конституційного Суду, як на підставу обов'язковості тлумачення правових норм, наданого Конституційним Судом лише один чи два рази, в таких випадках є помилковим, бо це конституційне положення передбачає обов'язковість резолютивної частини рішення Конституційного Суду, а не того тлумачення, яке дане в мотивувальній частині рішення на його обґрунтування. Слід визнати припустиме відступлення від судової практики, що склалась, у тому числі і від практики Верховного Суду України, від усталеної практики вищих судів, проте тільки у разі невідповідності цієї практики законодавству (стосовно конкретної справи). Слід також визнати право Конституційного Суду і Верховного Суду України відступити від раніше сформульованих ними правових позицій з метою забезпечити наближення судової практики до об'єктивного змісту актів законодавства [7].

В юридичній літературі існують поодинокі погляди вчених на питання ролі діяльності Конституційного Суду України в сфері правотворчості. Роль практики діяльності Конституційного Суду України у правотворчій (законотворчій) сфері полягає в тому, що Конституційний Суд України, не маючи безпосереднього права законодавчої ініціативи, фактично може (йому не заборонено) виступити із «законодавчим почином», який оформлюється у вигляді «послання». Таке послання безпосередньо має стосуватися повноважень Конституційного Суду України, відповідно до цього вчений виокремлює так звані вимоги: 1) для забезпечення ефективності функціонування конституційного ладу, механізму взаємодії державної влади, верховенства права, захисту прав і свобод людини Конституційний Суд України може вказати на прогалину в законодавстві, на необхідність нормативного врегулювання суспільних відносин; 2) з метою врегулювання деяких питань своєї діяльності, невирішеність яких заважає ефективному здійсненню Конституційним Судом України своїх функцій [11, с. 131].

В процесі правозастосування перевагу слід надавати матеріальним правовим приписам. Це випливає із логіки законодавства, інтуїтивно відчувається суб'єктами тлумачення актів законодавства

і підтверджується аналізом положень законодавства. Варто наголосити на тому, що стверджуване погоджується з думкою, викладеною в мотивувальній частині одного із рішень Конституційного Суду: «Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена» [7].

Наявність декількох «вимірів» конституційної судової правотворчості ставить перед дослідниками основну проблему ієрархії джерел права, в тому числі питання про юридичну силу конституційної доктрини, які відносять поруч авторів (і автором даної статті) до джерел американського права. Прийняти рішення в зв'язку з відсутністю норми (такі справи майже виключно і розглядає Верховний Суд США), можливо, спираючись на ту або іншу конституційну доктрину, як сукупність прецедентів, що містять метод дозволу типових справ. В американському конституційному праві це ставить доктрину на один рівень з прецедентом, оскільки прецедент застосовується Верховним Судом США не тільки для вирішення конкретного спору, а й для регулювання відносин на перспективу. Поняття судової доктрини включає серію однотипних рішень судів відповідної компетенції. Судова доктрина, так само як і правова доктрина, відчуває вплив суспільних умов і абсорбує соціально-політичну складову. У судовій доктрині, як і в правовій, імпліцитно закладено політичний зміст. Повністю усунути вплив політичних чинників навряд чи можливо, але судова доктрина формується з опорою на конституційні принципи і, на думку низки авторів, перетворюється судами на форму права [12, с. 100-101].

Пленум Верховного Суду України має правотворчі повноваження в частині затвердження Регламенту, що фактично відповідає засадам локальної правотворчості, результатом якої є локальний нормативний акт. Пленум Верховного Суду України має повноваження також стосовно законопроєктної діяльності, може надавати висновки щодо проєктів законодавчих актів, які стосуються судової системи та діяльності Верховного Суду України [13].

Наприклад, Постановою Пленуму Верховного Суду України № 5 від 25 квітня 2014 року затверджено Висновок щодо проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (про скасування щомісячного довічного грошового утримання суддів) (реєстр. № 4572 від 26 березня 2014 року), в якому надана оцінка законопроєкту, визначено його переваги і недоліки, надані рекомендації щодо його вдосконалення. Для здійснення цих повноважень Законом України передбачено створення Науково-консультативної ради при Верховному Суді України [10, с. 157-158].

Питання правозастосовної діяльності судових органів, якість і культура складання правозастосовних судових актів безпосередньо залежать від якості правотворчої діяльності держави і може проявитися в результаті допущених помилок у правотворчій діяльності, в процесі невмілого використання або в принципі недотримання законодавцем правил і прийомів юридичної техніки при розробці нормативно-правових актів, які призводять до дефектів нормативно-правових актів.

Висновки. Роль судової практики у правотворчій діяльності посилюється, що виявляється у необхідності її врахування, у можливості виявлення недоліків чинного законодавства, визначенні можливих правотворчих шляхів, подоланні недоліків у чинному законодавстві. Правотворчий характер діяльності вищих органів судової влади обґрунтовується вченими також з позиції нормативного розуміння права. Це пояснюється тим, що положення актів зазначених судових органів мають нормативний характер, є загальнопоширеними і розкривають зміст загального правила, яке регулює певний вид суспільних відносин, і не є рішеннями з конкретних справ.

Судова правотворчість є самостійним видом правотворчості, що протікає в рамках компетенції судових органів, коли наявні дефекти правового регулювання усуваються за допомогою правотворчих судових рішень на підставі чинного законодавства в результаті тлумачення і конкретизації надмірно узагальнених і абстрактних правових норм, а також шляхом заповнення прогалин в праві. Судова правотворчість ініціюється шляхом судового розсуду, результатом якого є нове тлумачення чинних норм права.

У такій ситуації слід погодитись з думкою вчених про те, що сьогодні судова практика стала своєрідним індикатором життєздатності нормативно-правового акта будь-якого рівня. Насамперед це виявляється в застосуванні судовими органами нових нормативно-правових актів, які не завжди відповідають вимогам юридичної техніки. Особлива роль у подоланні розпливчастості, неточного характеру лягає на органи судової влади, їх судову практику, яка впливає на процеси правозастосування та правотворчості.

Судова правотворчість на стадії правозастосування ефективно впливає на суспільні відносини, усуваючи наявні недоліки правового регулювання, надаючи йому завершеність і повноту. Завдяки виконанню таких функцій, як тлумачення норм права, усунення прогалин у праві та конкретизації норм права, судова правотворчість може розв'язувати правотворчі проблеми відповідно до закону.

Список використаних джерел

1. *Румянцев М. Б.* Правотворчество в Российской Федерации: монография. Чебоксары : ИД «Среда», 2019. 324 с.
2. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс) : Учебник. Х.: Эспада, 2007. 640 с.
3. *Онищук І. І.* Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики : монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич : Коло, 2017. 512 с.
4. *Rule of Law* Checklist / Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). Strasbourg, 18 March 2016. 53 p.
5. *Верховна* Рада України. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 року № 2453-VI URL: http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/2453-17
6. *Илларионов А. В.* Акты правотворчества в Российской Федерации : дисс. … канд. юрид. наук. – 12.00.01; Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского. Омск, 2008. 184 с.
7. *Новітнє* вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлемачення прав. актів для суддів, що проходять підвищ. кваліфікації, і канд. на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.; за ред.: В. Г. Ротань. Х. : Право, 2013. – 752 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Samsin_Ihor/Novitnie_vchennia_pro_ tlumachennia_ pravovykh_aktiv/ (дата звернення 05.01.2021).
8. *Марченко М. Н.* Проблемы теории государства и права. М., 2013. 756 с.
9. *Неделько Ю. В.* Значение толкования правовых норм для правотворческой и правоприменительной деятельности. Современное право. 2010. №8. С. 10-12.
10. *Росік Т. В.* Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти : дис. … канд. юрид. наук; 12.00.01; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2016. 238 с.
11. *Тесленко М. В.* Судебный конституционный контроль в Украине : монография / М. В. Тесленко; вступ. статья В. Ф. Погорилко. К. : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. 344 с.
12. *Правотворчество* как индикатор правовых ценностей: внутригосударственное, наднациональное и международное измерения. Коллективная монография / Под ред. И. Л. Честнова. СПб. : Астерион, 2018. 532 с.
13. *Регламент* Пленуму Верховного Суду України від 10.06.2002 року № 7. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/ A2E20E448D9941E8C2257AF3003D55A9 (дата звернення 15.01.2021).

References

1. *Rumyantsev, M. B.* (2019). Lawmaking in the Russian Federation: monograph. Cheboksary: ID «Sreda», 324. [in Russian]
2. *Skakun, O. F.* (2007). Theory of state and law (encyclopedic course): Textbook. Kh .: Espada, 640.
3. *Onyshchuk, I. I.* (2017). Legal monitoring: problems of methodology, theory and practice: monograph. Ivano-Frankivsk - Drohobych: Kolo, 512. [in Ukrainian]
4. *The Venice* Commission (2016). Rule of Law Checklist / Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). Strasbourg, 18 March 2016, 53.
5. *Verkhovna* Rada of Ukraine (2010). Law of Ukraine «On the Judicial Administration and the Status of Judges» dated 07.07.2010. No. 2453-VI URL: http://zakon3.rada.gov.ua / laws / show / 2453-17 [in Ukrainian]
6. *Illarionov, A. V.* (2008). Acts of law-making in the Russian Federation: diss. ... cand. jurid. sciences. - 12.00.01; Omsk State University F.M.Dostoevsky. Omsk, 184. [in Russian]
7. *Rotan, V. G.* (ed.), Samsin I. L., Yarema A.G. & other. (2013). The latest doctrine of the interpretation of legal acts: a textbook on the course of interpretation of legal acts for judges undergoing training and candidates for judges who undergo special training. Kharkiv: Pravo, 752. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Samsin_Ihor/Novitnie_vchennia_pro_ tlumachennia_ pravovykh_aktiv/ (Last accessed: 05.01.2021) [in Ukrainian]
8. *Marchenko, M. N.* (2013). Problems of the theory of state and law. M., 756. [in Russian]
9. *Nedelko, Yu. V.* (2010). Significance of interpretation of legal norms for lawmaking and law enforcement activity. Modern law, 8, 10-12. [in Russian]
10. *Rosik, T. V.* (2016). The role of judicial practice in modern lawmaking: theoretical and applied aspects: dis. … cand . jurid. science; 12.00.01; Institute of State and Law. V. M. Koretskyj NAN of Ukraine. Kyiv, 238. [in Ukrainian]
11. *Teslenko, M. V.* (2001). Judicial constitutional control in Ukraine: Monograph /entry article by V. F. Pogorilko. K.: Institute of State and Law. V. M. Koretskyj NAN of Ukraine, 344. [in Russian]

12. *Chestnov, I. L.* (ed.) (2018). Lawmaking as an indicator of legal values: domestic, supranational and international dimensions. Collective monograph / Saint Petersburg: Asterion, 532. [in Russian]
13. *The Supreme* Court of Ukraine (2002). Rules of Procedure of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of June 10, 2002 № 7. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/A2E20E448D9941E8C2257AF3003D55A9 (Last accessed: 15.01.2021).

Шутак І. Д. Юридична техніка судової практики та її роль у правотворчості держави

Мета. Метою дослідження є розкрити особливості юридичної техніки судової практики та її роль у правотворчості держави. Методологія. Використані, перш за все, принципи і прийоми формально-логічної методології. Широке застосування отримали елементи структурно-функціонального підходу. Так, виявлення міжгалузевих зв'язків у судовій практиці, побудовано на функціональній природі права в цілому і процесуальних засобах зокрема, що дозволило побачити міжгалузеві зв'язки у судовій правотворчості. Крім того, в роботі отримали застосування діалектичний, системно-структурний і функціональний методи, метод інтерпретації. Судова правотворчість є окремою сферою, де можливі абсолютно різні підходи. Питання про відображення юридичної техніки судової практики та її ролі в правотворчому процесі розглядаються з точки зору як природно-правового, так і позитивістського та інших напрямів в юриспруденції. Наукова новизна полягає в теоретичному осмисленні та окресленні юридичної техніки нормативно-договірної правотворчості, яка трактується як сукупність методів, засобів і прийомів, які використовуються в процесі розробки змісту й структури судових актів будь-якої інстанції в рамках відповідного судочинства. Показано специфіку судової правотворчості, яка полягає в наявності таких ознак, які її характеризують як самостійне правове явище, яке відрізняється від інших видів правотворчості. За своїм функціональним призначенням судова правотворчість створює умови вирішення конкретних судових справ; усуває прогалини та неясність окремих норм законодавства в ході судового процесу; доповнює правотворчу систему в цілому, послідовно усуваючи її вади. Розкрито сутність таких засобів юридичної техніки в судовій правотворчості як судове тлумачення і судова конкретизація норм права. Результати. В результаті дослідження з'ясовано, що ефективність діяльності судів залежить не тільки від кількості і змісту судових актів, але й від їх техніко-юридичної досконалості. Роль судової практики у правотворчій діяльності посилюється, що виявляється у необхідності її врахування, у можливості виявлення недоліків чинного законодавства, визначенні можливих правотворчих шляхів подолання недоліків у чинному законодавстві. Судова правотворчість є самостійним видом правотворчості, що протікає в рамках компетенції судових органів, коли наявні дефекти правового регулювання усуваються за допомогою правотворчих судових рішень в результаті тлумачення і конкретизації надмірно узагальнених і абстрактних норм права, а також шляхом заповнення прогалин в праві. Практична значимість. Результати дослідження можна використати у правотворчій діяльності з метою виявлення недоліків чинного законодавства та визначення можливих правотворчих шляхів подолання недоліків у чинному законодавстві.

Ключові слова: юридична техніка, правотворчість, правозастосовний акт, судова практика, судовий прецедент.

Shutak I. D. Legal technique of judicial practice and its role in state legislation

Purpose. The purpose of the study is to reveal the features of the legal technique of judicial practice and its role in law-making of the state. Methodology. First of all, the principles and techniques of formal-logical methodology are used. Elements of the structural-functional approach have been widely used. Thus, the identification of intersectoral links in judicial practice is based on the functional nature of law in general and procedural means in particular, which allowed us to see intersectoral links in judicial lawmaking. In addition, dialectical, system-structural and functional methods, the method of interpretation were used in the work. Judicial lawmaking is a separate area where completely different approaches are possible. Questions about the reflection of the legal technique of judicial practice and its role in the law-making process are considered in terms of both natural law and positivist and other areas of jurisprudence. Originality. The scientific novelty lies in the theoretical understanding and delineation of the legal technique of contract lawmaking, which is interpreted as a set of methods, tools and techniques used in developing the content and structure of judicial acts of any instance in the relevant proceedings. The specifics of judicial lawmaking are shown, which consists in the presence of such features that characterize it as an independent legal phenomenon that differs from other types of lawmaking. According to its functional purpose, judicial lawmaking creates the conditions for resolving specific court cases; eliminates gaps and ambiguities of certain legislation during the trial; complements the law-making system as a whole, consistently eliminating its shortcomings. The essence of such means of legal technique in judicial law-making as judicial interpretation and judicial concretization of norms of law is revealed. Results. The study found that the effectiveness of the courts depends not only on the number and content of judicial acts, but also on their technical and legal excellence. The role of judicial practice in law-making activity is strengthened, which is manifested in the need to take it into account, in the possibility of identifying shortcomings of current legislation, identifying possible law-making ways to overcome shortcomings in current legislation. Judicial law-making is an independent type of law-making that takes place within the competence of judicial bodies, when existing defects of legal regulation are eliminated by law-making court decisions as a result of

interpretation and concretization of excessively generalized and abstract rules of law and by filling gaps in law. Practical importance. The results of the study can be used in law-making activities in order to identify shortcomings in current legislation and identify possible law-making ways to overcome shortcomings in current legislation.

Keywords: legal technique, law-making, law-enforcement act, court practice, court precedent.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-6

УДК 321.01; 342.2

Олександр Васильович Батанов,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-0239-4539

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІТАРИЗМУ У ФОКУСІ ДОКТРИНАЛЬНОГО ТЛУМАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Новітня конституційна історія України свідчить, що найбільш багатоаспектною і складною є проблема утвердження в Україні оптимальної форми державного устрою. У політико-правовій науці в цілому та сучасній конституціоналістиці дана проблема вже три десятиліття поспіль активно дебатується ученими-державознавцями, політиками, громадськими діячами.

Попри незворотність курсу на формування України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави, територія якої в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ст. ст. 1–2 Конституції України), питання щодо форми державного устрою України, її адміністративно-територіальної організації, вирішення пов'язаних із ними національно-політичних, мовних та соціально-економічних проблем суспільства залишаються доволі дискусійною стороною політичного та правового життя сучасної України. Особливо болісно загострилися та актуалізувалися ці питання в умовах окупації Автономної Республіки Крим та збройної інтервенції Російської Федерації проти України.

Прямо або опосередковано проблема розуміння сутності та змісту конституційного принципу унітарності української держави та в цілому феномену унітаризму залежить від адекватного тлумачення відповідних норм Конституції України.

У світлі загальної теорії тлумачення правових норм [1–6], тлумачення Конституції є одним із інструментів її реалізації, пристосування її норм до потреб держави та суспільства. У цьому аспекті під тлумаченням Конституції розуміється діяльність щодо усунення неоднозначності її розуміння шляхом усвідомлення дійсного сенсу норми, а під офіційним тлумаченням Конституції – діяльність спеціального уповноваженого органу держави із роз'яснення змісту норм Основного Закону шляхом усунення неясностей у їх розумінні, з'ясування таким чином сенсу норми з метою реалізації Конституції, пристосування її норм до потреб держави та суспільства [7, с. 14–15].

Традиційно неофіційне тлумачення норм права пов'язується з інтелектуальною діяльністю суб'єктів права, яка спрямована на пізнання істинної волі законодавця, матеріалізованій у нормі права, що не має офіційного характеру та відповідної юридичної сили, але може бути використана під час здійснення офіційного тлумачення норм права. Доктринальне роз'яснення норм права

та практика їх застосування базується на знаннях та глибокому розумінні закономірностей правового регулювання, ролі права у організації суспільного життя, у вирішенні конкретних юридичних питань, і здійснюється особами, які займаються науковою діяльністю у сфері права [2, с. 10].

Щодо офіційного тлумачення, то у демократичній державі тлумачення Конституції вважається ідеальною альтернативою внесення до неї змін, оскільки така процедура майже завжди досить складна. Крім цього, постійні конституційні зміни підривають її авторитет як Основного Закону держави та є несприятливим фактором щодо стабілізації держави та суспільства. Тлумачення Конституції допомагає ліквідації однієї з основних проблем конституційного права – розходження фактичної та юридичної Конституцій, гармонізуючи при цьому текст Основного Закону та реалії державного і суспільного життя [7, с. 15]. Так, зокрема, здійснюючи інтерпретаційну діяльність, Конституційний Суд України гарантує верховенство Конституції України, забезпечує дієвість її положень. Адже саме в процесі тлумачення відбувається з'ясування та роз'яснення їх змісту, розкривається «дух» Конституції України [8, с. 4].

Враховуючи особливу практичну значущість інтерпретації конституційних принципів для вирішення колізій і конфліктів, які виникають у конституційно-правовому полі України, правильного розуміння і застосування конституційних норм з урахуванням реалій сьогодення, насамперед в умовах окупації Автономної Республіки Крим та збройної інтервенції Російської Федерації проти України, надважливим є здійснення конституційно-правового дослідження проблем сучасного українського унітаризму у фокусі неофіційного (доктринального) тлумачення Конституції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання тлумачення правових норм, у тому числі норм Конституції, знайшли своє відображення у працях таких вітчизняних дослідників, як Т. С. Богданевич, Ю. Л. Власов, В. С. Малента, М. П. Молибога, Н. М. Оніщенко, С. І. Палешник, Н. М. Пархоменко, С. В. Прийма, І. Д. Сліденко, Л. І. Чулінда та ін. У свою чергу, окремі доктринальні проблеми сучасного унітаризму, адміністративно-територіального устрою та процесу у своїх працях досліджували такі сучасні вчені та експерти, як Ю. І. Ганущак, Б. П. Гдичинський, А. Б. Гетьман, Р. В. Губань, О. П. Іщенко, О. Л. Копиленко, В. В. Кравченко, І. О. Кресіна, В. С. Куйбіда, О. Г. Кучабський, І. Й. Магновський, В. І. Нудельман, Х. В. Приходько, О. В. Скрипнюк, С. О. Телешун, А. Ф. Ткачук, В. Л. Федоренко та ін.

Мета статті. Метою даного дослідження є доктринальне тлумачення унітаризму як політико-правового феномену, принципу конституційного ладу та парадигмальної основи територіальної організації сучасної України.

Основні результати дослідження. Унітаризм як теорія та практика політико-територіального устрою відіграв визначальну роль у процесах становлення, розвитку, збереження та зміцнення вітчизняної державності. Багатовікова історія Українського народу довела цінність унітаризму як квінтесенції територіальної організації української держави. Важливість цього конституційного принципу набула свого особливого практичного значення в умовах окупації Автономної Республіки Крим та збройної інтервенції Російської Федерації проти України.

Збереження унітарності України, цілісності і недоторканності її території – аксіома конституційного сьогодення та телеологічна домінанта функціонування української держави. Український унітаризм, цілісність та недоторканність території України визначає зміст та спрямованість зовнішньої і внутрішньої політики держави та є об'єктом національної безпеки України, справою всього Українського народу.

Попри відсутність систематизованих актів, які б забезпечували реалізацію конституційних засад територіального устрою та детально регламентували порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою, слід констатувати, що державна політика у сфері конституювання та гарантування унітарності вітчизняної державності, особливо після прийняття Конституції України, стала послідовною та однозначною. Так, у Концепції адміністративної реформи в Україні зазначалося, що «у процесі трансформації територіального устрою та системи місцевого самоврядування слід спиратися на національний досвід, а також на світову, насамперед європейську, практику», при цьому процес перетворень «доцільно здійснювати з урахуванням унітарної форми державного устрою, яка забезпечує збереження соборності України» [9].

У Концепції державної регіональної політики від 25 травня 2001 року закріплювалося, що державна регіональна політика ґрунтується, поряд з іншими принципами, із врахуванням принципу «забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного про-

стору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної, бюджетної систем» [10]. Також серед принципів державної регіональної політики, закріплених у Законі України «Про засади державної регіональної політики» [11], вагоме місце займає принцип унітарності, під яким розуміється «забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної цілісності України» (частина перша ст. 3 Закону).

Нарешті слід звернути увагу на концептуальні положення державної мовної політики в Україні. Так, у Концепції державної мовної політики закріплювалося, що «повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації, єдності України» та встановлювалося, що одним з основних завдань цієї Концепції є сприяння «посиленню функції державної мови як об'єднавчого і консолідаційного чинників в українському суспільстві, засобу зміцнення державної єдності України» [12]. У розвиток цих засад, у частині третій ст. 1 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», зазначається, що «державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави» [13].

Багатовікова історія українського державотворення підтвердила, що єдність – політична, національна, регіональна є однією з головних умов здійснення української державності. Сягаючи корінням в епоху України-Руси, українська ідея соборності з плином часу та відповідно до суспільно-політичних колізій на теренах України набувала щоразу нового смислу. Соборність розумілась як майбутня політична, в тому числі й територіальна, економічна, соціокультурна, релігійна та духовна цілісність.

Такий акцент не є випадковим та штучним. На наш погляд, осмислення як історичного, так і сучасного досвіду унітаризму через призму цивілізаційного підходу дозволяє зрозуміти перспективи політичного та соціально-економічного поступу України як суверенної держави у віддаленому майбутньому. Цивілізаційний підхід дозволяє зрозуміти сенс національного досвіду унітаризму та порівняти його з досвідом унітаризму тих зарубіжних демократій, де він став стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції унітаризму як теоретичного відображення політичної, соціально-економічної, екогуманістичної, інформаційної та націобезпекової стратегії та практики розвитку Українського народу та української державності.

Важливість осмислення цивілізаційного контексту у розумінні українського унітаризму пов'язана насамперед з феноменом соборності, її ролі в реалізації української національно-державницької ідеї, її значенням в сучасному державотворчому процесі. Сучасне розуміння поняття соборності, яке в політичному лексиконі українців появилося в середині XIX ст., почало викристалізовуватися змістовно на рубежі XIX-XX ст., коли звертання до досвіду минулого набувало особливої актуальності і гостроти у зв'язку з новим етапом українського національно-визвольного і державницького руху. Цей рух у кінцевому рахунку призвів до історичної Злуки УНР і ЗУНР 1919 р., формування того етнотериторіального ландшафту і відповідного соціуму, який успадкувала незалежна Україна в 1991 р. як самостійна держава.

Якщо підходити до розуміння соборності України з погляду її єдності та цілісності (тобто унітарності, унітаризму), хоча це й не синоніми, то необхідно виокремити складові цього поняття, які в історіографії виступають як об'єкти і суб'єкти наукового пізнання.

У сучасній політичній науці виокремлюються не менше п'яти компонентів соборності. По-перше, це природно-географічний ландшафт, тобто унікальна територія, «батьківська земля», на якій впродовж понад два тисячоліття формувався український етнос. Особливості цієї території полягають в її самодостатності для організації життя соціуму: оптимальне співвідношення суходолу, рік, озер, морів, гір, лісів, наявність рідкісних чорноземів, багатих корисних копалин, в унікальному розташуванні на міжцивілізаційному рубежі, на магістральних шляхах міжнародного сполучення, що надає їй виняткового геополітичного і військово-стратегічного значення. Соборність території сучасної України визначена її державними кордонами і гарантується міжнародним правом, але, як засвідчує досвід, є сили, які ставлять під сумнів цілісність, неподільність і непорушність державної території України.

По-друге, це – головний чинник – людський, український етнос, основу формування якого склали дуже близькі між собою слов'янські племена, успадкувавши чимало знарядь праці, організації побуту, звичаїв, традицій, обрядів від дослов'янських народів. Український народ з огляду собор-

ності виступає, з одного боку, як ідентичність за критеріями громадянства, що сучасна етнополітологія трактує як інститут української політичної нації. З другого боку, домінуюче ядро Українського народу складає етнічна ідентичність українців, тобто українська етнічна нація, котра виходить за межі України, репрезентує себе як світове українство.

По-третє, культурно-духовний чинник, який найменше піддається універсалізації та уодноманітненню. Цей чинник соборності дуже чутливий і суперечливий, він наштовхується на рифи об'єктивного і суб'єктивного характеру, потребує підвищеної уваги до себе з боку регулятивної функції держави. Йдеться про такі компоненти цього чинника, як мова спілкування, історична пам'ять, релігія, обряди, звичаї, традиції, менталітет тощо.

По-четверте, це організація суспільства, тобто державний чинник. Унікальність українського державотворчого процесу зумовлена його історичними особливостями, значною мірою ґрунтується на модерному українському міфі, який виводить коріння організації первісного суспільства та зародження державного життя на землях України з дослов'янських та ранньослов'янських часів. Відлік хронології українського суспільно- політичного життя включає княжу добу, козацько-гетьманські часи, державне життя українців у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, Російської, Османської та Австро-Угорської імперій, а також Польщі, Румунії та Чехословаччини. Період Української революції 1917–1921 рр. залишив у спадок цілу палітру різноманітних державних утворень, що втілювали різні моделі державної організації, але сповідували ідею спільної держави. Кроком до уніфікації державного життя стала радянська доба, на міфах якої сформувалося те покоління, яке взяло на себе фундацію творення Незалежної України. Власне тут закорінені деякі причини, що продукують ті дискусії, які ведуться й сьогодні. Гострота цих дискусій нерідко розхитує політичну соборність України.

І, нарешті, п'ятий компонент соборності – це міжнародний, або геополітичний чинник історичного процесу соборування України. Сам перебіг історичного розвитку, який, з одного боку, сприяв утвердженню української ідентичності, стимулював консолідацію етносу, формування нації, державотворчі процеси, забезпечення цілісності України, а з іншого боку, наражався на дію відцентрових, деструктивних, сепаратистських сил, а ще в більшій мірі на ворожі зовнішні фактори, спротив наших сусідів, які в своїх інтересах прагнули ослабити, розділити, колонізувати Україну, захопити її території і скористатися унікальним природним і людським потенціалом [14].

Усі ці чинники в тій чи іншій мірі обумовлюють унітарність України та колосальну парадигмально-цивілізаційну роль унітаризму у зміцненні громадянської злагоди на землі України (Преамбула Конституції України), консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури (стаття 11 Конституції України).

Концептуальний аналіз вітчизняних конституційно-правових традицій унітаризму та соборності являє інтерес у зв'язку з тим, що ми отримуємо можливість, з одного боку, зіставити унікальні національні моделі взаємовідносин держави та її адміністративно-територіальних одиниць, розглянути тенденції централізації та децентралізації, проаналізувати практику розподілу функцій центру та місць на різних історичних етапах, з іншого – провести порівняння з аналогічними процесами у зарубіжних країнах.

Формування сучасної вітчизняної конституційної доктрини передбачає системний погляд на сутність та зміст класичного унітаризму, який необхідно розглядати та розуміти з різних позицій, а саме: аксіологічної, гносеологічної (епістемологічної), онтологічної, вітальної, цивілізаційної, праксеологічної, функціональної, організаційної, комунікативної, економічної, ідеологічної (пропагандистської), дефінітивної (категоріальної) тощо.

У своїй єдності означені та інші аспекти у розумінні сутності унітаризму (у тому числі у контексті ідей та цінностей світового конституціоналізму, його змістових та системно-структурних характеристик, серед яких свобода, суверенітет, солідарність, демократія, правовладдя (верховенство права), поділ влади) дозволяють говорити про існування даного феномену не тільки як привабливої концептуальної моделі, а й об'єктивної реальності, яка має аксіологічні, гносеологічні, онтологічні, цивілізаційні, інституціональні, конститутивні, нормативні, функціонально-телеологічні, історичні, національні та ментальні параметри, які еволюційним шляхом склалися під впливом відповідних ідей та принципів.

Такий симбіоз сутнісних, змістових та системно-структурних характеристик сучасного унітаризму дозволяє розуміти, розвивати, захищати унітарну державність. Адже тільки за умови такої

парадигмально-конституційної, інституціональної та функціональної інсталяції у механізм демократичного конституційного ладу унітаристська ідея стає оптимальною та, по суті, універсальною основою для вирішення значної кількості суспільних справ, у тому числі та, у першу чергу, прав людини, що свідчить про колосальний гуманістичний потенціал сучасного українського унітаризму.

На наш погляд, формування цілісної парадигмально-конституційної основи сучасного українського унітаризму відіграватиме вагому інформаційно-пропагандистську роль у процесах протидії проросійськи орієнтованим концептам федералізації України. Здебільшого саме ця обставина є причиною того, що питання вітчизняного унітаризму зводиться тільки до суто політичної тематики або віддається на відкуп формально-юридичним методам його вирішення. При цьому не враховується, що визначення цього феномену – це питання, яке напряму пов'язане з аксіологічними, онтологічними, гносеологічними, сутнісно-субстанціональними та функціонально-телеологічними перспективами розвитку української державності.

Концептуальний аналіз конституційно-правових проблем організації та функціонування державної влади в контексті унітаризму (унітарної форми державного устрою) доводить, що унітарна форма державного устрою є найбільш оптимальною для України, в межах якої діє єдина конституція та законодавство на всій території, функціонує єдина система органів влади (законодавча, виконавча, судова), діє єдине громадянство та ін. Значний вплив на організацію та функціонування державної влади в Україні відіграє такий феномен конституційно-правового буття, як децентралізація публічної влади, яка полягає у передачі частини повноважень від органів виконавчої влади на місцевий рівень.

Вважаємо, що подальша модернізація та оптимізація державної влади в умовах сьогодення є майже неможливою без зміни концептуальних підходів щодо організації та функціонування державної влади на основі принципів верховенства права, демократизму, унітаризму, цілісності, централізації і децентралізації, субсидіарності та ін., які складають ключовий зміст державної влади в унітарних країнах, а також налагодження ефективних механізмів в системі стримувань і противаг задля утвердження України як правової, демократичної держави.

Особливої актуальності доктринальні та прикладні питання унітаризму набувають у світлі проблем протидії деструктивним інформаційним впливам, яка не обмежується гуманітарною сферою, охоплюючи широкий спектр питань зовнішньої та внутрішньої безпеки. Проникнення ворожого контенту до медійного поля України загрожує функціонуванню демократичних інститутів, знижує загальний рівень стійкості держави, а також здатне негативно впливати на зовнішньополітичні орієнтири України. Агресія проти України здійснена, щоб повернути Україну до сфери геополітичного впливу Російської Федерації. Досягти цієї мети було передбачено за допомогою трьох головних вимог, сформульованих ще до початку війни: федералізація України, офіційний статус російської мови як другої державної і зміна зовнішньополітичного курсу, тобто відмова України від європейської та євроатлантичної інтеграції [15]. Як ми бачимо, на першому місці серед інструментів пропаганди з боку агресора визначено саме вимогу федералізації її територіального устрою.

Слід зазначити, що Україна та українська державність протягом десятиліть була не лише об'єктом інформаційно-пропагандистської політики Російської Федерації, а й «окремим питанням» московської геополітики. Значною мірою саме внаслідок недооцінки відповідних геополітичних сценаріїв Україна опинилась в сучасних умовах окупації та збройної інтервенції збоку північного сусіда. Яскравою ілюстрацією такого роду експансіоністських сценаріїв є позиція одного із ідеологів «Руського миру» та «сірого кардинала путінізму» О. Г. Дугіна. Так, у своїй книзі «Основы геополитики» [16], опублікованій ще у 1997 році, яка витримала кілька видань, абсолютно відверто констатується, що «суверенітет України являє собою настільки негативне для російської геополітики явище, що, в принципі, легко може спровокувати збройний конфлікт». «Україна, – вважає О. Г. Дугін, – як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями являє собою величезну небезпеку для всієї Євразії, і без вирішення української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику безглуздо. Це не означає, що культурно-мовна або економічна автономія України повинна бути обмежена, і що вона повинна стати чисто адміністративним сектором російського централізованої держави (як, певною мірою, це було в царській імперії або при СРСР). Але стратегічно Україна повинна бути жорстко проєкцією Москви на півдні і заході» [16, с. 348].

Отже, враховуючи такого роду геополітичні сценарії «Руського миру», поява федералізаційних проєктів в Україні не є випадковістю. Слід зазначити, що подібні сценарії федералізації за актив-

ної участі Росії розігрувалися і в інших країнах, насамперед, Грузії, Азербайджані, Казахстані та, особливо, Молдові. Досвід цих країн, виклики які існують перед ними, та, особливо, методика та тактика Росії щодо них, доволі схожі та повчальні для України.

Безумовно, важливими та дискусійними питаннями конституційної теорії і практики вітчизняного унітаризму, залишаються проблеми формування національної ідеї та регулювання етнонаціональних відносин, здійснення адміністративно-територіальної реформи, особливості реалізації мовної, інформаційної, економічної та бюджетно-фінансової політики в сучасній Україні. Однією з ключових та актуальних, синергетично пов'язаних із теорією та практикою українського унітаризму, є проблема національної безпеки та оборони. Безумовно, колосальне значення має проблема гармонізації релігійної атмосфери в українському суспільстві, розбудова міжконфесійних відносин на засадах імперативів толерантності. Українська мова й українська ідентичність, національна культура, віра, історія, традиції, мистецтво, соборність – це фундаментальні цінності, що єднають громадян України у національну спільноту, що є запорукою територіальної цілісності та незалежності України.

Висновки. Сукупність наведених у статті факторів доводить визначальну роль унітаризму та соборності в реалізації української національно-державницької ідеї, її значення в сучасному державотворчому процесі, в консолідації української нації та механізмі організації та функціонування української державності. Саме ідеал соборності українських земель упродовж багатьох століть виступав визначальним чинником національної консолідації, виявом генетичного прагнення Українського народу до територіального й духовного єднання, спадкоємності історичної державницької традиції. Унітаризм, цілісність та недоторканність території є фундаментальною підвалиною існування незалежної та соборної України.

Унітаризм не повинен ототожнюватися виключно з традиційними організаційними або функціональними атрибутами унітарної форми державного устрою. Унітаризм є багатовимірним соціально-політичним та конституційним явищем: це і ідея, і теорія, і науковий напрям, і соціально-політична та конституційна практика, і конституційна форма існування та функціонування народу (народоправство), держави (державність), регіонів (регіоналізм) та територіальних громад (громадоправство та муніципалізм), і історичний стан національної державності та української регіональної цивілізації (національна ідентичність), і прояв громадянськості (унітарна правосвідомість) тощо.

Збереження і примноження державотворчого потенціалу ідеї унітаризму та соборності як запоруки нерозривності і єдності державного організму, є визначальною умовою поступального соціально-політичного, економічного і духовно-культурного розвитку України.

Лише адекватне тлумачення принципу унітаризму, оцінка й осмислення вітчизняної історії та концептуальних проблем теорії унітарного державотворення, а також вивчення відповідного зарубіжного конституційного досвіду, дозволить краще побачити той шлях, яким має йти розвиток унітаризму в Україні.

Список використаних джерел

1. *Власов Ю. Л.* Проблеми тлумачення норм права : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і правових вчень». Київ, 2000. 17 с.
2. *Малента В. С.* Неофіційне тлумачення норм права : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і правових вчень». Київ, 2010. 16 с.
3. *Молибога М. П.* Тлумачення (інтерпретація) правових норм : наукове та практичне значення : автореферат дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і правових вчень». Київ, 2010. 20 с.
4. *Палешник С. І.* Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і правових вчень». Харків, 2016. 19 с.
5. *Прийма С. В.* Принципи тлумачення норм права : автореферат дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і правових вчень». Харків, 2011. 18 с.
6. *Чулінда Л. І.* Юридично-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і правових вчень». Київ, 2003. 20 с.
7. *Сліденко І. Д.* Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право». Одеса, 2001. 22 с.

8. *Богданевич Т. С.* Офіційне тлумачення Основного Закону Конституційним Судом України: дис. … д-ра філософії за спец. (081-Право). Київ, 2019. 256 с.
9. *Концепція* адміністративної реформи в Україні: Затверджена Указом Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 липня 1998 року № 810/98. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80#w13 (дата звернення 19.06.2021).
10. *Концепція* державної регіональної політики: Затверджена Указом Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» від 25 травня 2001 року № 341/2001 Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2001?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80#w13 (дата звернення 19.06.2021).
11. *Закон* України «Про засади державної регіональної політики» від 5 лютого 2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 90.
12. *Концепція* державної мовної політики: Схвалена Указом Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80 (дата звернення 19.06.2021).
13. *Закон* України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 21. Ст. 81.
14. *Калакура Я. С.* Українська соборність як історіографічна проблема. Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 21 січня 2009 р.). Київ, 2009. С. 63–67.
15. *Українсько-російські* відносини: Тест на політичну зрілість. Аналітична доповідь. URL: https://ukraine-russia.wf.org.ua/4/?fbclid=IwAR2iCBmeAMxCUtNT_faSiCJxYptmhTAR0bRqro7DlxwGasry85NCWGSPMY0 (дата звернення 19.06.2021)
16. *Дугин А. Г.* Основы геополитики. Москва : Арктогея, 1997. 591 с.

References

1. *Vlasov Yu. L.* Problemy tlumachennia norm prava : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia polit. i pravovykh vchen». Kyiv, 2000. 17 s.
2. *Malenta V. S.* Neofitsiine tlumachennia norm prava : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia polit. i pravovykh vchen». Kyiv, 2010. 16 s.
3. *Molyboha M. P.* Tlumachennia (interpretatsiia) pravovykh norm: naukove ta praktychne znachennia : avtoreferat dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia polit. i pravovykh vchen». Kyiv, 2010. 20 s.
4. *Paleshnyk S. I.* Tlumachennia v sudovii praktytsi: poniattia, osoblyvosti, vydy : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia polit. i pravovykh vchen». Kharkiv, 2016. 19 s.
5. *Pryima S. V.* Pryntsypy tlumachennia norm prava : avtoreferat dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia polit. i pravovykh vchen». Kharkiv, 2011. 18 s.
6. *Chulinda L. I.* Yurydychno-linhvistychne tlumachennia tekstiv normatyvno-pravovykh aktiv : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia polit. i pravovykh vchen». Kyiv, 2003. 20 s.
7. *Slidenko I. D.* Tlumachennia Konstytutsii Ukrainy: pytannia teorii i praktyky v konteksti svitovoho dosvidu : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02 «Konstytutsiine pravo». Odesa, 2001. 22 s.
8. *Bohdanevych T. S.* Ofitsiine tlumachennia Osnovnoho Zakonu Konstytutsiinym Sudom Ukrainy : dys. … d-ra filosofii za spets. (081-Pravo). Kyiv, 2019. 256 s.
9. Kontseptsiia administratyvnoi reformy v Ukraini: Zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 22 lypnia 1998 roku № 810/98. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80#w13 (data zvernennya 19.06.2021)
10. *Kontseptsiia* derzhavnoi rehionalnoi polityky: Zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25 travnia 2001 roku № 341/2001. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80 (data zvernennya 19.06.2021).
11. *Zakon* Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky» vid 5 liutoho 2015 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. № 13. st. 90.
12. *Kontseptsiia* derzhavnoi movnoi polityky: Skhvalena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 15 liutoho 2010 roku № 161/2010. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010?find=1&text=%D1%83%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80 (data zvernennia 19.06.2021).
13. *Zakon* Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi» vid 25 kvitnia 2019 roku. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2019. № 21. St. 81.
14. *Kalakura Ya. S.* Ukrainska sobornist yak istoriohrafichna problema. Sobornist yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (do 90-richchia Aktu zluky) : zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Kyiv, 21 sichnia 2009 r.). Kyiv, 2009. S. 63–67.

15. *Ukrainsko-rosiiski* vidnosyny: Test na politychnu zrilist. Analitychna dopovid. URL: https://ukraine-russia.wf.org.ua/4/?fbclid=IwAR2iCBmeAMxCUtNT_faSiCJxYptmhTAR0bRqro7DlxwGasry85NCWGSPMY0 (data zvernennia 19.06.2021).
16. *Dugin A. G.* Osnovy geopolitiki. Moskva : Arktogeya, 1997. 591 s.

Батанов О. В. Проблеми сучасного українського унітаризму у фокусі доктринального тлумачення Конституції України

Висвітлюються концептуальні проблеми формування вітчизняної доктрини унітаризму. Констатуючи факт, що найбільш багатоаспектною і складною є проблема утвердження в Україні оптимальної форми державного устрою, пропонується посилити у вітчизняній конституційній науці та освіті доктринальні засади сучасного унітаризму.

Аналізуючи комплекс сутнісних та змістових характеристик унітаризму як феномену сучасного конституційного права, окреслюються перспективні напрямки розвитку унітаристської доктрини. Показаний синергетичний зв'язок між теорією сучасного унітаризму, принципами унітарності державної території та фундаментальними інститутами політико-правового та державно-управлінського життя сучасних унітарних держав. Доводиться, що унітарний устрій є не лише одним із важливих компонентів процесу досягнення завдань, цілей та функцій більшості сучасних держав, а й іманентною ознакою та стратегічним елементом механізму реалізації їх суверенних прав.

Ключові слова: унітаризм, унітарність, територія, держава, державний устрій, унітарний устрій, адміністративно-територіальний устрій.

Batanov O. V. Problems of modern Ukrainian unitarism in the focus of doctrinal interpretation of the Constitution of Ukraine

The conceptual problems of the formation of the national doctrine of unitarism are covered. Recognizing the fact that the most multifaceted and complex problem is the establishment of the optimal form of government in Ukraine, it is proposed to introduce a separate vector in national constitutional science and education. In spite of the fact that in the field of political and legal science in general and modern constitutionalism, the issue of unitarism is quite actively discussed by scholars, scientists, politicians and public figures, the scientific knowledge in this field remains extremely controversial and fragmentary.

Analyzing the complex of essential and substantive characteristics of unitarism as a phenomenon of modern constitutional law, outlines perspective directions of development of the unitarian doctrine. The synergistic connection between the theory of modern unitarism, the principles of unitarity of the state territory and the fundamental institutions of political-legal and state-administrative life of modern unitary states is shown. It proves that the unitary system is not only one of the important components of the process of achieving the tasks, goals and functions of most modern states, but also an immanent feature and strategic element of the mechanism of exercising their sovereign rights.

Considering that unitarism is a multidimensional socio-political and constitutional phenomenon: it is an idea, a theory, a scientific direction, and a global social and constitutional practice, and a constitutional form of the existence and functioning of territorial communities, and the historical state of national statehood and Ukrainian regional civilization, and the form of realization of national identity and citizenship, etc., concludes the relevance and necessity of forming a unitarianist discourse in modern constitutional law science and education.

In the opinion of the author, consistent conceptualization and institutionalization of the unitarianist doctrine will allow us to understand the deep processes that determine the emergence of the phenomenon of national unitarism, testify to the enormous civilizational role and axiological, ontological, epistemological, functional and psycho-logical features in the course of its political structuring, formation of market economy relations, implementation of eco-humanistic national security and defence.

Keywords: unitarism, unitarian, territory, state, state system, unitary system, administrative and territorial system.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-7

УДК 340.132.6

Світлана Василівна Бобровник,
завідувач кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-9225-88-71

СУДОВЕ ПРАВОТЛУМАЧЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. Реформування основних сфер життєдіяльності сучасного суспільства обумовлює суттєве підвищення значимості права як суспільної цінності, засобу забезпечення компромісу суспільних потреб, інтересів та можливостей. Однак, складність феномену права, його існування у різноманітних джерелах, особливості юридичної техніки закріплення правових вимог, необхідність підвищення ефективності правозастосування обумовлюють необхідність наукового осмислення поняття, особливостей та значимості правоінтепретації як засобу з'ясування змісту недосконалої норми права, змісту прав, свобод і обов'язків суб'єктів права, вміщених у правовій нормі, та засобу забезпечення законності як важливого принципу функціонування права. Таким чином, необхідність тлумачення у праві обумовлюється не лише недосконалістю та неоднозначністю самого права, а і сутністю правореалізації, що потребує інтерпретації права. Порушення правил інтерпретації спричиняє серйозні наслідки, пов'язані з порушенням прав і свобод людини. На подвійній природі тлумачення наголошує І. Д. Шутак, зазначаючи, що воно не зводиться до розуміння тексту норми, його метою є реалізація приписів у поведінці суб'єктів права [1, с. 21].

Аналіз останніх досліджень публікацій. Проблема тлумачення не належить до малодосліджених. Вчені досліджували різні аспекти юридичного тлумачення, що в сукупності склали солідну доктринальну основу правоінтерпретаційної діяльності. Проблеми герменевтичних аспектів тлумачення досліджені у роботах А. М. Бернюкова, Т. В. Дружиніної-Сендецької, О. Нетреб'як; загальнотеоретичні аспекти тлумачення досліджені у роботах В. К. Антошкіної, Ю. Л. Власова, В. В. Гончарова, М. П. Молибоги, П. М. Рабіновича, В. Г. Ротаня, Ю. М. Тодики; дослідженню окремих видів тлумачення присвячені наукові публікації Є. В. Білозьорова, О. В. Білоус, Л. М. Василькової, В. В. Гончарова, С. Д. Гусарєва, Є. П. Євграфової, О. В. Капліної, О. М. Кириченко, М. І. Козюбри, В. М. Косовича, О. М. Костюка, М. В. Котенка, А. М. Мірошниченко, Н. М. Оніщенко, С. З. Опотяка, О. В. Петришина, С. В. Прийми, М. М. Садовського, Ю. М. Тодики, І. Д. Шутака. Проблеми судового тлумачення в основному зосереджуються навколо проблематики актів Конституційного Суду України (роботи Т. С. Богдавневича, П. В. Волвенка, О. І. Кадикала, І. Д. Сліденка) та Європейського суду з прав людини. Побіжно проблема судового тлумачення прав людини (роботи С. Б. Карвацької, І. Ю. Кретової, О. Л. Трагнюка, С. Є. Федика). Побіжно проблема судового тлумачення розглянута в дисертаційному дослідженні О. С. Копитової, присвяченому судовому правозастосуванню.

Мета статті полягає у з'ясуванні теоретико-правових особливостей судової правоінтерпретації, визначенні її ознак та практичного значення в процесі винесення правосудного рішення.

Основні результати дослідження. З'ясування особливостей суддівського тлумачення потребує з'ясування сутності та змісту категорії тлумачення. В основному, розуміння тлумачення пов'язується із діяльністю суб'єктів. Так, М. В. Котенко тлумачення норм права пов'язує з інтелектуальною вольовою діяльністю [2, с. 262]. Інші вчені пов'язують тлумачення з процесом пізнання [3, с. 6], юридичною герменевтикою [4, с. 89] чи реалізацією юридичної техніки [5, с. 91]. Різноманітними є уявлення вчених про мету тлумачення. Під нею розуміють правильне застосування і реалізація норми права (П. М. Рабінович), з'ясування і роз'яснення волі законодавця (М. В. Котенко), з'ясування смислу норми права та роз'яснення засвоєного (О. В. Капліна), визначення змісту тексту норми та пов'язаних з нею правових і неправових джерел (Ю. Л. Власов), з'ясування волі самої норми (Б. В. Малишев).

Складність розуміння тлумачення пов'язується із такими факторами, як: складність самого права та джерел його вияву; складність процесу тлумачення, що включає уяснення та роз'яснення норм; поширеність тлумачення на всі стадії правового регулювання; особливості суб'єктів права, що здійснюють тлумачення; багатоаспектність мети тлумачення; ступінь поширеності результатів тлумачення. Це надає можливість стверджувати про наявність особливостей тлумачення стосовно різновиду юридичної діяльності. Саме в процесі тлумачення як інтелектуальної діяльності відбувається встановлення змісту норм права у певній ситуації, їх подальше роз'яснення. Вольова сторона тлумачення полягає у намірах суб'єктів тлумачення здійснити певну діяльність по тлумаченню права відповідно до прийнятого рішення незалежно від волі інших осіб [6, с. 10].

Має свої особливості процес тлумачення і в діяльності суддів. Судове тлумачення можемо визначити як інтелектуально-вольову діяльність судів, що засновується на професійних знаннях, здійснюється певними способами та за допомогою спеціальних методів з метою з'ясування змісту правової норми, що застосовується; винесення правосудного рішення; знаходження компромісу різноманітних інтересів. Його необхідність обумовлюється загальним характером правових норм; особливостям зовнішнього виразу правових норм; особливостями мови права та правилами викладу норм права в тексті нормативно-правового акта; системністю правових приписів; значним обсягом нормативного матеріалу, що застосовується; багатозначністю юридичної термінології та нормативним закріпленням декількох варіантів поведінки, які обираються суб'єктами на власний розсуд; колізійністю та суперечливістю нормативно-правового матеріалу.

Таким чином, тлумачення має особливе значення в процесі прийняття правосудного рішення. Адже цей особливий різновид правозастосування пов'язується із необхідністю знаходження компромісу спірних інтересів, можливістю виправлення помилок у розумінні змісту акта учасниками процесу і недопущення власних, врахуванням особливостей спірних ситуацій, роз'яснення змісту прийнятого рішення зацікавленим суб'єктам, необхідністю винесення рішення за наявності колізій чи прогалин у праві; забезпеченням реальності правових вимог, що існують не лише на папері, а і діють у реальному житті, забезпеченні переконаності суб'єктів права у можливості забезпечення правових інтересів законним шляхом; формуванні поваги до права як вищої соціальної цінності. Важливим для діяльності судді є поєднання тлумачення і конкретизації права; забезпечення справедливості в процесі правозастосування; досягнення компромісу різного розуміння кожною із сторін судового процесу змісту норми права; подолання негативних властивостей права, пов'язаних з колізійністю, багатозначністю та нечіткістю правових велінь; забезпечення правового пізнання та інтелектуальних можливостей в процесі інтерпретації; поєднанні правових знань, набутих в процесі професійної підготовки з можливістю їх практичного застосування в процесі розгляду юридичних справ; забезпеченні з'ясування волі законодавця в процесі тлумачення та втілення її у справедливому судовому рішенні.

Будь-яке правозастосовне рішення, передусім судове, повинно пов'язуватись із з'ясуванням змісту та смислу норми. Окрім того, спірні ситуації потребують роз'яснення змісту таких норм сторонам і учасникам процесу, тому правовий результат тлумачення не обмежується процесом правореалізації і сягає за його межі [7, с. 171]. Потреба у судовому тлумаченні викликається також суперечливістю норм законодавства, наявністю колізій та прогалин у його приписах, неможливістю відмови у правосудді за наявності суперечностей норм і навіть нормативних актів. Адже процесуальні акти в імперативному порядку зобов'язують суд здійснювати правосуддя. Для прикладу можливо назвати ст. 11 ГПК України, ст. 10 ЦПК України, ст. 6 КАС України, які встановлюють правило щодо заборони відмови у правосудді з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини [8].

Характеризуючи важливість правової інтерпретації в суддівській діяльності, згадаємо слова Р. Циппеліуса, який вважав, що право є дієвим і ефективним та актуалізованим, якщо надає правовим регуляторам певного простору у прийнятті рішень згідно з відповідними уявленнями про справедливість [9, с. 49]. Адже право виявляється не лише в нормативно-правових актах. Воно існує і підтверджує дієвість у юридичній практиці, важлива роль у якій належить суддовій практиці та реальній поведінці суб'єктів права, яка часто визначається відповідно до правосудних рішень. Це підтверджує і засновник антрополого-комунікативного бачення права А. В. Поляков, вважаючи, що «право виникає і після його соціального розуміння, оцінки та реалізації через поведінкові акти [10, с. 114].

Слід погодитись із ідеєю В. Б. Малишева про те, що тлумачення є інструментом пізнання смислу норми, однак не її сутності [11, с. 294]. Дійсно, сутність норми пізнається скоріше у науковій діяльності завдяки знанням основних закономірностей права, правового регулювання та застосування спеціальних методів пізнання, що потребує спеціальної дослідницької підготовки. Метою судової інтерпретації є визначення саме смислу норми, що покладається в основу винесення правосудного рішення.

Важливого значення для пізнання змісту норми в процесі тлумачення є з'ясування інтерпретації та конкретизації правового припису. Як відомо, конкретизація є поширенням дії абстрактної норми на певний випадок чи суб'єкта. Конкретизація складає смисл правозастосування. Саме шляхом винесення правосудного рішення норма права набирає конкретизованого значення, поширюється на певну ситуацію чи регламентує поведінку певного індивідуально визначеного суб'єкта. Яким же чином конкретизація права співвідноситься із тлумаченням? Відповідь на це питання може бути сформульована таким чином. Інтерпретація є важливою передумовою конкретизації права, засобом забезпечення її правомірності та фактом її високої ефективності. На нашу думку, інтерпретація в процесі конкретизації може мати місце:

у випадку застосування недосконалої за юридичною технікою норми, що має незавершене формулювання та закінчується висловом «та інше», «в інших випадках»;

у випадку наявності оціночних категорій, що потребують уточнення;

у випадку внесення змін, доповнень до правового припису чи його відміни;

у випадку уяснення суддею змісту норми в процесі суддівського розсуду.

З огляду на існування різноманітних підходів до співвідношення конкретизації права та тлумачення, підтримуємо позицію В. В. Вопленка, який визначає співвідношення цих категорій як засобу і мети. Вчений визначає тлумачення в якості загальної умови, засобу, за допомогою якого вдається конкретизувати чи вирішити певний казус [12, с. 108].

Як відомо, тлумачення права складає один із етапів судового правозастосування, пов'язаного з підбором правової норми. Однак, в цьому випадку тлумачення не можливо розуміти дещо спрощено, лише як з'ясування змісту норми права, яка може по-різному розумітися сторонами процесу, чи мати певні неточності або вади змісту. Змістом і спрямуванням процесу інтерпретації є також вияснення питань:

чи поширюється норма на цей випадок і чи регулює вона сферу відносин, що розглядаються;

чи є вона чинною на момент розгляду справи;

чи не має норма зворотної сили;

чи поширює норма дію на конкретних суб'єктів;

чи поширює вона дію територіально;

чи може вона інтерпретуватись буквально, чи потребує розширювального чи звужувального тлумачення;

чи потребує вона системного тлумачення та віднадходження аналогічної чи пов'язаної з тлумачною норми;

чи існує офіційне тлумачення норми і яким суб'єктом воно здійснено;

чи існує колізійність норми з ієрархічно-підпорядкованими приписами;

чи потребує застосування в цьому випадку аналогія права чи аналогія закону.

Розв'язання цих проблем потребує солідної правової підготовки судді та характеризує суддівське тлумачення як багатоаспектну, значиму та практично спрямовану діяльність.

Важливо також з'ясувати сутність судового тлумачення в залежності від типу правопізнання. З огляду на позитивізм, судове тлумачення є засобом забезпечення законності, панування права шляхом приведення у відповідність державної волі, вміщеної у нормі та практики її застосування. Тлумачення набирає інструментального значення, пов'язаного із необхідністю роз'яснення нормативних положень в процесі їх застосування [13, с. 25].

За природно-правового підходу, пов'язаного з необхідністю відображення і закріплення державою природних прав людини, тлумачення стає засобом забезпечення моральності, рівності та справедливості права. Його природа пов'язується з необхідністю відображення духу закону та його поєднання з буквою писаного права.

Соціологічний тип правопізнання визначає судове тлумачення як різновид юридичної практики, що спричиняє дієвість, ефективність права як засобу забезпечення суспільного порядку, прав і сво-

бод людини. Суддівська інтерпретація перетворюється на важливий фактор і умову життя права, його реальності та дієвості.

Важливим аспектом аналізу судового тлумачення є з'ясування його особливостей як процесу мислення. По-перше, в процесі мисленнєвої діяльності суддя може з'ясувати не лише безпосередній сенс норми, а і виявити прихований її зміст. Мова іде про неоднозначність формулювань правових норм, що безпосередньо впливає на їх зміст. В цьому випадку суддя обирає той смисл норми, який найбільш повно враховує обставини справи. Така ситуація можлива у випадку відсутності внесених зміст у норму, які об'єктивно викликаються практикою її застосування та об'єктивними потребами суспільства. По-друге, мисленнєва діяльність судді має місце у випадку вивчення матеріалів справи, поданих доказів та ступеня обґрунтованості рішень органів, що здійснюють досудове слідство, чи матеріалів і доказів, наданих сторонами. Інтерпретуючи ці документи, суддя обирає ті з них, які складають доказову базу справи та є достатньо обґрунтованими. По-третє, це обрання необхідного способу тлумачення, який відповідає його меті. В цьому відношенні у сучасній літературі обґрунтована можливість виокремлення формального і реального судового тлумачення [14, с. 73]. Якщо формальне тлумачення зобов'язує суддю чітко слідувати тексту, що підлягає інтерпретації, керуючись виключно принципом законності, що може призвести до прийняття невиваженого, несправедливого рішення, то реалістичний спосіб надає можливість в процесі тлумачення застосовувати принципи та ідеї моралі, справедливості, враховувати особливості певної справи, що може підвищити ефективність суддівської діяльності. Обидва з означених підходів мають позитивні і негативні риси. Адже якщо суддя буде керуватись виключно положеннями закону, то, з одного боку, він забезпечить дотримання законності та створить умови щодо підвищення ефективності дії права та правового регулювання та, з іншого боку, він може не забезпечити справедливості винесеного рішення та компромісу конфліктуючих інтересів за умови консервативності правоутворення в умовах динамічного розвитку суспільних відносин. Реалістичність судового тлумачення може призвести, з одного боку, до можливості врахування динамізму відносин у суспільстві та забезпечити справедливість прийнятого рішення, однак, може призвести до волюнтаризму. Подолання негативних аспектів судового тлумачення залежить від ряду об'єктивних факторів, пов'язаних із якістю законодавства, відсутністю політичного впливу на правосуддя, забезпеченістю суддівської діяльності гідною матеріальною винагородою та умовами праці, відсутністю тиску вищих судових інстанцій, формуванням поваги до суддівської діяльності з боку суспільства. Великого значення в цьому процесі належить і суб'єктивним факторам, пов'язаним із рівнем підготовки судді, наявністю стажу практичної діяльності, його уявленням про справедливість, рівнем обізнаності із узагальненнями судової практики, його правової культури та правосвідомості. Означені фактори можуть впливати на доцільне поєднання фактичного та реалістичного тлумачення правових норм в процесі правосуддя. При цьому важливим є досягнення мети тлумачення, яку можливо інтерпретувати з певною протилежністю. Адже, з одного боку, вона полягає у інтелектуальному осмисленні волі законодавця та забезпеченні її конкретизації у правосудному рішенні, а з іншого боку, ця мета повинна пов'язуватись із забезпеченням справедливості права шляхом врахування особливостей конкретної справи. Поєднання цих, здавалося б, протилежних аспектів мети може бути забезпечено виправданим та доцільним обранням суддею способу та методу тлумачення. Особливості судового тлумачення полягають у тому, що суддя повинен не лише знати закон, а і вміти його застосовувати; повинен обрати ту альтернативу із наданих нормативно-правовим актом, яка є доцільною та забезпечує справедливість рішення; шляхом інтелектуально-вольової діяльності та внутрішнього переконання подолати подвійний сенс правової вимоги; врахувати причинно-наслідкові зв'язки тлумачення – рішення – виконання рішення; дотримуватися наданих повноважень та процедурних вимог їх здійснення; усвідомлювати значення судового тлумачення не лише для окремого рішення, а і для судової практики.

Важливого значення для аналізу судового тлумачення має з'ясування меж і можливостей суддівського розсуду. Ця категорія визначається як повноваження, що надаються законом судді для вибору із декількох альтернатив, з яких кожна законна.

Не заперечуючи можливості застосування суддівського розсуду в процесі тлумачення фактів, необхідних для вирішення спору; при застосуванні норми, що припускає вибір різних варіантів застосування; в аспекті вибору норми, яка є найбільш доцільною для певної ситуації, все ж необхідно зазначити на наявності певних меж застосування суддівського розсуду. Вони можуть бути

процедурними та матеріальними. Процедурні пов'язуються із вмотивованістю розсуду та його справедливістю, а матеріальні – з розумністю доказування і доказів, що залежать від досвіду, світогляду, емоційності судді. У вітчизняному праві суддівський розсуд пов'язується з аналізом діючих норм та практикою їх застосування. Застосування суддівського розсуду є не лише можливістю, а і є обов'язком суду. Це обумовлюється тим, що застосування суддівського розсуду передбачено юридичними нормами; розсуд здійснюється у певній процесуальній формі, його здійснення повинно бути мотивованим; варіант вирішення спору передбачається нормативно; розсуд обмежений чіткими нормами; важливим принципом суддівського розсуду є законність.

Висновки. Дослідження проблем судового тлумачення надало можливість зробити наступні висновки:

Необхідність тлумачення у праві обумовлюється не лише недосконалістю, незрозумілістю, неоднозначністю самого права, а і сутністю правореалізації, що потребує інтерпретації права. Кожний із різновидів юридичної діяльності потребує особливого тлумачення.

Судове тлумачення є інтелектуально-вольовою діяльністю судді, що засновується на професійних знаннях, здійснюється певними способами та за допомогою спеціальних методів з метою з'ясування змісту правової норми, що застосовується; знаходження компромісу різноманітних інтересів та винесення правосудного рішення.

Важливим аспектом судового тлумачення є з'ясування його особливостей як процесу мислення. По-перше, в процесі мисленнєвої діяльності суддя з'ясовує не лише безпосередній, а і прихований зміст норми; по-друге, мисленнєва діяльність судді має місце у випадку вивчення матеріалів справи, поданих доказів чи ступеня обґрунтованості рішення.

Список використаних джерел

1. *Шутак І. Д.* Юридична техніка тлумачення норм права / Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. №11. С. 18-24.
2. *Котенко М. В.* Тлумачення норм права у системі юридичної діяльності / Ученые записки Таврического национального университета В. И. Вернадського. Сер. «Юридические науки». Т. 25. 2012. № 1. С. 258-263.
3. *Котяй Т. В.* Тлумачення закону про кримінальну відповідальність: поняття, види, значення : автореф. дис. … канд. юрид. наук: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2019. 20 с.
4. *Терехов Е. М.* Сравнительно-правовой анализ понятий «правоинтерпретационная деятельность» и «толкование права» / Правовая парадигма, 2019. Т. 18. № 1. С. 88-92.
5. *Опотяк С. З.* Теорія тлумачення правових норм (юридична природа та підходи до тлумачення правових норм) / Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 4. С. 122-127.
6. *Антошкіна В. К.* Необхідність значення та мета тлумачення в праві в сучасний період. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право, 2019. Вип. 59. С. 7-14.
7. *Тропер М.* Проблема толкования и теория верховенства конституции. Сравнительное конституционное обозрение. 2005. № 4. С. 171 - 181.
8. *Про внесення* змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.
9. *Циппеліус Р.* Філософія права. Підруч.; пер. з нім. Є. М. Причепій та ін. К. : Тандем, 2000. 299 с.
10. *Поляков А. В.* Конкретизация законодательства как средство правовой коммуникации. Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики: материалы Международного симпозиума (Геленджик, 27 – 28 сентября 2007 г.) / под ред. В. М. Баранова. Нижний Новгород : Нижегородская академія МВД России, 2008. С. 112 – 117.
11. *Малишев В. Б.* Цілеспрямованість правової системи: теоретико-методологічне дослідження : дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01. К., 2013. 405 с.
12. *Залоило М. В.* Конкретизация и толкование юридических норм: проблемы соотношения и взаимодействия. Журнал российского права № 5. 2010. С. 105-112.
13. *Малютин Н. С.* Судебное толкование нормативных правовых актов в Российской Федерации: конституционно-правовой аспект : дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. М. 2015. 260 с.
14. *Тимошина Е. В.* Методология судебного толкования: критический анализ реалистического подхода. Труды Института государства и права РАН. 2018. Том 13. № 1. С. 72–101.
15. *Куртирєв П. В.* Реалізація доктрини суддівського розсуду у правовідносинах правосуддя / Актуальні проблеми юридичної науки: Зб. тез міжнародної науково-практичної конференції «Сьомі осінні юридичні читання», 2008. С. 59-61.

References

1. *Shutak I. D.* Yurydychna tekhnika tlumachennia norm prava / Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, 2015. №11. S. 18-24.
2. *Kotenko M. V.* Tlumachennia norm prava u systemi yurydychnoi diialnosti / Uchenыe zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta V.Y. Vernadskoho. Ser. «Iurydycheskye nauky». T. 25. 2012. № 1. S. 258-263.
3. *Kotiai T. V.* Tlumachennia zakonu pro kryminalnu vidpovidalnist: poniattia, vydy, znachennia. Avtoref. dys.. … kand.. yuryd. nauk: Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 2019. 20 s.
4. *Terekhov E. M.* Sravnytelno-pravovoi analyz poniatyi «pravoynterpretatsyonnaia deiatelnost» y «tolkovanye prava» / Pravovaia paradyhma, 2019. T. 18. № 1. S. 88-92.
5. *Opotiak S. Z.* Teoriia tlumachennia pravovykh norm (iurydychna pryroda ta pidkhody do tlumachennia pravovykh norm) / Biuleten yustytsii Ukrainy. 2011. № 4. S. 122-127.
6. *Antoshkina V. K.* Neobkhidnist znachennia ta meta tlumachennia v pravi v suchasnyi period. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo, 2019. Vyp. 59. S. 7-14.
7. *Troper M.* Problema tolkovanyia y teoryia verkhovenstva konstytutsyy. Sravnytelnoe konstytutsyonnoe obozrenye. 2005. № 4. S. 171 – 181.
8. *Pro* vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: Zakon Ukrainy vid 3 zhovt. 2017 r. № 2147-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 48. St. 436.
9. *Tsyppelius R.* Filosofiia prava. Pidruch.; per. z nim. Ye. M. Prychepii ta in. K. : Tandem, 2000. 299 c.
10. *Poliakov A. V.* Konkretyzatsyia zakonodatelstva kak sredstvo pravovoi kommunykatsyy. Konkretyzatsyia zakonodatelstva kak tekhniko-yurydycheskyi pryem normotvorcheskoi, ynterpretatsyonnoi, pravoprymenytelnoi praktyky: materyalы Mezhdunarodnoho sympozyuma (Helendzhyk, 27 – 28 sentiabria 2007 h.) / pod red. V. M. Baranova. Nyzhnyi Novhorod : Nyzhehorodskaia akademiia MVD Rossyy, 2008. S. 112 – 117.
11. *Malyshev V. B.* Tsilespriamovanist pravovoi systemy: teoretyko-metodolohichne doslidzhennia. Dys…dokt.iuryd. nauk: 12.00.01. K., 2013. 405 s.
12. *Zaloylo M. V.* Konkretyzatsyia y tolkovanye yurydycheskykh norm: problemы sootnoshenyia y vzaymodeistvyia. Zhurnal rossyiskoho prava № 5. 2010. S. 105-112.
13. *Maliutyn N. S.* Sudebnoe tolkovanye normatyvnыkh pravovыkh aktov v Rossyiskoi Federatsyy: konstytutsyonno-pravovoi aspekt. Dyss…kand.iuryd.nauk: 12.00.01. M. 2015. 260 s.
14. *Tymoshyna E. V.* Metodolohyia sudebnoho tolkovanyia: krytycheskyi analyz realystycheskoho podkhoda. Trudы Ynstytuta hosudarstva y prava RAN. 2018. Tom 13. № 1. S. 72 – 101.
15. *Kurtyriev P. V.* Realizatsiia doktryny suddivskoho rozsudu u pravovidnosynakh pravosuddia / Aktualni problemy yurydychnoi nauky: Zb. tez mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Somi osinni yurydychni chytannia», 2008. S. 59-61.

Бобровник С. В. Судове правотлумачення: особливості та практичне значення

Реформування основних сфер життєдіяльності сучасного суспільства обумовлює суттєве підвищення значимості права як суспільної цінності, засобу забезпечення компромісу суспільних потреб, інтересів та можливостей. Таким чином, необхідність тлумачення у праві обумовлюється не лише недосконалістю та неоднозначністю самого права, а і сутністю право реалізації, що потребує інтерпретації права. Порушення правил інтерпретації спричиняє серйозні наслідки, пов'язані з порушенням прав і свобод людини.

Складність розуміння тлумачення пов'язується із такими факторами, як: складність самого права та джерел його вияву; складність процесу тлумачення, що включає уяснення та роз'яснення норм; поширеність тлумачення на всі стадії правового регулювання; особливості суб'єктів права, що здійснюють тлумачення; багатоаспектність мети тлумачення; ступінь поширеності результатів тлумачення. Це надає можливість стверджувати про наявність особливостей тлумачення стосовно різновиду юридичної діяльності.

Має свої особливості процес тлумачення і в діяльності суддів. Судове тлумачення ми можемо визначити як інтелектуально-вольову діяльність судів, що засновується на професійних знаннях, здійснюється певними способами та за допомогою спеціальних методів з метою з'ясування змісту правової норми, що застосовується; винесення правосудного рішення; знаходження компромісу різноманітних інтересів. Його необхідність обумовлюється загальним характером правових норм; особливостям зовнішнього виразу правових норм; особливостями мови права та правилами викладу норм права в тексті нормативно-правового акта; системністю правових приписів; значним обсягом нормативного матеріалу, що застосовується; багатозначністю юридичної термінології та нормативним закріпленням декількох варіантів поведінки, які обираються суб'єктами на власний розсуд; колізійністю та суперечливістю нормативно-правового матеріалу.

Важливим аспектом аналізу судового тлумачення є з'ясування його особливостей як процесу мислення. По-перше, в процесі мисленнєвої діяльності суддя може з'ясувати не лише безпосередній сенс норми, а і виявити прихований її зміст. Мова іде про неоднозначність формулювань правових норм, що безпосередньо впливає

на їх зміст. В цьому випадку суддя обирає той смисл норми, який найбільш повно враховує обставини справи. Така ситуація можлива у випадку відсутності внесених зміст у норму, які об'єктивно викликаються практикою її застосування та об'єктивними потребами суспільства. По-друге, мисленнєва діяльність судді має місце у випадку вивчення матеріалів справи, поданих доказів та ступеня обґрунтованості рішень органів, що здійснюють досудове слідство, чи матеріалів і доказів, наданих сторонами. Інтерпретуючи ці документи, суддя обирає ті з них, які складають доказову базу справи та є достатньо обґрунтованими. По-третє, це обрання необхідного способу тлумачення, який відповідає його меті.

Важливого значення для пізнання змісту норми в процесі тлумачення є з'ясування інтерпретації та конкретизації правового припису. Як відомо, конкретизація є поширенням дії абстрактної норми на певний випадок чи суб'єкта. Конкретизація складає смисл правозастосування. Саме шляхом винесення правосудного рішення норма права набирає конкретизованого значення, поширюється на певну ситуацію чи регламентує поведінку певного індивідуально визначеного суб'єкта.

Ключові слова: право, правозастосування, тлумачення, судове тлумачення, правосудне рішення.

Bobrovnyk S. V. Judicial interpretation: features and practical significance

Reforming the main spheres of life of modern society causes a significant increase in the importance of law as a social value, a means of ensuring a compromise of social needs, interests and opportunities. Thus, the need for interpretation in law is due not only to the imperfection and ambiguity of the law itself, but also the essence of the right of implementation, which requires interpretation of the law. Violation of the rules of interpretation has serious consequences associated with the violation of human rights and freedoms.

The difficulty of understanding the interpretation is related to such factors as: the complexity of the law itself and the sources of its manifestation; the complexity of the interpretation process, which includes clarification and clarification of norms; prevalence of interpretation at all stages of legal regulation; features of subjects of law performing interpretations; multifaceted purpose of interpretation; the prevalence of interpretation results. This makes it possible to argue that there are peculiarities of interpretation in relation to the type of legal activity.

The process of interpretation also has its peculiarities in the activity of judges. Judicial interpretation can be defined as the intellectual and volitional activity of courts, based on professional knowledge, carried out in certain ways and using special methods to clarify the content of the applicable law; making a judicial decision; finding a compromise of different interests. Its necessity is determined by the general nature of legal norms; features of the external expression of legal norms; features of the language of law and the rules of presentation of legal norms in the text of the normative legal act; systematic legal requirements; a significant amount of regulatory material used; ambiguity of legal terminology and normative consolidation of several options of behavior, which are chosen by the subjects at their own discretion; conflict and inconsistency of regulatory material.

An important aspect of the analysis of judicial interpretation is to clarify its features as a process of thinking. First, in the process of mental activity, the judge can not only find out the direct meaning of the norm, but also reveal its hidden meaning. We are talking about the ambiguity of the wording of legal norms, which directly affects their content. In this case, the judge chooses the meaning of the rule that most fully takes into account the circumstances of the case. Such a situation is possible in the absence of the content included in the norm, which is objectively caused by the practice of its application and the objective needs of society. Secondly, the judge's mental activity takes place in the case of studying the case file, the evidence presented and the degree of validity of the decisions of the bodies conducting the pre-trial investigation or the materials and evidence provided by the parties. Interpreting these documents, the judge chooses those that constitute the evidence base of the case and are sufficiently substantiated. Third, it is the choice of the necessary method of interpretation that corresponds to its purpose.

It is important to understand the interpretation and concretization of the legal prescription in order to understand the content of the norm in the process of interpretation. As we know, concretization is the extension of an abstract norm to a certain case or subject. Concretization is the meaning of law enforcement. It is through the issuance of a judicial decision that a rule of law acquires a concretized meaning, extends to a certain situation or regulates the behavior of a certain individually determined subject.

If the formal interpretation obliges the judge to clearly follow the text to be interpreted guided solely by the principle of legality, which can lead to an ill-considered, unjust decision, then a realistic way allows in the interpretation to apply the principles and ideas of morality, justice, which can increase the efficiency of judicial activity. Both of these approaches have positive and negative features. After all, if a judge is guided exclusively by the provisions of the law, then, on the one hand, he will ensure compliance with the rule of law and create conditions for improving the effectiveness of law and legal regulation and, on the other hand, he may not ensure fairness and compromise of conflicting interests. law-making in the conditions of dynamic development of social relations.

Overcoming the negative aspects of judicial interpretation depends on a number of objective factors related to the quality of legislation, lack of political influence on justice, provision of judges with decent remuneration and working conditions, lack of pressure from higher courts, formation of respect for judicial activity by society. Of great importance in this process is the subjective factors related to the level of training of the judge, the presence of practical experience, his idea of justice,

the level of awareness of the generalizations of judicial practice, its legal culture and legal awareness. These factors may affect the appropriate combination of factual and realistic interpretation of legal norms in the justice process. It is important to achieve the goal of interpretation, which can be interpreted with a certain opposite. After all, on the one hand, it consists in intellectually comprehending the will of the legislator and ensuring its concretization in the judicial decision, and on the other hand, this goal should be connected with ensuring justice of the law by taking into account the specifics of a particular case. The combination of these seemingly opposing aspects of the purpose can be ensured by the judge's justified and appropriate choice of method and method of interpretation. The peculiarities of judicial interpretation are that a judge must not only know the law, but also be able to apply it; must choose the alternative provided by the legal act, which is appropriate and ensures the fairness of the decision; to overcome the double meaning of the legal requirement by intellectual and volitional activity and inner conviction; take into account the causal relationship of interpretation - decision - execution of the decision; adhere to the powers granted and the procedural requirements for their implementation; be aware of the importance of judicial interpretation not only for a particular decision, but also for judicial practice.

Interpretation is an important prerequisite for the concretization of law, a means of ensuring its legitimacy and the fact of its high efficiency. In our opinion, interpretation in the process of concretization can take place:

– in the case of application of imperfect rules of legal technique, which has an incomplete wording and ends with a statement, etc., in other cases;

– in case of availability of evaluation categories that need clarification;

– in case of making changes, additions to the legal instruction or its cancellation;

– in case the judge clarifies the content of the norm in the process of judicial discretion.

Keywords: law, law enforcement, interpretation, court interpretation, judicial decision.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-8

УДК 340.12

Борис Володимирович Малишев,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Інституту права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0003-2023-312X

ПРИЙОМИ ТЕЛЕОЛОГІЧНОГО СПОСОБУ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Постановка проблеми. Судові органи України досить часто використовують потенціал зазначеного способу тлумачення.

Зокрема, важливу роль телеологічний спосіб тлумачення відіграє під час розгляду адміністративними судами справ за участю суб'єкта владних повноважень. Як відомо, у частині 3 статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди зобов'язані перевіряти, чи прийняті (вчинені) вони, зокрема, з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано. Отже, однією з підстав для скасування рішення або дії суб'єкта владних повноважень є їх ухвалення або здійснення всупереч меті норми, яка закріплює відповідні повноваження такого суб'єкта.

Важливим чинником, що сприяє поширенню в Україні практики використання телеологічного способу тлумачення, виступають рішення Європейського суду з прав людини. На відміну від тлумачення нормативно-правових актів, під час тлумачення міжнародно-правових договорів, до яких належить Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, телеологічний спосіб традиційно посідає не додаткове, а одне з головних місць, що ґрунтується на положеннях частини першої статті 31 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року: «Договір

має тлумачитись добросовісно, відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору».

Отже, зважаючи на вагомість телеологічному способу тлумачення для практики, є потреба у визначенні конкретних прийомів цього способу тлумачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні теоретико-правові роботи як наукового, так і навчального спрямування лише лаконічно згадують про цей спосіб тлумачення норм права. Нині знання про телеологічний спосіб тлумачення, по суті, базується на невеликому за обсягом підрозділі праці П. Недбайла [1, с. 404-410] та однойменній монографії Т. Насирової, положення яких потребують переосмислення, зважаючи на реалії сьогодення.

Спроби вивчення згаданої проблематики можна знайти й у сучасних роботах представників галузевих наук [2, с. 165-167; 3, с. 672-686], які відрізняються ретельно підібраним емпіричним законодавчим матеріалом і прикладами судової практики, що однак водночас нерідко стає на заваді їх авторам сформулювати положення, які є вірними не лише стосовно певної галузі права, а й мають загальноправове значення.

Метою цієї статті є формулювання загальних засад та прийомів телеологічного способу тлумачення норм права.

Основні результати дослідження. Телеологічний спосіб тлумачення передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети. При цьому метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації цієї норми. Вказані цінності можуть належати до різних сфер суспільного життя (економічної, політичної, культурної, ідеологічної), в тому числі до суто юридичної сфери.

Норма права має яскраво виражений вольовий прескриптивний характер. Іншими словами, норма права є владним велінням, що встановлює певний обов'язковий варіант поведінки суб'єктів стосовно тих чи інших обставин. Але природа вольового характеру норми права викликає питання, яке можна сформулювати так: що є головним для тлумачення: воля (намір, мета) суб'єкта правотворчості чи воля (намір, мета) самої норми права? Відповідь на нього є досить важливою для практики: якщо головним є воля суб'єкта правотворчості, то це означає незмінність смислу норми права протягом усього її існування; якщо головним є воля самої норми, значить, її смисл може змінюватися залежно від різноманітних факторів (зміна пов'язаних з нею норм; зміна суспільних відносин, які нею регулюються тощо).

Не підлягає сумніву те, що, створюючи юридичну норму, суб'єкт правотворчості завжди має певний намір. Право виступає засобом для держави, яка діє від імені суспільства, для досягнення тих чи інших цілей.

Але з другого боку, безпосереднім регулятором суспільних відносин є норма права, а не наміри, ідеї або дії суб'єкта правотворчості. Тому об'єктом тлумачення є норма права.

Виходячи з того, що мета суб'єкта правотворчості та мета норми права є окремими правовими явищами, точку зору, за якою смислом норми права є конкретно-історичний намір суб'єкта правотворчості, називають суб'єктивним підходом, а точку зору, за якою смислом норми права є воля самої норми – об'єктивним підходом.

Найбільша уразливість суб'єктивного підходу проявляється у тому, що у процесі створення норми права у будь-якому разі бере участь не одна, а декілька осіб. Навіть якщо формально суб'єкт правотворчості є персоніфікованим (наприклад, президент або міністр), все одно норма фактично виникає внаслідок інтелектуальних зусиль різноманітних фахівців, що працюють в його апараті, а також радників, незалежних експертів тощо, які спочатку складають проєкт нормативно-правового акта, потім обговорюють і вдосконалюють його і нарешті погоджують його остаточну редакцію. Ще складнішою є ситуація з колективним суб'єктом правотворчості (парламентом, урядом, органами місцевого самоврядування тощо).

Поділяємо позицію Л. Луць, відповідно до якої нормативно-правовий акт (як і будь-яка інша форма права) є онтологічно об'єктивним, оскільки після оприлюднення він набуває незалежного «існування» відносно всіх суб'єктів, у тому числі щодо самого суб'єкта правотворчості [4, с. 15]. Відтак у цій роботі обґрунтовується погляд, який відповідає об'єктивному підходу до тлумачення норм права, згідно з яким під час телеологічного тлумачення з'ясовується воля самої норми права, а не воля абстрактного «законодавця».

Основна практична цінність наукового дослідження будь-якого способу тлумачення норм права полягає передусім в аналізі тих прийомів, які, власне, і складають його зміст.

На жаль, у неодноразово цитованій у науковій літературі вище досить великій за обсягом праці А. Барака [5] не знайшлося місця для опису конкретних прийомів телеологічного способу тлумачення.

Що ж до вітчизняної наукової літератури, то прийнятний за обсягом виклад таких прийомів пропонується лише у монографії Т. Насирової, яка класифікує їх таким чином: 1) врахування діалектики мети та засобу її досягнення; 2) висновок про мету норми, виходячи з мети іншої норми права; 3) висновок про мету норми, зважаючи на загальну спрямованість правового регулювання конкретних відносин; 4) врахування зв'язків мети норми з цілями більш загального характеру (загальної мети нормативно-правового акта, зв'язки норм особливої частини з цілями норм загальної частини або з метою інституту права, до якого належить норма); 5) висновок про мету норми згідно зі змістом Конституції (є особливо актуальним у разі з'ясування норм законів, що видано безпосередньо для конкретизації конституційних положень); 6) генетичний прийом телеологічного тлумачення (вивчення мети аналогічної норми права, що втратила чинність); 7) встановлення мети норми права шляхом вивчення наукової літератури; 8) з'ясування соціальної спрямованості норми (анкетування, експертне оцінювання тощо) [6, с. 50-60].

На наш погляд, вищевикладений перелік потребує уточнень: два останніх прийоми є зайвими, оскільки вони виходять за межі тлумачення, а перший прийом, пов'язаний з діалектикою відносин між метою і засобом, підлягає конкретизації. Вважаємо, що такою конкретизацією можуть виступити правила, які запропоновано Є. Васьковським [7, с. 303]: 1) кому заборонена мета, тому заборонена і дія, яка до неї призводить; 2) кому заборонена дія, тому заборонена і мета, до якої вона веде, якщо її не можна досягти іншою дією; 3) хто уповноважений до мети, той уповноважений і до дії, що веде до цієї мети, якщо вона не може бути досягнута іншими діями; 4) хто уповноважений до певної дії, той уповноважений і до мети, що досягається цією дією.

Крім того, до прийомів телеологічного тлумачення відноситься і правило, на яке вказує О. Черданцев: у разі неоднозначного розуміння норми права слід обрати той варіант, що найбільше відповідає меті норми [8, с. 211].

Т. Насирова виділяє варіанти, що можуть мати місце під час дослідження мети норми права: 1) інформація про мету норми міститься безпосередньо в її тексті; 2) мета норми виражена лише вельми загальним способом або неповно; 3) мета норми права визначається за допомогою мети відповідного інституту права, галузі права; 4) норма, яка тлумачиться, являє собою норму-ціль; 5) будь-яка інформація про мету норми права відсутня. Вважаємо, що у третьому варіанті слід вести мову не про абстрактні наукові (доктринальні) цілі інституту або галузі права, а про конкретні норми, в яких закріплено цілі певного інституту або галузі права.

Подана класифікація обумовлює те, що мету норми права можна визначити двома шляхами – за допомогою аналізу: 1) змісту та текстуального виразу норми права; 2) норм-цілей, норм-принципів, норм-декларацій нормативно-правового акта, в якому вона міститься, норм-цілей, норм-принципів інституту та (або) галузі права, до яких вона відноситься, або норм-цілей, норм-принципів, що мають загальносистемний статус.

Підхід до розуміння мети норми права за допомогою співвіднесення її з відповідними нормами-цілями, на перший погляд, дублює прийом системного тлумачення щодо врахування зв'язку норми, що інтерпретується, з принципом права. Водночас за телеологічного способу зв'язок між принципом і нормою розглядається в контексті моделі «мета – засіб», а не в контексті моделі системного тлумачення («ціле – частина», «абстрактне – конкретне»). За системного способу тлумачення з'ясовується субординаційний (ієрархічний) тип зв'язку між нормою з більшою юридичною силою та нормою з меншою юридичною силою, а за телеологічного способу тлумачення питання йдеться про те, наскільки норма права, яка тлумачиться, здатна виступати засобом для досягнення мети норми більш високої юридичної сили.

Норма права за загальним правилом має розумітися в якості засобу досягнення мети нормативно-правового акта, в якому вона міститься. Це твердження є водночас і аксіомою тлумачення, і принципом правотворчості. Тому можна погодитися з думкою П. Недбайла про те, що «без з'ясування мети закону не можна правильно витлумачити та застосувати норму, яка в ньому міститься» [1, с. 405]. При цьому однак слід брати до уваги ту обставину, що окремо взятий нормативно-право-

вий акт може мати цілу систему цілей, а його норми можуть бути спрямовані на досягнення різних цілей [9, с. 202]. Іноді мета норми не відповідає меті нормативно-правового акта, в якому вона міститься, але при цьому є засобом для реалізації норм більш високої юридичної сили. У зв'язку з цим виникає питання про те, що є первинним для тлумачення норми права: мета цієї норми чи мета нормативно-правового акта, в якому вона міститься? Питання можна ще ускладнити, додавши до нього згадку про цілі інституту права та галузі права, до яких належить норма, яка тлумачиться.

На наш погляд, відповідь на вищевказане питання можна отримати за допомогою його деталізації, адже фактично йдеться про взаємовідносини між звичайними нормами та нормами-цілями, нормами-принципами, нормами-деклараціями, нормами-засадами. Як ми зазначали, звичайні норми права (в тому числі їх цілі) мають виступати засобами для досягнення цілей, що сформульовані нормами більш високого рівня абстракції, більш високої юридичної сили та системного значення. Але це твердження не можна абсолютизувати, оскільки невідповідність цілі норми права нормам-принципам цього ж нормативно-правового акта не означає того, що норма права не є засобом для, скажімо, того чи іншого конституційного принципу. Так, основна для системи законодавства України норма-мета встановлена статтею 3 Конституції України, вона є деталізацією на національному рівні положень Загальної Декларації прав людини та основних міжнародно-правових договорів у галузі прав людини, і в сукупності з іншими законами нормативно закріплює внутрішні цілі вітчизняної правової системи.

Тому норми-цілі нормативно-правового акта можуть прояснити зміст норми права, яка міститься у такому акті, лише тією мірою, в якій ця норма виступає засобом для досягнення цінностей, що ними проголошені.

Висновки. Узагальнення висловлених у літературі думок дозволяє стверджувати, що телеологічний спосіб тлумачення норм права становлять такі прийоми: 1) урахування діалектики мети та засобу її досягнення (кому заборонена мета, тому заборонена і дія, яка до неї призводить; кому заборонена дія, тому заборонена і мета, до якої вона веде, якщо її не можна досягти іншою дією; хто уповноважений до мети, той уповноважений і до дії, що веде до цієї мети, якщо вона не може бути досягнута іншими діями; хто уповноважений до певної дії, той уповноважений і до мети, що досягається цією дією); 2) висновок про мету норми, виходячи з мети іншої норми права; 3) висновок про мету норми, зважаючи на загальну спрямованість правового регулювання конкретних відносин; 4) урахування зв'язків мети норми з цілями більш загального характеру (загальної мети нормативно-правового акта, зв'язки норм особливої частини з цілями норм загальної частини або з метою інституту права, до якого належить норма), при цьому вищі за значенням та юридичною силою цілі містяться у формах права, що мають вищу юридичну силу; 5) висновок про мету норми згідно зі змістом Конституції; 6) генетичний прийом телеологічного тлумачення (вивчення мети аналогічної норми права, що втратила чинність); 7) у випадку неоднозначного розуміння норми права слід обрати той варіант, який найбільше відповідає її меті.

Найважливішим у використанні телеологічного способу тлумачення є те, що він запобігає формалізованому, «бюрократичному» тлумаченню норм права, який спотворює аксіологічні установки правового регулювання, зневажає соціальними наслідками того чи іншого висновку про смисл норми права. Цей спосіб тлумачення допомагає впроваджувати у поведінку суб'єктів стандарти основоположних принципів права, природних прав людини і верховенства права, забезпечуючи тим самим втілення цілеспрямованості кожної норми права.

Список використаних джерел

1. *Недбайло П. Е.* Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
2. *Карабань В. Я.* Тлумачення актів цивільного законодавства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Я. Карабань / Одеська нац. юрид. акад. – Одеса, 2007. – 193 с.
3. *Науково-практичний* коментар до цивільного законодавства України : [в 4 т.] / Т. 4 Методологія тлумачення нормативно-правових актів [Ротань В. Г. та ін.; відп. ред. В. Г. Ротань]. – К. : Юридична книга, 2008. – 848 с.
4. *Луць Л. А.* Объективное и субъективное в праворегулятивной деятельности (вопросы теории) : автореф. дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. А. Луць / АН УССР. Ин-т гос-ва и права. – Львов, 1989. – 24 с.
5. *Barak A.* Purposive interpretation in law. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 423 p.

6. *Насырова Т. Я.* Телеологическое (целевое) толкование советского закона. Теория и практика / Т. Я. Насырова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 144 с.
7. *Васьковский Е. В.* Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьковский. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 508 с.
8. *Черданцев А. Ф.* Толкование права и договора / А. Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 381 с.
9. *Спасов Б.* Закон и его толкование / Б. Спасов ; пер. с болг. В. М. Сафонов. – М. : Юридическая литература, 1986. – 247 с.

References

1. *Nedbajlo P. E.* Primenenie sovetskih pravovyh norm / P. E. Nedbajlo. – M. : Gosyurizdat, 1960. – 511 s.
2. *Karaban V. Ya.* Tlumachennia aktiv tsyvilnoho zakonodavstva : dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / V. Ya. Karaban / Odeska nats. yuryd. akad. – Odesa, 2007. – 193 c.
3. *Naukovo-praktychnyi* komentar do tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy : [v 4 t.] / T. 4 Metodolohiia tlumachennia normatyvno-pravovykh aktiv [Rotan V. H. ta in.; vidp. red. V. H. Rotan]. – K. : Yurydychna knyha, 2008. – 848 s.
4. *Luc' L. A.* Ob»ektivnoe i sub»ektivnoe v pravoregulyativnoj deyatel'nosti (voprosy teorii) : avtoref. diss. … kand. yurid. nauk : 12.00.01 / L. A. Luc' / AN USSR. In-t gos-va i prava. – L'vov, 1989. – 24 s.
5. *Barak A.* Purposive interpretation in law. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 423 p.
6. *Nasyrova T. Ya.* Teleologicheskoe (celevoe) tolkovanie sovetskogo zakona. Teoriya i praktika / T. Ya. Nasyrova. – Kazan' : Izd-vo Kazanskogo un-ta, 1988. – 144 s.
7. *Vas'kovskij E. V.* Civilisticheskaya metodologiya. Uchenie o tolkovanii i primenenii grazhdanskih zakonov / E. V. Vas'kovskij. – M. : Centr YurInfoR, 2002. – 508 s.
8. *Cherdancev A. F.* Tolkovanie prava i dogovora / A. F. Cherdancev. – M. : Yuniti-Dana, 2003. – 381 s.
9. *Spasov B.* Zakon i ego tolkovanie / B. Spasov ; per. s bolg. V. M. Safonov. – M. : Yuridicheskaya literatura, 1986. – 247 s.

Малишев Б. В. Прийоми телеологічного способу тлумачення норм права

Досліджено та складено перелік прийомів телеологічного способу тлумачення норм права. Доведено, що цей спосіб тлумачення допомагає впроваджувати у поведінку суб'єктів стандарти основоположних принципів права, природних прав людини і верховенства права, забезпечуючи тим самим втілення цілеспрямованості кожної норми права.

Ключові слова: норма права, мета норми права, телеологія права, телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення норм права.

Malyshev B. V. Techniques of the teleological method of interpretation of legal norms

This article considers subjective and objective approaches to the teleological method of interpretation of legal norms.

Upon generalization of the thoughts presented in legal literature, the following list of techniques of the teleological method of interpretation of legal norms was made: 1) consideration of dialectics of the purpose and means of its achievement; 2) drawing conclusion on the purpose of the norm based on the purpose of another norm; 3) a conclusion on the purpose of the norm with regard to the general direction of the legal regulation of specific relations; 4) taking into account the link between the purpose of the norm and the goals of the more general nature (the general purpose of the normative legal act, the relationship of the norms of the special part with the purposes of the norms of the general part or for the purpose of the institution of law), in so doing goals of higher value and legal force are contained in the forms of law that have the higher legal force; 5) conclusion on the purpose of the norm in accordance with the content of the Constitution; 6) genetic reception of teleological interpretation (study of the purpose of a similar rule of law, which has expired); 7) in the case of an ambiguous understanding of a rule of law, you should choose the option that best meets its purpose.

Keywords: norm of law, purpose of the norm of law, teleology of law, teleological (purposive) way of interpretation of norms of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-9

УДК 340.13

Жанна Олександрівна Дзейко,
професор кафедри теорії та історії
права та держави Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0002-2644-8474

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної у цій роботі проблематики зумовлена практичною та теоретичною необхідністю у детальнішому теоретико-правовому аналізі юридичної техніки тлумачення норм права з метою її подальшого наукового опрацювання, ефективного застосування у сферах правотворчості та правореалізації, закріплення, забезпечення та реалізації прав і свобод людини і громадянина. Адже в сучасних умовах оновлення законодавчої бази України наявні суттєві проблеми, пов'язані із низькою якістю деяких законів та підзаконних нормативних актів з формально-юридичного, лінгвістичного, логічного, змістовного та інших аспектів. Серед головних умов удосконалення створення та застосування нормативно-правових актів, а також й інших джерел права є ефективне використання юридичної техніки тлумачення норм права. Адже вона має важливе значення не лише для процесу реалізації норм права, а й для здійснення правотворчої діяльності, систематизації законодавства та ін. Уміле застосування юридичної техніки тлумачення норм права сприяє утвердженню принципів верховенства права, конституційності, законності, ефективній реалізації законів та інших джерел права, зумовлює правильну інтерпретацію їх змісту, створює основу для прийняття якісних правових актів, впливає на ступінь забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина. Результативне застосування юридичної техніки тлумачення норм права створює підґрунтя для підняття рівнів системності, стабільності законодавства України, дієвості його реалізації, ефективного розвитку правової системи. Досягнення зазначеної мети значною мірою залежить від стану теоретико-правового опрацювання юридичної техніки тлумачення норм права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні окремі проблеми наукового розуміння та реалізації юридичної техніки тлумачення норм права фрагментарно досліджуються у теоретико-правових працях таких науковців: Т. В. Кашаніної, В. І. Крусса, І. І. Онищука, С. Г. Пишиної, А. К. Соболевої, І. Д. Шутака та ін. Важливе значення для розкриття поняття та сутності юридичної техніки тлумачення норм права мають праці, де розроблено різні проблеми юридичної, правотворчої, законотворчої, нормотворчої техніки. Зокрема, аналізу цих проблем присвячені праці з теорії права сучасних українських науковців: І. О. Билі, О. В. Богачової, А. О. Дутко, В. С. Ковальського, І. П. Козінцева, А. А. Козловського, А. М. Колодія, В. М. Косовича, Б. Е. Наставного, Н. М. Оніщенко, Т. С. Подорожної, П. М. Рабіновича, В. І. Риндюк, І. А. Сердюка, А. Ф. Ткачука, Г. Г. Шмельової, В. С. Щербини, О. І. Ющика та ін. Серед сучасних зарубіжних вчених можна назвати В. М. Баранова, Р. К. Бержерона, Н. Ебейсекера, К. Інрайта, Р. Кабріяка, А. Келермена, Д. А. Керімова, В. Краббе, А. Нашиц, Е. Новака, А. С. Піголкіна, А. Сейдмен, Р. Сейдмена, Ю. А. Тихомирова, Р. Циппеліуса, Д. Чеваріні, А. Ф. Черданцева, Д. В. Чухвічева та ін. В аспекті розкриття досліджуваної проблематики важливими є праці, присвячені питанням тлумачення норм права таких сучасних науковців: О. В. Білоуса, Ю. Л. Власова, В. В. Гончарова, В. Л. Горбатюка, А. В. Зубенко, О. М. Ковальчука, М. І. Козюбри, І. П. Косцової, М. В. Котенка, Б. В. Малишева, М. П. Молибога, Ю. М. Тодики, Ю. В. Чистякової та ін. Втім, теоретико-правові аспекти наукового розуміння юридичної техніки тлумачення норм права потребують подальшого системного опрацювання. Загалом, вважаючи на неоднозначність розуміння поняття та сутності юридичної техніки тлумачення норм права, що значною мірою спричиняє проблеми у правотворчості та застосуванні норм права, і надалі зберігається гостра потреба у її подальшому науковому дослідженні, у тому числі теоретико-правових аспектів.

Мета статті. Метою цієї статті є виявлення основних теоретико-правових аспектів проблеми розуміння поняття та сутності юридичної техніки тлумачення норм права.

Методи та процедури дослідження. Методологічні засади цієї роботи складає система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Застосування філософсько-світоглядних методів зумовлене необхідністю дослідження юридичної техніки тлумачення норм права через призму прав і свобод людини і громадянина. Використання діалектичного методу дало можливість дослідити юридичну техніку тлумачення норм права в аспекті її розвитку, функціонування та зв'язків з іншими складовими правової системи суспільства. Поєднання елементів ідеалістичного та матеріалістичного методів пізнання зумовлено тим, що юридична техніка тлумачення норм права є результатом як теоретичного мислення, так і матеріальної дійсності. У цій праці застосовано й систему інших методів дослідження, у тому числі: логічного, герменевтичного, аксіологічного, системного, спеціально-юридичного та ін. Процедури дослідження теоретико-правових проблеми розуміння поняття та сутності юридичної техніки тлумачення норм права включають систему послідовних дій, які ґрунтуються на використанні відповідної системи методів, правил і прийомів їхнього здійснення.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасний період розвитку суспільства проблеми юридичної техніки не знаходяться поза увагою науковців. Дослідниками розглядаються такі питання, як поняття юридичної техніки, її структуру, види, співвідношення із нормотворчою, правотворчою, законодавчою, кодифікаційною технікою, її вплив на ефективність законотворчості та правозастосування, питання реалізації засобів, способів, прийомів і правил юридичної техніки у юридичній практиці тощо. Втім, юридична техніка як багатоаспектне явище ще й досі не має усталеного розуміння її поняття, сутності, структури, видів та ін. Загалом, сучасні теоретичні підходи до дослідження юридичної техніки спрямовані на забезпечення створення якісної системи законодавства, розвитку інших джерел права та їх ефективної реалізації. Як багатоаспектне явище, юридична техніка не може бути охоплена єдиним визначенням її поняття та характеризується плюралізмом підходів до її розуміння. Вирішення цієї проблеми значною мірою залежить від підходів до розуміння права, реалізації норм права та інших складових правової системи. Так, на думку Т. В. Кашаніної, «юридична техніка – це сукупність інструментів здійснення юридичної роботи» [1, с. 80]. В. Н. Карташов вважає, що «сукупність … засобів, за допомогою яких досягаються необхідні цілі юридичної практики, утворює юридичну техніку», а такими засобами є «загальносоціальні, спеціально-юридичні та технічні» [2, с. 18]. З точки зору І. Д. Шутака та І. І. Онищука, «юридичну техніку розуміють як ступінь досконалості форми, структури, мови права; прикладну діяльність юристів» [3, с. 71].

Як бачимо, відбувається інтенсивний відхід від радянської традиції ототожнення юридичної та законодавчої техніки. Фактично відроджуються ідеї Р. Ієрінга, який розробив теорію юридичної техніки, що ґрунтується на аналізі римського права і розуміє її, з одного боку, як «юридичне мистецтво» створення законів, а з іншого – як реалізацію права за допомогою механізму права, що діє за «правилами мистецтва» [4, с. 70]. Відповідно до цього, коло підстав поділу юридичної техніки на види усе більше розширюється. Так, науковці використовують у якості класифікаційних критеріїв: види правових актів, види юридичної роботи, стадії правового регулювання та ін. [1, с. 84-86]. Дослідники виокремлюють юридичну техніку тлумачення норм права (чи інтерпретаційну техніку) як вид юридичної техніки [3, с. 71; 5, с. 213]. Відсутня єдність серед науковців щодо вживання відповідного терміна для позначення юридичної техніки тлумачення норм права, що зумовлено, перш за все, плюралізмом у розумінні як юридичної техніки, так і тлумачення норм права. Як приклад, у наукових джерелах застосовуються такий термін, як «правороз'яснювальна … юридична технологія» [6, с. 9] та ін.

На думку автора, юридична техніка – це система засобів, способів, прийомів і правил здійснення юридичної діяльності. У юридичній техніці відображається взаємодія теорії і практики, фундаментального та прикладного знання, а низка проблем юридичної техніки відноситься до розряду фундаментальних проблем правової науки та практики.

Як багатопланове правове явище, риси юридичної техніки тлумачення норм права зумовлені властивостями самого тлумачення норм права, основні наукові підходи щодо розуміння якого достатньо повно висвітлені у юридичній літературі. Слушним, на нашу думку, є твердження науковців, які розуміють тлумачення норм права як «процес і результат діяльності зі з'ясування та у

разі необхідності – з роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права, що досягається за допомогою різноманітних інтелектуальних операцій» [7, с. 375].

Під юридичною технікою тлумачення норм права автором пропонується розуміти систему засобів, способів, прийомів і правил процесу здійснення юридичної діяльності суб'єктами права зі з'ясування та у разі необхідності – з роз'яснення змісту норм права, спрямовану на отримання правового результату.

Основними характерними рисами юридичної техніки тлумачення норм права є наступні:

це відносно самостійний елемент правової системи, що обумовлений її якісними та кількісними характеристиками;

сутність юридичної техніки тлумачення норм права полягає в тому, що вона відповідає сутності права, рівню розвитку правової системи;

її застосування здійснюється в результаті свідомої, вольової, інтелектуальної діяльності суб'єктів права;

зміст юридичної техніки тлумачення норм права включає систему засобів, прийомів, способів і правил з'ясування та у разі необхідності – роз'яснення норм права;

за формою, яка є виявом її змісту, юридична техніка тлумачення норм права втілюється у системі засобів, прийомів, способів і правил;

юридична техніка тлумачення норм права може бути класифікована на певні види;

роль і значення юридичної техніки тлумачення норм права проявляється у правотворчості, реалізації норм права, систематизації та інших видах юридичної діяльності;

юридична техніка тлумачення норм права переважно ґрунтується на досягненнях юридичної науки, головним чином теорії права;

застосування юридичної техніки тлумачення норм права має знаходитися в межах права.

Структура юридичної техніки тлумачення норм права є способом внутрішньої організації її елементів, які характеризують її системні властивості. Такими елементами є її засоби, прийоми, способи і правила.

Можна виділити такі види юридичної техніки тлумачення норм права: 1) за галузями права та законодавства: у галузях конституційного, цивільного, кримінального права та законодавства та ін.; 2) за зовнішньою формою актів та інших джерел права, при тлумаченні яких застосовується юридична техніка тлумачення норм права: конституції, кодекси, основи законодавства, закони, судові прецеденти, правові звичаї та ін.; 3) залежно від форм прояву: внутрішня (зміст правил, прийомів, способів і засобів юридичної техніки тлумачення норм права) та зовнішня (її структура – правила, прийоми, способи і засоби); 4) за видами юридичної діяльності: правотворчість, застосування норм права, систематизація та ін.

Щодо питання сутності юридичної техніки тлумачення норм права, то вона характеризується відповідною соціальною спрямованістю. Як один із елементів правової системи, який обумовлений сутністю права, формується і діє на основі праворозуміння, правосвідомості, принципів права, норм права, правовідносин, юридична техніка тлумачення норм права не повинна їм суперечити. Крім того, не можна не враховувати того факту, що у процесі тлумачення норм права велику роль відіграє не лише вибір суб'єктом певних засобів, прийомів, способів і правил тлумачення норм права, але й зміст та правова мета їх використання. Тим часом, засоби, прийоми, способи і правила юридичної техніки тлумачення норм права не повинні суперечити змістовній частині правових норм, принципам права. Не можна ставити відповідні засоби, прийоми, способи і правила вище права, прав і свобод людини й громадянина. Адже юридична техніка тлумачення норм права та її вищеназвані елементи повинні знаходитися в межах права, слугувати закріпленню, забезпеченню та реалізації прав і свобод людини й громадянина.

Сутність та соціальне призначення юридичної техніки тлумачення норм права виявляється у правотворчості, правореалізаційній діяльності та ін. Вагомим аргументом для підтвердження цього є, зокрема, офіційне тлумачення Конституції України Конституційним Судом України. Загалом, у зв'язку з правоінтеграційними процесами спостерігається тенденція до подальшого визнання важливої ролі тлумачення норм права та юридичної техніки тлумачення норм права не лише у процесі реалізації права, а й у правотворчості. Так, І. Д. Шутак вважає, що «тлумачення норм права обумовлюється необхідністю правотворчої і правозастосовної діяльності та потребами юридичної науки…» [8, с. 18]. К. Інрайт пише: «Техніки поділяються на три групи. По-перше, … сюди

входить прийняття закону та інтерпретація закону. По-друге, закон створений для використання. … По-третє, існують додаткові техніки читання та письма закону» [9, с. 1].

Висновки. Розглянувши поняття та сутність юридичної техніки тлумачення норм права, приходимо до таких висновків. Юридична техніка тлумачення норм права – це система засобів, прийомів і правил процесу здійснення юридичної діяльності суб'єктами права зі з'ясування та у разі необхідності – з роз'яснення змісту норм права, спрямована на отримання правового результату. Юридична техніка тлумачення норм права характеризується відповідною соціальною спрямованістю і повинна слугувати закріпленню, забезпеченню та реалізації прав і свобод людини й громадянина. Сутність та соціальне призначення юридичної техніки тлумачення норм права виявляється у правотворчості, реалізації норм права, систематизації та інших видах юридичної діяльності.

Список використаних джерел

1. *Кашанина Т. В.* Юридическая техника : учеб. М.: Эксмо, 2007. 512 с.
2. *Карташов В. Н.* Юридическая техника, тактика, стратегия и технология (к вопросу о соотношении) // Проблемы юридической техники : сб. статей: [под ред. Баранова В. М.]. Нижний Новгород, 2000. С. 16-23.
3. *Шутак І. Д.,* Онищук І. І. Юридична техніка : навч. пос. для вищих навч. закладів. Ів.-Фр. : Коло, 2013. 496 с.
4. *Юридическая* техника (Из Игеринга) // Юридические записки. Изд. П. Редкинымъ и К. Яневичемъ-Яневскимъ. СПб. : Типографія Департамента Уделовъ, 1860. Т. 4. С. 51–148.
5. *Загальна* теорія права : підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
6. *Власенко Н. А.* Законодательная технология: (Теория. Опыт. Правила) : уч. пособие. Иркутск: Восточно-Сибирская изд. компания, 2001. 144 с.
7. *Загальна* теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / Кол. авт.; за ред. доктора юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 596 с.
8. *Шутак І. Д.* Юридична техніка тлумачення норм права // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького. 2015. № 11. С. 18-24.
9. *Enright* Christopher. Legal Technique. Sydney: Federation Press, 2002. 551 s.

References

1. *Kashanina T. V.* Yuridicheskaya tekhnika : ucheb. M.: Eksmo, 2007. 512 s.
2. *Kartashov V. N.* Yuridicheskaya tekhnika, taktika, strategiya i tekhnologiya (k voprosu o sootnoshenii) // Problemy yuridicheskoj tekhniki : sb. statej: [pod red. Baranova V. M.]. Nizhnij Novgorod, 2000. S. 16-23.
3. *Shutak I. D.,* Onyshchuk I. I. Yurydychna tekhnika : navch. pos. dlia vyshchykh navch. zakladiv. Iv.-Fr. : Kolo, 2013. 496 s.
4. *Yuridicheskaia* tekhnika (Iz Igeringa) // Yuridicheskie zapiski. Izd. P. Redkinym i K. Yanevichem-Yanevskim. SPb.: Tipografiia Departamenta Udelov, 1860. T. 4. S. 51–148.
5. *Zahalna* teoriia prava : pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. K. : Vaite, 2015. 392 s.
6. *Vlasenko N. A.* Zakonodatel'naya tekhnologiya: (Teoriya. Opyt. Pravila): Uch. posobie. Irkutsk: Vostochno-Sibirskaya izd. kompaniya, 2001. 144 s.
7. *Zahalna* teoriia prava. Normatyvnyi kurs: pidruch. dlia stud.-yurystiv / Kol. avt.; za red. doktora yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2021. 596 s.
8. *Shutak I. D.* Yurydychna tekhnika tlumachennia norm prava // Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu imeni Korolia Danyla Halytskoho. 2015. № 11. S. 18-24.
9. *Enright* Christopher. Legal Technique. Sydney: Federation Press, 2002. 551 s.

Дзейко Ж. О. Поняття та сутність юридичної техніки тлумачення норм права: теоретико-правові аспекти

У роботі під юридичною технікою тлумачення норм права автором пропонується розуміти систему засобів, способів, прийомів і правил процесу здійснення юридичної діяльності суб'єктами права зі з'ясування та у разі необхідності – з роз'яснення змісту норм права, спрямовану на отримання правового результату.

Обґрунтовано, що основними ознаками юридичної техніки тлумачення норм права є такі: це відносно самостійний елемент правової системи, що обумовлений її якісними та кількісними характеристиками; сутність юридичної техніки тлумачення норм права полягає в тому, що вона відповідає сутності права, рівню розвитку правової системи; її застосування здійснюється в результаті свідомої, вольової, інтелектуальної діяльності суб'єктів права; зміст юридичної техніки тлумачення норм права включає систему засобів, прийомів, способів і правил з'ясування та у разі необхідності - роз'яснення норм права; за формою, яка є виявом її змісту, юридична техніка тлумачення норм права втілюється у системі засобів, прийомів, способів і правил; юридична техніка тлумачення норм права

може бути класифікована на певні види; роль і значення юридичної техніки тлумачення норм права проявляється у правотворчості, реалізації норм права, систематизації та інших видах юридичної діяльності; юридична техніка тлумачення норм права переважно ґрунтується на досягненнях юридичної науки, головним чином теорії права; застосування юридичної техніки тлумачення норм права має знаходитися в межах права.

Юридична техніка тлумачення норм права повинна слугувати закріпленню, забезпеченню та реалізації прав і свобод людини й громадянина.

Ключові слова: норма права, правотворчість, реалізація норм права, тлумачення норм права, юридична техніка, юридична техніка тлумачення норм права.

Dzeiko Zh. O. Legal technique of interpretation of the law: theoretical and legal aspecks

In her work, the author proposes a system of means, methods, techniques and rules for the exercise of legal activity by subjects of law to understand and, if necessary, to explain the content of the law, aimed at obtaining a legal result.

It is true that the main features of legal technology for the interpretation of norms of law are: it is a relatively autonomous element of the legal situation, which derives from its qualitative and quantitative characteristics; The essence of the legal technique of interpreting norms of law is that it corresponds to the essence of the law and the level of development of the legal system; its application is carried out as a result of the thoughtful, willful activity of subjects of law; The content of the legal technique for interpreting the law includes a system of means, means, techniques and rules for understanding and, where necessary, explaining the law; In the form in which its content is expressed, the legal technique of interpreting the rules of law is embodied in certain means, methods, techniques and rules; the legal technique of interpreting the rules of law may be classified into types; The role and importance of the legal technique in the interpretation of norms of law is revealed in the law-making and in the implementation of norms; the legal technique of the interpretation of norms of law is mainly based on the achievements of the legal science, namely the theory of law; The application of the legal technique to the interpretation of the law must be within the limits of the law.

The legal technique of interpreting the norms of law should serve to affirm, safeguard and realize human and civil rights and freedoms. The essence and social function of legal technology in the interpretation of norms of law is manifested in law-making and in the implementation of norms of law.

Keywords: rule of law, law-making, realization rule of law, interpretation rule of law, legal technique, legal technique of interpretation of the law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-10

УДК 340.132

Марія Іванівна Мірошниченко,
професор кафедри теорії та історії
Інституту права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-8142-9340

ДО ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ СИСТЕМНИХ ПОМИЛОК В ТЛУМАЧЕННІ ПРАВА У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОБЛЕМОЮ ОБ'ЄКТА ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Постановка проблеми. Проблема тлумачення права стає особливо актуальною у зв'язку із зростанням ролі права як соціального феномену в життєдіяльності суспільства, держави, окремої особи. Правове поле пронизує фактично усі сфери суспільного буття. Отже, помилки в теорії і практиці тлумачення права можуть негативно впливати на тенденції його правового розвитку. Є різні типи помилок – випадкові, навмисні, ненавмисні, логічні, філологічні, системні тощо. Названі типи помилок завдяки родовому поняттю «невідповідність», через яке визначають помилку, зустріча-

ються і в тлумаченні права. Визначені предметом юридичної техніки випадкові, логічні та інші помилки в тлумаченні права значною мірою обумовлені незнанням чи неправильним розумінням джерел права, а також юридичних властивостей інтерпретаційних (правотлумачних) актів тощо. Всі вони, незалежно від форми існування, чи то у правовому пізнанні, чи у правовій поведінці (діях, операціях) суб'єктів, чи у юридичних документах, зазвичай інтерпретуються у контексті невідповідності встановленим вимогам, правилам, еталонам, зразкам.

Природа системних, а точніше, концептуальних, помилок в тлумаченні права – інша. Вони, зазвичай, інтерпретуються у контексті невідповідності принципам і фундаментальним цінностям правового життя, які є обов'язковим складником змісту будь-якої правової цінності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему природи юридичних помилок в цілому та помилок в тлумаченні права, зокрема, як на рівні загальної теорії права, так і в межах галузевих юридичних досліджень порушували В. Абрамова, В. Баранов, Т. Безрукова, М. Вопленко, Ю. Власов, М. Голубєва, М. Давидова, Ж. Дзейко, П. Євграфов, Є. Євграфова, І. Зайцев, А. Зубенко, В. Карташов, В. Колосовський, В. Лазарєв, А. Лашков, О. Лісюткін, А. Марченко, Т. Марітчак, Н. Оніщенко, С. Пішіна, В. Сирих, Ю. Тодика, В. Фалєєв, І. Чулкова, В. Якушин та ін.

На окрему увагу заслуговує стаття проф. Н. Оніщенко [1], в якій наголошується на доктринальних помилках, котрі призводять «… до значних деформацій, деструкцій у правовому розвиткові», а замовчування, зокрема людиноцентристської проблематики, зумовило «…майже повну відсутність розробки інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством і людиною» [1, с. 80]. Як видається, наведена цитата яскраво демонструє зв'язок доктринальних помилок в тлумаченні права з конкретно державоцентристським напрямком в юридичній науці. А ширше, з тим чи іншим пануючим, на рівні доктрини, типом правового розуміння. А це вже проблема об'єкта юридичної науки, вираженого в дихотомії соціальних інститутів «право – держава», відношення і взаємозв'язок яких по-різному інтерпретується в рамках різних типів правового розуміння.

Серед усіх відомих способів тлумачення права в парадигмі різних типів праворозуміння маркером присутності чи відсутності системних помилок в тлумаченні права виступає саме спеціально-юридичний спосіб тлумачення, заснований на спеціально-юридичних факторах: а) особливостях праворозуміння; б) домінування в юридичній науці конкретного суспільства і в конкретному історичному часі тих чи інших юридичної доктрини, поглядів, теорій щодо сутності права, його функціональної ролі в суспільстві; в) особливостях юридичної практики; г) рівні розвитку правової дійсності: правосвідомості, правових інститутів, юридичної техніки тощо); ґ) легітимності права [2, с.11]. Серед цих факторів, на наш погляд, визначальними в обґрунтуванні інтерпретаційного рішення є особливості правового розуміння, панування юридичної доктрини і легітимність права (соціальний конструкт, витворений владою).

Мета статті. Здійснено спробу довести, що вагома причина існування системних помилок в тлумаченні права прямо пов'язана з проблемою розуміння об'єкта юридичної науки.

Методологія дослідження. Дослідження проведено в рамках системного підходу методом логічного аналізу. Встановлювалися зв'язки між структурними елементами об'єкта юридичної науки та з'ясовувалася залежність появи системних помилок в тлумаченні права від тієї чи іншої наукової інтерпретації цього зв'язку.

Основні результати дослідження. Оминаючи поле дискусії про об'єкт, предмет і метод юридичної науки, наведемо авторське розуміння, яке ляже в основу наших міркувань. Воно корелює з поглядами науковців, котрі переконані, що в полі зору юридичної науки мають перебувати і право, і держава у взаємодії. Об'єктом юридичної науки є цілісний нормативно-інституціонально-регулятивний комплекс, що сформувався в процесі функціональної взаємодії права та держави, включений в єдину систему досягнення соціальної стабільності суспільства в онтичній площині співвіднесення суспільного і правового порядків.

Із наведеного визначення випливає, що структура об'єкта юридичної науки виражена в дихотомії відношення соціальних інститутів «право – держава», а його обсяг вичерпується, відповідно, поняттями «право» і «держава». У внутрішньому зв'язку цих понять базовим для юридичної науки єпізнання сутності і функціональної ролі права, механізму його «самоформування» (вираженого в термінах «правоутворення», «правозакріплення» [3, с. 25]) та правореалізації, догми права тощо. Держава ж присутня винятково у контексті зв'язаності з правом як формальний соціальний інсти-

тут, діяльність якого заснована на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), а управлінські і контрольні функції здійснюються на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченнями та покараннями (адміністративним та кримінальним).

Отже, в логічній структурі об'єкта юридичної науки присутні дві дихотомічні опозиції, виражені у відношенні «право-держава». Кожна окремо презентує, відповідно, юридичні і державно-політичні проблеми. Ідеальною першоосновою (фактором), що з'єднує ці дві опозиції в єдине ціле, є поняття природного права, зорієнтоване на глибинні моральні і духовні структури в механізмі дії права [4, с. 134-135]. Присутність цієї ідеальної першооснови свідчить, що і юридичний, і державно-політичний ухили в об'єкті юридичної науки є відображенням глибинних моральнісної та духовної проблем, отже, їх вирішення на законодавчому рівні обов'язково вимагає звернення до критерію справедливості позитивних законів, тобто відповідності чи невідповідності позитивного права (закону) цінностям людського буття у його соціально-правовому розвитку. Цим критерієм є природне право (за більш влучною інтерпретацією проф. Олександра Костенка, закони природного права). «Право як соціальний феномени, – зауважує науковець, – це закони природного права, відкриті людьми і втілені законодавцем в форму позитивного законодавства» [5]. В інституціональному вимірі – це «…заснований на законах природи, яким надано форми законодавства і правової практики, інститут забезпечення соціального порядку, сприятливого для нормального існування людей в суспільстві» [6, с. 102].

Тлумачення права у будь-якій формі і значенні – це лише техніка, спосіб, інструмент у загальному процесі пізнання права чи закону. Воно є похідним від власне права. У цьому разі, як видається, причина помилок системного характеру у тлумаченні права укорінена в проблемі (на ній наголошує проф. О. Костенко) відсутності в сучасному правознавстві наукового обґрунтування основного питання юридичної науки: «Право – це витвір природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?» І далі науковець зауважує: «Відповідь саме на це питання, на нашу думку, дасть можливість зрозуміти, що таке право. А зрозумівши це, люди будуть розумно користатися із права, уникаючи, зокрема, правового свавілля і правових ілюзій» [6, с. 98]. Додамо (у контексті наших міркувань), і системних помилок у тлумаченні права.

Класик французької соціологічної школи, російський філософ права Г. Гурвіч (1874-1954) на основі ідеал-реалістичного підходу до розуміння права та на противагу аргументам позитивістів щодо його природи, вперше в історії правової думки сформулював принципи «тотального бачення права»: «Право не зводиться до норм права «позитивного», – пише Г. Гурвіч, – воно існує на різних рівнях соціальної дійсності і є формою втілення та реалізації цінностей, виникає не завдяки наказу можновладців, а стихійно в процесі неорганізованого спілкування і лише після свого виникнення підлягає фіксації в різних джерелах позитивного права» [7, с. 286].

З огляду на вище викладене, зазначимо, щоб уникнути системних помилок в тлумаченні права, доцільно на рівні офіційної юридичної доктрини закріпити таке поняття права, яке відображало б об'єктивні тенденції правового розвитку людства відповідно до вимог законів природного права та універсальні правові цінності, що сформувалися на перетині задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства, не залишаючи поза увагою те, що належить до буття права, а саме: межі державної діяльності в процесах правоутворення, правозакріплення і правореалізації, закономірності та особливості генезису права, його функціональну роль у зв'язку із державою в забезпеченні справедливого правового порядку, інструментальні можливості закону та діяльність суду в протидії правопорушенням тощо. В порядку полеміки пропонуємо власну версію визначення такого поняття. Право – це об'єктивно зумовлена, раціонально обґрунтована через зріз всезагального інтересу система вивірених суспільною практикою принципів, інститутів, норм, правил поведінки (які в системній взаємодії змістовно і по суті не суперечать усталеним в конкретному соціумі вимогам моралі та дії законів природного права), функціонування і реалізація яких пов'язані з владними інститутами, котрі володіють визнаним правом (привілеєм) здійснювати примус.

У цілому, погоджуючись із вагомими аргументами Н. Оніщенко на користь конкретно визначених нею ефективних засобів і шляхів протидії та усунення юридичних помилок, серед яких особливо наголошується на ефективності автентичного (авторського) та судового тлумачення [1, с. 80], наведемо кілька прикладів про негативні наслідки для юридичної практики, розвитку суспільства і держави, що мали місце у зв'язку з автентичним і судовим тлумаченням права.

Внаслідок контрреволюційного перевороту більшовиків у 1917 році, актуальною проблемою у юридичній науці була заміна права революційним насиллям диктатури пролетаріату та розробка

критеріїв рецепції дореволюційного досвіду праворозуміння в нових умовах заперечення права (автори Д. І. Курський, Є. Б. Пашуканіс). Як наслідок, запанувала ідея правового нігілізму.

Право – категорія ідеологічно нейтральна. Проте в контексті нового праворозуміння, закріпленого на рівні Конституції СРСР (1924) та матеріалізованого в нормах Цивільного і Кримінального кодексів 1922-1926 років запанувала ідея, що право – це один із підвидів ідеології, творцем якої є держава диктатури пролетаріату (автор П. І. Стучка, основоположник «радянського права», яке узаконювало свавілля держави). Дискусії щодо розуміння природи і сутності права 20-30-х рр. XX ст. завершились формуванням цілісної правової концепції прокурора А. Я. Вишинського, яка склала основу юридичної доктрини, названої згодом «офіційним гріхопадінням». Варто згадати сумнозвісну доктрину «колгоспного» права, в парадигмі якої здійснювався узаконений злочин геноциду українського народу.

Показовим прикладом системної помилки в тлумаченні норм кримінального права є постанови Пленумів Верховного Суду СРСР та Верховного Суду УРСР періоду 60-90-х рр. XX ст. у кримінальних справах з питань застосування законодавства у частині усунення прогалин в розумінні форм та видів організованої злочинної діяльності, що обернулось витісненням у сферу невидимої частини кримінальних практик організованої злочинності. Істотно, що через некоректне відображення цього явища в сучасному кримінальному законодавстві України організована злочинність і сьогодні фактично перебуває поза сферою кримінально-правового впливу.

Вирішення завдання адаптаційної трансформації правової системи України до викликів глобалізації та протидії юридичній експансії актуалізують на рівні доктрини проблему типологійної її ідентифікації [9], але недоліки у понятійно-категоріальному апараті, як одного з видів доктринальних помилок [1, с. 79], ускладнюють роботу в цьому напрямку.

Висновки.Системні (концептуальні) помилки у тлумаченні права виникають за умов невідповідності тлумачення принципам та фундаментальним цінностям правового життя, які є обов'язковим складником змісту будь-якої конкретної правової цінності. Це проблема об'єкта юридичної науки.

У парадигмі різних типів праворозуміння маркером присутності чи відсутності системних помилок в тлумаченні права виступає спеціально-юридичний спосіб тлумачення, заснований на спеціально-юридичних факторах.

Питання неякісного тлумачення правових приписів зачіпає сферу правоутворення, правозакріплення і правореалізації. У цьому разі доцільно на рівні офіційної юридичної доктрини закріпити таке поняття права, яке відображало б об'єктивні тенденції правового розвитку людства відповідно до вимог законів природного права та універсальні правові цінності, що сформувалися на перетині задоволення його матеріальних і духовних потреб.

Список використаних джерел

1. *Оніщенко Н. М.* До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. Часопис цивільного і кримінального судочинства. № 2 (29). 2016. С.75-84.
2. *Березовская Е. В.* Правотолкование и индивидуальное правовое регулирование. Казань, 2005. 33 с. https://core.ac.uk/download/pdf/197378524.pdf (дата звернення 28.04.2021)
3. *Цвік М.* Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження). Право України. № 4. 2010. С. 22-29.
4. *Мірошниченко М. І.* Природа, поняття звичаєвого права та його функціональна роль в структурі права. Право України. №10. 2020. С.130-144.
5. *Костенко М.* Тези до соціально-натуралістичної теорії природного права. www.academia.edu/41029743/Костенко_Тези_про_природне_право (дата звернення 04.07.2020).
6. *Костенко М.* Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. Проблеми філософії права (2006-2007). Т. IV-V. С. 98-106.
7. *Петербургская* школа философии права. К 150-летию со дня рождения Льва Петражицкого : сборник статей; ред. Поляков А. В., Тимошина Е. В. СПб. гос. университет, 2018. 649 с.
8. *Miroshnychenko M. I.* Legal system of Ukraine the conditions of legal expansion: adaptive transformation in the context of the problem of its typological identification) // The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations : Collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija blishing», 2021. 604 p. C. 392-406.

References

1. *Onishchenko N. M.* Do pytannia pro doktrynalni yurydychni pomylky: pryroda ta shliakhy podolannia. Chasopys tsyvilnoho i kryminalnoho sudochynstva. №2 (29). 2016. S.75-84.
2. *Berezovskaya E. V.* Pravotolkovanie i individualnoe pravovoe regulirovanie. Kazan, 2005. 33 s. https://core.ac.uk/download/pdf/197378524.pdf (data zvernennya 28.04.2021).
3. *Tsvik M.* Pravorozuminnia (znachennia povtoriuvanosti suspilnykh vidnosyn dlia yoho doslidzhennia). Pravo Ukrainy. № 4. 2010 S. 22-29.
4. *Miroshnychenko M. I.* Pryroda, poniattia zvychaievoho prava ta yoho funktsionalna rol v strukturi prava. Pravo Ukrainy. № 10. 2020. S. 130-144.
5. *Kostenko M.* Tezy do sotsialno-naturalistychnoi teorii pryrodnoho prava. www.academia.edu/41029743/Kostenko_Tezy_pro_pryrodne_pravo (data zvernennia 04.07.2020).
6. *Kostenko M.* Sotsialnyi naturalizm yak metodolohichnyi pryntsyp filosofii prava. Problemy filosofii prava (2006-2007). T. IV-V. S. 98-106.
7. *Peterburhskaia* shkola fylosofyy prava. K 150-letyiu so dnia rozhdenyia Lva Petrazhytskoho : sbornyk statei; red. Poliakov A. V., Tymoshyna E. V. SPb. hos. un-t, 2018. 649 s.
8. *Miroshnychenko M. I.* Legal system of Ukraine the conditions of legal expansion: adaptive transformation in the context of the problem of its typological identification) // The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations : Collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija blishing», 2021. 604 p. C. 392-406.

Мірошниченко М. І. До питання виникнення системних помилок в тлумаченні права у зв'язку з проблемою об'єкта юридичної науки

У запропонованій статті автором здійснено спробу доведення, що вагома причина існування системних помилок в тлумаченні права прямо пов'язана з проблемою розуміння об'єкта юридичної науки. Дослідження проведено в рамках системного підходу методом логічного аналізу. Висвітлено авторське розуміння об'єкта юридичної науки, розкрито його логічну структуру. Встановлено зв'язки між структурними елементами та з'ясовано залежність появи системних помилок в тлумаченні права від тієї чи іншої наукової інтерпретації цього зв'язку. Висловлено гіпотетичне судження, що вирішення питання уникнення системних помилок у тлумаченні права доцільно здійснювати в рамках проблеми основного питання правознавства. У цьому разі, слід послуговуватися закріпленим на рівні офіційної юридичної доктрини таким поняттям права, яке відображало б об'єктивні тенденції правового розвитку людства відповідно до вимог законів природного права та універсальні правові цінності, що сформувалися на перетині задоволення його матеріальних і духовних потреб.

Ключові слова: помилка, юридична помилка, системні помилки тлумачення права, запобіжні заходи.

Miroshnichenko M. I. To the question of systemic errors in the interpretation of law in connection with the problem of the object of legal science

In the proposed article, the author tries to prove that the important reason for the existence of systemic errors in the interpretation of law is directly related to the problem of understanding the object of legal science. The research was conducted within the framework of a systematic approach by the method of logical analysis. The author's understanding of the object of legal science is highlighted, its logical structure is revealed. The connections between the structural elements have been established and the dependence of the appearance of systemic errors in the interpretation of the law on one or another scientific interpretation of this connection has been clarified.

It is emphasized that among all known ways of interpreting law in the paradigm of different types of legal understanding, the marker of the presence or absence of systemic errors in the interpretation of law is a special legal method of interpretation based on special legal factors: a) features of legal understanding; b) the dominance in the legal science of a particular society and in a particular historical time of certain legal doctrines, views, theories on the essence of law, its functional role in society; c) features of legal practice; d) levels of development of legal reality.

A hypothetical judgment is made that the solution of the issue of avoiding systemic errors in the interpretation of law should be carried out within the framework of the problem of the main issue of jurisprudence. Accordingly, the notion of law enshrined at the level of official legal doctrine should be used, which would reflect the objective trends of legal development of mankind in accordance with the laws of natural law and universal legal values formed at the intersection of material and spiritual needs of society. The author's definition of the following concept is proposed: law is an objectively determined, rationally substantiated through a slice of general interest system of principles, institutions, norms, rules of conduct verified by social practice (which in systematic interaction do not contradict the requirements of morality and actions of the laws of natural law), the functioning and implementation of which are associated with government institutions that have a recognized right (privilege) to exercise coercion.

A special vector of consideration is devoted to doctrinal legal errors, examples of negative consequences for the state, society due to systemic errors in the interpretation of law are given.

Keywords: error, legal error, system errors of interpretation of law, precautionary measures.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-11

УДК 340.0

Тарас Олегович Дідич,
професор кафедри теорії
та історії права та держави Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0002-2442-8138

ВЗАЄМОДІЯ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. В юридичній літературі проблема взаємодії законотворчості та політичного плюралізму майже не піднімається та не досліджується. В цьому плані Д. В. Казаков вважає, що сьогодні вкрай важливим є осмислення законотворчості як об'єкта впливу різноманітних політичних течій в суспільстві, а також як його інструментальне призначення, яке, по суті, являє собою спосіб управління суспільством. Дослідження проблеми впливу політичного чинника на законотворчість, який є багатовекторним та багатогранним, потребує посилення дослідження відповідних форм прояву такого впливу та його результатів. Це доводить, на думку вченого, доцільність підключення різних наук до дослідження, оскільки правова теорія повинна передбачати все нові і нові аспекти пізнавання свого предмета [1, с. 3]. Так само вченими наголошується і на зворотному впливові законотворчості на політичну сферу життєдіяльності суспільства (в тому числі і на рівень (стан) політичного плюралізму в суспільстві. – Прим. авт.), причому такий вплив має відповідні форми прояву в частині посилення політичного плюралізму, його збереження, охорони, захисту тощо [2, с. 5-6]. Актуальність наукового дослідження взаємодії законотворчості та політичного плюралізму в Україні визначається не лише недостатністю її наукової розробки, але і її пізнавальним, практичним та навчальним потенціалом. На нашу думку, взаємодія законотворчості та політичного плюралізму – це переважно інструментальна категорія, що являє собою особливості прояву законотворчості та політичного плюралізму, а також межі впливу один на одного, відповідно до яких можливо здійснити вимір функціонування зазначених правових феноменів, встановити динаміку їх розвитку або функціонування, визначити їх соціальне призначення, регламентаційний потенціал та стан їх реалізованості. Взаємодія законотворчості та політичного плюралізму визначає можливість їх виміру, встановлення відповідності законотворчості об'єктивним умовам політичного розвитку суспільства та навпаки – рівню відповідності політичного плюралізму вимогам, які закріплені законодавчо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В юридичній літературі питання здійснення законотворчості в цілому, а також питання функціонування політичного плюралізму як самостійних явищ, досліджені досить широко, водночас теоретико-правові та практичні аспекти їх взаємодії переважно розкриваються в правовій доктрині епізодично. Зокрема, окремі аспекти законотворчості і політичного плюралізму становили предмет дослідження таких вчених, як В. М. Баранов, Ж. О. Дзейко, Д. В. Казаков, В. М. Косович, В. С. Ковальський, А. П. Мазуренко, О. Ф. Скакун, С. С. Слинько, І. Д. Шутак, О. І. Ющик та інших, водночас лише в деяких наукових роботах вченими піднімається питання взаємодії законотворчості та політичного плюралізму, причому належна організація та забезпечення зазначеної взаємодії можливі лише за умови функціонування від-

повідного чіткого кола форм. В сучасних наукових дослідженнях все частіше піднімається питання про реалізацію політичними партіями своїх програмних засад в положеннях законодавчих актів [3, с. 197]; все більше робиться акцент на посиленні «партійного чинника (аспекту)» формування та функціонування парламентаризму [4, с. 31-32; 5, с. 24-25], а отже, і доктринальне розуміння сутності законотворчості зазнає трансформації, відходить від його розуміння як виключно техніко-юридичного процесу, тяжіє все більше до його сприйняття як складного соціально-політичного та правового феномену. Відповідно все більше акцентується увага на питаннях взаємодії законотворчості з іншими феноменами правової, політичної та в цілому – соціальної реальності. Як наслідок, все частіше в наукових колах піднімається питання форм такої взаємодії. Саме форми взаємодії законотворчості та політичного плюралізму виявляються в різноманітних проявах загального процесу політичного балансування, досягненні відповідних політичних домовленостей щодо змісту та процесу законотворчості, змісту законопроєктів або окремих їх положень тощо. І результати існування та функціонування політичного плюралізму набувають свого зовнішнього прояву у вигляді законотворчості, шляхом законодавчого документування різноманітних політичних процесів, внутрішньоелітних домовленостей тощо.

Мета статті. Відзначаючи високий рівень актуальності наукового дослідження теоретико-правових та практичних аспектів взаємодії законотворчості та політичного плюралізму, наголошуючи на виключному значенні такого дослідження для подальшого аналізу сучасного стану та перспектив розвитку такої взаємодії в Україні, вважаємо, що метою цієї статті є аналіз поглядів вчених щодо розуміння взаємодії законотворчості та політичного плюралізму, обґрунтування наявності форм такої взаємодії, а також визначення їх особливостей.

Основні результати дослідження. В юридичній літературі вчені виокремлюють та характеризують взаємодію законотворчості та політичного плюралізму, як правило, опосередковано, крізь призму аналізу інших явищ та процесів правової і політичної дійсності. Так, на переконання Г. П. Івлієва та Г. А. Гаджимагомедова, взаємодія законотворчості та політичного плюралізму являє собою поєднання результатів виявлення політичних інтересів та результатів їх реалізації (втілення) в змісті законодавчих актів [6, с. 113-114]. Причому у своїх поглядах вчені акцентують увагу на тому, що законотворчість як така є виключно політично зумовленим процесом, без знаходження політичного компромісу неможливе взагалі здійснення законотворчості. Таке узгодження можливо виключно на засадах політичного плюралізму, який є свого роду основою законотворчості. Саме від нього залежить: а) чи відбудеться законотворчість; б) як відбуватиметься законотворчість; в) які політичні рішення (домовленості) будуть закріплені в положеннях законодавчих актів. Водночас важлива роль відводиться і іншим, окрім політичних, інтересам, зокрема в цілому наголошується вченими на тому, що в законі має бути відображена загальносоціальна потреба зміни правового забезпечення, складовою якої є і політичні інтереси.

Вважаємо, що з таким підходом вчених варто частково погодитись, оскільки він повинен бути доповнений не лише закріпленням політично узгоджених рішень, але і відповідних закріпленням механізмів їх гарантування, захисту та реалізації. Поєднання результатів виявлення політичних інтересів та результатів їх реалізації (втілення) в змісті законодавчих актів є недостатнім для їх подальшої соціалізації, що передбачає закріплення відповідних механізмів гарантування, захисту та реалізації таких рішень. У подальшому зазначені вчені розширюють коло форм взаємодії законотворчості та політичного плюралізму, відносячи до них ще і ті форми, які відображають хронологію законотворчості та вплив стану політичного плюралізму на кожній відповідній стадії законотворчості. Як наслідок, до таких форм відносять:

внесення і розгляд законопроєктів в парламент відповідними політичними силами, які в ньому представлені;

прийняття або схвалення законопроєкту, що є результатом попередніх політичних домовленостей між відповідними парламентськими політичними силами;

підписання прийнятого закону, що відбувається за участю глави держави як суб'єкта не лише державної влади, але і політичної системи в цілому;

оприлюднення законодавчого акта, що має технічний характер, але за своєю сутністю є засобом поширення політичної волі парламенту на все суспільство [6, с. 20]. Виходячи з характеристики вказаних форм взаємодії політичного плюралізму та законотворчості, вченими виокремлюється та обґрунтовується визначення поняття «законотворчість».

В свою чергу І. І. Шувалов до характеристики взаємодії політичного плюралізму та законотворчості підійшов з точки зору наявного комплексу допоміжних засобів законопроєктної діяльності. Вчений вкладає в них політичну сутність, їх зумовленість поточним станом політичного плюралізму, результатом знаходження політичного компромісу та виокремлює такі форми взаємодії із законотворчістю, як: а) прогнозування законотворчості, що передбачає вироблення комплексу концептуальних положень на основі аналізу тенденцій розвитку політичної системи суспільства; б) планування законотворчості, що здійснюється на основі попереднього її прогнозування та стосується фіксації порядку здійснення законотворчості в частині визначення на планових засадах підготовки, розгляду і прийняття відповідних законопроєктів; в) внесення пропозицій про розробку законопроєкту, що здійснюється представниками пануючих в суспільстві політичних сил з метою посилення законодавчого забезпечення їх політичних інтересів; г) розробка концепції розвитку законодавства та підготовка законопроєктів, що передбачає визначення політичного орієнтиру розвитку суспільства та його закріплення за допомогою законодавчих положень [7, с. 26] тощо. Запропонований І. І. Шуваловим підхід є цікавим з точки зору того, що в ньому враховується так звана «попередня» або «допроєктна» стадія законотворчості, під час якої дійсно відбувається формування законотворчої ініціативи, виявляється та визначається зміст насамперед політичних факторів законотворчості. Як доводить практика законотворчості, в тому числі і в Україні, взаємодія політичного плюралізму та законотворчості може навіть посилюватись і на наступних стадіях законотворчості, особливо на стадіях обговорення та прийняття законопроєкту. Тому такий підхід варто було б розширити та виокремити форми взаємодії політичного плюралізму і законотворчості не лише в межах «попередньої» або «допроєктної» стадії законотворчості, але і в межах інших стадій законотворчості.

Так само і іншими вченими за принципом стадійного поділу законотворчості робиться спроба охарактеризувати взаємодію законотворчості та політичного плюралізму. На переконання Р. Ф. Васильєва, на законотворчість впливають різноманітні фактори, а також умови і обставини життя суспільства, з якими законотворчість перебуває в тісному взаємозв'язку. Такий взаємозв'язок відображається на кожній стадії законотворчості [8, с. 38]. Досить цікавою та, на нашу думку, цілком обґрунтованою є ідея вчених про доцільність виокремлення таких форм взаємодії законотворчості та політичного плюралізму, як правова та неправова [9, с. 77-78]. Такий самий підхід пропонують у своїх дослідженнях і інші вчені, вкладаючи в основу процес і зміст такої взаємодії, що відбувається офіційно в межах правових процедур або, відповідно, неофіційно [10, с. 9-10; 11, с. 7, 39]. Як показує практика, здійснення законотворчості в Україні відбувається в умовах функціонування:

правових засобів реалізації політичних інтересів в законотворчості та в законотворчих актах (наприклад, підготовка та внесення на розгляд законопроєкту від імені коаліції політичних сил, представлених в парламенті, підготовка компромісного законопроєкту та його внесення на розгляд, комітетне обговорення законопроєкту за участю представників різноманітних політичних партій, рухів тощо);

неправових або, вірніше, – неофіційних форм взаємодії між законотворчістю та політичним плюралізмом (наприклад, неформальні зустрічі керівництва політичних сил щодо підтримки або блокування законопроєктів, кулуарні домовленості, лобіювання законопроєктів (на сьогодні в Україні лобіювання в сфері законотворчості є неофіційною діяльністю, водночас на законодавчому рівні воно не визнано протиправною діяльністю. – Прим. авт.).

Окрім того, серед доктринальних підходів до виокремлення форм взаємодії законотворчості та політичного плюралізму варто окремо звернути увагу на такі форми взаємодії, як: 1) публічні (тобто ті, що відбуваються відкрито для засобів масової інформації, з можливістю відкритого поширення інформації про неї); 2) частково публічні (тобто ті, чиї результати доступні частково для засобів масової інформації, надаючи можливість їм висвітлювати лише обмежений обсяг інформації про функціонування законотворчості та політичного плюралізму); 3) непублічні (тобто ті, результати яких не дозволяється оприлюднювати через засоби масової інформації). Окрім того, в подальшому автором виокремлюються також такі форми взаємодії як регламентовані і нерегламентовані [12, с. 67-68]. Варто підтримати такий підхід вченої та зазначити, що він може розглядатись як один з існуючих в юридичній доктрині підходів, який варто було б додатково охарактеризувати шляхом виокремлення відповідно до певного критерію, наприклад: в залежності від рівня публічності.

Пропонується також взагалі виокремити в межах законотворчості неофіційну форму її прояву, що особливо є характерним для її взаємодії з політичною сферою (в тому числі і на умовах політичного плюралізму. – Прим. авт.). В якості прикладів форми такої взаємодії в межах неофіційного прояву вченими наводяться конкретні приклади взаємної активної поведінки суб'єктів законотворчості та суб'єктів політичної системи суспільства щодо обговорення конкретного законотворчого питання, узгодження законотворчого впорядкування розподілу повноважень між суб'єктами державної влади, узгодження позицій всередині правлячої еліти та політичних еліт в цілому тощо [13, с. 117; 14, с. 4].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що взаємодія законотворчості та політичного плюралізму відбувається в Україні не хаотично та ситуативно, а заснована на відповідних формах взаємодії, що пояснюється наступним:

по-перше, законотворчість та політичний плюралізм є явищами правового плану, відповідно наділені правовою сутністю, визначаються суспільним розвитком, розвиваються синхронно і спроможні ефективно функціонувати виключно, взаємодіючи між собою. Така взаємодія відбувається в межах правового поля, виявляється у діяльності суб'єктів законотворчості та політичної системи, дозволяє консолідувати їх зусилля в межах соціально корисної діяльності та досягнення соціально корисного результату (формування досконалої законодавчої бази та побудова ефективної, усталеної, організованої політичної системи);

по-друге, взаємодія законотворчості та політичного плюралізму виявляється у відповідних своїх проявах, що знаходить свій вираз у конкретних формах, які відображають особливості їх синхронного функціонування, взаємовпливу та наслідків, котрі виникають в результаті такої взаємодії. Форми взаємодії законотворчості та політичного плюралізму мають множинний характер, що доводиться, з одного боку, їх багатоаспектністю як явищ політико-правової дійсності, а з іншого боку – багатовимірністю їх впливу на політико-правову дійсність. Поєднання форм взаємодії законотворчості та політичного плюралізму дозволяє максимально реалізувати їх функціональний потенціал та забезпечити організацію їх впливу на життєдіяльність суспільства та досягнення соціально корисних результатів;

по-третє, взаємодія законотворчості та політичного плюралізму дозволяє в подальшому визначити напрями удосконалення законотворчості та підвищення рівня політичного плюралізму, усунути існуючи недоліки взаємодії та вжити заходів щодо її посилення.

Список використаних джерел

1. *Казаков Д. В.* Политический фактор в законотворчестве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2010. 17 с.
2. *Минеев Е. М.* Законотворчество как форма выражения государственной политики в Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Уфа, 2011. 18 с.
3. *Гонюкова Л.* Політичний плюралізм як умова розвитку демократичної держави : європейський досвід. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України : науковий журнал. 2009. № 3. С. 195–201.
4. *Скрипнюк О.,* Прокопов Д. «Реалістична модель» законотворчості: проблеми побудови альтернативних теорій. Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць. 2007. № 4. С. 30–40.
5. *Ященко Р.* Правотворчість в умовах перехідних суспільств як предмет теоретико-правого дослідження. Юридична Україна : правовий часопис. 2009. № 6 (78). С. 24–31.
6. *Гаджимагомедов Г. А.,* Ивлиев Г. П. Участие Правительства РФ в законодательной деятельности : научное издание. М. : Норма, 2008. 222 с.
7. *Шувалов И. И.* Правительство Российской Федерации в законотворческом процессе : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.02. М., 2003. 188 с.
8. *Законодательный* процесс: Понятие. Институты. Стадии : научно-практическое пособие / Отв. ред. Р. Ф. Васильев. М. : Юриспруденция, 2000. 176 с.
9. *Wintgens Luc J.,* Thion Philippe, Carly Melanie. The Theory and Practice of Legislation: Essays in Legisprudence, 2005. 122 p.
10. *Авакьян С. А.* Общественный фактор в законотворчестве: некоторые проблемы и предложения. Конституционное и муниципальное право. 2006. № 3. С. 8-12.
11. *Кашанина Т. В.* Законотворчество как форма выражения политики. Право и государство: теория и практика. 2005. № 7. С. 4–10.

12. *Шульман Е. М.* Законотворчество как политический процесс. М. : Московская школа гражданского просвещения, 2014. 184 с.
13. *Перегудов С. П.* Политическое представительство интересов: опыт Запада и проблемы России. Полис. 1993. № 4. С. 115–124.
14. *Загоруйко Ю.* Публичность и політика. Зеркало недели. 2004. № 39. с. 4.

References

1. *Kazakov D. V.* (2010) Politicheskiy faktor v zakonotvorchestve [The political factor in lawmaking] : avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.01. M. 17 p.
2. *Mineev E. M.* (2011) Zakonotvorchestvo kak forma vyrazheniya gosudarstvennoy politiki v Rossiyskoy Federatsii [Lawmaking as a form of expression of state policy in the Russian Federation] : avtoref. diss. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Ufa. 18 p.
3. *Gonyukova L.* (2009) Politichniy plyuralizm yak umova rozvitku demokratichnoї derzhavi : єvropeys'kiy dosvid [Political pluralism yak umova development of a democratic state: European dosvid]. Visnik Natsional'noї akademiї derzhavnogo upravlinnya pri Prezidentovi Ukraїni : naukoviy zhurnal. № 3. P. 195–201.
4. *Skripnyuk O.,* Prokopov D. (2007) «Realistichna model» zakonotvorchosti: problemi pobudovi al'ternativnikh teoriy [«Realistic model» of lawmaking: problems and induce alternative theories]. Visnik Akademiї pravovikh nauk Ukraїni : zbirnik naukovikh prats'. № 4. P. 30–40.
5. *Yashchenko R.* (2009) Pravotvorchist' v umovakh perekhidnikh suspil'stv yak predmet teoretiko-pravogo doslidzhennya [Lawmaking in the minds of transitional suspensions as the subject of theoretical right-wing reproduction]. Yuridichna Ukraїna : pravoviy chasopis. № 6 (78). P. 24–31.
6. *Gadzhimagomedov G. A.,* Ivliev G. P. (2008) Uchastie Pravitel'stva RF v zakonodatel'noy deyatel'nosti: nauchnoe izdanie [Participation of the Government of the Russian Federation in legislative activity: scientific publication]. M. : Norma. 222 p.
7. *Shuvalov I. I.* (2003) Pravitel'stvo Rossiyskoy Federatsii v zakonotvorcheskom protsesse [Government of the Russian Federation in the law-making process] : diss. … kand. yurid. nauk : 12.00.02. M. 188 p.
8. *Zakonodatel'nyy* protsess: Ponyatie. Instituty. Stadii : Nauchno-prakticheskoe posobie [Legislative process: Concept. Institutions. Stages: Scientific and practical manual] / Otv. red. R. F. Vasil'ev. M. : Yurisprudentsiya, 2000. 176 p.
9. *Wintgens Luc J.,* Thion Philippe, Carly Melanie (2005) The Theory and Practice of Legislation: Essays in Legisprudence, 122 p.
10. *Avak'yan S. A.* (2006) Obshchestvennyy faktor v zakonotvorchestve: nekotorye problemy i predlozheniya [Social factor in lawmaking: some problems and proposals] . Konstitutsionnoe i munitsipal'noe pravo. № 3. P. 8-12.
11. *Kashanina T. V.* (2005) Zakonotvorchestvo kak forma vyrazheniya politiki [Lawmaking as a form of policy expression]. Pravo i gosudarstvo: teoriya i praktika. № 7. P. 4–10.
12. *Shul'man E. M.* (2014) Zakonotvorchestvo kak politicheskiy protsess [Lawmaking as a political process]. M. : Moskovskaya shkola grazhdanskogo prosveshcheniya, 184 p.
13. *Peregudov S. P.* (1993) Politicheskoe predstavitel'stvo interesov: opyt Zapada i problemy Rossii [Political representation of interests: the experience of the West and the problems of Russia]. Polis. № 4. P. 115–124.
14. *Zagoruyko Yu.* (2004) Publichnost' i politika [Publicity and politics]. Zerkalo nedeli. № 39. P. 4.

Дідич Т. О. Взаємодія законотворчості та політичного плюралізму в сучасних умовах розвитку України

У роботі розкрито актуальність наукового пізнання теоретико-правових аспектів взаємодії законотворчості та політичного плюралізму в сучасних умовах розвитку України. Відзначено, що взаємодія законотворчості та політичного плюралізму – це переважно інструментальна категорія, що являє собою особливості прояву законотворчості та політичного плюралізму, а також межі впливу один на одного, відповідно до яких можливо здійснити вимір функціонування зазначених правових феноменів, встановити динаміку їх розвитку або функціонування, визначити їх соціальне призначення, регламентаційний потенціал та стан їх реалізованості. Взаємодія законотворчості та політичного плюралізму визначає можливість їх виміру, встановлення відповідності законотворчості об'єктивним умовах політичного розвитку суспільства та навпаки – рівню відповідності політичного плюралізму вимогам, які закріплені законодавчо.

Доведено, що взаємодія законотворчості та політичного плюралізму в Україні відбувається не хаотично та ситуативно, а заснована на відповідних формах взаємодії. На підставі аналізу поглядів вчених щодо розуміння взаємодії законотворчості та політичного плюралізму обґрунтовано наявність форм такої взаємодії, а також визначено їх особливості.

Ключові слова: правоутворення, правотворчість, законотворчість, законодавча діяльність, політичний плюралізм.

Didych T. O. Interaction of law-making and political pluralism in modern conditions of Ukraine's development

The paper reveals the relevance of scientific knowledge of theoretical and legal aspects of the interaction of lawmaking and political pluralism in modern conditions of Ukraine. It is noted that the interaction of lawmaking and political pluralism is mainly an instrumental category, which is a feature of lawmaking and political pluralism, as well as the limits of influence on each other, according to which it is possible to measure the functioning of these legal phenomena, to establish their dynamics or functioning. determine their social purpose, regulatory potential and the state of their implementation. The interaction of lawmaking and political pluralism determines the possibility of their measurement, establishing the conformity of lawmaking to the objective conditions of political development of society and vice versa – the level of compliance of political pluralism with the requirements set by law.

It is proved that the interaction of lawmaking and political pluralism is not chaotic and situational, but based on appropriate forms of interaction. Based on the analysis of scholars' views on the understanding of the interaction of lawmaking and political pluralism, the existence of forms of such interaction is substantiated, as well as their features are identified, which is explained by the following:

first, lawmaking and political pluralism are phenomena of the legal plan, respectively endowed with legal essence, determined by social development, develop synchronously and are able to function effectively only by interacting with each other. Such interaction takes place within the legal field, is manifested in the activities of lawmakers and the political system, allows to consolidate their efforts within socially useful activities and achieve socially useful results (formation of a perfect legal framework and building an effective, stable, organized political system);

secondly, the interaction of lawmaking and political pluralism is manifested in their respective manifestations, which finds its expression in specific forms that reflect the peculiarities of their synchronous functioning, interaction and consequences that arise as a result of such interaction. Forms of interaction between lawmaking and political pluralism are multiple, as evidenced, on the one hand, by their multifaceted nature as phenomena of political and legal reality, and on the other hand – the multidimensionality of their impact on political and legal reality. The combination of forms of interaction between lawmaking and political pluralism allows to maximize their functional potential and ensure the organization of their impact on society and the achievement of socially useful results;

thirdly, the interaction of law-making and political pluralism allows to further identify areas for improving law-making and increasing the level of political pluralism, eliminate existing shortcomings of cooperation and take measures to strengthen it.

Keywords: law-formation, law-making, legal formalization, legislative activity, political pluralism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-12

УДК 340.1

Лариса Олександрівна Макаренко,
старший науковий співробітник відділу
теорії держави і права Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0001-6040-3838

ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ

Постановка проблеми. Права людини є одним із факторів сталого розвитку суспільства, найважливішою ознакою демократичної, соціальної і правової держави. Сформувавшись у західних країнах, знайшовши своє закріплення у ряді міжнародних документів, ідея прав людини поширилась у всьому світі. Зараз складно знайти країну, яка б на законодавчому рівні не закріпила прита-

манні її населенню уявлення про права і свободи людини, що стали виміром демократії, свідченням визнання загальнолюдських цінностей, лібералізму, прогресивності держав і можливості міжнародного співробітництва з ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема прав людини здавна привертає увагу дослідників. Назвати всіх авторів, які розглядали цю проблему, досить складно, оскільки довелося б згадати майже всіх відомих філософів, юристів, політико-правових мислителів, що аналізували ті або інші концепції прав людини або висували власні ідеї з цього приводу. Необхідність захисту життя і здоров'я, забезпечення недоторканності особи, свободи, власності перетворює завдання пізнавального і практичного вирішення даної проблеми у невід'ємну частину циклу життєдіяльності людини і суспільства, функціонування і розвитку політичних і правових систем.

Метою статті є аналіз проблемних питань сучасного розвитку суспільства, виявлення викликів і загроз правам людини в Україні.

Основні результати дослідження. Саме людина, її різноманітні потреби та інтереси (матеріальні, духовні та інші) повинні стати для держави не засобом, а первинною метою. Принцип поваги до прав людини – засадничий принцип права всіх цивілізованих націй. Жодна правова норма не повинна йому суперечити, жодне управлінське рішення або дія не має з ним розходитися. Водночас повага є невичерпним джерелом внутрішньої духовної сили особистості, найважливіша моральна властивість, що характеризує особистість людини. Саме така особистість потрібна суспільству, що здійснює всебічну модернізацію. Отже, потрібна активна, автономна особистість [1, с. 40].

У філософському розумінні автономна особистість – це суб'єкт, який вільно визначився та виробив свою активну позицію у просторі культури і часу історії. У правовому аспекті активним слід вважати громадянина, який відповідально ставиться до своїх прав і обов'язків, не допускає дій, що порушують права і свободи інших осіб, захищає, відстоює свої права, свободи і законні інтереси [2, с. 14-15].

Варто наголосити, що у повсякденному уявленні людина є людиною тоді, коли вона робить не те, що їй диктують інші, а те, що сама проаналізує (навіть якщо це продиктовано іншими), оцінить, прийме чи не прийме відповідно до цього те чи інше рішення. Людина залишається вільною, якщо вона усвідомлює необхідність виконання цієї дії і переконується в її цінності та оптимальності. Для людини з усвідомленим почуттям власної гідності характерним є те, що, вчиняючи так чи інакше під безпосередньою дією зовнішнього тиску, вона керується власними переконаннями, робить так, як їй підказує гідність. І у цьому вбачається прояв моральної свободи особистості.

Показником співвідношення свободи й гідності особистості є міра примусу та вільного вибору, що здійснюється нею у тій чи іншій ситуації. Необхідність постійного вибору між примусовим та вільним волевиявом і робить гідність динамічною властивістю, яка регулює поведінку особи у певних життєвих умовах. У цьому зв'язку людині об'єктивно необхідна певна «маса» гідності в середовищі, де вона реалізується, оскільки невідповідність між її гідністю та гідністю інших гальмує прояв особистості, істотно ускладнює можливості її самоствердження [3].

На думку І. Канта, необхідно визнати за кожною людиною «статус самоцінності», згідно з яким особистість не повинна бути знаряддям здійснення чиїх-небудь планів [4, с. 400]. Ця думка інтерпретується іншими авторами наступним чином: яким чином суспільство б не оцінювало дану людину і як вона сама б не ставилася до себе, як особистість вона вже має цінність в очах держави і суспільства [5, с. 11].

Особистість, як вказують Д. Керімов і Д. Шумков, – вирішальний творець правової держави, її вдосконалення, розвитку, благополуччя та прогресу. При тому кожна особистість індивідуальна, своєрідна, неповторна, унікальна. Її участь у діяльності правової держави залежить від матеріальних і духовних можливостей у використанні своїх прав та добровільному виконанні своїх правових обов'язків, якості освіти й праці тощо, а також об'єктивних факторів: географічних, кліматичних, історичних, фізіобіологічних та інших обставин місця і часу життєдіяльності особистості. Ці об'єктивні та суб'єктивні показники стану особистості зумовлюють значення її положення в суспільстві, ролі в політичному житті й діяльності правової держави [6, с. 190-191].

Ж.-Ж. Руссо зазначає, що людина народжується вільною, проте всюди вона в ланцюгах. Хтось уявляє себе повелителем інших, що не заважає йому бути рабом ще більшою мірою, ніж вони. Доки народ змушений коритися і підкорюється, доти він чинить добре, однак якщо народ, щойно він дістає можливість скинути з себе ярмо, скидає його – він чинить ще краще; адже, повертаючи

собі свободу за тим самим правом, за яким її в нього вкрали, він або має всі підстави повернути її, або ж взагалі не було підстав у народу віднімати свободу [7, с. 151].

Уся історія людства, як зазначає І. Петрухін, свідчить про те, що політики та влада постійно використовують людину в своїх егоїстичних цілях, посилаючись на те, що це необхідно в суспільних інтересах, а отже, і для блага цієї людини. Люди йдуть на смерть заради цього блага, але з часом переконуються, що їх ошукали. Будь-яка революція вимагає жертв нібито для великих цілей. Скинувши диктатуру, революціонери можуть утримати владу за допомогою нової, ще більш суворої, диктатури.

Так само і в наш час людина – знецінюється і приноситься у жертву чиїмось політичним інтересам. Цінність людської особистості знижується у зв'язку з культом грошей, багатством, з одного боку, та зубожінням – з іншого.

Сучасні уявлення про права людини та її взаємини з державою, втілені у міжнародних актах і національному законодавстві цивілізованих країн, значною мірою спираються на концепцію суспільного договору і відроджену школу природного права.

Згідно з концепцією природного права, основні права людини є природженими, що належать кожному від природи. Але за природними правами стоять цінності, які в різні періоди історії розуміють по-різному. Не можна сказати, що одні й ті самі природні права вічні й незмінні. Те, що ми розуміємо під правом на життя, не було соціальною цінністю в умовах, коли застосовувалася кровна помста. В умовах первісного суспільства навряд чи існували такі цінності, як честь і гідність особистості. Ідеї рівності та братерства не мали підстав за рабовласницького ладу та феодалізму.

Отже, зміст природних прав змінювався від епохи до епохи. Для кожної епохи характерні свої специфічні стандарти правової поведінки, свої охоронювані законом цінності [8, с. 87-90].

З точки зору Є. Трубецького, право панує над нами не як непереборний закон природи, а як вимога, звернена до нашої вільної волі, повеління, яке ми можемо виконати або порушити. Право передбачає свободу в подвійному значенні: по-перше, як здатність нашої волі свідомо обирати ту чи іншу поведінку (свобода внутрішня) і, по-друге, як можливість діяти, переслідувати і здійснювати будь-які цілі у світі зовнішньому (свобода зовнішня) [9, с. 17].

Свобода – це найвища форма духовності в людині. Якщо в моральній свідомості панує імператив свободи, то все підкоряється їй: добро, обов'язок, необхідність. Свобода – добро – обов'язок – необхідність – це нерозривні взаємопов'язані категорії, а також совість і відповідальність, як основні базисні категорії моралі. Категорія свободи починає діяти тоді, коли людина, усвідомлюючи неправильність певного вчинку, є вільною від внутрішнього тиску негативних, аморальних бажань, стає вище цього й обирає діяти на добро. Варто наголосити, що відповідні знання надають людині можливість усвідомлювати правильність вибору варіанта поведінки та її наслідки, знання дає людині свободу вільного вибору між добром та злом. Категорія необхідності проявляється у випадку усвідомлення людиною свого обов'язку та виступає передумовою його виконання, навіть всупереч особистим інтересам [10, с. 17-22].

У межах внутрішньої духовної свободи людина здійснює будь-яку добру справу без усяких розрахунків на взаємність, не нав'язуючи нікому, а виконуючи її тією мірою, в якій її поведінка допомагає іншій особі набувати свободи. Борг заради свободи є внутрішнім обов'язком людини перед самою собою. Тут немає ніякого зовнішнього контролю, ніяких зовнішніх санкцій. Борг по відношенню до суспільства така людина виконуватиме лише тоді, коли суспільство буде опорою, захистом її духовної свободи та гарантуватиме їй особисті свободи. Якщо суспільство пригнічує людську індивідуальність, вільна людина не тільки дистанціюється від нього, а й робить усе для його знищення [11, с. 18].

Свобода, наголошував А. Фергюсон, не має на увазі відсутність усіх обмежень, швидше, вона являє собою саме дієве застосування всіх справедливих обмежень до всіх членів вільної держави, будь вони посадові особи чи пересічні громадяни. Тільки в умовах справедливих обмежень кожна людина захищена, і ніхто не може зазіхати на її особистість, на її власність чи законні дії. У громадянському суспільстві найсуттєвіше для свободи – це встановлення справедливого і дієвого правління: слушно стверджують, що кожна особа є вільною настільки, наскільки держава, в якій вона живе, сильна і здатна її захистити, однак при цьому і сама в достатній мірі обмежена і приборкана, так що не може зловживати своєю владою [12, с. 258].

Таємниця свободи, вказував І. Ільїн, полягає в тому, що людина покликана не до зовнішнього самовизволення від закону (такий шлях революції, анархії, деспотизму), а до внутрішнього са-

мозвільнення в межах закону (такий шлях лояльності, правопорядку, здорового розвитку). Внутрішнє самовизволення виражається у добровільному обмеженні (самозобов'язанні), воно звільняє людину не від закону, а в законі [13, с. 254].

У передмові до своєї «Філософії права» Г. Гегель відзначав, що правові закони – це закони, які йдуть від людей. Внутрішній голос може або вступити з ними в колізію, або погодитися з ними [14, с. 57]. Відзначена колізія лежить в основі всіх тих негативних явищ державно-правового життя, що – в якості негативних факторів – впливають на реальний розвиток права і правової культури та, породжуючи різноманітні деформації правосвідомості і правових установок у формах правового нігілізму, правового релятивізму, правового суб'єктивізму тощо, призводять до заперечення права й нищення правової культури.

Водночас, як зазначає Г. Атаманчук, треба припинити себе обдурювати і чесно визнати, що головним внутрішнім джерелом, причиною, рушійною силою усіх наших бід, страждань, бідності, відсталості, перманентної кризи тощо був і залишається державний апарат на чолі з відповідними можновладцями [15, с. 7].

Зазначимо, що мова йде не про державний апарат, не про державу як суспільний інститут, а про конкретну державу, існуючу в Україні, її державний апарат, яку знищує тотальна корупція. Отож, зупинимося на даному явищі та його наслідках.

Історичні корені корупції, як відзначається в літературі, ймовірно, походять від звички робити подарунки, щоб домогтися прихильності. Дорогий подарунок виділяв людину серед інших прохачів і сприяв тому, щоб його прохання було виконано. Тому в первісних суспільствах плата жрецю чи вождю була нормою. З появою держави і державного апарату та посиленням влади центрального уряду з'явилися професійні чиновники, які, за задумом правителів, мали утримуватися за рахунок фіксованого окладу. На практиці ж чиновники прагнули скористатися своїм становищем для таємного збільшення своїх доходів [16].

Термін «корупція» походить від сполучення латинських слів «correi» (кілька учасників, що вступають у відносини з приводу одного предмета) і «rumpere» (ламати, пошкоджувати, порушувати, скасовувати). У підсумку утворився самостійний термін «corrumpere», який передбачає участь у діяльності кількох осіб, метою яких є «гальмування» нормального ходу судового процесу або процесу управління справами суспільства [17, с. 18, 31].

Важливим імпульсом до визначення корупції в сучасному розумінні стали праці Н. Макіавеллі, який порівнював її з хворобою, яку спочатку важко розпізнати, але легше лікувати, але якщо вона запущена, то легко побачити, але важко вилікувати [18, с. 119].

Надалі акцент у розумінні корупції був перенесений на кримінологічну та кримінально-правову сторони. Т. Гоббс через століття писав: «люди, які хизуються своїм багатством, сміливо скоюють злочини, сподіваючись уникнути покарання шляхом корумпування державної юстиції або одержати прощення за гроші або інші форми винагороди». До них він також відносив тих, хто «мають багато могутніх родичів або популярних людей, які завоювали високу репутацію», які насмілювалися порушувати закони в надії, що їм вдасться чинити тиск на владу, яка виконує закон. Корупція, за Гоббсом, «є корінь, з якого витікає у всі часи і при будь-яких спокусах презирство до всіх законів» [19, с. 93-102].

Висновок, зроблений цим мислителем у середині XVII ст., виявився актуальним і для сучасного, XXI століття.

Уже утвердився загальноєвропейський консенсус щодо того, що корупція становить серйозну загрозу верховенству права, демократії та правам людини, нівелює соціальну справедливість, перешкоджає економічному розвиткові та загрожує належному функціонуванню ринкової економіки [20].

Також, за словами суддів Конституційного Суду Південно-Африканської Республіки Мозенеке і Камерона, «… корупція загрожує поставити на коліна практично все, що є дорогим і цінним у нашому важко вибороненому конституційному правопорядку. Вона кричуще підриває демократичний етос, установи демократії, верховенство права та засадничі цінності нашого тільки народженого конституційного проєкту. Вона підживлює неналежне урядування та публічне шахрайство і ставить під загрозу здатність держави дотримуватися своїх зобов'язань щодо поваги, захисту, сприяння та виконання усіх прав, закріплених Біллем про права.

Коли корупція і організована злочинність процвітають, сталий розвиток і економічне зростання залишаються занедбаними. І, в свою чергу, стабільність і безпека суспільства знаходиться у зоні ризику» [21, с. 66].

Корупція настільки укорінилася у свідомості як державних службовців, так і пересічних українців, що сьогодні сприймається усіма як щось належне, природне та віками притаманне національному менталітету й культурі, – пише М. Колодяжний. Не буде перебільшенням, якщо пов'язувати сучасну корупцію в Україні із глибокою соціально-економічною кризою, що зумовлює бідність понад 80 % українців, широкою майновою поляризацією населення, безробіттям, фінансовою та банківською нестабільністю; розбалансуванням діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; гальмуванням реформування правоохоронної сфери; складнощами євроінтеграційних процесів України тощо [22, с. 37].

Важливим є зауваження Сар Дж. Пундея, що корупція «не є інфекцією, яку раптом може «підхопити» здорове суспільство. Вона є наслідком явищ і тенденцій політики, економіки та розвитку держави. Жодна країна не була ніколи повністю вільною від неї… Найбільш небезпечні форми корупції, як правило, спостерігаються в країнах, що перебувають у процесі політичного, економічного та соціального становлення…» [23, с. 17].

Величезна небезпека корупції витікає, зокрема, із характеристик, які їй надає В. Мандибура, називаючи її: 1) системою соціально-економічних відносин, пов'язаних із підкупом-продажністю державних чиновників чи інших посадовців; 2) зловживанням владою чи службовим становищем, яке вчинене з корисливою метою, або зловживанням владою чи посадовим становищем, що вчинене з метою реалізації будь-якої особистої вигоди; 3) використанням посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету та пов'язаних із ними можливостей задоволення особистого чи групових інтересів; 4) елементом (ознакою), або різновидом організованої злочинності; 5) актом правопорушення, здійснюваного державними службовцями, або системою відповідних стосунків, що виникають між певними службовими особами та кримінальним середовищем на основі протиправної діяльності цих посадових осіб на шкоду державним і суспільним інтересам [24, с. 36-37].

Таке багатоаспектне визначення корупції цілком збігається із законодавчою практикою.

Так, нормативне визначення поняття корупції містить стаття 1 Закону України «Про запобігання корупції» [25], яка визначає її як «використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка / пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

У Цивільній конвенції про боротьбу з корупцією, ратифікованій Законом України від 16 березня 2005 р., корупцію визначено як прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабар, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи [26].

У статті 7 Кодексу поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятому 34-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1979 р., під корупцією розуміється скоєння або нескоєння дії при виконанні обов'язків або з приводу цих обов'язків у результаті одержання подарунків, що приймаються або вимагаються, обіцянок чи стимулів щоразу, коли має місце така діяльність чи бездіяльність [27].

Як згадувалося, корупція притаманна будь-якій державі та спостерігалася в усі періоди існування людства. Але тільки у другій половині XX ст. боротьба з корупцією у ряді країн стала частиною державної політики, завдяки чому деякі з них спромоглися досягти мінімізації її впливу на всі сфери життєдіяльності суспільства, зокрема, на реалізацію прав і свобод людини.

Не стала винятком у сенсі корупції й Україна. Поширення хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, а також організованої злочинної діяльності, переважання в діяльності управлінських структур особистих і корпоративних інтересів над загальнонаціональними визнані нашою державою як загрози національним інтересам і національній безпеці.

Опитування показують, що корупція давно стала звичним явищем і нормою життя в Україні і не сприймається багатьма як зло. Пересічні громадяни беруть активну участь у корупційних діяннях. Подяка у вигляді грошей, подарунка за послуги вчителю або лікарю тощо вважається нормою. Ще одна суто українська ознака корупції – призначення на державні посади не за фаховими, моральними якостями, а за критеріями кумівства, земляцтва, особистої відданості [28, с. 505].

Зокрема, особливостями, що притаманні корупції в Україні, належать такі: історична обумовленість форм і методів корупційних дій. Глибоке проникнення корупції в національне життя українського етносу у сфері побутових взаємовідносин; стійкий, законспірований або напівзаконоспірований характер корупційної діяльності, особливо крадіжок, хабарів та інших видів зловживань посадових осіб; поблажливе ставлення до корупції влади в цілому при галасливій риториці щодо боротьби з нею; втягування у корупційну діяльність правоохоронних органів у масштабах, які непокоять як населення України, так і світову громадськість; зрощування економічної і політичної корупції з загальнокримінальною та організованою злочинністю, особливо в перші роки незалежності України; створення на цій основі потужних фінансово-політичних кланів мафіозного типу [29, с. 174-187]; розповсюдження у суспільній думці стереотипу, що без хабаря, кумівства, кланової підтримки в Україні неможливо вирішити господарчих, політичних і соціальних проблем; легальне використання політичних і соціально-економічних інститутів, авторитету посад і умов, які склалися в країні, для надання вигляду зовнішньої законності своїй корупційній діяльності; використання корупційних дій в усе більш широких масштабах, коли корупція пронизує не тільки органи політичної і економічної влади, а й соціальну сферу, освіту, науку, охорону здоров'я, спорт, мистецтво і т. п. [30, с. 121, 122].

Сучасна вітчизняна корупція, на думку О. Костенка, це корупція кризового типу, оскільки вона: а) породжується кризовими явищами сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції!); б) здатна поглиблювати кризу суспільства, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові тощо реформи в Україні [31, с. 14]. Отже, для подолання корупції кризового типу потрібне проведення глибоких соціальних реформ, які змінять спосіб життя так, щоб жити і працювати чесно і законно стало вигідно! [32].

Державні посадові особи повинні виконувати свої обов'язки компетентно і ефективно у відповідності до законів і з повною доброчесністю, а також приймати справедливі і неупереджені рішення. Корупціонер, який обіймає державну посаду, діє всупереч суспільним вимогам, зловживаючи довірою держави (а отже, і наданою йому владою чи посадовими повноваженнями), він діє незаконно, недоброчесно, несправедливо і упереджено, надаючи при цьому неправомірну перевагу своєму приватному інтересу чи інтересам інших осіб [33, с. 99-101].

Корупційну поведінку державних службовців зумовлює те, що природа цього негативного явища пов'язана з професійною деформацією їх особистості. Під деформацією особистості, як правило, розуміють негативні зміни психічних процесів, станів, властивостей і якостей особистості під впливом середовища, в якому здійснюється її діяльність, що характеризуються різним ступенем або рівнем прояву, зумовленої швидкістю, широтою і глибиною деформації, і призводять до неадекватної поведінки у процесі виконання тієї чи іншої діяльності. Професійну деформацію особистості визначають також як зміну професійних можливостей і особистості людини в соціально-негативний бік [34, с. 106-108].

У зв'язку з цим логічно процитувати тезу І. Ільїна про те, що особа має знати, що таке добро та зло, де закінчується право та починається обов'язок; має сама шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти згідно зі своїм рішенням; і, вчинивши діяння, відкрито засвідчувати, що вчинила його свідомо й умисно, виходячи з власних переконань і наперед приймати на себе всю відповідальність за вчинене [35, с. 169].

З огляду на вказане поняття корупції можна сформулювати як негативне протиправне та/або аморальне антисоціальне явище з точки зору його правової і морально-етичної оцінки, що може виявляти себе в усіх сферах суспільного життя [36, с. 469].

Отже, корупція є потужним нищівним елементом у процесі реалізації прав і свобод людини. Через свою антисоціальну протиправну сутність корупція стає одним із головних негативних чинників руйнування національної правової культури, вона руйнівним чином впливає на індивідуальну, групову і суспільну правосвідомість, істотно посилює розвиток такого негативного явища, як правовий нігілізм.

Вважається, що термін «нігілізм» походить від латинського слова «nihil», тобто «ніщо», яке етимологічно виводиться з «nihilum» (дослівно – «жодної ниточки, ані волосинки»). Тобто нігілізм, як родове поняття, розглядається як повне заперечення історичних цінностей, культурних надбань світового та вітчизняного характеру, створених людством, негативне ставлення до національної культури, моральних, політичних та юридичних цінностей [37, с. 374].

Досліджуючи правовий нігілізм у пострадянському суспільстві, О. Волошенюк зазначає, що його сутністю є втрата правом своєї цінності в очах окремого індивіда, певної соціальної групи або всього суспільства; що до знецінення права можуть призвести фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру; що найбільш цінним у праві є його справедливість, сила та ефективність, знецінення права для певного суб'єкта означає те, що право для нього стає несправедливим, безсилим та малоефективним [38, с. 6-7].

Виникнення правового нігілізму в Україні і його надзвичайне поширення нині не викликають сумнівів. Однак з'ясування сутності й навіть самого моменту його виникнення досі є предметом дискусії.

Одні вчені стверджують, що правовий нігілізм в Україні виник у зв'язку із здобуттям нею незалежності, і основна причина його виникнення – це відмова від радянської системи права на користь сучасної демократичної, що призвело до колапсу правової системи і руйнування того, що радянські вчені називали порядком.

Прибічники класичних шкіл права дотримуються думки, що правовий нігілізм став закономірним наслідком багатовікового безправ'я громадян спочатку в період існування Російської імперії, а потім імперії радянської. Як результат – відсутність національної правової традиції, високого рівня правової культури і правової свідомості, наслідком чого стала нездатність більшості громадян ефективно скористатися правом на здійснення влади та контроль над нею після отримання Україною незалежності й надання такого права [39, с. 236-237].

О. Костенко наголошує, що сьогодні в Україні системною стала неповага до норм моралі та до закону, адже хто поважатиме норми моралі і закон, якщо жити і працювати чесно і по закону невигідно? Цю соціальну аномалію необхідно усунути через проведення відповідних соціальних реформ, у результаті яких у суспільстві сформується така соціальна цінність, як повага до норм моралі і до закону [32].

Як писав О. Герцен, правова незабезпеченість, що споконвіку тяжіла над народом, була для нього свого роду школою. Кричуща несправедливість однієї половини його законів навчила його ненавидіти іншу; він підкоряється їм як силі. Повна нерівність перед судом убила в ньому усіляку повагу до законності [40, с. 231].

Становлення національної свідомості та правової культури в Україні відбувалося в умовах, що сприяли формуванню правового нігілізму серед населення. Конституція України, на жаль, не стала для багатьох громадян та посадових осіб соціальною цінністю, яку треба сприймати як елемент правової культури, що сформувалась та змінюється під впливом як позитивних, так і негативних політичних факторів. Зокрема, особливо актуальним ці питання є в сучасний період визнаної багатьма науковцями, практиками колізійності конституційних норм, зумовленої внесенням змін до Конституції України Законом України від 8 грудня 2004 р.

Загалом, на сьогоднішній день для українського суспільства першочерговим завданням є подолання конституційного нігілізму, неповаги до конституційних цінностей, хибної точки зору щодо того, що за допомогою нової Конституції можна вирішити низку вагомих проблем державного характеру [41, с. 28].

Варто зазначити, що відколи у людства виникло розуміння права як цінності, що визнається за людиною для задоволення її потреб та інтересів, стверджує Т. Полянський, відтоді й вона – як суб'єкт права – зрозуміла, що здійснюючи свої права і навіть обов'язки, може ними зловживати. У суспільстві завжди є люди з об'єктивно або суб'єктивно обумовленими більшими потребами, амбіціями чи інтересами, і заради досягнення своїх цілей вони здатні вишукувати найрізноманітніші способи здійснення свого права. Можна упевнено сказати: будь-хто, наділений суб'єктивним юридичним правом (обов'язком), здатний ним зловжити, а людина амбіційна, егоїстична, прагнучи здобути краще «місце під сонцем», не просто здатна правом зловживати, а й постійно бажає це зробити [42, с. 42].

В умовах розширення обсягу прав і свобод людини і водночас деформації соціальних цінностей, зловживання правом, на справедливу думку В. Тимошенко, стає актуальною проблемою юридичної науки, що має серйозне практичне значення. Зловживання правом – це заподіяння зла за допомогою права. Під ним у даному випадку слід розуміти заподіяння шкоди. Це будь-які негативні наслідки, що стали прямим або побічним результатом реалізації суб'єктивного права.

Використання права всупереч його призначенню, наголошує автор, звичайно, є аморальним. Якщо правова свідомість змушує людину оцінювати свою поведінку з точки зору відповідності

її праву, то мораль змушує розглядати її у площині співвідношення добра і зла, є певною надситуативною системою критеріїв і оцінок. На думку В. Тимошенко, переважно від правосвідомості, її сформованості або деформованості залежать способи, які суб'єкт обирає для реалізації свого суб'єктивного права. Особливу увагу автор звертає на правову демагогію, яка є досить небезпечним способом маніпуляції як індивідуальною і груповою, так і суспільною свідомістю, що використовується переважно у політичних цілях. Спекулюючи реальними проблемами і сподіваннями, фальсифікуючи факти та підтасовуючи аргументи, красномовний демагог досягає бажаних результатів, приховуючи при цьому свої справжні наміри [43, с. 14-19].

О. Рогач також відзначає, що такі форми деформації правової свідомості, як зловживання правовим статусом, зловживання владою, зловживання службовим становищем, є специфічними видами прояву зловживання правом, як однієї з форм правового нігілізму. Ще одна особливість, що характеризує зловживання правом і коло його носіїв, полягає в тому, що від подібного типу правосвідомості ніхто не застрахований. Зловживати правом може будь-яка людина. У свідомості людини може виникнути бажання відступити від ідеї права на користь якої-небудь іншої цінності (влади, грошей, кар'єри, політичної або правової доцільності тощо). Однак, особливо небезпечним є зловживання, здійснене професіоналом у галузі права: юристом, адвокатом, суддею, прокурором, представником правоохоронних органів. Дані особи, ставши на шлях служіння праву, справедливості, закону, повинні сприймати ідею права як одну з визначальних цілей свого життя, спрямовувати свою діяльність на пізнання, удосконалення і втілення її в життя [44, с. 76].

Пов'язуючи зловживання правом із процесом здійсненням суб'єктивних прав, О. Рогач зазначає, що зовні зловживання правом не виступає відкрито проти ідеї права. Суб'єкт правовідносин усіма своїми діями намагається показати іншим, що діє законно, не порушує норми та принципи права, і тим самим ніби створює ілюзію правомірної поведінки. Але зловживання правом руйнує право зсередини і є однією з найбільш небезпечних форм правового нігілізму. При зловживанні правом право втрачає властивість соціального регулятора, нівелюється його призначення, дух. Природно, що цінність подібного права в очах суспільства занепадає або, взагалі, втрачається.

Беззаперечно, що право покликане сприяти досягненню певних цілей. Ціль права відбиває його сутність і соціальне призначення. Таким чином, суть зловживання правом як форми правового нігілізму зводиться до того, що право з цілі перетворюється на засіб для досягнення цілей, що є далеким від істинного призначення права [44, с. 76-77].

Головним суб'єктом, який має стати на заваді згаданим викликам сьогодення, що підривають основи прав і свобод людини в Україні, є держава, діяльність якої має спрямовуватися на створення таких правових цінностей, які забезпечують нові можливості поступального розвитку національної правової системи, підвищення ролі права в суспільстві та ефективного забезпечення прав і свобод людини.

Зокрема, йдеться про її відповідальне ставлення до права як найбільш важливого засобу соціального управління в державно організованому суспільстві, про створення й реалізацію для цього державою, як суб'єктом правової культури, певної політичної та правової ідеології.

Ідеї відповідальності держави, панування права мають давні корені, обговорюються вони і сьогодні [45, с. 22].

Слово «відповідальність», зазначає С. Поляков, неминуче породжує питання: перед ким? Стосовно відповідальності держави напрошується відповідь: перед людиною та суспільством, що її породило [46, с. 5].

Передумова для постановки питання про відповідальність держави є визнання її суспільною цінністю. Разом з тим, під будь-яким прапором і при будь-яких законоположеннях правителі мають спокусу використати владу, яку мають в руках, для особистого і своїх близьких збагачення, розправи з неугодними з різних приводів, деякі з яких є просто примхи. У цьому виявляється друге обличчя держави – цінність її не для суспільства, а для правителів. Ця об'єктивна ознака держави легко перетворює в зло гуманістичне гасло: «Людина є вищою цінністю». Зведення цього принципу в абсолют буквально узгоджується з відомим монаршим твердженням: «Держава – це я». Прояви зла держави, відзначені історією політичної та правової думки, за словами автора, вказують на те, за що держава повинна відповідати перед суспільством і окремою людиною [46, с. 14, 27].

У зв'язку з цим варто зазначити, що, відштовхуючись від ідеї євразійської держави, названої М. Алексєєвим «гарантійною» державою, «держава іменується гарантійною насамперед тому,

що забезпечує здійснення деяких постійних цілей і завдань, що вона є державою з позитивною місією» [47, с. 17].

«Гарантійну» державу він протиставляв, з одного боку, ліберальній державі, що виступала усього лише в ролі «нічного сторожа», який обмежує свою діяльність наданням захисту при порушенні прав своїх громадян, та, з іншого – державі формальної демократії, для якої принцип державної діяльності визначається більш або менш випадковою партійною більшістю, що склалася за однієї політичної ситуації і могла змінитися в діаметрально протилежний бік у будь-яких інших конкретних умовах [48, с. 373].

У своїх працях М. Алексєєв наголошував, що основу конституції держави повинна складати не декларація прав людини і громадянина, а «Декларація обов'язків держави». При цьому вчений не заперечував індивідуальних прав і свобод громадян, однак він вважав, що ці права зависають у повітрі, якщо не гарантуються обов'язками держави по відношенню до своїх громадян [48, с. 373].

За словами вченого, сучасні суспільства стоять під загрозою нового небувалого безправ'я. У такій духовній атмосфері настав час знову прозвучати голосу, який би з усією силою підкреслив цінність ідеї права, обґрунтувавши її новими пізнавальними прийомами, незнайомими минулій історії юридичної думки [49, с. 98].

Це означає, що відповідальна держава обов'язково має бути правовою державою, для якої утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком, як це зазначено у статті 3 Конституції України. Проте, незважаючи на таке конституційне закріплення головного обов'язку, держава в Україні жодним чином ще не може характеризуватися як правова держава, в чому є одностайними всі вітчизняні правознавці.

Більше того, українська держава є серйозно «хворою», враженою, як уже було відзначено, тотальною корупцією в умовах суспільства, яке так само «хворе» на небезпечний для його існування правовий нігілізм. Для того, щоб діагностувати хвороби держави, у світовій практиці розроблені чимало показників розвитку і стану держави. На думку С. Куріца і В. Воробйова, найбільш повно відбивають мету соціальної правової держави або ліберально-демократичної держави із соціальним захистом населення такі показники, як ВВП (валовий внутрішній продукт), що вираховується Всесвітнім банком, ІРЛП (індекс розвитку людського потенціалу, індекс для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя та інших показників країни), що обчислюється ООН, та ІСК (індекс сприйняття корупції), стандарти політичних прав і громадянських свобод, розраховані за методикою Freedom House [50, с. 224].

Аналіз стану правопорядку за часи незалежності України свідчить, що за сучасних умов переходу до економіки ринкових відносин корупційна злочинність стала більш латентною, організованою, професійною. Так, індекси сприйняття корупції, розраховані фахівцями Transparency International, показують, що впродовж останнього десятиріччя рівень корупції в Україні стабільно залишається високим, особливо в органах прокуратури, правоохоронних та судових органах, сфері державних закупівель, медичній, охорони здоров'я тощо. Тіньові схеми у вказаних галузях із року в рік удосконалюються та підтримуються деякими недобросовісними політиками і державними службовцями вищого рангу [17, с. 13].

За 2020 рік показники України в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index — CPI) виросли на 3 бали. Із 33 балами зі 100 можливих ми отримали 117 місце зі 180 країн у списку CPI [51].

Висновки. Отже, аналіз даних показників засвідчує, що виникла стійка тенденція регресу в соціальному і державно-правовому розвитку України, яка підтверджує відзначений нами діагноз. Враховуючи вказану тенденцію, подолання тотальної корупції стає об'єктивно необхідною умовою формування такої правової культури, з якою складеться протилежна тенденція – прогресу в розвитку української державності та національної правової системи. Окрім цього, такі виклики сучасності стосовно дотримання й забезпечення прав і свобод людини, як правовий нігілізм, зловживання правом, і як наслідок – деформація правосвідомості посадових осіб і безвідповідальність держави, мають бути не лише виявленими і покараними, а необхідно з боку держави запроваджувати ідеологію моральності й чесності як норму суспільного життя й мислення.

На наше глибоке переконання, лише правокультурне суспільство може стримувати державу в межах закону і права, і тільки держава високої правової культури може вважатися правовою державою. Власне, саме поняття «правова держава» ми пов'язуємо з правокультурною державою, то-

бто з державою, влада якої постійно переймається формуванням правової культури і підвищенням рівня правокультурності своїх громадян, використовуючи право для його найголовнішої функції – забезпечення прав і свобод людини та створення і підтримання суспільного миру.

Список використаних джерел

1. *Мамедов М. Н.* Коррупция в современной России как фактор нарушения принципа уважения прав человека // Современное право. 2011. № 5. С. 40-42.
2. *Затонский В. А.* Эффективная государственность в личностно-правовом измерении: общетеоретическое исследование : автореф. дисс. … д-ра юрид. наук. Саратов, 2008.
3. *Кравченко П. А.* Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf
4. *История* политический и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва : ИНФРА-М, 1995. 736 с.
5. *Базылев В. Н.,* Бельчиков Ю. А., Леонтьев А. А., Сорокин Ю. А. Понятия чести, достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации. Москва : Права человека, 1997. 128 с.
6. *Керимов Д. А.,* Шумков Д. В. Основы учения о праве и государстве : учебник. Москва : Медиа Групп, 2008. 320 с.
7. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты / Отв. ред. А. З. Манфред. Москва : Наука, 1969. 710 с.
8. *Петрухин И. Л.* Человек как социально-правовая ценность // Государство и право. 1999. № 10. С. 87–90.
9. *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права / Науч. ред. Г. Г. Бернадский; Сост. Ю. А. Сандулов. СПб. : Лань,1998. 224 с.
10. *Пермяков Ю. Е.* Лекции по философии права : учебное пособие. Самара: Изд-во «Самарский университет», 1995. 120 с.
11. *Букреев В. И.,* Римская И. Н. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению : учебное пособие. Москва : Юрайт, 1998. 336 с.
12. *Ferguson A.* Principles of Moral and Political Science. Edinburgh, 1792. Vol. 2.
13. *Ильин И. А.* Путь к очевидности. Москва : Республика, 1993. 432 с.
14. *Гегель Г. В.* Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
15. *Атаманчук Г. В.* Сущность государственной службы: история, теория, закон, практика. 2-е изд. доп. Москва : Изд-во РАГС, 2003. 311 с.
16. *Фирсов А.* Заметки о коррупции. URL: http: //www.democracy.ru/article.php?id=577
17. *Бусол О. Ю.* Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період : монографія. Київ : Ін Юре, 2014. 564 с.
18. *Макиавелли Н.* Государь: Сочинения. Москва : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 2001. 656 с.
19. *Гоббс Т.* Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва, 1936. 229 с.
20. *The Council* of Europe's Civil Law Convention on Corruption of 4 November 1999. ETS № 174. URL: https://rm.coe.int/ 168007f3f6
21. *Glenister* v President of the Republic of South Africa and Others (CCT 48/10) [2011] ZACC 6, Sep. Op. by Moseneke DCJ and Cameron J. (Constitutional Court of South Africa).
22. *Колодяжний М. Г.* Стратегії протидії корупції у діяльності органів правосуддя // Право України. 2017. № 1. С. 37-44.
23. *Пундей Сар Дж.* Боротьба з корупцією. Критичний огляд з аналізом міжнародного досвіду // Матеріали українсько-американського семінару «Проблеми економічного зростання: питання доброчесності». Львів, 1997. С. 12-17.
24. *Мандибура В. О.* Корупція: інституційна сутність та механізми подолання : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2017. 488 с.
25. *Про* запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.
26. *Цивільна* конвенція про боротьбу з корупцією, Рада Європи від 4 листопада 1999 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_102; Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України № 2476-IV від 16 березня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 16. Ст. 266.
27. *Резолюция* 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН «Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка» от 17 декабря 1979 г. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_282
28. *Широкова Є. О.* Феномен корупції у соціологічному вимірі // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Том XV. Серія «Спеціальні та галузеві соціології». 2014. Випуск 281. С. 497-507.

29. *Михальченко А.* Коррупция, олигархи, кланы: проблема определения понятий, влияние на развитие Украины // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Вип. другий. Київ : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. С. 174-187.
30. *Журавський В. С.,* Михальченко М. І., Михальченко О. М. Корупція в Україні – не політика : монографія. Київ : Фенікс, 2007. 408 с.
31. *Костенко О.* Щодо антикорупційного потенціалу «людського фактора», або про «камінь, яким зневажили будівничі» // Право України. 2015. № 12. С. 14-21.
32. *Костенко О. М.* Корупція в Україні – це наслідок соціальної аномалії // Слово Просвіти. 24 серпня 2017 р. URL: http://slovoprosvity.org/2017/08/24/koruptsiya-v-ukrajini-tse-naslidok-sotsialnoji-anomaliji/
33. *Міжнародні* правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / Упоряд.: М. Камлик та ін. Київ : Школяр, 1999. 408 с.
34. *Буданов А. В.* К вопросу профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел // Морально-психологическая подготовка сотрудников ОВД к действиям в экстремальных условиях : сборник статей. Москва, 1994. С. 106-108.
35. *Ильин И. А.* Путь к очевидности. Москва : Республика, 1993. 432 с.
36. *Макаренко Л. О.* Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2019. 576 с.
37. *Швачка В. Ю.* Правовий нігілізм у контексті правової соціалізації особистості // Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 24. С. 374-383.
38. *Волошенюк О. В.* Правовий нігілізм в пострадянському суспільстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук за спец.: 12.00.01 - Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень // Університет внутрішніх справ. Харків, 2000. 16 с.
39. *Шитий С.,* Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 235-239.
40. *Герцен А. И.* Собрание сочинений. Москва : Академия наук СССР, 1956. Т. 7. 468 с.
41. *Білоскурська О. В.* Правосвідомість та правова культура, як невід'ємні складові конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України // Науковий вісник Чернівецького університету. 2010. Випуск 525. Правознавство. С. 28-32.
42. *Полянський Т. Т.* Зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) : монографія. Київ: Ред. журналу «Право України»; Харків: Право, 2013. 376 с.
43. *Тимошенко В. І.* Деформація індивідуальної правосвідомості як передумова зловживання правом // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2009. № 3 (89). С. 13-22.
44. *Рогач О. Я.* Ознаки зловживання правом // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО. 2011. Випуск 15. С. 75-78.
45. *Авакьян С. А.* Государственно-правовая ответственность // Советское государство и право. 1975. № 10. С. 16-24.
46. *Поляков С. Б.* Юридическая ответственность государства. Москва : Юрид. Мир, 2007. 432 с.
47. *Алексеев Н. Н.* Теория государства. Теоретическое государствоведение. Государственное устройство. Государственный идеал. Издание евразийцев. Париж, 1931.
48. *Алексеев Н. Н.* О гарантийном государстве // Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. Москва, 1988. С. 372-385.
49. *Алексеев Н. Н.* Религия, право и нравственность. Париж : YMCApress, 1930. 106 с.
50. *Куриц С. Я.,* Воробьев В. П. Болезни государства. Диагностика патологий системы государственного управления и права : монография / Московский гос. ин-т международных отношений МИД России. Москва : МГИМО (У) МИД России, 2009. 472 с.
51. *Індекс* сприйняття корупції-2020. URL: http://cpi.ti-ukraine.org/#/

References

1. *Mamedov M. N.* Korruptsyia v sovremennoi Rossyy kak faktor narushenyia pryntsypa uvazhenyia prav cheloveka // Sovremennoe pravo. 2011. № 5. S. 40-42.
2. *Zatonskyi V. A.* Эffektyvnaia hosudarstvennost v lychnostno-pravovom yzmerenyy: obshcheteoretycheskoe yssledovanye : avtoref. dyss. … d-ra yuryd. nauk. Saratov, 2008.
3. *Kravchenko P. A.* Hidnist liudyny yak tsinnisnyi pryntsyp yii sotsialnoho buttia. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf
4. *Ystoryia* polytycheskyi y pravovыkh uchenyi / Pod red. V. S. Nersesiantsa. Moskva : YNFRA-M, 1995. 736 s.
5. *Bazulev V. N.,* Belchykov Yu. A., Leontev A. A., Sorokyn Yu. A. Poniatyia chesty, dostoynstva, oskorblenyia y nenormatyvnosty v tekstakh prava y sredstv massovoi ynformatsyy. Moskva : Prava cheloveka, 1997. 128 s.
6. *Kerymov D. A.,* Shumkov D. V. Osnovы uchenyia o prave y hosudarstve : uchebnyk. Moskva : Medya Hrupp, 2008. 320 s.

7. *Russo Zh.-Zh.* Traktatu / Otv. red. A. Z. Manfred. Moskva : Nauka, 1969. 710 s.
8. *Petrukhyn Y. L.* Chelovek kak sotsyalno-pravovaia tsennost // Hosudarstvo y pravo. 1999. № 10. S. 87–90.
9. *Trubetskoi E. N.* Эntsyklopedyia prava / Nauch. red. H. H. Bernadskyi; Sost. Yu. A. Sandulov. SPb. : Lan,1998. 224 s.
10. *Permiakov Yu. E.* Lektsyy po fylosofyy prava : uchebnoe posobye. Samara : Yzd-vo «Samarskyi unyversytet», 1995. 120 s.
11. *Bukreev V. Y.,* Rymskaia Y. N. Эtyka prava: Ot ystokov эtyky y prava k myrovozzrenyiu: Uchebnoe posobye. Moskva : yurait, 1998. 336 s.
12. *Ferguson A.* Principles of Moral and Political Science. Edinburgh, 1792. Vol. 2.
13. *Ylyn Y. A.* Put k ochevydnosty. Moskva : Respublyka, 1993. 432 s.
14. *Hehel H. V. F.* Fylosofyia prava / Per. s nem.: Red. y sost. D. A. Kerymov y V. S. Nersesiants; Avt. vstup. st. y prymech. V. S. Nersesiants. Moskva : Mыsl, 1990. 524 s.
15. *Atamanchuk H. V.* Sushchnost hosudarstvennoi sluzhbы: ystoryia, teoryia, zakon, praktyka. 2-e yzd. dop. Moskva : Yzd-vo RAHS, 2003. 311 s.
16. *Fyrsov A.* Zametky o korruptsyy. URL: http: //www.democracy.ru/article.php?id=577
17. *Busol O. Yu.* Protydiia koruptsiinii zlochynnosti v Ukraini u suchasnyi period : monohrafiia. Kyiv : In Yure, 2014. 564 c.
18. *Makyavelly N.* Hosudar: Sochynenyia. Moskva : ZAO Yzd-vo ЭKSMO-Press; Kharkov: Yzd-vo «Folyo», 2001. 656 s.
19. *Hobbs T.* Levyafan yly Materyia, forma y vlast hosudarstva tserkovnoho y hrazhdanskoho. Moskva, 1936. 229 s.
20. *The Council* of Europes Civil Law Convention on Corruption of 4 November 1999. ETS № 174. URL: https://rm.coe.int/ 168007f3f6
21. *Glenister* v President of the Republic of South Africa and Others (CCT 48/10) [2011] ZACC 6, Sep. Op. by Moseneke DCJ and Cameron J. (Constitutional Court of South Africa).
22. *Kolodiazhnyi M. H.* Stratehii protydii koruptsii u diialnosti orhaniv pravosuddia // Pravo Ukrainy. 2017. № 1. S. 37-44.
23. *Pundei Sar Dzh.* Borotba z koruptsiieiu. Krytychnyi ohliad z analizom mizhnarodnoho dosvidu // Materialy ukrainsko-amerykanskoho seminaru «Problemy ekonomichnoho zrostannia: pytannia dobrochesnosti». Lviv, 1997. S. 12-17.
24. *Mandybura V. O.* Koruptsiia: instytutsiina sutnist ta mekhanizmy podolannia : monohrafiia. Kyiv : Parlamentske vyd-vo, 2017. 488 s.
25. *Pro* zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnia 2014 r. № 1700-VII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.
26. *Tsyvilna* konventsiia pro borotbu z koruptsiieiu, Rada Yevropy vid 4 lystopada 1999 r. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_102; Pro ratyfikatsiiu Tsyvilnoi konventsii pro borotbu z koruptsiieiu: Zakon Ukrainy № 2476-IV vid 16 bereznia 2005 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2005. № 16. St. 266.
27. *Rezoliutsyia* 34/169 Heneralnoi Assambley OON «Kodeks povedenyia dolzhnostnыkh lyts po podderzhanyiu pravoporiadka» ot 17 dekabria 1979 h. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_282
28. *Shyrokova Ye. O.* Fenomen koruptsii u sotsiolohichnomu vymiri // Suchasni suspilni problemy u vymiri sotsiolohii upravlinnia: Zbirnyk naukovykh prats DonDUU. Tom KhV. Seriia «Spetsialni ta haluzevi sotsiolohii». 2014. Vypusk 281. S. 497-507.
29. *Mykhalchenko A.* Korruptsyia, olyharkhy, klanы: problema opredelenyia poniatyi, vlyianye na razvytye Ukraynы // Suchasna ukrainska polityka: polityky i politolohy pro nei. Vyp. druhyi. Kyiv : In-t politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2000. S. 174-187.
30. *Zhuravskyi V. S.,* Mykhalchenko M. I., Mykhalchenko O. M. Koruptsiia v Ukraini – ne polityka : monohrafiia. Kyiv : Feniks, 2007. 408 s.
31. *Kostenko O.* Shchodo antykoruptsiinoho potentsialu «liudskoho faktora», abo pro «kamin, yakym znevazhyly budivnychi» // Pravo Ukrainy. 2015. № 12. S. 14-21.
32. *Kostenko O. M.* Koruptsiia v Ukraini – tse naslidok sotsialnoi anomalii // Slovo Prosvity. 24 serpnia 2017 r. URL: http://slovoprosvity.org/2017/08/24/koruptsiya-v-ukrajini-tse-naslidok-sotsialnoji-anomaliji/
33. *Mizhnarodni* pravovi akty ta zakonodavstvo okremykh krain pro koruptsiiu / Uporiad.: M. Kamlyk ta in. Kyiv : Shkoliar, 1999. 408 s.
34. *Budanov A. V.* K voprosu professyonalnoi deformatsyy sotrudnykov orhanov vnutrennykh del // Moralno-psykholohycheskaia podhotovka sotrudnykov OVD k deistvyiam v эkstremalnыkh uslovyiakh : sbornyk statei. Moskva, 1994. S. 106-108.
35. *Ylyn Y. A.* Put k ochevydnosty. Moskva : Respublyka, 1993. 432 s.
36. *Makarenko L. O.* Pravova kultura: teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia : monohrafiia. Kyiv : Parlamentske vyd-vo, 2019. 576 s.
37. *Shvachka V. Yu.* Pravovyi nihilizm u konteksti pravovoi sotsializatsii osobystosti // Aktualni problemy derzhavy i prava. 2005. Vyp. 24. S. 374-383.
38. *Volosheniuk O. V.* Pravovyi nihilizm v postradianskomu suspilstvi : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk za spets.: 12.00.01 – Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh vchen // Universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv, 2000. 16 s.
39. *Shytyi S.,* Bondarenko A. Prychyny pravovoho nihilizmu ta shliakhy yoho podolannia v Ukraini // Pidpryiemnytstvo,

hospodarstvo i pravo. 2017. № 2. S. 235-239.
40. *Hertsen A. Y.* Sobranye sochynenyi. Moskva : Akademyia nauk SSSR, 1956. T. 7. 468 s.
41. *Biloskurska O. V.* Pravosvidomist ta pravova kultura, yak nevidiemni skladovi konstytutsiinoho oboviazku doderzhuvatysia Konstytutsii Ukrainy ta zakoniv Ukrainy // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. 2010. Vypusk 525. Pravoznavstvo. S. 28-32.
42. *Polianskyi T. T.* Zlovzhyvannia pravom (zahalnoteoretychne doslidzhennia) : monohrafiia. Kyiv: Red. zhurnalu «Pravo Ukrainy»; Kharkiv: Pravo, 2013. 376 s.
43. *Tymoshenko V. I.* Deformatsiia indyvidualnoi pravosvidomosti yak peredumova zlovzhyvannia pravom // Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. 2009. № 3 (89). S. 13-22.
44. *Rohach O. Ya.* Oznaky zlovzhyvannia pravom // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia PRAVO. 2011. Vypusk 15. S. 75-78.
45. *Avakian S. A.* Hosudarstvenno-pravovaia otvetstvennost // Sovetskoe hosudarstvo y pravo. 1975. № 10. S. 16-24.
46. *Poliakov S. B.* Yurydycheskaia otvetstvennost hosudarstva. Moskva : Yuryd. Myr, 2007. 432 s.
47. *Alekseev N. N.* Teoryia hosudarstva. Teoretycheskoe hosudarstvovedenye. Hosudarstvennoe ustroistvo. Hosudarstvennui ydeal. Yzdanye evrazyitsev. Paryzh, 1931.
48. *Alekseev N. N.* O harantyinom hosudarstve // Alekseev N. N. Russkyi narod y hosudarstvo. Moskva, 1988. S. 372-385.
49. *Alekseev N. N.* Relyhyia, pravo y nravstvennost. Paryzh : YMCApress, 1930. 106 s.
50. *Kuryts S. Ya.,* Vorobev V. P. Bolezny hosudarstva. Dyahnostyka patolohyi systemы hosudarstvennoho upravlenyia y prava : monohrafyia / Moskovskyi hos. yn-t mezhdunarodnыkh otnoshenyi MYD Rossyy. Moskva : MHYMO (U) MYD Rossyy, 2009. 472 s.
51. *Indeks* spryiniattia koruptsii-2020. URL: http://cpi.ti-ukraine.org/#/

Макаренко Л. О. Права людини в Україні: сучасні виклики та загрози

У статті проаналізовано проблемні питання сучасного розвитку суспільства, виявлено виклики і загрози правам людини в Україні. У цьому контексті наголошено, що саме людина, її різноманітні потреби та інтереси (матеріальні, духовні та інші) повинні стати для держави не засобом, а первинною метою. Принцип поваги до прав людини – засадничий принцип права всіх цивілізованих націй.

Підкреслено, що у повсякденному уявленні людина є людиною тоді, коли вона робить не те, що їй диктують інші, а те, що сама проаналізує (навіть якщо це продиктовано іншими), оцінить, прийме чи не прийме відповідно до цього те чи інше рішення. Людина залишається вільною, якщо вона усвідомлює необхідність виконання цієї дії і переконується в її цінності та оптимальності. Для людини з усвідомленим почуттям власної гідності характерним є те, що, вчиняючи так чи інакше під безпосередньою дією зовнішнього тиску, вона керується власними переконаннями, робить так, як їй підказує гідність. І у цьому вбачається прояв моральної свободи особистості.

Охарактеризовано корупцію, правовий нігілізм та зловживання правом як потужні нищівні елементи у процесі реалізації прав і свобод людини.

Стверджується, що головним суб'єктом, який має стати на заваді згаданим викликам сьогодення, що підривають основи прав і свобод людини в Україні, є держава, діяльність якої має спрямовуватися на створення таких правових цінностей, які забезпечують нові можливості поступального розвитку національної правової системи, підвищення ролі права в суспільстві та ефективного забезпечення прав і свобод людини.

Ключові слова: людина, особистість, права людини, корупція, правовий нігілізм, зловживання правом, відповідальна держава.

Makarenko L. O. Human rights in Ukraine: current challenges and threats

The article analyzes the problematic issues of modern society, identifies challenges and threats to human rights in Ukraine. In this context, it is emphasized that man, his various needs and interests (material, spiritual and others) should become for the state is not a means but a primary goal. The principle of respect for human rights is a fundamental principle of the law of all civilized nations.

It is emphasized that in the everyday imagination a person is a person when he does not do what is dictated to him by others, but what he analyzes (even if it is dictated by others), evaluates whether or not to make a decision accordingly. A person remains free if he realizes the need to perform this action and is convinced of its value and optimality. For a person with a conscious sense of self-worth is characterized by the fact that, acting in one way or another under the direct action of external pressure, he is guided by his own beliefs, does as his dignity suggests. And this is a manifestation of the moral freedom of the individual.

Corruption, legal nihilism and abuse of law are characterized as powerful destructive elements in the process of realization of human rights and freedoms.

It is argued that the main entity that should address these challenges, which undermine the foundations of human rights and freedoms in Ukraine, is the state whose activities should be aimed at creating such legal values that provide new opportunities for progressive development of the national legal system, increase the role of law in society and the effective provision of human rights and freedoms.

Keywords: person, personality, human rights, corruption, legal nihilism, abuse of law, responsible state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-13

УДК 340. 132

Роман Петрович Луцький,
директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького,
доктор юридичних наук, професор
Університету Короля Данила
ORCID: 0000-0001-9558-3699

ВПЛИВ НЕОФІЦІЙНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ЧЕРЕЗ ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ НА ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕННЯ ПРО ЗАКОННІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ ТА ПРАВОПОРЯДОК

Постановка проблеми. Формування правової держави в Україні є вкрай складним, багатоплановим процесом, що охоплює не тільки становлення структур влади, які здатні забезпечити дотримання законності та прав громадян, а й присутність широкого спектра політичних партій і рухів, соціальних груп і прошарків зі своїми специфічними інтересами, особливою правовою, політичною, соціальною, економічною поведінкою.

Правовою є така суверенна держава, яка функціонує в громадянському суспільстві і в якій юридичними засобами реально забезпечено захист основних прав і свобод людини та громадянина. Вона ґрунтується на певних принципах, найважливішими з яких є верховенство права, поділ влади, реальність прав і свобод людини та громадянина, законність, наявність у громадян високої правової культури [1, с. 94].

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню неофіційного тлумачення як інтелектуально-юридичного середовища, що формує уявлення про законність, справедливість та правопорядок, присвятили свої роботи чимало вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких слід виокремити В. Бабкіна, Ю. Ведернікова, Є. Васьковського, Б. Кістяківського, М. Коркунова, Н. Оніщенко, А. Полякова, В. Сорокіна, О. Скакун, Е. Трубецкого, Б. Шейндлина та фундатора української юриспруденції Ю. Шемшученка, які сприяють осмисленню поточних процесів в теорії права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження. У їхніх розвідках висвітлено окремі аспекти неофіційного тлумачення норм права, його призначення, застосування, можливості тощо.

Мета статті. Метою дослідження є визначення ознак неофіційного тлумачення норм права, сукупність яких уможливлює його відмежування від інших видів юридичної діяльності; окреслення вимог, що їх можна висувати до процесу тлумачення норм права загалом та неофіційного його виду зокрема.

Основні результати дослідження. Тлумачення правових норм являє собою малу частку загальної теорії права. Проте значення цієї теорії досить важливе, адже без всебічного і глибокого розуміння змісту правових норм неможливе регулювання громадського життя, зміцнення законності. Тлумачення права є соціально і політично спрямованим, позаяк пов'язане з вираженням в праві волі панівного класу. У демократичному суспільстві тлумачення норм права має на меті правильне застосування змісту норм права до конкретного випадку життя. Правильне застосування норм права неможливе без чіткого уявлення про зміст дійсних правових норм, адже видати новий акт або систематизувати його неможливо без знання дійсної волі законодавця. Тлумачення правових

норм – це така стадія застосування права, коли вже є відомі факти про потребу тлумачення, способи, засоби, форми, завдяки яким ця норма буде застосовуватися правильно, що, звісно, вимагає глибокої юридичної кваліфікації інтерпретатора.

Побудова в Україні правової держави пов'язана із проблемами щодо розбудови громадянського суспільства, з підвищенням рівня правової культури. Водночас результатом такої діяльності є якість реалізації права юридичними та фізичними особами, що тісно пов'язано з неофіційним тлумаченням норм права, виконує важливі функції у правовій системі держави, які ще не достатньо досліджені у правознавстві.

На сьогодні необхідність активізації досліджень неофіційного тлумачення норм права зумовлюється низкою причин, серед яких: широкомасштабні зміни законодавства в усіх галузях права; історично короткі терміни таких змін; складність завдань, що стоять перед законодавцем у принципово нових соціально-політичних умовах; зниження якості прийнятих нормативно-правових актів як з огляду їх юридичної форми, так і правового змісту; виникнення колізій і прогалин в нормах права.

У нинішній час неофіційне тлумачення норм права суттєво впливає і на правотворчу, і на правореалізаційну практику. Правотворчі та правозастосовні органи, як правило, використовують у своїй роботі результати неофіційного тлумачення норм права. Проте теоретичні уявлення щодо неофіційного тлумачення правових норм мають значні прогалини, які ускладнюють його практичне використання.

Останнє, власне, і передбачає участь громадян, громадськості у неофіційному тлумаченні права. Активне застосування цього права якраз і визначає рівень правової культури громадянина та рівень свободи.

Подолання деформації правової свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, активної і свідомої участі громадян у здійсненні реформи є тепер першочерговим завданням суспільства і держави на шляху розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави. Саме ці питання набули наразі особливої актуальності та потребують подальшого дослідження.

Неофіційне тлумачення норм права – це інтелектуальна діяльність суб'єктів права, спрямована на пізнання істинної волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, що не має офіційного характеру та відповідної юридичної сили, але може бути використана під час здійснення офіційного тлумачення норм права. Взявши за основу класифікацію неофіційного тлумачення норм права Л. В. Соцуро, пропонуємо її вдосконалити і викласти таким чином: існують два види неофіційного тлумачення норм права – компетентне і буденне; компетентне тлумачення норм права, своєю чергою, охоплює три різновиди: (доктринальне (систематизоване і несистематизоване), спеціально-юридичне та офіціозне [2, с. 286].

Доктринальне роз'яснення норм права та практика їх застосування базується на знаннях та глибокому розумінні закономірностей правового регулювання, ролі права в організації суспільного життя, у вирішенні конкретних юридичних питань і здійснюється особами, які займаються науковою діяльністю у сфері права. Його доцільно поділяти на систематизоване (наприклад, науково-практичний коментар до Кодексу) і несистематизоване, яке можна зустріти у наукових статтях, дисертаціях тощо.

Спеціально-юридичне тлумачення – це тлумачення, котре здійснюють особи, які займаються безпосередньо юридичною практичною діяльністю. Здебільшого це досвідчені юристи-практики: посадові особи державного апарату, адвокати, нотаріуси тощо.

Офіціозне тлумачення – це надання роз'яснень правового характеру спеціалістами та особами, які можуть мати стосунок до здійснення правових дій або бути фахівцями у сферах, що є суміжними з правовою. Йдеться, приміром, про консультації щодо сплати податків чи інших зборів, які надають підприємцям працівники Державної податкової адміністрації України.

Буденне тлумачення – це тлумачення норм права суб'єктами права, які не мають юридичної освіти, не обізнані у праві, не займаються правовою діяльністю, і базується воно насамперед на певному рівні їх правової свідомості. Його значення для правозастосовної діяльності пов'язано із виявленням правової свідомості широкого кола суб'єктів правовідносин.

Важливу роль у механізмі правового впливу відіграє правосвідомість. Вона займає проміжне становище серед елементів правового впливу, оскільки формується у людей під впливом різних чинників, у тому числі правових. Водночас правосвідомість, за всієї її різноманітності та недоско-

налості, є засобом регулювання суспільних відносин. Участь громадян у процесі неофіційного тлумачення і розвиток цього процесу загалом, на думку автора, якраз і є одним із основних показників рівня правосвідомості громадян.

Правова освіта передбачає відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися такими знаннями під час застосування норм права, їх виконання. Розрізняють правову освіту суспільства загалом і правову освіту особистості [3, с. 6]. Причому ці два поняття є взаємозалежними: чим більше освічених у правовому сенсі особистостей є у суспільстві, тим вищою є правова культура цього суспільства. Правова освіта особистості, будучи компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь і характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність особи, тож, зрештою, впливає на характер неофіційного тлумачення у державі.

Значення правильного тлумачення права надто зростає зараз, коли юридична практика поступово відходить від традиційних для нашого суспільства уявлень про право як настанови держави, й у юридичній літературі все наполегливіше пропагується думка про необхідність розрізнення «правових» і «неправових» законів, про доцільність закріплення в законодавчих актах різноманітних механізмів, які дозволяють блокувати дію «застарілих», «несправедливих», «абсурдних» законів. Такі механізми вже передбачені нашим законодавством. Воно, приміром, встановлює пряму дію Конституції України, передбачає втрату юридичної чинності деяких актів за рішенням органів судової влади. За таких умов тлумачення права стає дуже ефективним інструментом, що допомагає проводити доволі чітку межу між «правовими» і «не правовими» законами і ухвалювати завдяки цьому правильні правотворчі та правозастосовні рішення.

На жаль, незважаючи на велику наукову і практичну вагомість теми неофіційного тлумачення права, вона дотепер не одержала належного висвітлення в юридичній літературі. Щоправда, цієї проблематики торкаються (як правило, у дуже короткому, усіченому вигляді) у навчальних виданнях з теорії права. Спеціальні ж дослідження питань неофіційного тлумачення права дуже нечисленні. Причому найчастіше вони мають академічний характер, а тому мало що можуть дати юридичній практиці. Не зайве зазначити і те, що ці дослідження стали зараз бібліографічною рідкістю, а значить, можуть бути доступними тільки досить вузькому колу фахівців, а не тим, хто навчається юридичної професії і безпосередньо на практиці займається тлумаченням права. З цих причин, здійснюючи правотворчість і правозастосування, особи керуються не стільки науково обґрунтованою методикою тлумачення права, скільки звичайним здоровим глуздом, що, звичайно ж, спричиняє негативний вплив і на правотворчість, і на правозастосування. Звісно, це обумовлює необхідність у докладному науковому розробленні теми тлумачення права, у створенні добре продуманої методики тлумачення права, що враховує сучасні правові реалії.

Тим часом, як переконливо свідчить правозастосовна практика, одного лише здорового глузду недостатньо для правильного тлумачення права. Потрібні ще й великі знання та уміння в цій галузі. Юрист, який ними не володіє (навіть той, який має великий практичний досвід неофіційного тлумачення права), не застрахований від помилок у ході інтерпретації правових документів.

Отже, неабияку роль у цьому процесі відіграє правова свідомість інтерпретатора. Соціально активна свідома правова діяльність людини чинить значний вплив не тільки на формування і розвиток її правових поглядів, знань, емоцій і почуттів, а й на весь її внутрішній світ. Розуміння ж завжди має особистісно-екзистенціальний характер, тобто передбачає включення того, що було до певного моменту зовнішнім, у систему своїх особистісних смислів, ціннісних координат і власного екзистенціального досвіду. Особистісно-ціннісне ставлення до соціальної дійсності, що пізнається, є не просто специфічною рисою соціального пізнання, а його важливою умовою.

Поява правової норми зумовлена досягненням певної мети юридичного регулювання. Ця мета з часом не змінюється. Тлумачення норми спрямоване забезпечити її дію. Тому інтерпретація норми повинна бути направлена на з'ясування питання про те, з якою метою було створено норму і як досягти цієї мети у момент інтерпретації.

Вказаний підхід, з одного боку, дає змогу з'ясувати первинне значення норми, а з іншого, – врахувати зміни, яких неможливо не врахувати, тобто досягти істинності.

Стосовно тлумачення об'єктивної дійсності – це правова норма, її значення. Знайдене в результаті неофіційного тлумачення значення правової норми повинно відповідати її об'єктивно існуючому значенню. Таким чином, істинність результату тлумачення – це відповідність результату тлумачення об'єктивно існуючому значенню правової норми.

Досягнення цього рівня за відсутності нормативних принципів тлумачення можливе тільки завдяки високоякісній правовій освіті з поглибленою спеціалізацією вивчення технології неофіційного тлумачення, і, як результат цього, формуванню правової свідомості.

Загалом правова свідомість виступає як перетворювальний чинник людської особистості, її ціннісно-нормативної духовної системи. Реальна правова активність особи якісно перетворює її правову свідомість, тому що наповнює її сприйняттям реально існуючих, а не уявних правових явищ. Дійсна картина правового життя, якщо вона адекватно відображена у правовій свідомості, призводить до певних якісноструктурних зрушень у внутрішньому правовому світі особи: на зміну простому «фотографуванню» правових явищ приходять пошуки відповідей на запитання «Чому?», а далі роздуми над питанням «Як?».

Отже, правова свідомість – це «внутрішній правовий світ» особи, який розвивається у процесі свідомої правової активності суб'єкта, і, зі свого боку, проявляє себе в творчому перетворенні правової дійсності. Звідси випливає, що в суспільних науках без розуміння соціальної дійсності будь-яке її дослідження взагалі неможливе. Воно ж формується під впливом різних факторів – соціально-політичної, національної, релігійної та іншої належності дослідника, виховання, досвіду, оточуючого наукового середовища тощо.

Трактуючи соціальні інтереси як інтереси особи, групи осіб, соціальної групи, класу, всього суспільства, об'єднаного в державу, що виражає потреби цих суб'єктів у суспільному житті, можна визначити шляхи впливу соціальних інтересів на тлумачення норм права. Соціальні інтереси впливають на неофіційне тлумачення, по-перше, опосередковано, через державну політику і систему правових норм; по-друге, теж опосередковано, через систему цінностей, суспільних норм і суспільну свідомість; по-третє, безпосередньо, через суб'єктів неофіційного тлумачення, що є носіями цих інтересів.

У сучасних умовах формування України як правової держави, коли розвиваються нові економічні стосунки в суспільстві, а найвищою соціальною цінністю визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, особливого значення набуває належне функціонування демократичної правової системи, надійність гарантій прав і свобод людини, беззастережне їх дотримання, праворозуміння кожним громадянином. У цьому контексті надважливого значення потрібно надавати формуванню юристами країни навичок і вмінь неофіційного тлумачення, позаяк насамперед вони є суб'єктами цього процесу. Власне від їхньої обізнаності певною мірою залежить і правова освіта населення. Величезної ваги набуває підготовка юридичних кадрів із застосуванням нових навчальних технологій, які сприяють не лише засвоєнню студентами глибоких теоретичних знань, а й виробленню практичних навичок, формуванню вміння кваліфіковано застосовувати право під час виконання конкретних завдань, за складних життєвих ситуацій, при відстоюванні прав і законних інтересів громадян на всіх рівнях.

Висновки. Неофіційне тлумачення має силу громадської думки, індивідуального авторитету особи інтерпретатора, формує інтелектуально-вольове і морально-юридичне середовище, з якого правозастосувачі та інші зацікавлені особи черпають свої уявлення про законність і справедливість. Таке тлумачення є діяльністю не уповноважених спеціально на це державою суб'єктів щодо з'ясування та роз'яснення значення правових актів, результати якої не мають обов'язкового значення для всіх суб'єктів, що підпадають під їхню дію. Неофіційне тлумачення є спеціальним юридичним терміном для позначення тієї багатоманітної діяльності невладних суб'єктів, які пізнають правові норми для себе і намагаються пояснити їхнє значення іншим, виходячи із власного досвіду, знань, навичок та вмінь.

Основними напрямками вдосконалення навичок і вмінь неофіційного тлумачення в процесі правової освіти є:

а) підготовка відповідних фахівців. Вітчизняні юридичні вузи не повністю задовольняють потреби практики, не вистачає кваліфікованих викладачів, необхідних підручників тощо;

б) розширення теоретичних досліджень неофіційного тлумачення європейського права й самого процесу адаптації до нього права національного;

в) вироблення самої концепції неофіційного тлумачення норм права в Україні, яка має стати орієнтиром такої діяльності. На особливу увагу заслуговує проблема юридичної термінології. Її слід унормувати відповідно до європейських стандартів. Без цього неможливо розраховувати на успіх адаптації українського законодавства до європейського.

Список використаних джерел

1. *Арато А.* Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – и направления для дальнейших исследований. Полис. 1995. № 3. С. 15–20.
2. *Соцуро Л. В.* Неофициальное толкование норм права. М. : Триада, 2000. 286 с.
3. *Грищенко А. В.* Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень». К., 2003. 22 с.
4. *Черданцев А. Ф.* Толкование права. Общая теория государства и права. Академ. курс : в 2-х т.; под ред. М. Н. Марченко. Т. 2: Теория права. М. : Зерцало, 1998. 458 с.

References

1. *Arato A.* The concept of civil society: ascent, decline and recreation – and directions for further research. Polis. 1995. № 3. P. 15–20.
2. *Sotsuro L.V.* Informal interpretation of law. M.: Triada, 2000. 286 p.
3. *Grishchenko A.V.* Legal law: issues of theory and practice in Ukraine: author. dis. … Cand. jurid. Science: special. 12.00.01 «Theory and history of state and law; history of political and legal doctrines». K., 2003. 22 p.
4. *Cherdantsev A. F.* Interpretation of law. General theory of state and law. Academy. course: in 2 volumes.; under ed. M. N. Marchenko. Vol. 2: Theory of law. M. : Zerchalo, 1998. 458 p.

Луцький Р. П. Вплив неофіційного тлумачення через громадську думку на формування уявлення про законність, справедливість та правопорядок

Здійснено наукову розвідку теоретичного підґрунтя питань неофіційного тлумачення норм права. Досліджено вплив неофіційного тлумачення на правотворчу та правореалізаційну практику. Висвітлено види неофіційного тлумачення за характером діяльності суб'єктів тлумачення. Визначено напрями удосконалення навичок і вмінь неофіційного тлумачення в процесі правової освіти.

Підкреслено роль та значення правової освіти особистості у формуванні правової культури суспільства загалом. Доведено, що правова освіта особистості водночас є структурним елементом цієї культури, забезпечує правомірну діяльність особи та впливає на значення неофіційного тлумачення норм права.

Ключові слова: право, позитивне право, природне право, суспільство, правова держава, юридичне середовище, тлумачення норм права, суверенна держава, Україна.

Lutsky R. P. The influence of unofficial interpretation through public opinion on the formation of the idea of legality, justice and law

Relevance of the study is caused by the often usage of the term «legal state» at the modern stage of the development of our society. With this some authors refer to the desire to emphasize that declaring itself as sovereign and independent Ukraine become at the same time the legal state and the other authors want to prove that the construction of such state is a matter for the longer term. Due to the article 1 of Constitution of our state, Ukraine is a sovereign, independent, democratic, social, legal state. But the realities of today clearly demonstrate that it is only a declaration. Ukraine is not a law-governed state, since it needs to overcome the number of problems that prevent it from being law-governed.

Formation of legal state in Ukraine is extremely difficult multifaceted process that includes not only formation of the authority structures that are able to ensure the compliance with the law and citizens' rights but also the availability of a wide range of political parties and movements, social groups and strata with specific interests particularly in legal, political, social, economic behavior.

Legal state is such a sovereign state that functions in the civil society and where by legal means the real protection of fundamental rights and freedoms of man and citizen are provided. It is based on the certain principles, the most important of which is the rule of law, separation of powers, the reality of the rights and freedoms of man and citizen, legality, the presence of high legal culture of citizens.

Overcoming the deformation of legal consciousness and creation of condi- tions for improving of legal culture of population, active and conscious participation of citizens in the implementation of reforms today are the primary tasks of society and the state towards the development of civil society and legal state in Ukraine.

Keywords: law, positive law, natural law, society, rule of law, legal environment, interpretation of law, sovereign state, Ukraine.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-14

УДК 340.13:347.155

Січевлюк Володимир Антонович,
доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри
фондового ринку та корпоративного управління
Українського інституту розвитку фондового ринку
ORCID:0000-0003-1479-941

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕОРЕТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ

(НА ПРИКЛАДІ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»)

Постановка проблеми. Як відомо, юридична теорія надає практичній юриспруденції сталості, слугує засадничою основою її розвитку, позбавляє судове, адміністративне та інше правозастосування хаотичності та ентропії, у значній мірі властивої праву подібно до будь-якого іншого соціального явища.

Поряд з цим, в останні десятиліття у суспільній думці України спостерігається зростання критичного відношення до сучасної юридичної теорії. Лунають чисельні звинувачення у тому, що вона відірвана від правового життя, відстала від швидкоплинних реалій, набула ознак схоластичності. Підкреслюється, що «власне наука і має бути орієнтована на практику, мати прикладне для неї значення, розвиватися з урахуванням потреб практики» [1, с. 36-37]. Таким чином, проблема гармонізації теоретичної і практичної сфер юриспруденції, що не є новою для юридичної науки, знову стала актуальною і потребує сучасного варіанта свого вирішення, включаючи питання щодо ролі теорії у тлумаченні правових норм.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання щодо взаємозв'язку категорій, принципів та інших теоретичних концептів юридичної науки із практикою протягом останнього часу знайшло своє висвітлення у юридичній доктрині. Зокрема, за думкою О. Баїк, категорії права є засобами конструювання і розуміння права як системного утворення для регулювання суспільних відносин [2, с. 13]. М. Козюбра розкриває значення принципів права для практичної юридичної діяльності та підкреслює, що відсутність належного світоглядно-методологічного осмислення принципів права негативно позначається на юридичній, зокрема судовій, практиці [3, с.143]. У. Цмоць вважає, що питання модернізації методологічних засад і принципів у сфері дослідження юридичної практики в умовах інформаційного і постмодерного суспільства потребують свого розвитку [4, с. 341].

Мета статті. Стаття має за мету, по-перше, розкрити питання про взаємозв'язок теоретичних концептів права та юридичної практики на прикладі категорії «правова суб'єктність»; по-друге, наочно обґрунтувати необхідність імплементації у стандарти практичної правничої діяльності відповідних теоретичних здобутків юридичної науки.

Основні результати дослідження. Теоретичний рівень юридичної науки (а саме її категоріально-понятійний апарат, система принципів, методологічний інструментарій) дозволяє системно висвітлювати сутнісні характеристики права як соціального явища, відмінного від інших регуляторів поведінки учасників суспільних відносин, наприклад, норм моралі чи релігійних імперативів. Сформульовані юридичною теорією правові концепти, показані у їх взаємообумовленості та взаємозв'язку, дають нам можливість зрозуміти дійсні закономірності виникнення та розвитку права на усіх рівнях його об'єктивації, включаючи особливі та одиничні вияви правового життя. Адже в кожному конкретному зобов'язанні, делікті чи реалізації речового повноваження присутній вплив загальноправового чинника, який перетворює фактичні соціальні відносини у правовідносини.

Чим є граничний теоретичний концепт у правовій науці, зокрема, категорія або принцип? Це абстракція найвищого рівня, що відображає деякий фундаментальний онтологічний зв'язок та/чи об'єктивну тенденцію руху правової дійсності. Одночасно кожна категорія, принцип чи методологічна установка є засобом теоретичного пізнання деякого предметного поля, виділеного у складному, суперечливому та змінному об'єкті під назвою «право». Акцентуючи увагу на методологічному

аспекті правових понять, Г. Гаджієв висловив думку про те, що вони «апріорні по своїй природі, первинні, це не результат, а інструмент науки» [5, с. 15-16].

Однак філософії та правознавству добре відомі приклади рішучої відмови від застосування у науковому пізнанні та у практичній активності абстрактних постулатів, суміщені із декларуванням визначальної цінності у юриспруденції практичного досвіду в усьому спектрі його відтінків. Подібні ідеї були започатковані ще у середньовічному номіналізмі, а починаючи з кінця XIX ст., стали концептуальною основою філософії прагматизму (Ч. С. Пірс, В. Джеймс, Д. Дьюї); показово, що прагматизм в юридичній думці США «зіграв вирішальну роль в оформленні теоретичного каркасу та уточненні філософсько-методологічних основ аналізу правових явищ» [6, с. 208].

На нашу думку, на практичному рівні юриспруденції у її вербальній сфері домінує особливий контент, утворений лексико-семантичними одиницями, що іменуються термінами. У філологічному розумінні «термін» – це «слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо» [7, с. 88]. В юриспруденції характерними ознаками термінів є те, що вони закріплюються у законодавстві, сфера їх застосування зазвичай чітко окреслюється, а зміст тяжіє до однозначності. Пояснюється це потребою в уніфікації практики правозастосування з метою втілення принципу правової визначеності. Саме тому зміст термінів постійно уточнюється, конкретизується, деталізується в неофіційних (зокрема, доктринальних) та офіційних інтерпретаційних актах, включаючи правові висновки вищих судів. Масштабний потік тлумачень норм права не спиняє навіть сучасна тенденція законотворення до викладу нормативної термінології у тексті самих законів.

Відповідно, у практичній сфері граничні абстракції юриспруденції, як-от категорії, принципи, концептуальні ідеї та інші теоретичні сутності видаються непотрібними при вирішенні конкретного правового питання, а тому неминуче фрагментуються, спеціалізуються, перестають бути очевидними, перетворюючись у шеренги «приземлених» термінів. Згадаємо вислів класика прагматизму В. Джеймса про практичну точку зору, котра, за його переконанням, «спонукає нас відвертати свій погляд від різних принципів, перших речей, «категорій», уявних необхідностей, та примушує нас дивитися у напрямку до послідовних речей, результатів, плодів, фактів» [8, с. 39]. З іншого боку, адекватне тлумачення практичної термінології неможливе без опори на теоретичні постулати. У протилежному випадку практична юриспруденція, втрачає основу та сповзає у хаотичну емпірику, за образним висловом того ж таки В. Джеймса, попадаючи «у нестерпну, готично складну плутанину, представлену голими фактами» [8, с. 20].

Також належить відзначити, що у сфері практичної юриспруденції, скерованій на безпосередній прикладний результат, найбільший прагматичний ефект дають знання, здобуті у вузьких сегментах галузевого права через поглиблену фахову спеціалізацію правників-практиків. Майже неминучим наслідком такого пізнавального алгоритму є розмивання у правознавців-практиків цілісного юридичного світогляду, ослаблення їх здатності до гармонійного та глибинного бачення юридичної картини дійсності загалом.

Однак «точне оперування поняттями, термінами, чітке визначення їх змісту та обсягу має комплексне теоретично-практичне значення» [9, с. 33]. Більше того, доцільно підкреслити, що ефективність термінологічного інструментарію передбачає поєднання здобутків теорії та напрацювань практичного досвіду. Відхід від нього веде до помилок у термінології та похибок у тлумаченні норм права.

Спробуємо підтвердити цю думку на прикладі співвіднесення теоретичного розуміння феномену правосуб'єктності, закріпленого відповідною категорією загальної теорії права, з одного боку, з доволі розповсюдженими тлумаченнями цієї категорії, наявними у практичній юриспруденції, з іншого боку. Виходити будемо з теоретичних позицій, відповідно до котрих:

– категорією «правова суб'єктність» позначається правовий (тобто заданий об'єктивним правом) зміст вольової та персоніфікованої форми, якою постає кожен соціальний суб'єкт. Наявність у останнього правової суб'єктності означає, що такий соціальний суб'єкт є суб'єктом права [10, с. 413];

– особи (фізичні та юридичні) є тими суб'єктами права, які набувають завершеної правосуб'єктності, досконалої за формою існування. Зокрема, їх правова суб'єктність характерна, по-перше, структурною повнотою (тобто в ній присутні усі елементи правосуб'єктності, як-от правоздатність, деліктоздатність та дієздатність), та, по-друге, максимальною мірою персоналізованості (дана характеристика відображає міру того, наскільки суб'єкт права постає самобутньою правовою пер-

соною, вольовою соціальною одиницею, яка виділяє себе серед решти суб'єктів права, має власні інтереси та здатна легітимно діяти з метою їх реалізації) [10, с. 179-180].

Спершу звернемо увагу на звичний для матеріально-правової та процесуально-правової сфер практичної діяльності підхід щодо вербального позначення правосуб'єктності відокремлених підрозділів юридичних осіб. Філії та представництва можуть бути відокремлені від своїх організацій у просторі, однак вони поєднані із ними єдиним правосуб'єктним функціонуванням та не здатні існувати поза організаційно-правовим тілом своїх юридичних осіб. Попри те, що філії та представництва, на відміну від юридичних осіб, не мають власної правової суб'єктності, не є суб'єктами права, не можуть іменуватися особами, у судових рішеннях і в документах органів центральної та місцевої влади спостерігається протилежна картина. Зокрема, у судових актах та адміністративних документах звичним стало формулювання: «підприємство в особі філії». В той же час, коректне розуміння сутності правосуб'єктності передбачає таке текстове закріплення відповідної інформації: «підприємство, яке діє через філію і представлене керівником філії, чиї повноваження визначені статутом підприємства та положенням про філію».

Також заслуговують критичного відношення сформовані практикою підходи до тлумачення правосуб'єктності органів управління організацій зі статусом юридичної особи. Погляд юриста-практика зазвичай зосереджується на тому, що управлінські структури та їх посадові особи – виокремлені творці волі того суб'єкта права, який набув статусу юридичної особи. Теоретичний підхід передбачає сприйняття суб'єкта права у його цілісності, у зв'язку з чим органи управління ідентифікуються як індивідуалізовані оператори персональної правосуб'єктності, даної юридичній особі об'єктивним правом. Вищий, наглядовий, виконавчий та інші органи управління юридичної особи реалізують закріплені за ними кластери правової суб'єктності, сполучена конфігурація яких й утворює конкретну правову особистість цієї організації. Ці утворення не є суб'єктами права та позбавлені власної правової суб'єктності. Тому вони не можуть діяти від імені організацій, у складі яких перебувають та чию волю генерують і репрезентують її у зовнішніх відносинах. В той же час, у буденному правовому житті в преамбулі практично кожного договору, сторонами якого виступають, зокрема, господарські організації, має місце вказівка на те, що керівник діє від імені організації, яку очолює. Таким чином, відносини безпосередньої реалізації правосуб'єктності (юридичною особою через свій орган) некоректно ототожнюються із відносинами представництва. На нашу думку, керівник позбавлений можливості діяти «від імені» юридичної особи, адже у правовому сенсі він є частиною цієї юридичної особи, а його дії – це власні дії самої юридичної особи. Протилежне розуміння припускає суперечність волі цілого (організації як особи) та його частини (керівного органу організації). Відповідно, коректний виклад правового зв'язку суб'єкта права та його керівного органу у текстах договорів передбачає вказівку на сторону договору, яка діє через свій орган управління.

У цьому зв'язку підкреслимо, що у правовому полі України, особливо у цивільному праві, знайшла своє дуже акцентоване втілення теорія Ф. К. фон Савіньї про юридичну особу як правову фікцію; в основу цього вчення покладено ототожнення суб'єкта права із людиною. «Поняття «юридична особа» означає особу, яку створено юридично (або фіктивно) для участі у правовідносинах (її немає насправді як живої істоти). Однак у процесі участі цих штучних утворень у правовідносинах вони в нормативному порядку проголошуються реальними суб'єктами права» [11, с. 24]. Такий підхід законодавця потребує критичного переосмислення, позаяк будь-який суб'єкт права, включаючи фізичну особу, насамперед є витвором об'єктивного права, що, до речі, яскраво відзначив І. Кістяківський, вказавши: «поняття особи – поняття юридичне і не має нічого спільного з тими явищами, з котрими воно поєднується» [12, с. 124].

Третій приклад, на який звернемо увагу – втілена у законодавстві ідея щодо так званих «складних юридичних осіб». Підкреслимо, що юридична особа є організаційно цілісним суб'єктом права. «В складі юридичної особи не може діяти жодних інших організаційних утворень зі статусом особи, оскільки у протилежному випадку руйнується її, тобто юридичної особи, специфічна органічна цілісність як саме такого суб'єкта права» [10, с. 206]. Однак український законодавець іноді по-іншому тлумачить базові засади інституту юридичної особи, вироблені протягом віків. Наприклад, об'єднання підприємств за Господарським кодексом України (ч. 4 ст. 118) є юридичною особою, у складі якої діють інші юридичні особи-учасники (ч. 1 ст. 121). Вихід з даної ситуації – модифікація відповідного законодавства із врахуванням теоретичних напрацювань щодо так званої складної правосуб'єктності, якою володіють, зокрема, холдингові групи.

Інша суперечлива ситуація є результатом нормотворчої діяльності органів місцевого самоврядування, структурні підрозділи яких отримують статус юридичних осіб. Наприклад, Розпорядженням виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 1 жовтня 2015 р. № 978 було затверджене «Положення про Департамент з питань державного архітектурно-будівельного контролю міста Києва виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації)», згідно з п. 1 якого вказаний Департамент номінується структурним підрозділом Київської міської державної адміністрації. Однак у п. 14 цього ж Положення вказано: «Департамент є юридичною особою публічного права, має самостійний баланс, рахунки в органах Державної казначейської служби України, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, власні бланки».

Аналогічна ситуація відтворюється органами самоврядування інших міст України. Так, згідно з п. 9.1 чинного «Положення про Департамент адміністративних послуг Вінницької міської ради», що затверджене Рішенням рішенням Вінницької міської ради від 26.02.2021 № 217, цей департамент є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України, штампи та бланк із своїм найменуванням і діє відповідно до чинного законодавства та цього Положення.

Такий статус структурних підрозділів органів публічної влади суперечить необхідності забезпечення організаційної цілісності виконавчих органів місцевих рад як юридичних осіб публічного права, наділених завершеним родом правової суб'єктності.

Висновки.

1. Теоретичні концепти юридичної науки – основа системної та несуперечливої форми існування знань про право. Їх застосування у практичній діяльності при тлумаченні правових норм забезпечує ефективну імплементацію останніх у суспільні відносини.

2. На рівні практики цілісний зміст правових категорій, принципів та інших теоретичних концептів юриспруденції неминуче операціоналізується, фрагментується та набуває вигляду термінів. При цьому вимога до однозначності останніх породжує постійну потребу практики у тлумаченні їх змісту.

3. Термінологічне наповнення актів законодавства, судових, договірних та інших юридичних документів, а також тенденції тлумачення наявних у них термінів мають бути предметом постійної наукової ревізії, з активним донесенням її результатів фаховій юридичній спільноті.

Список використаних джерел

1. *Савченко К. Ю.* Юридична практика в умовах реформування судової системи в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 1. 2018. С. 36-38.
2. *Байк О. І.* Поняття і категорії як основа науки податкового права України. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 824. С. 10-13.
3. *Цмоць У. О.* Методологія дослідження юридичної практики як філософської правової категорії. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 3. С. 336-342.
4. *Козюбра М.* Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Право України. 2017. № 11. С. 142-164.
5. *Гаджиев Г. А.* Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография. Москва : Норма; ИНФРА-М, 2013. С. 15-16.
6. *Груздев В. С.* Прагматизм как базовая гносеологическая установка в контексте становления американской юриспруденции. Гуманитарный научный вестник. № 2. 2021. С. 207-211.
7. *Словник* української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980. Том 10: Т-Ф/ ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – 1979. – 658 с.
8. *Антошкіна В. К.* Гносеологічна природа тлумачення правових норм. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2019. Вип. 15. С. 30-39.
9. *Джемс В.* Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии / пер. с англ. П. Юшкевича. Санкт-Петербург : Шиповник, 1910. 244 с.
10. *Січевлюк В. А.* Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади): монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с.
11. *Суб'єкти* приватноправових відносин : [монографія] / А. М. Новицький, Н. Б. Новицька, І. В. Чеховська та ін.; за заг. ред. А. М. Новицького. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. – 360 с.
12. *Кистяковский И. А.* Понятие субъекта прав. Журнал Министерства юстиции. 1903. № 8. С. 115-127.

References

1. *Savchenko K. Iu.* Yurydychna praktyka v umovakh reformuvannia sudovoi systemy v Ukraini. Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii. № 1. 2018. S. 36-38.
2. *Baik O. I.* Poniattia i katehorii yak osnova nauky podatkovoho prava Ukrainy. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky. 2016. № 824. S. 10-13.
3. *Tsmots U. O.* Metodolohiia doslidzhennia yurydychnoi praktyky yak filosofskoi pravovoi katehorii. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2016. № 3. S. 336-342.
4. *Koziubra M.* Pryntsypy prava: metodolohichni pidkhody do rozuminnia pryrody ta klasyfikatsii v umovakh suchasnykh hlobalizatsiinykh transformatsii. Pravo Ukrainy. 2017. № 11. S. 142-164.
5. *Gadzhiev G. A.* Ontologiya prava: (kriticheskoe issledovanie yuridicheskogo koncepta dejstvitel'nosti) : monografiya. Moskva : Norma; INFRA-M, 2013. S. 15-16.
6. *Gruzdev V. S.* Pragmatizm kak bazovaya gnoseologicheskaya ustanovka v kontekste stanovleniya amerikanskoj yurisprudencii. Gumanitarnyj nauchnyj vestnik. № 2. 2021. S. 207-211.
7. *Slovnyk* ukrainskoi movy : v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. – K. : Naukova dumka, 1970-1980. Tom 10: T-F/ red. tomu: A. A. Buriachok, H. M. Hnatiuk. – 1979. – 658 s.
8. *Antoshkina V. K.* Hnoseolohichna pryroda tlumachennia pravovykh norm. Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka). 2019. Vyp. 15. S. 30-39.
9. *Dzhems V.* Pragmatizm. Novoe nazvanie dlya nekotoryh staryh metodov myshleniya. Populyarnye lekcii po filosofii / per. s angl. P. Yushkevicha. Sankt-Peterburg : Shipovnik, 1910. 244 s.
10. *Sichevliuk V. A.* Evoliutsiia katehorii «pravova subiektnist» (teoretyko-prykladni zasady): monohrafiia. Kyiv : Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2020. 462 s.
11. *Subiekty* pryvatnopravovykh vidnosyn : [monohrafiia] / A. M. Novytskyi, N. B. Novytska, I. V. Chekhovska ta in.; za zah. red. A. M. Novytskoho. – Irpin : Universytet DFS Ukrainy, 2019. – 360 s.
12. *Kistyakovskij I. A.* Ponyatie sub'ekta prav. Zhurnal Ministerstva yusticii. 1903. № 8. S. 115-127.

Січевлюк В. А. Взаємозв'язок теоретичних концептів юриспруденції та юридичної практики (на прикладі категорії «правова суб'єктність»)

У статті розглянуті питання взаємозв'язку теоретичних концептів юриспруденції та юридичної практики на прикладі категорії «правова суб'єктність». Із вказівкою на реальні практичні ситуації обґрунтовується необхідність імплементації у стандарти практичної правничої діяльності відповідних теоретичних здобутків юридичної науки. Зокрема, звертається увага на необхідність застосовувати у текстах судових, адміністративних, договірних та інших документів коректних формулювань щодо правосуб'єктності відокремлених підрозділів та органів управління юридичних осіб. Також висвітлені суперечності поняття «складна юридична особа». Наведені приклади того, як законодавчі акти України в деяких випадках не кореспондуються з базовими засадами інституту юридичної особи, допускаючи існування у внутрішньому організаційному просторі юридичних осіб приватного і публічного права інших юридичних осіб.

Ключові слова: теоретичні концепти юриспруденції, категорія «правова суб'єктність», юридична особа, особова правосуб'єктність, структурний підрозділ юридичної особи.

Sichevliuk V. A. Interrelation of theoretical concepts of jurisprudence and legal practice (using the example of the category «legal subjectity»)

The article discusses the interrelation between theoretical concepts of jurisprudence and legal practice on the example of the category «legal subjectity». With an indication of real practical situations, the necessity of implementing the relevant theoretical achievements of legal science in the standards of practical legal activity is justified.

It is noted that at the level of practice the integral content of legal categories, principles and other theoretical concepts of jurisprudence is inevitably operationalized and takes the form of terms. At the same time, the requirement for the unambiguity of the latter creates a constant need for practice in interpreting their content. The correct interpretation of the terms involves a combination of the achievements of theory and practical experience. Deviation from this rule leads to errors in terminology and mistakes in the interpretation of law.

Attention is drawn to the need of using in the texts of judicial, administrative, contractual, and other documents the correct wording on the legal subjectity of separated units and governing bodies of legal entities. The contradictions of the notion of «complex legal entity» are also highlighted. Examples are given of how the legislative acts of Ukraine in some cases do not correspond to the basic principles of the legal entity institution, allowing the existence in the internal organizational space of legal entities of other legal entities. It is emphasized that this status of structural subdivisions

of organizations and public authorities contradicts the need to ensure their organizational integrity as subjects of law, endowed with a complete kind of legal subjectity, namely «personal legal subjectity».

Keywords: theoretical concepts of jurisprudence, category «legal subjectity», legal entity, personal legal subjectity, structural division of a legal entity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-15

УДК 340.132.6

Шевченко Анатолій Євгенійович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії права і держави
та конституційного права
Університету державної фіскальної служби України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0003-2663-9892

Антошкіна Валерія Костянтинівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії права
і держави та конституційного права
Бердянського університету менеджменту і бізнесу
ORCID: 0000 0003 2136 3073

НАУКОВО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ПРАВОТЛУМАЧЕННІ

Постановка проблеми. Дослідження юридичного тлумачення передбачає висвітлення таких його основних складників – об'єкт, суб'єкт, способи та результати. При цьому, якщо саме особливостями об'єкта тлумачення і його статусом обумовлюється склад суб'єктів тлумачення, то вибір конкретних способів тлумачення та значення результатів більшою мірою залежить від суб'єктів інтерпретаційної діяльності, які мають різний рівень професійної підготовки, індивідуальний досвід, особисті ціннісні орієнтири, мету тлумачення, обумовлену особливостями конкретної справи, у зв'язку з вирішенням якої відбувається з'ясування змісту відповідного об'єкта тлумачення [1, с. 21]. Це визначає підвищену увагу правознавців до питання класифікації осіб, що здійснюють юридичне тлумачення. Підходи до класифікації суб'єктів тлумачення у юридичній науці склалися давно і є усталеними. Традиційним є розмежування тлумачення на офіційне (автентичне та легальне) та неофіційне (повсякденне, професійне, доктринальне). Незважаючи на підвищення уваги вітчизняних правознавців в останні десятиліття до наукової розробки різних аспектів правотлумачення більшість робіт щодо визначення характеристик суб'єктів правоінтерпретаційної діяльності присвячено вивченню особливостей офіційного тлумачення, натомість такому виду тлумачення як доктринальне не приділяється належної уваги. Саме тому вважаємо за необхідне зосередити увагу на цьому виді тлумачення в нашій статті, але подивитися ширше на цю проблематику, не просто як на юридичне тлумачення окремих науковців-правознавців або їх колективів, а висвітлити також напрями і способи використання науково-правової доктрини в процесі інтерпретації юридичних текстів іншими суб'єктами, особливо суддями. Також вважаємо за необхідне у світлі останніх тенденцій розвитку судової системи України роздивитися поняття, що набувають актуальності – судові доктрини та підходи до вирішення виключних правових проблем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правовій доктрині та особливостям доктринального тлумачення присвятили свої роботи такі вітчизняні та зарубіжні автори: Д. А. Басатов, О. Г. Варич, Є. П. Євграфова, М. Ю. Ємелін, М. В. Кармаліта, Н. Я. Лепіш, В. С. Малента, Г. Н. Надежин, М. П. Орзіх, Р. В. Пузіков, І. В. Семеніхін, А. Є. Шевченко та ін. Однак, не дивлячись на значну

кількість праць із зазначеної проблематики, одностайності думок із приводу конкретних форм застосування правової доктрини та результатів доктринального тлумачення для вирішення питань тлумачення юридичних текстів, зокрема правозастосовними органами, немає, що зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Мета статті. Метою цієї статті є з'ясування впливу науково-правової доктрини на правотлумачний процес сучасної України, зокрема, аналіз використання доктринальних джерел під час офіційного тлумачення. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити наступні завдання: визначити підходи до розуміння науково-правової доктрини та особливі характеристики доктринального тлумачення, специфіку його об'єктивації, регулятивну роль та потенціал.

Основні результати дослідження. Визначення правової доктрини розрізняються між собою методологічними підходами. Так, Є. Ю. Полянський наголошує, що під правовою доктриною потрібно розуміти сукупність ідей та принципів, а також правових інститутів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством і практикою та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави [2, с. 311]. Зі свого боку, І. В. Семеніхін також надає визначення правовій доктрині, окреслюючи її конститутивні ознаки: «… це зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, які визнаються юридичною спільнотою, є концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності» [3, с.72].

При цьому Є. П. Євграфова цілком слушно наголошує на потребі розмежування понять юридична «наука» і «доктрина». Вчена зазначає, що «по-перше, правова наука – визнаний соціальний інститут, призначення якого − пізнання закономірностей виникнення, розвитку та функціонування правових систем, розкриття і пояснення механізму дії останніх... По-друге, це досить складна система взаємопов'язаних між собою наукових галузей, інститутів, напрямів, якими визначається відповідна спеціалізація досліджень, а також певні результати останніх…». До таких результатів авторка відносить і формування наукових доктрин, вказуючи: «доктрина за такою логікою є структурним елементом правової науки, тому цілком природним є те, що в такому контексті термін «доктринальний» визначається як науковий, оскільки походить від поняття «наука», є її результатом» [4, с. 43]. До доктринальних відносимо такі наукові знання, які пройшли експертну перевірку, отримали конвенціальне значення і суспільне визнання у середовищі професіоналів [5, с. 46].

Формування правової доктрини відбувається на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок – сприйняття юридичною практикою, у тому числі можливого офіційного визнання державою (наприклад, шляхом включення того чи іншого доктринального положення до тексту закону) [6, с. 54]. У якості неформального чинника правотворчості можна відмітити користування законодавцем доктриною у процесі запровадження юридичної термінології, вироблення прийомів та способів правового регулювання, становлення принципів права. Вплив на нормотворчу діяльність, пов'язаний із розробкою понятійно-категоріального апарату, яким користується законодавець, удосконаленням юридичної техніки, залученням науковців до опрацювання проєктів нормативно-правових актів у формі надання консультативної та експертної допомоги [7, с. 64-72].

Правова доктрина не визнається в Україні формальним джерелом права, її положення не є загальнообов'язковими. На практиці термін «доктрина» найбільш часто використовується у зв'язку із тлумаченням правових норм, що викликало появу таких похідних категорій, як доктринальне право і доктринальне тлумачення. При цьому в доктрині можна знайти не тільки пояснення, як розуміти певний нормативний припис, поняття, правову категорію, а й, що не менш важливо, в доктрині розробляються основні положення стосовно інструментарію правотлумачної діяльності.

Правова доктрина є важливою передумовою для втілення наукових концепцій та розробок у правосвідомість юристів і в такому розумінні виступає як інтелектуальна цінність, що отримує прояв у формуванні правосвідомості та правової культури юристів, професійного юридичного мислення [8, с. 34]. Вона не зводиться виключно до пізнання позитивного права, аналізу його галузей і правових інститутів, а містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ, обґрунтовує необхідність і доцільність закріплення норм права, а також виступає вагомим чинником формування права [6, с. 56].

Зазначається, що правова доктрина у різні історичні епохи мала різні форми: правові вчення окремих юристів, право усталених у науці думок (communis doctorum opinio), право юридичної

експертизи (respousa), спільна думка вчених (communis opinion doctorum) [9, с.163]. Можемо зробити висновок, що всі вони мають місце і нині.

На один із важливих аспектів правової доктрини звертає увагу Х. І. Гаджиєв: вона є відображенням реального стану наукової думки, яка одночасно зобов'язана не просто систематично оновлюватися, але і бути своєрідним джерелом натхнення для тих, хто запозичує пропоновані нею сучасні методи вирішення юридичних проблем [10, с.16].

Правова доктрина має визнання й авторитет у правових сім'ях романо-германського й англосаксонського права та залишається сьогодні одним з джерел права у релігійних правових сім'ях. Як слушно зазначається у юридичній літературі, роль правової доктрини значно відрізняється у різних правових сім'ях. Науково-правова доктрина в давнину мала значну правотворчу роль, зокрема була основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї. Р. Давид зазначав, що саме в університетах були переважно вироблені в XII-XIX ст. основні принципи права, які порівняно нещодавно в рамках поширення тенденцій кодифікації законодавства замінені першістю закону [11, с.142-143]. У наш час доктрина відіграє роль додаткового неформалізованого джерела права і для законодавця слугує відповідним орієнтиром, де можна звіритися щодо правильного вживання понять, правильного формулювання змісту правових норм. Водночас при правозастосуванні в доктрині шукають відповіді та орієнтири, щоб зрозуміти зміст норм [12, с.13]. Так, у Цивільному кодексі Швейцарії зазначається, що у випадках прогалин в законодавстві можна застосовувати положення робіт найбільш відомих учених у сфері цивільного права. У Австрії дозволено робити посилання на доктринальні висновки в судовому процесі, зокрема на наукові погляди Г. Кельзена [13, с. 157].

Щодо сім'ї загального права, то широкі повноваження по тлумаченню права британських суддів при розгляді конкретних справ не виключають посилання при формуванні правової позиції на авторитетних вчених-юристів (Гленвілл, Бректон, Блекстон і Кук). До того ж, як зазначає Ю. В. Неділько, з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX така тенденція цитування робіт вчених-юристів судами активізується. Праці перерахованих вище авторитетних юристів минулого і зараз визнаються у Великобританії джерелами права, а також у британський судовій практиці непоодинокими є випадки звернення суддів до сучасних учених-юристів за роз'ясненнями і цитування їх думок у судових рішеннях [14, с.16-17].

Що ж являє собою, власне, доктринальне тлумачення з огляду на наявні у юридичній науці погляди щодо сутності науково-правової доктрини? Так, на думку Ю. Г. Арзамасова, «доктринальне тлумачення − це науково-дослідний вид юридичної діяльності, заснований на правовому аналізі та прогнозуванні, який сприяє виявленню тенденцій правового регулювання, що здійснюється компетентною особою або групою осіб, що володіють спеціальними знаннями, вміннями і досвідом, спрямований на роз'яснення змісту правових норм, понять або явищ у цілях їх правильного з'ясування і подальшого застосування» [15, с.12]. Аналіз наведеного визначення доктринального тлумачення свідчить про те, що автор в якості особливостей такого виду інтерпретації виділяє його науково-дослідний, прогностичний (пропонується певний спосіб (варіант) тлумачення змісту відповідного юридичного тексту для його подальшої реалізації іншими особами) характер.

У контексті наведеного потрібно дослідити такий аспект: якщо спиратися на наведені вище визначення, то не всі ідеї, концепції, теорії, правова інформація можуть бути віднесені до науково-правової доктрини, тому не можемо говорити про доктринальність юридичного тлумачення тільки на підставі того, що воно надано вченим-правознавцем.

Відповідно до цього суб'єктами доктринального наукового тлумачення можуть бути окремий учений або колектив, якщо результати їх правоінтерпретаційної діяльності будуть наближені до вершини юридичної майстерності, поєднувати юридичні знання, правову культуру, елементи юридичного мистецтва [16, с. 61]. При цьому учений, що здійснюватиме таку діяльність, буде характеризуватися таким чином: людина з абстрактним мисленням, яка займається вивченням права, володіє сумою історичних і сучасних знань, здатна до інтерпретації не тільки норм, а й принципів права, володіє певною методологією дослідження [17].

У свою чергу авторитет судження таких суб'єктів буде визнаватися юридичною громадськістю (вчені та практики), здатною оцінити результати такої діяльності, об'єктивовані в письмовій (монографія, наукова стаття, науковий (науково-практичний) коментар, експертний висновок тощо) та усній (публічний виступ, лекція, порада, рекомендація тощо) формах [18, с. 23]. При цьому результати такої діяльності будуть застосовані в правотворчості та правозастосуванні для обґрунтування та

аргументації певної правової позиції. Також нині завдяки розвитку сучасних інформаційних технологій одним із показників авторитетності та визнання відповідних положень наукових робіт як «допоміжний інструмент» можемо визнати індекс наукового цитування (тобто інформація про публікації індивідуальних та колективних суб'єктів наукової діяльності й показники їх цитованості) [19].

Особливо необхідно відзначити важливість науково-практичних коментарів кодексів та законів, під яким слід розуміти юридичний текст, який є формою вираження юридичної доктрини та містить узгоджені наукові погляди та концептуальні висновки учених та/або практиків правової сфери щодо сутності письмових правових актів, порядку їх втілення у життя та зв'язку з іншими актами [20, с.11]. Також варто звернути увагу на такий аспект: непоодинокі випадки, коли до розробки кодексів залучають науковців-юристів, які в подальшому беруть участь у підготовці науково-практичних коментарів до таких кодексів. Звичайно, в такому випадку не можемо говорити про автентичне тлумачення, але в цих роботах можуть міститися пояснення чому обрано саме такий варіант регулювання відповідних правовідносин. Так, Сімейний кодекс України, розробником проєкту якого була З. В. Ромовська, містив велику кількість новел, положень не типових для вітчизняної юридичної науки та практики. З цієї причини науково-практичний коментар Сімейного Кодексу України, підготований вченою, дозволив зрозуміти і прояснити окремі спірні моменти як для науковців, так і для практиків.

Також доцільно відзначити в контексті теми дослідження «Юридичну енциклопедію» у 6 т. (голова редкол. Ю. С. Шемшученко) 1998 р. − перший в Україні багатотомний систематизований звід знань про державу і право, який понад двадцять років використовується в науковій та практичній діяльності вітчизняними юристами [21]. Ця фундаментальна праця містить словник та правові поняття, на які можуть орієнтуватися, спиратися всі суб'єкти права при виникненні питань щодо їх змісту.

Потрібно відзначити в рамках цієї статті позицію, висловлену, вченою-правознавцем, членом Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії Ради Європи) Т. Я. Хабрієвою, про те, що тлумачення Венеціанською комісією − новий вид міжнародного тлумачення національного права, який спрямовано на: оцінку й вдосконалення національного законодавства та консолідацію підходів держав-учасниць і міжнародних організацій до розуміння змісту європейських правових стандартів та генерації правових понять та категорій. Вона також звертає увагу, що 1/3 складу комісії є докторами права [22, с.14], тому певною мірою можна говорити про доктринальний характер тлумачення вказаної інституції в певних випадках. Позиція щодо сприйняття тлумачення Венеціанської комісії як нового феномену в праві підтримується і українськими ученими [23, с.19]. На підтвердження тези про доктринальний характер вказаної діяльності можемо навести приклад, коли Венеціанська комісія у березні 2011 року ухвалила спеціальну доповідь «Верховенство права» з метою викладення «загальновизнаного чіткого розуміння поняття «верховенство права», завдяки чому міжнародні організації, а також національні та міжнародні суди могли б тлумачити і застосовувати цю фундаментальну цінність» [24, с. 200-201].

Розглянемо у зв'язку з досліджуваним питанням новелу цивільного процесуального, господарського процесуального права, а саме: залучення до судового провадження експерта у галузі права (має науковий ступінь; є визнаним фахівцем у галузі права) з можливістю надання висновку. Як зазначає М. Гетманцев, отримані висновки являють собою відповідно процес та результат пізнавальної діяльності, що має суб'єктивно-об'єктивний характер надання. Така собі консультативно-технічна допомога судді (суддям) [25, с. 334], яку можна, на нашу думку, віднести до актів доктринального тлумачення, спрямована на: застосування аналогії права та аналогії закону; використання норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі. Зазначаючи позитивний ефект нововведення, фахівці відзначають низку проблемних питань, які законодавець не врахував при виданні відповідних норм, що підтверджує і аналіз відповідної судової практики з цього питання [26].

Щодо класифікації доктринального тлумачення, то за аналогією з іншими видами тлумачення можемо навести такі: 1) за ступенем поширення на суспільні відносини – загальне і казуальне; 2) за суб'єктним складом – індивідуальне, колективне; 3) залежно від того, за чиєю ініціативою воно здійснюється, – здійснюване за власною ініціативою та зовнішньо ініційоване (надання експертного висновку); 4) залежно від того, здійснюється воно до чи після набуття юридичної сили інтерпретованого акта – попереднє та наступне; 5) за змістом або за характером питань, що підлягають встановленню, – матеріальне і процесуальне; 6) залежно від кількості норм, що тлумачаться, – тлумачення окремої норми та комплексне тлумачення [27, с.12].

Заслуговує на увагу думка І. В. Спасибо-Фатєєвої, яка зазначає, що «важливим аспектом у розумінні доктринального тлумачення є вироблення та застосування доктрин у судовій практиці, де суттєве значення має діяльність як науковців, так і суддів за такими напрямами: а) роз'яснення теоретичних засад законодавства, його принципів та новел; б) підготовка та перепідготовка судових кадрів; в) участь науковців у розробці проєктів постанов пленумів Верховного Суду України та актів Вищого господарського суду України; г) індивідуальні консультації, експертні висновки науковців на запити з конкретних проблемних питань застосування права юрисдикційними органами, в тому числі для розгляду справ у суді» [28, с.15]. З вищевикладених положень наочно видно важливий аспект – зв'язок доктринального та судового тлумачення. Так, Г. Н. Надежин, зазначає що багато російських дореволюційних юристів, зокрема Г. Ф. Шершеневич, писали тільки про «науково-судове тлумачення, яке виходить від учених або практиків і знаходить силу переконливості в моральному авторитеті науки і суду» [29, с.10-11]. Сучасні вчені-правознавці, досліджуючи питання застосування правової доктрини Верховним Судом при перегляді рішень, визначають, що вказане може відбуватися у трьох формах: 1) використання висновків Науково-консультативної ради при Верховному Суді (утворюється з висококваліфікованих фахівців у сфері права); 2) отримання індивідуальних консультацій та правових висновків від науковців у галузі права (не передбачено у чинному законодавстві, однак, незважаючи на це, є досить поширеним явищем у практиці); 3) безпосереднє використання доктринальних джерел при вирішенні справи Верховним Судом (розглядається як перспективний напрям) [30, с. 86].

Особливо така тенденція взаємозв'язку видів тлумачення за суб'єктом прослідковується у правотлумачній діяльності Конституційного Суду України (далі – КСУ), оскільки доктринальне та офіційне тлумачення КСУ є особливо важливими і становлять базу (підґрунтя) для інших видів тлумачення. Саме вони в кінцевому підсумку впливають не тільки на функціонування правової системи країни, а й визначають перспективи і вектори її розвитку.

Стосовно КСУ дуже часто суб'єктом тлумачення тут може виступати вчений, який тлумачить певну норму права і працює на посаді судді. До того ж суддям КСУ дозволено займатись науковою та викладацькою діяльністю у галузі права, тому маємо підстави стверджувати, що суддів Конституційного Суду України певною мірою можна вважати «суб'єктами доктринального тлумачення». На посадах суддів КСУ працювало і працює чимало авторитетних вчених-юристів, науковців із вченим ступенем і званням, які одночасно займаються і науковою діяльністю. Адже суддя може застосовувати результати своїх наукових напрацювань при тлумаченні норм права в процесі суддівської діяльності й одночасно використовувати у наукових дослідженнях свій практичний досвід. Це певною мірою накладає відбиток на результати їх професійної діяльності та актуалізує питання визначення співвідношення доктринального і офіційного тлумачення.

На доктринальність характеру діяльності КСУ вказує також те, що в її процесі важливе значення посідає наукове забезпечення, яке здійснюється, зокрема, через діяльність Науково-консультативної ради Конституційного Суду України (нині входять 82 знаних і авторитетних вчених-правознавці, які є представниками вітчизняних наукових установ та закладів вищої освіти) [31]. Науково-експертні висновки членів Науково-консультативної ради у 2020 році включені до матеріалів справ до рішень Конституційного Суду України, що стосуються різноманітних правових проблем: обмеження прав і свобод людини і громадянина з метою запобігання поширенню на території України COVID-19 (Рішення № 10-р/2020 від 28 серпня 2020 року); управління об'єктами державної власності (Рішення № 8-р(I)/2020 від 22 липня 2020 року); вчинення виконавчих написів нотаріусами (Рішення № 7-р(I)/2020 від 1 липня 2020 року); кримінальна відповідальність за постановлення суддею завідомо неправосудного рішення (Рішення № 7-р/2020 від 11 червня 2020 року); зменшення кількісного складу суддів Верховного Суду (Рішення № 4-р/2020 від 11 березня 2020 року); неможливість надання інформації за запитами щодо матеріалів справи, яку розглядає Конституційний Суд України (Рішення № 1-р(I)/2020 від 22 січня 2020 року) [32, с. 6]. Висвітлюючи питання використання правової доктрини в діяльності КСУ, М. Орзіх зазначає, що конституційна юстиція є вагомим «споживачем» доктрини та нерідко використовує її як вирішальний аргумент для прийняття рішення. Автор зауважує, що, як правило, у мотивувальній частині, наводиться обґрунтування доктриною або правовою позицією, що має зміст та значення правової доктрини, за формулами: «Конституційний Суд України, виходячи з … правової доктрини … та своєї позиції»; «Відповідно до конституційної доктрини України … (з окремих думок суддів); «Деякі висновки Суду супере-

чать доктринальним підходам теорії змагальності»; «Щодо доктринального варіанта поняття» [33, с. 57-58]. Відтак рішення судів є, зокрема, результатом наукової інтерпретації суддями положень законодавства, в них утілюються елементи тієї або іншої загальновизнаної авторитетної правової або політико-правової доктрини. Отже, це дає підстави стверджувати, що судові рішення доктринальні за своєю природою. Правова природа судових рішень включає природно-правову доктрину та юридичну природу судових рішень, обумовлених доктринальними правовими позиціями, з урахуванням прецеденту як однієї із форм реалізації правової доктрини.

М. Костицький, суддя КСУ у відставці, на науково-практичній конференції «Доктринальні підходи в діяльності Конституційного Суду України» 28 жовтня 2020 року, організованій КСУ, у своїй доповіді розглядає дуже важливе питання: форму використання науково-правової доктрини в судовій діяльності. Він цілком слушно зазначає, що у правозастосовних органах домінує методологія позитивізму, а використання правових доктрин в судовій діяльності є проблемою. Хоча в цій сфері поступово можемо спостерігати певні зрушення. Правова доктрина (як сукупність концепцій, принципів та ідей) у судовій практиці набуває нового змісту, тобто в процесі правозастосовної діяльності вона перетворюється в інструмент правового методу вирішення завдань судової практики [32, с. 25-26].

Останнім часом активізувалася увага до такого терміна, як судова доктрина, тому необхідним є його визначення та встановлення співвідношення з правової доктриною. Судові доктрини – поняття характерне для сім'ї загального права, але, враховуючи тенденції до взаємопроникнення, запозичення, гармонізації та уніфікації між різними правовими системами в сучасному світі, цей термін поступово входить до словника вітчизняних правників. Судова доктрина не тотожна судовому прецеденту, і не є просто сукупністю прецедентів. Значення першоджерела втрачається в процесі вирішення великої кількості типових (схожих) судових справ. Завдяки багаторазовому застосуванню певне правило (підхід), сформульований в одному прецеденті, отримує підтвердження в ряді аналогічних справ, починає сприйматися як існуючий сама по собі і розглядається у якості судової доктрини [34, с. 9]. Разом з тим правова доктрина та судові доктрини також взаємопов'язані, оскільки доктринальні положення виступають в якості ядра судових доктрин, що розвиваються в рішеннях суддів, або сприяють їх розвитку, доповнюючи і розкриваючи процес суддівського правотворчості. Доктрина важлива для «легітимації» судових рішень, тобто співвіднесення їх з усталеними поглядами на сутність права в суспільстві та, насамперед, науковому середовищі. Звернення до правової доктрини надає судовим рішенням додаткову авторитетність, обґрунтованість [35, с.14].

Щодо вітчизняної правової системи, то питання судових доктрин набуває актуальності у зв'язку з особливим статусом практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) згідно з чинним законодавством. Як приклад, наведемо використання доктрини «плодів отруйного дерева» (Fruit of the Poisonous Tree), яка була сформована у судовій практиці США. Ця доктрина знайшла своє втілення у практиці ЄСПЛ, зокрема у справах «Gäfgen v. Germany», «Teixeira de Castro v. Portugal», «Шабельник проти України», «Балицький проти України», «Нечипорук і Йонкало проти України», «Яременко проти України». Також ця доктрина має місце і у практиці ВП Верховного Суду [36]. Основною властивістю судової доктрини є те, що вона виводиться на основі емпіричного підходу шляхом інтерпретації застосовуваної норми з метою судової аргументації, що вимагає здійснення необхідного рівня правотворчих функцій [10, с.16].

Також взаємодію вчених-правознавців та суддів ВС у вирішенні складних правових проблем можемо прослідкувати на прикладі такої конструкції, як «виключна правова проблема», що є новелою вітчизняного законодавства. Так, у процесуальному законодавстві встановлено, що суд, який розглядає справу в касаційному порядку, має право передати справу на розгляд до Великої палати Верховного Суду, якщо дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему (далі – ВПП) і таке передання необхідне для забезпечення розвитку права й формування єдиної правозастосовної практики [37]. За відсутності усталеної «теорії та практики» з цього питання науковці у статтях, а судді в своїх рішеннях фактично спільними зусиллями напрацьовують підходи до розв'язання неоднозначних і спірних питань стосовно зазначеної проблематики в умовах відсутності законодавчого визначення поняття ВПП. Наприклад, у своїй статті В. Косович пропонує таке визначення ВПП – «це зумовлена недоліками юридичних норм, їхнім абстрактним та оціночним характером, відсутністю нормативно визначених форм і способів подолання можливість неуніфікованого судового застосування однакових юридичних норм до тотожних суспільних відносин» [38, с. 218].

А судді ВС у своїх ухвалах поступово формують критерії справ, щодо яких можливо говорити про наявність ВПП. Про важливість і затребуваність такої роботи свідчить кількість посилань згідно з даними ЄДРСР станом на 20 лютого 2019 року на постанову Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 року у справі № 826/1476/15 стосовно ВПП, а саме: у 319 рішеннях судів першої інстанції, 421 постанові суду апеляційної та 273 – касаційної інстанції [39].

Висновки. Науково-правова доктрина – розуміється як система теоретично та науково обґрунтованих положень про правові явища; при цьому такі положення мають авторитетний характер та визнання серед юридичної спільноти (вчені та практики), є відображенням реального стану наукової думки, яка систематично оновлюється. Науково-правова доктрина слугує базисом при здійсненні правотворчості, правотлумачення та правореалізації. Розроблені в межах юридичної науки поняття, категорії, концепції, конструкції використовуються законодавцями при створенні нормативно-правових актів, в свою чергу інтерпретувати та застосувати закладені в юридичних текстах приписи також неможливо без відповідних знань. Безперечною є роль доктрини і у формуванні правосвідомості та правової культури юристів, професійного юридичного мислення, без чого неможливо тлумачити та впроваджувати правові приписи в життя. У судовій діяльності саме положення науково-правової доктрини можуть слугувати тими аргументами, які допоможуть вирішити конкретну справу при наявності виключної правової проблеми через наявність колізій, прогалин в законодавстві. Також саме в доктрині розробляються основні підходи (інструментарій) тлумачення юридичних текстів.

Щодо доктринального тлумачення, то воно відрізняється від інших видів тлумачення науково-дослідним характером та пропонує певний спосіб (варіант) тлумачення змісту відповідного юридичного тексту для його подальшої реалізації іншими суб'єктами права. Суб'єкти доктринального тлумачення використовують свої фундаментальні теоретичні знання для визначення дійсного змісту відповідних об'єктів тлумачення з метою вирішення найбільш складних і проблемних питань юридичної практики. Разом з тим суттєвою є проблема пошуку оптимальної форми використання результатів доктринального тлумачення та положень науково-правової доктрини для аргументації того чи іншого варіанта інтерпретації суб'єктами, які її здійснюють, що становить напрям подальшого пошуку в цій сфері.

Список використаних джерел

1. *Лепіш Н. Я.* Наукове розуміння тлумачення норм права. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. №4. С. 12–24.
2. *Полянський Є. Ю.* Правова доктрина як базисна концепція права. Наукові праці НУ ОЮА. 2015. С. 297–313.
3. *Семеніхін І. В.* Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз : наук. доп. наук. ред. О. В. Петришин ; гол. ред. С. Г. Серьогіна ; редкол. Ю. П. Битяк та ін.; Нац. акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т держ. будівництва та місцевого самоврядування. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.
4. *Євграфова Є. П.* Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 2. С. 40–51.
5. *Перевалов В. Д.* Правовая доктрина: понятие и соотношение с иными близькими по содержанию категориями. Российское право: образование, практика, наука. 2019. № 5. С.42–48.
6. *Шевченко А. Є.,* Кармаліта М. В. Вплив правової доктрини на правотворчий процес. Юридичний вісник. 2015. № 3 (36). С. 52–57.
7. *Семеніхін І.* До питання про співвідношення і взаємодію правової доктрини та юридичної науки. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3 (74). С. 64–72.
8. *Варич О. Г.* Правова доктрина: ціннісний вимір. Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальновизнаного принципу верховенства права : тези доп. та повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3−4 жовт. 2019 р.) / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків : Право, 2019. С. 33–35.
9. *Карташов В. Н.* Теория правовой системы общества: учебн. пособ. : в 2-х т. Ярославль : ЯРГУ, 2005. Т. 1. 547 с.
10. *Гаджиев Х. И.* Судебные доктрины и эффективность правоприменения. Журнал российского права. 2019. № 6. С. 14–27.
11. *Давид Р.,* Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Москва : Международные отношения, 1998. 400 с.
12. *Губанов О. О.* Правова доктрина як джерело права в межах романо-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї: порівняльна характеристика. Право і суспільство. 2015. № 6. С. 9–14.
13. *Хабриева Т. Я.* Толкование Конституции РФ: теория и практика : дисс. … д-ра. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 1997. 369 с.

14. *Недилько Ю. В.* К вопросу о соотношении доктринального и судебного толкования в правоприменительной практике европейских государств. Вестник Краснодарского университета МВД России. 2016. №.1 (31). С. 16-21.
15. *Арзамасов Ю. Г.* Проблемы доктринального толкования права. Вестник РУДН. Сер.Юридические науки. 2016. № 4. С. 9–25.
16. *Абдрасулов Е.* Субъекты доктринального толкования закона. Мысль. 2002. №7. С. 60–63.
17. *Крестовська Н. М.,* Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
18. *Садовський М. М.* Основні формальні ознаки доктринального тлумачення. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2016. №1. С. 20–24.
19. *Український* індекс наукового цитування. URL: http://uincit.uran.ua/scientists/fronts/about (дата звернення: 21.04.2021).
20. *Бичковський Є. Л.* Науково-практичний коментар: особливості структури та композиції. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція». 2017. № 26. С.11-14.
21. *Юридична* енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JwU_B&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=U=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%A5.%D1%8F20 (дата звернення: 21.04.2021).
22. *Хабриева Т. Я.* Венецианская комиссия как субъект толкования национального права. Журнал российского права. 2016. № 8 (236). С. 5–15.
23. *Карвацька С. Б.* Інтерпретація норм міжнародного права: теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 41с.
24. *Копча В. В.* Верховенство права як принцип сучасної держави. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 3 (108). С. 198–212.
25. *Гетманцев М.* Правова природа висновку експерта в галузі права. Підприємництво, господарство і право. 2018. №6. С. 333–337.
26. *Експерт* з питань права у розгляді справ: аналіз судової практики. Протокол - юридичний інтернет-ресурс. URL:https://protocol.ua/ru/ekspert_z_pitan_prava_u_rozglyadi_sprav_analiz_sudovoi_praktiki/ (дата звернення: 28.04.2021).
27. *Михайлович Д. М.* Офіційне тлумачення закону : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2003. 17 с.
28. *Спасибо-Фатєєва І. В.* Доктринальне тлумачення. Вісник Академії правових наук України. 2006. № 1(40). С. 14–25.
29. *Надежин Г. Н.* Доктринальное толкование норм права : автореф. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2005. 25 с.
30. *Попов О. І.* Правова доктрина та її застосування Верховним Судом України при перегляді судових рішень у цивільних справах. Проблеми законності. 2016. Вип. 132. С. 83−90.
31. *Офіційний* веб-сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/storinka/sklad-naukovo-konsultatyvnoyi-rady-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny (дата звернення: 28.04.2021).
32. *Доктринальні* підходи в діяльності Конституційного Суду України: зб. матеріалів і тез наук.практ. онлайн-конф. (м. Київ, 28 жовтня 2020 р). Київ : Ваіте, 2020. 100 с.
33. *Орзіх М.* Доктрина в діяльності Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4–5. С. 57−63.
34. *Мохов Р. М.* Судебная доктрина как источник права. Политика, экономика и инновации. № 4 (21). 2018. С.1−29.
35. *Емелин М. Ю.* Правовая доктрина в системе источников общего права: на основе анализа правовой системы США : автореф. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2015. 32 с.
36. *Яновська О.* Доктрина заборони використання «плодів отруйного дерева» та винятки з неї: судова практика Великої Палати Верховного Суду в кримінальних провадженнях. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/186447-doktrina-zaboroni-vikoristannya-plodiv-otruynogo-dereva-ta-vinyatki-z-neyi-sudova-praktika-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-v-kriminalnikh-provadzhennyakh (дата звернення: 21.04.2021)
37. *Козловська Л.* Виключна правова проблема як підстава для передання справи до ВП ВС. Закон і бізнес. 2019. URL: https://zib.com.ua/ua/138640viklyuchna_pravova_problema_yak_pidstava_dlya_peredannya_spr.html (дата звернення: 27.04.2021).
38. *Косович В.* Виключна правова проблема та необхідність розвитку права: загальнотеоретичний аналіз. Право України. 2020. №3. С. 218−232.
39. *Берназюк Я.* Вирішення виключної правової проблеми як спосіб забезпечення однакового застосування норм права. Судебно-юридическая газета. 2019. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/136144-virishennya-viklyuchnoyi-pravovoyi-problemi-yak-sposib-zabezpechennya-odnakovogo-zastosuvannya-norm-prava (дата звернення: 27.04.2021).

References

1. *Lepish N. Ia.* Naukove rozuminnia tlumachennia norm prava. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2015. №4. S.12–24.
2. *Polianskyi Ye. Iu.* Pravova doktryna yak bazysna kontseptsiia prava. Naukovi pratsi NU OIuA. 2015. S. 297–313.
3. *Semenikhin I. V.* Pravova doktryna: zahalnoteoretychnyi analiz / nauk. dop. nauk. red. O. V. Petryshyn ; hol. red. S. H. Serohina ; redkol. Yu. P. Bytiak ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, Nauk.-doslid. in-t derzh. budivnytstva ta mistsevoho samovriaduvannia. Kharkiv : Yurait, 2012. 88 s.
4. *Ievhrafova Ye. P.* Doktrynalne tlumachennia norm prava (zakoniv): pryroda i zdiisnennia. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2010. № 2. S.40–51.
5. *Perevalov V. D.* Pravovaya doktrina: ponyatie i sootnoshenie s inymi bliz'kimi po soderzhaniyu kategoriyami. Rossijskoe pravo: obrazovanie, praktika, nauka. 2019. № 5. S. 42-48.
6. *Shevchenko A. Ie.,* Karmalita M. V. Vplyv pravovoi doktryny na pravotvorchyi protses. Yurydychnyi visnyk. 2015. № 3 (36). S. 52–57.
7. *Semenikhin I.* Do pytannia pro spivvidnoshennia i vzaiemodiiu pravovoi doktryny ta yurydychnoi nauky. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2013. № 3 (74). S. 64-72.
8. *Varych O. H.* Pravova doktryna: tsinnisnyi vymir. Problemy normotvorennia, realizatsii ta tlumachennia norm prava u svitli zahalnovyznanoho pryntsypu verkhovenstva prava : tezy dop. ta povidoml. uchasn. IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Ivano-Frankivsk, 3−4 zhovt. 2019 r.) / za zah. red. I. D. Shutaka. Kharkiv : Pravo, 2019. S. 33–35.
9. *Kartashov V. N.* Teoriya pravovoj sistemy obshchestva: uchebn. posob.: v 2-h t. Yaroslavl': YaRGU, 2005. T. 1. 547 s.
10. *Gadzhiev H. I.* Sudebnye doktriny i effektivnost' pravoprimeneniya. Zhurnal rossijskogo prava. 2019. № 6. S. 14–27.
11. *David R.,* Zhoffre-Spinozi K. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti. Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1998. 400 s.
12. *Hubanov O. O.* Pravova doktryna yak dzherelo prava v mezhakh romano-hermanskoi, anhlosaksonskoi ta relihiino-tradytsiinoi pravovoi simi: porivnialna kharakterystyka. Pravo i suspilstvo. 2015. № 6. S. 9–14.
13. *Habrieva T. Ya.* Tolkovanie Konstitucii RF: teoriya i praktika: diss. … d-ra. yurid. nauk: 12.00.02. Moskva, 1997. 369 s.
14. *Nedil'ko Yu. V.* K voprosu o sootnoshenii doktrinal'nogo i sudebnogo tolkovaniya v pravoprimenitel'noj praktike evropejskih gosudarstv. Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD Rossii. 2016. №.1 (31). S. 16-21.
15. *Arzamasov Yu. G.* Problemy doktrinal'nogo tolkovaniya prava. Vestnik RUDN. Ser. Yuridicheskie nauki. 2016. № 4. S. 9–25.
16. *Abdrasulov E.* Sub»ekty doktrinal'nogo tolkovaniya zakona. Mysl'. 2002. №7. S.60–63.
17. *Krestovska N. M.,* Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava: Elementarnyi kurs. Vydannia druhe. Kharkiv : TOV «Odissei», 2008. 432 s.
18. *Sadovskyi M. M.* Osnovni formalni oznaky doktrynalnoho tlumachennia. Nacional'nyj yuridicheskij zhurnal: teoriya i praktika. 2016. №1. S. 20–24.
19. *Ukrainskyi* indeks naukovoho tsytuvannia. URL: http://uincit.uran.ua/scientists/fronts/about (data zvernennia: 21.04.2021).
20. *Bychkovskyi Ye. L.* Naukovo-praktychnyi komentar: osoblyvosti struktury ta kompozytsii. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser. «Iurysprudentsiia». 2017. № 26. S.11-14.
21. *Iurydychna* entsyklopediia / red. Yu. S. Shemshuchenko [ta in.] ; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv : Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 1998–2004. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JwU_B&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=U=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%A5.%D1%8F20 (data zvernennia: 21.04.2021).
22. *Habrieva T. Ya.* Venecianskaya komissiya kak sub»ekt tolkovaniya nacional'nogo prava. Zhurnal rossijskogo prava. 2016. № 8 (236). S. 5–15.
23. *Karvatska S. B.* Interpretatsiia norm mizhnarodnoho prava: teoretychni ta praktychni aspekty: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv, 2020. 41s.
24. *Kopcha V. V.* Verkhovenstvo prava yak pryntsyp suchasnoi derzhavy. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 2018. № 3 (108). S. 198–212.
25. *Hetmantsev M.* Pravova pryroda vysnovku eksperta v haluzi prava. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2018. № 6. S. 333–337.
26. *Ekspert* z pytan prava u rozghliadi sprav: analiz sudovoi praktyky. Protokol - yurydychnyi internet-resurs. URL: https://protocol.ua/ru/ekspert_ z_pitan_prava_u_rozglyadi_sprav_analiz_sudovoi_praktiki/ (data zvernennia: 28.04.2021).
27. *Mykhailovych D. M.* Ofitsiine tlumachennia zakonu: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv, 2003. 17 s.
28. *Spasybo-Fatieieva I. V.* Doktrynalne tlumachennia. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2006. №1(40). S. 14–25.
29. *Nadezhin G. N.* Doktrinal'noe tolkovanie norm prava: avtoref. diss. na soiskanie uch. stepeni kand. yurid. nauk: 12.00.01. Nizhnij Novgorod, 2005. 25 s.
30. *Popov O. I.* Pravova doktryna ta yii zastosuvannia Verkhovnym Sudom Ukrainy pry perehliadi sudovykh rishen u tsyvilnykh spravakh. Problemy zakonnosti. 2016. Vyp. 132. S. 83−90.

31. *Ofitsiinyi* veb-sait Konstytutsiinoho sudu Ukrainy. URL: https://ccu.gov.ua/storinka/sklad-naukovo-konsultatyvnoyi-rady-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny (data zvernennia: 28.04.2021).
32. *Doktrynalni* pidkhody v diialnosti Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy: zb. materialiv i tez nauk. prakt. onlain-konf. (m. Kyiv, 28 zhovtnia 2020 r). Kyiv : Vaite, 2020. 100 s.
33. *Orzikh M.* Doktryna v diialnosti Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2011. № 4–5. S.57−63.
34. *Mohov R. M.* Sudebnaya doktrina kak istochnik prava. Politika, ekonomika i innovacii. № 4 (21). 2018. S.1−29.
35. *Emelin M. Yu.* Pravovaya doktrina v sisteme istochnikov obshchego prava: na osnove analiza pravovoj sistemy SShA: avtoref. diss. … kand. yurid. nauk: 12.00.01. Saratov, 2015. 32 s.
36. *Ianovska O.* Doktryna zaborony vykorystannia «plodiv otruinoho dereva» ta vyniatky z nei: sudova praktyka Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu v kryminalnykh provadzhenniakh. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/186447-doktrina-zaboroni-vikoristannya-plodiv-otruynogo-dereva-ta-vinyatki-z-neyi-sudova-praktika-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-v-kriminalnikh-provadzhennyakh (data zvernennia: 21.04.2021).
37. *Kozlovska L.* Vykliuchna pravova problema yak pidstava dlia peredannia spravy do VP VS. Zakon i biznes. 2019. URL: https://zib.com.ua/ua/138640viklyuchna_pravova_problema_yak_pidstava_dlya_peredannya_spr.html (data zvernennia: 27.04.2021).
38. *Kosovych V.* Vykliuchna pravova problema ta neobkhidnist rozvytku prava: zahalnoteoretychnyi analiz. Pravo Ukrainy. 2020. №3. S. 218−232.
39. *Bernaziuk Ya.* Vyrishennia vykliuchnoi pravovoi problemy yak sposib zabezpechennia odnakovoho zastosuvannia norm prava. Sudebno-yuridicheskaya gazeta. 2019. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/136144-virishennya-viklyuchnoyi-pravovoyi-problemi-yak-sposib-zabezpechennya-odnakovogo-zastosuvannya-norm-prava (data zvernennia: 27.04.2021).

Шевченко А. Є., Антошкіна В. К. Науково-правова доктрина та її значення у правотлумаченні

У запропонованій статті окреслено основні підходи до розуміння науково-правової доктрини та її конститутивні ознаки, а також вплив на процеси правотлумачення. Автори зауважують, що в науково-правовій доктрині не тільки визначається інструментарій і підходи до тлумачення юридичних текстів, а формуються поняття, категорії, концепції, конструкції, що використовуються законодавцями для створення нормативно-правових актів та суб'єктами права, які мають зрозуміти дійсний сенс правових приписів та реалізувати їх. У роботі висвітлено основні положення, що стосуються особливостей використання доктринальних джерел під час здійснення судового тлумачення у різних правових сім'ях. Визначено характерні ознаки доктринального тлумачення, форми його об'єктивації та взаємозв'язок із судовим тлумаченням. Встановлено, що чинним законодавством передбачені певні способи використання доктринальних положень та результатів доктринального тлумачення в правозастосовній практиці, але даний процес недостатньо відпрацьований і потребує подальшого уточнення.

Ключові слова: науково-правова доктрина, юридичне тлумачення, доктринальне тлумачення, судові доктрини, виключна правова проблема.

Shevchenko A. E., Antoshkina V. K. The scientific-legal doctrine and its influence on the law interpretation processes

The proposed paper outlines the main approaches to understanding of the scientific and legal doctrine and its constitutive features, as well as the influence on the law interpretation processes. The authors note that the scientific and legal doctrine not only defines the toolkit and approaches to the interpretation of legal texts, but forms the definitions, categories, conceptions, constructions which are used by legislators in creating regulations and by subjects of law which have to understand the true meaning of norms contained in such legal acts and implement in practice. The main provisions concerning the peculiarities of the doctrinal sources usage while judicial interpretation in different legal families are highlighted. The characteristic features of doctrinal interpretation, forms of its objectification and interconnection with judicial interpretation are determined. Particular attention is paid to the usage of doctrinal provisions in the legal interpretation by the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court. The main forms in which the results of doctrinal interpretation are used in judicial activity are outlined: the functioning of scientific advisory councils, whose members provide their opinions on complex legal issues; involvement of an expert in the field of law to the court proceedings in certain cases provided by the current legislation. It is noted that during the court hearing of the case while the formation of a legal position the possibility to refer to the opinion of authoritative Ukrainian legal scholars is not typical and acceptable for the domestic legal system. It is noted that many authoritative lawyers, scientists with academic degrees and titles, who are also engaged in scientific activity, have worked and still work as judges, especially of the Constitutional Court of Ukraine. This practice is especially valuable because a judge is able to apply the results of his/her scientific work in interpreting the law in the process of judicial activity and at the same time to use his/her practical experience in scientific research. The authors of the paper cover issues related to the use of «judicial doctrines» and the solution of «exceptional legal issues», which are relatively new to domestic jurisprudence. The interconnection of these concepts with legal doctrine is determined.

It is established that although the current legislation provides for certain ways of using doctrinal provisions and the results of doctrinal interpretation in law enforcement practice, but this process is not developed enough and needs further clarification.

Keywords: scientific-legal doctrine, legal interpretation, doctrinal interpretation, judicial doctrines, exceptional legal problem.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-16

УДК 340.1

Anatolii Yevheniiovych Shevchenko,
Head of the Department of Theory,
History of Law and State and Constitutional Law,
University of the State Fiscal Service of Ukraine,
Doctor of Law, Professor
ORCID: 0000-0003-2663-9892

Serhii Volodymyrovych Kudin,
Professor of the Department of Theory, History of Law
and State and Constitutional Law,
University of the State Fiscal Service of Ukraine,
Doctor of Law, Associate Professor
ORCID: 0000-0003-1396-3212

VARIETY OF THEORETICAL APPROACHES TO LEGAL INTERPRETATION

Problem statement. Legal principles have a significant impact on all spheres of society. Reflecting the most general and universal legal requirements, the principles find their real embodiment in all types of legal practice. They acquire particular importance in the legal interpretation, ensuring its efficiency and quality. Without correct and uniform understanding and clarification of legal prescriptions, neither lawmaking, nor implementation, nor systematization of regulatory legal acts, nor optimal administration of justice, as well as prevention of legal conflicts, which is the most effective way to ensure rights and legitimate interests, are impossible [1, p. 177].

At the same time, there are many points of view of scientists on the nature and function of legal principles, their relationship with the principles of law, especially in the context of interpretive practice. The main ways to solve this problem are reflected in theoretical approaches to legal interpretation. It should be noted that in theoretical science there is no dogmatization of any one approach; we can say that in the conditions of post-non-classical science, different approaches to existing problems are developed, and within the paradigm of comparism, they are perceived on the basis of a pluralism of ideas.

Analysis of recent researches and publications. This topic was addressed by such scientists as N. N. Voplenko, E. Vrublevskiy, D. A. Gavrilov, T. V. Gubaeva, J. Carbonnier, V. N. Kartashov, V. V. Tarasova, A. F. Cherdantsev and others. It should be noted that in their works separate theoretical approaches to the problem of legal interpretation were considered, however, a number of controversial issues related to the substantiation of the definition of the phenomenon of «legal interpretation», interpretation of the structure, elements of this legal phenomenon remained insufficiently developed.

The purpose of the article is to determine the diversity of theoretical approaches to legal interpretation as a reflection of pluralism in modern legal science.

The main results of the research. In pre-revolutionary and modern science, there were and there are four most common approaches to the study of legal interpretation [2, pp. 70-82; 3, pp. 3-8]. The first approach

is that this problem is considered within the framework of legal hermeneutics through the categories «meaning», «understanding», «explanation», «text», «language», «interpretation», «hermeneutic circle», «tradition», and others.

Due to V. N. Kartashov, the value of this approach lies in the fact that the idea of understanding and explanation as a reconstructive process inherent in hermeneutics, during which, in order to correctly understand the purpose and meaning of the text, the interpreter reconstructs it and logically transforms it, allowing one to approach the problem of legal interpretation from a cybernetic and informational standpoint [4, p. 348].

The second approach is called formal dogmatic or static. Its essence is expressed in the fact that the subject of interpretation must strictly and rigorously follow the letter of the law, establish only the meaning of the normative legal act, which was enshrined in it by the law-making body at the time of the publication of the act. Therefore, normative legal acts cannot, through interpretation, adapt to the changing economic, social, political internal and external conditions of public life. This approach, according to E. Vrublevskiy, aims to ensure maximum stability, legal certainty and foreseeability of decisions of bodies applying the law. To achieve this goal, it is necessary to assume that the value of the norm is unchanged, since only such a value of the norm can ensure the implementation of the above stated goal.

The essence of the third, dynamic approach lies in the fact that the subject of legal interpretation adapts a normative legal act to those changes that occur in various social relations. The struggle between dynamic and static approaches in legal interpretation is reflected in the traditionally called objective and subjective theories of interpretation. According to the subjective theory, the purpose of legal interpretation is to establish the «will of the legislator», and according to the objective theory – to establish the «will of the law». These differences are far from formal, because behind each of them lies a certain attitude to legality, an appropriate approach to the interpretation and implementation of law. On the one hand, the need to take into account the stability and formal certainty of law, and on the other, the adaptability of law to real life, to provide significant freedom of the interpreter, to endow the latter, in fact, with lawmaking powers.

A. F. Cherdantsev points out that in relation to this problem it is difficult to unequivocally decide which of the two presented tendencies is good and which is bad. He stresses that «dynamic» trends in practice and interpretation theory do not contribute to the stability of the rule of law. From the point of view of the principles of the rule of law in the presence of modern legislation, dynamic tendencies must certainly be rejected [2, pp. 81-82].

At the same time, on this aspect of the problem, in our opinion, A.F. Cherdantsev admits a certain contradiction. For example, he notes that one cannot justify a deviation from the exact application of the norms of law by references to a rapidly changing situation, to the inability of a normative legal act to promptly follow a rapidly developing life, since the legislator himself, when issuing this act, takes into account the possibility of future changes in social life, its diversity and dynamism, and here the scientist points out that one should not lose sight of certain «elements of dynamism of interpretation that are in the sphere of legality». Thus, the content of an interpreted legal act may change indirectly, when other, logically related normative acts are changed. In addition, the dynamics of the content of normative legal acts can be expressed, in his opinion, also in the use of evaluative terms, the meaning of which is quite variable, depending on the evaluation criteria arising from a specific historical situation.

J. Carbonnier, relying on theoretical and historical sources, showed that the evolutionary method is most often used in the period of social crises and reforms, when the laws of the reformist plan are interpreted broadly, and the conservative ones – restrictively. This method «first came to the fore, then retreated, but always had the same meaning: the interpreter must adapt the law to social changes» [5, p. 311].

The fourth, the so-called activity approach, is that interpretation is considered as a special kind of legal activity aimed at understanding and clarifying the content of legal texts [6, p. 50]. However, one should agree with V. N. Kartashov is that the activity approach as applied to legal interpretation has not been effectively implemented by any of the scientists in their studies. Therefore, the position of those legal scholars who, using the activity approach, consider legal interpretation as a kind of social and legal practice, is more preferable, which allows them to study this problem more deeply and comprehensively, to clearly reveal the concept, structure, content, forms, functions, principles, mechanisms of objective and subjective determination of interpretive practice, as well as other topical issues of important methodological, theoretical, applied and didactic significance. Scientists understand interpretive practice as a special kind of legal activity to establish the content and form of a legal phenomenon, taken in unity with the accumulated interpretive experience [4, pp. 347-414; 7].

This idea of interpretation gave us the opportunity to show how legal principles ensure high quality and efficiency of interpretive activity in the legal system of society, as well as to find out the forms of their expression and consolidation in personal and externally objectified legal experience.

The above approaches to legal interpretation are traditional for legal science. At the same time, the methodological foundations of the study of interpretive practice should be presented much broader and more diverse. When studying it, a comprehensive, integrative approach is required, including logical, linguistic, philosophical, sociological, psychological, axiological, ethical, legal and other substantiation of interpretive practice.

The logical approach makes it possible to establish the content and scope of the concepts «interpretive practice», «legal official interpretation», «subject of interpretive practice», «act of official legal interpretation», «principle of interpretive practice», etc.; formulate their definitions, highlight essential features, classify, for example, the principles of legal interpretation. In this case, logical laws and forms, techniques and rules should be widely used to avoid logical errors and contradictions in theory and practice.

The essence of the linguistic approach was very briefly and aphoristically expressed by the ancient Roman lawyers: «Knowledge of words is the soul of the law». The legal literature correctly notes that the linguistic forms through which legal prescriptions are set forth are at the same time tools of interpretation. Linguistic methodology is aimed not only at the external, but also at the internal form of expression of a word – at the origin of legal terms and concepts, which in many cases help to understand the meaning, content and forms of one or another legal prescription, as they clearly demonstrate the evolution of legal ideas and values, defining legal regulation.

T. V. Gubaeva writes that «in-depth knowledge of the properties of a word helps to comprehend the logic of legal thinking, to thoroughly understand the systemic structure of law and the mechanisms of its impact on the consciousness and behaviour of people, as well as to perfect the skills of interpreting legal norms and the ability to operate with various legal constructions and categories on practice. All this forms the basis of legal professionalism and the most important part of the methodology of jurisprudence» [8, p.13].

The interpretation of legal texts is undoubtedly the most important part of legal linguistics and technology, which are the subjects of independent scientific research [9]. Philologists, specialists in general linguistics and sociolinguistics very often pay attention to the fact that it is possible to correlate the «frozen» texts of normative legal acts with the constantly changing social reality while maintaining the viability and stability of the legal system of society only through changes in the interpretation of these texts by the court and substantiating them in a court decision of the grounds for preference and choice of one type of interpretation or another. That is, in fact, they substantiate the priority in the interpretation of the «spirit of the law» over the «letter of the law», the need in all cases to proceed from the dynamic theory of interpretation of legal texts.

The philosophical approach allows us to consider interpretive practice from the most general, fundamental, worldview positions using the laws of unity and struggle of opposites, the transition of quantitative changes to qualitative ones, denial of negation, categories of dialectics. Studying the mechanism of determination of interpretive practice, the patterns of its emergence, development and functioning, is of particular importance in the study of this problem.

An important role in the study of legal interpretation is played by the sociological approach, in particular, such specific sociological techniques as the analysis of statistical sources and materials of interpretive practice, acts of official interpretation and unofficial documents, the method of observing specific subjects and participants in the interpretation, oral and written interviews, questionnaires, interviewing, study of individual, group and public opinion, factor analysis, modeling, expert assessments, tests, etc.

It is curious that foreign scientists (for example, F. Heck, J. Carbonnier) have long considered legal interpretation as a sociological phenomenon, a sociological interpretation, and the latter in the form of applied sociology. So J. Carbonnier writes: «If it is recognized that it is preferable to legislate in accordance with public opinion than contrary to it, then it is obvious that it is better to interpret laws based on this opinion. ...The difficulty lies in the practical implementation of such an interpretation» [5, pp. 307-318].

In the study of interpretive practice, the psychological approach is clearly underestimated, even in cases where legal interpretation is viewed as a process of clarifying legal prescriptions, intellectual-volitional activity. Due to O. D. Sitkovskaya, «the principle of scientific substantiation of legal regulation also includes the obligation to use the data of psychological science» [10, p. 1].

The need to use psychological means, techniques, ways, methods is due to the fact that in the process of interpretive activity, specific people are involved with certain feelings, emotions, abilities, ideas, attitudes,

will, knowledge, pursuing specific goals and guided in their actions by certain interests, motives etc. The analysis of the mental mechanism of the interpreter's activity will reveal not only the corresponding structural and substantive defects in this mechanism, but will also serve as the basis for a purposeful and conscious increase in the quality and effectiveness of admitted legal explanatory decisions.

The means, techniques, ways and methods that make up the psychological approach are widely used not only in national legal systems, but also in international law. For example, the principles developed by the International Institute for the Unification of Private Law state that when interpreting contracts, the intentions of the parties, the corresponding goals, knowledge, their rationality and other psychological factors must be taken into account (Articles 4.1, 4.2, 4.8, etc.).

The axiological approach allows one to assess various elements and aspects of interpretive practice, to determine the level of their effectiveness and quality in the legal system of society. Therefore, it is no coincidence that many legal scholars speak of a competent legal interpretation as an art, highly intellectual and creative activity, a factor of cultural progress.

The ethical approach is due, firstly, to the fact that law, as an object of legal interpretation, is a deeply moral phenomenon. A lawmaking body, forming certain prescriptions, sometimes deliberately fixes moral requirements in normative legal acts.

Secondly, in the legal literature there is a widespread opinion that the legality and effectiveness of law enforcement acts of judicial, law enforcement and other bodies largely depend on the moral requirements imposed on the employees of the relevant bodies. B. A. Strashun, for example, writes: «The rules of admission to the judiciary should apparently be complicated, paying special attention to checking not only the professional, but also, perhaps even above all, the moral and mental qualities of the applicant» [11, p. 36]. It seems to us that the legal explanatory decisions made also largely depend on the moral qualities of a particular interpreter.

Thirdly, the need to use ethical concepts and categories, techniques and means in interpretive practice is sometimes directly indicated in official and unofficial documents. Thus, the UNIDROIT Principles clearly state that in determining which condition is appropriate, among other factors, good faith and fair business practices must be taken into account.

The essence of the special legal approach is expressed in the fact that in the theory of legal interpretation, many concepts, categories, legal constructions, rules, means, ways, methods, techniques and procedures of cognition, common to fundamental, sectoral, intersectoral, applied and other legal sciences, should be used. , without the involvement of which it is impossible to sufficiently deeply and comprehensively explore the nature of interpretive practice.

A. F. Cherdantsev explains the methodological significance of legal constructions by the fact that when interpreting the norms of law, it (the structure) «gives the direction of the interpreter's thought process, organizes his thoughts, it serves as a frame that is clothed with thoughts obtained in the process of clarifying the norms of law. The use of a legal structure inevitably requires the interpreter to answer the question: how are the elements of a legal structure regulated?» [2, p. 258]. It can be concluded that legal constructions contribute to a deep understanding of the meaning of the rule of law. They help to avoid gaps in knowledge of the content of the rule of law, legally competent and correct resolution of specific cases.

It is possible to single out other (historical, economic, political, mathematical, etc.) approaches, which, together with others, will allow a more complete and objective study of the complex nature of interpretive practice, show the place and role of legal principles in the process of interpreting various legal phenomena, processes and states.

Conclusions.

The variety of approaches to legal interpretation is due to the complexity of the nature of the origin of this phenomenon, the conditions for the development of post-non-classical science, and the recent influence of the paradigm of communism, which presupposes a pluralism of opinions and ideas. There are four traditional theoretical approaches in legal science and legal interpretation. The first involves considering interpretation within the framework of legal hermeneutics. Static is expressed in the fact that the subject of interpretation must strictly and rigorously follow the letter of the law, establish only the meaning of the normative legal act, which was enshrined in it by the lawmaking body at the time of the issuance of the act. The essence of the dynamic approach lies in the fact that the subject of legal interpretation adapts the normative legal act to the changes that occur in various social relations. The activity approach is that interpretation is considered as a special kind of legal activity and practice.

Recently, such approaches have become relevant as logical (allows you to establish the content and scope of concepts, formulate their definitions, highlight essential features, classify), linguistic (aimed not only at the external, but also at the internal form of expression of a word), philosophical (considering interpretive practice from the most general, fundamental, ideological positions), sociological (aimed at analyzing statistical sources and materials of interpretive practice, acts of interpreting documents), psychological (considering legal interpretation as a process of intellectual and volitional activity), value (allows you to assess various elements and aspects of interpretive practice), ethical (studies interpretations through the prism of morality), legal (explores interpretation through concepts, categories, constructions of legal science).

To establish the true nature of legal interpretation, the traditional approaches to science are not enough. A comprehensive, integrative approach is required, which, based on the relevance of intersubject connections, would include different types of non-legal substantiation of the considered phenomenon.

References

1. *Shevchenko A.,* Kudin S. Historical regularities of application of prevention in law. Boston : Primedia eLaunch, 2021. P. 177 – 184.
2. *Cherdantsev A. F.* Interpretation of law and contract. Moscow : Unity-Dana, 2003. 381 p.
3. *Kartashov V. N.* Introduction to the general theory of the legal system of society. Part 4. Interpretive legal practice. Yaroslavl : Yaroslavl State University, 1998. 127 p.
4. *Kartashov V. N.* The theory of the legal system of society. Volume 1. Yaroslavl : Yaroslavl State University, 2005. 547 p.
5. *Carbonnier J.* Legal sociology. Moscow : Progress, 1980. 352 p.
6. *Antoshkina V. K.* Legal research: theoretical and applied aspects : monograph. Vinnytsya, TOV «Tvori», 2020. 420 p.
7. *Polovova L. V.* Functions of interpretation practice. Ulyanovsk : Publishing House of Ulyanovsk State University, 2002. 163 p.
8. *Gubaeva T. V.* Language and law. The art of word control in professional legal practice. Moscow : Norma, 2003. 160 p.
9. *Vlasenko M. A.* Legislative technology: Theory. Experience. Rules : Tutorial. Irkutsk : East Siberian Publishing Company, 2001. 144 p.
10. *Sitkovskaya O. D.* Psychology of criminal responsibility. Moscow : Norma, 1998. 285 p.
11. *Strashun B. A.* Ten years of constitutional rights and freedoms. Journal of Russian Law. 2003. No. 11. P. 33 - 42.

Shevchenko A. Ye., Kudin S. V. Variety of theoretical approaches to legal interpretation

The article explores the variety of theoretical approaches to legal interpretation. It has been determined that the variety of approaches to legal interpretation is due to the complexity of the nature of the origin of this phenomenon, the conditions for the development of post-non-classical science, and the recent influence of the paradigm of comparism, which assumes pluralism of opinions and ideas in legal research. It was found that in modern science there are four traditional theoretical approaches to the essence of legal interpretation. It has been determined that the content of the first approach is revealed within the framework of legal hermeneutics through a number of categories. The essence of the second approach (formal dogmatic or static) is expressed in the fact that the subject of interpretation must strictly and rigorously follow the letter of the law, establish only the meaning of the normative legal act, which the lawmaking body enshrined in it at the time of the publication of the act. That is why normative legal acts cannot, through interpretation, adapt to the changing economic, social, political, cultural internal and external conditions of public life.

It is proved that the essence of the dynamic theoretical approach lies in the fact that the subject of legal interpretation adapts the normative legal act to the changes that occur in various social relations. It was found that there is a contradiction between the dynamic and static approaches in legal interpretation, which is reflected in the traditionally called objective and subjective theories of interpretation. According to the subjective theory, the purpose of legal interpretation is to establish the «will of the legislator», and according to the objective theory – to establish the «will of the law». It has been substantiated that the essence of the activity approach is that interpretation is considered as a special kind of legal activity aimed at understanding and clarifying the content of legal texts.

The authors of this article point out that in order to establish the true nature of legal interpretation, the methodological foundations of the study should be presented much broader and more diverse, and not be limited only to traditional approaches. When studying it, a comprehensive, integrative approach is needed, which, based on the relevance of interdisciplinary relationships, would include logical, language (linguistic), philosophical, sociological, psychological, axiological (value), ethical, legal, historical, economic, political, mathematical and other substantiation of legal interpretation.

Keywords: diversity, theoretical approach, legal interpretation, interpretive practice, integrative approach.

Шевченко А. Є., Кудін С. В. Різноманіття теоретичних підходів до юридичного тлумачення

У статті доведено, що різноманіття підходів до юридичного тлумачення зумовлено складністю природи походження цього феномену, умовами розвитку постнекласичної науки, впливом останнім часом парадигми компарізму. З'ясовано, що існують чотири традиційних теоретичних підходи до сутності юридичного тлумачення. Визначено, що зміст першого підходу розкривається в рамках юридичної герменевтики через ряд категорій. Суть формально-догматичного виражається в тому, що суб'єкт тлумачення повинен неухильно дотримуватися букви закону.

Доведено, що сутність динамічного теоретичного підходу полягає в тому, що суб'єкт юридичного тлумачення адаптує нормативний правовий акт до тих змін, які відбуваються в різноманітних суспільних відносинах. Обґрунтовано, що сутність діяльнісного підходу, полягає в тому, що тлумачення розглядається як особливий різновид юридичної діяльності, спрямований на пізнання і роз'яснення змісту правових текстів.

Автори даної статті вказують, що для встановлення справжньої природи юридичного тлумачення методологічні основи дослідження повинні бути представлені набагато ширше і різноманітніше, і не обмежуватися тільки традиційними підходами. При його вивченні необхідний комплексний, інтегративний підхід, який би включав логічне, мовне, філософське, соціологічне, психологічне, ціннісне, етичне, юридичне та інше обґрунтування юридичного тлумачення.

Ключові слова: різноманіття, теоретичний підхід, юридичне тлумачення, інтерпретаційна практика, інтегративний підхід.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-17

УДК 340.1

Данило Юрійович Акуленко,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту теорії держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
асистент з юридичних питань
Представництва Бейкер і Макензі Сі Ай Ес Лімітед
ORCID: 0000-0002-7410-8255

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. Усвідомити сутність поняття «держава» неможливо без врахування поняття громадянського суспільства, оскільки ці повністю взаємозалежні явища не тільки формують одне одного, але і за своєю суттю є відображенням багатьох аспектів суспільного життя. Можна наважитись сказати, що більший пласт економічних, культурних, сімейних та релігійних відносин, з яких складається громадянське суспільство, в змозі розвиватися і є одночасно майданчиком для взаємодії суб'єктів правовідносин задля реалізації своїх приватних інтересів шляхом здійснення дій на власний розсуд. Існування громадянського суспільства та його постійниа адаптація відповідно до сучасних реалій є першочерговим завданням для подальшого формування правової, демократичної та соціальної держави, що в свою чергу є відображенням Копенгагенських критеріїв членства в Європейському Союзі, які мають бути дотримані для повноцінної інтеграції в сім'ю розвинених Євродержав.

Необхідність громадянського суспільства – загальновизнаний факт. Втім, наразі в наукових і політичних колах триває дискусія стосовно сутності громадянського суспільства та його місця в сучасному формуванні правової доктрини задля забезпечення всіх прав людини і громадянина та захисту від надмірного тиску з боку держави. Отже, наразі вдосталь і прихильників, і противників надання громадянському суспільству простору у структурі публічної влади та його участі у публічно-правовому процесі: саме це і зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Дослідження проблематики створення, формування і розвитку громадянського суспільства розглядали в роботах: Н. М. Оніщенко, Т. С. Подорожної, С. В. Пєткова, О. В. Скрипнюка, С. О. Сунєгіна, О. Г. Івченка, В. Б. Авер'янова, О. Ю. Амосова, Н. С. Артамонової, О. О. Олейнікової, А. М. Дробязко, В. Д. Бакуменка, О. Ю. Оболенського, Н. М. Мельтюхової, В. Я. Малиновського та ін. дослідників. Варто відзначити, що найбільша увага сконцентрована на безпосередньому створенні умов для розвитку такого суспільства, що в свою чергу призводить до вимушеного ставлення до інституту громадянського суспільства як до простору для виключно теоретичного дослідження. Водночас неможливо применшувати вагу і корисність вищезгаданого наукового надбання, що разом із умовами динамічності, в якомих громадянському суспільстві доводиться існувати, ідентифікують тему як таку, що не втратила своєї важливості і актуальності.

Формулювання мети статті. Головною ціллю і завданням дослідження є розкриття змісту процесу формування громадянського суспільства в умовах сьогодення, а також узагальнення можливих підходів такого розвитку, за допомогою яких можна визначити істотність громадянського суспільства як такого та його місця в сучасній правовій державі, якою Україна, можливо, ще не є, але якою приречена стати в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи сутність поняття громадянського суспільства, можна помітити, що воно має глибокі історичні витоки. Одними з перших згадок про значення цього інституту мали місце в історіографії більш ніж дві тисячі років тому. Ще у теоріях Арістотель та Платон розглядали людину як частину держави, а відсутність приватних інтересів у людей – як наслідок підпорядкування таких інтересів вищому суспільному та/або державному благу. Ніколо Макіавеллі в свою чергу вважав, що держава є вищим втілення людського духу, а метою людського існування, його ціллю і завданням є праця на користь такої держави. Макіавеллі розрізняє державу і громадянське суспільство, а також політичну (публічну) і цивільну (приватну) сфери суспільного життя. Томас Гоббс так само використовував термін «громадянське суспільство». З одного боку, він стверджує, що громадянське суспільство не обмежене законом і звичаями. З іншого – він вважав, що держава здатна і намагається підпорядкувати собі все і вся, і через поняття «громадянське суспільство» показує, що воно саме підкоряється державі. Основоположник лібералізму Джон Локк один з перших визначив особу вищою за суспільство та державу, а свободу такої особи – за будьякі цінності будь-якої держави. Активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», він фактично проголошує перевагу суспільства над державою. На його думку, суспільство з'явилося до появи держави і є більш значущим та більш довговічним, ніж держава. Деструкція держави не здатна спричинити зникнення суспільства, в той чай, як жодна держава не вистоїть у разі деструкції суспільства. Шарль Монтеск'є так само поділяв державу і суспільство. Громадянське суспільство виникає до держави, наслідком якого вона фактично і є, а завданням якої є запобігання і нейтралізація насилля між індивідами. виростає з громадянського суспільства, щоб запобігти або нейтралізувати вороже відношення людей одне до одного. Жан-Жак Руссо також характеризує громадянське суспільство як таке, що перетворюється в державу, але тільки за допомогою суспільного договору. Саме він сформулював поняття громадянського суспільства. І цим принципово новим терміном збагатив погляд на взаємодію держави та суспільства як такого. Німецький філософ Г. Гегель вважав:

– громадянське суспільство є сукупністю індивідів, що задовольняють за допомогою праці свої повсякденні потреби;

– основою громадянського суспільства є приватна власність;

– рушійною силою історичного прогресу є не громадянське суспільство, а держава, яка захищає людину від випадковостей, забезпечує справедливість і реалізує загальність інтересів;

– громадянське суспільство та індивід підпорядковані державі, бо саме воно інтегрує окремих індивідів і їх групи в органічну цілісність;

– небезпека існування всеосяжної держави полягає в тому, що воно поглинає громадянське суспільство і не прагне гарантувати громадянам їх права і свободи [1, с. 193].

К. Маркс вказував на обмеженість концепції Гегеля про взаємостосунки громадянського суспільства і держави. Полемізуючи з Гегелем, він не протиставляв державу громадянському суспільству, але доводив, що державна влада не повинна нав'язувати свою волю останньому. Держава, здійснюючи владні функції, повинна спиратися на потреби та інтереси громадянського суспільства, розумно виражати і захищати їх, шукати варіанти зближення, подолання виникаючих суперечностей. Марксисти розглядали взаємини між державою і громадянським суспільством як відносини між публічною владою та індивідуальною свободою. Поняття і сутність громадянського суспільства. Історично громадянське суспільство прийшло на зміну традиційному, кастовому, в якому держава практично уособлювала майнові класи і була відособлена від основної маси населення. Громадянське суспільство по суті своїй буржуазне: його основою є вільний індивід, незалежний від влади і форм колективного життя. Найістотніша передумова його свободи – інститут приватної власності, що формує розвинуту цивільну самосвідомість. Відособлення громадянського суспільства від держави відбувалося в процесі ліквідації станової нерівності і роздержавлення суспільних відносин. Початок даному процесу поклав формування представницької держави, яка виступає від імені всього населення. Головними передумовами громадянського суспільства є:

– законодавче закріплення юридичної рівності людей на основі наділення їх правами і свободами; – юридична свобода людини, обумовлена матеріальним благополуччям, свободою підприємництва, наявністю приватної власності, яка є економічною основою цивільного суспільства [2, с. 117];

– створення механізмів саморегуляції і саморозвитку, формування сфери невладних відносин вільних індивідів, що володіють здатністю і реальною можливістю здійснювати свої природні права.

Власне термін «громадянське суспільство» використовується як в широкому, так і у вузькому значеннях. В широкому значенні громадянське суспільство включає всі соціальні структури і від-

носини, які безпосередньо не регулюються державою. Воно виникає і змінюється в ході природно-історичного розвитку як автономна, безпосередньо не залежна від держави сфера. При такому підході громадянське суспільство сумісно не тільки з демократією, але і з авторитаризмом, і лише тоталітаризм означає його повне, а частіше часткове поглинання політичною владою [3, с. 242]. У вузькому значенні – це суспільство на певному етапі свого розвитку, коли воно виступає соціально-економічною основою демократичної і правової держави. Сучасне розуміння громадянського суспільства в політології переважно виходить з цього вузького значення. Громадянське суспільство – це сукупність міжособових відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави, а також розгалужена мережа незалежних від держави суспільних інститутів, реалізуючи індивідуальні і колективні потреби. Йому притаманні характерні ознаки:

– розмежування компетенції держави і суспільства, незалежність інститутів громадянського суспільства від держави в рамках своєї компетенції;

– демократія і плюралізм в політичній сфері;

– ринкова економіка, основу якої складають недержавні підприємства;

– середній клас як соціальна основа громадянського суспільства;

– ідеологічний і політичний плюралізм;

– правова держава, пріоритет прав і свобод індивіда перед інтересами держави;

– свобода слова і засобів масової інформації;

У сучасній політології громадянське суспільство розглядається як складна і багаторівнева система невладних зв'язків і структур. Така система включає:

1) всю сукупність міжособових відносин, які розвиваються зовні кордонів і без втручання держави;

2) розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізовують повсякденні індивідуальні і колективні потреби.

Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, остільки і сфери громадянського суспільства мають визначену підпорядкованість, яку можна виразити таким чином:

I. рівень міжособових взаємодій – це базові (первинні, вітальні) потреби в їжі, одязі, житлі і т. д., забезпечуючі життєдіяльність індивідів. Вони задовольняються завдяки виробничим відносинам і реалізуються через такі суспільні інститути, як професійні, споживацькі та інші об'єднання та асоціації;

II. рівень міжособових взаємозв'язків – це потреби в продовженні роду, здоров'ї, вихованні дітей, духовному вдосконаленні, інформації, спілкуванні тощо, які реалізують комплекс соціокультурних відносин (включаючи релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємодії) в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні і наукові установи, творчі спілки, спортивні товариства тощо;

III. рівень, вищий рівень міжособових відносин складають потреби в політичній участі, пов'язані з індивідуальним вибором на основі політичних переваг і ціннісних орієнтацій. Політичні переваги індивідів і груп реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів тощо [5, с. 125].

Отже, громадянське суспільство є системою, в якій переважають горизонтальні зв'язки і відносини, що самоорганізовується і саморозвивається. В державі ж переважаючими є вертикальні зв'язки. В основі функціональної взаємодії громадянського суспільства і правової держави лежить принцип єдності і боротьби протилежностей. З одного боку, вони ніби протистоять один одному, а з іншого – вони неможливі один без одного. Таку ж думку поділяють Н. М. Оніщенко та С. О. Сунєгін, які вважають, що відносини особи та держави мають будуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальним перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином [5, с. 3].

Висновки. Узагальнюючи все вищевикладене, можна дійти висновку, що: по-перше, інститут громадянського суспільства є за своєю суттю надзвичайно важливим феноменом і предметом уваги для науковців протягом останніх кількох століть, а підвалини розуміння і функціонування такого суспільства закладені і сформульовані ще філософами та мислителями минулого.

По-друге, громадянське суспільство існує виключно в дуалістичній формі і сформоване з двох структурних елементів: публічно-політичного і приватного компонентів.

По-третє, так чи інакше, але в сьогоденні формування громадянського суспільства є фундаментом існування демократичної, соціальної, правової держави.

Список використаних джерел

1. *Проблеми* формування громадянського суспільства та правової держави: історія та сучасність : зб. ст. / [З. О. Возна та ін. ; ред. кол. : З. В. Священко, В. В. Сокирська]; Умань. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, Ін-т філології та суспільствознав., Іст. ф-т ; Каф. всесвіт. історії та правознав. – Умань : [Жовтий], 2010. – 193 с.
2. *Богомолова К. С.* Правові основи формування іміджу державного службовця / К. С. Богомолова, А. Ф. Гацько // Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. – Вип. 174. – Харків : ХНТУСГ, 2016. – С. 117-128.
3. *Bermeo N.* Civil Society after Democracy: Some conclusions // Berneo N., Nord P. (eds): Civil Society before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe. – New York : Lanham, MD: Rowman& Littleeld, 2000. – P. 237–260.
4. *Краля В. Г.* Розвиток підходів до проєктування організаційних структур управління підприємств та їх об'єднань / В. Г. Краля // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства. ж. Економіка випуск 171, с. 124–135.
5. *Держава* і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 64. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – 504 с.
6. *Caiden G.* The Dynamics of Public Administration. – Hinsdale : Dryden Press, 2001.

References

1. *Vozna Z. O.* et al. (2010). Problemy formuvannia hromadianskoho suspilstva ta pravovoi derzhavy: istoriia ta suchasnist [Problems of formation of civil society and the rule of law: history and modernity]. Z. V. Svjashhenko, V. V. Sokyrs'ka (Eds.). Uman, p. 193 [in Ukrainian].
2. *Bohomolova K. S.* (2016). Pravovi osnovy formuvannya imidzhu derzhavnoho sluzhbovtsya [Legal basis for forming the image of a civil servant]. Visnyk KhNTUSH. Seriia : «Ekonomichni nauky» – Bulletin of the Kharkiv National Technical University of Rural Economy named after Petr Vasilenko: Economics, Issue 174, pp. 117-128 [in Ukrainian].
3. *Bermeo N.,* & Nord P. (eds.). (2000). Civil Society after Democracy: Some conclusions. Civil Society before Democracy. Lessons from NineteenthCentury Europe. New York : Lanham, MD: Rowman& Littleeld, P. 237-260 [in English].
4. *Kralya V. H.* (2016). Rozvytok pidkhodiv do proektuvannya orhanizatsiynykh struktur upravlinnya pidpryyemstv ta yikh ob'yednan' [Development of approaches to designing organizational structures for managing enterprises and their associations]. Visnyk KhNTUSH. Seriia : «Ekonomichni nauky» – Bulletin of the Kharkiv National Technical University of Rural Economy named Petr Vasilenko: Economics, Issue 171, pp. 124-135 [in Ukrainian
5. *State* and law: Collection of scientific works. Legal and political sciences. Issue 64. – K . : Institute of State and Law. V. M Koretsky NAS of Ukraine, 2014. – 504 p.
6. *Caiden G.* (2001). The Dynamics of Public Administration. Hinsdale : Dryden Press [in English].

Акуленко Д. Ю. Формування громадянського суспільства в умовах сьогодення

У статті наведені теоретичне узагальнення і завдання розкриття змісту процесу формування громадянського суспільства в сучасних умовах, а також узагальнення теоретичних підходів та визначення на їх основі сутності такого суспільства та його функцій. Стаття містить аналіз поняття громадянського суспільства з урахуванням сучасного трактування. Висвітлені окремі проблеми становлення, розвитку громадянського суспільства крізь призму необхідності існування такого суспільства для забезпечення України як демократичної, соціальної, правової держави. Запропоновано способи становлення громадянського суспільства відповідно до взятого обов'язку держави перед громадянами щодо розвитку країни на європейських рейках.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, механізми, плюралізм, саморегуляція.

Akulenko D. U. Formation of civil society in modern conditions

The article presents a theoretical generalization and the task of revealing the content of the process of formation of civil society in modern conditions, and determination of the essence and modern functions of civil society on their basis are presented in the article. The article contains an analysis of the concept of civil society taking into account the modern interpretation. Highlighted problems of formation and development of civil society through the prism of the need for the existence of such a society to ensure Ukraine as a democratic, social, legal state are highlighted. Ways of formation of a civil society according to the undertaken duty of the state before citizens concerning development of the country on the European rails are offered.

Keywords: civil society, public administration, state management, state, mechanisms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-18

УДК 340.1

Богініч Олег Леонідович,
старший науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5230-9366

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА ЯК ПРОБЛЕМА ЮРИДИЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Постановка проблеми. Поняття юридичної герменевтики ще донедавна була terra incognita для науковців колишнього Радянського Союзу. Її розглядали у якості похідної від такої течії західної філософії, як філософська герменевтика. Оскільки цей філософський напрямок пов'язувався з авторами, які працювали на той час на «ворожому» заході, то всі напрацювання в цій сфері автоматично не сприймалися вітчизняною гуманітарною наукою взагалі та юридичною зокрема.

Між тим, методологічний плюралізм з розпадом колишнього СРСР завоював свої позиції в царині наукових підходів до дослідження суспільної практики і проблематика юридичної герменевтики набула своєї актуальності для вітчизняних дослідників. В першу чергу – саме для працівників теоретичної галузі (теоретиків права), оскільки без розробки моделей тлумачення права неможливо забезпечити в державно організованому суспільстві ефективність механізму правового регулювання, куди входять правотворчість, правореалізація та правозастосування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед авторів, які працювали та працюють у зазначеній сфері наукового пошуку, багато як вітчизняних, так і закордонних авторів. Це, зокрема, філософи М. Гайдеггер, Х.-Г. Гадамер, П. Рікьор, дореволюційні та сучасні юристи-науковці Ф. Савіньї, Г. Пухта, Г. Ф. Шершеневич, А. С. Піголкін, А. В. Поляков, Ю. Л. Власов, Б. В. Малишев тощо. Не дивлячись на досить потужні розвідки з цього питання, малодослідженими є аспекти тлумачення права саме на стадії законотворчості, а вже потім на стадії правореалізації.

Мета дослідження. Дослідити окремі проблеми тлумачення права від його трансформації (формування) у приписи позитивного права до його реалізації у суспільних відносинах.

Методи дослідження. Методи дослідження, які плануються застосувати при виконанні завдання цієї статті, будуть наступними: діалектичний, історичний, порівняльний, формально-юридичний.

Основні результати дослідження. За спільною думкою багатьох науковців тлумачення права взагалі та норм права зокрема передбачає наявність такої інтелектуальної операції, як розуміння [1, с. 296; 2; 3]. До М. Гайдеггера поняття «розуміння» використовувалось як метод пізнання, після нього, використовуючи його праці, наука стала дотримуватись іншого погляду на зазначену категорію, розуміючи під нею вже її онтологічний статус. Так, на думку В. С. Малахова, за Гайдеггером, категорія розуміння – це не спосіб пізнання людиною світу, а спосіб її буття в світі і має онтологічний (а не психологічний, гносеологічний чи логічний) характер, випереджаючи будь-яку людську активність в якості передбачення (передрозуміння) [4, с. 518]. Зазначена методологічна теза має важливе значення для нашого дослідження, оскільки саме право також має онтологічний статус, тобто статус буття у світі, зокрема його соціальному вимірі.

Право як різновид порядку, який існував у зовнішньому світі, здавна хвилював людство. Його розуміння виводили з загального порядку Всесвіту. Останній зазвичай пов'язували з такими постатями та явищами, як Брахман, Дао, Логос, Світовий розум тощо. Щоб їх осягнути, мислителі свій шлях розпочинали з визначення першооснови цих феноменів. Зокрема у стародавній Греції, з точки зору одних, цієї основою був світ ідей (Піфагор, Платон), з точки зору інших – світ матеріальних речей (Демокрит, Геракліт, Епікур). Зрозуміло, що всі ці феномени проходили через свідомість людини, яка потім отримала назву правосвідомості. В зв'язку з цим ґенеза правосвідомості визначалась з урахуванням цього поділу на духовний та матеріальний світи, знаходячи свої витоки відповідно у ідеальному або матеріальному вимірах. Якщо для представників ідеальної

течії, яка пізніше набула статусу філософської системи – ідеалізму, правосвідомість виконувала рефлексивну роль, досліджуючи власний зміст, то для представників матеріалізму – другої філософської системи, що виникла на підставі вищезазначеного поділу, правосвідомість здійснювала пізнавальну функцію зовнішнього світу [5, с.189]. В зв'язку з цим право вивчалось або як породження та матеріалізація світу ідей (Платон), абсолютної ідеї (Гегель), або як відтворення в ідеальній формі (образ) фактичних матеріальних відносин.

Але, як зазначалось вище, сьогодні право розуміється не тільки як зліпок з матеріальних відносин, яке через норми права впливає на суспільні відносини, а право також розглядається у якості певних матриць (образів права), які знаходяться у свідомості індивідів, що творчо застосовують їх при оцінці тих чи інших відносин як правових. Таким чином, спостерігаємо певний синтез цих двох підходів для розуміння права. Як справедливо з цього приводу зазначає М. Цимбалюк, «… нова посткласична наукова парадигма вимагає розглядати світ в єдності об'єктивно-матеріального та суб'єктивно-ціннісного. Інакше кажучи, людське буття – це інтегральні єдність матеріального та духовного» [6, с. 37].

Зазначений синтез у філософії пов'язувався з недосконалістю класичної теорії відображення як пізнавального процесу, ігноруванням активної ролі суб'єктивного чинника у такому процесі. Так, на думку Л. А. Мікешиної, «У класичній теорії відображення є наступники в вигляді сучасних епістеміологічних концепцій, які відрізняються від класики досвідом моделювання пізнавального процесу в категоріях інтерсуб'єктивного, дискурсивного сприйняття та оцінки явищ, що спостерігаються. В цих когнитивних практиках досить вірно стверджується, що дзеркального точного відображення дійсності в свідомості суб'єкта пізнання досягти практично неможливо, можна лише максимально наблизитись до істини, інтегруючи думки багатьох із тих, хто бере участь у пізнавальному процесі, при цьому намагаючись не стільки скопіювати явище, що вивчається, скільки зрозуміти його глибинну сутність» [7, с.16].

Глибинну сутність права, з нашої точки зору, слід визнати як порядок, причому примусовий порядок. Але порядок не будь-який, а порядок, який ставить собі за мету реалізацію у стосунках між людьми таких цінностей, як добро та справедливість. Якщо герменевтика – це реконструкція об'єктивованих смислових інтенцій, то юридична герменевтика – це пошук в бутті людини, соціуму вищезазначених цінностей права та їх подальша формалізація у писаному праві. Таким чином, тлумачення права в широкому розумінні – це знаходження в матеріальних та/або духовних сферах його власних ціннісних підстав та подальше впровадження знайденого у реальні суспільні відносини через відповідні процедури правотворчості та правореалізації.

Але для того, щоб наблизитись до сутності процесу тлумачення права, як справедливо зауважують А. І. Овчинніков та С. П. Овчиннікова, слід почати з аналізу створення правових норм – норм, які згодом повинні бути витлумачені. На етапі правотворчості основною функцією правового мислення є типізація соціальних дій [8]. Зрозуміло, що у таких галузях, як кримінальне та цивільне право, можливість типізації соціальних дій (відносин) є достатньо легким завданням з огляду на великий шлях, які пройшли ці галузі з розвитком людської цивілізації та набуттям у зв'язку з цим останніми своїх усталених форм. Тому тлумачення права у таких галузях, пошук їх ціннісних підстав не складно буде здійснити при формулюванні відповідних приписів права.

Що стосується, наприклад, таких галузей (підгалузей) публічного права, як фінансове та бюджетне право, то це здійснити буде набагато важче. Зазначене випливає, по-перше, з відносно «молодого» віку зазначених галузей, по-друге, з труднощів, пов'язаних з екстраполяцією основних правових цінностей на суспільні відносини, що становлять предмет їх регулювання.

Саме тут в нагоді, на наш погляд, стане такий спосіб тлумачення права, як телеологічний. На думку Б. В. Малишева, телеологічний спосіб тлумачення передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети. При цьому метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації норми права [9, с. 8]. Хоча автор при визначенні поняття «телеологічний спосіб тлумачення» звертається для прикладу до норми права, на нашу думку, цей висновок можна поширити на все право як явище об'єктивної дійсності. Такої ж думки дотримується В. І. Крусс, коли стверджує, що юридичною герменевтикою називають юридичну техніку в широкому значенні, яка має спільне завдання розуміння та надання об'єктивних властивостей праву [10, с. 86].

Вище зазначалось, що основною цінністю права, його метою при опосередкуванні суспільних відносин є досягнення результатів, які можуть бути ідентифіковані як справедливі і такі, що від-

повідають моральним засадам добра. Наприклад, з нашої точки зору, таким засадам відповідає зміст ст. 3 Конституції України, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зазначена цінність (людини, її природних прав) символізує людиноцентричність правових систем, де вони визнаються шляхом закріплення у основних законах. В основі цих глибинних духовних цінностей права, відповідно до їхніх сучасних концепцій, лежить ідея людської гідності, визначальними для втілення, забезпечення і захисту якої є невідчужувані права людини. Саме вони є першеджерелом права. Вказані іманентно властиві праву сутнісні цінності (атрибути) визначають передусім його цінність як соціального явища [11, с. 148].

Водночас цінності зокрема знаходять свою реалізацію в принципах права. Як слушно зауважує М. І. Козюбра, найважливішим виразом правових цінностей є принципи права, які можна розглядати як концентрований і певною мірою раціоналізований (через конкретизацію) прояв основної мети і внутрішньої властивості права – справедливості. Серед них є такі, що характеризують формальну справедливість (наприклад: «до однакових правових ситуацій потрібно ставитись однаково», «аналогічній справі – аналогічне рішення» тощо); змістовну справедливість (наприклад: принцип пропорційності, що передбачає досить широкий спектр дії – від встановлення рівноваги між конфліктуючими інтересами, збалансованості повноважень органів державної влади до адекватності міри винагороди мірі праці, покарання злочину тощо); процедурну справедливість (наприклад: «кожна сторона має бути вислуханою», «суддя має бути неупередженим» тощо) [11, с. 149-150].

Таким чином, очевидно, що цінності, іманентно властиві праву, та загальні правові принципи є надійним орієнтиром при регулюванні суспільних відносин, які не мають ознак типовості, повторюваності, не мають давньої історії опосередкування правом. А тому в наведених нами раніше прикладах зі сфери фінансового та бюджетного права для законодавця є чіткий дороговказ – цінності та принципи права, дотримання яких в процесі правотворчості дозволить останньому з високою долею вірогідності ідентифікувати прийняті ним нормативно-правові акти як такі, що ґрунтуються на правових засадах. В зв'язку з цим слід погодитись з думкою, що некласична теорія пізнання, в якій мислення розглядається передусім як процес творення сенсу або розуміння, що відбувається в єдності різних видів пізнання – чуттєвого, інтуїтивного і раціонального, більш адекватна природі інтелектуальної діяльності в ході розуміння права, що має яскраво виражену практичну компоненту [8].

Ми розглянули широке розуміння тлумачення права, водночас, як відомо, існує вузьке тлумачення – тлумачення правових норм, тобто певного об'єктивованого у приписах чинного законодавства тексту. Потреба в інтерпретації правових приписів обумовлена можливістю неоднакового розуміння правових норм та неадекватній їх реалізації в процесі правозастосування [12].

Зазначений напрямок тлумачення в науці є більш відомим. Щодо нього існують порівняно усталені погляди науковців. Так, більшість з них розрізняють лінгвістичний (мовний), логічний, історичний, системний, телеологічний способи тлумачення норм права [13, с. 8]. Також автори майже однаково підходять до визначення їх (способів тлумачення) змісту, під яким розуміють наступне: лінгвістичний (ґрунтується на аналізі окремих слів, лексичного зв'язку між словами, в тому числі з урахуванням правил граматики, синтаксису і т. ін.); логічний (ґрунтується на використанні логічних прийомів, зокрема таких, як аналіз і синтез, умовиводи, висновки по аналогії, висновки від протилежного тощо для з'ясування смислу правової норми); історичний (допомагає встановити смисл правової норми, виходячи з історичних обставин її прийняття); системний (ґрунтується на тому, що кожна норма взаємодіє з іншими і смисл статті (пункту) правового акта розкривається після звернення до інших статей (пунктів); телеологічний (ґрунтується на виявленні цілей видання акта, як безпосередніх, так і перспективних, кінцевих); спеціальне юридичне тлумачення (ґрунтується на вивченні техніко-юридичних прийомів вираження волі законодавця) [14, с.75].

При всій важливості зазначених способів тлумачення права, ми хотіли б звернути увагу на саме телеологічний спосіб, який, з нашої точки зору, повинен грати основну роль при тлумаченні спірних або малозрозумілих приписів законодавства. В літературі, надаючи належне такому способу тлумачення, разом з тим стверджують, що в Україні телеологічний спосіб посідає місце допоміжного інструмента тлумачення у випадках, коли мовний, логічний та системний способи не дають змоги розкрити або смисл однієї із структурних частин норми права (форма, зміст, мета норми пра-

ва), або смисл норми права в цілому. Телеологічний спосіб тлумачення має додатковий характер, оскільки мета норми права у більшості випадків може бути розкрита через аналіз форми та змісту норми права, які виступають засобами для її (мети) досягнення [9, с.13].

Ми не згодні з такою позицією, оскільки, по-перше, сам автор кількома рядками нижче стверджує протилежне («Телеологічний спосіб тлумачення є основним напрямом пізнання цінностей, що закладені у нормативну структуру права»), по-друге, мета (ціль нормативно-правового акта) при герменевтичному тлумаченні визначає, як відомо, загальне розуміння тексту, без якого неможливо розтлумачити його складові частини, якими є окремі норми. Отже, тут має місце методологічний недолік.

Взагалі, на нашу думку, ті автори, які герменевтичний спосіб тлумачення норм права ставлять поряд з вищезазначеними як самостійний, роблять помилку [16]. І лінгвістичний (мовний), логічний, історичний, системний, телеологічний способи тлумачення норм права мають собі за мету з'ясування сенсу правової норми, яка тлумачиться. Отже, всі вони охоплюються поняттям юридичної герменевтики пошуком ціннісних правових підстав (об'єктивного права) буття людини.

І більше того. Ми згодні з думкою А. В. Васюка, що на сучасному етапі розвитку відбувається процес формування нового, такого, що має активний розвиток, напрямку юридичної науки з тенденцією до формування нової інтегративної концепції герменевтичного праворозуміння. Цей тип праворозуміння зобов'язаний дати цілісне уявлення про право, подолавши обмеженість соціологічних, історичних, юридичних та інших підходів до нього. За допомогою герменевтичних способів ми зможемо «узгодити одиничне і загальне, приватне і соціальне, ірраціональне і раціональне», а в цьому і полягає призначення правового мислення [12].

Висновки. Тлумачення права можна розглядати в вузькому та широкому розумінні. В широкому – як аналіз правових підстав, іманентно властивих праву, що потребують свого опосередкування у позитивному законодавстві. Це всі основні цінності права, що, зокрема, знаходять свій вираз у його принципах. У вузькому – тлумачення норм права, які вже знайшли свою фіксацію у писаному праві. Серед останніх загальновідомі та загально визнані способи тлумачення, серед яких автор як провідний виділяє телеологічний. Саме він відповідає методології юридичної герменевтики, оскільки мета (ціль) норми права при герменевтичному тлумаченні визначає загальне розуміння її змісту, без якого неможливо адекватно розтлумачити його складові частини, які зазвичай містяться у гіпотезі або диспозиції правової норми.

Список використаних джерел

1. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права : В 2 т. – Москва, 1995. – Т. 2. – 296 с.
2. *Александрова Л. Н.* Толкование юридических норм и его влияние на судебную практику. [Електронний ресурс]. – //Режим доступу: https:file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3/Downloads/tolkovanie-yuridicheskih-norm-i-ego-vliyanie-na-sudebnuyu-praktiku.pdf (дата звернення 25.04.2021).
3. *Харитонов Л. А.* Герменевтический подход к толкованию правовых норм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.procuror.spb.ru/k826.html (дата звернення 25.04.2021).
4. *Малахова В. С.* Понимание //Философский словарь. – Москва : Республика современник, 2009. – 845 с.
5. *Козаченко В. М.* Правова свідомість: історичний та логічний контекст / В. М. Козаченко // Альманах права. – 2018. – № 9. – С.189-193.
6. *Цимбалюк М. М.* Онтологія правосвідомості : теорія та реальність : [монографія] / М. М. Цимбалюк. – Київ : Атіка, 2008. – 288 с.
7. *Микешина Л. А.* Философия познания. Полемические главы. – Москва, 2002. – 236 с.
8. Овчинников А. И., Овчинникова С. П. Современная теория толкования права: классический и неклассический подходы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-teoriya-tolkovaniya-prava-klassicheskiy-i-neklassicheskiy-podhody/viewer. (дата звернення 25.04.2021).
9. *Малишев Б. В.* Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти // Адвокат. – 2011. – № 10. – С. 7-14.
10. *Крусс В. И.* Юридическая техника – юридическая герменевтика – конституционный порядок / Проблемы юридической техники сб. статей / Под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород. – 2000. – 187 с.
11. *Козюбра М. І.* Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій / М. І. Козюбра // Право України. – 2017. – № 11. – С.142-164.
12. *Васюк А. В.* Юридическая герменевтика как научное направление правоведения. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskaya-germenevtika-kak-nauchnoe-napravlenie-pravovedeniya/viewer. (дата звернення 25.04.2021).

13. *Александрова Л. Н.* Толкование юридических норм и его влияние на судебную практику. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/tolkovanie-yuridicheskih-norm-i-ego-vliyanie-na-sudebnuyu-praktiku/viewer (дата звернення 25.04.2021). Малишев Б. В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти / Б. В. Малишев // Адвокат. – 2011. – № 10. – С. 7-14; Султанова С. Толкование норм права как важный фактор правильного правоприменения. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/tolkovanie-norm-prava-kak-vazhnyy-faktor-pravilnogo-pravoprimeneniya/viewer. (дата звернення 25.04.2021).
14. *Морозова Л. А.* Теория государства и права. Учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Российское юридическое образование, 2010. – 384 с.
15. *Власов Ю. Л.,* Нагребельний В. П. Тлумачення норм права / Ю. Л. Власов, В. П. Нагребельний // Юридична енциклопедія. – Київ : «Українська енциклопедія» в 6-ти т. – 2006. – т. 6 – 765 с.
16. *Власев И. Н.* Грамматический и системные способы толкования норм права: характер взаимодействия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/grammaticheskiy-i-sistemnyy-sposoby-tolkovaniya-norm-prava-harakter-vzaimodeystviya/viewer. (дата звернення 25.04.2021).

References

1. *Shershenevych H. F.* Obshchaia teoryia prava : V 2 t. – Moskva, 1995. – T. 2. – 296 s.
2. *Aleksandrova L. N.* Tolkovanye yurydycheskykh norm y eho vlyianye na sudebnuiu praktyku. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https:file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3/Downloads/tolkovanie-yuridicheskih-norm-i-ego-vliyanie-na-sudebnuyu-praktiku.pdf (data zvernennia 25.04.2021).
3. *Kharytonov L. A.* Hermenevtycheskyi podkhod k tolkovanyiu pravovыkh norm. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.procuror.spb.ru/k826.html (data zvernennia 25.04.2021).
4. *Malakhova V. S.* Ponymanye //Fylosofskyi slovar. – Moskva : Respublyka sovremennyk, 2009. – 845 s.
5. *Kozachenko V. M.* Pravova svidomist: istorychnyi ta lohichnyi kontekst / V. M. Kozachenko // Almanakh prava. – 2018. – № 9. – S. 189-193.
6. Tsymbaliuk M. M. Ontolohiia pravosvidomosti : teoriia ta realnist : [monohrafiia] / M. M. Tsymbaliuk. – Kyiv : Atika, 2008. – 288 s.
7. *Mykeshyna L. A.* Fylosofyia poznanyia. Polemycheskye hlavы. - Moskva, 2002. – 236 s.
8. *Ovchynnykov A. Y.,* Ovchynnykova S. P. Sovremennaia teoryia tolkovanyia prava: klassycheskyi y neklassycheskyi podkhodы. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-teoriya-tolkovaniya-prava-klassicheskiy-i-neklassicheskiy-podhody/viewer. (data zvernennia 25.04.2021).
9. *Malyshev B. V.* Teleolohichnyi sposib tlumachennia norm prava: zahalnoteoretychni aspekty // Advokat. – 2011. – № 10. – S. 7-14.
10. *Kruss V. Y.* Yurydycheskaia tekhnyka – yurydycheskaia hermenevtyka – konstytutsyonnыi poriadok / Problemы yurydycheskoi tekhnyky : sb. statei / Pod red. V. M. Baranova. N. Novhorod. – 2000. – 187 s.
11. *Koziubra M. I.* Pryntsypy prava: metodolohichni pidkhody do rozuminnia pryrody ta klasyfikatsii v umovakh suchasnykh hlobalizatsiinykh transformatsii / M. I. Koziubra // Pravo Ukrainy. – 2017. – № 11. – S. 142-164.
12. *Vasiuk A. V.* Yurydycheskaia hermenevtyka kak nauchnoe napravlenye pravovedenyia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskaya-germenevtika-kak-nauchnoe-napravlenie-pravovedeniya/viewer. (data zvernennia 25.04.2021).
13. *Aleksandrova L. N.* Tolkovanye yurydycheskykh norm y eho vlyianye na sudebnuiu praktyku. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://cyberleninka.ru/article/n/tolkovanie-yuridicheskih-norm-i-ego-vliyanie-na-sudebnuyu-praktiku/viewer (data zvernennia 25.04.2021) Malyshev B. V. Teleolohichnyi sposib tlumachennia norm prava: zahalnoteoretychni aspekty / B. V. Malyshev // Advokat. – 2011. – № 10. – S. 7-14; Sultanova S. Tolkovanye norm prava kak vazhnыi faktor pravylnoho pravoprymenenyia. [Elektronnyi resurs] . – Rezhym dostupu: https://cyberleninka.ru/article/n/tolkovanie-norm-prava-kak-vazhnyy-faktor-pravilnogo-pravoprimeneniya/viewer. (data zvernennia 25.04.2021).
14. *Morozova L. A.* Teoryia hosudarstva y prava. Uchebnyk. 4-e yzd., pererab. y dop. Moskva : Rossyiskoe yurydycheskoe obrazovanye, 2010. – 384 s.
15. *Vlasov Yu. L.,* Nahrebelnyi V. P. Tlumachennia norm prava / Yu. L. Vlasov, V. P. Nahrebelnyi // Yurydychna entsyklopediia. – Kyiv : Ukrainska entsyklopediia v 6-ty t. 2006. – T. 6 – 765 s.
16. *Vlasev Y. N.* Hrammatycheskyi y systemnыe sposobы tolkovanyia norm prava: kharakter vzaymodeistvyia. [Elektronnyi resurs]/ – Rezhym dostupu: https://cyberleninka.ru/article/n/grammaticheskiy-i-sistemnyy-sposoby-tolkovaniya-norm-prava-harakter-vzaimodeystviya/viewer. (data zvernennia 25.04.2021).

Богініч О. Л. Тлумачення права як проблема юридичної герменевтики: окремі питання теорії

У статті розглядається проблематика тлумачення права в контексті методології юридичної герменевтики. Предметним полем дослідження виступає тлумачення права як об'єктивного явища, яке ще не опосередковане позитивним законодавством, та самі норми права, які вже зазнали подібної трансформації. В першому випадку умовами опосередкування права виступають дотримання законодавцями ціннісних підстав права, які дістали свою об'єктивацію у його принципах, в другому – традиційні способи тлумачення норм права, серед яких виділяється телеологічний. Зазначається, що саме телеологічний спосіб тлумачення права відповідає герменевтичній методології тлумачення. Поділяється думка, що на сучасному етапі розвитку відбувається процес формування нового напрямку юридичної науки з тенденцією до формування нової інтегративної концепції герменевтичного праворозуміння. Цей тип праворозуміння зобов'язаний дати цілісне уявлення про право, подолавши обмеженість соціологічних, історичних, юридичних та інших підходів до нього.

Ключові слова: тлумачення права, юридична герменевтика, онтологічний статус буття права, онтологічний статус юридичної герменевтики.

Bohinich O. L. Interpretation of law as a problem of legal hermeneutics: some questions of theory

The article considers the issue of interpretation of law in the context of the methodology of legal hermeneutics. The key concept of hermeneutics is the concept of understanding. The modern category of understanding is not a way for a person to know the world, but a way of being in the world and has an ontological (rather than psychological, epistemological or logical) character, ahead of any human activity as a prediction (preconception). If hermeneutics is a reconstruction of objectified semantic intentions, then legal hermeneutics is a search in human existence, society for the above values of law and their further formalization in written law. Thus, the interpretation of law in a broad sense is the finding in the material and / or spiritual spheres of its own values and the further implementation of the found in real social relations through the appropriate procedures of lawmaking and law enforcement.

Such values as good and justice are in particular such value bases. And it is the observance of the latter in the lawmaking process that will allow the legislator with a high degree of probability to identify the normative legal acts adopted by him as those based on legal principles. In this regard, we must agree that the non-classical theory of cognition, in which thinking is considered, above all, as a process of creating meaning or understanding, which occurs in the unity of different types of cognition – sensory, intuitive and rational, more adequate to the nature of intellectual activity. in the course of understanding the law, which has a pronounced practical component.

In addition to the interpretation of law as an objective phenomenon, which is not yet mediated by positive legislation, the subject field of research is also the rules of law, which have already undergone such a transformation. The need for interpretation of legal requirements is due to the possibility of unequal understanding of legal norms and their inadequate implementation in the process of law enforcement.

This direction of interpretation in science is better known. Thus, most scholars distinguish between linguistic (linguistic), logical, historical, systemic, teleological ways of interpreting the rules of law.

It is noted that the teleological method of interpretation of law corresponds to the hermeneutic method of interpretation. The opinion is shared that at the present stage of development there is a of formation of a new direction of legal science with a tendency to formation of a new integrative concept of hermeneutic legal understanding. This type of legal understanding is obliged to give a holistic view of law, overcoming the limitations of sociological, historical, legal and other approaches to it.

Keywords: Interpretation of law, legal hermeneutics, ontological status of law, ontological status of legal hermeneutics.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-19

УДК 340. 1

Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, старший науковий дослідник
ORCID: 0000-0003-0566-9857

ПРАВО І ЙОГО ТЛУМАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми. Сьогодні актуалізується дослідження права як невід'ємної частини культурогенезу – у теорії культури безперервного процесу постійної адаптації людських спільнот до змінних умов їхнього існування шляхом вироблення нових форм діяльності і соціальної взаємодії – де право забезпечує цивільність такої діяльності та взаємодії, всотуючи і пропонуючи відрефлексовані засобами права моделі поведінки, ціннісні орієнтири, механізми соціалізації і комунікації. «Культурний поворот», передумовою якого стало поширення культурологічних теорій і методів, спектр яких сягає від англоамериканських «Cultural Studies», соціальних теорій П. Бурдьє, М. Фуко й до дискусій про культурологічне оновлення гуманітарних і соціальних наук, проявився у багатьох дисциплінах та національних наукових традиціях. Помітним він є і у царині права. Особливо це позначилося на дослідженнях права у контексті культурно-історичного процесу, що тягне необхідність осмислення проблем розуміння права того чи іншого історичного етапу та тлумачення як складової культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному філософсько-правовому, теоретико-правовому та історико-правовому дискурсі такий підхід демонструють студії С. Максимова, О. Литвинова, А. Полякова, О. Балінської, Г. Гленна, М. Козюбри, Р. Познера, Н. Рулана, Р. Дворкіна, Н. Оніщенко, Л. Макаренко та багатьох інших авторів.

Пошукам відповіді на питання «Як правові ідеї і інституції вплинули на західну культуру? І як сам закон сформувався в культурному контексті?» –присвячена шеститомна «Культурна історія права» (2019), яка є частиною культурно-історичної серії, видання якої свідчить про усталення широкого спектра відповідних дослідницьких стратегій. Їх метою висувається спроба зрозуміти історичну динаміку права у культурному процесі, пов'язаному у кінцевому рахунку зі здійсненням і забезпеченням колективної життєдіяльності людей, підвищенням рівня їх соціальної інтегрованості, організацією, регулюванням, комунікацією, соціальним відтворенням їх спільнот.

Сьогодні дискусії ведуться не так про виправданість культурного наступу на право, як про його методологічні засади, зокрема пов'язані з теоретико-методологічними проблемами міждисциплінарності.

Принцип міждисциплінарності є вираженням основоположної ідеї культурних досліджень, яка полягає у визнанні того факту, що культура не може існувати як автономна область, обмежена естетичними та формальними критеріями, вона завжди пов'язана з соціальними відношеннями, є їх вираженням і визначає їх [1, с. 18].

Але чи дійсно будь-які зв'язки права і культури є міждисциплінарними? На думку М. А. Дамірлі, розуміння міждисциплінарності не містить в собі звичайну взаємодію різних наукових дисциплін і прості переноси методів з одної дисципліни в іншу; вона проявляється в глибших зв'язках між дисциплінами, що інтегруються щонайменше в двох аспектах: запозичення методології, концепцій, когнітивних схем «нового прочитання» досліджуваних явищ, з їх суттєвою модифікацією відповідно до об'єкта дослідження (1), інтеграція різних дисциплін на рівні перетину дослідницьких полів, конструювання нових міждисциплінарних об'єктів (наукових дисциплін) (2) [2].

Метою статті висувається спроба обґрунтувати підхід до права як до соціокультурного феномену як визначального для його тлумачення в історичному процесі.

Основні результати дослідження. Вихідною у такій спробі може стати формула П. Бурдьє «право – це культурний капітал». Воно, пише Ж.-Л. Бержель, є водночас продуктом подій соціального

порядку і прояву волі людини, явищем матеріальним і сукупністю моральних та суспільних цінностей, ідеалом і реальністю, явищем історичного характеру і нормативного порядку, комплексом внутрішніх вольових актів підпорядкування зовнішньому, актів свободи й актів примусу [3, с. 36, 432].

Оглядаючи співвідношення права й культури – через пошук культурних контекстів права – ми впевнюємося в тому, зазначає А. П. Овчиннікова, що право оточує нас усюди. Отже, правові феномени з позицій культурологічного підходу завжди перебувають у контексті, який є сформованим очевидностями, які, своєю чергою, є змодельованими культурним досвідом суб'єкта [4, с. 107].

Право як соціокультурний феномен проявляє свої якості найперше у правовій культурі. Як зазначає І. В. Яковюк, розвиток правової культури відбувається за своїми внутрішніми законами завдяки її носіям (суб'єктам), які, створюючи, розвиваючи і зберігаючи правові надбання, самі перебувають під їхнім впливом, створюючи, утверджуючи, зберігаючи і транслюючи правові цінності [5, с. 649]. Власне саме суб'єкти права і є його основними тлумачами на різних рівнях правозастосування.

Підтримуючи позицію Л. О. Макаренко про правові цінності як культурні духовні цінності, які і є у найзагальнішому вигляді втіленням ще античних фундаментальних категорій Істини, Добра і Краси, можна зазначити, що методологічно важливим є розрізнення понять культури і цивілізації. Зокрема, О. М. Литвинов пропонує цивілізаційним вважати все те, що взагалі стосується людини і є результатом її діяльності як відношення до світу, культурним є те саме, але тільки таке, що має позитивне значення для людини, … тоді право як можливість, і як настанова, стає втіленням культурних уявлень стосовно індивіда (особистості), а закон – втіленням цивілізаційного [6, с. 392].

За Ю. Лотманом, культура – це «негенетична» пам'ять колективу. Її актуальний зміст безпосередньо залежить від фіксації у той чи інший спосіб та транслювання. Пам'ять про «правильний» алгоритм правової поведінки І. П. Носов називає правовою традицією [7, с. 52], яка напряму пов'язана з правовими цінностями, які виступають критерієм їх класифікації. Водночас, І. І. Коваленко справедливо зазначає, що іноді в літературі традиція трактується надто широко: як визначені культурні зразки, інститути, норми, цінності, ідеї, звичаї, стилі тощо. На її думку, правова традиція – це власне механізм, засіб трансляції аксіологічно значущих елементів історико-правового досвіду поколінь [8, с. 52].

Однак, очевидно, що правова традиція в загальноприйнятому значенні, за умови невключення до неї «негативних» правових цінностей і практик, зберігаючи та селекціонуючи позитивні правові цінності, забезпечує наповненість ними правової культури суспільства, яка в свою чергу ретранслює їх на всі сфери правового життя, і створює ціннісне, і, відповідно, культурне, тло для тлумачення права.

Так, в інтерпретативній теорії Р. Дворкіна, викладеній зокрема у праці «Імперія права» [9], сутність, зміст правових приписів розкривається не в їх буквальному сенсі, а в тому, як обґрунтовується обов'язок адресатів слідувати цим розпорядженням. Стверджуючи, що правові норми є самі по собі порожніми формами, дослідник наголошує, що зміст, який в них вкладається, є або політичним (стратегії, які проводять законодавці за допомогою норм), або моральним (принципи, які реалізують судді, вирішуючи конфлікти в суспільстві).

Основна апеляція ученого при тлумаченні направлена на цінності, мораль, політику, ідеологію, культуру, які і складають особливу моральну атмосферу, що утворює основу для розуміння права як цілісності (integrity), як добре продуманого і збалансованого цілого, а не як просто порожніх форм, які можуть бути заповнені будь-яким довільним змістом.

Отже, «імперія права» Р. Дворкіна – це інтерпретативний процес, що відображає політичний розвиток, рух до політичного ідеалу, постійне становлення права є процесом накладення принципів на політичну і юридичну практику, що вказує шлях до кращого майбутнього при збереженні всього даного в минулому [9, с. 498]. Додамо, що цей рух постулюється і визначається культурою – створеними людиною матеріальними і духовними цінностями, соціокультурними нормами, способами організації співжиття тощо.

Висновки. Коротким висновком викладеного може бути твердження, що тлумачити право в історичній ретроспективі, коли йдеться про опанування правовим досвідом того чи іншого соціуму, накопиченого упродовж століть, найпродуктивніше розглядаючи і досліджуючи його як соціокультурний феномен. Культура, ядром якої є цінності, у якості колективного програмування свідомості, яке відрізняє членів однієї групи чи типу людей від іншої (за Г. Хофстеде), складовою якої є і право, визначає рівень здійснення і забезпечення колективної життєдіяльності людей у соціумі/державі, їх соціальної інтегрованості та соціального відтворення загалом упродовж певного історичного періоду.

Список використаних джерел

1. *Черемушкина Е. Ф.* Истоки и становление проєкта британских «Культурных исследований» : автореф. дисс. … канд. культурологии; спец.: 24.00.01. Саранск, 2009. 19 с.
2. *Дамірлі Мехман А.* Междисциплинарность в исследовании права. Розвиток методології сучасної юриспруденції: матер. четвертої наук. конф. (м. Одеса, 27-28 березня 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 26-34.
3. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права. Пер. с франц. Г. В. Чуршукова; под общ. ред. В. Даниленко. Москва : Nota bene, 2000. 576 с.
4. *Овчиннікова А. П.* Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : дис. … канд. юрид. наук. Спец. 12.00.12. Одеса, 2016. 200 с.
5. *Яковюк І. В.* Правова культура як характеристика якісного стану правової системи. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Харкі в: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. 728 с.
6. *Литвинов О. М.* Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
7. *Носов И. П.* Традиции и новации в российской правовой культуре. Философия права. 2011. № 4. С. 51-56.
8. *Коваленко І. І.* Архітектоніка правової культури в аксіологічному вимірі: до постановки питання. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 1. С.116-122.
9. *Дворкин Р.* Империя права. Пер. с англ. С. Моисеева; под науч. ред. С. Коваль, А. Павлова. М. : Издательство Института Гайдара, 2020. 592 с.

References

1. *Cheremushkyna E. F.* Ystoky y stanovlenye proekta brytanskykh «Kulturnыkh yssledovanyi» : avtoref. dyss. … kand. kulturolohyy; spets.: 24.00.01. Saransk, 2009. 19 s.
2. *Damirli Mekhman A.* Mezhdystsyplynarnost v yssledovanyy prava. Rozvytok metodolohii suchasnoi yurysprudentsii: mater. chetvertoi nauk. konf. (m. Odesa, 27-28 bereznia 2015 r.). Odesa : Feniks, 2015. C. 26-34.
3. *Berzhel Zh.-L.* Obshchaia teoryia prava. Per. s frants. H. V. Churshukova; pod obshch. red. V. Danylenko. Moskva : Nota bene, 2000. 576 s.
4. *Ovchynnikova A. P.* Fenomenolohiia pravovoi kultury: filosofsko-pravove doslidzhennia : dys. … kand. yuryd. nauk. Spetsialnist 12.00.12. Odesa, 2016. 200 s.
5. *Yakoviuk I. V.* Pravova kultura yak kharakterystyka yakisnoho stanu pravovoi systemy. Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy : u 5 t. Kharkiv : Pravo, 2008. T. 1: Metodolohichni ta istoryko-teoretychni problemy formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy. Za zah. red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. 728 s.
6. *Lytvynov O. M.* Pravo yak fenomen kultury: sproba filosofskoho osmyslennia : monohrafiia. Luhansk : Yantar, 2014. 800 s.
7. *Nosov Y. P.* Tradytsyy y novatsyy v rossyiskoi pravovoi kulture. Fylosofyia prava. 2011. № 4. S.51-56.
8. *Kovalenko I. I.* Arkhitektonika pravovoi kultury v aksiolohichnomu vymiri: do postanovky pytannia. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. 2013. № 1. S.116-122.
9. *Dvorkyn R.* Ymperyia prava. Per. s anhl. S. Moyseeva; pod nauch. red. S. Koval, A. Pavlova. M. : Yzdatelstvo Ynstytuta Haidara, 2020. 592 s.

Бондарук Т. І. Право і його тлумачення в контексті культурно-історичного процесу

У статті робиться спроба обґрунтувати підхід до права як до соціокультурного феномену як визначального для його тлумачення в історичному процесі. Вихідною пропонується формула П. Бурдьє «право – це культурний капітал».

Привертається увага до права як соціокультурного феномену, правових цінностей як культурних духовних цінностей, правової традиції тощо. Звертається увага на деякі положення інтерпретативної теорії Р. Дворкіна щодо обумовлення змісту норм права політичними (стратегії, які проводять законодавці за допомогою норм) або моральними (принципи, які реалізують судді, вирішуючи конфлікти в суспільстві) чинниками.

Робиться висновок, що тлумачити право в історичній ретроспективі, коли йдеться про опанування правовим досвідом того чи іншого соціуму, накопиченого уподовж століть, найпродуктивніше, розглядаючи і досліджуючи право як соціокультурний феномен. Культура, ядром якої є цінності, у якості колективного програмування свідомості, яке відрізняє членів однієї групи чи типу людей від іншої (за Г. Хофстеде), складовою якої є і право, визначає рівень здійснення і забезпечення колективної життєдіяльності людей у соціумі/державі, їх соціальної інтегрованості та соціального відтворення загалом упродовж певного історичного періоду.

Ключові слова: право, соціокультурний феномен, культурно-історичний процес, тлумачення.

Bondaruk T. I. Law and its interpretation in the context of cultural and historical process

The article attempts to substantiate the approach to law as a socio-cultural phenomenon as decisive for its interpretation in the historical process. P. Bourdieu's formula «law is cultural capital» is offered as a starting point. Attention is drawn to law as a socio-cultural phenomenon, legal values as cultural and spiritual values, legal tradition, etc.

Attention is drawn to some provisions of Dvorkin's interpretive theory regarding the conditionality of the content of legal norms by political (strategies pursued by legislators through norms) or moral (principles implemented by judges in resolving conflicts in society) factors. It is concluded that to interpret the law in historical retrospect, when it comes to mastering the legal experience of a society accumulated over the centuries, the most productive, considering and researching law as a socio-cultural phenomenon.

Culture, the core of which is values, as a collective programming of consciousness, which distinguishes members of one group or type of people from another (according to G. Hofstede), which includes law, determines the level of implementation and collective life of people in society / state, their social integration and social reproduction in general during a certain historical period.

Keywords: law, socio-cultural phenomenon, cultural-historical process, interpretation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-20

УДК 340.12

Ірина Олександрівна Варакута,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-5758-1809

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ

Постановка проблеми. Загальновідомо, що головним завданням держави є захист конституційних прав і свобод громадян. А для повної реалізації цієї задачі кожен громадянин повинен бути обізнаний щодо своїх прав та обов'язків. Суспільний розвиток можливий тільки при підтримці на належному рівні дисципліни і правопорядку, і однією з головних умов законослухняності соціуму є правова обізнаність. Будь-яка особа для вибору оптимального варіанта своєї юридичної поведінки та вступу в конкретні правовідносини повинна мати відомості з таких питань: які варіанти поведінки діюче право визнає правомірними? які дії необхідно здійснювати для того, щоб реалізувати свої права в конкретних відносинах та забезпечити отримання очікуваного результату? які засоби захисту порушеного права закріплені в чинному законодавстві? які санкції застосовуються в разі порушення чинних норм права? Тому і виникає необхідність дослідження такої категорії як «правова обізнаність».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дана робота спирається на праці таких науковців, як Н. Дубина, Г. Ковальова, Н. Оніщенко, О. Столяренко, О. Турута, А. Шульга.

Мета статті. Проведення комплексного аналізу категорії «правова обізнаність», визначення її сутнісного наповнення та соціального призначення.

Основні результати дослідження. В сучасний період, як в повсякденному житті громадянина, так і в науковому суспільстві, все частіше вживається поняття «правова обізнаність». Так, у деяких джерелах під правовою обізнаністю розуміють поінформованість громадян щодо своїх прав та обов'язків, знання норм чинного законодавства, а також можливість реалізовувати та захищати свої права за допомогою правових механізмів.

У прикладній юридичній психології під редакцією Столяренка О. М. зазначається, що правова обізнаність – знання групою і її членами законів та інших правових настанов, як діючих, так і нових, прийнятих суб'єктами правотворчості, а також вміння орієнтуватися в них при прийнятті рішень з питань власного життя і діяльності. Цей компонент не може бути сформований раз і назавжди. Він може бути на належному рівні розвитку, якщо потрібна людям інформація постійно доводиться

до них, якщо це робиться відповідно до вимог часу і потребами громадян, якщо надходження цієї інформації і коментар до неї ведуться компетентними людьми і характерні достовірністю [6, с. 85].

Обізнаність з правом – це засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання у всіх сферах життєдіяльності суспільства з метою найбільш повної реалізації прав, свобод і законних інтересів. Цей процес окреслений такими завданнями: 1) формування та розвиток правових знань особи у сфері державного управління; 2) виховання поваги до права як соціальної цінності та до принципів правозаконності; 3) вироблення потреб і навичок активного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів у встановленому законом порядку. Реалізація вищезазначених цілей та завдань дозволить сформувати належний рівень обізнаності у праві [5, с. 116].

Оскільки легальне визначення поняття «правова обізнаність» відсутнє, проведемо словниковий аналіз: обізнаний – який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось [1, с. 804]. Таким чином, як бачимо, сутність поняття «правова обізнаність» полягає в тому, що слід бути добре ознайомленим з правом (системою юридичних знань).

Ознайомившись з тим, що ж є правова обізнаність в основі своєї суті, далі можна перейти до ознак, які її характеризують. Узагальнено можна сказати, що правова обізнаність відображає рівень знання громадянами права і безпосередньо пов'язаних з ним явищ.

Знання права насамперед припускає відображення в правосвідомості особи нормативної юридичної інформації, тобто знання людиною змісту тих чи інших норм (принципів) права. В загальнотеоретичній юриспруденції знання права класифікують за рівнем знання права (нульовий рівень, знання-узнавання, знання-відтворення, знання-розуміння, знання-уміння, знання-переконання); за ступенем, глибиною розвитку (несистематизовані, систематизовані); за предметом відбиття (загальні; спеціальноправові; професійні, теоретичні). Знання права особи відноситься до кола тих явищ, характеристика яких може і повинна здійснюватися із залученням філософських категорій «якість» і «кількість». Висвітлення якісного і кількісного аспектів правоінформованості особи об'єктивно оптимізує логіку аналізу поняття «знання права». «Якісний» і «кількісний» аспекти відповідно відображають зміст поняття і обсяг поняття «знання права». У межах кожного із зазначених аспектів їх параметри мисляться як біполярні, тобто завжди виокремлюються максимальні й мінімальні характеристики аналізованих показників [7, с. 27].

Сьогодні вкрай важливий не «мінімум» правових знань, а «максимум», не «абетка», а «енциклопедія» права. Можливо, тоді сприйняття права буде якраз визначатися тим, що право – це «фортеця», «захисник», «оберіг» від чиновницької сваволі, це провідник «у простір свободи, безпеки і правосуддя», це індикатор дотримання і забезпечення прав і свобод людини, це показник досягнутого рівня гендерної рівності, а головне – ідеалів верховенства права в суспільстві [4, с. 5].

Правові знання є основним показником результативності правової освіти та правового виховання, які виступають в якості формування правових знань особистості. Разом з тим рівень правової обізнаності особи багато в чому залежить від самої особи. Так, людина сама може вирішувати, яка актуальна правова інформація (правові знання) представляє для неї цінність, прагне її отримати і в подальшому використовувати для реалізації своїх прав. Однак ці властивості особистості не виникають раптово, самі по собі, а виступають результатом довгої планомірної роботи по правовому вихованню особистості в дусі поваги до права і визнання його найважливішою соціальною цінністю. Саме правове виховання є необхідним елементом доступу особистості до права, яке формує позитивне відношення до права, здійснює підготовку соціально активного члена суспільства, який володіє базовими правовими знання про сутність і принципи права, знає свої права та можливості, вміє відстоювати та захищати їх всіма способами.

Правове виховання діє на світоглядному, емоційному та поведінковому рівнях. Це означає, що правові знання не тільки засвоюються механічно, а й викликають позитивну емоційну реакцію, стимулюють правову активність. За допомогою правового виховання відбувається становлення правових і моральних цінностей у свідомості людини, розвивається стійке переконання у справедливості норм права. Людина розуміє, що необхідно слідувати принципам законності і гуманізму, а невідповідність цим принципам і нормам права невідворотно тягне за собою відповідальність. Отже, правове виховання формує культуру поведінки людини в суспільстві, усвідомлення відповідальності та взаємозв'язку з усіма його членами [3, с. 206].

Для повної, всебічної характеристики обраного в якості предмета дослідження явища надзвичайно важливо виявити фактори, що перешкоджають формуванню високого рівня правової обізна-

ності особи. Серед таких слід позначити дві актуальні проблеми: 1) незадовільний стан законодавства; 2) відсутність належним чином організованої системи правового виховання та інформування з боку держави.

Так, розв'язання значущих проблем у різних сферах суспільного і державного життя супроводжується створенням великої кількості різноманітних нормативно-правових актів та внесенням змін до вже існуючих. Проте кількісні досягнення не завжди є запорукою високої якості. Вочевидь, це і є причиною низької оцінки суспільством чинної правової бази. Процес правоутворення не є простим. Він передбачає виявлення об'єктивної потреби у врегулюванні певної сфери суспільних відносин, формування правових поглядів, науковий аналіз, оцінку дійсності, врахування позицій громадськості та політичних сил. Нинішні зміни в законодавстві характеризуються складністю, суперечливістю, нестабільністю, що призводить до збільшення та виникнення не відомих раніше колізій. Визначення різних колізій у законодавстві і процес їх правового регулювання особливо актуальні в регулюванні нових правових відносин. За таких умов постає питання, пов'язане з причинами появи юридичних колізій та їх існування в законодавстві України [2, с. 23].

Стан правової обізнаності в тому вигляді, в якому вона повинна бути присутня в суспільстві, як уже зазначалося, досягається за допомогою належного правового виховання – системної, планомірної діяльності відповідних суб'єктів, що здійснюється з використанням різних засобів, способів і методик. Навіть самий свідомий індивід не в змозі подолати перешкоди на шляху до правової обізнаності, у разі відсутності необхідних об'єктивних умов для процесу її забезпечення. І саме ці умови покликана забезпечити саме держава.

Також необхідно відзначити і ще одну важливу характеристику правової обізнаності: її соціальне призначення і ті функції, які вона виконує в правовій системі. Правова обізнаність важлива як для конкретної особистості, так і для держави. Високий рівень правової обізнаності сприяє не тільки максимально повній реалізації прав, свобод і законних інтересів на рівні конкретної особистості, а й розвитку демократії, підвищення ефективності управління, зміцненню законності і правопорядку в масштабах цілої держави.

Обізнаність у праві передбачає можливість транслювати правову культуру, акумулювати правовий досвід і механізм правової діяльності, сприяти подоланню правового нігілізму, правового песимізму, вирішенню конфліктів у суспільстві. Таким чином, вказана робота спрямована на розвиток самої людини, її правової свідомості й правової культури. Правознавці-вчені та представники юридичної практики наголошують, що правова обізнаність є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особи, як процесу засвоєння, сприйняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а також правових оцінок, норм і моделей поведінки. При цьому суспільство і сама правова практика визначають правові соціалізації. Саме обізнаність у праві здатна скерувати цей процес в цілеспрямоване позитивне русло. Таким чином, вивчення питань правової соціалізації безпосередньо пов'язано з явищем «обізнаність у праві» в певному суспільстві, середовищі, де здійснюються (відбуваються) ці процеси [5, с.117].

Висновки. Проведене дослідження виявило, що правова обізнаність – це динамічний за своєю природою стан особистості, що характеризується знанням базових принципів права і діючих в суспільстві нормативно-правових актів, достатніх для розуміння нею правової сфери суспільства і для розв'язання своїх життєвих проблем у правовий спосіб.

За рахунок правової обізнаності досягається певна стабільність у розвитку будь-якої правової держави, адже громадяни, які знають, розуміють і приймають діючі в державі офіційно закріплені правил поведінки, норми чинного законодавства, неухильно їх дотримуються в своєму повсякденному житті, фактично тим самим виключають можливість виникнення на території держави беззаконня і свавілля.

Було з'ясовано, що стан правової обізнаності особи залежить як від активності самої особи (самостійне опанування спеціальної літератури, звернення до уповноважених органів та правознавців, отримання правової інформації з інших джерел), так і від умов, що створюються державою (відкритість і доступність правової інформації, зрозумілість мови законодавства, можливість сприйняття і з'ясування нормативно-правових актів непідготовленими суб'єктами, організація правовиховної роботи). Тому необхідна чітка державна правова політика, яка за допомогою удосконалених правових заходів буде впливати на свідомість та формувати відповідний рівень правової обізнаності громадян. Заходи правового виховання повинні бути адаптовані для різних соціальних верств населення з урахуванням їхніх інтересів, потреб та можливостей.

Список використаних джерел

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. *Дубина Н. А.,* Турута О. В. Проблеми ефективності законодавства України. Право і безпека. 2015. №2 (57) С. 23-27.
3. *Ковальова Г. П.* Правове виховання в контексті становлення правового суспільства. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2013. № 4. С. 205-208.
4. *Оніщенко Н. М.* Гласність і обізнаність у праві: соціальна необхідність чи особиста потреба. Часопис Київського університету права. 2017. №1. С.4-7.
5. *Оніщенко Н. М.* Обізнаність в праві як категорія доктрини та явище юридичної практики. Visegrad Journal on Human Rights. 2016. № 6/2. С.114-118.
6. *Прикладна* юридична психологія. Навч. посібник для вузів. Під ред. О. М. Столяренко. М. ЮНІТІ-ДАНА. 2001. 639 с.
7. *Шульга А. М.* Знання права (правоінформованість) як складова правосвідомості особи. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. 2018. Вип. 25. С. 25-28.

References

1. *Velikij* tlumachnij slovnik suchasnoї ukraïns'koї movi (z dod. i dopov.). Uklad. i golov. red. V.T. Busel. K.; Irpin' : VTF «Perun», 2005. 1728 s.
2. *Dubina N. A.,* Turuta O. V. Problemi efektivnosti zakonodavstva Ukraïni. Pravo i bezpeka. 2015. № 2 (57) S.23-27.
3. *Koval'ova G. P.* Pravove vihovannya v konteksti stanovlennya pravovogo suspil'stva. Visnik Nacional'noї yuridichnoї akademiї Ukraïni imeni Yaroslava Mudrogo. 2013. № 4. S. 205-208.
4. *Onishchenko N. M.* Glasnist' i obiznanist' u pravi: social'na neobhidnist' chi osobista potreba. Chasopis Kiïvs'kogo universitetu prava. 2017. №1. S.4-7.
5. *Onishchenko N. M.* Obiznanist' v pravi yak kategoriya doktrini ta yavishche yuridichnoї praktiki. Visegrad Journal on Human Rights. 2016. № 6/2. S.114-118.
6. *Prikladna* yuridichna psihologiya. Navch. posibnik dlya vuziv. Pid red. O. M. Stolyarenko. M. YuNITI-DANA. 2001. 639 s.
7. *Shul'ga A. M.* Znannya prava (pravoinformovanist') yak skladova pravosvidomosti osobi. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pravo. 2018. Vip. 25. S. 25-28.

Варакута І. О. Поняття та сутність правової обізнаності

У статті проведено комплексний аналіз категорії «правова обізнаність», визначено її сутнісне наповнення та соціальне призначення.

Зазначено, що сутність правової обізнаності полягає в тому, що слід бути добре ознайомленим з правом (системою юридичних знань). Узагальнено можна сказати, що правова обізнаність відображає рівень знання громадянами права і безпосередньо пов'язаних з ним явищ. Знання права насамперед припускає відображення в правосвідомості особи нормативної юридичної інформації, тобто знання людиною змісту тих чи інших норм (принципів) права.

Обґрунтовано, що стан правової обізнаності в тому вигляді, в якому вона повинна бути присутня в суспільстві, досягається за допомогою належного правового виховання – системної, планомірної діяльності відповідних суб'єктів, що здійснюється з використанням різних засобів, способів і методик. Правове виховання є необхідним елементом доступу особистості до права, яке формує відношення до права, здійснює підготовку соціально активного члена суспільства, який добре знає свої права та можливості, вміє відстоювати та захищати їх всіма способами.

Виявлено фактори, що перешкоджають формуванню високого рівня правової обізнаності особи. Серед таких слід позначити дві актуальні проблеми: 1) незадовільний стан законодавства; 2) відсутність належним чином організованої системи правового виховання та інформування з боку держави.

Встановлено, що правова обізнаність має високу соціальну цінність. Високий рівень правової обізнаності сприяє не тільки максимально повній реалізації прав, свобод і законних інтересів на рівні конкретної особистості, а й розвитку демократії, підвищення ефективності управління, зміцненню законності і правопорядку в масштабах цілої держави.

Ключові слова: правова обізнаність, знання права, правове виховання, правова свідомість, правова держава.

Varakuta I. O. The concept and essence of legal awareness

The article conducts a comprehensive analysis of the category «legal awareness», identifies its essential content and social purpose.

It is noted that the essence of legal awareness is that one should be well acquainted with the law (system of legal knowledge). In general, we can say that legal awareness reflects the level of knowledge of citizens of law and directly related phenomena. Knowledge of law primarily involves the reflection in the legal consciousness of the person of normative legal information, ie knowledge of the content of certain norms (principles) of law.

It is substantiated that the state of legal awareness in the form in which it should be present in society, is achieved through proper legal education - systematic, planned activities of relevant entities, carried out using various tools, methods and techniques. It is established that legal education is a necessary element of personal access to law, which forms the attitude to law, trains a socially active member of society who knows his rights and opportunities, is able to defend and protect them in all ways.

Factors that prevent the formation of a high level of legal awareness of the person have been identified. Among these are two current issues: 1) unsatisfactory state of legislation; 2) lack of a properly organized system of legal education and information by the state.

It is established that legal awareness has a high social value. A high level of legal awareness contributes not only to the fullest realization of rights, freedoms and legitimate interests at the level of a particular individual, but also the development of democracy, improving governance, strengthening law and order throughout the country.

Keywords: legal awareness, knowledge of law, legal education, legal consciousness, legal state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-21

УДК 340.132.6

Ольга Григорівна Варич,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-0289-4039

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Тлумачення права знаходиться у площині традиційних та достатньо досліджених питань. Втім, науково-практичний інтерес до різноманітних проблем тлумачення не втрачає своєї актуальності, адже мова в цілому іде про пізнання права, яке в сучасних умовах об'єктивно передбачає необхідність підвищення уваги до правильного та глибинного розуміння діючих правових норм, з'ясування точного їх змісту та місця у загальній системі правового регулювання. Тому дослідження аксіологічних векторів розвитку тлумачення права пов'язується з необхідністю:

– осмислення теоретико-правової інтерпретації розуміння правової природи тлумачення норм права;

– з'ясування специфіки деяких векторів розвитку тлумачення права у суцільній ціннісній системі.

Разом з тим, надзвичайно важливим є дослідження тлумачення права через призму його значення для підготовки сучасного юриста, оскільки, по- перше, практично домінуючий у радянській юриспруденції юридичний позитивізм суттєво спрощував процес і мету тлумачення, зводячи його виключно до точного і однакового розуміння і застосування закону, виявлення тієї волі, яка вкладена законодавцем у його словесне формулювання. Тлумачення мало протидіяти будь-яким спробам відійти від точного змісту норм закону. У законодавця, що виражає волю народу, немає і не може бути жодних об'єктивних причин, щоб формулювати закон туманно і неоднозначно, ускладнювати його, тим самим практично усувається можливість для неясності і суперечностей при його тлума-

ченні. Така позиція вела до крайнього формалізму і догматизму в тлумаченні нормативних актів і врешті спотворювала процес правозастосування [1, с. 3]. По-друге, сучасні вектори розвитку права, держави і суспільства породжують кількісне збільшення законодавства, що в свою чергу спонукає до ускладнення, що відбуваються в межах законодавчої та нормотворчої технік, породжують виникнення прогалин у законодавстві. Означене потребує необхідність підвищення рівня фахового тлумачення правового масиву, а отже, збільшення концентрації уваги юридичної освіти на проблемах тлумачення права. По-третє, правотворчість сьогодні здійснюється із застосуванням нових принципів, підходів, сучасних напрямків та механізмів. Тому важливою є проблема тлумачення нових юридичних термінів та конструкцій у поєднанні специфіки українського суспільства, його правосвідомості та культури, менталітету та сучасних світових тенденцій. По-четверте, істотно актуалізує проблему тлумачення долучення України до європейських правоінтеграційних процесів, що викликало необхідність приведення національного законодавства у відповідність до європейських цінностей і стандартів.

Одним з важливих способів такої імплементації є тлумачення положень національного законодавства в контексті міжнародних і європейських цінностей і стандартів. А це у свою чергу вимагає від юристів, передусім від юристів-практиків, які застосовують законодавство, системного юридичного мислення, оволодіння новими видами тлумачення з урахуванням нагромаджених сучасним правознавством знань та здобутків міжнародної, насамперед судової, практики, уміння тлумачити і застосовувати міжнародно-правові документи, до яких приєдналася Україна, не очікуючи поки вони будуть втілені (імплементовані) в національне законодавство України [1, с. 3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання юридичного тлумачення були предметом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як С. Бобровник, В. Бабкін, Є. Васьковський, Ю. Ведерніков, А. Венгеров, Ю. Власов, Л. Воєводін, М. Вопленко, В. Денисенко, О. Зайчук, Д. Керімов, М.Козюбра, С. Комаров, В. Копейчиков, О. Копиленко, М. Коркунов, В. Котюк, Н. Крестовська, В. Лазарев, Б. Малишев, Н. Марченко, М. Молибога, В. Нагребельний, П. Недбайло, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, О. Піголкін, П. Рабінович, О. Скакун, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, В. Хропанюк, М. Цвік, О. Черданцев, Ю. Шемшученко та інші.

Мета статті. Метою статті є з'ясування аксіологічних векторів розвитку тлумачення права як важливого напрямку розвитку та удосконалення сучасної юридичної науки та практики.

Основні результати дослідження. З метою поглибленого осмислення теоретико-правового розуміння тлумачення права потрібно врахувати той момент, що тлумачення має давню історію, адже законодавство та правові норми існують давно, отже, і феномен тлумачення відомий.

Динаміка та стрімкий розвиток суспільства, права та держави породжують не лише зміни у всіх сферах відносин, а і появу нових ціннісних орієнтирів, що здатні і можуть впливати на переосмислення юридичної природи тлумачення права, а в тому числі і деяких векторів його розвитку. Так, на нашу думку, аксіологічні вектори розвитку тлумачення права пов'язуються, в першу чергу, з його основним призначенням як категорії, яка є цінною в силу її правової природи.

У загальному вигляді тлумачення права можливо визначити як цілеспрямований процес його пізнання шляхом встановлення змісту нормативних актів, спрямоване на з'ясування суті, істини та об'єктивного змісту правового припису. У процесі тлумачення встановлюється зміст та сфера дії правового припису, його основна мета та соціальне спрямування, місце у системі правового регулювання, з'ясовуються суспільно-історичні умови його прийняття, а також умови, в яких відбувається тлумачення.

Втім, сама категорія «тлумачення» є неоднозначною оскільки, з одного боку, це передбачає «з'ясування якогось змісту чогось», а з іншого – «викладення якоїсь точки зору з приводу чогось» [2, с. 1216]. З урахуванням означеного, одним з визначальних аксіологічних векторів дослідження тлумачення права є його розуміння як комплексного явища, що розглядається у двох аспектах. По-перше, тлумачення розглядається як процес мислення суб'єкта, який досліджує норму права, з'ясовує та пояснює її зміст. Це необхідний підготовчий етап, що проводиться з метою успішного роз'яснення норми права. По-друге, тлумачення передбачає пояснення змісту норми права, що здійснюється в межах діяльності певних суб'єктів та органів, що мають на те спеціальне призначення. Визначальною метою такого процесу є забезпечення правильної та одноманітної реалізації норми, що тлумачиться у всіх випадках, на які вона розрахована, а за необхідності, усунення певних помилок та подолання існуючих прогалин.

Разом з тим, на думку М. Козюбри, необхідно виокремлювати статичний та динамічний підходи до тлумачення правових норм. Так, статичний підхід полягає у тому, що суб'єкт тлумачення має тлумачити норми права, виходячи з того, що їх зміст залишається незмінним, тобто таким, яким його вклав у текст закону сам законодавець. Натомість динамічний підхід тлумачення правових норм пов'язується, в першу чергу, з правом, як явищем динамічним, що розвивається в силу змін, які відбуваються у суспільстві. В такому значенні тлумачення норм права потрібно розглядати як процес пристосування незмінного тексту закону чи окремих його положень до нових відносин та умов, що змінилися [1, с. 5].

У Сполучених Штатах Америки виокремлюють механістичну та конструктивну концепції тлумачення права. Перша виходить з того, що ресурси для розкриття змісту норми права можуть міститися лише у самому законі, та якщо у ньому виявляються певні недоліки, то єдиним засобом подолання цих недоліків буде внесення поправок у процесі правотворчості. Друга концепція передбачає, що текст закону є лише відправною точкою для подальших логічних побудов. Васьковський Е. В. також розрізняє тлумачення та логічний розвиток норм права, при цьому до тлумачення він відносить вибір варіанта розуміння правової норми у тих випадках, коли неможливо зробити однозначний висновок, який ґрунтується на підставі презумпції, певних припущень, принципів доцільності та справедливості [3, с.16].

З огляду на зазначені вище позиції можливо зробити висновок, що з одного боку, тлумачення права як категорія комплексного характеру розглядається з точки зору етапів тлумачення, де перший етап – це усвідомлення або з'ясування змісту правового припису «для себе», а другий – це роз'яснення та інтерпретація правового припису «для інших» з метою його об'єктивно правильної реалізації та застосування. Натомість, з іншого боку, тлумачення права потрібно досліджувати з точки зору статичного змісту норми права та динаміки самого права, суспільних перетворень, що здатні вплинути на зміну формату правового мислення, якість та ефективність тлумачення правових приписів.

Втім, загальна позиція науковців залишається незмінною в тому аспекті, що тлумачення завжди передбачає певний реконструктивний процес пізнання норми права та результат, що формується у вигляді пізнання істинного змісту правового припису.

Як зазначалось, тлумачення права лежить у площині пізнання права. З огляду на це потрібно звернути увагу на два ключові аксіологічні вектори розвитку тлумачення права. По-перше, щоб осягнути істинний та об'єктивний сенс правових приписів недостатнім є лише ознайомлення з текстом правового припису. Цінним в цьому напрямку є осягнення «духу» правового припису, з метою з'ясування, зокрема, намірів правотворця, принципів права, на яких він ґрунтується, ідеологічної складової, яка відображає основоположні цілі суспільства, його ціннісні орієнтири (цінності моралі, політики тощо).

Так, на думку М. Д. Савенко, прихильники тлумачення правових норм за духом сформували окремий напрямок інтерпретації, назвавши його «ціннісне тлумачення». При цьому вони використовують текстовий підхід, тобто букву, і розширювальне тлумачення понять, що уособлюють дух, зокрема таких, як верховенство права, правова держава, належна правова процедура, рівність, розумність, процедурна справедливість [4, с.15].

Отож і дух не є якоюсь революційною правосвідомістю, чимось абстрактним, дух – це вміння бачити положення, не вихоплені з контексту, а ті, що можуть бути в різних розділах нормативно-правових актів. І, якщо звернутися до досвіду європейських країн, то всі вони керуються духом закону. Наприклад, в одному зі своїх рішень Європейський суд з прав людини прямо вказував на те, що Конвенція – це живий інструмент, який необхідно тлумачити у світлі умов сьогодення [5, с. 48].

По-друге, тлумачення права як пізнання права є творчим процесом, що пов'язується із сталістю та динамізмом правових приписів та їх відповідністю сучасним викликам суспільства. З огляду на це, такий складний процес вимагає високого рівня професіоналізму, що в першу чергу, пов'язується з проблемою меж тлумачення правових норм. Втім, не потрібно забувати про важливе правило – тлумачення не повинно змінювати чи доповнювати існуючий правовий припис. Інакше мова буде іти вже не про тлумачення, а про нормотворення. Тлумачення права має лише розвивати та істинно встановлювати об'єктивний зміст правової норми.

Висновки. З урахуванням вищевказаних положень, слід зазначити, що тлумачення права знаходиться у площині пізнання права. Дослідження аксіологічних векторів розвитку тлумачення права потрібно пов'язувати з необхідністю осмислення теоретико-правової інтерпретації розуміння пра-

вової природи тлумачення норм права як, з одного боку – процесу мислення суб'єкта, який досліджує норму права, з'ясовує та пояснює її зміст (усвідомлення або з'ясування змісту правового припису «для себе»), а з іншого – пояснення змісту норми права (роз'яснення та інтерпретація правового припису «для інших» з метою його об'єктивно правильної реалізації та застосування). Разом з тим, наголошується на тому, що тлумачення права потрібно досліджувати з точки зору статичного змісту норми права та динаміки самого права, суспільних перетворень, що здатні вплинути на зміну формату правового мислення, якість та ефективність тлумачення правових приписів. Отже, цінним у процесі тлумачення є осягнення «духу» правового припису, з метою з'ясування, зокрема, істинних намірів правотворця, принципів права, на яких він ґрунтується, ідеологічної складової, яка відображає основоположні цілі суспільства, його ціннісні орієнтири (ціннісне тлумачення).

Список використаних джерел

1. *Козюбра М. І.* Юридичне тлумачення: проблеми методології. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2014. Т.155. С. 3-8.
2. *Новый* энциклопедический словарь. 2005. 1456 с.
3. *Саміло Г. О.* Особливості тлумачення права в різних правових системах. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 39(1). С. 15-18.
4. *Савенко М. Д.* Буква і дух у тлумаченні правових норм. Наукові записки НаУКМА. 2008. № 77. С. 13-17.
5. *Уласевич А. С.* Дух права в тлумаченні. Наукові записки НаУКМА. 2010. Т. 103: Юридичні науки. С. 47-49.

References

1. *Koziubra M. I.* Yurydychne tlumachennia: problemy metodolohii. Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky. 2014. T.155. S.-3-8.
2. *Novyj* enciklopedicheskij slovar'. 2005. 1456 s.
3. *Samilo H. O.* Osoblyvosti tlumachennia prava v riznykh pravovykh systemakh. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo. 2016. Vyp. 39(1). S. 15-18.
4. *Savenko M. D.* Bukva i dukh u tlumachenni pravovykh norm. Naukovi zapysky NaUKMA. 2008. No 77. S. 13–17.
5. *Ulasevych A. S.* Dukh prava v tlumachenni. Naukovi zapysky NaUKMA. 2010. T. 103: Yurydychni nauky. S. 47-49.

Варич О. Г. Тлумачення права: аксіологічний вектор розвитку

У статті досліджено аксіологічні вектори розвитку тлумачення права через призму з'ясування теоретико-правової інтерпретації розуміння природи тлумачення норм права як, з одного боку – процесу мислення суб'єкта, який досліджує норму права, з'ясовує та пояснює її зміст, а з іншого – пояснення змісту самої норми права. Також встановлено, що тлумачення права потрібно досліджувати з точки зору статичного змісту норми права та динаміки самого права, суспільних перетворень, що здатні вплинути на зміну формату правового мислення, якість та ефективність тлумачення правових приписів. З'ясовано, що цінним у процесі тлумачення є осягнення «духу» правового припису, при цьому тлумачення не повинно змінювати чи доповнювати існуючий правовий припис.

Ключові слова: тлумачення, тлумачення права, аксіологічні вектори розвитку тлумачення права.

Varych O. G. Interpretation of law: axiological vector of development

The article examines the axiological vectors of the interpretation of law through the prism of clarifying the theoretical and legal interpretation of understanding the nature of the interpretation of law as, on the one hand - the thinking process of the subject who studies the rule of law, clarifies and explains its content, and on the other - explanation of the content of the rule of law. It is also established that the interpretation of law should be studied in terms of the static content of the rule of law and the dynamics of law itself, social transformations that can change the format of legal thinking, quality and effectiveness of interpretation of legal requirements. It has been found that the comprehension of the «spirit» of a legal prescription is valuable in the process of interpretation, and the interpretation should not change or supplement the existing legal prescription.

Keywords: interpretation, interpretation of law, axiological vectors of development of interpretation of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-22

УДК 340.1

Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5595-5291

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ В ЄВРОПІ XVI-XVII ст. НА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ НОВОГО ЧАСУ

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Події кінця XX ст., становлення України як самостійної держави ознаменували одночасно стрибок інтересу до історії розвитку соціально-культурних і державно-правових інститутів в Україні і на європейському континенті. Ще більше це виявилося у зв'язку з подіями, що сталися в Україні з кінця 2013 року, які обумовили необхідність знову торкнутися багатьох аспектів історії українського народу, його історичних зв'язків з іншими країнами, їх правовими інститутами, становлення державності, розвитком культури – практично всіх аспектів життя цих країн і людей.

Специфічні соціально-політичні події, що трапляються на різних етапах існування країни, часто примушують не тільки науковців, а й практично всі верстви суспільства звертатися до своїх історичних коренів з метою визначитися в напрямах сучасного розвитку своєї країни, свого місця у відповідний перехідний для країни період. В історії розвитку країни існують періоди, під час яких відбуваються суттєві зміни в соціальному, політичному та економічному житті. До них безсумнівно відноситься період Європейської Реформації XVI-XVII ст. У ці ж часи відбулися події на українському просторі, пов'язані із Запорозькою Січчю, Революцією Богдана Хмельницького, або Хмельниччиною. Ці події передували і в певному сенсі обумовили появу правового документа, відомого як «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорізького» за авторством Пилипа Орлика [1, с. 225], який розглядається як перша в історії Конституція.

Соціально-політичні події у переламні періоди є одночасно і витоком розвитку у правовій сфері, коли часто в боротьбі викристалізовуються нові, потрібні для розвитку держави правові положення, що мають доктринальний характер. Виходячи з формально-юридичного підходу стосовно джерел права, правові положення відображаються у документах, що містять концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства та усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові [2, с. 38]. Формулювання доктринальних положень пов'язуються, зокрема, з видатними особистостями, які здатні не тільки аргументувати, сформулювати, а й втілювати у правову практику відповідні зміни. Тобто витоки права у періоди суттєвих суспільно-політичних змін безпосередньо пов'язані з доктринальними правовими положеннями, що закладаються в основу майбутніх правових інститутів і нормативних актів, в їх розумінні як своєрідної моделі політико-правової дійсності, правового регулювання, яка відображає потреби суспільства, його духовно-моральні підвалини, культуру, традиції, право- і державотворення [3, с. 17-18].

Ю. Шемшученко зазначає, що історія розвитку права тісно пов'язана з виникненням і розвитком держави [4, с. 5]. У цьому зв'язку історичні події, які торкнулися більшості країн Європи і мали суттєві довгострокові наслідки в правовій сфері, пов'язані з періодом Реформації XVII ст. Звідси метою роботи є аналіз соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст., результатів Тридцятирічної війни та значення Вестфальського миру 1648 р. з точки зору впливу на розвиток правової доктрини Нового часу, а також наданні в порівнянні особливостей соціально-політичної ситуації, що мала місце на українських землях того часу.

Основні результати дослідження. Зміни в суспільно-політичному житті та соціально-економічній ситуації в Україні в період Національно-визвольної війни і після неї тісно пов'язані із загальними історичними подіями в Європі XVI-XVII ст. З початку XVI ст. практично весь тодішній світ охопив так званий рух Реформації, що, перш за все, являв собою широку соціально-політичну течію, що прийняла форму боротьби з католицькою церквою. Початком Реформації прийнято вва-

жати ініційовані доктором богослов'я Віттенберзького університету Мартіном Лютером публікацію 25 жовтня 1517 р. 95 тез, в яких мова йшла про зловживання католицької церкви, зокрема проти продажу індульгенцій. Мартіном Лютером був написаний для церкви новий катехізис.

Події в XVI ст. охопили Німеччину, Швейцарію, Скандинавські країни, Австрію, Чехію, Угорщину, Польщу, Нідерланди, Англію, Францію. Причинами, що викликали Середньовічну Реформацію, були обставини, пов'язані з розкладом феодального способу виробництва, з загостренням всіх його протиріч, з зародженням в надрах феодалізму нових капіталістичних відносин, появою нового соціального класу – буржуазії, що претендував на панування і якому потрібна була нова ідеологія.

У провідних країнах тодішньої феодальної Європи раніше, ніж на інших континентах, почали складатись капіталістичні відносини і виникли історичні передумови для перших буржуазних революцій. До початку XVII ст. найбільш розвинуті держави Європи значно випередили інші континенти в обробці металів, виробництві інструментів і різноманітних механізмів в будівничій справі, озброєнні і військовій справі, озброєнні і військовому мистецтві, суднобудуванні та мореплавстві, в таких науках, як астрономія, математика, картографія. Ці переваги склались історично, особливо внаслідок більш сприятливих умов для розвитку ремесла і мануфактури у Європі в порівнянні з іншими континентами. В ході великих географічних відкриттів Португалія, Іспанія та Голландія, спираючись на перевагу своїх кораблів та озброєння, захопили ряд заокеанських колоній. Саме освоєння нових континентів дало поштовх до притоку колосальних матеріальних прибутків з них.

Однак, в середині XVII ст. в Європі панували феодальні порядки. Європа складалась з величезної кількості дрібних королівств та князівств. Декілька невеличких портових торговельних міст-республік в Італії та Північній Америці губилися в порівнянні з величезною кількістю феодальних європейських міст-держав. На Заході велику, але вже таку, що почала занепадати, державу являла собою Іспанія, яка володіла Центральною та більшою половиною Південної Америки, Великими Антильськими островами, опорними пунктами біля берегів Північно-Західної Африки, Філіппінським архіпелагом на Тихому океані. На материковій Європі посилили свій вплив Габсбурги у боротьбі з Францією за панування в Західній Європі. Маленьке Португальське королівство володіло всією Бразилією та іншими колоніями, але суттєвого політичного впливу в Європі не мало. Іспанія та Португалія займали в період великих географічних відкриттів XV–XVII ст. найбільш вигідне положення на торговельних шляхах, що вели у Новий Світ.

На цьому фоні соціально-політичних та економічних змін у всій Європі у період Реформації отримав розповсюдження протестантизм, який пов'язують з іменами Мартіна Лютера, Жана Кальвіна, Ульріха Цвинглі. Одночасно католицька церква і єзуїти протистояли Реформації і очолили Контрреформацію. Наслідком цього протистояння стала Тридцятирічна війна – перша загальноєвропейська війна 1618–1648 рр. між союзом католицьких і коаліцією протестантських держав. До союзу католицьких держав або Габсбурзького блоку входили Іспанія, Священна Римська імперія, католицькі князівства Німеччини, Португалія; Католицький союз підтримували Річ Посполита включно з українськими козаками. До антигабсбурзької коаліції входили німецькі протестантські князівства, Франція, Швеція, Данія, Голландія, Англія. Спочатку Тридцятирічна війна мала характер релігійної війни між католиками та протестантами, але поступово у ході подій дедалі більше втрачала первісний характер. Війна відображала глибинні процеси розвитку капіталізму та становлення системи національних держав у феодальній Європі [5, с. 135-136].

В історіографії прийнято поділяти Тридцятирічну війну 1618–1648 рр. на чотири періоди, які в залежності від дії її основних учасників отримали такі назви: перший – чесько-пфальцський період (1618–1623), в результаті якого війська Фердинанда II завдали поразки чеським протестантам, що дало змогу військам Католицького союзу та Іспанії захопити Пфальц (1621–1623); у другому – датському періоді (1625–1629) Данія намагалася захопити південне узбережжя Балтійського моря, але сили католицького союзу завдали їй поразки і у результаті на умовах довоєнного стану у 1629 р. був укладений Любекський мир; вторгненням шведських військ у Північну Німеччину, якому передували воєнні дії у північній Італії між Францією та католицьким союзом, розпочався третій шведський період війни (1630–1635); початком четвертого – франко-шведського періоду війни (1635–1648) став виступ проти Габсбургів Франції у 1635 р., які спільно зі Швецією досягли значних успіхів. Відзначимо, що у цей період на боці антигабсбурзької коаліції воювало близько 2500 українських козаків на чолі з Б. Хмельницьким, які діяли як самостійна військова частина, зберігаючи свою військову організацію [5, с. 147-148].

Тридцятилітня війна в Європі XVII ст. закінчилася підписанням у 1648 р. одночасно у Мюнстері та Оснабрюці мирного договору. У європейській історії ця війна залишилася одним із найжахливіших європейських конфліктів. За оцінками істориків, тільки військових загинуло більш ніж 2 млн і понад 6 млн мирних жителів. Населення Королівства Франція за часи війни скоротилося більш ніж на 1 млн жителів, Чехії з 2 млн до 700 тис. жителів, а Німеччини з 17 млн до 10 млн. Німецькі дослідники оцінюють сукупні людські втрати в 5-6 млн. Демографічні втрати війни були подолані в німецьких землях лише через 100 років [6].

Мирний договір, який отримав назву Вестфальського миру 1648 року, складався з двох прийнятих мирних договорів: на Оснабрюкському конгресі між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Швецією та її союзниками – з другого; на Мюнстерському конгресі між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Францією та її союзниками – з другого. За Вестфальським миром 1648 року поразки зазнали Священна Римська імперія, католицька церква та Іспанія, а переможцями стали Франція, Швеція і певною мірою Англія. Священна Римська імперія була ослаблена остаточним відокремленням від неї Нідерландів та Швейцарії, передачею Ельзасу Франції. Ще згубнішою для імперії виявилася реформа її устрою, внаслідок чого утворилося понад 300 майже суверенних територій, що практично паралізувало владу імператора.

Вважається, що Вестфальський мир містить низку положень доктринального характеру. Цей договір виявився витоком сучасного міжнародного права [7]. В. Денисов відзначає такі принципи, які з'явилися внаслідок ухвалення Вестфальського миру:

– Державний суверенітет став загальновизнаною юридичною категорією і вже не розглядався як сфера застосування виключно грубої матеріальної сили. Цей документ започаткував європейське право націй;

– Вестфальський мир освятив принцип терпимості шляхом декларування рівноправності католицьких і протестантських держав та надання певних гарантій релігійним меншинам. Цим було визнано, хоч і неповно, принцип свободи совісті, який започаткував у світі захист прав меншин;

– були встановлені гарантії для підтримання миру, що відчутно вплинуло на майбутній розвиток Європи. Так, ст. 123 Мюнстерського договору проголошувала, що ухвалений мир повинен залишатися у силі, а його учасники «зобов'язуються підтримувати і захищати всі статті в цілому та кожну окремо»;

– Ідеї єдиної міжнародної християнської спільноти було протиставлено ідею суверенітету і незалежності кожної держави;

– Вестфальський мир став віхою у розвитку міжнародного права, сприяв відокремленню цього права від будь-якої релігійної основи і, виходячи з принципу рівноправності, поширив його дію на монархічні і республіканські держави.

Враховуючи суттєве значення Вестфальського миру 1648 року, його концептуальний характер, прийнято з цього часу вести відлік сучасної епохи в міжнародних відносинах. Європейська, а за нею і всесвітня історія розвивалася саме через утвердження та збагачення цінностей Вестфальського миру. Наступними віхами цього процесу стали Віденський конгрес 1815 р., Версальський мирний договір 1919 р., Ліга Націй, Пакт Бріана–Келлога 1928 р. (Паризький пакт) та Організація Об'єднаних Націй [8, с. 349-351].

А. Дмитрієв, досліджуючи вплив Вестфальського миру 1648 року на сучасне міжнародне право, зазначає ще такі наступні доктринальні характеристики:

– суверенітет як всеосяжна зовнішня незалежність держав та їх самовизначення, ставав основним принципом європейського порядку. Таким чином розвивалися взаємовідносини держав, регульовані у горизонтальній площині, де всі суб'єкти міжнародного права, включаючи Священну Римську імперію, були в правовому відношенні рівні. Учасникам Вестфальського конгресу вдалося саме правовим шляхом, долаючи протиріччя між суб'єктами міжнародного права, досягти миру і створити той європейський правопорядок, який став основою для майбутньої Європи.

– Вестфальський конгрес став суттєвим внеском у розвиток міжнародно-правового інституту посередництва. Саме досвід посередників на Вестфальському конгресі вніс багато нового в практику організації переговорного процесу, яка була ефективним комунікативним засобом для спілкування антагоністичних сторін між собою.

– Важливого значення отримали ідеї забезпечення окремих прав людини. Насамперед це стосується нормативного забезпечення релігійних свобод, свободи пересування і вибору місця про-

живання, а також майнових прав індивіда. Вестфальський мир не тільки приділив значну увагу питанню забезпечення майнових прав, але й запропонував конкретний механізм їх захисту. Проголошувався принцип, згідно з яким приватна власність і права громадян ворогуючої держави не могли бути змінені війною [9].

Український вектор, за визначенням А. Дмитрієва, виявився не менш яскравим і послідовним у європейських взаємозв'язках тієї епохи. Підтвердженням цьому є текст Оснабрюцького договору, де в числі союзників і прихильників Швеції згадується «князь Трансильванії». Мова йде про князя знатного роду Ракоці. Їм належав замок Паланок в українському м. Мукачевому. Саме можновладний рід Ракоці було включено в текст Вестфальського миру як «союзника і прихильника» Швеції, що визначало відповідний міжнародно-правовий статус Трансильванії [9].

Треба зазначити, що в часи Реформації в Європі мали місце і інші події, що мають безпосереднє відношення до України – українська визвольна війна на чолі з Богданом Хмельницьким, яка мала відношення до розвалу католицької Речі Посполитої [10], а також англійська революція під проводом Кромвеля. Ці бурхливі події XVII ст. також суттєвим чином відобразилися на всіх сторонах життя тодішнього суспільства, не обминаючи і правову сферу.

Соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток земель у Південно-східних воєводствах Речі Посполитої (тобто на території сучасної України) в той час відбувався повільніше, ніж в інших європейських країнах, зокрема в Англії. Це було обумовлене тим, що «Русь була відкинута назад на кілька століть, і в ті часи, коли цехова промисловість Заходу переходила до епохи первісного накопичення капіталу, руська реміснича промисловість мала повторно проходити ту частину історичного шляху, який був зроблений до Батия» [11, с. 525-533].

На початку XVII ст. в Україно-Руських землях склалася ситуація, яку можна назвати «революційно». Державотворчий принцип, що склався під час литовського панування – «Ми нового старого не рушаємо, а нового не вводемо», з 1648 р. в україно-руських землях вже не діяв. Б. Тищик та І. Бойко зазначають, що зміни в суспільно-політичному житті та соціально-економічній ситуації в період Національно-визвольної війни відобразились в джерелах і розвитку окремих галузей феодального права України. У цей період переважно зберегли чинність попередні джерела права. Припинили дію ті правові джерела, які були пов'язані з пануванням польських магнатів, польської шляхти і католицької церкви у Речі Посполитій. Зокрема мова іде про «Устав на волоки», «Ординацію війська Запорізького», сеймові та королівські конституції тощо. Разом з тим продовжували діяти давніші джерела права, такі, як Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Без суттєвих змін залишились джерела церковного права [12, с. 220-221].

Важливого значення набули правові звичаї. На їх основі регулювались порядок організації та структури козацького війська, порядок і основні принципи формування органів військової та військово-адміністративної влади, судова система, судочинство, земельні відносини, правове становище окремих станів і груп населення. Найпоширенішою в адміністративних і судових органах при вирішенні конкретних питань вважався термін «за попередніми правами і звичаями». Суттєвого поширення набуло так зване «козацьке право». Під цим правом розумілася система норм звичаєвого права, яке сформувалося на Запорозькій Січі і було інтегроване в ході Хмельниччини в суспільні відносини, які сформувались у звільнені від шляхти українські землі.

Гетьманські універсали, що видавалися гетьманами, а іноді їх підлеглими – полковниками, мали розпорядчий характер і регулювали питання адміністративно-правового життя. Однак вони не могли створити повноцінну базу правового регулювання життя тодішнього українського суспільства. На цьому шляху Україна ще повинна була пройти досить довгий і важкий історичний шлях. Навіть широко відома Конституція Пилипа Орлика, хоча і була першою в історії і мала важливе значення, як з точки зору внутрішнього розвитку України, так і впливу на процеси становлення демократичних європейських країн, не стала основоположним документом для незалежної самостійної української держави. Цього положення Україна того часу ще не досягла.

Висновки. Суттєві історичні події, що пов'язані з періодом Реформації XVII ст., торкнулися більшості країн Європи і мали важливі довгострокові наслідки в правовій сфері. З цієї точки зору Вестфальський мир 1648 року, яким завершилася Тридцятирічна війна в Європі, мав низку положень доктринального характеру і з'явився витоком сучасного міжнародного права.

Українські взаємозв'язки з європейськими подіями тієї епохи також мали місце, що знайшло відображення у тексті Оснабрюцького договору, де українці відмічаються як союзники Швеції,

і що визначило відповідний міжнародно-правовий статус Трансильванії того часу. Одночасно для українського суспільства наставали важкі часи визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким, яка була суттєвою віхою на довгому шляху до свого державного самоусвідомлення.

Список використаних джерел

1. *Недюха М. П.* Правова ідеологія українського суспільства : монографія. Київ : «МП Леся», 2012. 400 с.
2. Порівняльне законодавство (правові системи світу) : монографія. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Парламентське вид-во, 2008. 488 с.
3. *Семеніхін І. В.* Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз. Наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 87 с.
4. *Шемшученко Ю. С.* Право. Юридична енциклопедія в 6-т. Т. 5. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл, 2003. 736 с.
5. *Савчук К. О.* Тридцятилітня війна 1618-48. Юридична енциклопедія в 6-т. Т. 6 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл, 2004. 768 с.
6. *https://*uk.wikipedia.org/wiki/Тридцятилітня_війна#Вестфальський_мир.
7. *Дмитрієв А.* Вестфальський мир 1648 року: витоки сучасного міжнародного права. Людина і політика. 1999. № 2. С. 21-25.
8. *Денисов В. Н.* Вестфальський мир 1648. Юридична енциклопедія в 6-т. Т. 1 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл, 1998. 672 с.
9. *Дмитрієв А. І.* Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.11. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2003. 36 с.
10. *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький. Історична монографія. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
11. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. Москва : Издательство АН СССР, 1948. 791 с.
12. *Тищик Б. Й.,* Бойко І. Й. Історія держави і права України : акад. курс, підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

References

1. *Nediukha M. P.* Pravova ideolohiia ukrainskoho suspilstva : monohrafiia. Kyiv: «MP Lesia», 2012. 400 s.
2. *Porivnialne* zakonodavstvo (pravovi systemy svitu): Monohrafiia. Za red. O. V. Zaichuka, N. M.Onishchenko. Kyiv : Parlamentske vyd-vo, 2008. 488 s.
3. *Semenikhin I. V.* Pravova doktryna: zahalnoteoretychnyi analiz. Nauk. red. O. V. Petryshyn. Kharkiv : Yurait, 2012. 87 s.
4. *Shemshuchenko Yu. S.* Pravo. Yurydychna entsyklopediia v 6-t. T. 5. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv : Ukr. entsykl, 2003. 736 s.
5. *Savchuk K. O.* Trydtsiatylitnia viina 1618-48. Yurydychna entsyklopediia v 6-t. T. 6 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv: Ukr. entsykl, 2004. 768 s.
6. *https://*uk.wikipedia.org/wiki/Trydtsiatylitnia_viina#Vestfalskyi_myr.
7. *Dmytriiev A.* Vestfalskyi myr 1648 roku: vytoky suchasnoho mizhnarodnoho prava. Liudyna i polityka. 1999. № 2. S. 21-25.
8. *Denysov V. N.* Vestfalskyi myr 1648. Yurydychna entsyklopediia v 6-t. T. 1 / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv : Ukr. entsykl, 1998. 672 s.
9. *Dmytriiev A. I.* Vestfalskyi myr 1648 roku i suchasne mizhnarodne pravo : avtoref. dys. …. d-ra yuryd. nauk: 12.00.11. Instytut derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 2003. 36 s.
10. *Kostomarov M. I.* Bohdan Khmelnytskyi. Istorychna monohrafiia. Dnipropetrovsk : Sich, 2004. 843 s.
11. *Ryibakov B. A.* Remeslo Drevney Rusi. Moskva : Izdatelstvo AN SSSR, 1948. 791 s.
12. *Tyshchyk B. I.,* Boiko I. I. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy : akad. kurs, pidruchnyk. Kyiv. : In Yure, 2015. 808 s.

Васецький В. Ю. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу

У статті аналізуються соціально-політичні події в Європі XVI-XVII ст., результати Тридцятирічної війни та значення Вестфальського миру 1648 р. з точки зору впливу на розвиток правової доктрини Нового часу. Проводиться порівняння цих подій з особливостями соціально-політичної ситуації, що мала місце на українських землях того часу. Робиться висновок, що Вестфальський мир 1648 року мав низку положень доктринального характеру і з'явився витоком сучасного міжнародного права. Відмічається, що період Реформації збігається з подіями в Україні, в результаті яких почалася Українська визвольна війна на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ключові слова: Європейська Реформація, Вестфальський мир, правова доктрина, витоки права, Революція Богдана Хмельницького.

Vasetsky V. Y. The influence of socio-political events in Europe in the XVI-XVII centuries on the development of legal doctrine of Modern history

In the history of the country's development there are periods in which significant changes in social, political and economic life take place. These undoubtedly include the period of the European Reformation of the XVI-XVII centuries. Socio-political events in critical periods are at the same time the source of development in the legal sphere, when often in the struggle crystallize new, necessary for the development of the state, legal provisions of a doctrinal nature.

The aim of this paper is to analyze the socio-political events in Europe in the XVI-XVII centuries, the results of the Thirty Years' War and the significance of the Peace of Westphalia in 1648 in terms of influencing the development of legal doctrine of Modern history, and also to provide a comparison with the peculiarities of the socio-political situation that took place in the Ukrainian lands of that time.

It is noted that since the beginning of the XVI century. almost the entire world of that time was covered by the Reformation. First of all, it was a broad socio-political movement that took the form of a struggle with the Catholic Church. Against this backdrop of socio-political and economic change, Protestantism has become widespread throughout Europe, associated with the names of Martin Luther, Jean Calvin, and Ulrich Zwingli. At the same time, the Catholic Church and the Jesuits opposed the Reformation and led the Counter-Reformation. The result of this confrontation was the Thirty Years' War - the first pan-European war of 1618 – 1648 between the Catholic Union and the coalition of Protestant states. In European history, this war has remained one of the most terrible European conflicts. Historians estimate that more than 2 million military and more than 6 million civilians were killed.

Thirty Years' War in Europe in the XVII century. ended with the signing in 1648 at the same time in Münster and Osnabrück peace treaty, which was called the Peace of Westphalia in 1648. It is emphasized that the Peace of Westphalia contains a number of provisions of a doctrinal nature. It is made conclusion that this treaty was the source of modern international law and had a long-term impact on the development of relations between states. Among the most important principles of doctrinal nature are the following: state sovereignty has become a universally recognized legal category; the principle of freedom of conscience is recognized with certain restrictions; the idea of sovereignty and independence of each state was opposed to the idea of a single Christian community; proclaimed the idea of ensuring certain human rights, especially the principle according to which private property and the rights of citizens of a hostile state could not be changed by war.

Ukrainian ties with European events of that era also took place. This was reflected in the text of the Treaty of Osnabrück, where Ukrainians are noted as allies of Sweden, and the Treaty determined the relevant international legal status of Transylvania at that time. It is noted that the period of the Reformation coincides with the events in Ukraine, as a result of which the Ukrainian Liberation War began, led by Bohdan Khmelnytsky.

Keywords: European Reformation, Peace of Westphalia, legal doctrine, origins of law, the Revolution of Bohdan Khmelnytsky.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-23

УДК 340.1

Валерій Вікторович Винокуров,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-3286-7288

ПРАВА ЛЮДИНИ. ЗАХИСТ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті розглянуто сутність і зміст категорій «права людини», «захист прав людини», «забезпечення прав людини». Обґрунтовано деякі напрями вдосконалення захисту та забезпечення прав людини в умовах сучасного сьогодення. Визначено роль і значення органів державної влади у процесі захисту та забезпечення прав і свобод людини та відповідальність держави перед особою, як невід'ємної складової забезпечення конституційних прав людини.

Постановка проблеми. Конституцією України, а саме частиною 2 статті 3 встановлено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1]. На думку Н. М. Оніщенко, «питання, пов'язані з правами людини, є найважливішою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку» [2, с. 12]. Однією з найважливіших ознак правової держави є ефективний захист прав людини та їх забезпечення, які у аспекті побудови правової держави мають впроваджуватися через її функції. Забезпечення і захист прав людини є суттєвою складовою, що відграє суттєву роль в процесах державотворення, оскільки пріоритет прав і свобод людини і громадянина, їх реальність і забезпеченість достатніми правовими засобами захисту мають гарантуватися з боку держави. Вказана функція держави випливає з положень статей 3, 13, 17, 22, 24, 42, 53, 116, 119, 138 Конституції України. В той же час, як вірно було зазначено О. Лукашовою, «права людини не реалізуються автоматично навіть за сприятливих умов. Тому необхідні зусилля і навіть боротьба людини за свої права і свободи, які повинні органічно включатися в систему заходів, що становить механізм захисту прав людини» [3, с. 84].

Метою даної статті є наукове дослідження та комплексний аналіз таких категорій, як захист та забезпечення прав людини в розрізі змістовного співвідношення між правовою державою та особистістю в сучасному суспільстві.

Основні дослідження і публікації. Слід зазначити, що питанням захисту та забезпечення прав людини приділялась увага насамперед у працях таких вчених, як: Ю. Шемшученко, О. Данильян, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, М. Марченко, О. Петришин, П. Рабінович, О. Соколенко та ін.

Основні результати дослідження. Перш ніж почати аналіз вказаних категорій, слід згадати, а що таке взагалі «права людини», що розуміється під цим коротким словосполученням.

Як відомо, «права людини – це основоположні можливості та вимоги, необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються універсальними, невід'ємними та рівними для кожного й мають гарантуватись державою в обсязі міжнародних стандартів» [4, с. 456].

Відмінністю прав людини, як вимог вищого рівня є те, що вони не залежать від обіцянок або гарантій іншої сторони, а пов'язані з самим фактом існування людини і ніким не даровані. Права людини залежать тільки від одного: а саме, від того, що вона є людиною.

Права людини притаманні всім людям за правом народження, вони належать всім й існують, що б навколо не відбувалося. Визнання прав людини є основою свободи.

Одним із актуальних питань протягом всього існування людства в розрізі їх прав є можливість їх реалізації, захисту та забезпечення з боку держави.

У Віденській декларації та Програмі дій, прийнятій на Всесвітній конференції прав людини 25 червня 1993 року, стверджується, що «права людини і основні свободи є правами, даними від народження кожній людині; їх захист і заохочення є найпершим обов'язком держав» (абз. 1 п. 1) [5].

В свою чергу Н. М. Оніщенко справедливо стверджує, що права людини – це формально визначені, у відповідний спосіб зафіксовані обов'язки держави [2, с. 14], а також, що права і свободи, встановлені демократичною державою, здійснюються в інтересах усіх громадян і кожної людини окремо [6, с. 27].

Повертаючись до аналізу термінів «захист» та «забезпечення», доцільно спочатку звернутися до їх лексичного значення, що, як відомо, є історично закріпленою у свідомості людей співвіднесеністю слова з певним явищем дійсності, зв'язок певного звучання з певним поняттям, волевиявленням.

Так, відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, «захист» – це дія за значенням захищати, що в свою чергу розуміється як боронити, обстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь, охороняти від нападу, замаху та інших небезпечних дій, оберігати від чогось шкідливого та небажаного; «забезпечування» – це дія за значенням забезпечити, що розуміється як створення надійних умов для здійснення чого-небудь, гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [7].

Отже, застосовуючи та звертаючись до вказаних термінів через призму прав людини з метою ефективної їх реалізації, слід чітко розуміти їх зміст та обсяг можливих дій що ними охоплюються.

З цього приводу слід зазначити, що на думку О. Г. Данильяна, такі поняття як «захист прав людини», «охорона прав людини» і «гарантія/забезпечення прав людини», діалектично взаємопов'язані. Вони є елементами один одного: не можна забезпечувати, не захищаючи і не охороняючи, так само не можна охороняти, не захищаючи і не забезпечуючи. Однак у будь-якому разі основну роль відіграє сама людина, що активно реалізує своє невідчужуване право на захист [3, с. 89].

Взагалі погоджуючись з вказаною думкою, однак наважимося доповнити її тезою про те, що кожен термін, який використовується в нормативних актах, в тому числі і в Конституції України, як Основному Законі держави, повинен мати свій чітко визначений зміст, сутність та значення, які в тій чи іншій частині мають гарантувати права людини, тому не зовсім доречно ставити знак рівності між цими термінами, які беззаперечно доповнюють один одного.

На нашу думку, слід провести чітке розмежовування понять «захист» та «забезпечення» як на науковому, так і на законодавчому рівнях, враховуючи в тому числі їх лексичне значення.

Так, під захистом права слід розуміти дії, які направлені на охорону, відстоювання та оберігання права від посягання, порушення та інших небезпечних дій. При цьому вказані дії можуть здійснюватися як до, так і в процесі правопорушення та після його закінчення, а отже, їх застосування не залежить від моменту правопорушення.

Що ж до забезпечення права, то під цим поняттям слід розуміти створення необхідних, достатніх та надійних умов для здійснення прав людини, в тому числі і права на їх захист.

Як уже зазначалося, зобов'язання держави щодо прав людини передбачені Конституцією України. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України).

Зобов'язання держави забезпечувати (сприяти реалізації) права людини входять до так званої «трирівневої типології» зобов'язань держави, що включає в себе три рівні зобов'язань, а саме: зобов'язання поважати, захищати та забезпечувати. При цьому існує думка, що зобов'язання забезпечувати передбачають, що держава повинна вживати заходів (законодавчих, судових, адміністративних, освітніх та ін.) для забезпечення особам можливостей задовольняти основні потреби, гарантовані правом людини, що не можуть бути задоволені їх особистими зусиллями [4, с. 476].

З цього приводу слід зазначити, що, на нашу думку, доцільно не обмежувати зобов'язання держави забезпечувати права людини критерієм можливості чи неможливості їх задоволення особистими зусиллями особи, а надати цьому зобов'язанню загальний та універсальний характер, який не залежить від будь-яких чинників. Оскільки, як вірно зазначив П. М. Рабінович, через певні механізми забезпечення здійснюються права людини [8, с. 29].

Рівень забезпечення та захисту прав людини разом з обсягом прав і свобод визначає зміст співвідношення між правовою державою й особистістю, що також підтверджується думкою О. Л. Соколенко, яка стверджує, що «права і свободи людини та громадянина становлять не якийсь абстрактний зміст правової держави, а вимагають від неї розв'язання цілком конкретних завдань – визнання та забезпечення таких прав, свобод і законних інтересів. А таке забезпечення, у свою чергу, передбачає охорону та захист прав громадян» [9, с. 118].

Слід також зупинитися на суб'єктному складі правовідносин щодо захисту та забезпечення прав людини.

На нашу думку, захист прав людини має реалізовуватися як самою особою (права, якої порушуються або порушені) шляхом самозахисту або звернення до відповідних органів державної влади, так і державою в особі її уповноважених органів незалежно від наявності звернення цієї особи.

Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина Конституція і законодавство України передбачають можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації і захисті їхніх прав.

Кожна людина, з одного боку, повинна мати можливість вільно обрати спосіб захисту своїх прав, а з іншого – має бути впевнена в тому, що держава гарантує рівну можливість для будь-кого, незалежно від раси, мови, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання та ін., скористатися цими способами захисту.

З цього приводу доречно згадати думку Н. М. Оніщенко, яка стверджує, що стало вочевидь зрозумілим, що вже недостатньо тільки «продекларувати» ці та інші важливі права і свободи. Держава (і це є її чи не найважливішим обов'язком) має гарантувати їх неухильне виконання, а в разі потреби – охорону та захист [2, с. 13].

Можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод і наявність системи органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи, утворюють юридичний механізм захисту прав людини.

Очевидно, що одним із питань захисту прав людини є ефективність механізму їх захисту, під яким, на думку О. Г. Данильяна слід розуміти систему певних соціальних інститутів, право-

вих норм, засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінально-правових та інших), що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини і громадянина [10, с. 54].

Конституція України передбачає можливість здійснення громадянами дій, спрямованих на захист їх прав і свобод, зокрема такі, як:

захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 2 ст. 27);

об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод (ч. 1 ст. 36);

проводити збори, мітинги та демонстрації (ч. 1 ст. 39);

направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади (ст. 40);

ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ч. 1 ст. 44);

захищати в суді свої права і свободи (ч. 1 ст. 55);

звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55);

звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 5 ст. 55);

будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 6 ст. 55).

Що ж до забезпечення прав людини, то відповідно до приписів Конституції України – це обов'язок держави.

Як вірно було зазначено Н. М. Оніщенко, «забезпечення прав людини – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі» [2, с. 12].

В свою чергу Н.М. Пархоменко звертає увагу на те, що «реалізація прав людини визначається головним чином забезпеченістю з боку держави» [11, с. 140].

Забезпечення прав та свобод людини і громадянина відповідно до положень Конституції України (ст. ст. 3, 13, 17, 22, 24, 42, 53, 116, 119, 138) покладається на усю систему органів державної влади на всі її рівні.

Конституція України досить чітко визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні забезпечувати та захищати права і свободи людини і громадянина.

Це: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, Суди України, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші правоохоронні органи України.

Особливе місце у цій системі посідає Президент України, який є гарантом прав і свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 102 Конституції України). Він зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через законодавчу діяльність шляхом визначення виключно в законах України прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод, основних обов'язків громадян; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав корінних народів та національних меншин; основ соціального захисту; визначення правового режиму власності; правових засад і гарантій підприємництва (пп. 1-3, 6-8 ч. 1 ст. 92 Конституції України).

Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2 ч. 1 ст. 116 Конституції України).

Місцеві державні адміністрації забезпечують додержання прав і свобод громадян на певній території (п. 2 ч. 1 ст. 119 Конституції України).

Діяльність з посилення гарантій захисту прав і свобод людини покладено на інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в рамках парламентаризму (ст. 101 Конституції України). Зазначена посадова особа заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за адміністративними органами.

Детально питання організації і діяльності Уповноваженого визначені в Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 грудня 1997 року № 776/97-ВР.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними у статті 2 цього Закону;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому Законом України «Про прокуратуру», здійснює встановлені Конституцією України функції з метою в тому числі захисту прав і свобод людини.

Забезпечення прав і свобод громадян неможливе без такого інституту, як адвокатура. Адвокат зобов'язаний здійснювати представництво, сприяти захисту прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях. Вказана діяльність базується на принципах верховенства права, незалежності, гуманізму, демократизму і конфіденційності.

Гарантування суб'єктивних прав людини правоохоронними органами проявляється у забезпеченні особистої безпеки громадян; у своєчасному запобіганні злочинам та адміністративним правопорушенням, швидкому і повному їх розкритті; охороні суспільного порядку та забезпеченні суспільної безпеки; захисті власності від протиправних посягань; наданні правової та організаційної допомоги громадянам, посадовим особам й іншим суб'єктам у здійсненні їх законних прав та інтересів.

Однак, як свідчить сучасне сьогодення, основною ефективною формою захисту прав і свобод є судовий захист. Потреба у судовому захисті закономірно випливає з ускладнення характеру структури економічних відносин, зростанні конфліктності і соціальних протиріч у суспільному житті.

Право громадян на судовий захист закріплено у статті 10 Загальної декларації права людини, згідно з якою воно знайшло своє відображення у частині першій статті 55 Конституції України. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Після використання всіх національних засобів юридичного захисту кожен може звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Судовий захист прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина. І саме держава бере на себе такий обов'язок відповідно до частини другої статті 55 Конституції України.

Конституція України гарантує кожному судовий захист його прав у межах конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України. Для того, щоб звернутися до суду, необхідно скласти позовну чи іншу заяву, передбачену чинним процесуальним законодавством, надати суду відповідні докази та сплатити судовий збір. Позов має відповідати вимогам, встановленим процесуальним законодавством. Підготувати документи для звернення до суду особа може самостійно або ж звернутися за правового допомогою, у тому числі безоплатною.

Слід відмітити, що норми, які передбачають вирішення спорів, зокрема про поновлення порушеного права, не можуть суперечити принципу рівності усіх перед законом та судом і у зв'язку з цим обмежувати право на судовий захист. Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах.

Таким чином, можна стверджувати, що в нашій країні діє система захисту прав людини, яка відповідає принципам розвинутих демократичних країн.

Як вірно стверджує Н. М. Пархоменко, діяльність державних органів і громадських організацій, спрямована на забезпечення, реалізацію, охорону прав і свобод людини та громадянина, є організа-

ційно-правовою гарантією прав та свобод людини та громадянина, що спрямована на забезпечення і захист прав і свобод людини та громадянина, боротьбу з правопорушеннями, утвердженням режиму законності [11, с. 145].

Також слід окремо акцентувати увагу на тому, що невід'ємною складовою забезпечення конституційних прав людини безумовно є наявність ефективного та діючого механізму юридичної відповідальності держави перед особою.

Влада держави не може бути безмежною або довільною, вона повинна бути обмежена необхідністю забезпечити хоча б мінімальні умови всім, хто перебуває під її юрисдикцією, щоб вони могли жити з почуттям людської гідності.

Суверенітет держави означає відповідальність, а головна відповідальність за захист та забезпечення прав людини лежить на самій державі.

Як відомо, правові примусові норми можуть застосовуватися як до особи, так і до держави, яка вчинила неправомірні дії по відношенню до особи.

З цього приводу доцільно вказати на думку В. Ю. Васецького, який обґрунтовано зазначав, що юридична відповідальність держави – це встановлений у процесуальному порядку обов'язок суб'єкта (в нашому випадку держави), що скоїв правопорушення, перетерпіти певні обмеження, що передбачені санкцією правової норми [12, с. 26].

На нашу думку, вказане визначення потребує уточнення в частині конкретизації наслідків для держави скоєного правопорушення, а саме не обмежувати їх виключно перетерпінням певних обмежень, а доповнити ще й здійсненням конкретних дій щодо поновлення порушеного права та мінімізації наслідків цього правопорушення, оскільки гарантування виконання органами державної влади, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина є специфікою юридичної відповідальності держави.

Висновки. Отже, враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що застосовуючи та звертаючись до термінів «захист» та «забезпечення прав людини» з метою їх ефективної реалізації, слід чітко розуміти їх зміст та обсяг можливих дій, що ними охоплюється. Слід провести розмежовування понять «захист» та «забезпечення» як на науковому, так і на законодавчому рівнях, враховуючи в тому числі їх лексичне значення. Також доцільно не обмежувати зобов'язання держави забезпечувати права людини критерієм можливості чи неможливості їх задоволення особистими зусиллями особи, а надати цьому зобов'язанню загальний та універсальний характер, який не залежить від будь-яких чинників. Захист прав людини має реалізовуватися як самою особою (права, якої порушуються або порушені) шляхом самозахисту або звернення до відповідних органів державної влади, так і державою в особі її уповноважених органів незалежно від наявності звернення цієї особи. При цьому кожна людина, з одного боку, повинна мати можливість вільно обрати спосіб захисту своїх прав, а з іншого – має бути впевнена в тому, що держава гарантує їй таку можливість. І насамкінець зазначимо, що невід'ємною складовою забезпечення конституційних прав людини безумовно є наявність ефективного та діючого механізму юридичної відповідальності держави перед особою.

Список використаних джерел

1. *Конституція* України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року із змінами та доповненнями.
2. *Оніщенко Н. М.* Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії) / Н. М. Оніщенко // Альманах права. – 2020. – Вип. 11. – С. 11-15.\
3. *Данильян О. Г.* Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві / О. Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. - № 3. – С. 84-91.
4. *Загальна* теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.]; за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2020. – 568 с.
5. *Віденська* декларація та Програма дій, прийнята на Всесвітній конференції прав людини 25 червня 1993 року.
6. *Оніщенко Н. М.* Контроль за забезпеченням прав людини: дихотомія впливу / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – 2019. – Вип. 30. – 24-28.
7. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005.- 1728 с.

8. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України (доінтерпретації вихідних конституційних положень)/ П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.
9. *Соколенко О. Л.* Захист прав громадян як основна функція правової держави / О. Л. Соколенко // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 118-121.
10. *Данильян О. Г.* Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс / О. Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 48-55.
11. *Пархоменко Н. М.* Держава як гарант забезпечення прав людини і громадянина / Н. М. Пархоменко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2012. – Вип. 18. – С. 140-146.
12. *Васецький В. Ю.* Забезпечення прав та свобод людини шляхом удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед особою / В. Ю. Васецький // Часопис Київського університету права. – 2009. – Вип. 3. – С. 25-30.

References

1. *Konstytutsiia* Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku iz zminamy ta dopovnenniamy.
2. *Onishchenko N. M.* Pravova doktryna, yurydychna nauka ta zakhyst prav liudyny (koefitsiient korysnoi dii) / N. M. Onishchenko // Almanakh prava. – 2020. – Vyp. 11. – S. 11-15.
3. *Danylian O. H.* Teoretyko-metodolohichni problemy zakhystu prav liudyny v suchasnomu suspilstvi / O. H. Danylian // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia : Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. – 2013. – № 3. – S. 84-91.
4. *Zahalna* teoriia prava: pidruchnyk / [O. V. Petryshyn, D. V. Lukianov, S. I. Maksymov, V. S. Smorodynskyi ta in.]; za red. O.V. Petryshyna. – Kharkiv : Pravo, 2020. – 568 s.
5. *Videnska* deklaratsiia ta Prohrama dii, pryiniata na Vsesvitnii konferentsii prav liudyny 25 chervnia 1993 roku.
6. *Onishchenko N. M.* Kontrol za zabezpechenniam prav liudyny: dykhotomiia vplyvu / N. M. Onishchenko // Pravova derzhava. – 2019. – Vyp. 30. – 24-28.
7. *Velykyi* tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. – K.; Irpin : VTF «Perun», 2005.- 1728 s.
8. *Rabinovych P. M.* Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (dointerpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen)/ P. M. Rabinovych. – Kh. : Pravo, 1997. – 64 s.
9. *Sokolenko O. L.* Zakhyst prav hromadian yak osnovna funktsiia pravovoi derzhavy / O. L. Sokolenko // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2013. – № 2. – S. 118-121.
10. *Danylian O. H.* Mekhanizm zakhystu prav liudyny v suchasnomu suspilstvi: teoretyko-pravovyi dyskurs / O. H. Danylian // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia : Filosofiia, filosofiia prava politolohiia, sotsiolohiia. – 2013. – № 4. – S. 48-55.
11. *Parkhomenko N. M.* Derzhava yak harant zabezpechennia prav liudyny i hromadianyna / N.M. Parkhomenko // Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 18 : Ekonomika i pravo. – 2012. – Vyp. 18. – S. 140-146.
12. *Vasetskyi V. Iu.* Zabezpechennia prav ta svobod liudyny shliakhom udoskonalennia instytutu yurydychnoi vidpovidalnosti derzhavy pered osoboiu / V.Iu. Vasetskyi // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2009. – Vyp. 3. – S. 25-30.

Винокуров В. В. Права людини. Захист та забезпечення

Стаття присвячена аналізу питань сутності і змісту категорій «права людини», «захист прав людини», «забезпечення прав людини» в розрізі змістовного співвідношення між правовою державою та особистістю в сучасному суспільстві. Акцентовано увагу, що звертаючись до вказаних термінів через призму прав людини з метою ефективної їх реалізації, слід чітко розуміти їх зміст та обсяг можливих дій, що ними охоплюються, а також провести розмежовування понять «захист» та «забезпечення» як на науковому, так і на законодавчому рівнях, враховуючи в тому числі їх лексичне значення. Визначено, що кожна людина, з одного боку, повинна мати можливість вільно обрати спосіб захисту своїх прав, а з іншого – має бути впевнена в тому, що держава гарантує рівну можливість для будь-кого, незалежно від раси, мови, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання та ін., скористатися цими способами захисту. Також визначено роль і значення органів державної влади у процесі захисту та забезпечення прав і свобод людини та відповідальність держави перед особою, як невід'ємної складової забезпечення конституційних прав людини. Зроблено висновок, що невід'ємною складовою забезпечення конституційних прав людини безумовно є наявність ефективного та діючого механізму юридичної відповідальності держави перед особою.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, забезпечення прав людини, органи державної влади, відповідальність держави.

Vynokurov V. V. Human Rights. Protection and enforcement

The article is devoted to the analysis of the essence and content of the categories «human rights», «protection of human rights», «human rights enforcement» in terms of the substantive relationship between the constitutional state and the individual in modern society. It is emphasized that addressing these terms through the prism of human rights in order to effectively implement them, it is necessary to clearly understand their content and scope of possible actions covered by them, as well as to distinguish between «protection» and «enforcement» at both scientific and legislative levels, taking into account, inter alia, their lexical meaning. It is determined that everyone, on the one hand, should be able to freely choose the way to protect their rights, and on the other – must be sure that the state guarantees equal opportunities for everyone, regardless of race, language, skin color, political, religious and other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, etc., to use these methods of protection. The role and importance of public authorities in the process of protection and enforcement of human rights and freedoms and the state responsibility to the individual as an integral part of ensuring constitutional human rights are also defined. It is concluded that an integral part of constitutional human rights enforcement is certainly the existence of an effective and efficient mechanism of legal responsibility of the state to the individual.

Keywords: human rights, protection of human rights, human rights enforcement, public authorities, state responsibility.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-24

УДК 340.1

Світлана Василівна Гаврилюк,
головний спеціаліст відділу
забезпечення діяльності Голови та
заступника Голови Верховного Суду
ORCID: 0000-0002-5494-8513

ПОМИЛКА В ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКОМУ ЗНАЧЕННІ ТА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Постановка проблеми. Помилки трапляються в будь-якій сфері людської діяльності. Проблема помилки вивчається багатьма науками та має самостійне значення в різних галузях наукових знань: філософії, логіці, математиці, юриспруденції, кібернетиці, медицині, лінгвістиці, економіці тощо. Безпосередньою метою пізнання в будь-якій галузі є досягнення істини. Шлях до неї завжди був проблематичним, складним, багатогранним і внутрішньо діалектичним, він супроводжується зіставленням і змаганням ідей, науковими дискусіями, критикою і подоланням соціальних ілюзій, аналізом співвідношення ідеологічних і науково-теоретичних форм відображення дійсності, з'ясуванням соціально-практичних і світоглядних передумов теоретичних побудов.

Людині властиво помилятися; повністю виключити помилку з поведінки людини не можливо: у зв'язку з вищезазначеним важливе значення отримує дослідження питання про поняття помилки в юридичному її значенні та помилки як філософського поняття загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття та значення помилки у вітчизняній і зарубіжній науках досліджували Ф. А. Селиванов, Є. П. Євграфова, В. М. Баранов, В. М. Карташов, Н. М. Оніщенко, В. М. Косович та інші.

Метою дослідження є здійснення аналізу поняття помилки, як невід'ємного елементу людської діяльності, з точки зору різноманітних філософських підходів, у тому числі аналізу наукових поглядів учених-правознавців із приводу змістовного значення поняття «помилка», які сприятимуть ширшому розумінню такої юридичної категорії.

Основні результати дослідження. Феномен помилки часто супроводжує людську діяльність. Це її «тіньова» сторона, характеристика її неідеальності.

Класична філософія нечасто звертає увагу на подібні «тіньові» сторони. У Гегеля і Маркса можемо зустріти феномен помилки в контексті філософії історії, вони визначають його як закон істо-

ричної іронії. «Люди, хвала тим, що зробили революцію, завжди переконувалися на інший день, що вони не знали, що робили, що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити. Це те, що Гегель називав іронією історії, тією іронією, якої уникли деякі історичні діячі». Гегель пояснює таку розбіжність швидше грою об'єктивно-трансцендентних сил [1, с. 263].

Ще з античних часів філософи приділяли увагу безпомилковому знанню, помилковій поведінці, досліджували причини виникнення помилкових суджень. Уперше помилки як наукову проблему досліджував давньогрецький філософ, один із найвидатніших мислителів – Арістотель. Він присвятив цьому питанню трактат «Про софістичні спростування» та називав помилки логічними вадами софістичних роздумів. Підставою логічних помилок Арістотель вважав неправильне застосування словесних фраз або порушення правил логічних операцій. Він виділяв п'ять цілей софістів у суперечках: спростування; помилкове; у мові, яка не відповідна загальноприйнятому; примус; примус співрозмовника до марнослів'я, тобто до частого повторення того самого [2, с. 5-51].

Маркс, виходячи з позиції історичного матеріалізму, бачить причини суспільних трансформацій у самому суспільному бутті; у його філософській концепції феномен помилки можна знайти лише в контексті суспільно-історичних подій. Відомо, що діяльність є одним із ключових моментів у розумінні природи людини. Як правило, людську діяльність характеризують як доцільну і спрямовану.

Платон визначав оману як «ніщо інше, ніж відхилення думки, коли душа прагне до істини, але оминає розуміння» [3, с. 339].

Французький філософ та енциклопедист епохи Просвітництва Дені Дідро (XVIII ст.) указував: якщо першопричина полягає у помилковості людей чи неправильно визначених ідеях, то джерело істини повинно знаходитися у правильно визначених ідеях. Помилкова думка – помилка розуму, яка схиляє до помилкового судження [4, с. 494]. Своєю чергою давньогрецький філософ-матеріаліст Демокріт писав, що «причина помилки – незнання більш правильного» [4, с. 288].

Найпростіше визначення помилки: розбіжність результату діяльності до поставленої мети. Однак варто зазначити, що мета діяльності більшою чи меншою мірою практично завжди розходиться з її результатом. Можемо стверджувати, що існує якийсь діапазон відхилень, потрапивши в який, результат буде визнаний відповідним спочатку заданій меті. Помилкою в цьому разі буде визнаний такий результат діяльності, який виходить за межі допустимих похибок.

Цілепокладання як процес формування цілі ідеального образу бажаного (але вже не тільки доцільність), яка є найважливішою відмінною рисою людини, певним чином структурує всю діяльність, спрямовану на досягнення обраної мети. Таким чином, людська праця у своєму конкретному втіленні стає осмисленою, усвідомленою. Водночас це осмислення неможливе без усвідомлення помилки як якогось небажаного або навіть альтернативного наміченого спочатку варіанта розвитку подій.

Отже, вона передбачає існування деяких норм, правил (у тому числі розроблених самим суб'єктом) або ідеальної моделі розвитку подій (мета є передбачення в мисленні результату діяльності). Важливим є те, що тепер помилка, як і цілепокладання, включена в процес людської діяльності як природний момент.

Точніше кажучи, помилка і є «побічний продукт» становлення людини розумної. Цю ситуацію можемо розглянути в термінах гегелівської діалектики: якщо протосоціальну модель поведінки позначити як тезу, то антитезою буде поведінка, яка передбачає власну хибність. Синтез буде представлений як знання, що включає не тільки початкову установку (мета і відповідні засоби її досягнення), а й саму помилку (результат застосування ідеальної моделі в реальних умовах).

У певному сенсі помилка і є результат «минулих подій». Чи обмежується її значення лише проміжками минулого часу – питання, яке зачіпає не тільки принцип детермінізму: у просторі людського буття помилка набуває суто філософського змісту. У чому ж полягає філософське значення помилки? Саме кардинальна неможливість повернення від отриманого (або неодержаного) результату назад до мети.

Утилітарно-прагматична функція помилки (людський «псевдоінстинкт») полягає в отриманні конкретного знання про поведінку в конкретних обставинах, переростає в рефлексію по відношенню до життя загалом. Із цього приводу Кассирер пише: «Перші кроки інтелектуального та культурного життя людини можна уявити як свого роду розумове пристосування до безпосереднього оточення. Але в міру розвитку культури виявляється і протилежна тенденція людського життя. У найранніших проблисках людської свідомості ми знаходимо вже інтровертивну позицію, яка супроводжує і доповнює екстравертивну. Простеживши подальший розвиток людської культури

з цих початків, ми побачимо, як ця інтровертивна точка зору поступово виходить на перший план» [5, с. 5]. Варто зазначити, що, з одного боку, так зване роздвоєння людського життя (на життя з помилкою і без неї) відбувається в контексті соціального.

За «Новим тлумачним словником української мови», помилка – це неправильність у підрахунках, написанні слова і т. ін.; похибка; огріх, прогріх, хиба // Неправильна думка, хибне уявлення про когось, щось [6, с. 556].

Помилка – це завжди відступ від норми. Це дія, протилежна правильному, здійснена ненавмисно. Вона завжди передбачає неправомірність.

Сучасне правове регулювання суспільних відносин є складною системою взаємопов'язаних норм, розсереджених по різних джерелах права. Для цієї системи характерна наявність внутрішніх протиріч, залишення без позитивної регламентації окремих фрагментів соціальної реальності, неоднозначність тлумачення наявних приписів та багато інших проблем. Саме ці складності породжують об'єктивну неможливість знання і розуміння встановлених правил поведінки адресатами правових норм – суб'єктами права.

Наведене вище є підставою для того, щоб зрозуміти сутність юридичної помилки.

Позиція сучасних учених-правознавців із приводу змістового значення поняття «помилка» досить неоднозначна, що часто призводить до неузгодженості понятійного апарату сучасної теорії права. Поняття «помилка» ними може тлумачитись, як недолік, вада, огріх, деформація, чи більш категорично – омана, недосконалість, неузгодженість, прогалина.

Так, помилки – це завжди неправильність, неточність, некоректність результату, неправильність у діях та думках, невірність, необережний проступок, ненавмисне спотворення чого-небудь неправильність у вчинках, міркуваннях відступ від норми, тобто це дія, протилежна правильному, здійснена ненавмисно, яка завжди передбачає неправомірність.

Під юридичною помилкою в праві прийнято розуміти оману особи щодо правових характеристик скоєного нею діяння. Традиційно юридичну помилку часто розглядають через призму кримінально-правових норм. Наприклад у доктрині кримінального права чітко виділяється кілька видів юридичної помилки: помилка в забороні, помилка в покаранні, помилка в кваліфікації скоєного діяння.

За загальним правилом, юридична помилка не впливає на кримінально-правову оцінку поведінки, включаючи навіть ситуації так званого уявного злочину, тобто випадки, коли особа вважає, що вчиняє злочин, хоча в дійсності воно таким не є. Найбільше значення має помилка в забороні, за якої особа вважає, що її діяння не заборонено законом, хоча в дійсності це не так. У такому разі діє аксіоматичне правило, яке виражається латинською формулою «ignorantia juris semper nocet». Використання презумпції знання закону виключає для осіб, які вчинили злочин, можливість посилатися на те, що вони нібито не знали про наявність відповідної заборони.

Звісно ж, що при цьому слід використовувати два критерії, кожен з яких передбачає по два варіанти прояву: причина помилки (дефект правотворчості або дефект сприйняття особою встановлених нормативних вимог), а також характер помилки (незнання самого факту наявності заборони або незнання його змісту).

Загалом правознавцями юридична помилка визначається як негативний результат, зумовлений ненавмисною, неправильною дією суб'єкта юридичної діяльності; як різного роду випадкові та ненавмисні дії в рішеннях суб'єктів правовідносин (органу чи посадової особи), який виражає дефект волі суб'єкта права в процесі волевиявлення та призводить до негативного результату і може бути допущений на будь-якій стадії правового регулювання (добросовісна помилка).

Є. П. Євграфова вважає, що помилка є наслідком допущеного прорахунку, неадекватного, неточного або неправильного підходу законодавця до природи й характеру регульованих суспільних відносин, вибору ним правових способів та засобів [9, с.116].

Своєю чергою А. В. Наумов поняття «помилка» розкриває через зворот – неправильне уявлення [10, с. 233-234].

Ф. О. Селіванов пропонує виділити науковий напрям – загальну теорію помилок – ерологію (від лат. error – помилка): «Поняття помилки може бути вироблено на основі узагальнення матеріалу спеціальних наук, теоретичного осмислення цього матеріалу. Такий підхід виключає сліпе перенесення будь-якого визначення в ерологію, оскільки у спеціальних теоріях помилки розглядаються відповідно до визначених (специфічних) завдань». Він визначає оману як помилку у мисленні на рівні суджень та їх зв'язків: «Помилка виникає від того, що суб'єкт приймає хибну думку за справжню, а справжню – за неправдиву» [11, с. 35-41].

В. М. Карташов розуміє помилку загалом як діяння або бездіяльність, ненавмисне порушення норм матеріального та процесуального права, порушення нормального ходу професійної юридичної діяльності [12, с.47].

Римське приватне право розуміло під помилкою розбіжності між волею особи та її зовнішнім виразом (лат.: error in nomine) або між волею та інтересом, викликану з необізнаністю суб'єкта з обставинами справи. З наведеного визначення можна зробити висновок, що в основі помилки лежить незнання особи про обставини справи на основі омани. Помилка, омана, правильне уявлення про юридичні істотні обставини, протиріччя між уявлювальним і реальністю, розбіжність волі та її уявлення: особа вчинила не те, що хотіла, або не висловила того, що хотіла. Помилка стосується безпосереднього виявлення діючої особи; вона ставиться до обставин фактичних – facti або юридичних – juris. Слід зазначити, що ще римські юристи запропонували класифікувати помилку на два основних види: юридичну та фактичну, залежно від того, які обставини (юридичні або фактичні) неправильно представлені у свідомості суб'єкта [7, с. 67].

У сучасній правовій науці розрізняють об'єктивні (не залежать від волі та свідомості суб'єктів правотворчості) та суб'єктивні (породжені волею суб'єктів правотворчості, тому що тільки професійна юридична діяльність та її результати є потенційними джерелами виникнення помилки) причини появи юридичних помилок.

До об'єктивних причин появи юридичних помилок слід віднести постійний розвиток суспільних відносин, адже законодавець й інші юридичні органи та установи не завжди встигають за вимогами життя. У результаті чинне законодавство відстає від динаміки суспільних відносин і стає в окремих своїх положеннях, частинах і навіть галузях помилковим, оскільки не відповідає суспільним реаліям. До об'єктивних причин можна віднести і суперечність між індивідуальними та суспільними інтересами (держава не завжди знаходить відповідні шляхи розв'язання цієї проблеми), а також низьку інтенсивність доктринальних розробок, зокрема їх оприлюднення, у тому числі у форматі наукових обговорень.

Разом з тим на появу помилок великий вплив справляють суб'єктивні чинники, зумовлені особистісними якостями людини, її поведінкою, діями. Серед таких причин в юридичній літературі називають невисокий рівень підготовки фахівців у галузі юриспруденції, недостатній професіоналізм законодавців, тих, хто застосовує право, колізії чинного законодавства, прогалини та інші деструктивні прояви; велику службову завантаженість працівника, несприятливі умови діяльності, недоліки в доборі й розстановці кадрів, певну наукову упередженість представників наукової сфери. До суб'єктивних причин юридичних помилок можна віднести порушення вимог юридичної техніки, неякісну роботу розробників правових актів та експертів тощо. Більшість доктринальних помилок детермінована неуважністю, недбалістю в роботі, некваліфікованим вивченням матеріалів, неправильною інтерпретацією отриманої інформації та ін. [12, с. 77].

Висновки. Аналіз юридичної літератури показує що, визначаючи поняття помилки юристи використовують різні понятійні категорії. Часто досить довільне поводження з поняттям помилки в юридичному значенні говорить про те, що йому як філософському поняттю не приділено достатньої уваги у філософській літературі. Аналізуючи поняття та ознаки помилок, зазначених філософами, доходимо висновку, що помилку слід розглядати як процес і результат людської діяльності.

Розглядаючи правову природу юридичної помилки, можна визначити відсутність єдиного підходу до поняття та класифікації таких помилок. І хоча наукова дискусія і сприяє подальшому розвитку знань про правове значення помилки, наявна ситуація не може бути визнана задовільною з точки зору практичних потреб, що свідчить про необхідність дослідження цілої низки питань стосовно нього, юридичного походження та видових особливостей.

Список використаних джерел

1. *Маркс К.* Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Наука (Госполитиздат), 1964. – 805 с.
2. Основоположения логики Аристотеля. Метафизика Аристотеля / Аристотель. – Соч. в 4–х тт. – М., 1976–1983. – Т. 2. – 384 с.
3. *Платон.* Соч. : в 3 т. / Платон. – Москва : Мисль, 1970. – Т. 2 - 611 с.
4. *Головатий С.* Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор. / С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. – Київ : Книги для бізнесу, 2008. – 1202 с.
5. *Кассирер Э.* Опыт о человеке // Проблема человека в западной философии / Сост. и послесл. П. С. Гуревича / Э. Кассирер. – Москва : Прогресс, 1988. – 918 с.

6. *Яременко В. В.* Новий тлумачний словник української мови / В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – Київ : Аконіт, Т. 3, 1999. – 918 с.
7. *Євграфова Є. П.* Практика виправлення законотворчих помилок / Є. П. Євграфова // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – № 2 (29) Сторінка вченого. – С. 116.
8. *Наумов А. В.* Уголовное право. Общая часть. Курс лекцій / А. В. Наумов. М. : Издво БЕК.1996 г. - 560 с.
9. *Селиванов Ф. А.* Проблемы теории ошибок / А. Ф. Селиванов // Проблемы методологии и логики наук. Учен. записки – Томск, 1970. – Вып. 85. – С. 35
10. *Карташов В. Н.* Профессиональная юридическая деятельность: вопросы теории и практики. / В. Н. Карташов. – Ярославль, 1992. – 88 с.
11. *Калюжний Р. А.* Римське приватне право: курс лекцій / Р. А. Калюжний. – Київ : Істина, 2005. – 144 с.
12. *Оніщенко Н. М.* До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання / Н. М. Оніщенко // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – № 2 (29).

References

1. *Marks* K., Engel's F. (1964). Sochineniya: v 50 t. [Works: in 50 vol.]. Moscow : Nauka (Gospolitizdat) [in Russian].
2. *Arystotel'*. (1976-1983). Osnovopolozhenyia lohyky Arystotelia. Metafyzyka Arystotelia. [Fundamentals of Aristotle's logic. Aristotle's metaphysics]. In Sochineniia v 4 t. (Vol. 2). Moscow [in Russian].
3. *Paton.* (1970). Sochineniya: v 3 t. [Works: in 3 vol.]. (Vol. 2). Moskva : Mysl′ [in Russian].
4. *Holovatyy S.* & Kozyubra M., Syroyid O. (2008). Antolohiya liberalizmu : polityko-pravnychi vchennya ta verkhovenstvo prava [Anthology of liberalism: political and legal doctrines and the rule of law]. Kyiv : «Knyhy dlya biznesu» [in Ukrainian].
5. *Kassirer E.* & Gurevich P.S. (Ed.) (1988). Opyt o cheloveke [Experience about a person]. In Problema cheloveka v zapadnoy filosofii. Moscow : Progress [in Russian].
6. *Yaremenko V. V.* & Slipushko O. M. (1999). Novyy tlumachnyy slovnyk ukrayins′koyi movy [New explanatory dictionary of the Ukrainian language]. (Vol. 3). Kyiv : «Akonit» [in Ukrainian].
7. *Yevhrafova Ye. P.* Praktyka vypravlennia zakonotvorchykh pomylok [The practice of correcting legislative errors]. Chasopys tsyvil'noho i kryminal'noho sudochynstva, 2 (29), 116 [in Ukrainian].
8. *Naumov A. V.* (1996). Ugolovnoye pravo. Obshchaya chast'. Kurs lektsiy [Criminal law. A common part. Lecture course]. Moscow : BEK [in Russian].
9. *Selivanov F. A.* (1970). Problemy teorii oshibok [Problems of the theory of errors]. Problemy metodologii i logiki nauk. Uchenyye zapiski, 85, 35 [in Russian].
10. *Kartashov V. N.* (1992). Professional'naya yuridicheskaya deyatel'nost': voprosy teorii i praktiki [Professional legal activity: questions of theory and practice]. Yaroslavl' [in Russian].
11. *Kalyuzhnyy R. A.* (2005). Ryms′ke pryvatne pravo: kurs lektsiy [Roman private law: a course of lectures]. Kyiv : Istyna [in Ukrainian].
12. *Onischenko N. M.* Do pytannia pro doktrynal'ni iurydychni pomylky : pryroda ta shliakhy podolannia [On the question of doctrinal legal errors: the nature and ways to overcome]. Chasopys tsyvil'noho i kryminal'noho sudochynstva, 2 (29) [in Ukrainian].

Гаврилюк С. В. Помилка в загальнофілософському значенні та як предмет дослідження юридичної науки

Стаття присвячена розгляду філософських вчень щодо поняття «помилка». Філософи античності започаткували концепцію «природного права», яка формувалась упродовж століть із прагнення людини усвідомити світ, визначити своє місце в суспільстві та полісі. Саме з тих часів поступово почало зароджуватися поняття права людини, установлювалися зв'язки держави і людини, держави і суспільства. Крім того, висвітлено позиції сучасних учених-правознавців із приводу змістового значення понять «помилка» та «юридична помилка», яка є досить неоднозначною, що часто призводить до неузгодженості понятійного апарату сучасної теорії права.

Окрему увагу приділено причинам виникнення юридичних помилок, зокрема зазначено, що в сучасній правовій науці вони поділяються на об'єктивні – не залежать від волі та свідомості суб'єктів правотворчості, та суб'єктивні – породжені волею суб'єктів правотворчості, тому що тільки професійна юридична діяльність та її результати є потенційними джерелами виникнення помилки.

Ключові слова: помилка, омана, юридична помилка, помилкова поведінка.

Havrilyuk S. V. Error both in the general philosophical sense and as a subject of study of legal science

The article focuses on the exploration of philosophical teachings on the concept of «error». Philosophers of antiquity introduced the concept of «natural law», which was formed over the centuries from the human desire to understand the world and to determine our place in society. It was from that time that the concept of human rights gradually began to

emerge, and the links between the state and individual and the state and society were established. Error was considered the result of the erroneous course of thought, wrong actions, actions that do not achieve the goal: model of human behavior based on delusions. An error is always aberration: an action opposite of the correct one and committed unintentionally. It always implies illegality. Errors are associated with the wrong course of thought in reasoning, inadequate thinking, misinterpretation and inaccuracy of actions and violation of certain rules. Such fallaciousness of thought and action violates the truth of the substance of thinking and activity and thus leads to various kinds of errors.

It should be indicated that the problem of error has an independent meaning in various fields of scientific knowledge: philosophy, logic, mathematics, law, cybernetics, medicine, linguistics, economics, etc. Through the analysis of the concepts and signs of errors provided by the philosophers mentioned in the article we conclude that error should be considered as both process and result of human activity. In addition, the ambiguous positions of modern legal scholars on the semantic meaning of the terms «error» and «legal error» are highlighted, which often leads to inconsistencies in the conceptual apparatus of modern legal theory. They may interpret the concept of «error» as a shortcoming, a flaw, a mistake, a distortion or in a more categorical way: a delusion, an imperfection, an inconsistency or a gap.

Particular attention is paid to the causes of legal errors, in particular, it is noted that in modern legal science they are divided into objective errors which do not depend on the will and conscious actions of lawmakers and subjective which is generated through the will of lawmakers, as only professional legal activity and its results may be the potential sources of error. The objective causes of legal errors include the constant development of public relations, as the legislator and other legal bodies and institutions do not always keep up with the demands of life. In turn, subjective factors stem from personal qualities, human behavior and actions. In general, legal scholars define legal error as a negative result caused by unintentional, incorrect action of the subject of legal activity and as various accidental and unintentional actions on the course of the decisions of the subjects of legal relations (legal body or public official), which reflects the flaws of the will of the subject of law in the process of expression of such will, leads to a negative result and can be committed at any stage of legal regulation).

Keywords: error, delusion, legal error, erroneous behavior.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-25

УДК 340.1

Кобан Ольга Геннадіївна
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії
та історії права та держави Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3997-5740

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА СУДОМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Постановка проблеми. Сучасний розвиток українського суспільства призвів до становлення правотворчої функції вищих судових органів, яка впливає на вдосконалення суспільних відносин, формування правових норм. В протидії негативним проявам законодавчого дисбалансу важливу роль грають акти тлумачення вищих судових інстанцій, за допомогою яких можна подолати законодавчий дисбаланс, що не в усіх випадках можливо зробити лише за допомогою правотворчості. Хоча в Україні правотворча функція найвищих органів судової влади офіційно не закріплена, але це свідчить про те, що судова влада, як гілка державної влади, позбавлена таких повноважень фактично і практично. Якраз навпаки, вищі судові органи разом з тлумаченням правових норм і їх застосуванням фактично здійснюють правотворчу функцію. Судова правотворчість – це та правова реалія, яка існує в кожному суспільстві і, поза сумнівом, має місце в сучасному українському суспільстві.

Не слід забувати, що правотворчість не зводиться тільки до створення правових норм. Правотворчість – це тріада, елементами якої є створення, зміна і припинення дії норм права.

Незважаючи на активне впровадження альтернативних способів вирішення спорів, суд та судове рішення користуються найбільшою довірою з боку населення, органів місцевого самоврядування, державних органів господарюючих та інших суб'єктів. Тому судові рішення вищих інстанцій стають дедалі більше важливими регуляторами поведінки суб'єктів права, еталонами однакового юридичного застосування з характерними ознаками, властивими прецеденту.

Підтримуючи точку зору про існування судової правотворчості, необхідно відмітити, що судове тлумачення грає в цьому первинну роль. Саме в процесі судового тлумачення і може бути створена нова норма права. У відповідь на це в сучасному українському законодавстві простежується тенденція посилення дискреційних повноважень судів на основі принципу доцільності і справедливості. Діюче процесуальне законодавство, на відміну від попередніх редакцій вітчизняних процесуальних кодексів, робить акцент на нормах, які посилюють значення та процесуальний статус Верховного Суду в питаннях тлумачення норм матеріального та процесуального права. Обов'язковість для нижчих судів судових рішень Верховного Суду випливає з вимоги ст. 417 ЦПК України (аналогічні норми передбачені іншими вітчизняними кодексами), згідно з якою вказівки суду касаційної інстанції, з яких скасовані рішення, є обов'язковими для суду першої чи апеляційної інстанції при новому розгляді справи. Частина 4 статті 263 ЦПК України передбачає, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладених у постановах Верховного Суду. Постанови Пленуму Верховного Суду, як правило, отримують широкий резонанс, детально аналізуються, з їх урахуванням визначається поведінка учасників правовідносин.

Дії судів нижчих інстанцій дедалі все більше зводяться до проблеми знаходження балансу між конкретним прецедентом і висновком Верховного Суду з певної категорії справ, висловлених у судовому рішенні. В більшості ж випадків обов'язковості правозастосування нижчі суди обмежені тлумаченнями, які надаються вищими судами по зовнішньо подібних обставинах справи. Разом з тим, вимоги процесуальних норм про обов'язковість висновків і мотивів Верховного Суду формально дають прав вищому суду вказувати, яку норму матеріального права необхідно застосовувати при вирішенні конкретної справи. З урахуванням прямо передбачених положень Кодексів, які передбачають обов'язковість для нижчих судів вказівок вищої інстанції, які стосуються необхідності вчинення процесуальних дій, створюється дисгармонічна правова ситуація: вищий суд має право визначити необхідність застосування нижчим судом норми матеріального права, але в силу можливої трансформації суб'єктного складу чи доказової бази, цей же суд не має реальної можливості точно дати відповіді на питання, визначені нормою права, яка вказує, що саме суд має встановити та вирішити при ухваленні судового рішення.

В свою чергу, Конституційний Суд безпосередньо не створює нових норм права і не вносить змін і доповнень в існуючі норми. Але він визнає ту або іншу норму неконституційною, і вона припиняє діяти. Це означає, що в третій правоприпиняючій частині Конституційний Суд України є суб'єктом правотворчості. По-друге, підсумкове рішення по справі Конституційного Суду – це складний за формою і змістом документ, який містить положення як нормативного, так і індивідуального характеру. Це висуває підвищені вимоги до судового рішення, в основі якого лежить судове тлумачення.

Потреба ґрунтовного дослідження цього явища пояснюється наявністю розбіжностей із широкого кола питань у працях вчених, що стосуються судового тлумачення, насамперед в світлі перспективи запровадження судової практики як одного з джерел права в Україні.

Метою цієї статті є теоретичне дослідження окремих аспектів судового тлумачення. В рамках виконання цього завдання необхідно:

– сформулювати поняття судового тлумачення, проаналізувати його характерні риси;

– виділити основні види судового тлумачення;

– визначити межі судового тлумачення, виділити чинники, що впливають на межі судового тлумачення;

– показати роль і значення суду як основного суб'єкта судового тлумачення;

– показати теоретичну та практичну значущість судового тлумачення.

Ступінь дослідженості проблеми. Проблематика судового тлумачення та правотворчості постійно цікавила та продовжує цікавити вчених-юристів. Однак, не дивлячись на підвищену увагу до досліджуваної проблеми, мають місце розбіжності з широкого кола питань, що стосуються судового тлумачення, його меж, використання судової практики як джерела права.

Теорія судового тлумачення отримала розвиток в радянській і сучасній українській юридичній науці. Але при цьому необхідно відзначити, що саме судовому тлумаченню уваги приділяється значно менше, чим тлумаченню права в цілому. Проте останніми роками можна відмітити підвищену увагу до проблеми судового тлумачення як з боку загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук.

Питання тлумачення норм права були об'єктом теоретичних напрацювань таких відомих вчених, юристів, як А. Піголікін, С. Акав'ян, Ю. Власов, В. Денисенко, Л. Воєводін, В. Лазарєв, В. Нагребельний, Н. Оніщенко, М. Оніщук, О. Скакун, П. Рабінович, Ю. Тодика, В. Федоренко, Ю. Шемшученко та інших. Свій внесок у дослідження цих проблем також зробили С. Алексєєв, А. Вєнгєров, М. Вопленко, А. Заєць, О. Зайчук, Д. Керімов, С. Комаров, В. Копєйчиков, О. Копиленко, М. Коркунов, В. Котюк, В. Лазарєв, П. Люблінський, М. Марченко, І. Михайлівський, А. Міцкевич, В. Нагребельний, П. Недбайло, М. Оніщук, Н. Оніщенко, К. Опалеко, А. Піголкін, П. Рабінович, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, Є. Трубецька, В. Хропанюк, О. Черданцев, Ю. Шемшученко, Г. Шершеневич.

Проте потреба розвитку засад правової держави та громадянського суспільства вимагає по новому поглянути на юридичну природу судового тлумачення. Дискусійним залишається питання щодо розуміння сутності та змісту судового тлумачення.

Виклад основного змісту. Актуальність теоретичного обґрунтування правотлумачної практики судів зберігається і на тлі поступової зміни парадигми права в Україні та необхідності удосконалення діяльності з тлумачення права органами судової влади в Україні. Проблематика судового тлумачення належить до актуальних проблем юриспруденції, позаяк мистецтво тлумачення правових норм становить суть професійної діяльності будь-якого судді. Як слушно вказував С. Братусь, становлення судової практики починається з того моменту, коли для застосування закону до спірного випадку та винесення правосудного рішення суду необхідно розтлумачити закон, з'ясувати його зміст шляхом конкретизації тих або інших понять, які виражені в словесній формулі закону [1, с. 16].

Особливий науковий інтерес до судового тлумачення зокрема спостерігається з середини 90-х років минулого століття, коли внаслідок оновлення соціальної структури українського суспільства виникли нові відносини у всіх сферах життя, які вимагають належного правового регулювання. На тлі судової реформи постійні зміни до законодавства не встигають за бурхливими соціальноекономічними перетвореннями. По-друге, зміни, які постійно відбуваються в економічній сфері та висока ділова активність потребують гарантованих можливостей захисту інтересів та відновлення порушених прав. Головна роль у виконанні цих завдань належить суду. Судова практика, офіційно не будучи джерелом права, набуває все більшого значення. Набирають обертів публікації судової практики в ЗМІ, зростає інтерес широкого загалу до правових висновків та рішень Верховного Суду та Конституційного Суду України. За цих умов не втрачає своєї актуальності проблема теоретичного обґрунтування суддівського тлумачення норм права, оскільки воно належить до недостатньо вивчених у теорії права.

Сучасні вітчизняні вчені, розкриваючи юридичну природу тлумачення права, дещо виходять за межі змістовних характеристик. Так, наприклад, Н. М. Оніщенко вважає, що в процесі тлумачення права мають бути проаналізовані не лише текст преамбула, офіційне і неофіційне його роз'яснення, інші близькі за змістом норми, але й наукові праці [2, с. 471].

Л. І. Чулінда відносить до другого елемента тлумачення обсяг норм права [3, с. 6].

О. В. Капліна вважає, що тлумачення кримінально-процесуальних норм має здійснюватись з урахуванням вимог функціонування Європейського суду з прав людини [4, с.17], діяльність якого здійснюється на основі норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Ради Європи, тлумачення яких здійснюється на основі норм природного права, а не вітчизняного, встановленого позитивно, законодавства. На її думку, правильно застосувати норму права неможливо без її тлумачення, оскільки у процесі пізнання суддя здійснює безперервну інтелектуальну діяльність, пов'язану зі зверненням до конкретних фактів і до норм права.

Норми права «живуть» тоді, коли вони виконуються, реалізуються в поведінці людей. Необхідність тлумачення норм права насамперед викликана тим, що в самій природі правової норми закладена необхідність її інтерпретації. Як правило, тексту правової норми недостатньо для вилучення всієї інформації, яка міститься в ній, а тому правова норма повинна бути розкрита іншими засобами, зокрема шляхом інтерпретації або тлумачення. Необхідно розуміти, що потреба в тлумаченні права випливає із самої природи права, яке спрямоване на врегулювання поведінки невизначеної кількості людей.

Термін «тлумачення» має латинське походження і використовується у широкому та вузькому розумінні. У широкому значенні (інтерпретація) – це пізнавальний процес, спрямований на пояснення суті природних явищ суспільного життя. В сфері права термін «тлумачення» використовують як під час пояснення, так і під час з'ясування змісту нормативно-правових актів.

В юридичній науковій літературі відсутнє розгорнуте визначення поняття «судове тлумачення норм права», а говориться лише про те, що це роз'яснення смислу норм права, що здійснюється судами. Тому ми будемо виходити із більш загального поняття «тлумачення норм права».

Тлумачення норм права не належить до простого явища юридичної практики. Воно, як наголошує А. Піголкін, є складним комплексним поняттям, яке має дві тісно пов'язані, але самостійні сторони. На його думку, під тлумаченням, по-перше, необхідно розуміти внутрішній процес мислення, що відбувається у свідомості особи, яка застосовує норму права. Це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного вирішення конкретної справи. По-друге, тлумачення – це зовнішнє вираження роз'яснення змісту норми. Воно виступає як діяльність певних органів та осіб, що має самостійне, спеціальне значення [5, с. 44].

Реалізація формального правового імперативу можлива лише у разі розуміння адресатом його змісту, переходу його у внутрішнє бажання, свідомість індивіда [6, с. 410-411]. Розуміння змісту нормативно-правового акта та його норм дає змогу суб'єкту вибрати правильний варіант поведінки та реалізувати правові приписи, які містяться в ньому.

Більшість вчених-правознавців наголошує на тому, що тлумачення передбачає розумову, інтелектуальну діяльність. Так, Ю. Тодика під тлумаченням права розуміє процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права [7, с. 52].

О. Скакун визначає тлумачення (інтерпретацію) норм права як розумову інтелектуальну діяльність суб'єкта, що пов'язана зі встановленням їх точного значення (змісту) [8, с. 434]. П. М. Рабінович під тлумаченням норм права розуміє «діяльність щодо з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) змісту (смислу) юридичної норми з метою правильного її застосування та реалізації» [9, с. 153].

С. Алексєєв вважав, що юридичне тлумачення (інтерпретація) – це діяльність по встановленню змісту правового акта для його практичної реалізації [10, с. 290]. Також в юридичній літературі під тлумаченням норм права визначають діяльність, спрямовану на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що переважно виражається в інтерпретаційно-правовому акті [11, с. 419-420].

На думку Б. Малишева, тлумачення норм права є найважливішим елементом як застосування права, так і реалізації права взагалі, адже результатом тлумачення є, по-перше, з'ясування змісту права поведінки, що міститься у нормі права, а по-друге, індивідуалізація цього правила поведінки стосовно конкретних осіб та обставин справи. Тобто тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання [12, с. 76].

З наведених визначень випливає висновок про те, що тлумачення є творчим процесом, різновидом інтелектуальної діяльності і йому властиві загальні закономірності розумової діяльності. Адже здійснюючи тлумачення, уповноважені суб'єкти виконують низку розумових операцій, у рамках яких вони мислять, аналізують, зіставляють, узагальнюють особливості правотлумачної норми.

У даному випадку дослідники наголошують на внутрішній стороні тлумачення (з'ясування, з'ясування справжнього сенсу, встановлення змісту), але не беруть до уваги зовнішню сторону тлумачення, пов'язану з роз'ясненням. До того ж автори прямо пов'язують тлумачення з правозастосуванням, а це не завжди так. При неофіційному тлумаченні (повсякденному, доктринальному) інтерпретація правової норми часто не пов'язана з її застосуванням.

Тлумачення правових норм – це розуміння їх істинного змісту, розкриття внутрішнього юридичного сенсу. Це не просто вилучення юридичного тексту наміру законодавця, а пізнавальна діяльність, націлена на виявлення динамічного об'єктивного змісту, закладеного в нормі правового явища, який визначається сучасними потребами суспільного розвитку.

На думку Н. Крестовської та О. Матвєєвої, тлумачення норм права – «це інтелектуальна діяльність, що направлена на розкриття значущого змісту правових норм» [13, с. 253]. А. Осіпов визначає тлумачення як складний вольовий процес, направлений на з'ясування точного змісту, що містить норма права, розпорядження, оприлюднення його для загального відома [14, с. 478].

Таким чином, тлумачення норм – це не тільки і не стільки їх розуміння і пояснення, скільки інтерпретація з точки зору діатомії: «право – факт», тобто потреб юридичної оцінки конкретних

фактичних випадків. Але було б недоречно розглядати тлумачення права як виключно техніко-юридичну процедуру. В сучасному світі визначальний вплив на тлумачення змісту норм права справляють загальновизнані світовим співтовариством принципи гуманності, поваги до прав людини і справедливості, які діють за допомогою конституційних та міжнародно-правових механізмів. Інтерпретація правових норм в світлі цих сучасних основоположних принципів, тобто свого роду гуманізація норм, – тепер також одна з головних функцій юридичного тлумачення.

Метою тлумачення є вирішення, зокрема, таких ситуацій, пов'язаних із правозастосуванням:

а) суперечливості (колізійності) правових текстів (або сегментів в одному правовому тексті). Сама по собі колізійність двох або кількох правових текстів вирішується шляхом обрання для застосування відповідного правового тексту. Однак, якщо колізія проявляється в одному правовому тексті (і, тим більше, в одній правовій конструкції) – у такому випадку постає питання про юридичну визначеність даного сегмента правового тексту, а відтак – передбачуваністю відповідної норми. Така ситуація може бути вирішена лише через тлумачення;

б) ситуації «прогалини» в законі. Вирішити ситуацію «прогалини» в законі можливо шляхом підбору й застосування схожих правових норм (аналогія закону), а за їх відсутності – через застосування відповідних принципів права (аналогія права). Судове тлумачення в обох випадках спрямоване на оцінку норм і принципів, а в другому випадку – по суті, на конструювання «відсутньої» правової норми, зміст якої виводиться через тлумачення принципів права [15, с. 134-135].

Узагальнюючи наведені визначення тлумачення, можна стверджувати, що ознаки будь-якого юридичного тлумачення полягають в наступному:

– тлумачення є невід'ємною частиною процесу реалізації норм права;

– зміст юридичного тлумачення – це сукупність спеціальних прийомів і методів, спрямованих на досягнення вказаної мети;

– метою тлумачення права є розкриття змісту правового тексту, яке полягає в чіткому окресленні визначених прав і обов'язків суб'єктів для вирішення конкретної юридичної справи. Це з'ясування справжнього змісту правових норм, розкриття їх внутрішнього змісту. Завданням того, хто тлумачить право, є не применшити або додати що-небудь до змісту правової норми, а встановити її істинний сенс і зміст. Метою тлумачення також може бути вирішення ситуацій, пов'язаних із правозастосуванням, а саме суперечливості (колізійності) правових текстів (або сегментів в одному правовому тексті), а також наявності «прогалини» в законі.

Можна вказати на три функції сучасного тлумачення права, які, взяті в послідовності, відбивають історичні етапи становлення цієї діяльності: 1) компенсація технічних неясностей, неточностей і заповнення прогалин правових норм; 2) інтерпретація узагальнених правових понять в цілях правореалізації; 3) інтерпретація правових норм з урахуванням загальновизнаних принципів гуманності, поваги до прав людини і справедливості.

Заслуговує на увагу щодо визначення мети тлумачення позиція В. Копєйчикова, який зазначає, що у науковому спорі щодо мети тлумачення правових норм важливим є встановлення, що саме хотів затвердити законодавець, а також з'ясування виключно змісту, сутності цього закону, те, що він передбачає у дійсності [с. 16, с. 67].

У загальній теорії права тлумачення поділяється на види на підставі різних класифікаційних критеріїв. Найбільш поширеною є їх характеристика за суб'єктами та обсягом [5, с. 412; 17, с. 185–186; 18, с. 320; 19, с. 182–183].

Я. Михаляк розділяла за суб'єктом три види тлумачення: легальне, судове та доктринальне. Судове тлумачення, здійснюване судами при розгляді конкретних спорів, до яких суди застосовують правові норми, на її думку, є найбільш поширеним [20, с. 37].

Однак слід уточнити, що по-перше, об'єктом тлумачення не завжди є закон, ним може бути будь-який правовий припис, виражений в тексті. По-друге, воля законодавця розкривається тоді, коли тлумачаться закони і інші нормативні акти. При цьому термін «законодавець» використовується в широкому розумінні, тобто це суб'єкт правотворчості, який створює не лише закони, але і інші нормативні акти. При тлумаченні нормативних договорів, правозастосовчих та інших індивідуальних актів воля законодавця є вторинною, а на перший план виходить воля суб'єктів, які створили цей правовий акт. Звичайно, що їх воля є похідною від волі законодавця, але і вона має значну самостійність. По-третє, судове тлумачення не завжди має бути виражено в письмовому судовому акті, тлумачення суду (судді) може бути і усним.

Коли мова йде про ознаки судового тлумачення, слід розуміти, що ці ознаки повинні відображати основні сутнісні характеристики саме цього виду тлумачення. З наведених вище визначень простежується основна ознака судового тлумачення: суб'єктом тлумачення є суд (судді). Проте це хоч іголовна, але не єдина ознака судового тлумачення.

Можна виділити три групи ознак судового тлумачення.

До першої групи належать ознаки, які властиві будь-якому виду тлумачення, у тому рахунку судовому тлумаченню. До цієї групи відносяться наступні ознаки: це інтелектуальна інтерпретаційна діяльність, яка має нормативну основу. Об'єктом тлумачення є правовий припис, а результатом цієї діяльності є інтерпретаційний акт.

До другої групи відносяться ознаки судового тлумачення, які властиві саме цьому виду тлумачення і без яких воно існувати не може. По-перше, це особливий суб'єкт тлумачення – суд (суддя). По-друге, судове тлумачення має чітку процесуальну регламентацію, а результатом такого тлумачення є судове рішення в конкретній справі.

До третьої групи належать факультативні ознаки судового тлумачення, які йому властиві, але за їх відсутності судове тлумачення залишається самостійним видом тлумачення, а саме: судове рішення, як правило, викладається у письмовій формі; письмове судове рішення, як правило, має форму, встановлену законодавством.

При цьому вкрай важливо, щоб результат судового тлумачення не викликав сумнівів ні в учасників процесу, ні у вищих судових інстанцій та міг би використовуватися в подальшій судовій практиці. Правова передбачуваність є одним з критеріїв якісного правосуддя. Правова передбачуваність однаковою мірою стосується і правозастосування, і тлумачення.

Обґрунтування судом свого рішення завжди містить елемент тлумачення, виходячи з того, що суд повинен висловити свої думки з приводу, по-перше, змісту правових текстів, застосованих до справи (які суд збирається застосувати щодо конкретних обставин справи); по-друге, щодо власних повноважень на вирішення даної справи, які також засновані на змісті певних правових текстів.

Коли ж йдеться саме про судове тлумачення, можна виділити наступні критерії його ефективності:

1. Однозначність тлумачення – дане судом тлумачення не викликає сумнівів в істинності тлумачення.

2. Стійкість тлумачення – тлумачення залишено в силі судами вищих інстанцій, прийняте на основі цього тлумачення судове рішення не скасовано.

3. Використовуваність тлумачення – тлумачення застосовується іншими судами при вирішенні подібних спорів.

Отже, судове тлумачення – це те тлумачення, яке дає суд. Якщо воно міститься в судовому рішенні, прийнятому за результатами розгляду конкретної справи, воно, як правило, буде ненормативним, а казуальним і юридично обов'язковим лише для осіб, які брали участь у справі. Іншими словами, таке тлумачення дається зазвичай в межах справи, що розглядається судом. Однак якщо взяти до уваги судовий прецедент як джерело норм права, то казуальне тлумачення трансформується (у випадку набуття судовим рішенням прецедентного значення) в нормативне, тобто стає загальнообов'язковим.

Застосувавши загальноприйняту класифікацію до судового тлумачення, можна виділити три види судового тлумачення за обсягом: буквальне судове тлумачення, розповсюджувальне (розширювальне) судове тлумачення та обмежувальне судове тлумачення.

Якщо класифікувати тлумачення права за суб'єктами, то тлумачення можна розділити на офіційне тлумачення спеціально уповноваженого органу або особи, яке має обов'язковий характер, та неофіційне, результат якого не є обов'язковим.

Офіційне тлумачення в свою чергу поділяється на: автентичне тлумачення (яке здійснюється тим же органом, який видав акт, що тлумачиться) і легальне (делеговане) тлумачення (здійснюється суб'єктом, який сам не брав участь в створенні цього акта, але наділений правом офіційного тлумачення).

Крім того, в юридичній літературі офіційне тлумачення, як правило, розділяють на нормативне і казуальне тлумачення. Перше розраховано на багаторазове застосування, на необмежену кількість подібних випадків, а друге на конкретний випадок. С. Алексєєв називав казуальне тлумачення «індивідуальним тлумаченням», що вірно визначає суть цього виду тлумачення [10, с. 311].

Нормативне тлумачення займає велике місце в практиці Верховного Суду, а легальне казуальне тлумачення – в практиці усіх судів. Як слушно зазначає О. Костюк, потрібно розрізняти судове ка-

зуальне тлумачення, що здійснюється у процесі розгляду конкретної справи, та судове нормативне тлумачення, яке здійснюється вищими судовими органами влади у процесі аналізу та узагальнення судової практики [21, с. 110].

Найбільша кількість розглянутих Конституційним Судом України справ здійснюється саме за допомогою казуального тлумачення. Насамперед це стосується спорів про перевірку на відповідність Конституції України законів та інших правових актів. Інтерпретуючи те або інше положення, Конституційний Суд України розкриває зміст установлень, звертається до духу і букви закону, перевіряє відповідність положення, що заперечується, основним принципам, закладеним у Конституції України: про поділ влади, компетенції, розмежуванні предметів ведення і повноважень. Оскільки вся ця аргументація спрямована на вирішення конкретного спору, то сформульовані правові позиції, що виражають право розуміння відповідного конституційного принципу в рішенні Конституційного Суду України, застосовуються не тільки до конкретного випадку, а спрямовані на запобігання неправильного розуміння правових вимог усіх осіб. Таким чином, виражена правова позиція відносно конституційності певного акта або норми є правилом, яким повинні керуватися Верховна Рада України, Президент, судові й інші органи, посадові особи при вирішенні питань у рамках своєї компетенції стосовно до аналогічного по змісту актам, нормам. Нормативне тлумачення – це офіційне роз'яснення, яке, як і норма права, має загальну дію, тобто поширюється на невизначене коло осіб і на необмежену кількість випадків, характеризується державною обов'язковістю. Закріплене законодавцем за Конституційним Судом України право давати офіційне тлумачення (частина друга статті 150 Конституції України) має на увазі, що воно вже саме по собі є нормативним, надається незалежним органом державної влади, здобуває юридичну форму і є загальнообов'язковим [22, с. 140-142].

Нормативне тлумачення зазвичай застосовується тоді, коли норми мають різне текстове розуміння, неправильну або суперечливу практику їх застосування. Нормативне тлумачення, здійснюване Конституційним Судом України, спрямоване на формування однозначного розуміння положень Конституції України та однакового практичного застосування її положень. На сьогодні Конституційний Суд України є основним суб'єктом правотлумачної діяльності в Україні. Тлумачення правових норм Конституційним Судом України належить до легального і одночасно являється нормативним. Воно дається не в інтересах конкретної справи, а в інтересах закону, не оскаржується і є обов'язковим для всіх.

З аналізу положень ст. 85 та ст. 150 Конституції України, слідує, що офіційне тлумачення Конституції України належить до повноважень Конституційного Суду України. Слід також звернути на те, що визначення терміна «офіційне тлумачення» немає ні в Конституції, ні в Законі України «Про Конституційний Суд України».

На відміну від нормативного, казуальне тлумачення не має загальнообов'язкового характеру і спрямоване на вирішення конкретної справи. О. Скакун казуальне (індивідуальне) тлумачення визначає як тлумачення, обов'язкове тільки для конкретної справи (казусу), вирішенням якої зазвичай займаються суб'єкти правозастосовної діяльності [23, с. 450].

Особливістю казуального тлумачення при прийнятті рішення є паралельне з'ясування змісту норм матеріального і процесуального права [4, с. 231].

Основою казуального тлумачення є правові мотиви, у яких відбивається внутрішнє переконання, яке сформувалося щодо застосованих норм матеріального і процесуального права. Це обґрунтування суддями в рішенні зроблених ними висновків у конкретній юридичній справі. Таким чином, правовими мотивами є думки суддів, сформовані в результаті тлумачення норм права стосовно конкретної юридичної справи. Особливістю казуального тлумачення, що відрізняє його від нормативного, є те, що воно має персонально-адресний характер та стосується конкретних обставин. Казуальне тлумачення не може виходити за межі конкретної юридичної справи та застосовуватись до аналогічних випадків. Отже, відмінністю нормативного тлумачення від казуального є те, що перше може поширюватись на невизначене коло випадків, а друге – на казус, що був предметом судового спору.

Казуальне тлумачення в правовій теорії виділяється як вид офіційного тлумачення норм права, воно є головним різновидом судового тлумачення. Цінність казуального тлумачення полягає в тому, що від нього залежить доля конкретної особи, його не можна механічно поширювати на інші аналогічні справи, оскільки кожна з них має свої індивідуальні особливості. Казуальне тлумачення не може слугувати офіційним юридичним підґрунтям для прийняття рішень за аналогією у перспективі.

Питання ж щодо розуміння сутності та змісту казуального судового тлумачення залишається дискусійним. Як зазначав С. Алексєєв, якщо нормативне тлумачення не повинно відокремлюватись від норми, що тлумачиться, то казуальне – від конкретного випадку (казусу) [10, с. 311]. Воно дається виключно в межах розгляду конкретної юридичної справи, стосовно конкретних суб'єктів і не має загальнообов'язкового значення. Це інтерпретаційна діяльність суду в процесі розгляду та вирішення ним судових справ, метою якої є індивідуалізація правових приписів, а результат має обов'язковий характер для конкретної судової справи та сторін, що беруть у ній участь та закріплюються у мотивувальній частині рішення.

Особливістю казуального тлумачення є те, що фактичні дані конкретної юридичної справи «підводяться» під норму права, фактично зіставляються фактична та юридична основи справи. Цей зв'язок виявляється при аналізі обставин, що підлягають доказуванню, і питань, які повинен вирішити суд при прийнятті рішення, до яких належать питання, що стосуються фактичної основи справи та питання права.

Казуальне судове тлумачення – це таке судове тлумачення, результати якого формально обов'язкові тільки для конкретного судового спору і для осіб, які беруть в ньому участь. Якщо нормативне тлумачення поширюється на невизначене коло осіб і правовідносин, то казуальне тлумачення невіддільне від конкретного судового випадку (казусу). Казуальне тлумачення дається для застосування у конкретній юридичній справі і не має будь-якого загальнообов'язкового значення.

Як слушно вказує С. Шевчук, в сучасних умовах, зокрема у діяльності конституційних судів, казуальне тлумачення пов'язано із розглядом конкретного казусу, а це, наприклад, перевірка конституційності закону або надання офіційного тлумачення за конституційним зверненням фізичної або юридичної особи. Тобто казуальне тлумачення стає нормативним. Також потребують перегляду й питання юридичної сили казуального тлумачення, що здійснює, зокрема, Верховний Суд при розгляді конкретної справи. Враховуючи те, що справа може бути складною, суд надає розширене тлумачення норми, заповнює прогалини, вирішує колізії, розкриває зміст правових принципів, тоді це тлумачення стає прикладом для наслідування, тобто казуальне перетворюється на нормативне [24, с. 277].

Видається, що в процесі тлумачення актуалізація правових норм, зокрема конституційних норм повинна здійснюватися в суворо встановлених законодавством межах. У цьому висловлюванні звернемо увагу на термін «актуалізація». Думається, що тут воно є ключовим. Конституція за природою своїй статична. Поправки в Основний Закон вносяться нечасто, і процедура внесення таких поправок досить складна. В той же час в судовій практиці постійно і неминуче виникають питання, пов'язані з тлумаченням окремих положень Конституції. Зрозуміло, що це має здійснюватися в чітко встановлених межах.

В зв'язку з цим постає питання меж судового тлумачення. Це передусім питання про те, наскільки допустимо в процесі тлумачення створення нових норм права. Представники динамічного напряму в теорії тлумачення, як правило, вимагають визнання свободи правозастосовувача, наділення його певною мірою правотворчою функцією у випадках, коли діючий закон явно перестав відповідати вимогам справедливості або наявним суспільним потребам. І навпаки, в рамках статичного підходу динамічні тенденції повинні безумовно відкидатися.

Але не слід забувати, що ступінь і характер обмежень, які накладаються на правотворчу активність судів, сильно варіюються в різних правових системах. Не можна порівнювати ті повноваження, які надані судам в англо-саксонській правовій системі і континентальній правовій системі.

Ф. Фаткуллін правильно відзначав, що визначення меж правового регулювання стосується здебільшого правотворчості, оскільки саме в цій сфері державної діяльності необхідно встановити, в якій мірі є можливим і доцільним втручання в ті або інші суспільні відносини. Під межами загального правового регулювання він розумів обумовлені певними чинниками межі владного державного втручання в суспільні відносини за допомогою права [25, с. 151].

На думку Л. Лазарєва, правоконкретизуюче значення, нові моменти в розумінні конституційних норм притаманні всім рішенням Конституційного Суду про тлумачення [26, с. 9]. Офіційне тлумачення не змінює зміст Конституції. Навпаки, шляхом тлумачення Основного Закону зберігається його дійсний зміст. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду виключає можливість порушення Конституції, відхилення від тексту і її зміни. Там, де інтерпретатор виходить за рамки Конституції, він більше не інтерпретує, а змінює або порушує Конституцію [27, с. 53]. У зв'язку з цим

Конституційний Суд зобов'язаний дотримуватись тієї Конституції, яка є. На основі Конституції Конституційний Суд України приймає рішення, і він не повинний допустити її порушення або зміни.

Як вже було зазначено вище, в романо-германському (континентальному) типі правових систем, де нормативно-правові акти є первинним джерелом права і з яким ідентифікується сучасна правова система України, поступово збільшується вплив судової практики. Хоча і дотепер у правових системах цього типу відсутня як концепція прецедентного права, так і уподібнена практика застосування прецедентних рішень судами. Це пояснюється принципом поділу влади, відповідно до якого основною функцією судової гілки влади є правозастосування.

Судовий прецедент слід відрізняти від усталеної судової практики, під якою слід розуміти право положення, тобто твердження (положення) юридичного характеру, які конкретизують норми права та закріплені в сукупності судових актів (рішень та роз'яснень) з певної категорії справ як результат багаторазового одноманітного їх вирішення судами.

Але якщо в законодавстві України немає формалізованого визначення «прецедент», то це не означає, що де-факто його не існує. Лише актуальне законодавче регулювання тлумачення в контексті змін, які відбулися, може стати оптимальним способом вирішення можливих суперечностей, пов'язаних з різним розумінням норм права. Воно додасть ясності, чіткості самої юридичної діяльності, що полягає у з'ясуванні і роз'ясненні юридичних норм, позитивно позначиться на правовому регулюванні в цілому і посилить ефективність самого тлумачення правових норм.

У рішенні у справі «Олександр Волков проти України» Європейський суд з прав людини підкреслив роль тлумачення: «...Суд нагадує, що наявність конкретної і послідовної практики тлумачення відповідного положення закону була фактором, який призвів до висновку щодо передбачуваності зазначеного положення. Хоча цей висновок був зроблений у контексті системи загального права, тлумачення, здійснюване судовими органами, не може недооцінюватися й у системах континентального права при забезпеченні передбачуваності законодавчих положень. Саме ці органи повинні послідовно тлумачити точне значення загальних положень закону та розсіювати будь-які сумніви щодо його тлумачення» [28].

Сформульовані в роботі теоретичні положення доповнюють і конкретизують загальні уявлення про поняття тлумачення норм права судом, його види, межі дії.

Наразі тлумачення права судом (як і будь-яке інше тлумачення) не можна розглядати як виключно техніко-юридичну процедуру. В сучасному світі визначальний вплив на тлумачення сенсу норм внутрішнього права мають загальновизнані світовою спільнотою принципи гуманності, поваги до прав людини. Інтерпретація правових норм у світлі цих основоположних принципів (тобто свого роду гуманізація норм) – нині також одна з головних функцій юридичного тлумачення.

Природно-історичний підхід до суті права відкриває шлях до пояснення феномену конструювання судами нових правових норм в процесі тлумачення. Відповідно до нього судді не творять нові норми, а декларують, або, точніше, формулюють їх, оскільки передумови для них вже природно склалися, і ці норми об'єктивно готові стати загальнообов'язковими в силу назрілих потреб суспільства.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки: потреба в тлумаченні випливає не лише і не стільки через технічну недосконалість деяких правових норм, їх неясності або двозначності, а з самої сутності правореалізаційної діяльності. Тексту правової норми часто недостатньо для вилучення всієї інформації, що міститься в ній, тому зміст правової норми має бути розкритий іншими засобами, зокрема за допомогою інтерпретації або тлумачення. Отже, потреба в тлумаченні випливає з самої сутнісної природи права, як регулятора суспільних відносин.

Судове тлумачення – це інтелектуальна діяльність, що здійснюється судом (суддею), спрямована на з'ясування і роз'яснення істинного змісту правового припису, результатом якої є судове рішення, яке може бути виражене як в письмовій, так і усній формі. Обґрунтування судом свого рішення завжди містить елемент тлумачення, оскільки суд обов'язково має висловити свою думку з приводу змісту норм права, що застосовуються в конкретній справі.

Критеріями ефективності судового тлумачення є:

– однозначність тлумачення – дане судом тлумачення не викликає сумнівів в правильності тлумачення;

– стійкість тлумачення – тлумачення залишене в силі судами вищих інстанцій, прийняте на основі цього тлумачення судове рішення не скасоване;

– застосовність тлумачення – це тлумачення використовується іншими судами при вирішенні подібних справ.

Судові рішення є різновидом правових актів, оскільки виходять від уповноваженого суб'єкта – суду, органу незалежної судової влади. Навіть незважаючи на те, що в судів наразі немає закріпленого законом повноважень щодо тлумачення права, вони здійснюють їх на практиці, відтворюючи в мотивувальній частині судового рішення власне розуміння норм права, які підлягають застосуванню до конкретних обставин справи. Рішення судів, в першу чергу Конституційного та Верховного, обґрунтовані на основі тлумачення права, мають обов'язкове значення і є зразком на майбутнє під час розгляду аналогічних справ.

Глибоке розуміння дійсного змісту правової норми, знання офіційних роз'яснень змісту чинного законодавства значно підвищить якість правового регулювання суспільного життя. У кінцевому рахунку тлумачення як юридична діяльність слугуватиме задачам забезпечення законності і підвищення ефективності правового регулювання.

Список використаних джерел

1. *Братусь С. Н.* Юридическая природа судебной практики в СССР / С. Н. Братусь // Советское государство и право. 1975. № 6. С. 13–21.
2. *Теорія* держави і права. Академічний курс : підручник / [Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С. та ін.] ; за ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
3. *Чулінда Л. І.* Юридично-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. К., 2003. 20 с.
4. *Капліна О. В.* Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : автореф. дис. … докт. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2009. 40 с.
5. *Закон:* создание и толкование / Под ред. А. С. Пиголкина. М. : Спарк, 1998. 283 с.
6. *Кельман М. С.,* Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: підручник. 3-тє вид., стереотип. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 584 с.
7. *Тодика Ю.* Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2 (25). С. 51-59.
8. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави : [підручник]. К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
9. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права і держави : [навч. посібник]. Львів : Край, 2007. 192 с.
10. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс в 2-х т. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.
11. *Загальна* теорія держави і права : [підручник] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
12. *Малишев Б. В.,* Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник / за заг. ред. Б. В. Малишева. К .: Реферат, 2010. 260 с.
13. *Крестовская Н. Н.,* Матвеева Л. Г. Теория государства и права: Элементарный курс. Х. : Одиссей, 2007. 432 с.
14. *Теория* государства и права : курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. М. : Юриста, 2000. 776 с.
15. *Лемак В.,* Бадида А. Тлумачення права: проблеми визначення поняття, складу, практичної потреби. Публічне право. 2019. №4 (36). С. 133-143.
16. *Копєйчиков В. В.* Теоретичні і практичні питання тлумачення конституції. Вісник Академії правових наук України. 1996. № 7. С. 61-68.
17. *Теорія* держави та права : навч. посібник / Є. В. Білозьоров,В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
18. *Луць Л. А.* Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с.
19. *Актуальні* проблеми теорії держави та права : навч. посібник /Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.
20. *Михаляк Я. С.* Применение социалистического права и период развернутого строительства коммунизма. М. : Госюриздат, 1963. С. 37.
21. *Костюк О. М.* Теоретико-правові засади нормативного тлумачення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. С. 110.
22. *Тесленко М. В.* Судебный конституционный контроль в Украине : монография. К. : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. 344 с.
23. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
24. *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
25. *Фаткуллин Ф. Н.* Проблемы теории государства и права: курс лекций. Казань : Изд-во Казан, ун-та, 1987. 336 с.
26. *Лазарев Л. В.* Конституционный Суд России и развитие конституционного права // Журнал российского права. 1997. – № 11.

27. *Хессе Конрад.* Основы конституционного права ФРГ. М. : Юрид. Лит., 1981. 368 с.
28. *Рішення* Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text

References

1. *Bratus S. N.* Yurydycheskaia pryroda sudebnoi praktyky v SSSR / S. N. Bratus // Sovetskoe hosudarstvo y pravo. 1975. № 6. S. 13–21.
2. *Teoriia* derzhavy i prava. Akademichnyi kurs : pidruchnyk / [Zaichuk O. V., Zaiets A. P.,Zhuravskyi V. S. ta in.] ; za red. O. V. Zaichuk, N. M. Onishchenko. – K. : Yurinkom Inter, 2006. 688 s.
3. *Chulinda L. I.* Yurydychno-linhvistychne tlumachennia tekstiv normatyvno-pravovykh aktiv: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. Stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.01. K., 2003. 20 s.
4. *Kaplina O. V.* Pravozastosovne tlumachennia sudom norm kryminalno-protsesualnoho prava : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. yuryd. nauk: spets. 12.00.09 / O. V. Kaplina. – K., 2009. – 40 s.
5. *Zakon:* sozdanye y tolkovanye / Pod red. A. S. Pyholkyna. – M. : Spark, 1998. – 283 c.
6. *Kelman M. S.,* Murashyn O. H., Khoma N. M. Zahalna teoriia derzhavy ta prava: pidruchnyk. 3-tie vyd., stereotyp. Lviv : Novyi Svit-2000, 2007. 584 s.
7. *Todyka Yu.* Sposoby tlumachennia Konstytutsii i zakoniv Konstytutsiinym Sudom. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2001. № 2 (25). S. 51–59.
8. *Skakun O. F.* Teoriia prava i derzhavy : [pidruchnyk] / O. F. Skakun. – K. : Alerta; TsUL, 2011. – 520 s.
9. *Rabinovych P. M.* Osnovy zahalnoi teorii prava i derzhavy : [navch. posibnyk] / P. M. Rabinovych. – Lviv : Krai, 2007. – 192 s.
10. *Alekseev S. S.* Obshchaia teoryia prava : kurs v 2-kh t. – T. 2. – M. : Yuryd. lyt., 1982. – 360 c.
11. *Zahalna* teoriia derzhavy i prava : [pidruchnyk] / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in.; Za red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. – Kharkiv : Pravo, 2011. – 584 s.
12. *Malyshev B. V.,* Moskaliuk O. V. Zastosuvannia norm prava (teoriia i praktyka) : navch. posibnyk / za zah. red. B. V. Malysheva. K. : Referat, 2010. 260 s.
13. *Krestovskaia N. N.,* Matveeva L. H. Teoryia hosudarstva y prava : Elementarnыi kurs. – X. : Odyssei, 2007. 432 c.
14. *Teoryia* hosudarstva y prava : Kurs lektsyi / Pod red. N. Y. Matuzova y A. V. Malko. – M. : Yurysta, 2000. – 776 c.
15. *Lemak V.,* Badyda A. Tlumachennia prava: problemy vyznachennia poniattia, skladu, praktychnoi potreby. Publichne pravo. 2019. № 4 (36). S. 133-143.
16. *Kopieichykov V. V.* Teoretychni i praktychni pytannia tlumachennia konstytutsii. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 1996. № 7. S. 61–68.
17. *Teoriia* derzhavy ta prava : navch. posibnyk / Ye. V. Bilozorov,V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalnyi, N. V. Zaiats ta in.; za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv : NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s.
18. *Luts L. A.* Zahalna teoriia derzhavy ta prava : navch.-metod. posibnyk (za kredytno-modulnoiu systemoiu). Kyiv : Atika, 2007. 412 s.
19. *Aktualni* problemy teorii derzhavy ta prava : navch. posibnyk /Ie. V. Bilozorov, Ye. O. Hida, A. M. Zavalnyi ta in.; za zah. red. Ye. O. Hidy. Kyiv: FOP O. S. Lipkan, 2010. 260 s.
20. *Mykhaliak Ya. S.* Prymenenye sotsyalystycheskoho prava y peryod razvernutoho stroytelstva kommunyzma. – M. : Hosiuryzdat, 1963. – S. 37.
21. *Kostiuk O. M.* Teoretyko-pravovi zasady normatyvnoho tlumachennia : dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Ivano-Frankivsk, 2017. S. 110.
22. *Teslenko M. V.* Sudebnыi konstytutsyonnыi kontrol v Ukrayne : monohrafyia. – K. : Yn-t hosudarstva y prava ym. V. M. Koretskoho NAN Ukraynы, 2001. – 344 s.
23. *Skakun O. F.* Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk / Per. z ros. – Kharkiv : Konsum, 2001. 656 s.
24. *Shevchuk S.* Sudova pravotvorchist: svitovyi dosvid i perspektyvy v Ukraini. Kyiv : Referat, 2007. 640 c.
25. *Fatkullyn F. N.* Problemы teoryy hosudarstva y prava : kurs lektsyi. – Kazan : Yzd-vo Kazan, un-ta, 1987. – 336 c.
26. *Lazarev L. V.* Konstytutsyonnыi Sud Rossyy y razvytye konstytutsyonnoho prava // Zhurnal rossyiskoho prava. – 1997. – № 11.
27. *Khesse Konrad.* Osnovы konstytutsyonnoho prava FRH. – M. : Yuryd. Lyt., 1981. – 368 s.
28. *Rishennia* Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Oleksandr Volkov proty Ukrainy». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text

Кобан О. Г. Тлумачення права судом як елемент правотворчості

У статті розглядаються актуальні для сучасної юридичної діяльності питання судового тлумачення. Розкрито окремі теоретичні аспекти інституту тлумачення судом норм права, його сутність та юридичну природу, досліджено погляди вітчизняних і зарубіжних науковців з даного питання через співвідношення понять суддівського тлумачення та правотворчості. Акти судового тлумачення є «зразками» для нижчих судових інстанцій з огляду на те, що вони завжди орієнтуються на практику тлумачення та слідують їй.

Ключові слова: суд, казуальне тлумачення, норма права, тлумачення права.

Koban O. G. Interpretation of law by the court as an element of legislation

The article examines the problem of the essence and content of judicial interpretation, its characteristic features. The goal of a casual court interpretation is the correct understanding of the content of the norms of law, and the task is to individualize legal regulations. Acts of casual court interpretation are «samples» for lower courts, given that they are always guided by the practice of interpretation. The article also deals with the theoretical aspects of the institute of interpretation of law by court, its gist, and legal nature; explores the views of the Ukrainian and foreign scientists on the subject. The article also deals with relevant to modern legal practice issues of judicial interpretation.

The peculiarity of the casual interpretation is that it has a person-oriented character and is relevant to specific circumstances. A casual interpretation can not go beyond the boundaries of a particular legal case and apply to similar cases. The difference between the normative interpretation and the casual is that the former may extend to an unspecified range of cases, and the second one to the incident that was the subject of a dispute. Subjects of casual interpretation are the judicial and administrative bodies. Clarification of the content of the law by the judiciary is a judicial interpretation. The official constitutional interpretation of the Constitutional Court of Ukraine is carried out in providing opinions on cases of constitutionality of laws and other legal acts, compliance with the Constitution of Ukraine of international treaties, adherence to the procedure of investigation and consideration of the case of removal of the President of Ukraine from office in the order of impeachment. The supreme court's interpretation of the case largely influences judicial practice. Courts, in court cases, carry out a casual interpretation of the rules of law and develop case-law on the application of the rules of law. The casual judicial interpretation is the interpretive activity of the court in the process of reviewing and resolving court cases (or in the order of their review by the appellate or cassation instances), the purpose of which is a correct understanding of the content of the legal norm. His task is the individualization of legal requirements, and the result is binding only for a specific court case and parties involved in it. The acts of the casual interpretation of the higher judicial bodies are «samples» for lower courts, given that they are always guided by the practice of interpretation and application of the law by the highest judicial authorities and, as a rule, follow it. Characteristic features of the casual judicial interpretation is that its subjects are judges of all courts, it is directed at the consideration and resolution of a particular court case, the results of such an interpretation are binding only for the parties to a specific court case and are fixed in the motive part of the decision.

Keywords: court, casual interpretation, the rule of law, judicial interpretation, rule.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-26

УДК 340.114:167.4

Микола Віталійович Котенко,
доцент кафедри інтелектуальної власності
та інформаційного права Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8046-6641

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК ЦІННІСНО-ПРАВОВОГО ФЕНОМЕНУ

Постановка проблеми. Важливе значення для всебічності проведення наукового дослідження, достовірності одержаних результатів має методологічна основа дослідження, що обрана дослідником на основі попередньо встановлених особливостей предмета наукового пізнання. Методологічна основа наукового дослідження є важливою складовою будь-якої наукової роботи, вона фактично покликана забезпечити якість науково-дослідної діяльності. Наше наукове дослідження не є виключенням і так само потребує визначення методологічної основи вивчення інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену наукового дослідження, встановлення її функціональних можливостей. Зазначене є особливо актуальним з урахуванням складності предмета наукового дослідження – ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, що визначають її соціально корисний характер, відображають її місце в системі правових цінностей. Зазначене підтверджується і у поглядах вчених, які характеризують значення методологічної основи наукового дослідження державно-правових явищ як таке, що має важливе і вирішальне значення, забезпечує результативність самого дослідження та наукознавчий статус одержаних результатів. Актуальність визначення методологічної основи наукового дослідження ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, встановлення її функціонального потенціалу доводиться також специфікою самої інтелектуальної власності та ціннісно-правовим виміром як стратегічним напрямом її дослідження. Саме особливості інтелектуальної власності як складової правових цінностей зумовлюють: по-перше, необхідність визначення меж наукового дослідження, що дозволить сформувати концептуальність бачення конкретної проблематики в сфері наукового юридичного пізнання; по-друге, принциповість встановлення та характеристики стратегії наукового пізнання інтелектуальної власності як складової системи правових цінностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній юридичній науці окремі питання методології аксіолого-правових досліджень інтелектуальної власності досліджувались у роботах В. С. Бігуна, С. В. Бобровник, С. К. Дудар, А. А. Козловського, М. І. Козюбри, Б. В. Малишева, Ю. М. Оборотова та ін. Проте цілісних наукових досліджень питань методологічної основи дослідження інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену підготовлено не було. В цьому аспекті слід підтримати думку вчених, які відзначають важливу роль методологічної основи, яка в юриспруденції «дає можливість усесторонньо і комплексно здійснити науковий пошук» [1, с. 117-118]. Методологічна основа наукового дослідження дозволяє узагальнити існуючі результати наукового пізнання відповідного предмета наукового пошуку, визначити стан його наукової розробки, на підставі чого сформувати комплекс способів та методів переосмислення існуючих наукових знань та отримання нових, а також визначення їх наукознавчого рівня [2, с. 41], сформувати пізнавальну стратегію науково-дослідної діяльності та визначити мету, на яку має орієнтуватись науковець та яка має бути ним досягнена за результатом вивчення предмета дослідження [3, с. 32-33] тощо.

Мета статті. Беручи за основу функціональні можливості складових методологічної основи наукового дослідження державно-правових явищ і процесів, визначити перспективність їх застосування до пізнання ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, а також встановити можливі наукові результати, які можуть бути отримані за наслідками їх застосування.

Основні результати дослідження. В юридичній науці обґрунтовано декілька підходів до формування методологічної основи наукового дослідження. Умовно їх можна узагальнити в межах: а) «вузького підходу», що визначає методологічну основу як систему методів наукового пізнання, які використовуються дослідниками для вивчення тих або інших аспектів досліджуваного феноме-

ну [4, с. 18]; б) «широкого підходу», згідно з яким, методологічна основа дослідження являє собою не лише систему методологічного інструментарію пізнання державно-правових явищ, але і методику їх застосування, прийоми перевірки достовірності та апробації результатів дослідження [5, с. 10-11], правила науково-дослідного застосування методів наукового пізнання [6, с. 10]. Водночас, найбільш доцільно, на нашу думку, застосувати, умовно кажучи, «плюралістичний підхід» до формування методології наукового дослідження ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, що включає в себе:

– встановлення функціональних можливостей загальновизнаного в системі суспільних наук, юридичних наук та теорії права методологічного інструментарію в частині його застосування до ціннісно-правового дослідження інтелектуальної власності, визначення пізнавальної перспективності його застосування;

– визначення переваг конкретного методологічного підходу до ціннісно-правового дослідження інтелектуальної власності, що визначатиме загальну пізнавальну стратегію всієї наукової роботи.

Зазначений підхід, на нашу думку, дозволить поєднати в собі загальне доктринальне бачення проблеми ціннісно-правового виміру інтелектуальної власності, визначити її мету, встановити завдання дослідження, а також з'ясувати конкретні інструментальні механізми її досягнення.

Насамперед варто звернути увагу на принципи наукового дослідження, які мають універсальний характер і не залежать від предмета наукового дослідження, дослідника та поставленої мети дослідження. Принципи наукового пізнання слід віднести до складових методологічної основи будь-яких наукових досліджень, в тому числі і ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, забезпечуючи при цьому загальні пізнавальні орієнтири, порушення яких призведе до невідповідності дослідження критеріям науковості, а отриманих результатів – до науково обґрунтованих результатів дослідження. Незважаючи на загальнонауковий характер принципів наукового пізнання, в юридичній літературі їм відводиться окрема увага в частині вивчення державно-правових явищ і процесів, переважно в частині визначення їх сутності та функціонального призначення, оскільки принципи наукового дослідження в юриспруденції визнаються, по-перше, в значенні змісту – як вихідні і керівні положення в науковому дослідженні [7, с. 20]; в основі яких знаходяться вимоги до змісту наукових методів, які стосуються насамперед відносності, доцільності та припустимості їх використання [8, с. 91]; по-друге, в значенні призначення – щодо їх можливості визначити сутність і зміст наукового пізнання [7, с. 20], забезпечити результативність і саме головне – концептуальність наукового знання [6, с. 30]. У методологічному плані принципи наукового пізнання також дозволяють забезпечити «цілісність та завершеність пізнавальних засобів, способів та прийомів, їх поєднання у наукові методи, а згодом і у методологічні підходи» [8, с. 90]. Таким чином саме принципи наукового пізнання з точки зору методології дозволять, з одного боку, сформувати методологічну основу наукового дослідження, забезпечивши цілісність та завершеність складових методів наукового дослідження (пізнавальних засобів, способі і прийомів), а з іншого боку – застосувати ці складові методологічної основи дослідження по відношенню до вивчення ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності.

Окремий блок в системі методологічної основи пізнання ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності становлять методологічні підходи, тобто комплекс взаємопов'язаних положень, що:

1) визначають загальну стратегію і тактику наукового дослідження, засновуючись на ключовій особливості (особливостях) предмета наукового пізнання [9, с. 9-10] (що стосується нашого дослідження – ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, вони становлять пізнавальний інтерес, водночас є не єдиними, а перебувають у системному взаємозв'язку з іншими пізнавальними аспектами інтелектуальної власності. – Прим. авт.);

2) характеризують механізм наукового пізнання, націлений на досягнення мети наукового дослідження [10, с. 111-112] (що стосується нашого дослідження – то це націленість на обґрунтування світоглядного і доктринального розуміння інтелектуальної власності; формування та обґрунтування концепції інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену; визначення його методологічних, категоріальних, правових аспектів; розробка та обґрунтування концептуальних положень щодо посилення правового забезпечення інтелектуальної власності, засновуючись на її ціннісно-правовому сприйнятті та характеристиці. – Прим. авт.);

3) визначають пізнавальну ідею, на якій засноване сприйняття та пізнання досліджуваного явища або процесу [11, с. 23-25] тощо.

Враховуючи існуючу в юридичній науці неоднозначність розуміння поняття «методологічний підхід», а також складність і багатоаспектність правових цінностей в цілому, слід відзначити, що в юридичній науці були зроблені спроби виокремити та визначити переваги різних методологічних підходів, які можуть становити стратегію і тактику науково-дослідної роботи. До таких методологічних підходів вченими насамперед відносять аксіологічний підхід, оскільки він потенційно спроможний розкрити «зміст правових цінностей, а також існуючі концепції сприйняття правових цінностей – універсалізму та релятивізму»; з'ясувати досліджуване явище як елемент цінностей, з одного боку, та як об'єкт державно-правового забезпечення у випадку визнання його ціннісності для соціуму – з іншого [12, с. 56]; забезпечити сприйняття досліджуваного явища як особливого ціннісного феномену, що акумулює в собі всі гуманістичні надбання сучасного суспільства, відображає природні властивості людини [13, с. 22-23] та ін. Окрім того, перспективними для вивчення ціннісно-правових аспектів правових явищ вченими виокремлюються антропологічний підхід, що вивчає явища або процеси правової дійсності крізь призму їх людиновимірності, а результати такого дослідження сприятимуть посиленню корисності відповідного явища або процесу насамперед для людини [14, с. 32]; герменевтичний підхід, що дозволятиме розкрити ціннісно-правові явища з точки зору текстового виразу їх властивостей, функціонального призначення, інформаційного наповнення правового середовища [15, с. 164] тощо.

Незважаючи на неоднозначність розуміння методологічних підходів та доктринальної характеристики їх функціональних можливостей для вивчення правових цінностей, в тому числі і ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, вважаємо, що вказана складова методологічної основи нашого наукового дослідження має абсолютний та невід'ємний характер, оскільки:

по-перше, засновується на світоглядних аспектах наукового дослідження, що знаходять своє втілення в положеннях, які визначають правові засади інтелектуальної власності;

по-друге, дозволяє врахувати багатоаспектність предмета наукового дослідження, що потребує визначання ключових його властивостей, які в подальшому визначатимуть відповідний комплекс методологічних підходів, які засновуватимуться на відповідному розумінні явища або процесу.

Формування методологічної основи та віднесення до її складових принципів наукового пізнання та методологічних підходів буде неповним, оскільки потребує встановлення відповідних інструментів наукового дослідження – методів, які дозволятимуть вивчити широке коло ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності. Широке коло загальнонаукових і спеціально наукових методів наукового дослідження являє собою відносно самостійні інструменти пізнання правової реальності, які функціонують на засадах взаємопроникнення, їх поєднання дозволяє підвищити ефективність наукового дослідження та розкрити предмет як багатоаспектний феномен [16, с. 43-44]. В юридичній літературі більшість науковців обґрунтовують доцільність поділу методів наукового дослідження державно-правових явищ і процесів на групи або рівні. Переважна більшість вчених пропонує узагальнити методи дослідження в межах загальнонаукових, спеціальнонаукових та конкретнонаукових [17, с. 78] або приватно наукових методів дослідження [8, с. 103]. Фактично більшість вчених на сьогодні виокремлює такі групи методів, як загальнонаукові, спеціально наукові та приватно наукові, причому в основу такого поділу закладається критерій меж їх застосування, або меж предмета юридичних наук (приватно наукові методи), суспільних наук (спеціально наукові методи), чи в цілому наукової діяльності (загальнонаукові методи)

Висновки. Таким чином, виокремивши і встановивши функціональні аспекти методологічної основи пізнання ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, варто відзначити, що використання широкого інструментарію сучасної методології пізнання державно-правових явищ і процесів має позитивне значення лише за умови визначення методологічної стратегії наукового дослідження в цілому, що дозволяє уявити предмет дослідження крізь призму конкретного підходу до його сприйняття та осмислення. В іншому випадку саме наукове дослідження перетвориться на штучне застосування методологічного інструментарію, результатом якого буде широке коло різновекторної, неузгодженої між собою інформації про предмет дослідження. Тому важливо визначити методологічну стратегію дослідження, за основу якої буде взято конкретний методологічний підхід (підходи), які дозволять узагальнити розуміння предмета дослідження, що буде взяте за основу: по-перше, визначення його пізнавального потенціалу; по-друге, визначення методологічного інструментарію дослідження; по-третє, вивчення тих аспектів, що недостатньо розкриті в юридичній науці; по-четверте, формування концептуального уявлення про предмет дослідження за результатом його наукового пізнання.

Список використаних джерел

1. *Дідич Т. О.* Теоретико-методологічні засади правоутворення : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.01. К., 2018. – 588 с.
2. *Фальковський А. О.* Поняття та функції методологічних підходів у сучасних правових дослідженнях. Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 1. С. 40–44. URL : http://www.apdp.in.ua/v45/08.pdf. (дата звернення: 05.06.2020 р.).
3. *Тарасов Н. Н.* Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа). Правоведение. 2001. № 1. С. 31–50.
4. *Теорія* держави і права : навчальний посібник / Упоряд. Л. М. Шестопалова. К. : Прецедент, 2006. 224 с.
5. *Скакун О. Ф.* Теорія держави та права : підручник. К. : Алерта; КМТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
6. *Луць Л. А.* Загальна теорія держави і права : навчально-методичний посібник. К. : Атіка, 2010. 412 с.
7. *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права : учебник для высших учебных заведений / под ред. проф. В. Г. Стрекозова. М. : Интерстиль, Омега-Л, 2008. 384 с.
8. *Загальна* теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / За ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. К. : Юрінком Інтер. 2021. 576 с.
9. *Порівняльне* правознавство (правові системи світу) : монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Парламентське вид-во, 2008. 488 с.
10. *Бобровник С. В.* Компроміс і конфлікт: методологічні підходи до дослідження. Правова держава. 2009. Вип. 20. С. 110–117.
11. *Рабінович П. М.* Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. Проблеми філософії права в 3-х т. Київ–Чернівці : Рута, 2003. Т. 1. С. 22–25.
12. *Бородич А. А.* Аксиология социального действия. Гродно : Гродн. гос. ун-т, 2005. 275 с.
13. *Жуков В. Н.* Введение в юридическую аксиологию (вопросы методологии). Государство и право. 2009. № 6. С. 20–31.
14. *Адуло Т. И.,* Павловская О. А. Человек в условиях социальных трансформаций: философско-антропологический анализ. Минск : Бел. наука, 2001. 311 с.
15. *Овчинников А. И.* Юридическая герменевтика как правопонимание. Правоведение. 2004. № 4. С. 160–169.
16. *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / отв. ред. В. А. Туманов. 2-е изд., доп. и перераб. М. : Юристъ, 2007. 510 с.
17. *Алексеев С. С.* Общая теория права: учебник. М. : Велби: Проспект, 2008. 576 с.

References

1. *Didich T. O.* (2018) Teoretiko-metodologichni zasadi pravoutvorennya (Theoretical and methodological principles of law-making) : dis. … d-ra. yurid. nauk : 12.00.01. K. 588 p.
2. *Fal'kovs'kii A. O.* (2009) Ponyattya ta funktsiї metodologichnikh pidkhodiv u suchasnikh pravovikh doslidzhennyakh (The concept and functions of methodological approaches in modern legal research). Aktual'ni problemi derzhavi i prava. № 1. P. 40–44. URL : http://www.apdp.in.ua/v45/08.pdf. (data zvernennya: 05.06.2020 r.).
3. *Tarasov N. N.* Metod i metodologicheskii podkhod v pravovedenii (popytka problemnogo analiza) (Method and methodological approach in jurisprudence (an attempt at problem analysis). Pravovedenie. 2001. № 1. P. 31–50.
4. *Teoriya* derzhavi i prava : navchal'nii posibnik (Theory of State and Law: a textbook) / Uporyad. L. M. Shestopalova. K. : Pretsedent, 2006. 224 p.
5. *Skakun O. F.* (2009) Teoriya derzhavi ta prava : pidruchnik (Theory of State and Law: a textbook). K. : Alerta; KMT; TSUL. 520 p.
6. *Luts' L. A.* (2010) Zagal'na teoriya derzhavi i prava : navchal'no-metodichnii posibnik (General theory of state and law: a textbook). K. : Atika, 412 p.
7. *Khropanyuk V. N.* (2008) Teoriya gosudarstva i prava : uchebnik dlya vysshikh uchebnykh zavedenii (Theory of State and Law: a textbook for higher education) / pod red. prof. V. G. Strekozova. M. : Interstil', Omega-L. 384 p.
8. *Zagal'na* teoriya prava. Normativnii kurs : pidruch. dlya stud.-yuristiv (General theory of law. Normative course: textbook. for law students) / Za red. d-ra yurid. nauk, prof. S. V. Bobrovnik. K. : Yurinkom Inter. 2021. 576 p.
9. *Porivnyal'ne* pravoznavstvo (pravovi sistemi svitu) (Comparative jurisprudence (legal systems of the world) : monografiya / za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. K. : Parlaments'ke vid-vo, 2008. 488 p.
10. *Bobrovnik S. V.* (2009) Kompromis i konflikt: metodologichni pidkhodi do doslidzhennya (Compromise and conflict: methodological approaches to research). Pravova derzhava. Vip. 20. P. 110–117.
11. *Rabinovich P. M.* (2003) Nauka filosofії prava: do kharakteristiki predmeta i metodologії (Science of philosophy of law: to the characteristics of the subject and methodology). Problemi filosofії prava v 3-kh t. KiїV–Chernivtsi : Ruta. T. 1. P. 22–25.
12. *Borodich A. A.* (2005) Aksiologiya sotsial'nogo deistviya (Axiology of social action). Grodno : Grodn. gos. un-t. 275 p.

13. *Zhukov V. N.* (2009) Vvedenie v yuridicheskuyu aksiologiyu (voprosy metodologii) (Introduction to legal axiology (questions of methodology). Gosudarstvo i pravo. № 6. P. 20–31.
14. *Adulo T. I.,* Pavlovskaya O. A. (2001) Chelovek v usloviyakh sotsial'nykh transformatsii: filosofsko-antropologicheskii analiz (Man in the conditions of social transformations: philosophical and anthropological analysis). Minsk : Bel. nauka. 311 p.
15. *Ovchinnikov A. I.* (2004) Yuridicheskaya germenevtika kak pravoponimanie (Legal hermeneutics as a legal understanding). Pravovedenie. № 4. P. 160–169.
16. *Saidov A. KH.* (2007) Sravnitel'noe pravovedenie (osnovnye pravovye sistemy sovremennosti) : uchebnik (Comparative jurisprudence (basic legal systems of today): textbook) / otv. red. V. A. Tumanov. 2-e izd., dop. i pererab. M. : Yurist. 510 p.
17. *Alekseev S. S.* (2008) Obshchaya teoriya prava: uchebnik (General theory of law: a textbook). M. : Velbi: Prospekt. 576 p.

Котенко М. В. Методологічна основа наукового дослідження інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену

У роботі розкрито актуальність наукового пізнання ціннісно-правових аспектів розуміння інтелектуальної власності. Встановлено філософське та наукове підґрунтя наукового дослідження ціннісно-правових аспектів розуміння інтелектуальної власності. Узагальнено наукові погляди вчених, які стосуються розуміння методологічної основи наукових досліджень державно-правових явищ і процесів, визначено перспективність її застосування до пізнання ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, а також встановлено можливі наукові результати, які можуть бути отримані за наслідками її застосування. Узагальнено сучасний стан наукової розробки проблем аксіології розуміння інтелектуальної власності.

Виокремивши і встановивши функціональні аспекти методологічної основи пізнання ціннісно-правових аспектів інтелектуальної власності, відзначено, що використання широкого інструментарію сучасної методології пізнання державно-правових явищ і процесів має позитивне значення лише за умови визначення методологічної стратегії наукового дослідження в цілому, що дозволяє уявити предмет дослідження крізь призму конкретного підходу до його сприйняття та осмислення. В іншому випадку саме наукове дослідження перетвориться на штучне застосування методологічного інструментарію, результатом якого буде широке коло різновекторної, неузгодженої між собою інформації про предмет дослідження. Тому важливо визначити методологічну стратегію дослідження, за основу якої буде взято конкретний методологічний підхід (підходи), які дозволять узагальнити розуміння предмета дослідження з метою: по-перше, визначення його пізнавального потенціалу; по-друге, визначення методологічного інструментарію дослідження; по-третє, вивчення тих аспектів, що недостатньо розкриті в юридичній науці; по-четверте, формування концептуального уявлення про предмет дослідження за результатом його наукового пізнання.

Ключові слова: інтелектуальна власність, правова цінність інтелектуальної власності, методологічна основа, аксіологічний методологічний підхід, аксіологічні аспекти розуміння інтелектуальної власності.

Kotenko M. V. Methodological basis of scientific research of intellectual property as a value-legal phenomenon

The relevance of scientific knowledge of value and legal aspects of understanding intellectual property is revealed in the work. The philosophical and scientific basis of scientific research of value-legal aspects of understanding intellectual property is established. The scientific views of scientists concerning the understanding of the methodological basis of scientific research of state and legal phenomena and processes are generalized, the prospects of its application to the knowledge of value and legal aspects of intellectual property are determined, and possible scientific results can be obtained. It is concluded that the current state of scientific development of the problems of axiology of understanding intellectual property.

Having identified and established the functional aspects of the methodological basis of knowledge of value and legal aspects of intellectual property, it is noted that the use of broad tools of modern methodology of knowledge of state legal phenomena and processes has a positive value only if the methodological strategy of scientific research as a whole. the prism of a specific approach to its perception and understanding. Otherwise, the scientific research itself will turn into an artificial application of methodological tools, the result of which will be a wide range of multi-vector, inconsistent information about the subject of research. Therefore, it is important to determine the methodological strategy of the study, which will be based on a specific methodological approach (approaches), which will generalize the understanding of the subject of research, which will be taken as a basis: first, determine its cognitive potential; secondly, the definition of methodological tools of the study; third, the study of those aspects that are insufficiently disclosed in legal science; fourth, the formation of a conceptual idea of the subject of research based on the results of its scientific knowledge.

The author proves that it is most expedient to apply the «pluralistic approach» to the formation of the methodology of scientific research of value-legal aspects of intellectual property, which includes: 1) establishing the functional capabilities of generally accepted in the system of social sciences, legal sciences and legal theory methodological tools value-legal

research of intellectual property, determination of cognitive perspective of its application; 2) determination of the advantages of a specific methodological approach to the value-legal study of intellectual property, which will determine the general cognitive strategy of this scientific work, which we will emphasize separately in the next section of the dissertation.

This approach, in our opinion, will combine the general doctrinal vision of the problem of value and legal dimension of intellectual property, determine its purpose, set research objectives, as well as to clarify the specific instrumental mechanisms for achieving it.

Keywords: intellectual property, legal value of intellectual property, methodological basis, axiological methodological approach, axiological aspects of understanding intellectual property.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-27

УДК 340.12

Кубко Андрій Євгенович
кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-2870-8567

ЗАХИСТ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ (ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ)

Постановка проблеми. Захист державних інтересів є об'єктивною необхідністю з точки зору як функціонування самої держави, так і виконання нею завдань із захисту суспільства, основ конституційного ладу, забезпечення демократичного розвитку. З метою захисту державних інтересів державна влада застосовує правові механізми на законодавчому, управлінському та судовому рівнях. Такі механізми нерідко передбачають обмеження приватних прав особи, втручанням у приватні, колективні, корпоративні, навіть суспільні інтереси і потенційно може мати наслідком юридичну відповідальність держави. Тому, з одного боку, держава постає перед необхідністю застосування юридичних засобів (правових механізмів), здатних забезпечити ефективний захист державних інтересів, з іншого – ці правові механізми повинні застосовуватись із урахуванням положень інституту відповідальності держави. Державна влада, застосовуючи юридичні засоби (механізми) із захисту державних інтересів, водночас обмежена засадами відповідальності держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, пов'язані із відповідальністю держави, досліджувались в роботах українських вчених, серед яких Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Сіренко, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, В. В. Цвєтков, Н. М. Пархоменко, І. В. Венедіктова, І. М. Жаровська, О. С. Бакумов, а також в працях зарубіжних науковців, зокрема Б. Кінгсбері (B. Kingsbury), Ч. Ант'є (C. Antieau), С. Шілль (S. Schill), М. Райсман (M. Reisman), А. Райніш (A. Reinisch) та інші. В сучасних дослідженнях інститут відповідальності держави аналізується під кутом зору його розуміння як важливого фактора становлення і розвитку правової держави, як гарантії дотримання прав і свобод людини. На рівні світової науки детального аналізу дістає проблематика пропорційності (балансу) між державно-владними механізмами, спрямованими на захист інтересів держави, та необхідністю дотримання державою базових стандартів поваги до прав особи, в тому числі стандартів, визнаних на міжнародно-правовому рівні. Водночас інститут відповідальності держави у взаємозв'язку із проблемами правового механізму захисту державних інтересів потребує подальшого наукового дослідження.

Мета статті. Метою цієї статті є вироблення теоретичних підходів до визначення підстав відповідальності держави в рамках її діяльності із захисту державних інтересів.

Основні результати дослідження. Інститут відповідальності держави пов'язаний із процесами розбудови правової, демократичної держави, утвердження принципу верховенства права. Тому з точки зору сучасної правової системи цей інститут відіграє ключову роль, що визнається в сучасних наукових дослідженнях із проблематики держави і прав людини [1, с. 8]. Подібним чином підходить до тлумачення інституту відповідальності держави й судова практика, розглядаючи принцип відповідальності держави як одну із складових гарантій захисту прав і свобод громадян. [2, п. 3]. Інститут відповідальності держави включає в себе міжнародно-правовий аспект. Україна є стороною Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція), двосторонніх міждержавних угод про взаємний захист інвестицій, Договору до Енергетичної Хартії. Ці міжнародно-правові акти встановлюють норми щодо захисту прав людини та приватних прав в сфері іноземного інвестування (угоди про взаємний захист інвестицій) та в сфері інвестицій в енергетичному секторі (Договір до Енергетичної Хартії). Положення даних актів отримують детальне тлумачення в практиці міжнародних судових і арбітражних установ, юрисдикція яких визнана Україною – Європейський суд з прав людини, арбітражні суди, передбачені договорами про захист інвестицій та Договором до Енергетичної Хартії. Норми міжнародних угод щодо захисту прав людини та поводження з іноземними інвестиціями, а також підходи практики міжнародних юрисдикційних установ є міжнародними стандартами захисту прав особи. Такі стандарти можна розглядати як певні критерії допустимості (правомірності) поведінки держави, в тому числі правомірності її дій із захисту державних інтересів. Інакше кажучи, ці стандарти запроваджують обмеження для державної влади у застосуванні нею юридичних механізмів, спрямованих на захист інтересів держави – оскільки акти органів влади, дії, бездіяльність органів державної влади і посадових осіб повинні оцінюватись також з точки зору відповідності міжнародними стандартам. Наявність в механізмі юридичної відповідальності держави як національних, так і міжнародних інституцій, визнається й на доктринальному рівні [3, с. 13].

З огляду на роль інституту відповідальності держави в контексті сучасної правової системи України можемо говорити про те, що положення цього інституту (які сформувались на національно-правовому та міжнародно-правовому рівнях) запроваджують вимоги, обмеження, критерії допустимості (узагальнено кажучи – стандарти) діяльності держави по захисту державних інтересів. Умовно можна виокремити наступні групи таких стандартів.

Перше – це стандарти, пов'язані із природою державних інтересів як правової категорії. Застосування державною владою обмежень приватних прав та законних інтересів особи для захисту державних інтересів, які (інтереси) лише декларуються як державні, але в дійсності виступають вузьковідомчими, корпоративним, груповими тощо інтересами, здатне позбавляти обмеження, які застосовуються державою, правомірності і призводити до відповідальності держави. Це має місце у ситуаціях, коли держава шляхом обмежень прав, свобод і законних інтересів особи діє з метою пріоритетного захисту інтересів, які не носять публічного характеру. Це інтереси, які лише декларуються державною владою як інтереси держави, але за своєю суттю є інтересами окремих посадових осіб, вузьковідомчими інтересами, інтересами політичних партій, корпоративними тощо інтересами. В подібних випадках міжнародні юрисдикційні установи приймали рішення про відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань в сфері захисту прав людини. З точки зору міжнародного права саме публічна природа інтересів, на захист яких спрямовані обмежувальні заходи держави, надає цим заходам правомірного характеру, робить такі заходи виправданими. Наприклад, у справі Anthony Aquilina v. Malta, яка розглядалась Європейським судом у 2011-2014 рр., заявник оскаржував правомірність обмежень на використанням належного йому нерухомого майна, які полягали у позбавленні заявника можливості отримання орендної плати за користування цим майном відповідно до ринкової вартості. Такі обмеження були запроваджені законодавчою владою ніби з метою захисту загальних (публічних) інтересів і діяли з 1979 року. У даній справі Європейським судом було встановлено порушення з боку держави права особи на мирне володіння майном, передбачене статтею 1 Додаткового протоколу № 1 до Європейської конвенції. Європейський суд вказав, що необхідність захисту публічних інтересів, яка існувала на момент прийняття законодавцем обмежувальних заходів у 1979 році, протягом наступних десятиліть знизилась [4, п. 65]. Як витікає із рішення Європейського суду, обмежувальні заходи держави на сьогоднішній

день вже не були за своєю суттю спрямовані на захист публічних інтересів, а скоріш переслідували мету захисту інтересів окремих груп громадян. Дану обставину – відсутність публічної природи інтересів, на захист яких діяла законодавча влада, покладаючи на особу обмеження її майнових прав – Європейський суд врахував при вирішенні питання про міжнародно-правову відповідальність держави. Подібні підходи до оцінки правомірності державно-владних механізмів з точки зору відповідності цих механізмів публічним (загальним) інтересам були застосовані Європейським судом й у рішеннях відносно України та інших держав південно-східної Європи. У рішенні по справі Maksymenko and Gerasymenko v. Ukraine Європейський суд визнав, що позбавлення заявників в судовому порядку права власності за позовом органів прокуратури було здійснено не з метою захисту публічних інтересів і відповідних суспільних потреб, а для захисту вузькодержавних інтересів [5, п. 57]. У справі Dimitrovi v. Bulgaria нерухомість заявників було конфісковано на користь держави на підставі того, що дана нерухомість була придбана заявниками за рахунок коштів, отриманих незаконним шляхом. Європейський суд прийшов до висновку, що законодавчий акт, який застосували національні суди при ухваленні рішення про конфіскацію не був спрямований на легітимну мету захисту загальних інтересів [6, п. 51]. Тобто державні інтереси, на захист яких діяли органи влади держави-відповідача, здійснюючи втручання у право власності заявників, не були за своєю природою загальними (публічними). Дана обставина (разом з тим, що втручання у права заявників не відповідало й принципу законності в розумінні прецедентної практики Європейського суду) стала підставою для прийняття Європейським судом рішення про відповідальність держави.

Другим стандартом правомірності державно-владних засобів, який витікає із положень сучасного інституту відповідальності держави, є стандарт належності способів захисту державних інтересів. Він передбачає, що навіть за наявності дійсного державного інтересу, який потребує захисту з боку держави, правові засоби захисту цього інтересу повинні відповідати певним критеріям. В протилежному випадку – коли такі засоби є невиправданими – державу може бути притягнуто до відповідальності. На рівні міжнародного права таким критерієм допустимості виступає пропорційність державно-владних механізмів обмеження прав і свобод особи. Ці механізми повинні забезпечувати справедливу рівновагу (баланс) між метою захисту інтересів держави та фундаментальними правами і свободами особи. Даний підхід визнано як в практиці Європейського суду, так і в сфері розгляду інвестиційних спорів між державами та іноземними інвесторами. Зокрема, в рішеннях стосовно України міжнародні інвестиційні арбітражі визнавали відповідальність держави за порушення прав інвесторів в силу того, що засоби державної влади, спрямовані на захист інтересів держави, не узгоджувались із вимогою пропорційності. Наприклад, у справі Inmaris v. Ukraine, яка розглядалась Міжнародним центром із вирішення інвестиційних спорів, міжнародний арбітражний суд погодився, що дії державної влади, якими було обмежено приватні права та інтереси іноземного інвестора на ведення комерційної діяльності в сфері перевезень морським транспортом, здійснювались у публічних державних інтересах. Водночас арбітраж визнав, що такі дії держави носили непропорційний та свавільний характер [7, п. 303], поведінка органів державної влади являла собою, по суті, експропріацію інвестицій і не супроводжувалась будь-яким відшкодуванням інвестору. Дана справа є одним із показових прикладів, які підтверджують, що в рамках діяльності із захисту державних інтересів відповідальність держави настає не лише в разі некоректної ідентифікації державною владою цих інтересів, відсутності їх публічної природи, а й у випадку застосування державою невиправданих засобів захисту цих інтересів (навіть коли такі засоби застосовуються у дійсно державних, публічних інтересах).

Хоча вимога пропорційності державно-владних механізмів отримала найширше визнання у міжнародному праві в галузі захисту прав людини, її не слід зводити лише до міжнародно-правового аспекту. Дана вимога повинна розглядатись більш глобально і застосовуватись до заходів держави із захисту державних інтересів, на рівні законодавчої, управлінської, судової діяльності. Пропорційність означає також відповідність юридичних засобів, які застосовуються державною владою, характеру конкретних державних інтересів, на захист яких ці засоби спрямовані. При обранні державою правових засобів, які не відповідають характеру державних інтересів в тій чи іншій сфері суспільних відносин, виникають теоретичні підстави вести мову про відповідальність держави. Актуальним є приклад із сфери діяльності законодавчої гілки влади, спрямованої на захист ключового сьогодні інтересу держави у запобіганні корупції. Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 27.10.2020 р. було визнано такими, що не відповідають Конституції України окремі положення Закону України «Про запобігання корупції», а також статтю 366-1 Кримінального ко-

дексу України, яка передбачала кримінальну відповідальність за декларування недостовірної інформації посадовими особами держави та місцевого самоврядування. У вказаному рішенні Конституційний Суд в частині розгляду питання про конституційність кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації вказав, що, на його думку, декларування завідомо недостовірних відомостей мають бути підставою для інших видів юридичної відповідальності, встановлення кримінальної відповідальності за недостовірне декларування є надмірним покаранням за дане правопорушення [8, п. 17]. Говорячи термінологією нашого дослідження захисту державою державних інтересів, наведений підхід, по суті, означає, що хоча Конституційний Суд визнав пріоритетний характер і необхідність захисту державних інтересів у протидії корупції, він разом з тим прийшов до висновку, що захист даного інтересу може бути забезпечений державою (законодавцем) із застосуванням інших правових засобів, ніж встановлення кримінальної відповідальності згідно зі статтею 366-1 КК України. В даній ситуації держава, в особі органу конституційної юрисдикції припинила (шляхом визнання неконституційною статті 366-1 КК України) застосування відповідних кримінально-правових механізмів для захисту інтересів держави у протидії корупційним правопорушенням, «віддавши перевагу» іншим видам юридичної відповідальності. Пропорційність засобів захисту інтересів держави з використанням юридичних механізмів інших видів відповідальності (крім кримінальної) видається в сучасних умовах принаймні спірною. Наведений приклад демонструє невідповідності діяльності держави із захисту державних інтересів стандарту належності (пропорційності) способів захисту таких інтересів. Це, по суті, було підтверджено органами Європейського Союзу, які оцінили згадане рішення Конституційного Суду України як таке, що ставить під сумнів виконання Україною її міжнародних зобов'язань, в тому числі перед ЄС [9]. Оскільки захист державних інтересів є обов'язком держави, застосування державною владою правових засобів, які є невідповідними (непропорційними) цим інтересам слід розглядати як підставу відповідальності держави. Деталізація механізмів такої відповідальності у законодавстві має стати, на наше переконання, одним із пріоритетних завдань законодавця.

Висновки. Діяльність держави по захисту державних інтересів пов'язана із інститутом відповідальності держави, включаючи національно-правовий та міжнародно-правовий його аспекти. Інститут відповідальності держави запроваджує стандарти допустимості (правомірності) державної діяльності, спрямованої на захист інтересів держави. Недотримання державною владою цих стандартів необхідно розглядати як підстави відповідальності держави. Слід виділити дві групи підстав такої відповідальності. По-перше, підставою відповідальності держави виступає застосування державою правових механізмів обмеження прав і свобод в інтересах, які (інтереси) помилково ідентифіковані державною владою як інтереси держави, хоча, по суті, не є такими. По-друге, підставою відповідальності держави є застосування державою неналежних правових засобів для захисту дійсних державних інтересів – правових засобів, які є непропорційними, неефективними з точки зору мети захисту інтересів держави у конкретних суспільних відносинах.

Список використаних джерел

1. *Н. М. Оніщенко,* С. О. Сунєгін. Відповідальність держави перед особою в контексті розвитку громадянського суспільства / Держава і право. Юридичні і політичні науки, 2014, Вип. 64.
2. *Рішення* Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року, № 7-рп/2001, справа № 1-22/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text (дата звернення: 27.05.2021).
3. *Бакумов О. С.* Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти. Автореферат … докт. юрид. наук, К.: 2021, 40 с.
4. *Case* of Anthony Aquilina v. Malta: ECHR, Judgment, 11 December 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/se1/Downloads/001-148636.pdf (дата звернення 27.05.2021).
5. *Maksymenko* and Gerasymenko v. Ukraine: ECHR Judgment, 16 May 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://hudoc.echr.coe.int/fre#{«itemid»:[«001-119688»]} (дата звернення 27.05.2021).
6. *Dimitrovi v.* Bulgaria: ECHR Judgment, 3 March 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-152624»]} (дата звернення 27.05.2021)
7. *Inmaris* Perestroika Sailing Maritime Services GmbH and Others v. Ukraine: ICSID case No.Arb/08/08, Award, 1 March 2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw1411.pdf (дата звернення 27.05.2021).

8. *Рішення* у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України: Конституційний Суд України, 27 жовтня 2020 р., № 13-р/2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text (дата звернення 27.05.2021).
9. *Ukraine:* Statement by the Spokesperson on the fight against corruption after the Constitutional Court decision of 27 October, Brussels, 03/11/2020 Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://europa.eu/newsroom/content/ukraine-statement-spokesperson-fight-against-corr_en (дата звернення 27.05.2021).

References

1. *N. M. Onishchenko,* S. O. Suniehin. Vidpovidalnist derzhavy pered osoboiu v konteksti rozvytku hromadianskoho suspilstva / Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky, 2014, Vyp. 64.
2. *Rishennia* Konstytutsiinoho sudu Ukrainy vid 30 travnia 2001 roku, № 7-rp/2001, sprava № 1-22/2001 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text (data zvernennia: 27.05.2021).
3. *Bakumov O. S.* Instytutsionalizatsiia vidpovidalnosti derzhavy: teoretychni ta konstytutsiino-pravovi aspekty. Avtoreferat … dokt. yuryd. nauk, K. : 2021, 40 s.
4. *Case* of Anthony Aquilina v. Malta: ECHR, Judgment, 11 December 2014 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : file:///C:/Users/se1/Downloads/001-148636.pdf (data zvernennia 27.05.2021)
5. *Maksymenko* and Gerasymenko v. Ukraine: ECHR Judgment, 16 May 2013 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://hudoc.echr.coe.int/fre#{«itemid»:[«001-119688»]} (data zvernennia 27.05.2021).
6. *Dimitrovi* v. Bulgaria: ECHR Judgment, 3 March 2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-152624»]} (data zvernennia 27.05.2021).
7. *Inmaris* Perestroika Sailing Maritime Services GmbH and Others v. Ukraine: ICSID case No.Arb/08/08, Award, 1 March 2021 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw1411.pdf (data zvernennia 27.05.2021).
8. *Rishennia* u spravi za konstytutsiinym podanniam 47 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsii», Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: Konstytutsiinyi sud Ukrainy, 27 zhovtnia 2020 r., № 13-r/2020 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text (data zvernennia 27.05.2021).
9. *Ukraine:* Statement by the Spokesperson on the fight against corruption after the Constitutional Court decision of 27 October, Brussels, 03/11/2020 Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://europa.eu/newsroom/content/ukraine-statement-spokesperson-fight-against-corr_en (data zvernennia 27.05.2021).

Кубко А. Є. Захист державних інтересів і відповідальність держави (деякі теоретичні питання)

Захист інтересів держави є об'єктивною необхідністю, обов'язком державної влади. Разом з тим захист державних інтересів на законодавчому, управлінському, судовому рівнях може супроводжуватись обмеженнями прав, свобод людини, відповідних приватних інтересів, певним відступом держави від гарантій захисту фундаментальних прав особи. Такі дії держави, спрямовані на захист державних інтересів, повинні оцінюватись з точки зору узгодженості із засадами інституту відповідальності держави, включаючи його національно-правовий та міжнародно-правовий аспекти. В рамках державно-владної діяльності по захисту державних інтересів виникають специфічні підстави відповідальності держави, які можуть бути умовно розподілені на дві групи. До першої групи підстав відповідальності держави слід віднести застосування державними органами обмежувальних заходів щодо прав особи для захисту інтересів, які (інтереси) безпідставно визнані державною владою в якості інтересів держави. Друга група підстав відповідальності держави пов'язана із застосуванням державою неналежних правових засобів захисту інтересів держави у ситуаціях, коли наявні дійсні державні інтереси, які потребують правового захисту.

Ключові слова: державний інтерес, держава, права людини, відповідальність держави.

Kubko A. E. Protection of the state interests and the responsibility of State (some theoretical issues)

The protection of the state interests is an objective need, an obligation of the state from the perspective of securing the goals of the modern state, implementation its functions as well as of the rule of law principles and respect for human rights. Nevertheless the state's activities aimed at the protection of the interests of the state be it at the legislative, administrative of judicial level results on many occasions in the restrictions of the human rights, freedoms and the respective private interests, the deviation by the state from the safeguards of the fundamental rights of person. The said activities of the state should thus be assessed from the perspective of compliance with the basics of the responsibility-of-state-concept including both its domestic and international law aspects. Indeed, the international law in the sphere of human rights and freedom protection as well as the international investment law establish series of standards for the protection of the private rights binding on the state such standards being further developed in the jurisprudence of the international courts and tribunals. That said, in the framework of the state's activities aimed at the protection of the state interests the specific grounds for the

responsibility of state, emanating from the responsibility-of-state-concept, arise, Such grounds may be in general terms be divided into two groups. The first group of the grounds for the state's responsibility comprises situations where the state authorities apply measures imposing restrictions on or interfering with the private rights and freedoms aiming at the protection of the interests which have been groundlessly recognized by the state as the state interests while such interests are not the genuine state interests in substance. The second group of the grounds giving rise to the responsibility of state relates to the situations where the genuine state interest of public nature requiring the protection by the state objectively exists, however the state machinery applies improper legal measures for the protection of such interest, that is the legal measures, be it in the legislative, administrative or judicial sphere, which are disproportionate to the state interests sought to be protected, specifically where the said measures employed by the state to protect the state interests are excessive or, to the contrary, insufficiently effective to secure the protection of the precise state interest in light of given social relationships.

Keywords: the state interest, the state, the human rights, the responsibility of state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-28

УДК 342.4

Андрій Васильович Лужанський,
науковий консультант секретаріату
Касаційного цивільного суду
апарату Верховного Суду,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-2954-9086

СПЕЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ЯК СКЛАДОВА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Зважаючи на визначення в Україні утвердження і забезпечення прав і свобод людини, головним обов'язком держави та гарантування нею конституційних прав і свобод (ч. 2 ст. 3, ч. 2 ст. 22 Конституції України), дотримання та захист цих прав і свобод становить фундаментальне зобов'язання такого специфічного суб'єкта, як держава, та є пріоритетним у її діяльності. Однак, саме лише закріплення права у матеріальному законі держави ще не гарантує безумовного автоматичного дотримання та захисту прав і свобод на майбутнє. Ці компоненти втілюються у правову реальність шляхом функціонування відповідного механізму забезпечення, який має власні якісні ознаки, структуру та особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незмінно залишаючись об'єктом прискіпливої уваги науковців, різноманітні аспекти конституційно-правової охорони та захисту прав і свобод людини були предметом досліджень багатьох вітчизняних вчених, зокрема таких, як Л. Л. Богачова, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк, В. Л. Федоренко та ін.

Разом з тим, зважаючи на те, що конституційно-правовий механізм являє собою доволі непросту теоретичну конструкцію, далеко не всі його складові можна кваліфікувати як належно досліджені, що становить невирішену раніше частину загальної проблеми, якій присвячується ця стаття.

Мета статті. Метою статті є визначення основних конституційних гарантій прав людини в Україні, з'ясування змісту спеціальних гарантій як складової конституційно-правового механізму забезпечення цих прав.

Основні результати дослідження. Реалізація прав і свобод людини їх суб'єктами є складовою частиною конституційної концепції прав і свобод людини і громадянина, а механізм гарантій цих прав і свобод – складовою конституційно-правового механізму захисту прав людини, за допомогою якого державою здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини, а їх учасникам забезпечується реалізація як основних прав і свобод, що визначені Конституцією та міжнародними договорами, учасником яких є Україна, так і інших прав і свобод, визначених законами України.

Поняття механізму забезпечення прав і свобод людини є суто теоретичною конструкцією, визначення його формулювання чинне законодавство України не містить.

«Механізм» визначають як внутрішню будову, систему чого-небудь; метод, спосіб; сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [1, с. 695]. «Забезпечення» розуміють як дію за значенням «забезпечувати», тобто «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [2, с. 18].

У свою чергу, гарантія (від франц. garantie) – це «порука; забезпечення» [3, с. 217], гарантувати – означає «брати на себе відповідальність за що-небудь; давати обіцянку, поруку у виконанні чогось» [4, с. 158].

Таким чином, можна вважати змістовно виправданим вживання поняття «механізм забезпечення» у контексті таких понять, як «здійснення», «гарантування», «захист» та «охорона».

Конституційно-правовий механізм захисту прав і свобод людини являє собою сукупність об'єкта захисту, суб'єктів, що здійснюють цей захист, та форм взаємодії між ними. Згадана система характеризується цілісністю, взаємозв'язком та покликана функціонально забезпечувати верховенство та пряму дію положень Конституції України, у т. ч. і в контексті виконання державою як її головного обов'язку – утвердження і забезпечення прав і свобод людини, так і відповідних йому зобов'язань, що походять з міжнародних договорів, учасником яких є Україна. Конкретні напрямки діяльності уповноважених суб'єктів захисту та форми їхньої взаємодії визначаються залежно від характеру загроз охоронюваному праву чи свободі, фактів встановлення їх порушень, у т. ч. і міжнародними судовими установами, необхідності вжиття заходів загального або індивідуального характеру, наявності відповідних ресурсів та засобів тощо.

На конституційно-правовий механізм реалізації прав людини значний вплив здійснюють різноманітні чинники соціального характеру, зумовлені відповідним ступенем активності та ефективності участі держави у забезпеченні цього права: економічні, політичні, соціально-психологічні та інші, які необхідно розглядати у сукупності з юридичними гарантіями.

Вітчизняні науковці О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко ефективність гарантій, як засобу, «що забезпечує перехід від передбачених конституцією можливостей до реальної дійсності», цілком обґрунтовано ставлять в залежність від «рівня розвитку загальноправових принципів, стану економіки, рівня розвитку демократичних інститутів, реальності політичної системи суспільства, наявності системи досконалих законів у державі, ефективності механізмів реалізації законоположень, ступеня правової свідомості, правової культури населення, узгодженості інтересів населення та суспільства в цілому і наявності високоефективного органу конституційного контролю» [5, с. 110].

В силу положень п. 1 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України, якими передбачено, що права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод визначаються виключно законами України, зазначені юридичні гарантії повинні мати законодавчу форму закріплення – у Конституції та законах України (у т. ч. і про надання вітчизняним парламентом згоди на обов'язковість тих чи інших міжнародних договорів, учасником яких є Україна). До складу основних конституційних гарантій прав людини можна віднести такі:

– пріоритет прав і свобод людини та їх гарантій, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави; відповідальність держави перед людиною за свою діяльність; визнання державою утвердження і забезпечення прав і свобод людини своїм головним обов'язком (ст. 3);

– визнання і дія в Україні принципу верховенства права; гарантія звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України (чч. 1, 3 ст. 8);

– визнання чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9);

– невідчужуваність та непорушність прав і свободи людини; гарантія неможливості їх скасування або звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, заборона обмеження права на судовий захист навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 22, ч. 2 ст. 64);

– право кожного затриманого у будь-який час оскаржити в суді своє затримання (ч. 5 ст. 29);

– судовий захист прав і свобод людини і громадянина; гарантія права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; наявність права після використання всіх національних засобів правового захисту на звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ (чч. 1, 2, 4 ст. 55);

– право на відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);

– право кожного на правову допомогу, яка у передбачених законом випадках надається безоплатно (ч. 1 ст. 59);

– визначення виключно законами України прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод, судоустрою, судочинства, статусу суддів (пп. 1, 14 ч. 1 ст. 92);

– здійснення правосуддя виключно судами та заборона делегування їхніх функцій, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами; поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі; закріплення на рівні Основного Закону України основних засад судочинства, у т. ч. і щодо забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом (чч. 1, 2 ст. 124, ст. 129).

Таким чином, основою механізму забезпечення прав і свобод людини є певна сукупність втілених у Конституції та чинному законодавстві України правових принципів, установлених інститутів, норм та юридичних гарантій, які в комплексі уможливлюють і сприяють дотриманню, реалізації та захисту цих прав і свобод. Щодо такої складової, як норми, додатково зазначимо, що маються на увазі не лише ті норми, що безпосередньо визначають те чи інше право чи свободу особи в матеріальному розумінні, а й ті, що визначають систему державних органів та правові засади їхньої діяльності. Тобто юридичні гарантії того чи іншого права полягають не лише у його нормативній регламентації на рівні закону, адже безпосереднє втілення таких гарантій у правозастосовну практику нерозривно пов'язане з функціонуванням держави, діяльністю органів державної влади, їх посадових та службових осіб.

У цьому контексті поділяємо підхід О. В. Пушкіної, яка виділяє два принципово важливі елементи конституційного забезпечення прав людини: «механізм конституційного визначення прав людини та гарантій їх забезпечення» та «механізм організаційного забезпечення прав людини, яка включає в себе систему органів державної влади, на які покладається безпосередній конституційний обов'язок забезпечення прав і свобод людини і громадянина». При цьому особливо наголошується на тому, що «стан практичної реалізації прав людини безпосередньо залежить від того, наскільки ефективно взаємодіють два зазначені елементи» [6, с. 11].

Варто зазначити, що для сучасної юридичної думки є характерним поділ гарантій на загальні (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, духовні) та спеціальні (правові). З точки зору можливості реалізації того чи іншого права визначальними є саме спеціальні гарантії.

Зокрема Л. Л. Богачова наголошує на тому, що спеціальні гарантії прав людини – це конкретні юридичні гарантії, покликані забезпечити захист суб'єктивних прав від порушень з боку приватних осіб та органів публічної влади, у тому числі наднаціональних. Спеціальні гарантії дуже різноманітні і встановлені для кожного виду прав людини [7, с. 63].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що спеціальні гарантії прав людини являють собою обумовлену позитивним обов'язком держави та метою правового регулювання цілісну систему юридичних умов, способів і засобів, що в комплексі забезпечують процес безперешкодної реалізації права, його захисту та поновлення у випадку порушення.

Змістом цих гарантій є: забезпечення правового режиму непорушності права – неможливість його скасування, заборона звуження змісту та обсягу права при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, заборона обмеження права навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану; його гарантованість законом, у т. ч. на рівні акта найвищої юридичної сили – Конституції України; наявність передбачених законом гарантів права як складової прав людини; обов'язок здійснення діяльності органами державної влади, їх посадовими особами лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; можливість захисту як на національному, так і на міжнародному рівнях; обумовленість його захисту примусовою силою держави або контрольними функціями міжнародних організацій; невичерпність визначеного Конституцією України переліку прав людини, що є передумовою як для законодавчого запровадження нових прав, так і розширення змісту та обсягу існуючих.

Що стосується подальших розвідок у напрямку цього дослідження, видається, що додаткової уваги дослідників потребує питання щодо з'ясування доцільності конкретизації деяких положень Конституції України в частині визначення гарантій прав і свобод людини.

Список використаних джерел

1. *Словник* української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 4 : І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.
2. *Словник* української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 3 : З / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.
3. *Мачковский Г. И.* Французско-русский юридический словарь. 4-е изд., стереотип. М. : РУССО, 2002. 440 с.
4. *Короткий* словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. К. : «Радянська школа», 1988. 724 с.
5. *Теорія* держави і права. Академічний курс : підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
6. *Пушкіна О. В.* Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Пушкіна Олена Вікторівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2008. 48 с.
7. *Богачова Л. Л.* Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 22. № 11. С. 56-70.

References

1. *Slovnyk* ukrainskoi movy : [v 11 t.] / AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni ; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. Kyiv : Nauk. dumka, 1970-1980. T. 4 : I-M / red. tomu: A. A. Buriachok, P. P. Dotsenko. 1973. 840 c. [in Ukrainian]
2. *Slovnyk* ukrainskoi movy : [v 11 t.] / AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni ; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. Kyiv : Nauk. dumka, 1970-1980. T. 3 : Z / red. tomu: H. M. Hnatiuk, T. K. Chertoryzka. 1972. 744 c. [in Ukrainian]
3. *Machkovskij G. I.* Francuzsko-russkij yuridicheskij slovar'. 4-e izd., stereotip. M. : RUSSO, 2002. 440 s. [in Russian]
4. *Korotkyi* slovnyk ukrainskoi movy / Za red. D. H. Hrynchyshyna. K. : «Radianska shkola», 1988. 724 s. [in Ukrainian]
5. *Teoriia* derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: Pidruchnyk / Za red. O. V. Zaichuka, N.M. Onishchenko. K. : Yurinkom Inter, 2006. 688 s. [in Ukrainian]
6. *Pushkina O. V.* Konstytutsiinyi mekhanizm zabezpechennia prav liudyny i hromadianyna v Ukraini: problemy teorii i praktyky: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.02. Pushkina Olena Viktorivna; Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kh., 2008. 48 s. [in Ukrainian]
7. *Bohachova L. L.* Yurydychni harantii prav i svobod liudyny i hromadianyna v yevropeiskomu ta natsionalnomu pravi. Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia. Vyp. 22. № 11. S. 56-70. [in Ukrainian]

Лужанський А. В. Спеціальні гарантії як складова конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини в Україні

Оскільки конституційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини в Україні являє собою доволі непросту теоретичну конструкцію, далеко не всі його складові можна кваліфікувати як належно досліджені, що зумовлює потребу у визначенні основних конституційних гарантій прав людини в Україні та з'ясуванні змісту спеціальних гарантій як складової конституційно-правового механізму забезпечення цих прав.

На основі проведеного дослідження наголошено на тому, що юридичні гарантії повинні мати законодавчу форму їх закріплення. Виокремлено основні конституційні гарантії прав людини в Україні, а також визначено спеціальні гарантії прав людини як обумовлену позитивним обов'язком держави та метою правового регулювання цілісну систему юридичних умов, способів і засобів, що в комплексі забезпечують процес безперешкодної реалізації права, його захисту та поновлення у випадку порушення.

З урахуванням цього визначення запропоновано авторське бачення змісту спеціальних гарантій прав людини шляхом зазначення переліку його структурних складових.

Ключові слова: спеціальні гарантії прав і свобод людини, конституційно-правовий механізм.

Luzhanskyy A.V. Special guarantees as a component of the constitutional and legal mechanism for ensuring human rights and freedoms in Ukraine

Since the constitutional and legal mechanism for ensuring human rights and freedoms in Ukraine is a rather complicated theoretical construction, not all of its components can be qualified as those that have been studied at the proper level. This makes it necessary to determine the basic constitutional guarantees of human rights in Ukraine and to clarify the content of special guarantees as a component of the constitutional and legal mechanism for ensuring these rights.

On the basis of the study, it was noted that legal guarantees should have a legislative form of their consolidation. The main constitutional guarantees of human rights in Ukraine are highlighted, as well as special guarantees of human rights are identified as the integral system of legal conditions, methods and means that, in combination, ensure the process of unhindered implementation of the right, its protection and restoration in case of violation.

Taking into account this definition, the author's vision of the content of special guarantees of human rights is proposed by specifying a list of its structural components: ensuring the legal regime of inviolability of law – the impossibility of its cancellation, prohibition of narrowing the content and scope of law when adopting new laws or amending existing laws, prohibiting limitation of rights even under martial law or a state of emergency; it is guaranteed by law, incl. at the level of an act of supreme legal force – by the Constitution of Ukraine; the existence of legal guarantees of rights as a component of human rights; the obligation to carry out activities by public authorities, their officials only on the basis, within the powers and in the manner provided for by the Constitution and the laws of Ukraine; the possibility of protection both nationally and internationally; conditionality of its protection by the coercive force of the state or by the control functions of international organizations; the inexhaustibility of the list of human rights defined by the Constitution of Ukraine, which is a prerequisite for both the legislative introduction of new rights and the expansion of the content and scope of existing rights.

Keywords: special guarantees human rights and freedoms, constitutional and legal mechanism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-29

УДК 342.7

Олена Леонідівна Львова
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID 0000-0003-2985-9671

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС: У ПОШУКАХ БАЛАНСУ

Постановка проблеми. У чисельних міжнародно-правових документах, зокрема, у Загальній декларації прав людини, йдеться про невід'ємні, такі, що не залежать від визнання державою, права людини, якими людина наділяється з моменту свого народження, без яких є неможливими її існування і розвиток. Ці права не залежать від прав, наданих державою, і характеризуються такими ознаками, як універсальність, належність від народження, ненабувальність, невідчужуваність, непорушність та основоположність, інтерпретація яких міститься у принципах [11, с. 196-197]. Це відображає основні змістовні характеристики загальноприйнятого в юридичній літературі уявлення про права людини як такі, що належать їй від народження, є природними і невідчужуваними, існують незалежно від того, визнає їх держава чи ні, закріплює їх на законодавчому рівні або ні [5, с. 5]. Водночас сучасні процеси глобалізації певним чином розхитують усталені уявлення про права людини, у зв'язку з чим їх тлумачення та зміст може чи обмежуватися, чи розширюватися всупереч нормативно-правовим актам вищої юридичної сили. Подібні випадки породжують конфлікт не лише у правовому полі, а й у суспільстві в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття та основні змістовні характеристики прав людини, питання механізму їх реалізації і захисту широко представлені у працях українських та зарубіжних вчених, зокрема, С. Алексєєва, Р. Дворкіна, В. Костицького, С. Лисенкова, Н. Оніщенко, С. Моїсеєва, С. Погребняка. Етико-моральні проблеми в царині прав людини, особливо в процесі сучасної глобалізації, підіймаються у дослідженнях С. Бобровник, М. Медведєвої, Є. Смирнової, С. Сунєгіна та ін. Разом з тим, невирішеною залишається проблема співвідношення індивідуального і суспільного інтересу в процесі реалізації прав людини. Також на сучасному етапі виявляються глибокі розбіжності в царині прав людини, особливо там, де і коли виникає потреба в захисті самої ідеї прав людини, чи коли пропонується покращена інтерпретація прав людини у питаннях співвідношення моралі й етики та їхніх відносин з правом.

Мета статті. З огляду на вказане метою статті є аналіз поняття і змісту прав людини та визначення балансу в процесі врахування суспільного інтересу на прикладі права на освіту.

Основні результати дослідження. Учення про існування прав людини походить з концепції природного права. У даному контексті Р. Токарчик права людини визначає як уявлення про існування прав, якими наділені усі люди в силу того, що вони є біологічними істотами. Це права, які не залежать від прав, наданих державою, та значно важливіші у порівнянні з ними і характеризуються такими ознаками, як універсальність, належність від народження, ненабувальність, невідчужуваність, непорушність та основоположність, інтерпретація яких міститься у принципах [11, с. 197].

Права людини, засновані на принципах свободи, рівності та справедливості, мають універсальний характер. Загальновизнаними в міжнародному праві фундаментальними правами людини є, зокрема: право на життя; право на незастосування до особи тортур, насилля або іншого жорстокого чи принижуючого гідність поводження або покарання; право на недоторканність приватного життя, особистої і сімейної таємниці, захист своєї честі і гідності, свободи совісті і віросповідання; право на судовий захист тощо [13, с. 710].

Втім, не зважаючи на згадану вище універсальність даних прав, на сучасному етапі виявляються глибокі розбіжності в царині прав людини, особливо там, де і коли виникає потреба в захисті самої ідеї прав людини, чи коли пропонується їх покращена інтерпретація у питаннях співвідношення моралі й етики та їхніх відносин з правом. Врешті-решт, це призводить до різних поглядів щодо значення, обсягу й обґрунтованості прав людини [4, с. 70].

Щодо поняття універсалізації прав людини, на якій частіше за все акцентується увага у сучасному дискурсі, то її потрібно розуміти як всезагальну формулу, завдяки якій досягнута згода міжнародного співтовариства щодо розуміння значущості кожної особистості, необхідності її підтримки за допомогою визначених національних механізмів. Універсальність прав людини базується на міжцивілізаційному поєднанні їх світоглядних, моральних, соціокультурних, національних ознак тощо, на досягненні їх єдності у багатоманітності, а не їх змістовної однаковості. Саме тому, наголошує С. Сунєгін, помилкою є розуміти універсальність прав людини як пристосування їх конкретного змісту під визначений стандарт, що претендує на статус всезагального. У зв'язку з цим, зокрема, примат міжнародного права над внутрішньодержавним, навіть у контексті так званих міжнародно-правових стандартів та принципів прав і свобод людини, вимагає свого адекватного розуміння та підходу до національного впровадження, завдяки якому можна досягти суттєвого зменшення «напруги» у взаємовідносинах між державами, а також покращити ефективність взаємозв'язку та взаємодії міжнародних та національних правових норм [10, с. 255-256].

Так, найбільш ефективною і суспільно неконфліктогенною стане норма, зміст якої цілісно відображає як суспільний, так і індивідуальний інтерес, норма, в процесі тлумачення і реалізації якої досягається соціальна цінність права. Що це означає? Що правом у розумінні офіційного виразу норм мають стати лише ті їх положення, які забезпечують добробут і розвиток на рівні особистого та загально-суспільного інтересу, гарантують і не порушують права людини.

Так, О. Гольцова, досліджуючи соціальну цінність права, пише, що «особистий вимір, тобто цінність права для окремого індивіда, полягає у тому, що воно здатне задовольнити потребу людини в свободі і встановлює певний порядок її використання. Аби забезпечити своє існування і розвиток у суспільстві, стати особистістю, людина повинна мати певні можливості для власних свідомих дій стосовно інших людей, їх організацій, спільнот, природи, можливості для активної життєдіяльності і самореалізації. Певна сукупність таких можливостей характеризує стан свободи, який виступає найбільш загальною, найважливішою передумовою задоволення будь-яких потреб людини, є універсальною потребою особистості. Отже, особистісна цінність права виражається в тому, що воно: а) тією чи іншою мірою наділяє особистість свободою; б) встановлює певний порядок її використання для оволодіння різними благами, що сприяють всебічному і повному розвиткові особистості» [1, с. 53].

Цінність права для усього суспільства проявляється в тому, що «право гарантує безпеку, впорядкованість та гармонізацію суспільних відносин, стабільність соціальної системи, цілісність, солідарність соціуму. Таке значення права для суспільства зумовлено тим, що воно, по-перше, вносить універсальні загальні начала в життєдіяльність суспільства; по-друге, забезпечує правильне поєднання інтересів окремих осіб і суспільства в цілому; по-третє, здатне протистояти свавіллю, насильству, деструктивним соціальним явищам; по-четверте, його зміст становлять правила по-

ведінки, що сформувалися на основі повторюваних суспільних відносин, а відтак є результатом соціального відбору» [1, с. 52].

Отже, у даному разі можна говорити про необхідність гармонічного поєднання інтересів людини і суспільства, що сприятиме загальному суспільному благу.

Зокрема, філософський аспект суспільних благ саме як співвідношення інтересів людини, суспільства та держави, було закладено у працях Арістотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка та ін. У дослідженнях меркантилістів та фізіократів дана проблема була пов'язана з роллю держави у відтворювальному процесі. В англомовній економічній літературі використовується поняття public goods – публічні блага. «Public goods – блага, надання яких окремій особі неможливо без надання їх іншим особам. Наприклад, національна оборона, державна система освіти та охорони здоров'я» [3, с. 12].

«Існує також група суспільних благ, що визначені як соціальні блага. Вони мають характеристики приватних благ, але доступні кожному громадянину переважно через державну соціальну політику, і вони фінансуються з державного бюджету. Ці товари також називають «мериторними благами». Мериторні блага, (merit goods) за Р. Масгрейвом – це блага, попит на які збоку приватних осіб відстає від бажаного суспільством та стимулюється державою, тобто концепція мериторіки пов'язана з інтересами держави в цілому, які безпосередньо не виявляються в індивідуальних перевагах. Найяскравіші приклади мериторних благ – культура, охорона здоров'я, освіта та наука, які сприяють розвитку людини й особистості» [3, с. 13].

Загальновизнано, що права і свободи особистості в державі, її інтереси не повинні протиставлятися правам і свободам інших людей. Разом з тим, поряд із загальновизнаними правами і свободами людини існують і загальновизнані обмеження більшості з них. Сучасні розвинені суспільства визнають значимість індивідуалізму, який є важливим фактором суспільного розвитку. Однак індивідуалізм не повинен переростати в нехтування інтересами інших людей, їх безпекою. Відповідно, суспільство не може надати людині безмежну свободу, оскільки це призведе до конфліктів індивідуальних інтересів, адже люди, вільно здійснюючи свої права і свободи, взаємодіють один з одним. У процесі цієї взаємодії інтереси, права, дії одних людей можуть вступати в протиріччя з інтересами, правами і вчинками інших. Тому перед кожною державою постає завдання узгодження цих прав, сприяння досягненню компромісів між правами (діями) людей, що не збігаються [9, с. 75].

У зв'язку з цим постає питання у об'єктивно зумовленій потребі визначення меж та їх критеріїв у процесі реалізації особою своїх прав і свобод. Обмеження прав і свобод громадян зв'язують суб'єктів права рамками інтересів суспільства, держави і особи в силу того, що законодавчо визначений перелік обмежень має на меті захист громадянина від свавільного обмеження права з боку держави. Саме тому досягається компроміс між потребами у захисті демократичного суспільства та індивідуальними правами суб'єктів.

З огляду на вказане пропонується визначення обмежень прав і свобод людини як юридично (законодавчо) встановлених меж (або виняткових умов), яких особи мають дотримуватися у процесі реалізації своїх основоположних прав з метою запобігання порушенням прав і законних інтересів інших осіб та дотримання встановлених нормативно-правових умов, необхідних для забезпечення національної безпеки, громадського порядку, суспільної моралі та ін. [6, с. 28-29].

А. Умарова під межами обмежень прав розуміє «межі допустимості встановлення обмежень, які засновані на принципах необхідності, справедливості, відповідності, законності, рівності прав і свобод. А під обмеженнями прав і свобод особи розуміється виняткова міра встановлення допустимих меж реалізації особою своїх прав і свобод, що заснована на законі і в чітко передбачених конституцією цілях» [12, с. 40].

Закріплені у Конституції України підстави правового обмеження прав і свобод людини та громадянина базуються на принципі поєднання приватних і публічних інтересів. У свою чергу, захист публічних інтересів представлений у правовому механізмі такими підставами, як захист основ конституційного ладу і забезпечення оборони країни та безпеки держави. Говорячи про обмеження прав і свобод людини, дослідниця підкреслює, що обмеженню підлягає передусім не саме право, а його реалізація. Про що, зокрема, вказується й у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (у статтях 8, 10, 11).

Для того, щоб обмеження реалізації будь-якого права було правомірним, необхідним є дотримання певних умов, сукупність яких є відомою під назвою «трискладовий тест». Тобто, з'ясовуючи, чи було правомірним втручання держави у конкретне право, Європейський суд з прав людини завжди

перевіряє дотримання трискладового тесту, який включає в себе наступні умови: по-перше, чи передбачена законом можливість обмеження реалізації права; по-друге, чи є легітимною мета такого обмеження, і, по-третє, чи є таке обмеження необхідним у демократичному суспільстві [12, с. 40].

Отже, говорячи про межі свободи людини і держави, слід визначити співвідношення порядку у суспільстві та особистих прав індивіда. І тут необхідно, на думку М. Цекалової, знайти певний баланс для того, щоб органи державної влади, які гарантуватимуть порядок у суспільстві, своїм регулюючим впливом не пригнічували права і свободи людини, адже в такому разі виникне тоталітарний режим, що є антонімом суспільства, де панує свобода особистості [14, с. 61].

Так, на міжнародному рівні встановлено так звану заборону втручання держави у приватне життя громадян. Зокрема, ч. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод визначено, що «органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб», а у ч. 1 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вказано, що «ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на його честь і репутацію».

Отже, саме необхідність дотримання балансу між правами і свободами особи та інтересами суспільства, держави в цілому, зумовила появу інституту допустимих обмежень державою індивідуальних прав і свобод особи. Вказане має на меті вплинути на усвідомлення кожною людиною, що права інших людей заслуговують не меншого захисту, ніж її власні [2, с. 35].

Проте це не означає, – пише А. Умарова, – що держава є вільною у своїх діях. При введенні обмежень у процесі своєї законодавчої практики не повинно мати місце зловживання правом, тобто коли це право використовується таким чином, що інша особа виявляється позбавленою своїх життєво важливих прав або завдається шкода життєво важливим інтересам держави. Іншими словами, зловживання правом означає неправомірне користування правом у вигляді виходу за межі (встановлені обмеження) його реалізації. При цьому зловживання правом характеризується цілеспрямованим використанням права всупереч його призначення і завдає шкоди суспільним або особистим інтересам [12, с. 40].

Отже, відсутність правового визначення подібного балансу спричиняє колізії та конфліктогеність в процесі реалізації прав, коли невід'ємне право однієї особи нівелюється правом іншої. Отож, звернемося до судової практики, яка спричинила конфлікт індивідуального та суспільного.

Так, Постановою Верховного Суду України від 10 березня 2021 р. у справі № 331/5291/19 [7] встановлено заборону для дитини відвідувати школу у зв'язку з відсутністю планових щеплень. Таке рішення обґрунтовується саме тим, що таким чином встановлюється баланс індивідуального інтересу та суспільного блага.

Проаналізувавши дану постанову та інші правові документи, ми виявили колізію між ними, яка спричинена неоднозначним та суперечливим тлумаченням конституційних прав, зокрема, права на освіту.

У згаданій справі індивідуальне право (інтерес) відмовитися від щеплення матір'ю дитини при збереженні обсягу прав дитини на здобуття освіти, у тому числі у шкільних закладах освіти, протиставляється загальному праву (інтересу) суспільства, інших батьків та їх дітей, якіпровели у встановленому державою порядку щеплення, зокрема перед направленням дітей до навчального закладу для здобуття освіти.

Верховний Суд України вважає, що таким чином встановлюється баланс, внаслідок якого досягається мета – загальне благо у формі права на безпеку та охорону здоров'я, що гарантовано статтями 3, 27 та 49 Конституції України [7].

Насправді, на нашу думку, такий баланс відсутній, адже, по-перше, особа позбавляється основоположного, невід'ємного права на освіту; по-друге, таким рішенням створено правову колізію між даною Постановою Верховного Суду та відповідним Рішенням Конституційного Суду України.

Так, у Рішенні Конституційного Суду України № 5-рп/2004 від 4 березня 20204 р. у справі № 1-4/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України зазначено, що «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» [8].

У пункті 4.2 даного Рішення уточнюється, що «розглядаючи порушені у конституційному поданні питання, Конституційний Суд України вважає, що при тлумаченні терміна «доступність» стосовно освіти в державних і комунальних навчальних закладах слід виходити із граматичного визначення слова «доступність» як «доступ для всіх отримати, користуватись, придбати щось», «відповідність силам, здібностям, можливостям кого-небудь».

Особливо підкреслимо словосполучення «доступ для всіх». Тобто не може бути жодної дискримінації у реалізації конституційного права на освіту.

Конституційний Суд тлумачить термін «доступність» таким чином: «Виходячи із змісту поняття «доступність», яке вживається у положеннях Основного Закону України, відповідних законах про освіту, інших нормативно-правових актах, Конституційний Суд України вважає, що доступність освіти за конституційно-правовим смислом необхідно розуміти так, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості реалізувати це право».

З огляду на це Конституційний Суд України у згаданому вище рішенні надав наступне тлумачення права на освіту: «доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права».

Всупереч цьому, Верховний Суд України у своїй постанові наголошує на тому, що «держава, встановивши заборону відвідувати навчальний заклад дитиною, яка не має профілактичних щеплень, реалізує свій обов'язок щодо забезпечення безпеки життя і здоров'я всіх учасників освітнього процесу, в тому числі і самої нещепленої дитини» [7].

Втім, мусимо акцентувати увагу на тому, що мова йде не про хвору дитину, а йдеться про здорову, але нещеплену дитину, тобто відсутність щеплення стало дискримінаційною ознакою.

Однак Верховний Суд України вважає, по-перше, що «право дитини позивача на освіту у шкільному навчальному закладі було тимчасово обмежено з огляду на суспільні інтереси, оскільки позивач не дотрималась календаря обов'язкових щеплень і відмовилась від щеплення дитини»; по-друге, «інтереси однієї особи не можуть домінувати над інтересами держави в питанні забезпечення безпеки життя і здоров'я його громадян». Слід наголосити, що дану ситуацію із відсутністю щеплення у здорової дитини не можна вважати такою, що становить безпеку для життя і здоров'я громадян. Верховний Суд України не надав розширеного тлумачення, що конкретно мається на увазі стосовно такої безпеки.

Зауважимо, що відповідно до статті 53 Конституції України «кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність освіти».

Висновки. Отже, освіта є і конституційним правом, і обов'язком, і не підлягає жодному обмеженню, і держава має забезпечити доступність освіти для усіх, а не лише для вакцинованих осіб. І слід зважати на те, що щеплення – це медичне втручання, яке має здійснюватися лише за вільною, інформованою згодою особи. Цього не мають права вимагати у демократичній правовій державі під тиском і загрозою позбавлення прав.

Використовуючи непрямий примус до проведення профілактичних щеплень, втрачається демократичний характер державно-правового розвитку. Стимулюючим механізмом до цього має бути, на наш погляд, гарантування державою безпеки щеплень. На даний час можна лише констатувати, що держава не бере на себе таку відповідальність, зокрема: не надає гарантій відшкодування шкоди, спричиненої вакциною; не має фонду, який би забезпечував таке відшкодування у гідному розмірі; не створює офіційної статистики щодо наслідків вакцинації у вигляді каліцтва та смерті дітей і т. ін. Разом з тим створюється диктатура шляхом непрямої примусової вакцинації, що суперечить принципам правової держави.

Таким чином, мають бути застосовані допустимі правові механізми спонукання особи до реалізації певних норм, наприклад, переконання, а не примус, заохочення, а не загроза покарання тощо. Інакше це призводитиме до дискримінації у використанні наданих Конституцією прав та можливостей і свободи їх реалізації. А встановлення необхідних обмежень, передбачених міжнародно-правовими документами, мають засновуватися на принципах необхідності, справедливості, відповідності, законності, рівності прав і свобод.

На прикладі цього також очевидною є актуальність і потреба поглиблених наукових розвідок щодо пошуку балансу та його критеріїв при співставленні суспільного інтересу та прав людини.

Список використаних джерел

1. *Гольцова О.* Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання // Часопис Київського університету права. 2009. № 3. С. 51-54.
2. *Грецова Е. Е.* Правомерные ограничения прав и свобод человека в международном праве : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2009. 172 с.
3. *Журавльова Ю. О.* Еволюція наукових поглядів на категорію «суспільні блага» // Причорноморські наукові студії. Вип. 9–1. 2016. С. 12-16.
4. *Загоруй І. С.* Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренко. 2016. № 2. С. 67-73.
5. *Кушніренко О. Г.,* Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина : навч. посібник. Харків : Факт, 2001. 16 с.
6. *Львова О. Л.* Обмеження прав людини: теоретико-правовий аспект // Права людини, демократія, правосуддя: проблеми, досягнення, перспективи: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 10 грудня 2020 р. Тези доповідей. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2020. С. 26-29.
7. *Постанова* від 10.03.2021 № 331/5291/19 Верховний Суд. Касаційний цивільний суд // Платформа: Ліга-Закон : URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/95642825?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress05
8. *Рішення* Конституційного Суду України № 5-рп/2004 від 4 березня 20204 р. у справі № 1-4/2004 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України «Законодавство». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04
9. *Ромашев Ю. С.* Ограничение прав и свобод человека в международном праве и новации в российском уголовном законодательстве // Журнал Российского права. № 11. 2013. С. 70-76.
10. *Сунєгін С. О.* Правова система: проблеми ефективності в контексті сучасних тенденцій правового розвитку // Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза. 2019. Вип. 10. С. 252-265..
11. *Токарчик Р.* Про необхідність трансформації концепції прав людини в концепцію прав життя // Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 196-197.
12. *Умарова А. А.* Стандарты ограничений прав и свобод в актах современного международного права // Пробелы в российском законодательстве. 2011. № 2. С. 40-43. С. 40.
13. *Шемшученко Ю. С.* Права людини // Юридична енциклопедія : В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Т. 4.: Н – П. Київ : Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2002. С. 710.
14. *Цекалова Н. І.* Межі свободи людини і держави. Гарантування свободи // Основні права людини: розуміння та виклики : мат-ли міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 10 грудня 2019 р. / ред. Гриценко І. С., Мельник Р. С. та ін. Київ : Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 60-64.

References

1. *Holtsova O.* Sotsialna tsinnist prava v konteksti mezh suchasnoho pravovoho rehuliuvannia // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2009. № 3. S. 51-54.
2. *Hretsova E. E.* Pravomernыe ohranychenyia prav y svobod cheloveka v mezhdunarodnom prave: dys. ... kand. yuryd. nauk. Moskva, 2009. 172 s.
3. *Zhuravlova Yu.O.* Evoliutsiia naukovykh pohliadiv na katehoriiu «suspilni blaha» // Prychornomorski naukovi studii. Vyp. 9–1. 2016. S. 12-16.
4. *Zahorui I. S.* Poniattia «prava liudyny»: teoretyko-pravovi pidkhody do rozuminnia prav liudyny // Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav im. E. O. Didorenko. 2016. № 2. S. 67-73.
5. *Kushnirenko O. H.,* Slinko T. M. Prava i svobody liudyny ta hromadianyna : navch. posibnyk. Kharkiv : Fakt, 2001. 16 s.
6. *Lvova O. L.* Obmezhennia prav liudyny: teoretyko-pravovyi aspekt // Prava liudyny, demokratiia, pravosuddia: problemy, dosiahnennia, perspektyvy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi yurydychnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualna yurysprudentsiia», m. Kyiv, 10 hrudnia 2020 r. Tezy dopovidei. Kyiv : Vyd. dim «ArtEk», 2020. S. 26-29.
7. *Postanova* vid 10.03.2021 № 331/5291/19 Verkhovnyi Sud. Kasatsiinyi tsyvilnyi sud // Platforma: Liha-Zakon : URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/95642825?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress05
8. *Rishennia* Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 5-rp/2004 vid 4 bereznia 20204 r. u spravi № 1-4/2004 // Ofitsiinyi vebsait Verkhovnoi Rady Ukrainy «Zakonodavstvo». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04
9. *Romashev Yu. S.* Ohranychenye prav y svobod cheloveka v mezhdunarodnom prave y novatsyy v rossyiskom uholovnom zakonodatelstve // Zhurnal Rossyiskoho prava. № 11. 2013. S. 70-76.
10. *Suniehin S. O.* Pravova systema: problemy efektyvnosti v konteksti suchasnykh tendentsii pravovoho rozvytku // Almanakh prava. Pravovyi monitorynh i pravova ekspertyza. 2019. Vyp. 10. S. 252-265.

11. *Tokarchyk R.* Pro neobkhidnist transformatsii kontseptsii prav liudyny v kontseptsiiu prav zhyttia // Filosofiia prava i zahalna teoriia prava. 2012. № 2. S. 196-197.
12. *Umarova A. A.* Standartы ohranychenyi prav y svobod v aktakh sovremennoho mezhdunarodnoho prava // Probelы v rossyiskom zakonodatelstve. 2011. № 2. S. 40-43. S. 40.
13. *Shemshuchenko Yu. S.* Prava liudyny // Yurydychna entsyklopediia : V 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (hol. redkol.) ta in. T. 4.: N – P. Kyiv : Vyd-vo «Ukr. entsyklopediia im. M. P. Bazhana», 2002. S. 710.
14. *Tsekalova N. I.* Mezhi svobody liudyny i derzhavy. Harantuvannia svobody // Osnovni prava liudyny: rozuminnia ta vyklyky : mat-ly mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 10 hrudnia 2019 r. / red. Hrytsenko I. S., Melnyk R. S. ta in. Kyiv : Vyd. dim «Helvetyka», 2019. S. 60-64.

Львова О. Л. Права людини та суспільний інтерес: у пошуках балансу

Сучасні процеси глобалізації певним чином розхитують усталені уявлення про права людини, у зв'язку з чим їх тлумачення та зміст може чи обмежуватися, чи розширюватися всупереч нормативно-правовим актам вищої юридичної сили. Це породжує конфлікт не лише у правовому полі, а й у суспільстві в цілому.

Наголошується, що найбільш ефективною і менш конфліктною стане норма, зміст якої цілісно відображає як суспільний, так і індивідуальний інтерес, норма, в процесі тлумачення і реалізації якої досягається соціальна цінність права. Що це означає? Що правом у розумінні офіційного виразу норм мають стати лише ті їх положення, які забезпечують добробут і розвиток на рівні особистого та загальносуспільного інтересу, гарантують і не порушують права людини.

У статті здійснюється аналіз юридичної практики у контексті пошуку балансу суспільного та приватного інтересу на прикладі конституційного права на освіту.

Як висновок, зазначається, що освіта є і конституційним правом, і обов'язком, і не підлягає жодному обмеженню, і держава має забезпечити доступність освіти для усіх.

Держава в процесі забезпечення суспільного інтересу має застосовувати допустимі правові механізми спонукання особи до реалізації певних норм, наприклад, переконання, а не примус, заохочення, а не загрозу покарання. Інакше це призводитиме до дискримінації у використанні наданих Конституцією прав та можливостей і свободи їх реалізації. А встановлення необхідних обмежень, передбачених міжнародно-правовими документами, мають засновуватися на принципах необхідності, справедливості, законності, рівності прав і свобод.

Ключові слова: права людини, право на освіту, дискримінація, рівність, суспільний інтерес.

Lvova O. L. Human rights and the public interest: in search of balance

Modern processes of globalization in some way shake the established notions of human rights, and therefore their interpretation and content may be limited or expanded contrary to the regulations of the highest legal force. This creates conflict not only in the legal field, but also in society as a whole.

It is emphasized that the most effective and less conflicting will be the norm, the content of which fully reflects both public and individual interest, the norm, in the process of interpretation and implementation of which the social value of law is achieved. What does it mean? That the right in the understanding of the official expression of norms should be only those provisions that ensure the well-being and development at the level of personal and public interest, guarantee and do not violate human rights.

It is noted that the value of the right for the individual is that it is able to meet the human need for freedom and establishes a certain order of its use. The value of law for the whole society is manifested in the fact that the law guarantees security, order and harmonization of social relations, integrity and solidarity of society.

Human rights and freedoms in the state, its interests should not be opposed to the rights and freedoms of others. At the same time, along with universally recognized human rights and freedoms, there are generally recognized restrictions on most of them. This raises the question of the objectively determined need to define boundaries and their criteria in the process of exercising one's rights and freedoms.

An analysis of legal practice in the context of finding a balance of public and private interest on the example of the constitutional right to education.

The conclusion is that education is both a constitutional right and a duty and is not subject to any restrictions, and the state must ensure that education is accessible to all.

In the process of ensuring the public interest, the state should apply permissible legal mechanisms to motivate a person to implement certain norms, such as persuasion, not coercion, encouragement, not the threat of punishment. Otherwise, it will lead to discrimination in the exercise of the rights and opportunities provided by the Constitution and the freedom to exercise them. And the establishment of the necessary restrictions provided by international legal instruments must be based on the principles of necessity, justice, legality, equality of rights and freedoms.

Keywords: human rights, right to education, discrimination, equality, public interest.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-30

УДК 340.12(5-69):28

Михайло Андрійович Марченко,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-2729-194X

РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «ГІДНІСТЬ» У ПРАВОВИХ ПІДХОДАХ КРАЇН ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ

Постановка проблеми. Питання щодо стану захищеності природних та невід'ємних прав людини, зокрема, людської гідності, як у практичній, так і теоретичній площинах, все більше набуває актуальності серед представників юридичного співтовариства. В той же час, розуміння природи та суті такої діалектично глибокої за своїм змістом категорії, як людська гідність, неможливо осягнути в рамках праворозуміння, притаманного для правових систем тих країн, які в силу певних історичних, релігійних та соціокультурних чинників відносяться до єдиного типу правової сім'ї.

Характерною рисою XXI століття є глобалізація, яка накладає відбиток на тенденції розвитку людської правосвідомості у різних куточках світу, що призводить до правової конвергенції, в тому числі, із країнами романо-германської правової сім'ї. Однак, сьогодні активними суб'єктами правовідносин на міжнародній арені виступають стрімко економічно зростаючі країни ісламського світу, у яких світогляд їх громадян, а отже, філософська та юридична думка, кардинально відрізняються від звичних для української правової школи романо-германських підходів.

Безапеляційно, що у сучасних політико-правових реаліях та суспільній свідомості гідність виступає однією із засадничих цінностей людини в демократично розвиненому світі. Саме тому вивчення досвіду різних правових систем, у тому числі й щодо конкретно-правових явищ, а саме – людської гідності, є ключовим елементом на шляху до праворозуміння, притаманного розвиненому громадянському суспільству. Питання щодо праворозуміння є визначальними для теорії держави і права, оскільки рівень його розвитку безпосередньо впливає на поведінку учасників правовідносин по відношенню один до одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років відслідковується значне підвищення наукового інтересу, як з боку зарубіжних, так і вітчизняних правників, стосовно правових реалій, у яких перебувають представники країн ісламського світу. Сфера прав і свобод людини не є виключенням, оскільки підходи мусульманських юристів до їх трактування є, по своїй суті, унікальними, у зв'язку із тим, що, говорячи про права людини в ісламських (мусульманських) країнах, в першу чергу, необхідно брати до уваги розуміння їх неземного походження, яке займає домінуючу роль у правових реаліях відповідних країн. Вказана ситуація яскраво проявляється у поглядах на ісламський зміст людської гідності, в яких розгляд вказаної правової категорії не може відбуватись окремо від релігійних постулатів, корені яких можливо відшукати на сторінках основного джерела ісламського права – Корану. Наразі в українській юриспруденції проблематиці прав і свобод людини в ісламі (ісламському праві) присвячені дослідження таких вчених, як Бехруз Х. Н., Лук'янов Д. В., Мавед С. О., Левчук М. В. Чепульченко Т. О., Анохін О. М. та інші. Проте розуміння людської гідності через призму ісламсько-правових підходів майже не досліджене у вітчизняній юридичній думці, у зв'язку із чим, вказана проблематика потребує конкретизації та додаткового розгляду, здійснення якого буде включати досвід вже наявних в українській юридичній науці досліджень.

Мета статті. Враховуючи нерозривний зв'язок ісламу та права, яке, на думку багатьох зарубіжних дослідників, розвивається із урахуванням релігійно-правових підходів, дослідити окремі засадничі аспекти щодо суті та природи людської гідності як юридичної категорії в ісламській правовій думці.

Основні результати дослідження. Перш ніж науково-обґрунтовано говорити про гідність як юридичну категорію через призму правових підходів мусульманських юристів, необхідно зазначити про те, що фундаментом для країн, в яких функціонує та забезпечується ісламське право, є релігійні норми, які знаходять своє відображення в таких основних джерелах:

Коран – священна книга мусульман, яка також є першоджерелом мусульманського права, оскільки його положення містять загальні приписи щодо правил поведінки, які, в свою чергу, являються засадничими для формування правових норм.

Сунна – вона ж приклад із життя Пророка Мухаммеда, що уособлює в собі певну модель ісламської моралі, яка викладається у формі прикладів вирішення певних життєвих ситуацій на основі розповідей про вчинки Могамеда.

Іджима – уособлення одностайної думки ісламських юристів з тих питань, що недостатньо врегульовані положеннями Корану та Сунни, зміст якої має загальнообов'язковий характер для мусульман.

Кіяс – особлива сукупність норм щодо тлумачення та застосування положень Корану та Сунни за аналогією.

Із урахуванням вищезазначеного, цілком логічним вважається, що усталені правові традиції, а отже, й погляди на зміст людської гідності в мусульманських країнах засновані на релігійному світогляді, формування якого протягом століть відбувалося завдяки універсальному комплексу приписів під назвою «шаріат», який ретранслює та впроваджує у суспільні відносини засадничі догми ісламу. Шаріат – це шлях правовірного мусульманина, гідні вчинки якого ґрунтуються, передусім, на правилах поведінки, які мають особливе походження.

В контексті унікального походження, варто навести слушну думку Д. В. Лук'янова, який зазначає про те, що мусульманське право через своє, в певному розумінні, неземне походження, не спирається на авторитет будь-якого творця права не землі, що призводить до певних наслідків, наприклад, що таке право, у зв'язку із своїм божественним характером є незмінним. Ісламська юриспруденція спирається на похідний від Всевишнього характер права, яке Аллах відкрив людям через вуста Магомеда [5, с. 41].

Ісламська концепція прав людини, у порівнянні із західними, не акцентує на природному походженні прав і свобод, оскільки в її основі були закладені кардинально інші джерела, через що вона розроблена із урахуванням інших цінностей, які знаходяться у фундаменті ісламської світобудови. З цього випливає, що для правильного розуміння такої концепції в цілому та мусульманського змісту людської гідності зокрема, необхідно відштовхуватись від того, що ісламське право цілком вписується в рамки ісламу, в той час як сам іслам не є обмеженим рамками ісламського права, через що ісламська концепція права є лише гармонічною складовою ісламу, покликаною здійснювати нагляд та регулювання суспільних взаємовідносин.

Х. Н. Бехруз, порівнюючи правові традиції країн мусульманського світу із західними, слушно зауважив про те, що західна правова традиція, говорячи про витоки права, завжди спирається на природу людини, в той час як ісламська спирається на волю Аллаха, яка виражається в положеннях шаріату [1, с. 214].

На думку Н. М. Плиснюк, в ісламській правовій концепції можна виділити наступні фундаментальні принципи, а саме – свобода, в рамках якої дозволеним є все, що не забороняє іслам; гідність, відповідно до якої, людина є найдосконалішим витвором Аллаха, у зв'язку із чим має особливе місце поряд із іншими витворами Всевишнього; рівність, яка унеможливлює вплив соціальних чинників, наприклад, походження тощо, а також справедливість, яка повинна буди складовою взаємовідносин між індивідами [7, с. 251].

Так, говорячи про зміст людської гідності в правових традиціях ісламського світу, в першу чергу, необхідно звернутись до тих засадничих положень, із змісту яких черпають силу правові норми ісламського права. Відповідно до положень Корану, Всевишній створив людину найшановнішим та найдорожчим створінням. У сурі, яка має назву «Нічна подорож», зазначається «Ми шанували синів Адама й дозволили їм пересуватися сушею та морем, наділили їх усіма благами й віддали їм перевагу, піднявши їх, перед багатьма іншими твориннями» [4, с. 318].

Відомий радянський та узбекський релігійний діяч Муххамад Содік Муххамад Юсуф, розмірковуючи про гідність в контексті сури «Нічна подорож», стверджує, що Аллах говорить абсолютно про весь людський рід, а не лише щодо правовірних мусульман, оскільки він (Всевишній) створив усіх однаковими, наділивши певними якостями, як-то честь та гідність, які є основою величі людини, тобто саме такими особливостями, які виділяють людину з-поміж усіх створінь та усього сущого у Всесвіті [6, с. 55].

Недарма в ісламській правовій думці особливе місце відводиться заборонам, пов'язаним із посяганням на особистий авторитет, певну людську самооцінку чи самоідентифікацію, а отже, й людсь-

ку гідність. Такі дії, відповідно до ісламу, є гріховними, у зв'язку із чим за окремими положеннями ісламського права їх можна прирівняти до тяжких злочинів. У вказаному контексті, варто навести цитату із Корану: «О ви, які увірували! Уникайте більшості здогадок, адже, воістину, деякі здогадки є гріхом! Не слідкуйте одне за одним та не поширюйте пліток…» (Коран: 49:12) [8, с. 333].

Так, цілком несприйнятим вважається наклеп та неправдиві чутки, у яких людині приписуються надумані недоліки та негативні риси – «А ті, які безпідставно ображають віруючих чоловіків та жінок, несуть на собі тягар наклепу й відвертого гріха» (Коран: 33:58). У вказаному контексті варто зазначити, що Коран, захищаючи людську гідність, встановлює заборону щодо безпідставних звинувачень у розпусництві, оскільки останнє є неприпустимою поведінкою в ісламі та визнається гріхом. У сурі, яка має назву «Світло», говориться: «Тих, які звинувачують доброчесних жінок, але не можуть привести чотирьох свідків, бийте вісімдесят разів і ніколи не приймайте від них свідчення, бо вони – нечестивці» (Коран: 24:4) [8, с. 268].

Людина та її гідність визнаються ісламом одними із найпріоритетніших аспектів ціннісно-орієнтаційної складової, оскільки Аллах, наділивши людину найвищим статусом та зробивши її найшановнішою з-понад усіх, наказав ангелам поклонятися їй – «Ось твій Господь сказав ангелам: «Воістину, Я створю людину з сухої глини, мулу, затверділого в формі. І коли Я розмірю її та вдихну в неї зі Свого Духу, то впадіть перед нею ниць, низько кланяючись!» (Коран: 15:28, 15:29) [8, с. 379].

Недарма ісламське право, оперуючи положеннями Корану, встановлює заборону на кожний проступок, який може завдати шкоди людській індивідуальності та принизити її людську особистість [6, с. 191]. «О ви, які увірували! Нехай одні люди не глузують з інших – можливо, ті кращі за них. Не лайте одне одного та не вигадуйте образливих прізвиськ…» (Коран: 49:11) [8, с. 332].

Із наукової точки зору, викликає зацікавленість тотальне проникнення ісламу як релігії у глибину та суть права, яке, здійснюючи регулювання суспільних правовідносин, виконує роль провідника для культурних, моральних та етичних надбань як на міжособистісному рівні, так і на рівні людина-держава. Мусульманське розуміння правової категорії «гідність» багато в чому залежить від змісту ісламської концепції прав людини, говорячи про яку, неможливо оминути визначальні для країн Близького Сходу нормативно-правові документи, зокрема, їх вступні положення, які хоча й присвячені засадничим правам і свободам людини, проте мають свої особливості.

Так, у вступних положеннях Загальної ісламської декларації прав людини проголошується: «Права людини є сформованими відповідно до Божественного закону, який ставить за мету надати людству гарантію честі та гідності шляхом усунення експлуатації, гніту та несправедливості». Далі у вказаному нормативно-правовому документі говориться про те, що приписи ісламу є квінтесенцією заповіді Всевишнього, як у законній, так і в досконалій формі, у зв'язку із чим, в рамках вказаної декларації представникам людства нагадується про їх гідність та їх високе положення, яке було дароване їм Аллахом [2].

У розрізі дослідження людської гідності, окремий науковий інтерес викликає Каїрська декларація прав людини в ісламі, у вступних положеннях якої проголошується, що держави-члени Організації ісламська конференція прагнуть зробити свій внесок у наміри людства щодо забезпечення прав людини, захист людини від експлуатації та гонінь, а також підтвердити його право на свободу та право на гідне життя, відповідно до положень шаріату. Далі мусульманські законотворці заявляють про те, що засадничі та універсальні права і свободи є невід'ємною частиною ісламської релігії. Більше того, відповідно до їх думки, ніхто не має права скасовувати такі права та свободи, оскільки вони є заповідями самого Аллаха, які були донесені людям через його пророків, через що нехтування ними або їх порушення є гріхом [3].

Також варто зазначити про окремі положення Арабської хартії прав людини, яка заснована на вірі арабських націй у гідність людської особистості, яку Всевишній ще на початку утворення світу наділив величчю. У ч. 3 ст. 2 ісламські законотворці засуджують будь-які форми прояву расизму, сіонізму, міжнародної окупації, які створюють передумови для посягань на людську гідність, а також створюють перешкоди для розвитку основоположних прав народів [9].

Висновки. Отже, окремі аспекти праворозуміння щодо суті людської гідності в ісламській правовій думці засновані на орієнтаційно-ціннісних установках Священного Корану. У вказаному контексті необхідно зазначити, що гідність, якою Всевишній наділив людину, на думку мусульманських правників, є невід'ємним компонентом тих ідей та поглядів, які закладені в основу Ісламу, а отже, й основних джерел ісламського права.

Беручи до уваги високий рівень взаємозалежності ісламу як релігії та юриспруденції ісламських країн, а також деякі положення вищевказаних міжнародно-правових документів, треба зазначити, що питання щодо забезпечення та захисту людської гідності є чи не найпріоритетнішими, оскільки гідність має божественний характер, а її коріння сягають у глибину процесів світобудови, які відбувались завдяки волі Всевишнього. Право, на думку представників ісламської юридичної думки, є результатом одкровення Аллаха, у зв'язку із чим, говорячи про досліджуваний феномен, важливо усвідомлювати, що гідність у мусульманському праворозумінні має певний сакральний зміст та неземне походження. Саме тому Коран як одне із основних джерел ісламського права, а також положення Шаріату, на які завжди спираються мусульманські правники, встановлюють сувору заборону та відповідні покарання за здійснення дій, спрямованих проти людини та її гідності, її авторитету, доброго ім'я та репутації.

Список використаних джерел

1. *Бехруз Хашматулла.* Исламские традиции права / Х. Бехруз; Одесская национальная юридическая академия. – О. : Юридична література, 2006. – 293 с.
2. *Всеобщая* исламская декларация прав человека 1981 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.worldislamlaw.ru/?p=2671
3. *Каїрська* декларація про права людини у ісламі від 05.08.1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_882#Text
4. *Коран.* Перевод смыслов и комментарии Иман Валери Пороховой. 14-е изд. Москва : РИПОЛ классик, 2014. 800 с.
5. *Лук'янов Д. В.* Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку. Islamic law: characteristics and prospects. Порівняльно-аналітичне право. 2013. №3-2. С. 40-43.
6. *Муххамад Содик Муххамад Йусуф.* Права человека в Исламе. Москва – Санкт-Петербург : Диля, 2008. 258 с.
7. *Плиснюк Н. М.* Система злочинів проти життя за кримінальним законодавством окремих зарубіжних держав. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (м.Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 р.). Хмельницький, 2018. С. 249-252.
8. *Преславний Коран.* Переклад смислів українською мовою / [пер. з арабської, передмова, коментарі, дослідження М. М. Якубовича]. – Медіна : Центр короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – 998 с.
9. *Arab* Charter on Human Rights 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrlibrary.umn.edu/instree/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&auid=3337655

References

1. *Bekhruz Khashmatulla.* Yslamskye tradytsyy prava / Kh. Bekhruz; Odesskaia natsyonalnaia yurydycheskaia akademyia.– O. : Yurydychna literatura, 2006. – 293 s.
2. *Vseobshchaya* islamskaya deklaraciya prav cheloveka 1981 g. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.worldislamlaw.ru/?p=2671
3. *Kairska* deklaratsiia pro prava liudyny u islami vid 05.08.1990 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_882#Text
4. *Koran.* Perevod smyslov i kommentarii Iman Valeri Porohovoj. 14-e izd. Moskva : RIPOL klassik, 2014. 800 s.
5. *Lukianov D. V.* Islamske pravo: oznaky ta tendentsii rozvytku. Islamic law: characteristics and prospects. Porivnialno-analitychne pravo. 2013. №3-2. S. 40-43.
6. *Muhhamad Sodik Muhhamad Jusuf.* Prava cheloveka v Islame. Moskva – Sankt-Peterburg : Dilya, 2008. 258 s.
7. *Plysniuk N. M.* Systema zlochyniv proty zhyttia za kryminalnym zakonodavstvom okremykh zarubizhnykh derzhav. Liudska hidnist i prava liudyny yak osnova konstytutsiinoho ustroiu derzhavy: zb. tez mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m.Khmelnytskyi, 19–20 zhovtnia 2018 r.). Khmelnytskyi, 2018. S. 249-252.
8. *Preslavnyi Koran.* Pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu / [per. z arabskoi, peredmova, komentari, doslidzhennia M. M. Yakubovycha]. – Medina: Tsentr korolia Fahda z druku Preslavnoho Suvoiu, 2012. – 998 s.
9. *Arab* Charter on Human Rights 2004. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://hrlibrary.umn.edu/instree/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&auid=3337655.

Марченко М. А. Розуміння юридичної категорії «гідність» у правових підходах країн ісламського світу

Право на повагу до людської гідності є основоположним для будь-якої розвиненої держави та її правової системи, в якій людська гідність зазвичай займає чи не найцентральніше місце, однак, із урахуванням окремих положень звичаєвого права та його витоків, певних культурних чи релігійних аспектів у формуванні правових норм, конкретних судових рішень та прецедентів, можна говорити про те, що погляди на гідність в рамках різноманітних правових систем будуть по-своєму відрізнятися.

В контексті вказаного країни ісламського світу не є виключенням, оскільки дослідження гідності як юридичної категорії через призму мусульманського правового досвіду не може відбуватися окремо від релігії, через те що мусульмани, будучи послідовниками ісламу, мають свою унікальну систему світогляду, засновану, в першу чергу, на багатовікових релігійних звичаях, традиціях, віровченнях тощо.

При дослідженні гідності як юридичної категорії через призму ісламських релігійно-правових принципів неможливо не звернути увагу на те, що однією із характерних рис для такої правової сім'ї є усвідомлення того, що права та свободи – це подарунок Аллаха, в основі прав та свобод закладений певний сакральний зміст про те, що вказане є волею Всевишнього. Саме тому гідність у мусульманському світогляді вважається чимось божественним, оскільки права людини в ісламі черпають свою силу не від волі держави чи представників державного апарату або людської природи, а лише від волі Творця. Враховуючи сакральний зміст гідності як багатоаспектної категорії, в мусульманському праві строго забороняється здійснення дій, спрямованих проти авторитету людини, її доброго ім'я, репутації та положення у суспільстві.

Ключові слова: людська гідність, мусульманське право, права і свободи, іслам.

Marchenko M. A. Perceiving the legal category of «dignity» in the legal approaches of the Islamic world

The right to human dignity respect is the fundamental aspect for any developed country and its legal system, where human dignity usually takes the most central role. However, taking into account certain provisions of the customary law and its origins, certain cultural or religious aspects in forming the legal regulations, specific court decisions and precedents, it is fair to say that the views on dignity within different legal systems will differ in their own way.

In the context of the above, the countries of the Islamic world are no exception, as the study of dignity as a legal category through the prism of Muslim legal experience cannot be separated from the religion. That is because Muslims, as followers of Islam, have their own unique perception of the world based primarily on the ancient religious customs, traditions, beliefs, etc.

The Islamic concept of human rights, in comparison with, for example, the Romano-Germanic approaches, does not emphasize the natural origin of rights and freedoms, because its foundation is based on other sources and other values, which in essence constitute the content of the Islamic world order.

According to some researchers, the Islamic legal concept is based on such principles as: dignity and brotherhood; equality of all members of Islamic society, without division on the basis of race and colour or social status; respect for the honour, reputation and family of each individual; presumption of innocence and personal freedom.

By studying dignity as a legal category through the prism of Islamic religious and legal principles, one can't but highlight the fact that one of the specifics of such a legal family is the realization that rights and freedoms are the gift of Allah, and rights and freedoms are based on a certain sacred meaning that constitute the will of the Almighty. That is the reason why the dignity in the Muslim world perception is considered something divine, as human rights in Islam derive their power not from the will of the state or representatives of the government machine or human nature, but only from the will of the Creator. Given the sacred content of dignity as a multifaceted category in Muslim law, it is strictly forbidden to take action against a person's authority, honest name, reputation and position in society.

Keywords: human dignity, Islamic law, rights and freedoms, Islam.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-31

УДК 340.12

Аліна Миколаївна Мельник,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-3987-1877

ГЕНЕЗИС СУДОВОЇ ПРАКТИКИ І СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ

Постановка проблеми. Сучасна теорія права потребує комплексного підходу юридичної науки до проблем судового прецеденту та судової практики насамперед в історико-теоретичному обґрунтуванні концепцій судової правотворчості. Неприпустимо ігнорувати історико-теоретичні положення англосаксонської і романо-германської правових сімей.

Для сучасної науки цінність і значимість досліджень історико-теоретичного потенціалу правознавства при вивченні питань судового прецеденту та судової практики обумовлюється наявністю солідної науково-практичної аргументації і ґрунтовної доказової бази, яка підтверджує багатоаспектність судового прецеденту та судової практики, і обумовлює необхідність їх комплексного дослідження як складного, багатогранного явища, яке в значній мірі залежить від історичних, соціальних, політичних та інших специфічних умов правової дійсності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У теорії та історії держави і права судовий прецедент та судова практика отримують досить об'ємне теоретико-практичне дослідження. Співвідношення їх із законом вважається однією з найбільш дискусійних тем в юриспруденції. Вчені переважно зосереджують свою увагу на висвітленні історичних періодів становлення судового прецеденту та судової практики, на аналізі проблеми судової правотворчості в романо-германській сім'ї та сім'ї загального права. Про це свідчать численні публікації таких вчених, як: Т. Анакіна, О. Дашковська, В. Завидняк, О. Кізлова, М. Козюбра, Б. Квятковська, А. Марченко, Л. Матвєєва, Л. Ніколенко, Ю. Попов, В. Ротань, І. Самсон, О. Скакун, Н. Слотвінська, І. Спасибо-Фатєєва, Ю. Тополь, Д. Третьяков, Н. Чубоха, Є. Харитонов, Д. Хорошковська В. Шаповал, С. Шевчук, А. Ярема, та ін.

Мета статті полягає в комплексному історико-теоретичному аналізі судового прецеденту та судової практики із самих витоків їх формування і до утворення романо-германської та англосаксонської правових сімей.

Основні результати дослідження. Історичний підхід при дослідженні судового прецеденту та судової практики дозволяє глибше зрозуміти основні причини і умови їх виникнення, тенденції розвитку, характер і особливості застосування. Крім того, аналіз історичного розвитку інституту судового прецеденту та судової практики дозволяє визначити об'єктивні та суб'єктивні чинники, які лежали в основі їх еволюції і які мали вирішальний вплив на всьому шляху їх розвитку, дає можливість встановити ті найбільш характерні для них особливості і риси, які сприяли їх багатовіковому розвитку і вдосконаленню.

Судова практика формувалася протягом майже всієї історії розвитку суспільства. Історія Стародавнього світу свідчить, що судова функція, перш ніж перейти в руки держави, здійснювалася в арбітражній чи в магічній формі. Спори вирішували в той час, як правило, носії верховної влади (вожді племені, шамани, фараони), які уособлювали найвищу справедливість та божий дар. Наприклад, у Стародавньому Єгипті місцевими судами вважалися органи общинного самоуправління. Вони розв'язували суперечки про власність, шлюбно-сімейні спори та проблеми успадкування. У нормах судочинство здійснювали монархи. Вищий нагляд за їхньою діяльністю покладався на фараона, ім'ям якого здійснювалося правосуддя, або візира, які в свою чергу могли переглянути рішення будь-якої судової інстанції. Також певні судові функції виконували храми. Оскільки жреці мали величезний релігійний авторитет, їхні постанови не мали права відмінити навіть царські чиновники.

У Стародавніх Афінах судочинство відправляли посадові особи. Рішення або вирок приймалися таємним голосуванням (білими та чорними камінцями). При рівності голосів під час винесення вироку звинувачений вважався виправданим. Відповідачеві призначався строк для виконання рішення, за порушення якого позивач міг захопити майно боржника, а у випадку опору міг порушити

процес про виконання рішення. Якщо ж позивач програвав позов, то повинен був виплатити штраф на користь державної скарбниці, що дорівнював сумі позову.

Найбільш суворими були покарання за політичні злочини. Зокрема, будь-кого, хто намагався скинути демократію, оголошувався ворогом Афін, і будь-хто міг безкарно вбити його. Майно злочинця конфісковувалося, а десята його частина присвячувалася богам [1, с. 26-30, 61-72].

А в Стародавній Греції племінні вожді – басилеї – мали необмежену владу над життям і власністю членів племені. Правосуддя досить часто відбувалося у формі «загальних зборів» роду (племені), які організовував і вів вождь (старійшина) племені, а рішення суду виносилося іменем роду (племені).

Тоді рішення приймалися на підставі традицій й родоплемінних уявлень про мораль і справедливість та супроводжувались певними магічними й ведичними ритуалами. Наприклад, у Стародавній Греції при вирішенні спорів часто зверталися за допомогою до оракулів, у Давній Русі – до Перуна тощо [2, с. 74].

З огляду на викладене, стає зрозумілим, що формування інституту судочинства відбулося ще в стародавні часи, а саме: спори вирішувала незалежна особа, яка володіла абсолютним авторитетом, а її рішення повинні були вважатися безумовно справедливими.

Проте з розвитком суспільних процесів та державності процес розгляду спорів потребував змін. Формами удосконаленого суду, зокрема, у Стародавній Греції, Стародавньому Єгипті, Стародавньому Вавилоні, стали ареопаг і суд геліастів. Розгляд справи у суді закінчувався ухваленням відповідного рішення, яке записувалося на спеціальній глиняній табличці і скріплювалося печаткою. Воно не могло бути змінене суддею під загрозою значного штрафу та позбавлення суддівської мантії.

Говорячи про інститут судочинства, не можна не звернутися до Стародавнього Риму – найвагомішого центру розвитку права і юриспруденції взагалі. Відомо, що і римський народ, як і багато інших, до створення державного суду пережив епоху приватної розправи з порушниками права. Кожен міг особисто розправитися з тим, хто наніс йому образу. Перехід від самоуправства до цивільного судочинства відбувався поступово – спочатку система релігійних норм, потім складається система регламентацій приватної розправи шляхом установлення певного порядку застосування насилля до кривдника; далі розвивається система викупів; нарешті, передача справи захисту прав органам держави.

Причиною таких змін звичайно є утворення та розвиток державних інститутів у Римі, розподіл функцій влади. З розвитком державності з'являються нові джерела римського права – закони та імператорські конституції. Водночас звичаї також мають місце для існування, але уже не таке вагоме, як у стародавньому світі.

Зокрема, для дослідження генезису судової практики та судового прецеденту варто зупинитися на імператорських конституціях, які під час зміцнення імператорської влади замінили собою всі інші форми правотворчості, а саме: рескрипти (rescriptum), які спочатку не мали сили судового рішення і відображали юридичні погляди імператора, але вже з II ст. н. е. набули сили закону з конкретної справи. Також декрети (decretum) – це були особисті рішення імператорського суду на підставі усного розгляду, як у першій інстанції (в особливих випадках імператор вирішував їх особисто), так і в апеляційному суді. Імператор приймав рішення на підставі норм права, але й міг відступити від них, якщо вважав це справедливим. Спочатку декрет імператора мав юридичну силу тільки для конкретного випадку, потім набув сили прецеденту, а з II ст. н. е., як і рескрипт, – сили закону.

Тобто уже в той час стала судова практика перетворюється на прецедент, який у подальшому набуває сили закону. Прикладом цього є Кодекс Грегоріана (Codex Gregorianus) (295 р.), пізніше Кодекс Гермогеніана (Codex Hermogenianus) та Кодекс Феодосія (Codex Theodosianus) (438 р.) [3, с. 20-21].

Крім того, судові рішення, які були побудовані на юридичних відповідях привілейованих римських юристів, впливали в подальшому на долю інших однорідних спорів, що і надавало їм нормативного значення.

Досить цікавим у Стародавньому Римі було поняття «квазіделікт». Серед дій, що охоплювалися цим поняттям, найпоширенішими були: квазіделікт, за який встановлювалась відповідальність судді за неналежне здійснення судового провадження, а саме якщо рішення судді суперечило фактам, наведеним сторонами, а також у разі будь-якого навмисного порушення порядку судового розгляду, яким завдається шкода інтересам сторін. За такі порушення, а також за порушення інших суддівських обов'язків (наприклад, відсутність судді в призначений для розгляду справи день) на суддю міг

бути покладений за позовом потерпілої сторони обов'язок із відшкодування завданої шкоди. У разі наявності в діях судді умислу він відшкодовував повну суму позову, а в інших випадках суддя сплачував штраф у розмірі, що визначався судом [3, с. 198].

Проаналізувавши процес вирішення спорів та прийняття рішень з різних категорій справ у Стародавньому Римі, можна сміливо стверджувати, що стан судочинства перебував на високому рівні. А судова практика, частина з якої перетворювалася на судовий прецедент, впливала на розвиток різних сфер життя не тільки громадян, а й держави в цілому.

Історія розвитку судової практики, невід'ємною частиною якої був судовий прецедент у Стародавньому Римі, свідчить про те, що, формально не скасовуючи норми права, судова практика, а особливо судовий прецедент вказував шляхи для визнання нових правовідносин і тим самим ставав джерелом права. Стаючи інструментом захисту від закону, судовий прецедент сприяв появі нових норм права. Можливо, не випадково юрист Марціан називав преторське право «живим голосом цивільного характеру» в тому сенсі, що преторський едикт досить швидко задовольняв нові запити життя [4, с. 39].

У процесі такого активного розвитку права і впливу судової практики та судового прецеденту на подальше здійснення судочинства природним явищем було утворення окремих національних правових сімей, які об'єдналися на підставі спільних рис, що проявилися в єдності закономірностей розвитку та функціонування права, існуванні певних джерел права та правових ідей.

На території континентальної Європи – романо-германська правова сім'я, яка утворилася на основі канонічних та місцевих правових традицій. Найважливішу юридичну силу ще в ті роки в романо-германській правовій сім'ї уже мала конституція та конституційні закони, серед інших важливих джерел права – підзаконні акти, судова практика.

На території Англії, пізніше США – це англосаксонська правова сім'я, основною характерною рисою якої було єдине «загальне право» для всієї країни, яке представляло собою систему прецедентів (рішень королівських судів). Проте з часом до нього приєдналося право справедливості (через діяльність лорда-канцлера), яке мало більшу юридичну сили, ніж норми загального права, оскільки було пріоритетним у вирішенні колізійних питань. Доказом є рішення короля Якова I у справі графа Оксфордського, відповідно до якого, якщо право справедливості суперечить нормам загального права, пріоритет слід віддавати праву справедливості. Паралельно загальне право і право справедливості існували до судової реформи 1873−1875 рр., якою їх об'єднали в одну систему.

У ті часи було встановлено право суддів інтерпретувати статути (правові акти), що, в свою чергу, дозволило прецедентам поширитися на додаткову сферу, а саме тлумачення законів. Нарешті до XVIII століття склалася стійка практика цитування прецедентів, які стали справжніми джерелами права [5, с. 55].

З огляду на викладене випливає, що англосаксонська правова сім'я мала дуалістичний характер, проте в обох випадках це є прецедентним правом, яке суди не тільки застосовували при розгляді справ, а й створювали нові норми права в процесі вибору відповідного прецеденту чи його тлумачення.

Висновки. Таким чином, інститут судової практики зародився ще у стародавні часи, а батьківщиною судового прецеденту та судової практики можна вважати Стародавній Рим, проте свій подальший розвиток і становлення судова практика отримала в країнах романо-германської правової сім'ї, а судовий прецедент став основним джерелом права англосаксонської правової сім'ї.

Кінець XIX століття можна назвати часом остаточного формування сучасного прецедентного права, в цей же час сформувалася і сучасна доктрина прецеденту і судової практики. Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що з моменту виникнення системи судових прецедентів та судової практики відбулася їх якісна зміна, розвинулася ієрархія судових інстанцій, що визначає обов'язок того чи іншого суду приймати законні рішення та брати до уваги рішення вищих інстанцій.

Список використаних джерел

1. *Кузьминець О. В.,* Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник). Навч. посібник. К., 2012. – 242 с.
2. *Москвич Л. М.* Становлення та розвиток судових систем / Л. М. Москвич // «Вісник Вищої ради юстиції». Випуск № 3. О. : Національний університет «Одеська юридична академія», 2010. – С. 73–81.
3. *Основи* римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред.: В. І. Борисової, Л. М. Баранової. – Х. : Право, 2008. – 224 с.

4. *Советское* уголовное право. Общая часть : учебники / под ред.: Г. А. Кригера, И. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского. 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 442 с.
5. *Драгоненко О. А.* Співвідношення понять «судовий прецедент» і «судова практика» у різних правових системах / О. А. Драгоненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2018. – № 4. – С. 54-58.
6. *Савченко К. Ю.* Місце судової практики у правовій системі: порівняльно-правовий аспект / К. Ю. Савченко // Economic and law paradigm of modern society. – 2018. – № 3. – С. 50-56.
7. *Марченко А. А.* Історико-правовий екскурс генезису прецедентного права / А. А. Марченко // Наука і правоохорона. – Випуск № 3 (21). – 2013. – С. 267-275.

References

1. *Kuzmynets O. V.,* Durnov Ye. S., Sokur Yu. V. Istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain (skhemy, komentari, terminolohichnyi slovnyk). Navch. posibnyk. K. : 2012 – 242 s.
2. *Moskvych L. M.* Ctanovlennia ta rozvytok sudovykh system. / L. M. Moskvych // «Visnyk Vyshchoi rady yustytsii». Vypusk № 3. O.: Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», 2010. – S. 73 – 81.
3. *Osnovy* rymskoho pryvatnoho prava : pidruchnyk / V. I. Borysova, L. M. Baranova, M. V. Domashenko ta in.; za zah. red.: V. I. Borysovoi, L. M. Baranovoi. – Kh. : Pravo, 2008. – 224 s.
4. *Sovetskoe* uholovnoe pravo. Obshchaia chast: uchebnyky / pod red.: H. A. Kryhera, Y. F. Kuznetsovotsi, Yu. M. Tkachevskoho. 2-e yzd., dop. y pererab. – M. : Yzd-vo MHU, 1998. – 442 s.
5. *Drahonenko O. A.* Spivvidnoshennia poniat «sudovyi pretsedent» i «sudova praktyka» u riznykh pravovykh systemakh / O.A. Drahonenko // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. – 2018. – № 4. – S. 54-58.
6. *Savchenko K.* Iu Mistse sudovoi praktyky u pravovii systemi: porivnialno-pravovyi aspekt / K.Iu. Savchenko // Economic and law paradigm of modern society. – 2018. – № 3. – S. 50-56.
7. *Marchenko A. A.* Istoryko-pravovyi ekskurs henezysu pretsedentnoho prava / A. A. Marchenko // Nauka i pravovokhorona. – 2013. – № 3 (21). – S. 267-275.

Мельник А. М. Генезис судової практики і судового прецеденту

Проблема судової правотворчості є однією з актуальних проблем для сучасної юридичної науки. Предметом дослідження статті є генезис судової практики і судового прецеденту для виявлення можливості застосування їх в якості повноцінних джерел українського права, розробка означеної проблеми пов'язана з підвищенням якості законодавства. Автором розглянуті питання судової практики і судового прецеденту в світі судової правотворчості в рамках юриспруденції.

У статті на основі історичного підходу детально досліджується природа виникнення судового прецеденту та судової практики, аналізуються чинники, що впливали на їх розвиток і становлення. Проведено історико-правовий аналіз особливостей становлення та розвитку судової практики і судового прецеденту в англосаксонській і романо-германської правових сім'ях. Звертається увагу на невизначеність щодо ролі судового прецеденту в системі права в ході становлення і розвитку романо-германської правової сім'ї.

Ключові слова: судова практика, судовий прецедент, джерело права, законодавство, прецедентне право, судові рішення.

Melnyk A. M. Genesis of court practice and judicial precedent

The problem of judicial lawmaking is one of the urgent problems for modern legal science. The subject of the study is the genesis of judicial practice and judicial precedent to identify the possibility of using them as full-fledged sources of Ukrainian law, the development of this problem is associated with improving the quality of legislation. Considers the issues of judicial practice and judicial precedent in the world of judicial lawmaking in the field of jurisprudence.

The article, based on a historical approach, examines in detail the nature of judicial precedent and judicial practice, analyzes the factors that influenced their development and formation. A historical and legal analysis of the peculiarities of formation and development of judicial practice, and judicial precedent in the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal families. Attention is drawn to the uncertainty about the role of judicial precedent in the legal system during the formation and development of the Romano-Germanic legal family.

Keywords: case law, judicial precedent, source of law, legislation, court decisions.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-32

УДК 340.1

Ірина Володимирівна Міма,
завідувач кафедри права
і публічного управління та адміністрування
Державного університету економіки і технологій,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0062-3932

ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ХРИСТИЯНСЬКО-ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЙ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Постановка проблеми. У реаліях сьогодення та розвитку цифрового суспільства право трансформує свій природний вплив як регулятор суспільних відносин Так, у системі права України спостерігається насиченість нормативними актами, які за своєю логікою та природою суперечать не тільки між собою, а й конституційним принципам, чим породжується правовий нігілізм та правовий хаос. Ця ситуація є показником нестабільності та кризи правових засад українського суспільства, а правова політика України не може однозначно назвати стратегічні цілі правових процесів та майбутніх правових стандартів, до яких вона прагне.

Актуальність. Трансформація суспільних відносин свідчить про необхідність пізнання соціальних цінностей права через втілення в останні змісту християнсько-правових традицій, які сприятимуть ефективній реалізації ідеологічної мотивації правомірної поведінки суб'єкта суспільних відносин в механізмі нормативного впливу на впорядкування суспільних відносин під час трансформації суспільства. Адже підґрунтям формування соціальних цінностей є також моральні та християнські закономірності розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз багатьох публікацій, зокрема, О. М. Братусєвої, Л. А. Луць, О. В. Мартишина, М. М. Марченко, В. С. Нерсесянца, М. Г. Окладної, М. С. Олійника, Л. Г. Удовики, І. В. Яковюка та інших, свідчить, що питання про збереження ідентичної національної правової культури та правового традиціоналізму в загальному контексті процесів глобалізації та євроінтеграції залишається відкритим, крім того, відсутній уніфікований аналіз «християнсько-правових традицій», а також немає єдиної позиції у питанні використання християнсько-правових традицій у процесі формування та розвитку правової системи в Україні.

Метою статті є осмислення сутності християнсько-правових традицій як складових елементів загальнокультурної правової спадщини, які ідеологічно трансформуються у правові традиції правової системи, зумовлюють її неповторність та самобутність в європейському інтеграційному процесі.

Основні результати дослідження. Християнсько-правові традиції становлять нормоутворюючий фактор соціально-нормативної системи регулювання, яка впливає як на індивідуальну, так і колективну поведінку. Цінність християнсько-правової трансформації права полягає у здатності права задовольняти потреби суб'єктів суспільного життя. Повернення до залучення християнсько-правових традицій у трансформаційних процесах розвитку національної правової системи спричиняє ґрунтовний вплив на зміну та модернізацію права, державно-правових інститутів, норм та відносин на світовому, макрорегіональному та внутрішньому державному рівнях, стимулює до оновлення процеси правової універсалізації [5, с. 39]. Однак слід наголосити, що християнсько-правова трансформація права в результаті процесу глобалізації є об'єктивною та невідворотною. Тому залежно від особливостей розвитку державно-правових явищ у суспільстві є посилення: напрямів інтеграції держави і права у різних сферах; взаємозв'язку між державою і правом як засобами управлінсько-регуляторного впливу на суспільство; ролі та значення християнсько-правових традицій як ідеологічних факторів, які впливають на розвиток держави та права.

Феномен традиції розглядається вченими-правознавцями переважно у діалектичній єдності логічних та історичних, статичних та динамічних, стереотипних та інноваційних, консервативних та прогресивних основ розвитку суспільства та правової системи [3, с. 38]. Традиція пов'язана з важливими сферами життєдіяльності суспільства, як механізм згрупування, узгодження, закріплення та передання політичних, моральних, правових, релігійних цінностей в межах конкретної

національної культури. Формування вітчизняної правової традиції відбувалось під впливом правових культур Заходу та Сходу, що сприяло особливому синтезу цих культур у форму континентальної моделі правової системи, адаптованої до релігійних догм східного християнства [4, с. 50]. Православ'я, як домінуюча релігія, визначило та сформувало підвалини релігійно-правової традиції, що стали об'єднуючим фактором та ефективним регулятором суспільних відносин у релігійно-ідеологічній єдності суспільства та становленню правової культури. Так, моральні цінності суспільства тісно пов'язані та обумовлені релігійно-нормативними ідеалами. Проте у правосвідомості духовно-моральні цінності традиційно пов'язані з державно-правовими ідеалами, що мають загальнолюдське, надконфесійне та наднаціональне значення [6, с. 59]. Тому сучасна держава на сьогодні має на меті, з одного боку, захистити конституційні права громадян на віросповідання, з іншого боку, убезпечити суспільство від небезпеки деструктивних ідеологічних та релігійних впливів.

Національну культуру можна розуміти традиційно, як історичну традицію, що виявляється в текстах, значеннях, цінностях і формах життя, спільних для нації; національна культура є способом конструювання значень, що впливають на націю, а також організовує дії та ідеї, що її стосуються та мають пам'ять, особливості [2, с. 43], оскільки є символічною ланкою зв'язку з пращурами та їхньою спадщиною і не може існувати без колективної пам'яті (історичної або національної пам'яті). Історична пам'ять охоплює як важливі, так і випадкові події, включаючи систематизовану інформацію через освіту та відповідно до інтересів особистості; є сфокусованою свідомістю, що відображає особливу значимість й актуальність інформації з минулого у тісному контакті з сьогоденням та майбутнім. Переважно це пов'язано зі значимістю історичного знання та історичного досвіду для сучасності й можливого його впливу на майбутнє. Історична пам'ять, не дивлячись на певну неповноту, володіє особливістю утримувати у свідомості людей головні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання у різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації у традиції. Виникає потреба до утворення інтегральної пам'яті, що поєднає індивідуальну, колективну та історичну. Інколи у свідомості людей відбувається гіперболізація окремих моментів історичного минулого, що лише певною мірою відображає сприйняття та оцінку минулих подій. Спосіб трансляції культурної спадщини більшою мірою залежить не від змісту традицій, а від особливостей комунікативних технологій. Нині перехід до нових технологій комунікації є головною рушійною силою культурних змін. Проте традиція більше ніж досвід, що просто зберігається в пам'яті [8, с. 34-35].

Структура й соціальна динаміка традиції змінюються й перетворюються в культурне надбання суспільства, що об'єднує традиційну інформацію в загальний фонд, де культурна пам'ять є загальним надбанням. Культурні суспільства різноманітні. В них можна простежити специфіку міжгенераційної комунікації залежно від володіння писемністю і місця, яке вона займає у закріпленні навичок і передачі вірувань, знань і цінностей. Необхідно бачити відмінність між: неписемними культурами, де функціонує усна традиція; культурами, у яких функції збереження та передачі етносоціокультурної спадщини виконують усний переказ і писемність; культурами, де міжгенераційна комунікація ґрунтується на писемності та модерних формах комунікаційної взаємодії. Ритуали й звичаї є архаїчними формами традиції, перейняті для забезпечення соціального зв'язку. Цей рівень є первинно важливим для розвитку суспільства в різних умовах взаємодії між суб'єктами суспільних відносин та особливостях розподілу, споживання, результатів суспільної діяльності. Він відображає сталі та типові закономірності буття традиції, без урахування суб'єктивного фактора. Так виникає рівень міжособистісної взаємодії, що передбачає безпосередній зв'язок особистостей в системі суспільних відносин як зразок у спілкуванні та поведінки [9, с. 8].

Християнсько-правові традиції є феноменом правової культури, елементом правової системи та складовою спадкоємності права, яка фіксує узагальнений правовий досвід, правову пам'ять, правові знання та правові уявлення, що передаються від покоління до покоління як прийнятні способи організації суспільства, моделі формування правового устрою, порядку у праві, ієрархії цінностей у праві тощо. Християнсько-правові традиції постають як конгломерат правових ідей, цінностей, знань, досвіду, уявлень, переконань, символів, нормативів, інституцій тощо, які передавалися від покоління до покоління у різних історико-культурних періодах і у своїй цілісності становлять правову традицію правової системи. Християнсько-правові традиції узагальнюють національне право на рівні правового простору, відображають єдність правової системи, в якій фіксуються правова індивідуальність та самобутність країни, чим впливають на формування національної ідеї.

Виникнення автентичних християнсько-правових традицій зумовлене соціальною потребою у створенні та збереженні сутнісних характеристик соціальної системи, з метою її подальшого якісного удосконалення. Автентичність визначається передумовами становлення християнсько-правових традицій в суспільстві, що випливають із закономірностей етапів його розвитку [1, с. 71-72]. Неавтентичними є християнсько-правові традиції, що суперечать об'єктивним умовам розвитку суспільства, але продовжують своє функціонування [9, с. 10]. Вони створюються штучно і виступають як декларовані соціальні норми, які ще не підтвердили своєї регулятивної соціальної цінності у впорядкування суспільних відносин. Такі традиції творяться свідомо, виходячи з соціального замовлення, і викликані ідеологічними потребами чи інтересами суб'єктів суспільних відносин. У механізмі соціально-нормативного регулювання християнсько-правові традиції виступають як «аксіоматичні» положення й спрямовані на впорядкування суспільних відносин, управління, маніпулювання діяльністю і свідомістю людей з метою досягнення певних цілей. Неавтентичні християнсько-правові традиції найчастіше спостерігаються у суспільствах, що переживають трансформаційні періоди свого існування, під час яких постає потреба в нових методах врегулювання суспільних відносин та засобах об'єднання спільноти. За таких умов застарілі християнсько-правові традиції втрачають своє значення, адже не в змозі у повному обсязі врегулювати нові суспільні відносини та задовольнити інтереси суб'єктів суспільних відносин.

Винайдені християнсько-правові традиції є результатом процесу напрацювання нових інструментів соціально-нормативного впливу на суспільні відносини, зазвичай обумовлених правилами поведінки, які намагаються прищепити певні соціально-ідеологічні цінності й норми поведінки через систематичність застосування та дотримання, що передбачає зв'язок з правовими традиціями та звичами [2, с. 47]. Такі християнсько-правові традиції можуть бути використані для заповнення прогалин у механізмі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин завдяки зв'язку минулого з новими умовами та потребами. Серед соціальних проявів християнсько-правових традицій у суспільстві існує соціально-історична та правова спадщина, як сукупність акумульованого усвідомленого минулого соціально-нормативного досвіду впорядкування суспільних відносин, властивого певним історичним етапам розвитку держави та права, який не функціонує в сьогоденні або втратив свою актуальність через суттєві зміни об'єктивних умов існування суспільства [9, с. 11]. Загалом, сучасному суспільству характерна дія реальних християнсько-правових традицій, що поєднує в собі автентичні та неавтентичні християнсько-правові традиції і соціально-нормативну спадщину в забезпеченні наступності розвитку правової системи з врахуванням досвіду попередніх етапів її формування.

Спрямованість соціальних процесів визначається збалансованістю функціонування християнсько-правових традицій із пріоритетами розвитку суспільства по відношенню до них. При виборі політики підтримки автентичних християнсько-правових традицій у суспільстві формується стабільна база для його подальшого прогресивного розвитку. Насильницька активізація функціонування християнсько-правових традицій, спираючись на інтереси певних соціальних груп, без урахування сучасних тенденцій і майбутніх перспектив розвитку суспільства в цілому, може призвести до деструктивних процесів.

Висновки. Таким чином, християнсько-правові традиції як різновид культурних та правових традицій утворюють історичну основу сучасного існування народу, фіксують джерела його буття. Ідеологічним змістом християнсько-правових традицій є духовні та правові цінності, стійкі стандарти світосприймання й поведінки, норми моралі, стереотипи мислення, політичні, правові й філософські ідеї, естетичні уявлення. Християнсько-правові традиції є елементом духовної, культурної спадщини, що передається від покоління до покоління й зберігається протягом тривалого історичного періоду [7, с. 211]. Християнсько-правові традиції можна охарактеризувати з позицій традиціоналізму та модернізму. Так, наявність традиційних уявлень та інститутів соціально-нормативного регулювання унеможливлюють потребу їхньої зміни й перебудови, відкидаючи тенденції новаторства в будь-якій сфері суспільних відносин, визначаючи релігійну ідеологію християнсько-правових традицій визначальною силою, що зберігає незмінними традиції в постійно мінливому світі [7, с. 213]. Натомість, положення модернізму ігнорує національні культурні традиції [10], а отже, не визнається регулятивний ефект християнсько-правових традицій як засобів соціально-нормативного впорядкування суспільних відносин; виступають за перебудову правової системи виключно на основі запозичення й засвоєння сучасних змін у праві.

Список використаних джерел

1. *Винайдення* традиції / за ред Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ : Ніка–Центр, 2005. 448 с.
2. *Гнатюк О.* Прощання з імперією [українські дискусії про ідентичність]. Київ : Критика, 2005. 528 с.
3. *Графский В. Г.* Традиции и обновление в праве: ценностное изменение перемен. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / редкол.: В. Г. Графский, Л. С. Мамут, В. С. Нерсеянц (отв. ред.) . Москва : Институт государства и права РАН, 1996. 89 с.
4. *Ковальський Г. Є.* Традиціоналістський конструкт українського соціуму. Донецьк–Вінниця : ДонНУ, 2015. 147 с.
5. *Нерсесянц В. С.* Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире. Государство и право. 2005. № 5. С. 38–47.
6. *Трегубенко С. В.* Религиозные основания правовой традиции России: (историко- и теоретико-правовой аспекты) : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2005. 159 с.
7. *Философия* XX века : учебное пособие. Москва : ЦИНО общества «Знание» России, 1997. 288 с.
8. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина. Москва : Новое издательство, 2007. 348 с.
9. *Шейко О. С.* Традиція як фактор саморозвитку суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 21 с.
10. *Юрченко Е. А.* Філософсько-теоретичні засади традиціоналістської парадигми. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ: Центр духовної культури, 2006. № 56. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Jurchenko.htm (дата звернення 20.02.2021).

References

1. *Vynaidennia* tradytsii / za red E. Hobsbauma ta T. Reindzhera. Kyiv : Nika–Tsentr, 2005. 448 s.
2. *Hnatiuk O.* Proshchannia z imperiieiu [ukrainski dyskusii pro identychnist]. Kyiv : Krytyka, 2005. 528 s.
3. *Grafskij V. G.* Tradicii i obnovlenie v prave: cennostnoe izmenenie peremen. Problemy cennostnogo podhoda v prave: tradicii i obnovlenie / redkol.: V. G. Grafskij, L. S. Mamut, V. S. Nerseyanc (otv. red.) . Moskva : Institut gosudarstva i prava RAN, 1996. 89 s.
4. *Kovalskyi H. Ye.* Tradytsionalistskyi konstrukt ukrainskoho sotsiumu. Donetsk–Vinnytsia : DonNU, 2015. 147 s.
5. *Nersesyanc V. S.* Processy universalizacii prava i gosudarstva v globaliziruyushchemsya mire. Gosudarstvo i pravo. 2005. № 5. S. 38–47.
6. *Tregubenko S. V.* Religioznye osnovaniya pravovoj tradicii Rossii: (istoriko- i teoretiko-pravovoj aspekty): diss. … kand. yurid. nauk : 12.00.01 / Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet. Sankt-Peterburg, 2005. 159 s.
7. *Filosofiya* XX veka : uchebnoe posobie. Moskva: CINO obshchestva «Znanie» Rossii, 1997. 288 s.
8. *Hal'bvaks M.* Social'nye ramki pamyati / per. s fr. i vstupitel'naya stat'ya S. N. Zenkina. Moskva : Novoe izdatel'stvo, 2007. 348 s.
9. *Sheiko O. S.* Tradytsiia yak faktor samorozvytku suspilstva: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03 / Zaporiz. derzh. un-t. Zaporizhzhia, 2001. 21 s.
10. *Yurchenko E. A.* Filosofsko-teoretychni zasady tradytsionalistskoi paradyhmy. Multyversum. Filosofskyi almanakh. Kyiv : Tsentr dukhovnoi kultury, 2006. № 56. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Jurchenko.htm (data zvernennia 20.02.2021).

Міма І. В. Ідеологічні прояви християнсько-правових традицій у правовій системі

Досліджується процес розвитку різних напрямів об'єктивного наукового аналізу проблем теорії держави і права; проведено аналіз трансформаційних процесів християнсько-правових традицій у правовій системі. Автором доводиться точка зору, що християнсько-правові традиції є унікальною релігійною та соціальною цінністю, оскільки вони втілюють фундаментальні засади цивілізованої організації релігійних відносин у суспільстві, їх нормативні вимоги. Християнсько-правові традиції узагальнюють національне право на рівні правового простору, відображають єдність правової системи, в якій фіксуються правова індивідуальність та самобутність країни, чим впливають на формування національної ідеї.

Автором зазначається, що у сучасному суспільстві християнсько-правові традиції, як різновид культурних та правових традицій, як релігійно-нормативні начала забезпечують реалізацію у релігійних відносинах християнсько-правових ідеалів і цінностей, їх незаперечний статус у громадському бутті. Обґрунтовується точка зору, що християнсько-правові традиції можна охарактеризувати з позицій традиціоналізму та модернізму. Соціально-історична спадщина є пасивом минулих традицій і базою для утворення нових традицій. Загалом, сучасному суспільству характерна дія реальних християнсько-правових традицій, що поєднує в собі автентичні та неавтентичні

християнсько-правові традиції і соціально-історичну спадщину в забезпеченні спадковості соціального розвитку з попередніми його етапами. Крім того, християнсько-правові традиції займають важливе місце у соціально-нормативній організації сучасного суспільства, а протягом історичного процесу розвитку суспільства на зміст християнсько-правових традицій впливали ідеологічні, культурні та соціально-економічні деформації суспільства.

Ключові слова: правова система, християнсько-правові традиції, правова спадщина, традиціоналізм та модернізм, правова культура, правосвідомість, автентичні та неавтентичні християнсько-правові традиції.

Mima I. V. Ideological manifestations of Christian-legal traditions in the legal system

The process of development of various directions of objective scientific analysis of problems of the theory of the state and law is investigated; the analysis of transformational processes of Christian-legal traditions in the legal system is carried out. The author argues that the Christian legal traditions are a unique religious and social value, because they embody the fundamental principles of civilized organization of religious relations in society, their regulatory requirements. Christian legal traditions generalize national law at the level of the legal space, reflect the unity of the legal system, which fixes the legal individuality and identity of the country, which affects the formation of the national idea.

The author notes that in modern society, Christian legal traditions, Christian legal traditions appear as a legal category, a phenomenon of legal culture, an element of the legal system and a component of the succession of law, which captures generalized legal experience, legal memory, legal knowledge and legal ideas. passed down from generation to generation as acceptable ways of organizing society, models of formation of the legal system, order in law, hierarchy of values in law, etc. The point of view that Christian-legal traditions can be characterized from the standpoint of traditionalism and modernism is substantiated. Socio-historical heritage is a liability of past traditions and a basis for the formation of new traditions. In general, modern society is characterized by the action of real Christian legal traditions, which combines authentic and non-authentic Christian legal traditions and socio-historical heritage in ensuring the heredity of social development with its previous stages. Authenticity is determined by the preconditions for the formation of Christian legal traditions in society, arising from the laws of the stages of its development. Inauthentic Christian legal traditions are created artificially and act as declared social norms that have not yet confirmed their value nature in the course of social practice. They are most often observed in societies undergoing transformational periods of their existence, during which there is a need for new methods of regulating social relations and means of community unification. Such Christian legal traditions can be used to fill gaps in the mechanism of social and normative regulation of social relations by connecting the past with new conditions and needs.

In addition, Christian-legal traditions occupy an important place in the socio-normative organization of modern society, and during the historical process of development of society the content of Christian-legal traditions was influenced by ideological, cultural and socio-economic deformations of society. Christian-legal traditions as religious-normative principles ensure the realization of Christian-legal ideals and values in religious relations, their indisputable status in public life.

Keywords: legal system, Christian-legal traditions, legal heritage, traditionalism and modernism, legal culture, legal consciousness, authentic and non-authentic Christian-legal traditions.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-33

УДК 340.12

Катерина Валеріївна Николина,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8603-1013

ЮРИДИЧНА ПРОЦЕДУРА ОФІЦІЙНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ ТЕКСТІВ

Постановка проблеми. В сучасній теорії юридичної інтерпретації неодноразово наголошувалось на розрізненні правового тексту (як форми) та норми права (як його змісту). Як справедливо зазначає А. М. Мірошниченко, невід'ємна багатозначність мови має наслідком можливість існування різних добросовісних тлумачень однієї і тієї самої мовної формули. Саме тому навіть теоретично неможливо створити правові норми, які б однаково розумілися всіма адресатами чи були б однаково застосовними до всіх випадків життя [1, с.3].

В цьому контексті особливе функціональне навантаження по з'ясуванню актуального змісту положень нормативно-правових актів, який повинен неодмінно корелювати із узгодженим уявленням в суспільстві про справедливість, належить саме суб'єктам офіційної інтерпретації. Тлумачення нормативно-правових актів в державі здійснюють не лише суди, а й інші гілки влади, а також окремі індивіди. Проте саме на офіційному тлумаченні ґрунтуються юридично значимі рішення, що встановлюють конкретні права та обов'язки суб'єктів. Актуальність дослідження також підтверджується принциповим значенням інституту інтерпретації правових норм, оскільки він дає можливість з'ясувати зміст правової норми; є засобом забезпечення реалізації права; визначає рівень простоти і доступності нормативного правила. До того ж, в юридичній літературі відсутнє комплексне дослідження процедурних основ як сутності і змісту тлумачення права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню проблематики процедури тлумачення права присвячені наукові роботи таких вітчизняних і російськиї вчених: С. С. Алексєєва, Ю. А Ведерникова, А. Б. Венгерова, Д. А. Керімова, В. В. Копейчикова, В. В. Лазарева, М. Н. Марченка, П. Є. Недбайла, Н. М. Оніщенко, А. С. Піголкина, П. М. Рабиновича, Ю. Н. Тодики, В. Н. Хропанюка, А. В. Черданцева та ін., які є методологічною основою подальших досліджень окремих аспектів правоінтерпретаційної діяльності. Дотичними до означеної тематики є праці багатьох західних науковців різних часів: А. Барака, Р. Барнета, Р. Дворкіна, У. Ескріджа, А. Кауфмана, Ф.Савіньї, А. Скаліа та ін. Слід наголосити, що вітчизняна юридична література не ігнорує проблематику способів і методів тлумачення, в тому числі враховуючи прийоми, напрацьовані Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ). Натомість, можемо констатувати, що відсутні систематизовані методичні рекомендації, вимоги, офіційно закріплена юридична процедура та принципи інтерпретаційної діяльності, які могли б визначати єдині стандарти офіційного тлумачення.

Мета статті. Метою і завданнями даної статті є обґрунтувати процедурний характер офіційного тлумачення юридичних текстів та виокремити юридичну процедуру використання правил, способів та прийомів тлумачення.

Основні результати дослідження. Етимологічно поняття «тлумачити» (лат. Interpretatio) означає «визначати зміст, роз'яснювати, з'ясовувати суть чого-небудь; давати якесь пояснення» [2, с. 538]. В сфері юриспруденції досить поширеним є розуміння процедури тлумачення права як певного інституційного допоміжного механізму встановлення змісту норми права в межах правозастосування. Тлумачення юридичних текстів є складним процесом пізнання, який охоплює всі рівні юридичного аналізу, що полягає в з'ясуванні буквального змісту, особливостей соціального, ціннісного контексту, системних зв'язків. Саме тому правоінтерпретаційна діяльність вимагає використання спеціальних процедур, технологій і прийомів.

На наш погляд, тлумачення характеризується не тільки процесуальними основами здійснення, але також має процедурний зміст. За своїм змістом тлумачення правових норм виступає у вигляді внутрішніх, логічних, інтелектуально-вольових операцій в свідомості того чи іншого суб'єкта,

які проявляються в аналізі та осмисленні змісту норми. Вважаємо, що під зазначеними операціями доцільно розглядати окремі процедури.

Процедурність як ознака передбачає стадійність тлумачення, яка традиційно відображається етапами з'ясування та роз'яснення. Зокрема, Ю. Л. Власов, розмежовуючи поняття «з'ясування» і «роз'яснення», приходить до висновку, що слід виходити з цільового призначення тлумачення. Якщо з'ясовується сенс норми для себе, то з'ясування виступає як самостійний процес пізнання норми права; якщо ж сенс правової норми пояснюється іншим, то з'ясування і роз'яснення в даному випадку становлять єдиний процес [3, с. 32]. З'ясування норм права вітчизняними науковцями тривалий час пов'язувалось із встановленням волі законодавця або дійсного буквального змісту норми, що значно обмежувало роль суб'єкта інтерпретації в так званих «складних справах».

На сучасному етапі розвитку вітчизняної теорії тлумачення відбувається зміна методологічних основ та підходів в контексті верховенства права. Це в свою чергу вимагає розробки відповідних процедурних вимог та правил. Зокрема, одним з найбільш дискусійних питань є таке: чи передбачає процес тлумачення для суб'єктів інтерпретації можливості формулювати нове нормативне правило з метою усунення таких недоліків правового регулювання, як невизначеність або неоднозначність юридичних термінів?

А. Барак стверджує, що процес тлумачення в праві завжди пов'язаний із наданням значення юридичному тексту [4, с. 4]. Схожу позицію висловлює і представник комунікативного підходу в праві М. Хук, говорячи, що текст лише надає інформацію про норму, але сам по собі нею не є. Саме тому, на його думку, результат тлумачення тексту закону може відрізнятися від першочергового значення даного тексту, а іноді навіть суперечити йому [5, с. 225].

Для усунення невизначеності та неоднозначності юридичного поняття буває досить контексту, в якому воно вживається в момент тлумачення. На нашу думку, для усунення невизначеності термінології в нормативно-правовому акті, контекстом є система традиційних правових цінностей суспільства (як правило, відображених в Конституції), міжнародно-правові акти з прав людини тощо. Але врахування контексту при інтерпретації вимагає від суб'єкта використання дискреційних повноважень, підкреслює творчий характер тлумачення і передбачає вихід за межі лексичного значення, а отже, стадія з'ясування норм права набуває більш широкого змісту.

Цікавий підхід до вирішення проблем інтерпретації в праві запропонований професором Р. Ципеліусом. Автор стверджує, що завдання права, яке полягає в пошуку консенсуальних рішень з питань, які стосуються справедливості, може іноді суперечити суворому дотриманню закону. В такому разі перевагу слід надавати аргументам справедливості, ніж принципам поділу влади іправової визначеності, які вимагають точного дотримання «букви» закону [6, с. 10]. Методологія правозастосування, заснована на такому підході, на нашу думку, є найбільш прогресивною та обґрунтованою, оскільки дозволяє подолати деякі недоліки правового регулювання. Однак, повна трансплантація вказаної методики до вітчизняної правової реальності може бути пов'язана з певними практичними проблемами.

Насамперед, маємо на увазі, що тлумачення нормативно-правових актів в процесі правозастосування з урахуванням критеріїв юридичної справедливості неможливе лише за допомогою формально-логічних методів аналізу тексту. Поняття, які використовуються в законодавстві, в тому числі і юридичні терміни, характеризуються полісемічністю, а отже, суб'єкту тлумачення потрібно обрати одне з можливих значень. Очевидно, що в такому випадку граматичного (власне буквального) способу інтерпретації буде недостатньо

Таким чином, можемо говорити про існування лексичного та юридичного змісту норми права, встановлення яких повинно бути відображено в межах правоінтерпретаційної процедури. Лексичне значення буде пов'язане із встановленням семантичного змісту окремих слів. В той же час, юридичне значення включатиме також аналіз відповідності буквального тлумачення вимогам справедливості, принципам права, правам людини. Саме цей процес надання лексичному значенню юридичного змісту в західній юридичній науці називають конструюванням (construction). Воно стає очевидним у випадках, коли мовне значення юридичного тексту є нечітким або неоднозначним [7, с. 106].

На основі глибокого аналізу зазначених вище поглядів вчених щодо поняття, суті і змісту тлумачення правових норм, можемо запропонувати авторське визначення поняття «правоінтерпретаційна процедура» – як системи послідовних юридично значущих дій уповноважених суб'єктів,

які спрямовані на з'ясування, конструювання і роз'яснення іншим суб'єктам права сенсу і обсягу норм права, сформульованих в юридичних текстах.

Висновки. Узагальнюючи вищевказане, вважаємо, що зміст процедури офіційного тлумачення права визначається шляхом структуризації на окремі етапи діяльності по інтерпретації права – з'ясування та роз'яснення, які в свою чергу об'єктивуються в послідовних діях уповноважених суб'єктів.

Зокрема, з'ясування сенсу норми права включає низку окремих процедур:

– процедура початкового вивчення юридичного тексту і форми його закріплення в положенні нормативно-правового акта, яка передбачає використання граматичного (мовного) способу тлумачення для формулювання повного юридичного тексту з усіма уточненнями та визначеннями. Важливо зауважити, що суб'єкт може отримати декілька прийнятних варіантів тлумачення, що обумовлено абстрактністю норм права, неоднозначністю чи невизначеністю деяких термінів;

– процедура всебічного аналізу юридичного тексту, пов'язана із використанням прийомів логічного, системного, цільового та інших способів тлумачення. На нашу думку, ця процедура дозволяє аргументовано обрати оптимальний варіант тлумачення, виходячи із контексту застосування, мети і завдань норми;

– процедура аналізу отриманого варіанта тлумачення з точки зору справедливості, дотримання прав людини, верховенства права є обов'язковою в разі казуального тлумачення в межах правозастосовчої діяльності;

– процедура конструювання нормативного правила, яка фактично передбачає переклад семантичного змісту юридичного тексту в правову норму у випадках занадто абстрактного формулювання або суперечності принципу справедливості буквального значення об'єкту тлумачення.

Другий етап роз'яснення змісту норми права містить такі процедури:

– процедура підготовки проєкту інтерпретаційного акта, а саме юридичного документа, який містить роз'яснення змісту і порядку застосування правової норми, сформульованого уповноваженим органом у рамках його компетенції;

– прийняття правоінтерпретаційного акта, надання йому загальнообов'язкового характеру для всіх, хто застосовує роз'яснені норми права;

– процедура оприлюднення інтерпретаційного акта, а саме доведення його змісту до відома суспільства або суб'єктів правозастосування;

– контроль над використанням акта тлумачення права суб'єктами його застосування;

– узагальнення правоінтерпретаційних актів з метою їх систематизації.

Важливий аспект, який власне визначає легітимність офіційного тлумачення нормативно-правових актів, це необхідність визнання методології інтерпретації правових текстів як частини системи права. А. Барак, наголошуючи на суто юридичній природі таких правил тлумачення, оскільки вони, як і норми права, самі потребують інтерпретації, складаються із принципів та власне правил, пропонує розглядати їх в якості «вторинних правил» за Г. Хартом [4, с. 47-48]. Сприймаючи таку позицію, постає логічне питання про джерела чи то форми об'єктивації процедури тлумачення. Якщо ми говоримо про принципи та правила вітчизняної правоінтерпретаційної діяльності, то в чинних вітчизняних нормативно-правових актах вони чітко не відображені, відповідно віднайти їх можна лише на рівні правової доктрини. Натомість, як зазначає М. Хук, деякі західні держави мають або спеціальні закони про тлумачення, або в межах окремих галузевих кодексів містяться інтерпретаційні директиви [5, с. 195-196].

Враховуючи тривале панування позитивістського підходу до права, що в правотлумачній практиці здебільшого проявлявся в статичному буквальному сприйнятті юридичного тексту, можемо констатувати, що не всі суб'єкти офіційного тлумачення на сьогодні готові на практиці відходити від «букви» закону. Проблема полягає в тому, що українська правова традиція поки що не надає правовій доктрині, яка і розробляє дієві алгоритми тлумачення правових текстів, визначальну роль. За таких умов, можливо розглядати доцільність визначення принаймні загальних засад правотлумачної процедури на нормативному рівні, які б свідчили про конкретний інтерпретаційний підхід, що має бути застосований.

Список використаних джерел

1. *Мірошниченко А. М.* Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів) : [наук.-практ. посіб.] Київ : Юрінком Інтер, 2020.117 с.
2. *Новий* тлумачний словник української мови. У 4-х томах. [Укладачі: В. Єременко, О. Сліпушко]. К. : Аконіт.1999. Т.4. 941с.
3. *Власов Ю. Л.* Проблеми тлумачення норм права : монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.180 с.
4. *Barak Aharon.* Purposive Interpretation in Law: translated from the Hebrew by Sari Bashi. Princeton: Princeton University Press, 2005. 423p.
5. *Марк ван Хук.* Право как коммуникация. Пер. с англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. 288 с.
6. *Циппеліус Р.* Методика правозастосування. [упоряд. Б. Шлоер; пер. з нім. Р. Корнута]. Київ : Юстініан, 2016. 191 с.
7. *Solum, Lawrence B.,* The Interpretation-Construction Distinction (2010). Georgetown Law Faculty Publications and Other Works. 676. https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/676

References

1. *Miroshnychenko A. M.* Suddivskyi rozsud, sudova pomylka ta suddivske svavillia (cherez pryzmu yurydychnoi vidpovidalnosti suddiv): [nauk.-prakt. posib.] Kyiv : Yurinkom Inter, 2020.117 s.
2. *Novyi* tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. U 4-kh tomakh. [Ukladachi: V. Yeremenko, O. Slipushko]. K. : Akonit.1999. T.4. 941s.
3. *Vlasov Yu. L.* Problemy tlumachennia norm prava : monohrafiia. K. : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2001.180 s.
4. *Barak Aharon.* Purposive Interpretation in Law: translated from the Hebrew by Sari Bashi. Princeton : Princeton University Press, 2005. 423P.
5. *Mark van Khuk.* Pravo kak kommunykatsyia. Per. s anhl. M. V. Antonova y A. V. Poliakova. SPb. : Yzdatelskyy̆ dom S.-Peterb. hos. un-ta, OOO «Unyversytetskyy̆ yzdatelskyy̆ konsortsyum», 2012. 288 s.
6. *Tsyppelius R.* Metodyka pravozastosuvannia. [uporiad. B. Shloer; per. z nim. R. Kornuta]. Kyiv : Yustinian, 2016. 191 s.
7. *Solum, Lawrence B.,* The Interpretation-Construction Distinction (2010). Georgetown Law Faculty Publications and Other Works. 676. https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/676

Николина К. В. Юридична процедура офіційного тлумачення юридичних текстів

Наукова стаття присвячена обґрунтуванню процедурного характеру офіційного тлумачення юридичних текстів. Процедурність тлумачення полягає в послідовності дій уповноважених суб'єктів в межах окремих стадій. В статті сформульоване авторське визначення правоінтерпретаційної процедури як системи послідовних юридично значущих дій уповноважених суб'єктів, які спрямовані на з'ясування, конструювання і роз'яснення іншим суб'єктам права сенсу і обсягу норм права, сформульованих в юридичних текстах.

Із врахуванням новітніх методологічних підходів до тлумачення та вимог верховенства права, автором розкривається зміст правоінтерпретаційної діяльності, що складається з окремих етапів, які в свою чергу включають низку послідовних процедур. Зокрема, етап з'ясування змісту юридичного тексту передбачає такі процедури: початкового вивчення юридичного тексту і форми його закріплення в положенні нормативно-правового акта, всебічного аналізу юридичного тексту, аналізу отриманого варіанта тлумачення з точки зору справедливості, дотримання прав людини, верховенства права, конструювання нормативного правила. Роз'яснення, на думку автора, передбачає такі процедури: підготовка проєкту інтерпретаційного акта; прийняття правоінтерпретаційного акта; контроль над використанням акта тлумачення права суб'єктами його застосування; узагальнення правоінтерпретаційних актів з метою їх систематизації. Враховуючи важливе значення офіційного тлумачення юридичних текстів, розглядається доцільність визначення принаймні загальних засад правотлумачної процедури на нормативному рівні.

Ключові слова: інтерпретація права, офіційне тлумачення, юридична процедура, правоінтерпретаційна діяльність.

Nykolyna K. V. Legal procedure of official interpretation of legal texts

The scientific article is devoted to the substantiation of the procedural nature of the official interpretation of legal texts. The author emphasizes that it is on the official interpretation that legally significant decisions are based, which establish the specific rights and obligations of the subjects. However, today there are no systematized methodological recommendations, requirements, officially established legal procedure and principles of interpretive activity, which could determine common standards of official interpretation.

The procedure of interpretation consists in the sequence of actions of the authorized subjects within separate stages. The article formulates the author's definition of legal interpretation procedure as a system of successive legally significant actions of authorized entities, which are aimed at clarifying, constructing and explaining to other legal entities the meaning and scope of legal norms formulated in legal texts.

Taking into account the latest methodological approaches to interpretation and the requirements of the rule of law, the author reveals the content of legal interpretation, which consists of separate stages, which in turn include a number of successive procedures. In particular, the stage of clarifying the content of the legal text involves the following procedures: initial study of the legal text and the form of its consolidation in the provisions of the legal act, comprehensive analysis of the legal text, analysis of the received interpretation in terms of justice, human rights, rule of law, design normative rule. The explanation, according to the author, includes the following procedures: preparation of a draft interpretative act, namely a legal document that contains an explanation of the content and application of the legal norm, formulated by the authorized body within its competence; adoption of a legal interpretation act, making it universally binding for all those who apply the clarified rules of law; promulgation of an interpretative act, namely, bringing its content to the attention of society or law enforcement agencies; control over the use of the act of interpretation of the law by the subjects of its application; generalization of legal interpretative acts in order to systematize them.

Given the importance of official interpretation of legal texts, the feasibility of determining at least the general principles of legal interpretation at the regulatory level is considered.

Keywords: interpretation of law, official interpretation, legal procedure, legal interpretation activity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-34

УДК 340.12

Владислав Валерійович Новіцький
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-8929-4468

НАРОДОВЛАДДЯ, ЯК ОДНА ІЗ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ОСНОВ РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Політико-правова реальність державницької повістки дня заснована та функціонує на демократичних принципах ствердження ефективного управління державою та прогресивного удосконалення інститутів громадського суспільства на ціннісних основах прав людини. Сьогодення в контексті суспільно-свідомої, світоглядної дійсності, тенденційних процесів демонструє нам усвідомлену сучасність, яка генерується не на управлінській централізації або вертикальній зверхності, вона має цілком зрозумілий, об'єктивний запит на децентралізовано-горизонтальний суспільний договір. В механізмі взаємного комунікативного діалогу, а також зворотної відповідальності людини та держави, індивідуальний суб'єкт має відчувати себе повноправним, рівним учасником даних правовідносин, якому на постійній, а не чітко виборно-терміналізованій основі, делеговано компетенційні можливості, повноваження для затвердження суспільно-актуальних рішень. Людина повинна бути наділена реальними інструментами впливу на владно-бюрократичний сегмент та мати важелі ініціювання, корегування правил співжиття, за якими живе Україна.

Народовладдя – це не лише чергова тематика для дискусійних реляцій, які мають суто професійний інтерес для визначеного кола фахівців. На нашу думку, за умови повноцінної імплементації

представленого правового інституту, ми на практиці посилимо державотворчі засади, у відповідності до яких вся повнота влади належить народу України. Крім того, дієва інкорпорація, реалізація засобів, способів народовладдя, які формаційно розвиваються в лоні доктрини теорії держави і права, є наглядним маркером векторального напрямку, мотиваційних пріоритетів, якими керуються діячі державної політики в своїй посадовій діяльності, рівнем поваги до прав людини та яскраво ілюструє прагнення влади до відкритих, довірливих відносин з громадянами. Інструментарій такого ґатунку є одним із офіційних, легальних, процесуальних процедур для реалістичних замірів суспільних настроїв, зниження, мінімізації радикалізованої напруги та виконує роль запобіжника революційних потрясінь.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-прикладну доктрину нашого об'єкта аналітичного студіювання ілюструємо такими персоналіями, як: О. О. Галус, Г. В. Задорожня, О. А. Зарічний, А. Л. Крутько, Н. М. Оніщенко, Ю. М. Перерва, О. О. Скрипнюк, І. Ю. Средницька, Р. О. Стефанчук, В. Ф. Харута, Л. М. Шипілов, О. В. Щербанюк.

Мета статті кореспондується з науковими завданнями та бажанням автора представленого дослідження фахово опрацювати проблематику народовладдя в Україні через призму таких інституцій, як: ініціатива в праві, законодавча ініціатива народу України та аспекти реалізації всеукраїнського референдуму за народної ініціативи.

Методи та процедури дослідження обрані автором даного наукового пошуку у відповідності до всеохоплюючого, цільового конгломерату, який об'єднаний статейним аналізом та представленний предметною генерацією за наступним системоутворенням: загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, діалектичний, логічний); спеціально-прикладні методи (техніко-юридичного аналізу, тлумачення, системний, порівняльно-правовий метод).

Основні результати дослідження. Інституційність народовладдя та юридичні гарантії прав людини мають спільну ідеологічну платформу, головне завдання якої концентрується навколо охоронно-захисного, регуляційного забезпечення недоторканності законних інтересів людини. Влада народу – це колективно-індивідуалістичне право кожного громадянина, здійсненність якого на рівні з іншими правами людини забезпечують юридичні гарантії. Ми переконані: нормативно закріплені механізми народовладдя є надійним базисом подальшої, функціональної розбудови всього комплексу юридичних гарантій, які здатні виконувати своє призначення лише за принципами алгоритмічного панування верховенства права, вільного суспільства, в якому, кожна людина має максимально об'ємну палітру законних можливостей висловити свою думку, бути почутим законодавцем, іншими суб'єктами владного апарату та задовольнити об'єктивізований попит на солідарну справедливість. На нашу думку, юридичні гарантії прав людини цілковито залежать від згаданих, фундаментальних засад правничої державності, адже без них матимемо країну, в якій громадяни будуть позбавлені основоположного, гарантованого права обирати той чи інший світоглядний шлях тактико-стратегічного, державного будівництва.

Доктринально-прикладний зріз окресленого диспуту – це багатогранний конгломерат цивілізаційних здобутків, засобів, способів сучасної, світової демократії, які концентровано націлені на формування, своєчасну актуалізацію засадничих положень компромісних взаємовідносин між народом та владним суб'єктом. Саме тому цілком виправдано потрібно вести діалог стосовно заснування потужної, об'єднаної інфраструктури народовладдя в Україні та функціональне удосконалення діючих її елементів через призму професійної аналітики, продукування предметної, роз'яснювальної політики, яка безпосередньо адресуватиметься конкретному колу реципієнтів даної парадигми, а вже потім інтегрувати суспільно корисні результати такої діяльності за канонами юридико-законодавчої техніки. Змістовність інфраструктури такого порядку охоплює ряд фахових, ціленаправлених механізмів: референдум; імперативний мандат депутатського корпусу; право обирати та бути обраним; партійно-мажоритарна виборча система; виборність суддів народом України; посилена децентралізація місцевого самоврядування; нормативне закріплення за народом України права законодавчої ініціативи, волевиявлення громадян за допомогою інструментарію петицій на офіційних інтернет-сайтах державних, місцевих органів влади. Перераховані правничі інструменти, особливо новостворені комплектуючі в межах державницько-національного суверена, мають попит, потребуватимуть якісної суспільно-законодавчої адаптації в рамках правозастосовчих процесів, а якщо виникне необхідність, варто застосувати оперативне, пунктирно-правове корегування за посередництвом законодавчого корпусу та відповідальних представників центральних органів виконавчої влади.

Народовладдя та процесуально-процедурне забезпечення даного інституту охоплюють значний діапазон надзвичайно важливих викликів, актуальних ризиків державницької ваги, серед яких: довіра до органів влади, посадовців, в особі суб'єктісного складу, задіяного під час реалізації влади народу; вирішальний вплив «відсотково-пропорційної більшості» тих громадян, які продемонстрували бажання індивідуального волевиявлення; загроза перекладення владно-персональної відповідальності на громадянське суспільство. По-перше, наявність об'єктивізованої, народної довіри, а також сприйнятливого усвідомлення власних, законних можливостей, прав людини та юридичних гарантій їхнього здійснення – це запорука успішної дієздатності будь-яких реформаторських начал та ініціатив. По-друге, щоб відтворити суспільно-реальну картину відношення народу України до стратегічно-державницьких питань за допомогою засобів, способів народовладдя, свою думку має представити максимальна більшість громадян від загального населення країни, а це можливо лише за умови впевненості кожного учасника таких процесів в тому, що його голос буде врахований у відповідності до всіх принципів, стандартів демократичної прозорості. По-третє, висловлена позиція народу України через механізми народовладдя – це кредит довіри владі, делегування мандата, повноважень своїм представникам на вирішення доленосних завдань, оцінка результатів діяльності уповноважених посадовців, а не можливість зняти відповідальність з державних діячів або перекласти свої функціональні обов'язки, компетенційні ризики за прийняті рішення на народ України.

Досліджуючи актуальні питання ініціативи в праві, «вочевидь йдеться про проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно висловлювати свою думку, усвідомлювати та брати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, в тому числі політичної діяльності, особистість, здатну належним чином проявляти ініціативу в праві. Отже, ведучи сьогодні мову про належну політико-правову активність, слід починати від «начала начал» – належного громадянського виховання (як процесу) та належної громадянської вихованості (як результату)» [1, с. 37]. Насправді системний алгоритм ініціативи в праві має надзвичайно об'ємну, державницьку векторальність, від індивідуалістично-персоніфікованих властивостей особистості до якісного, генеруючого удосконалення всіх інституцій громадянського суспільства, якому критично необхідно увібрати в себе всеохоплюючу компоненту основоположних принципів: консолідованості, солідарності, цілеспрямованості, охоронно-захисної регуляційності. На нашу думку, в рамках представленого екскурсу все актуальніше проявляється проблематика локально-регіонального, національного, ініціативного лідерства представників суспільно-суб'єктісної думки. Адже запропоновані ідеї мають бути дійсно суспільно корисними, генерувати якісні зміни політико-правової реальності, а не продукувати науково-законодавчий спам.

У сучасному світі склалося дві основні моделі народної законодавчої ініціативи: 1) парламентська; 2) парламентсько-референдна (латвійський та перуанський різновиди). Маючи однакову мету, вони різняться за ступенем впливу громадян на рішення, яке приймається представницьким органом влади в результаті розгляду проєкту закону, внесеного за допомогою народної законодавчої ініціативи. Парламентська модель народної законодавчої ініціативи не передбачає будь-якого впливу громадян на представницький орган влади у разі неприйняття ним представленого шляхом народної законодавчої ініціативи проєкту закону/законодавчої пропозиції. У свою чергу, за парламентсько-референдної моделі на всенародне голосування виноситься пропонований громадянами законопроєкт у разі незгоди представницького органу влади прийняти його (латвійський різновид) чи у разі його прийняття із суттєвими змінами (перуанський різновид) [2, с. 17]. Ми переконані в наступному, враховуючи політичні, законодавчо-лобістські, корупційні обставини сьогодення, які мають відповідні причинно-наслідкові зв'язки для України, найбільш актуальна саме парламентсько-референдна модель народної законодавчої ініціативи. Механізм даного ґатунку, за результатом його імплементації, фактично наділятиме народ України подвійно-інструментаційними можливостями для предметного волевиявлення з приводу державницьких питань, таким чином, щоб запропонована ініціатива, була почута законодавцем та іншими владними суб'єктами, а не потенційно сприймалась як суто декларативно-інформаційний чинник, який можливо «аргументовано» відхилити. Парламентсько-референдна модель спонукатиме народних депутатів України проявляти більш відповідальне та виважене ставлення до народної ініціативи, оскільки, в іншому випадку, народ України використає своє право на волевиявлення власної позиції за допомогою всеукраїнського референдуму.

У законодавстві має бути чітко виписано: а) з яких питань Український народ не може ініціювати прийняття законів України; б) яким має бути структурне оформлення законопроєкту; в) якою сукупністю голосів подається «народний» законопроєкт на розгляд парламенту; г) за яких умов парламент може відхилити такий законопроєкт; ґ) якою сукупністю голосів народних депутатів буде прийматися «народний» закон у Верховній Раді України та ін. [3, с. 28]. Г. В. Задорожня, концентраційно згрупувала фундаментальні питання, які потребують чіткої, нормативної регуляції. Проблематика народно-законодавчої ініціативи знаходиться в рамках законопроєктно-конституційної парадигми. Дійсно, настав час для якісної, сучасної, прогресивної актуалізації інституту народовладдя в Україні. Законодавцю необхідно рекомендувати, щоб представники депутатського корпусу активізували правотворчу діяльність з метою генерування професійних, техніко-юридичних пропозицій та затвердження ціленаправлених змін до ст. 93 Конституції України, а також прийняття профільного Закону України з питань делегування народу України права законодавчої ініціативи.

Продовжуючи думку з позиційних підходів теорії держави та права до нашого тематичного диспуту, потрібно згрупувати декілька надзвичайно цікавих, доктринально-практичних акцентів:

І) досліджуючи генезисно-правничий сегмент, можемо впевнено висловити свою думку на користь того, що питання інтегрування, нормативного врегулювання законодавчої ініціативи народу України далеко не нове. Адже відповідні ідеї достатньо предметно та змістовно мали своє текстуальне вираження в таких нормативно-правових актах, як: 1) Постанова Верховної Ради України «Про проєкт нової Конституції України» від 01.07.92 за № 2525-XII, якою було запропоновано ряд цільових новацій: а) народ, здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення до Національних Зборів відповідного законопроєкту, який розглядається у пріоритетному порядку; б) Законопроєкт вноситься від імені не менше 300 тисяч виборців; в) Законопроєкт про зміни та доповнення Конституції вноситься від імені не менше 2 мільйонів виборців; г) Порядок здійснення законодавчої ініціативи народу регулюється законом; ґ) Закон про внесення змін і доповнень до Конституції в порядку здійснення народної ініціативи приймається всеукраїнським референдумом; 2) Постанова Верховної Ради України «Про проєкт нової Конституції України» від 08.10.93 за № 3494-XII: а) Законопроєкт про зміни та доповнення до Конституції вноситься від імені не менше 1 мільйона громадян, які мають право голосу; 3) Проєкт Закону про внесення змін до Конституції України від 31.03.09 за № 4290 свого часу був відхилений Верховною Радою України, містив норми права, які інтерпретували даний інститут через нормотворчу формаційність народної та місцевої ініціатив. Крім того, діапазонні рамки мінімально-ініціативної кількості виборців, представлені таким чином: а) до Національних зборів України вноситься законопроєкт про внесення змін до Конституції України або про нову редакцію Конституції України за народною ініціативою на вимогу не менше, як півтора мільйона громадян України, які мають право голосу; б) за народною ініціативою на вимогу не менше 100 000 громадян України, до Національних зборів України, подається законопроєкт з питань, які відносяться до сфери регулювання законом. В даному випадку об'єктивно можемо констатувати, законодавець, суб'єкти законодавчої ініціативи на конституційному рівні пропонували, намагались чітко врегулювати ключові питання законодавчо-народної ініціативи та найголовніше, передбачали необхідність у затвердженні спеціалізованого Закону України;

ІІ) на сьогоднішній день, у Верховній Раді України актуальним є Проєкт Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 29.08.19 за № 1015, який за висновком Конституційного Суду України, відповідає Основному Закону нашої держави та пропонує викласти відповідну статтю в наступній редакції: «Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить народу, Президентові України, Кабінету Міністрів України, народним депутатам України та реалізується ними у випадках і порядку, визначених Конституцією України і законами України. Законопроєкти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово. Закон приймається відповідно до вимог законодавчої процедури, визначеної Конституцією України та законами України» [4]. Фактично техніко-юридичне конструювання даної норми права не регламентує «кількісний кворум» виборців, який необхідний для подання законодавчо-народної ініціативи на розгляд Верховної Ради України та не закріплює першочерговість парламентського розгляду ідей за авторством громадян України. На нашу думку, враховуючи значення конституційної нормативності, як законодавчих норм прямої дії, згадані аспекти, беручи до уваги генезисну компоненту, предметно мають бути висвітлені в оновленій редакції Конституції України та фахово деталізовані за структурно-системною змістовністю профільного Закону України.

Ми глибоко переконані, в рамках предметної дискусії нашого наукового пошуку, дуже важливо зробити акцент на сучасній актуальності інституцій народного волевиявлення в Україні за посередництвом Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», підписаний Президентом України від 08.04.21, виходячи з його нормативно-цільових приписів, які автор дослідження згрупував за такими параметрами:

1) виборець реалізує своє право голосу шляхом подання бюлетеня на паперовому носії або шляхом електронного голосування в порядку, визначеному законом (абз. 2, ч. 2, ст. 6). Електронне голосування здійснюється засобами автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи (ч. ст. 116). Законодавець окремо передбачив процедурну норму, у відповідності до якої статейна регламентація електронного голосування матиме діючий статус з дня набрання чинності законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного (машинного) голосування [5]. Достатньо прогресивне, новаторське рішення з можливими, прогностично-потенційними ризиками кібербезпекового спрямування, які потрібно враховувати, діяти на випередження та максимально унеможливлювати виникнення інцидентів інформаційно-мережевих атак;

2) «Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, крім: пункту 4 частини першої статті 3 цього Закону, а також інших положень цього Закону щодо підготовки, організації та проведення всеукраїнського референдуму, предметом якого є втрата чинності законом України або окремими його положеннями, що набирають чинності з дня набрання чинності законом про народну законодавчу ініціативу, але не пізніше 1 січня 2022 року» (п. 4, ч. 1 Прикінцевих та перехідних положень)[5]. Висловлюємо свою впевненість на користь наступної тези, окреслене юрисдикційне формулювання свідчить про дійсне бажання народних обранців повноцінно врегулювати питання законодавчо-народної ініціативи в Парламенті України.

Висновки. Таким чином, ми аргументовано обґрунтували державницьку функціональність народовладдя для сучасного етапу законотворення в реаліях України. Демократичний устрій національного, стратегічного розвитку – це динамічна інституція, яка потребує постійної актуалізації та запровадження потужних механізмів удосконалення існуючих конгломератів державотворення. Ідейність народовладдя повинна виконувати фундаментальні завдання у процесі двосторонньої, комунікативної взаємодії представників владного суб'єктивування з народом України. Законодавча ініціатива народу України, інструментарій всеукраїнських та місцевих референдумів – це дієвий порядок денний, дорожня карта подальшого, прогресивного ствердження демократичних цінностей, стандартів на теренах України. Дослідивши вищезазначені законопроєкти, новаційно-реакційні норми права, можемо підсумувати свій науковий пошук впевненими кореляціями на користь того, що державні діячі, які являють собою вертикально-горизонтальний, владний корпус всіх рівнів політичної життєдіяльності, зацікавлений у продуктивно-ефективному діалозі з народом України.

Список використаних джерел

1. *Оніщенко Н. М.* Ініціатива в праві: підходи до вивчення та розгляду / Бюлетень Міністерства юстиції України. № 1. 2018. 37 с.
2. *Крутько Анастасія Леонідівна* / Народна законодавча ініціатива: теоретико-правовий аспект : автор. дис. … канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень» / Крутько А. Л. – Х. : 2017. – 23 с.
3. *Задорожня Г. В.* Законодавчі повноваження українського народу / Юридичний вісник № 3 (12) за 2009 рік, 25-28 с.
4. *Проєкт* Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 29.08.19 за № 1015 : офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254
5. *Закон* України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», підписаний Президентом України від 08.04.21 : офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69060

References

1. *Onishchenko N. M.* Initsiatyva v pravi: pidkhody do vyvchennia ta rozghliadu / Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. № 1 za 2018 rik, 37 s.
2. *Krutko Anastasiia Leonidivna* / Narodna zakonodavcha initsiatyva: teoretyko-pravovyi aspekt. : avtor. dys. … kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.01. «Teoriia ta istoriia derzhavy ta prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen» / Krutko A. L. – Kh. : 2017. – 23 s.
3. *Zadorozhnia H. V.* Zakonodavchi povnovazhennia ukrainskoho narodu / Yurydychnyi visnyk № 3 (12) za 2009 rik, 25-28 s.
4. *Proekt* Zakonu pro vnesennia zmin do statti 93 Konstytutsii Ukrainy (shchodo zakonodavchoi initsiatyvy narodu) vid 29.08.19 za № 1015: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254
5. *Zakon* Ukrainy «Pro narodovladdia cherez vseukrainskyi referendum», pidpysanyi Prezydentom Ukrainy vid 08.04.21 : ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69060

Новіцький В. В. Народовладдя, як одна із фундаментальних основ реалізації юридичних гарантій прав людини в Україні

Автор статті дослідив науково-доктринальну складову окресленого порядку денного, який присвячений проблематиці подальшого ствердження народовладдя в Україні. Досліджено актуальні питання ініціативи в праві за посередництвом таких демократичних інститутів, як: законодавча ініціатива народу України та процедурна реалізація всеукраїнського референдуму, ініціювання якого здійснюється через волевиявлення громадян України. Крім того, фахово приділено увагу законопроєктам, нормативно-правовим актам, які покликані законодавчо врегулювати окреслену предметність нашого наукового пошуку. Висловлюємо свою впевненість в наступному, правотворча активність такого спрямування буде поступово набирати результативних обертів та демонструватиме якісний діалог державної, місцевої влади з народом України.

Ключові слова: народ України, народовладдя, ініціатива в праві, законодавча ініціатива, демократія.

Novitskyi V. V. Democracy as one of the fundamental bases for the implementation of legal guarantees of human rights in Ukraine

The author of the article objectively argued the real importance of realistic instruments of democracy for the modern state formation of Ukraine. One of the most progressive mechanisms for implementing state policy in the field of protection, protection of human rights through their legal guarantees, progressive integration of democratic standards of the international community into the sphere of political and jurisprudence of Ukraine is the active introduction of new levers of democracy. We are convinced that the rules of law governing public relations must meet the challenges of today, and most importantly, be united in the desire of civil society to fully realize the objective demand of the people of Ukraine for justice. The agenda of Ukraine's strategic priorities is extremely voluminous and endowed with a strong public resonance. That is why the means, the methods of activated democracy, are a potentially effective recipe for reducing the amplitude of public tension.

The urgency of the issue of democracy was justified not by political slogans and the popularity of this subject of scientific research, but solely through the prism of the critical need for functional implementation of legislative, procedural guarantees of human rights in Ukraine. After all, in the conditions of modeled totalitarianism, authoritarian system of state policy, prohibitive measures that will be aimed at reducing or eliminating the will of the people, the full implementation of the full range of legal guarantees of human rights will lose its effectiveness. In our opinion, the level of democratic multi-vector practical implementation of the people's power is a litmus test, a truly effective indicator of the attitude of state power to human rights and the rule of law in Ukraine.

The author of the presented study carefully analyzes such institutions of democracy as the initiative in law, the legislative initiative of the people of Ukraine and the procedural implementation of the proposal to hold an all-Ukrainian referendum at the initiative of the citizens of Ukraine. After analyzing the doctrinal component of the initiative in law, we professionally turned our attention to the following fundamental issues: a) joint consolidation of civil society around the following fundamental principles: inviolability, respect for the human rights of everyone; Rule of Law; trust; desire to seek and find a compromise solution to conflicting precedents; b) personal, characterizing the characteristics of the individual who is able to propose legislative initiatives and demonstrate their own responsibility for this process; c) the issue of activating civil society, with the aim of individual, targeted stimulation of their representatives for further motivational training, professional training and formation of a constellation of leaders of local, regional and national level.

In the article research, the actual factors of normative implementation of the legislative initiative of the people of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine are considered in detail. The author of the article analyzed the presented subject of the dispute from the point of view of historical preconditions and attempts of parliamentarians to consolidate

the people of Ukraine, a full-fledged institution of legislative initiation. In addition, within the framework of the outlined topic, an analysis of the current Draft Law on Amendments to Article 93 of the Constitution of Ukraine (on the legislative initiative of the people) of 29.08.19 was conducted and subjective opinions were provided on the basis of its substantive presentation. In our opinion, for a comprehensive, normative settlement of really important issues of the legislative initiative of the people of Ukraine, it is necessary to adopt an independent, purposeful Law of Ukraine with the relevant subject of jurisprudence.

In the context of the study of progressive, legal norms on the vector of the idea of democracy, the main innovations of the Law of Ukraine «On Democracy through All-Ukrainian Referendum», signed by the President of Ukraine on 08.04.21, concerning the implementation of electronic voting and legislative plans areas of application of innovative technologies for electronic (machine) voting and legislative initiative of the people of Ukraine. We are deeply convinced that such an intensifying interest of the scientific community and people's deputies of Ukraine in the issue of democracy in our country inspires us with optimism and confidence that the initiated legislative initiatives will have their practical success in the process of daily regulation of public relations.

Keywords: people of Ukraine, democracy, initiative in law, legislative initiative, democracy.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-35

УДК 340.1

Ганна Зіновіївна Огнев'юк
доцент кафедри інтелектуальної власності
та інформаційного права Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-0529-2551

ЯСНІСТЬ І ЧІТКІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОЛОЖЕНЬ ЯК ВИМОГА ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

Постановка проблеми. Вимоги до чіткості і ясності положень нормативних актів є обов'язковою умовою до нормотворення. Найчастіше цю вимогу вважають вимогою законодавчої техніки. Для забезпечення ясності і чіткості нормативних актів розроблено процедурні вимоги до створення і прийняття нормативного акта, що передбачає залучення науковців, практиків, філологів, громадськості до роботи над формулюванням законодавчих положень. Незважаючи на ці процедурні заходи, після прийняття і введення в дію нормативного акта нерідко виникають закиди щодо нечіткості і неузгодженості його положень, неясності формулювань і двозначності висловлювань. Виникнення такої ситуації загрожує невизначеності у цілій групі відносин, і за роки незалежності України неодноразовими були звернення до Конституційного Суду України з метою розтлумачити положення нормативного акта, що містить перелічені недоліки. Питання ясності і чіткості нормативного припису виходить далеко за межі звичайних правил законодавчої техніки, оскільки після введення в дію будь-яка норма законодавства взаємодіє у правовому регулюванні з вже чинними положеннями. І це той випадок, коли одна норма здатна спотворити усе існуюче правове поле, що регулює певну групу відносин. Надто важко виправити помилки щодо ясності і чіткості законодавчих формулювань тоді, коли вже сформована правозастосовна і судова практика. Тому проблема ясності і чіткості формулювань нормативно-правового акта пов'язана не тільки з чистотою юридичної мови, а і суттєво впливає на захист прав і свобод людини, від неї залежить те, наскільки правова норма досягне своєї мети правового регулювання, наскільки ідея, закладена законодавцем, буде втілена в життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання чіткості і ясності законодавчих положень у своїх працях висвітлювали П. Гуйван, Н. Артикуца, О. Мусиченко. Дослідження принципу правової визначеності у своїх роботах проводили П. Рабінович, Ю. Матвеєва, С. Погребняк, В. Панкратова та інші.

Метою даної статті є розкриття зв'язку між правовою визначеністю як принципом права та вимогою ясності і чіткості законодавчих норм.

Основні результати дослідження. Так як мова виступає основним засобом комунікації людей, передачі інформації, почуттів, вираження думок, мова нормативних актів виступає засобом доведення до суб'єктів правового регулювання правових приписів. Як стверджував Рене Декарт ще у XVII столітті: «Уточніть значення слова і ви позбавите світ від половини непорозумінь та помилок». Відповідні вимоги до норм права були сформульовані ще у перших відомих джерелах права, зокрема у Дигестах Юстиніана, де стверджувалось, що право може і повинно бути визначеним. Відходячи від суто нормативістського підходу до розуміння права, можна стверджувати наступне: через мову нормативного акта здійснюється вплив, регулювання правовідносин таким чином, щоб уявлення про правомірність, справедливість і дотримання невід'ємних людських прав було втілене у нормативному акті і через його загальнообов'язковість і нормативність реалізовувалось на практиці. Право не обмежується законодавчими формулюваннями, однак через мову нормативно-правового акта воно доноситься до адресата. В повсякденному житті, керуючись принципом законності, ми можемо підтвердити правомірність або неправомірність власної поведінки тільки з посиланням на правову норму – як прийнято говорити на «букву закону». А тому зрозумілість і чіткість законодавчих формулювань дає можливість оцінити правомірність власної поведінки в конкретній ситуації, з одного боку, і відповідність сформульованих законом положень конституційним положенням, загальним принципам права, визнаним міжнародним стандартам забезпечення прав і свобод людини. Як складова ясність і чіткість положень нормативних актів розглядається як вимога правової визначеності – загального принципу права.

Аналізуючи загальні принципи права Європейського Союзу, О. Юхимюк зазначає, що принцип правової визначеності відноситься до загальних принципів європейського права ще з 1970-х років [9, с. 54]. Принцип правової визначеності розуміють у широкому і вузькому сенсі. У якому б розумінні не розглядався зазначений принцип – як визначеність нормативно-правових актів (під час правотворчості), або як визначеність не лише на етапі правотворчості, а і правозастосування, – одним із перших завдань реалізації цього принципу вважаємо дотримання зрозумілості, несуперечливості правових приписів, виражених у нормативно-правових актах [7, с. 149]. Зрозумілість, чіткість і ясність є, так би мовити, вихідною, первинною умовою зрозумілості. Адже без її дотримання неможливим є і застосування правової визначеності у повсякденному житті, неможливість встановити зміст правової норми, зміст правового положення, нормативного правила виключає можливість визначеності, однозначності, несуперечливості правозастосування. Отже, ясність і чіткість є необхідним елементом правової визначеності, однак не вичерпується ним і не зводиться виключно до нього.

Семантичний зміст правової визначеності вже був предметом дослідження автора, зокрема досліджувались особливості термінологічного використання цього поняття, стверджувалось, що право повинно бути семантично визначеним, а зміст нових понять, які вводяться у науковий обіг, і їх значення повинно бути уніфікованим. Однак у статті увага приділялась семантичній визначеності самого принципу, а наразі існує проблема більш широкого дослідження однієї з його вимог, зокрема, вимоги чіткості і ясності законодавчих норм [8].

В Україні правова визначеність є недослідженим принципом, зміст якого переважно розкривається через зв'язок з принципом верховенства права. Натомість питання, пов'язані з цим принципом, є актуальними для України, що підтверджується активним посиланням на нього у судовій практиці. Наприклад, у рішенні Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22.09.2005 зазначається, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Відповідне формулювання також продубльовано у рішенні цього суду № 3-рп/2016 від 08.06.2016.

Питанням належного формулювання положень нормативних актів приділялась увага ще радянськими вченими. Вони підкреслювали зв'язок між формою і змістом нормативного положення і вказували на необхідність дотримання максимальної відповідності між ними. «Офіційний державний документ (закон, указ, декрет, постанова тощо), який зосереджує і закріплює правові норми, є виявом зовнішньої форми існування змісту правової норми. Формальна визначеність права виступає в якості носія змісту і звідси необхідного доповнення до його нормативності» [1, с. 94-95].

Аналізуючи вимоги до нормативно-правових актів у проєкті Закону України «Про нормативно-правові акти», зокрема, вимогу відсутності повторів у законодавстві в межах одного чи різних нормативно-правових актів, внутрішньої узгодженості, логічної побудови, ясності, чіткості, стислості, компактності і послідовності, зрозумілості, І. Шутак зазначає: «закони пишуть не для юристів, а для звичайних людей, тому їх зміст повинен бути зрозумілий. Процес тлумачення відбувається переважно у свідомості людини у вигляді різних внутрішніх інтелектуально-вольових операцій (з'ясування вимог норм), які знаходять вираження ззовні (роз'яснення) у вигляді інтерпретаційного акта, юридичної поради» [11]. Це положення визначає зв'язок між приписом норми права і його адресатом, адже тими, хто втілює ці норми у життя, є громадяни, застосування правових положень має бути органічним, природним, звичним і однозначним для пересічних громадян. Зрозумілий закон формує впевненість у громадян, що відносини врегульовані в однаковий для всіх спосіб, а правові ситуації будуть вирішені прогнозовано.

В ході нормотворчої і правозастосовної практики для забезпечення доступності і зрозумілості нормативно-правового акта були сформульовані наступні правила: викладати текст просто і дохідливо, доступними для розуміння словами, уникати вживання вузькоспеціалізованих термінів в законодавчих актах, адресованих широкому колу громадян; не створювати надто довгих речень і громіздких синтаксичних конструкцій; не зловживати реченнями з кількома ярусами підрядності; уникати негативного або заперечного формулювання, що містить частку «не»; забезпечувати мовну загальнодоступність не на шкоду юридичній точності, уникати вживання вузькоспеціалізованих чи професійних термінів або надавати їм визначення чи пояснення [2]. Значно ускладнює розуміння положень нормативного акта також велика кількість відсилочних норм, що заважає формуванню цілісного уявлення про правовий припис.

Наявність невизначеного закону може створити більше перешкод, аніж його відсутність. Оскільки за відсутності нормативного регулювання в дію вступають інші суспільні регулятори – норми моралі, принципи справедливості і доброчесності, звичаї ділового обороту тощо. Маючи невизначений закон, учасники суспільних відносин прагнуть віднайти в ньому прихований зміст, вдаються до самовільного тлумачення і, як наслідок, виникає суперечлива правозастосовна практика. Такий закон не тільки не виконує свого основного призначення – регулювати суспільні відносини, визначати межі правомірної поведінки. Як зазначав К. Горобець, «авторитетність права полягає у тому, що йому надають перевагу перед іншими можливими підставами для дій, які можуть виникнути під час реалізації того чи іншого життєвого плану» [3, с. 11]. У системі соціальних норм право часто виступає як вище правило, маючи власні уявлення, перебуваючи під впливом норм моралі чи релігійних норм, людина залишає останнє слово за правовою нормою, якою керується беззаперечно, без роздумів над її правильністю. Тобто громадяни керуються не власними уявленнями, бажаннями чи баченням, а приймають існуюче правило, визнають його обов'язковість і керуються ним. Відсутність такого авторитету викликає неповагу до букви закону, створює умови для розвитку тіньових відносин, коли легше, простіше і зрозуміліше двом контрагентам порозумітись без використання правових механізмів. Така загрозлива ситуація спричиняє негативний вплив на стан соціально-економічних відносин, не кажучи вже про правові проблеми. Отже, загроза від недотримання принципу правової визначеності щодо ясності закону є значно серйознішою, аніж просто невизначеність щодо регулювання конкретної правової ситуації або помилка у законодавчому формулюванні. «Вирішальне значення в сенсі гарантування визначеності норми права надається не буквальному її змісту, а якісним характеристикам правових приписів», – зазначає П. Гуйван [4, с. 133]. Автор розглядає проблему ясності, на перший погляд, суто технічну, глибоко, оскільки «визнання того, що закони можуть мати різну міру ясності, потягло б за собою ще одне визнання – закони можуть мати різний ступінь ефективності, неясний законодавчий акт фактично менше є законом, ніж ясний... очевидно, що заплутане і непослідовне законодавство може зробити законність недосяжною без несанкціонованого внесення змін, які саме послаблюють законність» [4, с. 134].

На підтримку цієї думки виступає і Н. Артикуца. «Помилки законотворця можуть негативно вплинути на правосвідомість і праворозуміння громадян, викривити уявлення про справедливість, рівність громадян перед законом, демократичні та гуманістичні принципи, викликати зневіру і навіть неповагу до закону (законодавчої влади, держави, яка встановлює «несправедливі або дефектні закони»)». Серед параметрів якості нормативно-правового тексту автор називає офіційний характер, максимальну точність і однозначність, зрозумілість і ясність викладу, стислість, стандартизо-

ваність, сувору нормативність, логічність, стилістичну однорідність, емоційно-експресивну нейтральність, відсутність індивідуально-авторських рис [2, с. 47].

Вище вже зазначалось, що питання про те, що незрозумілий і нечіткий закон створює умови для його довільної інтерпретації, для самовільного пошуку його істинного змісту. А у випадку, коли таке самовільне тлумачення здійснюється суб'єктом, наділеним владними повноваженнями, взагалі мова йде про свавілля чи перевищення повноважень. Однак у процесі інтерпретації слід пам'ятати, що норма, зміст якої незрозумілий, не є відокремленою від інших правових норм, є частиною системи правового регулювання, тому її інтерпретація має відбуватись з врахуванням існуючих загальних положень права, норм Конституції, правових принципів та правових понять. Як зазначає В. Косович, нормативна інтерпретація принципів, які закріплені у нормативно-правових актах, має відбуватися відповідно до доктринального розуміння основоположних принципів права з урахуванням галузевої специфіки нормативно-правових актів [5, с. 7]. За умов, коли положення норми сформульовані чітко і зрозуміло, імперативно або в диспозитивний спосіб, однак зі зрозумілими варіантами поведінки, це суттєво спрощує розуміння для пересічних громадян, які не мають фахової юридичної освіти. Саме тому чіткість і зрозумілість припису не викликає потребу у подальшому зануренні у правові тонкощі тих, для кого це не є професійною діяльністю. Нормативна інтерпретація все ж має здійснюватись фахівцем відповідної галузі, які володіють необхідними знаннями і використовують юридичну термінологію. Про це у своєму дослідженні зазначала Ю. Матвеєва : «Якщо правова визначеність у правових системах загального права не забезпечується за допомогою ясності, чіткості та доступності законодавчих положень, вона досягається судовою діяльністю шляхом аналогічного застосування подібних рішень суду, а також дотриманням правил належної правової процедури – процесуальних аспектів та принципів судового розгляду» [6 , с. 35].

Неналежну якість і чіткість правових положень пов'язує з проблемою неналежного виконання нормативно-правових актів В. О. Панкратова – «однією з причин неналежного виконання нормативно-правових актів є їх невизначеність, відсутність практики уточнення положень, які викликають труднощі. Чинне законодавство потребує удосконалення, у зв'язку з чим особливу актуальність набуває конкретизація юридичних норм, яка значною мірою забезпечує точність, визначеність та узгодженість нормативно-правових актів» [10, с. 36]. Оскільки право складає розгалужену і взаємоузгоджену систему правових норм, будь-які правовідносини врегульовуються рядом правових положень і норм. Правовий статус особи, територіальні особливості, ступінь правових зв'язків визначаються загальними положеннями законодавства. Тому для правозастосування важливим є взаємозв'язок правових приписів, які як злагоджений механізм мають працювати забезпечуючи правопорядок.

Висновки. Ясність, чіткість і недвозначність правових положень є вимогою правової визначеності, однак не зводиться виключно до неї. Для забезпечення ясності і зрозумілості нормативних формулювань можна виділити засоби, умовно поділивши їх на дві групи: засоби лінгвістичного характеру, які визначають зрозумілість і доступність тексту для сприйняття загалом – простота речень, уникнення повторів, тавтологій, нагромаджень синтаксичних конструкцій, надмірне використання заперечень тощо; та ті, які ускладнюють саме юридичний текст – вживання іншомовних термінів, надмірне вживання суто юридичної термінології і скорочень, великої кількості відсилочних норм, що не дають цілісного розуміння юридичного тексту. Відсутність ясності і чіткості викликає неоднозначність у правозастосуванні, створює умови для спотворення істинного змісту правової норми, мета, яку переслідував законодавець залишається недосягнутою, правова визначеність втрачається. Відсутність правової визначеності у вигляді чіткості і ясності правових приписів наносить шкоду авторитету права як регулятора суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. *Алексеев С. С.* Социальная ценность права в советском обществе М. : Юрид. лит., 1971. – 223.
2. *Артикуца Н.* Ясність и зрозумілість правових норм як передумова демократичного правопорядку // Людина, супільство, держава: публічно-правовий аспект. С. 47-49.
3. *Горобець К.* Принципи права й авторитетність: міркування щодо нормативності // Право України 2017. № 7. С. 9-19.
4. *Гуйван П. Д.* Якість закону як елемент визначеності правової норми// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. № 28. С. 132-136.

5. *Косович В.* Принципи права, принципи правотворчості та принцип у нормативно-правових актах // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2016. Випуск 63. С. 3-9.
6. *Матвєєва Ю.* Статична та динамічна концепції правової визначеності // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2018. Том 2 с. 34-38.
7. *Мусиченко О.* Зрозумілість і чіткість закону як складова часина принципу правової визначеності в практиці Європейського Суду з прав людини // Visegrad Journal of Human Rights. 2016. № 1 /2. С. 149-154.
8. *Огнев'юк Г. З.* Семантичне значення терміна «правова визначеність». Судова апеляція. 2017. № 3(48). С. 6-13.
9. *Панкратова В. О.* Роль принципу правової визначеності у процесі правозастосування // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Серія Право. Випуск 33. Том 1. С. 35-38.
10. *Юхимюк О.* Еволюція системи загальних принципів права Європейського Союзу// Історико-правовий часопис. 2016. №1 (7). С. 53-57.
11. *Шутак І.* Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2016. Випуск 63. С. 37-45.

References

1. *Alekseev S. S.* Sotsyalnaia tsennost prava v sovetskom obshchestve M. : Yuryd. lyt., 1971. – 223.
2. *Artykutsa N.* Yasnist y zrozumilist pravovykh norm yak peredumova demokratychnoho pravoporiadku // Liudyna, supilstvo, derzhava: publichno-pravovyi aspekt. S. 47-49.
3. *Horobets K.* Pryntsypy prava y avtorytetnist: mirkuvannia shchodo normatyvnosti // Pravo Ukrainy 2017. № 7. S. 9-19.
4. *Huivan P. D.* Yakist zakonu yak element vyznachenosti pravovoi normy// Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia. 2017. № 28. S. 132-136.
5. *Kosovych V.* Pryntsypy prava, pryntsypy pravotvorchosti ta pryntsyp u normatyvno-pravovykh aktakh // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna. 2016. Vypusk 63. S. 3-9.
6. *Matveieva Yu.* Statychna ta dynamichna kontseptsii pravovoi vyznachenosti // Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky. 2018. Tom 2 s. 34-38.
7. *Musychenko O.* Zrozumilist i chitkist zakonu yak skladova chasyna pryntsypu pravovoi vyznachenosti v praktytsi Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny // Visegrad Journal of Human Rights. 2016. № 1 /2. S. 149-154.
8. *Ohneviuk H. Z.* Semantychne znachennia termina «pravova vyznachenist». Sudova apeliatsiia. 2017. № 3(48). S. 6-13.
9. *Pankratova V. O.* Rol pryntsypu pravovoi vyznachenosti u protsesi pravozastosuvannia // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. 2015. Seriia Pravo. Vypusk 33. Tom 1. S. 35-38.
10. *Yukhymiuk O.* Evoliutsiia systemy zahalnykh pryntsypiv prava Yevropeiskoho Soiuzu// Istoryko-pravovyi chasopys. 2016. №1 (7). S. 53-57.
11. *Shutak I.* Yurydychna tekhnika i tekhnolohiia: teoriia ta praktyka zastosuvannia // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna. 2016. Vypusk 63. S. 37-45.

Огнев'юк Г. З. Ясність та чіткість законодавчих положень як вимога правової визначеності

Стаття присвячена висвітленню однієї з вимог правової визначеності – вимоги ясності і чіткості законодавчих положень. Стверджується, що питання ясності і чіткості нормативного припису виходить далеко за межі звичайних правил законодавчої техніки, вона визначає, наскільки зміст правової норми визначений зрозуміло для пересічних громадян, наскільки правова норма досягне мети правового регулювання і наскільки правильно буде зрозуміла і застосована. Стверджується, що ясність і чіткість правової норми є складовою принципу правової визначеності, що підтверджується активним посиланням на нього у судовій практиці. Сформульовано висновок, що зрозумілий закон формує впевненість у громадян, що забезпечено універсальність правового регулювання, а правові ситуації будуть вирішені прогнозовано. Висувається теза про те, що наявність невизначеного закону формує суперечливу правозастосовну практику, через те, що учасники прагнуть віднайти у ньому прихований зміст, вдаються до самовільного тлумачення або нехтують незрозумілими правовими приписами. Доведено, що загроза від недотримання принципу правової визначеності щодо ясності закону є значно серйознішою, аніж просто невизначеність щодо регулювання конкретної правової ситуації. У випадку самовільного тлумачення суб'єктом владних повноважень це неминуче веде до порушення прав і законних інтересів громадян.

Ключові слова: правова визначеність, законодавча техніка, чіткість і ясність норми, передбачуваність.

Ogneviuk G. Z. Clarity and legibility of legal norms as an element of legal certainty

The article analyzes links between the clarity and legibility of legal norms and the legal certainty principle. It is stated that clarity and legibility are not only the characteristics of legal norms and the requirements of legal technique. It is also a significant element for the legal certainty principle, which influences on how legal regulation will achieve its goal.

Each legal norm has a content and an external form, the form should be clear and apparent not only to the lawyers and judges but also to the people, who should understand the content clearly to behave in accordance with it. In case of uncertainty legal norms are differently applied by people. They are unclear to understand what is prohibited or approved by law. This leads to the reduction of authority of the legal regulation and stimulates a person to interpret the norm in his pwn way. The universality and stability of legal regulation reduces thereby.

So clarity and legibility are far from being only the technique characteristics of legal form, they influence significally the process of application of legal norm. There should be no special education provided for average citizen to understand the meaning of law, which he is due to obey. In order to provide a full and universe regulation the law should be clear and understandable. In this case citizens receive predictability and show respect for the law.

Apart from the clarity and legibility legal certainty principle provides accessibility of legal regulation; restriction of the discretionary powers; binding nature of the court decision; prohibition retrospective action of legal norms and others.

It is underlined that the problem of clarity and legibility of legal act significally influences the protection of human rights and freedoms and it depends on how legal norm would get the aim of its regulation and in what way the idea incorporated by the legislator would be realized.

In order to provide clarity and legibility there are two groups of instruments that should be provided – general linguistical and juridicial. Linguistical instruments includes simplicity of formulation, avoidance of iterance, tautology, accumulation of syntactic construction, excessive use of denial in formulation of legal norms. The second group – juridical instruments – provide rare use of specified legal terminology, limited use of reference norms that doesn`t give an integral understanding of legal rule. Such cases attack legal certainty principle.

Keywords: legal certainty, legal technique, clarity and legibility of norm, predictability.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-36

УДК 340.14

Осядла Марія Володимирівна,
Головний консультант
Відділу зв'язків з органами правосуддя
Апарату Верховної Ради України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-0843-380X

АВТЕНТИЧНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Інтерпретаційна діяльність у правозастосовному процесі зумовлена необхідністю з'ясування змісту юридичної норми. Питання тлумачення в процесі застосування норм права є актуальним, враховуючи той факт, що сучасне українське законодавство не впорядковане та містить внутрішні колізії. Водночас, використання тлумачення в правозастосовному процесі дає можливість розібратися в сутності законодавчих термінів, усуває неправильність розуміння одним із учасників правових відносин положень нормативних правових актів, що гарантує дотримання принципу легітимних очікувань. Особливої уваги заслуговує автентичне тлумачення та казуальне тлумачення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тлумачення права досліджували фахівці, які працюють в галузі теорії держави та права, М. Вопленко, С. Гурак, О. Капліна, О. Костюк, М. Онищук, В. Денисенко, Д. Михайлович, А. Заєць, Ю. Тодика, Ю. Власов, М. Селівон, О. Скакун. Однак слід відмітити, що науково-теоретичне дослідження ефективності тлумачення, з точки зору роз'яснень законодавства, у вирішенні юридичних суперечностей потребує подальшого опрацювання.

Метою статті є аналіз сутності та змісту автентичного тлумачення та казуального судового тлумачення правових норм. «Тлумачення закону іноді буває таке, що воно абсолютно змінює зміст колишнього» [1, с. 152], – зазначав Є. М. Трубецький ще у XX ст. Водночас, акти офіційного нормативного тлумачення повинні носити суто інтерпретаційний характер та не повинні створювати нових

норм права. Оскільки мета тлумачення полягає саме в роз'ясненні положень нормативних актів, подоланні прогалин у праві, вирішенні юридичних колізій без зміни змісту нормативного акта.

Вивчення історії розвитку інституту тлумачення норм права відіграє важливу роль у розкритті ряду теоретичних і практичних питань [2, с. 59]. Тлумачення норм права у західній правовій системі відносять до періоду існування Римської імперії. Занурюючись в античність, можна знайти зародки всіх сучасних теорій, які слугували та продовжують слугувати основою та першоджерелами дослідження і творення правових явищ, принципів, норм, юридичних фактів та самого права. Перша згадка міститься в промовах Марка Тулія Цицерона: Lex prospicit, non respicit. Дія законів та інших правових актів в тому числі інтерпретаційних актів, в період Римської імперії як предмет наукового пізнання, науковцями досліджувалась лише поверхнево, в основному, в контексті розкриття публічно-правового порядку в Стародавньому Римі. У римському праві законом вважалось спеціальне і конкретне в правовому відношенні вираження суверенної волі римського народу, реалізоване через сформовані державні постанови. Постанови виносилися на обговорення народних зборів магістрами. Видання закону обов'язково повинно було здійснюватися у відповідному порядку. Ініціатива закону походить завжди від якого-небудь магістра. Акт тлумачення у вигляді постанови повинні бути виставлені на форумі в крайньому випадку за 24 дні до дня того народного зібрання, коли він буде голосуватись. В цілому акт тлумачення виражав обов'язкову юридично зобов'язуючу волю, що мала передумови та була прив'язана до конкретної дати і конкретних обставин. Разом з тим, були вироблені певні принципи сприйняття дії закону. Закон мав необмежений термін дії, не могло бути закону з точно визначеним терміном припинення його дії. Більше того, римське право не передбачало можливості власне юридичного скасування закону, можна було прийняти змістовно нову законну постанову з того самого питання або щодо тієї самої особи, але один раз повноважне (правочинне) вираження волі народу сумніву не підлягало. Попередній закон в будь-якому разі мав прерогативу (в цьому також була особливість римського публічно-правового порядку). До кінця Республіканського періоду зародилися основні тлумачення закону, що стали першоосновою закономірностей та принципів дії інтерпретаційних актів в часі у правових системах багатьох сучасних країнах світу [3, с. 97]. Після остаточного закріплення імператорської влади, вищу силу закону мали одноосібні розпорядження імператора, що носили загальну назву «конституції», які діяли на всій території держави. Одні з них це рескрипти і декрети, які кваліфікувались, як акти тлумачення діючих законів і тому не втрачали юридичної сили внаслідок зміни імператора [4, с. 84].

Основні результати дослідження. У сучасній юридичній науці гостро постає проблема правильного розуміння змісту правових норм, а відтак їх тлумачення. Розвиток тлумачення правових норм тісно пов'язаний зі змінами в суспільному житті та в процесі застосування норм права. Стосовно визначення та змісту тлумачення права в літературі існують різні підходи щодо розуміння.

М. Онищук зазначає, що необхідність у тлумаченні правових норм виникає, по-перше, у зв'язку з тим, що норми права мають загальний і абстрактний характер і не завжди зрозумілий їх зміст, водночас як реальні суспільні відносини завжди конкретні, мають ряд індивідуальних особливостей. Отже, в кожному конкретному випадку реалізації норм права слід вияснити, чи належить даний випадок до того виду відносин, який законодавець передбачив у правовій нормі, чи ні. По-друге, недоліки законодавчої техніки, що зустрічаються інколи в правозастосовчій практиці, породжують юридичні колізії, що також сприяє виникненню необхідності в тлумаченні правових норм [5, с. 99].

Ю. Власова вказує, що здійснення суб'єктом, уповноваженим на створення права, з'ясування змісту чинних правових приписів, можуть бути так чи інакше пов'язані з нормами права, що ухвалюються. При цьому з'ясовується зміст цих норм права, вивчаються їх системні зв'язки з нормами права, що плануються до прийняття. Такий процес необхідний для уникнення протиріч між змістом нових норм права та діючими правовими приписами, особливо тими, що закріплюють основоположні правові принципи, загальнолюдські цінності і ідеали в демократичному суспільстві та правовій державі. Крім того, тлумачення чинних норм права дозволить виявити та подолати прогалини, колізії в праві, прийняти правову норму, яка буде найповніше і найефективніше регулювати відповідні суспільні відносини [6, с. 57-58].

На думку Ю. Тодики, в процесі тлумачення зміст правових норм розкривається через знання мови, якою вони сформульовані, знання про системні зв'язки цих норм, їх походження і функціону-

вання. Тлумачення, як будь-який процес мислення, підкоряється законам і правилам логіки, тобто кожне положення, що інтерпретується, повинно бути обґрунтованим, доведеним [7, с. 52].

У залежності від юридичних наслідків, до яких призводить роз'яснення, розрізняють неофіційне і офіційне тлумачення. Неофіційне тлумачення – це роз'яснення норм права, яке дається не уповноваженими суб'єктами, й тому позбавлене юридичної сили і не може викликати юридичних наслідків. Сила та значення неофіційного тлумачення – у переконаності, обґрунтованості, науковості, в авторитеті тих суб'єктів, якими воно дається. Воно може виражатися в усній або письмовій формі. Офіційне тлумачення – різновид тлумачення, який здійснюється уповноваженими на те суб'єктами – державними органами, посадовими особами та закріплюється в спеціальному акті, що має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ці норми права.

Д. Михайлович підкреслює, що важливим засобом забезпечення адекватного розуміння і застосування законодавчих актів є офіційне тлумачення закону. Встановлюючи справжній зміст нормативного припису, суб'єкт офіційного тлумачення усуває перекоси юридичної практики, забезпечує стабільність урегульованих правом суспільних відносин, єдність законності і правопорядку [8, с. 3].

В юридичній літературі виділяють такі види офіційного нормативного тлумачення, зокрема, як автентичне, легальне, відомче. Автентичне тлумачення проводиться тим органом, який створив цю норму права. Воно є найбільш компетентним і авторитетним, оскільки орган, який створив правову норму, може найбільш точно розкрити її зміст. Він робить це в межах своєї компетенції.

Суб'єктом такого тлумачення може бути, наприклад, Верховної Рада України. У Розділі IV Конституції України визначено статус Верховної Ради України, як єдиного органу законодавчої влади в Україні, який за своєю природою є представницьким органом державної влади, який складають чотириста п'ятдесят народних депутатів України.

Народний депутат України присягає перед Верховною Радою України дотримуватися Конституції та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах всього Українського народу, які на нього покладає Закон України «Про статус народного депутата України». Зокрема, народний депутат відповідальний за свою депутатську діяльність перед Українським народом як уповноважений нею представник у Верховній Раді України. Він зобов'язаний брати участь у роботі парламенту і його органах, виконувати їх доручення, підтримувати зв'язок з виборцями, інформувати просвою депутатську діяльність.

Проте, норми, згідно з якими Верховна Рада має право тлумачити закони, не увійшли до нового Регламенту Верховної Ради України від 10.02.2010 № 1861-VI.

При цьому, згідно з попередньою редакцією Регламенту, Верховна Рада мала право здійснювати тлумачення чинних законів, їх окремих положень, що мали нормативний характер. Про тлумачення закону чи його окремих положень Верховна Рада приймала постанову. На сьогоднішній день, згідно з частиною третьою статті 21 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» комітети з питань, віднесених до предметів їх відання, мають право надавати роз'яснення щодо застосування положень законів України. Такі роз'яснення не мають статусу офіційного тлумачення.

Тлумачення та роз'яснення як юридична діяльність Верховної Ради України є запорукою забезпечення законності та підвищення ефективності правового регулювання. У сучасних умовах його актуальність значно зросла. Це пояснюється тим, що в останні роки українське законодавство ґрунтовно оновилось, у ньому з'явилися нові норми і навіть галузі права. Правотворчість сьогодні здійснюється на інших принципах, застосовуються нові юридичні терміни та конструкції, цілком інший тип регулювання. У законодавчій практиці ширше використовується зарубіжний досвід. У цих умовах тлумачення Верховною Радою України як автентичним органом прийняття правової норми повинно відігравати свою місію як важливий інструмент пізнання, реалізації й удосконалення права.

Крім того, значущість проблеми тлумачення та роз'яснення норм права за сучасних умов підвищується додатковими підставами зовнішнього і внутрішнього характеру.

Слід також підкреслити необхідність тлумачення норм права, як конкретизацію положень законів, органами судової влади в процесі здійснення правосуддя (казуальне тлумачення).

М. Вопленко визначає казуальне тлумачення як владне роз'яснення компетентного органу у конкретній юридичній справі, що надається у мотивувальній частині рішення у вигляді юридичної аргументації та правової оцінки відповідних юридичних фактів [9, с. 38].

Казуальне тлумачення у правовій доктрині виділяється як вид офіційного тлумачення норм права. Як зазначав С. Алексєєв, якщо нормативне тлумачення не повинно відокремлюватись від

норми, що тлумачиться, то казуальне – від конкретного випадку (казусу) [10, с. 311]. Воно дається виключно в межах розгляду конкретної юридичної справи, стосовно конкретних суб'єктів і не має загальнообов'язкового значення. На думку О. Капліної, правильно застосувати норму права неможливо без її тлумачення, оскільки у процесі пізнання суддя здійснює безперервну інтелектуальну діяльність, пов'язану зі зверненням до конкретних фактів і до норм.

Суб'єктами казуального тлумачення виступають судові та адміністративні органи. Роз'яснення змісту норм права, що здійснюється судовими органами влади, є судовим тлумаченням. Як зазначає О. Костюк, потрібно розрізняти судове казуальне тлумачення, що здійснюється у процесі розгляду конкретної справи, та судове нормативне тлумачення, що здійснюється вищими судовими органами влади у процесі аналізу та узагальнення судової практики [11, с. 110.].

Тлумачення здійснюється також Верховним Судом, що значною мірою впливає на судову практику. Суди, розглядаючи судові справи, здійснюють казуальне тлумачення норм права і виробляють прецедентну практику застосування норм права. Таким чином, координується практика роботи судів нижчого рівня з метою однакового вирішення справ стосовно аналогічних випадків. Прецедент тлумачення формується як результат правозастосовної діяльності, зумовленої необхідністю конкретизації норм права в межах закону в процесі неодноразового застосування норм. Передумовами для формування прецеденту тлумачення є: а) незрозумілість та неясність формулювання норм права суб'єктами правотворчості в нормативно-правових актах; б) складний і принципово важливий для стабільності юридичної практики характер юридичної кваліфікації певної категорії юридичних справ; в) прецедент тлумачення може бути встановлений лише авторитетним правозастосовним органом, що уповноважений на таку діяльність; г) багаторазове винесення однакових рішень у практично складних типових юридичних справах; ґ) юридична формалізація тлумачення права в правозастосовних актах за типовими справами, доведена до рівня «зразка», «прикладу»; д) гласність та інформаційна доступність прецеденту тлумачення [12, с. 41].

Прикладом може бути рішення Великої Палати Верховного Суду 2019 року, яким суд відступив від висновку Верховного Суду України, сформульованого у постанові від 27 квітня 2016 року у справі за провадженням № 6-113цс16, у частині врахування критеріїв, за якими можна зменшити розмір відшкодування, і вважала, що, зменшуючи розмір відшкодування, визначений, виходячи з середнього заробітку за час затримки роботодавцем розрахунку при звільненні відповідно до статті 117 КЗпП України, необхідно враховувати:

– розмір простроченої заборгованості роботодавця щодо виплати працівнику при звільненні всіх належних сум, передбачених на день звільнення трудовим законодавством, колективним договором, угодою чи трудовим договором;

– період затримки (прострочення) виплати такої заборгованості, а також те, із чим була пов`язана тривалість такого періоду з моменту порушення права працівника і до моменту його звернення з вимогою про стягнення відповідних сум;

– ймовірний розмір пов'язаних із затримкою розрахунку при звільненні майнових втрат працівника;

– інші обставини справи, встановлені судом, зокрема, дії працівника та роботодавця у спірних правовідносинах, співмірність ймовірного розміру пов'язаних із затримкою розрахунку при звільненні майнових втрат працівника та заявлених позивачем до стягнення сум середнього заробітку за несвоєчасний розрахунок при звільненні.

Вказаний правовий висновок повинене бути врахований суддями при вирішенні аналогічних справ, предметом яких є стягнення середнього заробітку по день фактичного розрахунку.

Принципами казуального судового тлумачення є: принцип неупередженості – під час здійснення казуального тлумачення, суб'єкт, який його здійснює не повинен мати негативної, заздалегідь сформованої думки щодо тієї чи іншої правової норми; обґрунтованості висновків – суб'єкт казуального тлумачення повинен чітко обґрунтувати свою позицію; всебічності – суб'єкт, який здійснює казуальне тлумачення повинен оцінити норму права з усіх можливих аспектів і лише потім надавати обґрунтований висновок щодо змісту норми права; об'єктивності – суб'єкт казуального тлумачення повинен об'єктивно, чітко роз'яснити зміст норми права без урахування власної, суб'єктивної думки (оцінки); однозначності – казуальне тлумачення норми права передбачає чітке, повне та однозначне розуміння відповідної норми та надання роз'яснення без зміни її змісту; компетентності– казуальне тлумачення норм права повинен здійснювати лише кваліфікований, компетентний суб'єкт, що наділений виключними повноваженнями на здійснення правосуддя.

Висновки. Таким чином, використання, в тому числі автентичного та казуального тлумачення, його методології й принципів сприятиме однозначному розумінню правових норм всіма суб'єктами права, забезпечить їх ефективну реалізацію шляхом усунення колізій та гарантуватиме дотримання принципу законності, верховенства права, легітимних очікувань, як основа для побудови правової демократичної держави.

Список використаних джерел

1. *Крестовська Н. М.,* Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с7, с. 152.
2. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави : підручник. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.
3. *Теорія* держави і права : навчальний посібник / О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванова та ін. ; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
4. *Теорія* держави і права : навчальний посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
5. *Онищук М. В.* Колізії у законодавстві України: причини та шляхи подолання – Правова держава. Вип.7. – К., 1996. – С. 99.
6. *Власов Ю.Л.* Роль тлумачення в забезпеченні законності // Щорічник наукових праць «Правова держава» № 14 Київ. – 2003. – С. 57-58.
7. *Тодика Ю.* Способи тлумачення конституції і законів України Конституційним судом // Вісник академії правових наук України. – 2001. – № 2. – С. 52.
8. *Михайлович Д. М.* Офіційне тлумачення закону : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2003. – С. 3.
9. *Вопленко Н. Н.* Виды и акты официального толкования права. Ленинградский юридический журнал: научно-теоретический и информацион-но-практический межрегиональный журнал. 2008. №2 (2).
10. *Алексеев С. С.* Общая теория права. Курс в 2-х томах. Т. 2. Москва : Юрид. лит., 1982. С. 311.
11. *Костюк О. М.* Теоретико-правові засади нормативного тлумачення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. С.110.
12. Вопленко Н. Н. Вказ. пр. С. 41.

References

1. *Krestovska N. M.,* Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava. Pidruchnyk. Praktykum. Testy : pidruchnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2019. 584 s7, s. 152.
2. *Skakun O. F.* Teoriia prava i derzhavy : pidruchnyk. Kyiv : Pravova yednist : Alerta, 2014. 524 s.
3. *Teoriia* derzhavy i prava : navchalnyi posibnyk / O. O. Tykhomyrov, M. M. Mikulina, Yu. A. Ivanova ta in. ; za zah. Red. L. M. Strelbytskoi. Kyiv : Kondor-Vydavnytstvo, 2016. 332 s.
4. *Teoriia* derzhavy i prava : navchalnyi posibnyk / za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv : NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 s.
5. *Onyshchuk M. V.* Kolizii u zakonodavstvi Ukrainy: prychyny ta shliakhy podolannia. – Pravova derzhava. Vyp.7. – K., 1996. – S. 99.
6. *Vlasov Yu. L.* Rol tlumachennia v zabezpechenni zakonnosti // Shchorichnyk naukovykh prats «Pravova derzhava» № 14 Kyiv. – 2003. – S. 57-58.
7. *Todyka Yu.* Sposoby tlumachennia konstytutsii i zakoniv Ukrainy Konstytutsiinym sudom // Visnyk akademii pravovykh nauk Ukrainy. – 2001. – № 2. – S. 52.
8. *Mykhailovych D. M.* Ofitsiine tlumachennia zakonu : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Natsionalnyi un-t vnutrishnikh sprav. – Kh., 2003. – S. 3.
9. *Voplenko N. N.* Vydы y aktы ofytsyalnoho tolkovanyia prava. Lenynhradskyi yurydycheskyi zhurnal: nauchno-teoretycheskyi y ynformatsyon-no-praktycheskyi mezhrehyonalnыi zhurnal. 2008. No2 (12).
10. *Alekseev S. S.* Obshchaia teoryia prava. Kurs v 2-kh tomakh. T. 2. Moskva : Yuryd. lyt., 1982. S. 311.
11. *Kostiuk O. M.* Teoretyko-pravovi zasady normatyvnoho tlumachennia: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Ivano-Frankivsk, 2017. S.110.
12. *Voplenko N. N.* Nazvana pratsia. S. 41.

Осядла М. В. Автентичне тлумачення правових норм: теоретичний вимір

У статті досліджується проблема інтерпретаційної діяльність у правозастосовному процесі, що зумовлена необхідністю з'ясування змісту юридичної норми. Розглядається питання тлумачення в процесі застосування норм права, оскільки сучасне українське законодавство не впорядковане та містить внутрішні колізії. У статті охарактеризовані види офіційного нормативного тлумачення, зокрема, як автентичне, легальне, відомче.

Аналізується використання тлумачення в правозастосовному процесі як можливість розібратися в сутності законодавчих термінів, забезпечення однакового застосування усіма суб'єктами суспільних правовідносин, що передбачає дотримання принципу легітимних очікувань та верховенства права.

Ключові слова: тлумачення, застосування, автентичне тлумачення, казуальне тлумачення.

Osiadla M. V. Authentic interpretation of legal norms: theoretical aspect

The article examines the problem of interpretive activity in the law enforcement process, which is due to the need to clarify the content of the legal norm. The issue of interpretation in the process of application of legal norms is considered, as the modern Ukrainian legislation is not regulated and contains internal conflicts. The article describes the types of official normative interpretation, in particular, as authentic, legal, departmental.

The use of interpretation in the law enforcement process as an opportunity to understand the essence of legislative terms, ensuring equal application by all subjects of public relations, which involves compliance with the principle of legitimate expectations and the rule of law.

Keywords: interpretation, application, authentic interpretation, casual interpretation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-37

УДК 340.12

Наталія Олегівна Палій,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-2380-4442

ПРО ОКРЕМІ ТЕРМІНИ І ДЕФІНІЦІЇ В ЗАКОНОДАВСТВІ ПРО ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ

Постановка проблеми. Існуючі дослідження, чинне українське та європейське законодавство, міжнародна практика в сфері захисту прав людини приходять до висновку, що саме вразливі категорії населення найбільш схильні до дискримінації. Щодо таких категорій осіб дискримінація може містити ознаки множинності, а саме посилюватися ознаками етнічної приналежності, інвалідності, віку тощо.

Говорячи про дискримінацію жінок, необхідно звернути увагу на наявність вразливих категорій жінок, які піддаються подвійному впливу дискримінації.

На даний час в Україні достатньо низький рівень розуміння населенням гендерних проблем та відсутнє визначення на законодавчому рівні «жінки з вразливих груп» чи «вразливі категорії жінок». Хоча саме для жінок з вразливих груп забезпечення рівності прав є особливо важливим. Тому визначення, які саме категорії жінок можуть бути віднесені до «вразливих», є необхідною складовою нормативно-правової бази. Адже розуміння ситуації, коли особа зазнає дискримінації в будь-якій формі і більш ніж за однією однакою одночасно, вкрай важливо для ефективного захисту її прав.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю визначення дефініції «жінки з вразливих груп» та критеріїв визначення ознак вразливості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дає підстави вважати, що «вразливі групи» (англ. vulnerable groups) перебувають у менш вигідному становищі та відчувають більший ризик дискримінації. Надалі проаналізуємо останні публікації, в яких саме вразливі групи населення все частіше стають об'єктом досліджень.

Комісія ООН з прав людини приділяє значну увагу захисту прав саме вразливих груп населення та самому визначенню категорії «вразливі групи». Прикладом є Подання для інформування Звіту незалежного експерта про здійснення всіх прав людини літніми людьми [1].

Також визначення вразливих груп є одним із пріоритетів Європейського процесу соціального залучення до соціального захисту. У цьому контексті держави-члени взяли на себе зобов'язання розробити комплексні та скоординовані відповіді на численні незручності та потреби окремих груп [2].

В Україні це питання також підіймається та відображено у ряді досліджень. Наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 20 листопада 2019 року № 71 були затверджені Методичні рекомендації щодо надання правової допомоги жінкам із вразливих груп (жінкам, що живуть з ВІЛ, жінкам, що вживають наркотики, та жінкам, що надають сексуальні послуги) розроблені з метою допомоги представникам та представницям юридичної спільноти ідентифікувати проблеми із доступом до правосуддя даної категорії жінок та запропонувати алгоритм дій у справах, з якими звертаються клієнтки та клієнти із вразливих груп. Методичні рекомендації розроблені Асоціацією жінок-юристок України «ЮрФем за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у межах проєкту «Покращення якості правових послуг для вразливих груп жінок» [3].

Дані рекомендації оперують поняттям «множинної дискримінації», проте не дають визначення категорії вразливості. В згаданих рекомендаціях множинна дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб зазнає дискримінації в будь-якій формі і більш ніж за однією ознакою одночасно. Хоча у національному законодавстві термін «множинна дискримінація» поки не використовується.

Множинній дискримінації, як правило, піддаються особи з вразливих груп. Проте сама категорія «вразливі групи» не характеризується та не є визначеною. Однак, на думку автора, саме визначення цієї категорії дасть змогу розуміти та розпізнавати множинність дискримінації.

Ряд досліджень все ж описують та досліджують поняття вразливості, зокрема, «Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту» було проведено за участі групи консультантів у період з жовтня 2016 р. по квітень 2017 р. у рамках спільної програми ПРООН та ООН Жінки «Відновлення управління та сприяння примиренню в постраждалих від кризи громадах України», яку фінансує Європейський Союз [4]. «Таким чином, під вразливістю розуміється стан обмежених можливостей чи здатності жінок та чоловіків, дівчат та хлопців повною мірою користуватися своїми правами. Вразливість не є загальноприйнятою концепцією. Аналіз вразливості поєднує це поняття з дискримінацією, соціальним виключенням (ізоляцією) та маргіналізацією, що виникають в результаті низки взаємопов'язаних проблем, які, в свою чергу, з'являються через певні першопричини. Серед таких причин: дискримінаційне ставлення, соціальні цінності та культурна практика, дискримінаційна практика, що відбувається через надання переваг певним групам людей, слабкі позиції верховенства права та механізми правової підтримки, дискримінаційне законодавство чи неналежне впровадження законів, політичні та інституційні бар'єри тощо. Вразливість пов'язують з «лініями протиріч» – тими характерними рисами, які формально розділяють суспільство за такими критеріями, як мова, соціальний статус, дохід, вік і т. д. Ці «лінії протиріч» можуть викликати вразливість серед певних груп населення, в залежності від певної ситуації, в якій перебувають відповідні групи. Загалом, характерні риси «ліній протиріч» можуть трансформуватися у критерії вразливості, і, в свою чергу, групи осіб починають характеризувати як вразливі групи, коли офіційно фіксуються порушення прав представників цих груп, зокрема у порівнянні з іншими групами» [4, с. 7].

У різних публікаціях саме визначення «жінки з вразливих груп» використовується, хоча і не має нормативного визначення. Наприклад 6 грудня 2019 в рамках щорічної Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства» проведено зустріч з жінками з вразливих груп щодо репродуктивного здоров'я та з питань соціального захисту. Як зазначили учасниці, обговорення теми репродуктивного здоров'я, запобіганню та протидії насильству по відношенню до жінок з вразливих категорій є надзвичайно важливим, адже, зазвичай, такі теми лишаються поза увагою [5].

Метою дослідження, яке проведено згідно з Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні та Проєкту ПРООН «Підтримка реформи соціального сектору в Україні» є виявлення бар'єрів, що перешкоджають зайнятості жінок, які належать до вразливих категорій населення.

У даному дослідженні згадується, що «бар'єри, з якими зіштовхуються жінки під час пошуку роботи та у процесі роботи, є доволі різнобічними та специфічними для кожної категорії.» [6].

Також термін «жінки з вразливих соціальних груп» використовувався Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини на парламентських слуханнях у 2018 році, які стосувались запо-

біганню та протидії дискримінації жінок з вразливих соціальних груп. Л. Л. Денісова у своєму виступі виділяє наступні категорії жінок з вразливих груп «Найбільше страждають жінки з внутрішньо переміщених осіб, жінки з інвалідністю, сільські жінки, особливо похилого віку, та представники ромської національної меншини» [7].

Таким чином, можна стверджувати що поняття «вразливі групи» існує в побуті, проте відсутнє уніфіковане поняття та чітке розуміння, які саме категорії віднесені до жінок з вразливих груп.

Метою статті є аналіз термінологічного забезпечення категорійно-понятійного апарату в сфері протидії дискримінації жінок з вразливих груп.

З метою дослідження даного питання варто з'ясувати таке: проаналізувати дефініцію «вразливі групи населення» та дефініцію «жінки з вразливих груп», запропонувати можливі шляхи удосконалення чинного законодавства. Також метою даного дослідження є ознайомлення з міжнародним досвідом з метою використання тих чи інших ініціатив в українському законодавстві задля досягнення гендерної рівності. Вивчення питання про окремі терміни, що застосовуються в законодавстві про гендерну рівність, обумовлене метою забезпечення рівності прав незалежно від статі шляхом надання додаткових гарантій в законодавстві цим категоріям осіб. Одним із таких термінів, який набув широкого використання, є термін «вразливість». Він застосовується у різних сферах, та найбільше в сфері трудових і соціальних правовідносин.

Основні результати дослідження. Аналізуючи понятійно-категорійний апарат, слід звертатись до національного та міжнародного законодавства. Важливо зрозуміти, які саме групи населення можуть бути віднесені до категорії «жінки з вразливих груп».

Звертаючись до українського законодавства, в першу чергу, варто відзначити Закон України, Верховна Рада України, від 17.01.2019 № 2671-VIII «Про соціальні послуги» , який містить визначення «вразливих груп населення», а саме це – особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників [8]. Варто зазначити, що така дефініція є дуже розмитою та не містить посилання на конкретні категорії осіб.

Водночас, аналізуючи норму Закону «Про соціальні послуги» , а саме п. 15 ст. 1, який містить визначення складних життєвих обставин, як обставин, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно, можемо зробити висновок, що закон все ж містить критерії вразливості [8].

Відповідно до згаданого Закону чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини, це: а) похилий вік; б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; г) психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; ґ) інвалідність; д) бездомність; е) безробіття; є) малозабезпеченість особи; ж) поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; з) ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; и) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; і) жорстоке поводження з дитиною; ї) насильство за ознакою статі; й) домашнє насильство; к) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; л) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Аналізуючи дану статтю, автор приходить до висновку, що вичерпний перелік чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини, є недоліком даної статті та потребує доопрацювання. Такі висновки пов'язані з наявністю і інших життєвих обставин, які можуть негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» не містить ні визначення «вразливі категорії осіб», ні «жінки з вразливих груп» та навіть не оперує поняттям «множинна дискримінація». 20 листопада 2015 року було зареєстровано законопроєкт № 3501 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу)». У ньому запропоновано внести зміни до статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та доповнити її терміном «множинна дискримінація», проте на даний момент текст залишається лише проєктом закону.

Звертаючись до міжнародного права, потрібно звернути увагу, в першу чергу, на інтеграційну програму ЄС «Включення до вразливих груп» [2].

Дана програма містить визначення вразливих груп населення. «Ці вразливі та маргіналізовані групи включають, але не обмежуються ними: людей з інвалідністю, мігрантів та етнічних меншин (включаючи ромів), бездомних, колишніх в'язнів, наркоманів, людей з проблемами алкоголю, ізольованих літніх людей та дітей.» [2].

Програма ЄС визначає одним з критеріїв вразливості, це те, що «ряд груп у нашому суспільстві стикаються з вищим ризиком бідності та соціальної ізоляції порівняно із загальним населенням. … Проблеми, з якими стикаються ці групи, перетворюються на безпритульність, безробіття, низьку освіту, а згодом і подальше їх відторгнення від суспільства.» [2].

Також важливою є практика Європейського Союзу для оцінки критеріїв вразливості, формування визначення «вразливості» та знаходження найоптимальніших шляхів задля досягнення результатів у роботі з вразливими категоріями осіб загалом та з вразливими категоріями жінок, зокрема.

«Етнічні меншини та іммігранти визнані такими, що знаходяться у неблагополучному положенні майже в усіх державах-членах. Вони демонструють нижчі показники соціальної інклюзії, такі, як рівень зайнятості, доходи від зайнятості та вищі показники за показниками відмови від навчання, безпритульністю, фінансовою ізоляцією та кримінальною схильністю. Європейський Союз прагне збільшити участь іммігрантів та етнічних меншин на ринку праці до того ж рівня, що і більшість населення, та сприяти їх участі у соціальному, культурному та політичному житті.

Нестабільне становище ромів вирішується відповідним чином у всіх країнах, де вони проживають.

Інваліди також стикаються з більшим ризиком злиднів, соціальної ізоляції та дискримінації. Європейський Союз працює над зменшенням розриву в рівнях зайнятості між інвалідами та неінвалідами шляхом впровадження активних заходів зайнятості на рівні держав-членів.

Заходи вживаються на користь районів, що відзначаються відчуженням, – боротьба з регіональною нерівністю, подолання неблагополуччя, з якими стикаються сільські райони, а також сприяння відродженню збіднених районів та неблагополучних районів. Усунення бар'єрів у навчанні та навчанні для всіх вразливих груп та на всіх рівнях є ключовим питанням [2].

Також варто звернути увагу на висновки та звіти Комісії ООН з прав людини. «У 90-х роках Комісія дедалі більше звертала увагу на потреби держав у наданні консультативних послуг та технічної допомоги для подолання перешкод у забезпеченні всіх прав людини. …. Посилена увага також приділяється захисту прав вразливих груп у суспільстві, включаючи меншини та корінне населення, та захисту прав дитини та жінок, включаючи викорінення насильства щодо жінок та досягнення рівних прав для жінки.» [9].

Звичайно запозичення позитивного міжнародного досвіду сприяє створенню сприятливого середовища в сфері гендерної рівності. Зокрема, звернемо увагу на дослідження Центру з прав людини Ісландіїї, який керувався програмою прогресу ЄС для Ісландії. Цей документ містить перелік вразливих категорії осіб та визначення категорії вразливості.

«Метою документів з прав людини є захист вразливих до порушень їх основних прав людини. Є окремі групи, які з різних причин слабкі та вразливі або традиційно ставали жертвами порушень, а отже, потребують особливого захисту для рівного та ефективного здійснення своїх прав людини. Часто документи про права людини встановлюють додаткові гарантії для осіб, що належать до цих груп…

Ця частина зосереджена на групах, які особливо вразливі до зловживань правами людини; групи, які зазнають структурної дискримінації, як жінки, та групи, які зазнають труднощів у захисті і тому потребують особливого захисту. Обговорюються дванадцять груп: 1) жінки та дівчата; 2) діти; 3) біженці; 4) внутрішньо переміщені особи; 5) особи без громадянства; 6) національні меншини; 7) корінні народи; 8) трудові мігранти; 9) інваліди; 10) особи похилого віку; 11) ВІЛ-позитивні особи та жертви СНІДу; 12) роми / цигани / сінті; 13) лесбіянки, геї та трансгендери. Очевидно, що це не вичерпний перелік осіб, які потребують особливого захисту, оскільки багато інших груп, про які не йшлося в цій частині, страждають від дискримінації та утисків.» [10].

Європейський Інститут гендерної рівності термін «вразливі групи» визначає як «Жінки, діти та особи, що належать до груп, які перебувають у неблагополучному положенні або маргіналізовані, або належать до них» Та, водночас, зазначає, що: «термін „вразливі групи» часто використовується як взаємозамінний із терміном «групи, що знаходяться в неблагополучному стані». Стереотипне уявлення про те, що «вразливість» є невід'ємною характеристикою жінок, маскує той факт,

що стереотипні гендерні ролі та погляди та їх дискримінаційний вплив на жінок, спричинені відсутністю / бездіяльністю актів з боку держав щодо їх ефективного вирішення, створюють недоліки для жінок, що може спричинити підвищений ризик стати вразливим до дискримінації, включаючи насильство. Тому термін «вразливі групи» не рекомендується використовувати, а замість цього слід використовувати «групи, що знаходяться в неблагополучному стані».» [11].

Такі висновки засновані на звітах держав-учасниць щодо імплементації Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та про нові знання щодо незаконного гендерного стереотипу та його дискримінаційного впливу на жінок.

Таким чином, аналізуючи критерії вразливості щодо жінок, можна стверджувати, що жінки з вразливих груп можна класифікувати, як жінки, які потрапили у складні життєві обставини. На думку автора, до цієї категорії потрібно відносити внутрішньо переміщених жінок та дівчат, жінок, що проживають у сільській місцевості, ромських жінок, жінок з інвалідністю, жінок, хворих на ВІЛ-СНІД.

Віднесення саме цих категорій жінок до вразливих пов'язане з наявністю дискримінації на підставі статі, яка загострюється присутністю інших складних життєвих обставин.

Зокрема, упереджене ставлення зі сторони частини суспільства до жінок-ромів, спричиняє дискримінацію у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту. Наявність трудової дискримінації та подвійного навантаження домашніми справами у жінок в сільській місцевості спричиняє обмежені можливості в самореалізації. Відсутність психологічної підтримки внутрішньо переміщеним особам та проблеми, які виникають у жінок-інвалідів у зв'язку з непристосованістю будівель до безперешкодного пересування таких осіб, та інші фактори сприяють посиленню дискримінації щодо таких категорій осіб. Таким чином, дискримінація містить ознаки множинності.

Висновки. В результаті дослідження автор приходить до висновку, що українське законодавство не містить визначення жінки з вразливих груп, що є суттєвим недоліком і потребує внесення змін в чинні нормативно-правові акти. Сама дефініція «вразливі категорії» не є досконалою і також потребує доопрацювання.

Скрупульозний підхід до визначення критеріїв вразливості жінок дасть змогу державі якісніше надавати соціальні послуги, які будуть мати цільове призначення для певних категорій осіб задля досягнення найкращого результату. Зокрема, визначення вразливих груп є одним із пріоритетів європейського процесу залучення до соціального захисту.

Важливим є розроблення комплексних заходів, які би вирішували проблеми та потреби окремих груп населення. Необхідними заходами є впровадження цільових підходів для реагування на конкретні потреби кожної окремої групи.

Розуміючи потреби таких груп, надання соціальних послуг буде ефективнішим, зокрема, таких послуг як надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання інформації, необхідної для вирішення тої чи іншої складної життєвої ситуації, та здійснення захисту прав та інтересів таких категорій осіб.

Список використаних джерел

1. *Easten* European Coalition for LGDT+Equality. Submission to inform the Report of the Independent Expert of the enjoyment of all human rights by older people [Електронний ресурс] / Easten European Coalition for LGDT+Equality – Режим доступу: https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/OlderPersons/AgeismAgeDiscrimination/Submissions/NGOs/EEC-LGBT-Equality.docx&action=default&DefaultItemOpen=1
2. *EC*. Inclusion of Vulnerable Groups [Електронний ресурс] / EC – Режим доступу: https://ec.europa.eu/employment_social/2010againstpoverty/extranet/vulnerable_groups_en.pdf
3. *Асоціація* жінок-юристок України «ЮрФем» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Методичні рекомендації щодо надання правової допомоги жінкам із вразливих груп, затверджені Наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 20 листопада 2019 року №71 [Електронний ресурс] / Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». – 2019. – Режим доступу: http://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2019/12/Jurfem-pravova-dopomoga-zhinkam-z-vrazlyvyh-grup.pdf
4. *UN Women.* Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на територіях України, що постраждали від конфлікту. Звіт [Електронний ресурс] / UN Women – Режим доступу: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/427/1.pdf

5. *Міністерство* соціальної політики. Запобігання насильства по відношенню до жінок вразливих категорій обговорено на Луганщині [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики. – 2019. – Режим доступу: https://www.msp.gov.ua/news/17984.html
6. *Програма* розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні. Проєкт ПРООН «Підтримка реформи соціального сектору в Україні» за напрямом «Залучення до ринку праці найуразливіших груп населення та жінок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: UNDP brochure_women employment_pdf.pdf
7. *Протокол* парламентських слухань. Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп / Сесійний зал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl101018.htm.
8. *Закон* України, Верховна Рада України, від 17.01.2019 № 2671-VIII, «Про соціальні послуги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.
9. *УВК* ООН з прав людини. Brief historic overview of the Commission on Human Rights [Електронний ресурс] / УВК ООН з прав людини – Режим доступу: http://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/HRBodies/CHR/Brief Historic.doc&action=default&DefaultItemOpen=1
10. *Icelandic* Human Rights Centre. THE HUMAN RIGHTS PROTECTION OF VULNERABLE GROUPS [Електронний ресурс] / Icelandic Human Rights Centre – Режим доступу до ресурсу: https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/the-human-rights-protection-of-vulnerable-groups
11. *European* Institute for Gender Equality. Glossary & Thesaurus [Електронний ресурс] / European Institute for Gender Equality – Режим доступу: https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1429

References

1. *Easten* European Coalition for LGDT+Equality. Submission to inform the Report of the Independent Expert of the enjoyment of all human rights by older people / Resource access https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/OlderPersons/AgeismAgeDiscrimination/Submissions/NGOs/EEC-LGBT-Equality.docx&action=default&DefaultItemOpen=1
2. *EC*. Inclusion of Vulnerable Groups / EC – Resource access: https://ec.europa.eu/employment_social/2010againstpoverty/extranet/vulnerable_groups_en.pdf.
3. *Association* of Women Lawyers of Ukraine «YurFem» with the support of the International Renaissance Foundation. Methodical recommendations on providing legal aid to women from vulnerable groups, approved by the Order of the Coordination Center for Legal Aid of November 20, 2019 No.– 2019. – Resource access: http://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2019/12/Jurfem-pravova-dopomoga-zhinkam-z-vrazlyvyh-grup.pdf
4. *UN Women.* Analysis of the vulnerability of women and men in the context of decentralization in the territories of Ukraine affected by the conflict. Report / UN Women – Resource access: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/427/1.pdf
5. *Ministry* of Social Policy. Prevention of violence against women of vulnerable categories is discussed in Luhansk region / Ministry of Social Policy. - 2019. - Resource access: https://www.msp.gov.ua/news/17984.html
6. *United* Nations Development Program in Ukraine UNDP Project «Support to Social Sector Reform in Ukraine» in the area of «Attracting the most vulnerable groups of women and women to the labor market» - Access to the resource: UNDP brochure_women employment_pdf.pdf
7. *Minutes* of parliamentary hearings. Prevention and counteraction of discrimination of women from vulnerable social groups / Session hall of the Verkhovna Rada of Ukraine - 2018- Resource access:http://gska2.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl101018.htm
8. *Law* of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, dated January 17, 2019 № 2671-VIII, «On Social Services» [Electronic resource] – Access to the resource:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text
9. *UNHCR* on human rights. Brief historic overview of the Commission on Human Rights [Electronic resource] / UNHCR on Human Rights - Resource Access: http://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/HRBodies/CHR/Brief Historic.doc&action=default&DefaultItemOpen=1
10. *Icelandic* Human Rights Centre. THE HUMAN RIGHTS PROTECTION OF VULNERABLE GROUPS / Icelandic Human Rights Centre – Resource Access: https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/the-human-rights-protection-of-vulnerable-groups
11. *European* Institute for Gender Equality. Glossary & Thesaurus/ European Institute for Gender Equality – Resource Access: https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1429

Палій Н. О. Про окремі терміни і дефініції в законодавстві про гендерну рівність

У статті розкриваються питання визначення термінів (понять та дефініцій) в гендерному законодавстві. Особливу увагу в статті автор приділяє визначенню терміна «вразливі групи населення» та дефініції «жінки з вразливих груп». Метою дослідження є аналіз окремих термінів та ознайомлення з міжнародним досвідом з метою використання тих чи інших ініціатив в українському законодавстві задля досягнення гендерної рівності.

Скрупульозний підхід до визначення критеріїв вразливості жінок дасть змогу державі якісніше надавати соціальні послуги, які будуть мати цільове призначення для певних категорій осіб задля досягнення найкращого результату.

Важливим є розроблення комплексних заходів, які би вирішували проблеми та потреби окремих груп населення. Необхідними заходами є впровадження цільових підходів для реагування на конкретні потреби кожної окремої групи.

В процесі дослідження було проаналізовано українське законодавство та міжнародну практику щодо визначення терміна «вразливі категорії осіб» та «жінки з вразливих груп».

Практичне значення даної статті полягає у необхідності визначення категорії жінки з вразливих груп та критеріїв вразливості. Чітке нормативне визначення дасть змогу краще розуміти потреби таких груп та здійснювати спеціальні заходити щодо забезпечення їх прав цілеспрямовано та ефективно.

Ключові слова: жінки з вразливих груп, законодавство про гендерну рівність, вразливі категорії осіб, терміни в гендерному законодавстві.

Paliy N. O. On certain terms and definitions in the legislation on gender equality

The article reveals the issues of defining terms (concepts and definitions) in gender legislation. The author pays special attention to the definition of the term «vulnerable groups» and the definition of «women from vulnerable groups». The purpose of the study is to analyze certain terms and get acquainted with international experience in order to use certain initiatives in Ukrainian legislation to achieve gender equality. The term of vulnerable groups exists in everyday life, but there is no unified term and a clear understanding of what categories are attributed to women from vulnerable groups.

Existing research, current Ukrainian and European legislation, and international human rights practice conclude that it is vulnerable groups of populations are most prone to discrimination. For such categories of persons, discrimination may contain signs of plurality, namely exacerbated by signs of ethnicity, disability, age, and so on.

Scrutinize approach to determining the criteria for women's vulnerability will allow to provide better social services that will be targeted at certain categories of people to achieve the best results.

It is important to develop comprehensive measures that address the problems and needs of certain categories of people and groups. The introduction of targeted approaches to implement the specific needs of each group are necessary measures.

In the course of the research the Ukrainian legislation and international practice on defining the term vulnerable categories of persons and women from vulnerable groups were analyzed.

Ensuring equality of rights is especially important for women from vulnerable groups. Therefore, determining which categories of women can be classified as «vulnerable» is a necessary component of the legal framework.

The practical significance of this article is the need to determine the category of women from vulnerable groups and vulnerability criteria. A clear normative definition will provide a better understanding of the needs of such groups and take special measures to ensure their rights in a targeted and effective manner.

Keywords: women from vulnerable groups, legislation on gender equality, vulnerable categories of persons, terms in gender legislation.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-38

УДК 340.12

Вікторія Володимирівна Середюк,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-6456-8701

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ В НЕОКОНСЕРВАТИЗМІ

Постановка проблеми. Неоконсерватизм – це складний конгломерат ідей, методів, уявлень, підходів до вирішення проблем, що включає окремі елементи ідеології консерватизму, а також класичного лібералізму (економічна складова неоконсерватизму). Неоконсерватизм ставить завдання забезпечення традиційних морально-політичних цінностей через розвиток суспільства і збалансованість відносин суспільства з природою [1, с. 7].

Неоконсерватизм як ідеологічна та політекономічна система вчень містить низку ідей та уявлень про роль, завдання та призначення держави в сучасності, її взаємозв'язок з суспільними інституціями (сім'я, церква, громадські організації), а також її роль в сфері економічних відносин. Для американського неоконсерватизму характерною рисою, на відміну від британського чи німецького, є увага також до зовнішньополітичної функції держави.

Переосмислення ролі, завдань та призначення держави в різних сферах життєдіяльності суспільства та у міжнародних відносинах в умовах сучасності зумовлює актуальність дослідження нами цього питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розвиток та втілення ідей неоконсерватизму припадає на 70-90-ті роки XX століття. Виникнення та поширення в західних демократичних суспільствах неоконсерватизму та формування державної влади з представників консервативних партій в США, Британії, Німеччині пов'язують із економічними, політичними та культурними причинами, які зумовила політика, що втілювала ідеї неолібералізму. Зауважимо, що згідно з положеннями неолібералізму державі відводиться сильний регулятивний вплив на економіку країни через усунення монополій на ринку, забезпечення вільної конкуренції, регулювання надлишків попиту та пропозиції [2]. Втручання держави в економіку значною мірою ґрунтувалося на методології кейнсіанства та передбачало розширення сфери соціального забезпечення індивідів. В сфері приватного життя людини в неолібералізмі держава усунена від патерналістського встановлення моральних оцінок поведінки, яка не завдає шкоди іншим людям. Послуговуючись Кантівським законом свободи, можна стверджувати, що право є мірою зовнішньої свободи, що уможливлює свободу індивідуальних етичних рішень, а держава в неолібералізмі зобов'язана гарантувати «серцевину» цієї зовнішньої свободи – права людини [3]. Мова йде про забезпечення прав другого та третього поколінь, обмеження кримінально-правової регламентації в сфері сексуальної поведінки (декриміналізація гомосексуалізму), забезпечення расової та гендерної рівності, а також відсутності цензури.

Економічний спад, зниження підприємницької активності громадян, зниження особистої відповідальності та соціальної ініціативності, розширення релятивності у сфері моральних цінностей у 60-70 рр. XX ст. зумовило зростання популярності ідей неоконсерватизму.

У науковій літературі при дослідженні неоконсерватизму оперують також термінами «новий консерватизм», «сучасний консерватизм», американський (британський, німецький) консерватизм, традиціоналізм, «нові праві», «неокони». І хоча течія неоконсерватизму не є чітко організованою структурою з чіткими ядром засновників та послідовниками, до основних його представників відносять І. Крістола, М. Фрідмана, Л. Штрауса, Н. Подгорця, В. Крістола, Р. Кагана, Д. Белла, С. Ліпсета, С. Хантінгтона, П. Вулфовіца, Ф. Фукуяму (США), Г. Кальтенбруннера (Німеччина), А. Бенуа, П. Вьяля (Франція) та ін.

Вважається, що ідеї неоконсерватизму втілилися у політиці Р. Рейгана (США), М. Тетчер (Британія), Г. Кьоля (Німеччина), як реакція на попередню політику держави загального благоденства, яку проводили прихильники неоліберальних ідей, зумовивши економічний спад, зростання інфляції та безробіття.

В українському науковому дискурсі ідеї неоконсерватизму досліджувалися в роботах В. Бодрова, С. Євсєєва, Д. Лакішика, В. Лісового, М. Пікульського, О. Проценка, Г. Ціха та ін.

Зауважимо, що низка цих досліджень має історичне, політологічне, філософське або економічне спрямування. В юридичній науці проблеми розуміння ролі та призначення держави в неоконсерватизмі поодиноко згадані в окремих підручниках з історії політичних та правових учень, тож майже не розглядалися з позицій загальнотеоретичної юриспруденції. Разом з тим розуміння держави з позицій неоконсерватизму залишається досі актуальним, особливо для української науки в зв'язку з малодослідженістю цього питання та зважаючи на сучасні зовнішньополітичні процеси, які включають в тому числі реалізацію ідей неоконсерватизму.

Мета статті. Дослідити та розкрити розуміння ролі та значення держави в неоконсерватизмі.

Основні результати дослідження. В основі неоконсерватизму лежать класичні буржуазні ліберальні цінності – свобода та матеріальне благополуччя індивіда з орієнтацією на збереження та зміцнення традиційних суспільних цінностей (сім'я, мораль, релігія, суспільні інститути). Для реалізації та захисту цих цінностей неоконсерватори використовують прагматичний підхід, а тому зосереджують увагу на конкретних державних завданнях та заходах у сфері економіки, права, культури.

Неоконсерватизм сьогодні виступає захисником приватної власності, вільного ринку, особистої свободи індивіда в суспільстві, але завжди підпорядковує їх вимогам стабільності і наступності. Права людини розглядаються при цьому з точки зору їх природного і соціального обґрунтування [4].

Неоконсерватори відводять важливу роль державі, однак по-різному бачать її роль у різних сферах життя суспільства та індивіда (економічній, приватно-особистісній тощо).

Так, німецький філософ та соціолог Арнольд Гелен, здійснюючи антропологічний аналіз людини другої половини XX століття, оцінював її як обтяжену необхідністю самостійно приймати рішення у всіх питаннях. Причиною такої ситуації після Другої світової війни в Європі стала повна емансипація індивіда від суспільства та руйнація традиційних для людини суспільних інститутів та авторитетів: держави, церкви, сім'ї. Тому, залишений на самоті, змушений вирішувати все самостійно, відчуваючи тривогу в умовах швидкого прогресу науки і техніки, індивід ніби сумує за певним порядком, що гарантував би йому стабільність та безпеку. Індивід потребує інституції, яка б здійснювала стримувальну та контролюючу функцію щодо природи людини та розвантажила б її від тягаря самостійного прийняття рішень у всіх життєвих ситуаціях. Такою інституцією є держава, на яку покладається завдання відновлення традиційних інститутів буржуазного суспільства (церква, сім'я), зменшення соціальних змін, які небезпечні для людини, та стабілізація та інтеграція суспільства [5]. Очевидно, що ці інститути беруть на себе вирішення питань включення індивіда до спільноти, соціальної комунікації, взаємодопомоги, формування почуття єдності індивідів у спільноті, таким чином, рятуючи людину від екзистенційної самотності та закинутості у цей світ.

Австрійський філософ Герд-Клаус Кальтербруннер в статті «Консерватор в «постліберальну епоху»» [6] 1973 р., обґрунтовуючи шість принципів нового консерватизму XX століття, особливе місце відводить ролі держави.

На думку Кальтенбруннера, неоконсервативний світогляд ґрунтується на таких засадах: наступність, стабільність, порядок, державний авторитет, свобода, песимізм. В цих елементах яскраво простежується провідна роль держави. Так, наступність означає вірність традиціям та цінностям, турботу про створення духовних та матеріальних умов, за яких традиції та наступність будуть сприйняті та реалізовані суспільством. Створення справжньої ціннісної орієнтації людини можливе за наявності стабільності. І що більше в суспільстві турбулентності та змін, то більшого значення набуває стабільність. Для забезпечення стабільності та наступності, зауважує Кальтенбруннер, необхідний порядок, який може бути забезпечений всією мережею суспільних інститутів. Філософ наголошує на необхідності протистояти процесу відокремлення людини від суспільства та інституційного порядку. З цими елементами тісно пов'язаний державний авторитет, адже лише держава може захистити порядок. Тому держава має бути не просто виконавчим органом окремих суспільних груп, як це уявляють неоліберали, держава має бути сильним провідником єдиної чіткої політичної волі. Принцип свободи в такій державі розуміється як можливість здійснення індивідуальної та громадської ініціативи в межах інституційного порядку. А принцип песимізму говорить про те, що неможливо досягти абсолютної справедливості, досконалості чи гармонії, так само і неможливо побудувати державу загального щастя для всіх, які б реформи не здійснювалися [5].

Британський філософ неоконсерватор Р. Скрутон наголошує, що в неоконсерватизмі не вимагається комунікації між державою та громадянським суспільством, оскільки вони нероздільні.

Держава, при цьому, розглядається як мета. На думку філософа, держава як засіб, наприклад, як адміністративна машина, комерційне підприємство чи соціальний працівник, не є тією державою, до якої громадяни могли б належати так, як до сім'ї, шлюбу, підрозділу чи спільноти. Як душа та тіло людини є однією сутністю, так державу та громадянське суспільство неможливо розділити ні в теоретичному, ні в практичному аспектах, адже «духовну форму» – життя суспільства неможливо відділити від «політичного тіла» – держави. Конституція в неоконсерватизмі, згідно зі Р. Скрутоном, є успадкований принцип життя держави, а держава – хранитель та вираз сутності суспільства. Гонитва політиків за владою розглядається як необхідна частина життя держави, а справжній державний діяч той, чиї особисті амбіції та успіх збігаються з вічними силами громадянського порядку [7, с. 39-41].

Як помітно, неоконсерватори, крім прагматичного підходу до розуміння держави, використовують також ідеалістичний та ціннісний підходи. Проблеми влади, свободи, демократії в неоконсерватизмі розглядаються з точки зору держави як джерела та захисника права та моралі, як інституції, що протистоїть хаосу та анархії. З огляду на таке значення та силу, яку приписують державі неоконсерватори, може виникнути ситуація, коли держава виступить інструментом придушення індивідуальної свободи члена суспільства. Тому неоконсерватори завжди також підкреслюють важливість недержавних суспільних інститутів [8, с. 230].

Особливі роль та значення, що заслуговують на окрему увагу, відводяться державі в ідеях американських неоконсерваторів. Так, наприклад, Ірвінг Крістол розрізняє завдання «великої» та «малої» держав, для них слідування «національним інтересам» буде мати різне значення. Для малої держави національні інтереси закінчуються в межах її кордонів і найчастіше основне завдання такої держави – дотримуватися оборонної зовнішньої політики. Великі держави, такі, як СРСР в минулому та США донині, мають не лише матеріальні, але й ідеологічні інтереси. США, як велика держава, завжди будуть себе відчувати зобов'язаними захищати демократичні країни від нападу недемократичних сил як внутрішніх, так і зовнішніх [9]. Тобто мова йде про ідеологічну роль захисника демократії та прав людини у світі для великої держави.

Яскравою рисою неоконсерватизму щодо розуміння ролі та завдань держави було неприйняття втручання держави в економічне життя та ринкові відносини в країні. В сфері економічних відносин методологічну основу неоконсерватизму склали теорії монетаризму та економіки пропозиції (supply side economics). Специфіка монетаризму полягає в тому, що проблеми ефективності ринкової економіки та її сталого не інфляційного розвитку розглядають через призму контролю обсягу та обігу грошей. Тому основним завданням держави в сфері економічної політики з точки зору неоконсерватизму – це контроль інфляції через жорстке обмеження пропозиції грошей та видавання кредитів, скорочення випуску грошей, а також згортання соціальних програм та зменшення державних виплат населенню.

У неоконсерватизм як політекономічній теорії було запропонувано зменшити державне втручання до економіки та низку механізмів державного регулювання з метою підвищення ефективності виробництва, економічного зростання та досягнення задовільного рівня інфляції [10].

Так, Маргарет Тетчер у промові у Фінчлі виголосила такі економічні завдання держави: зміцнення національної валюти, зниження прямого оподаткування (податок на дохід, податок на заощадження), зменшення непотрібних державних витрат, переведення прямого оподаткування на непряме оподаткування (ПДВ, однак, не мало поширюватися на їжу, паливо, житло, громадський транспорт та дитячий одяг). Проблему безробіття держава повинна вирішувати шляхом стимулювання малого та середнього бізнесу, а не за рахунок створення штучних робочих місць. В цілому М. Тетчер вважає, що держава повинна зосередити увагу на культурі, моралі, традиції, правопорядку та зменшити пряме втручання в економіку, оскільки, за її словами: «Держава, яка намагається робити все, завершує тим, що нічого не робить. Держава, яка намагається контролювати кожну деталь нашого життя, виявляється безсилою вберегти вулиці від убивць, а муніципальне майно – від вандалів» [11].

Зменшення безробіття до природного рівня, на думку неоконсерваторів, може бути за рахунок здійснення розумного скорочення соціальних витрат держави з метою зміщення переваг суб'єктів на користь зайнятості, розвитку системи професійного навчання і перекваліфікації, поліпшення інформації про вільні робочі місця і т. п. Саме ж встановлення природного рівня безробіття у принципі забезпечується ринковим механізмом, а короткотермінові коливання зайнятості є лише про-

явами його дії, моментами руху до рівноваги. Тому усунення таких коливань повинно бути вилучене зі списку цілей макроекономічної політики держави [10].

Важливо відмітити, що неоконсерватори, хоч і критикують ідеї неолібералізму, в цілому не прагнуть до скасування чи обмеження прав та свобод, які були визнані в 60-х рр. XX ст. Мова йде про свободу слова, расову та гендерну рівність, недопустимість дискримінації при прийомі на навчання, роботу чи у вирішенні житлових питань (расова сегрегація), свободу політичних виступів та зібрань [12, с. 44-75]. Однак, неоконсерватори дещо зміщують акценти у розумінні свободи з її абсолютного етико-філософського значення у бік її конкретного значення у суспільних відносинах, які ґрунтуються на відповідальності. Теза про зв'язок між свободою та включеністю індивіда до соціальних груп простежується, зокрема, у Мілтона Фрідмана. Він зазначає, що неоконсерватори, як і ліберали, виходять зі свободи індивіда (або сім'ї) як кінцевої мети. При цьому свобода набуває цінності тільки у стосунках між людьми, а не сама по собі. Тож М. Фрідман обґрунтовує її встилі класичної ліберальної політичної думки, для якої характерне завершення свободи однієї особи на межі свободи іншої особи. Недопустимими для нього є цензура та зазіхання з боку держави на свободу слова [13, с. 21, 45].

Висновки. Неоконсерватизм як комплекс теорій філософського, економічного, політичного, політико-правого напряму, ідеї якого були реалізовані в політиці консервативних партій США, Великобританії, Німеччини у 70-90-х роках XX століття, продовжує впливати на реалізацію національної та міжнародної політики окремих держав досі. Неоконсерватизм, на відміну від неолібералізму, пропонує інше розуміння ролі та призначення сучасної держави.

Ідеологічно обґрунтовуються та пропагуються традиційні цінності: сім'я, релігія, мораль, спільнота, а також держава. Важливе місце в неоконсерватизмі відводиться суспільним інститутам, висловлюється необхідність подолання відокремленості та ізоляції індивіда від спільноти (релігійної, суспільної, державної). Інтеграція індивіда до суспільних інституцій та повернення до світогляду індивіда державного авторитету розглядаються пріоритетами державного впливу.

В американському неоконсерватизмі обґрунтовується зовнішньополітична функція США – захист демократичних цінностей у міжнародних відносинах.

В економічній сфері неоконсерватори наполягають на зменшенні державного втручання у ринкові відносини, поверненні до ідеалів класичного економічного лібералізму, а також вжиття низки заходів у сфері податкової та грошової політики для зменшення інфляції, безробіття та стимулювання розвитку економіки.

Хоча в неоконсерватизмі визнається необхідність побудови сильної держави, вона не розглядається як авторитарна, не посягає, не звужує та не скасовує права та свободи людини та громадянина, визнані у демократичних країнах після Другої світової війни. Разом з тим свобода розуміється як сфера вільної поведінки індивіда, що існує у взаєминах з іншими членами суспільства та обмежена свободою іншого.

Список використаних джерел

1. *Панченко Ю. В.* Історія і практика неоконсерватизму Великої Британії та США часів урядів М.Тетчер і Р.Рейгана [Текст] : автореферат. ... канд. іст. наук, спец.: 07.00.02 – всесвітня історія / Ю. В. Панченко. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 13 с.
2. *Середюк В. В.* Роль та призначення держави в течіях неолібералізму / В. В. Середюк // Альманах права. – 2020. – Вип. 11. – С. 213-219.
3. *Радбрух Г.* Філософія права. К. : Тандем, 2006. – 316 с.
4. *Новая* философская энциклопедия : в 4 т. / В. С. Степин. – М. : Мысль, 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступу: https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHde7f4caa66a6b2a4acdcde
5. *Галкин А. А.,* Рахшмир П. Ю. Консерватизм в прошлом и настоящем, Л. : Наука, 1987. – 192 с.
6. *Ким Ф. С.* «ПРОСВЕЩЁННЫЙ КОНСЕРВАТИЗМ» Г.-К. КАЛЬТЕНБРУННЕРА И «GESELLSCHAFT FÜR GANZHEITSFORSCHUNG» // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов : Грамота, 2017. – № 7(81). – С. 75-78.
7. *Scruton R.* The Meaning of Conservatism. Palgrave Macmillan, 2001. – 206 p.
8. *Гаджиев К. С.* Политическая наука : учеб. пособие для студ. вузов / К. С. Гаджиев. – 2-е изд. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 488 с.
9. *Irving Kristol,* «The Neoconservative Persuasion», Weekly Standard, 2003 (August 25), Vol. 8, Issue 47.

10. *Ціх Г. В.* Формування економічної політики держави на основі положень неоконсервативних теорій / Г. В. Ціх, Н. Ю. Мариненко // Теоретичні та прикладні питання економіки : збірник наукових праць / МОНУ; КНУ імені Тараса Шевченка; Ін-т конкурентного суспільства. – Київ, 2011. – Вип. 26. – С. 148-160.
11. *Margaret* Thatcher Speech in Finchley Електронний ресурс. – Режим доступу: https://www.margaretthatcher.org/document/104002
12. *Современный* либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исайя Берлин, Уилл Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор / Пер. с англ. Л. Б. Макеевой. – М. : Прогресс-Традиция: Дом интеллектуальной книги, 1998. - 248 с.
13. *Фрідман М.* Капіталізм і свобода / Мілтон Фрідман, Роуз Фрідман; пер. з англ. Н. Рогачевська. – К. : Наш формат, 2017 – 216 с.

References

1. *Panchenko, Yu. V.* Istoriia i praktyka neokonservatyzmu Velykoi Brytanii ta SShA chasiv uriadiv M. Tetcher i R Reihana [Tekst] : avtoreferat. ... k. ist. nauk, spets.: 07.00.02 – vsesvitnia istoriia / Yu. V. Panchenko. – Sumy : Vyd-vo SumDU, 2008. – 13 s.
2. *Serediuk V. V.* Rol ta pryznachennia derzhavy v techiiakh neoliberalizmu / V. V. Serediuk // Almanakh prava. – 2020. – Vyp. 11. – S. 213-219.
3. *Radbrukh H.* Filosofiia prava. K. : Tandem, 2006. – 316 s.
4. *Novaya* filosofskaya enciklopediya: v 4 t. / V.S. Stepin. – M.: Mysl', 2-e izd., ispr. i dopol. – M.: Mysl', 2010. – Rezhim dostupu: https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHde7f4caa66a6b2a4acdcde
5. *Galkin A. A.,* Rahshmir P. Yu. Konservatizm v proshlom i nastoyashchem, L. : Nauka, 1987. – 192 s.
6. *Kim F. S.* «PROSVEShchYoNNYJ KONSERVATIZM» G.-K. KAL'TENBRUNNERA I «GESELLSCHAFT FÜR GANZHEITSFORSCHUNG» // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki Tambov : Gramota, 2017. – № 7(81). – C. 75-78.
7. *Scruton R.* The Meaning of Conservatism. Palgrave Macmillan, 2001. – 206 p.
8. *Gadzhiev K. S.* Politicheskaya nauka : ucheb. posobie dlya stud. vuzov / K. S. Gadzhiev. – 2-e izd. – M. : Mezhdunar. otnosheniya, 1996 – 488 c.
9. *Irving Kristol,* «The Neoconservative Persuasion», Weekly Standard, 2003 (August 25), Vol. 8, Issue 47.
10. *Tsikh H. V.* Formuvannia ekonomichnoi polityky derzhavy na osnovi polozhen neokonservatyvnykh teorii / H. V. Tsikh, N. Iu. Marynenko // Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky : zbirnyk naukovykh prats / MONU; KNU imeni Tarasa Shevchenka; In-t konkurentnoho suspilstva. – Kyiv, 2011. – Vyp. 26. – S. 148-160.
11. *Margaret* Thatcher Speech in Finchley Elektronnyi resurs. – Режим доступу: https://www.margaretthatcher.org/document/104002
12. *Sovremennyj* liberalizm: Dzhon Rolz, Ronal'd Dvorkin, Isajya Berlin, Uill Kimlika, Majkl Dzh. Sehndel, Dzheremi Uoldron, Charl'z Tejlor / Per. s angl. L. B. Makeevoj. – M. : Progress-Tradiciya: Dom intellektual'noj knigi, 1998. – 248 c.
13. *Fridman M.* Kapitalizm i svoboda / Milton Fridman, Rouz Fridman; per. z anhl. N. Rohachevska. – K. : Nash format, 2017 – 216 s.

Середюк В. В. Роль та значення держави в неоконсерватизмі

У статті розкриваються положення неоконсерватизму як комплексу теорій філософського, економічного, політичного, політико-правого напряму, ідеї якого були реалізовані в політиці консервативних партій США, Великобританії, Німеччини у 70-90-х роках XX століття, що стосуються сучасного розуміння ролі та значення держави. Результати дослідження ґрунтуються на аналізі робіт представників британського, німецького та американського неоконсерватизму. Описано положення щодо відносин індивід та спільнота (держава), неоконсервативні цінності, роль держави в зовнішніх відносинах, а також положення про невтручання держави в ринкові відносини.

Ключові слова: неоконсерватизм, держава, роль, індивід, суспільні інституції, традиційні цінності, втручання, економіка, право.

Serediuk V. V. The role and meaning of the state in neoconservatism

Neoconservatism as an ideological and political-economic system of knowledge contains a number of ideas about the role, tasks, purpose and meanings of the modern state, its relationship with social institutions (family, church, NGOs), as well as its role in economic relations. American neoconservatism, in contrast to British or German, is also characterized by attention to the foreign policy function of the state.

Reconsideration of the role, tasks and significance of the state in various spheres of society and in international relations in modern conditions determines the relevance of our study of this issue.

Neoconservatism, the ideas of which were implemented in the policies of the conservative parties of the United States, Great Britain, and Germany in the 1970-1990s, continues to influence the implementation of national and international

policies of various states to this day. Neoconservatism, unlike neoliberalism, offers a different understanding of the role and meaning of the modern state.

Traditional values are ideologically substantiated and promoted: family, religion, morals, community, and the state. An important place in neoconservatism is given to social institutions, the need to overcome isolation of the individual from the institution of community (religious, social, government). The integration of the individual into social institutions and the return of the importance of the state authority in the worldview of the individual are considered priorities of state influence.

American neoconservatism substantiates the US foreign policy function – to protect the democratic values in international relations.

In the economic sphere, neoconservatives insist on reducing government intervention in market relations, returning to the ideals of classical economic liberalism, and taking a number of fiscal and monetary policy measures to reduce inflation, unemployment, and stimulate economic development.

Although neoconservatism recognizes the need to build a strong state, it is not seen as authoritarian, encroaching on, restricting or abolishing human and civil rights and freedoms recognized in democracies after World War II. However, freedom is understood as a sphere of free behavior of the individual, which exists in relations with other members of society and is limited by the freedom of another person.

Keywords: neoconservatism, state, role, individual, social institutions, traditional values, intervention, economy, law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-39

УДК 340.11+341.492

Богдан Романович Страшинський,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-5246-8156

ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИНЦИП РОЗУМНОСТІ В МЕХАНІЗМІ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Постановка проблеми. Уявлення про принципи права в цілому відзначаються історичною тривалістю свого становлення та розвитку, і сьогодні правова доктрина представлена широким колом: а) світоглядних і наукових уявлень мислителів Античності; б) різноманітними теоретичними та практичними ідеями філософів середньовічного періоду; в) науковими роботами новочасної доби та доби Просвітництва; г) новаторськими концепціями і теоріями, висунутими філософами новітнього часу, сучасними правознавцями, політологами, філософами та науковцями (як представниками юридичної наук, так і інших галузей наукового дослідження). Історизм світоглядного і наукового дослідження принципів права як явищ суспільно-правової дійсності полягає в тому, що цей суспільно-правовий феномен є динамічним, він підпадає під вплив суспільно-державних процесів певної історичної епохи і, внаслідок цього, трансформується відповідно до актуальних суспільно-державних потреб і цінностей. Вказаним насамперед і відзначається важливість вивчення ґенези уявлень про принцип розумності в праві як історико-правової проблематики, що відображають в собі соціокультурний рівень розвитку суспільства, держави та правової системи, стан осмислення феноменологічних аспектів права та держави.

Підтверджує високий рівень актуальності дослідження проблем зародження світоглядних і наукових уявлень про принцип розумності як основи тлумачення права пізнавальний потенціал результатів такого дослідження. Встановивши особливості ґенези уявлень про принцип розумності в праві, з'ясувавши особливості їх розвитку на кожному історичному етапі, можна виокремити наявні недоліки в діяльності суб'єктів правотлумачення, віднайти проблеми не лише його доктринального визначення, але і практичного втілення в суспільно-правовому житті. Завдяки цьому, в подальшому буде можливо уникнути упередженості, заплутаності та інших недоліків в уявленнях про правові

принципи в цілому, та принцип розумності, зокрема, встановити сучасний стан дослідження відповідних засад, позбутися різноманітних проявів деформації правосвідомості суб'єктів права тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання зародження уявлень про принцип розумності в праві переважно залишились осторонь уваги більшості сучасних вчених-правознавців. Фактично, окремі ідеї вчених щодо зародження, становлення, ролі та значення принципу розумності в праві представлені в поглядах таких вчених, як С. С. Алексєєв, В. М. Баранов, А. М. Колодій, В. С. Нерсесянц, О. В. Петришин та інші. Водночас маємо зауважити на необхідності вивчення історико-правових аспектів зародження та становлення уявлень про принцип розумності в праві у розрізі правоінтерпретації, практики поширення права на життєдіяльність суспільства, а також аналізу потенційної можливості вдосконалення функціонування принципу розумності в питанні тлумачення права. Означене вище і обумовило вибір теми цієї наукової роботи.

Мета статті. Враховуючи те, що принцип розумності в праві займає центральне місце в механізмі тлумачення права, вважаємо за доцільне провести аналіз історії зародження світоглядних і наукових уявлень про принцип розумності в праві, а також визначити фактори, що обумовили його виокремлення як об'єкта наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу. Питання розумності, ефективності та раціональності права як соціального регулятора, його відповідності потребам соціуму та об'єктивним законам розвитку суспільства становили пізнавальний інтерес для суспільно-державних діячів та мислителів минулого ще в період Античності. З урахуванням виникнення права із появою перших державно-політичних інститутів мислителі та суспільно-державні діячі минулого вже намагаються надати раціоналістичні пояснення того, що таке є право, яким воно повинно бути, яким вимогам має відповідати, в чому полягає його функціональне призначення, звідки воно походить, яка його природа та принципи. Тому не дивно, що перші ідеї щодо наявності та доцільності запровадження правових принципів як вихідних засад права, прояву його природи і сутності вже формуються в період Античності та стають предметом дискусій багатьох античних мислителів, особливо юристів Стародавнього Риму.

Варто підкреслити, що вже на стадії формування і поширення міфологічних уявлень у Стародавній Греції були сформовані окремі ідеї та образи, які стали передумовою подальших міркувань про таку невід'ємну властивість права, як розумність. Так, опис образу богині Феміди, як божественної істоти, що має вершити правосуддя і справедливість, відображає уявлення людей про усвідомлене сприйняття закону, справедливість та роль правосуддя. Невід'ємними елементами її образу були полуда, одягнена на очі, терези та ріг достатку, з якого вона повинна була сипати на терези блага, при цьому залишаючись неупередженою. Всі ці атрибути наповнені символічним змістом, який відображає ключові риси справедливості загалом і закону (права), зокрема. Полуда дуже точно відображає безсторонній, неупереджений характер правосуддя, який свідчить про те, що основою права виступають не емоції чи особисті почуття, а «холодний розум», яким має бути наділені як сам закон, так і особа, яка реалізує функції здійснення правосуддя. Терези, у свою чергу, виступають яскравим символом співмірності злочину та покарання, дії і винагороди, що так само відображає розумні начала ідеї справедливості та правосуддя. У цьому контексті доцільно наголосити на тому, що в образі і діяльності Феміди також відображено логічні основи причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою суб'єкта і відповідною санкцією за цю поведінку. Тобто, ґрунтуючись на принципі розумності, правова норма має не просто карати винну особу чи заохочувати правомірну поведінку, але і реалізовувати своє призначення не лише справедливо, але і «розумно», на підставі об'єктивного вивчення обставин конкретної життєвої ситуації, поведінки суб'єкта, її наслідків тощо.

Говорячи про формування перших світоглядних уявлень про принцип розумності в праві, необхідно обов'язково звернутися до політико-правових поглядів Геракліта Ефеського, який на межі VI-V ст. до н. е. увійшов в історію як один із засновників натурфілософії і доктрини природного права. С. Емпірик, аналізуючи погляди Геракліта, цілком обґрунтовано приходить до висновку про те, що філософ виходив у своїх поглядах з того, що людина озброєна двома засобами для пізнання істини: чуттєвим сприйняттям та розумом. Враховуючи це, філософ відзначає, що із зазначених засобів пізнання чуттєве сприйняття є невірогідним, а розум він вважав основним, який дозволяє осмислити те, що отримано за допомогою органів чуттів. Так, чуттєве сприйняття він засуджує, відзначаючи, що погані свідки очі та вуха для людей, що мають варварські душі [1, с. 52]. Зазначене свідчить про те, що Геракліт у своїх поглядах характеризує можливість пізнання істини як поєднання чуттєвого сприйняття інформації та її раціонального осмислення, яке ґрунтується на розумі,

є основою суспільно-державного порядку та гармонійного життя для всіх. Поняття розуму як засадний критерій світового порядку займає центральне місце у вченні мислителя.

Важливе місце в системі світоглядних уявлень про принцип розумності в праві займає філософська спадщина Сократа. Аналізуючи державницько-правове вчення цього філософа, приходиш до висновку, що одне із центральних місць в його політико-правовій думці займає ідея про мудрість у праві, в тому числі і в законодавчих актах, які є його формальним втіленням. Фактично, можемо стверджувати, що мудрість в праві, яка досліджувалась Сократом, є аналогом досліджуваного нами правового принципу розумності, оскільки і античний, і більш сучасний варіант інтерпретації цього поняття виступає запорукою високого рівня дієвості та ефективності права як соціального регулятора за рахунок панування інтелекту. На думку Сократа (що відображена у працях його послідовників (учнів), оскільки власних філософських джерел філософ не залишив. – Прим. авт.), діяльність людини є основою того, що правове регулювання стане «розумним», збалансованим, а закони забезпечать раціональне, оптимальне вирішення існуючих конфліктів. Не можемо не зазначити, що Сократ одним із перших з античних мислителів порівняв право із досягненням блага, відповідно його виникнення і розвиток зумовлені благом як ціллю [2, с. 45–47]. Враховуючи світоглядні уявлення Сократа, можна прийти до висновку, що для античного мислителя найважливішою властивістю людини є здатність мислити, а розум є дорогоцінним природним даром. На різних етапах суспільного розвитку здатність людини до мислення завжди була основою для творення і тлумачення права, його подальшого тлумачення та застосування. Творення та тлумачення права насамперед засновується на засадах розумності, вкладаючи в його зміст ідеї добра, справедливості, засновуючись на об'єктивній необхідності, що визначена життям суспільства.

З метою збереження логічного «ланцюга» в дослідженні історії становлення й розвитку поглядів про розумність права буде доцільно після аналізу вчення Сократа перейти до правової думки Платона, який в багатьох питаннях продовжує розвивати і переосмислювати ідеї, започатковані своїм вчителем – Сократом. Перш за все, варто підкреслити, що у вченні Платона так само зосереджено увагу на значенні інтелекту та розумової діяльності для забезпечення ефективного і раціонального правового регулювання. Не можемо не зазначити, що розумність права ґрунтується на одній із центральних функцій цього соціального регулятора – забезпеченні загального блага всієї держави в цілому, а не окремої верстви населення чи групи осіб, яким вдалось захопити і утримувати в своїх руках державну владу [3, с. 63]. Вище ми вже зазначали про те, що розумність як керівна засада права надає можливість оптимально вирішувати конфлікти шляхом досягнення компромісу та захисту інтересів усього суспільства. Як бачимо, аналогічна ідея наявна у вченні Платона про право і державу. Особливістю державницько-правової думки періоду Античності є фактично нерозмежованість мислителями таких категорій, як право і закон, тому доречно звернути увагу на те, що уявлення Платона стосовно принципу розумності не лише стосуються основоположної ідеї права в цілому, але застосовується також категорія «розум», в тому числі для позначення характерної ознаки законодавчого акта.

Однією із фундаментальних праць Платона є його робота «Закони», в якій філософ, розмірковуючи про правопорядок і законність, наголошує на наступних якісних властивостях законів: узагальнене, абстрактне змістовне наповнення положень, справедливість як засаднича ідея норми відповідного закону тощо. На переконання Платона, за умови дотримання усіх (або переважної більшості) перелічених ним вимог, закони будуть здатні забезпечити комфортне, впорядковане суспільно-держане життя для вагомої частини населення. Проаналізувавши вищенаведені думки філософа, виникає відповідне питання: що необхідно зробити для цього? На це питання мислитель дає наступну відповідь: досягнення таких властивостей закону можливе за умови належного законотворення, що має свідомий, розумово виважений, обґрунтований характер, та подальшого його тлумачення [4, с. 162].

Не менш важливими для дослідження історико-правових аспектів розвитку уявлень про принцип розумності в праві є погляди та напрацювання мислителів і юристів Стародавнього Риму, які «успадкували» багато ідей від представників давньогрецької політико-правової думки, однак і обґрунтували ряд власних новаторських висновків щодо людиновимірності права, його раціональності, логічної зумовленості при його формалізації та застосуванні. На переконання римського юриста Гая, право формується в думках знавців права – юристів, яким дозволено було встановлювати право. Вираженням права були висновки та положення, що стали результатом їх розумової

діяльності. У разі якщо висновки та положення цих осіб будуть одностайними, вони отримують силу закону. Якщо їх висновки і положення не збігаються, тоді суддя робить власний правовий висновок і набуває права керуватись своїм баченням (переконанням), відповідно ухвалює рішення з огляду на те, хто, на його думку, був найбільш переконливим [5, с. 39–40]. Виходячи з таких міркувань Гая, слід відзначити, що саме розуміння права, його формалізація та подальше застосування пов'язувались виключно з розумовими здібностями людини. Людина мала за допомогою розуму пізнати його із законів природи, юристи мали його сформулювати крізь призму своїх здібностей до професійного мислення, а судді на підставі права зробити свій висновок, що також відбувається через їх розумову діяльність.

Окремо варто звернути увагу на ідеї Папініана, який визначає умови мудрості законів, що забезпечується послідовою та грамотною законодавчою діяльністю. Фактично мудрість закону за своєю сутністю відповідає сучасному розумінню поняття «розумність права», в його позитивістському розумінні. Саме завдяки цій мудрості, що закладена в законі, правовий вплив буде здійснений на суб'єктів ефективно, оскільки зміст законів буде сприйнятий переважною більшістю суспільства і це у свою чергу, стане позитивним фактором для забезпечення законності і правопорядку в різноманітних сферах суспільного життя [6].

Вітчизняними сучасними вченими також наголошується на значенні правових поглядів Марка Аврелія Антоніна, що стосуються і питань розумності права. Наголошуючи на важливій ролі досконалих законів як «посередників» між людьми і волею Всевишнього, Марк Аврелій Антонін виділив одне із центральних місць саме ідеї розуму як основи законотворчої діяльності. Розумні начала, покладені в основу закону, в подальшому відповідно і будуть сприйматися людьми за наслідками вже їхньої розумової діяльності щодо осмислення їх змісту та керування власною вольовою поведінкою. За допомогою розуму людина здатна визначити справедливість або несправедливість закону, що надалі сформує її ставлення до закону і відповідне виконання його положень [7, с. 14].

Досліджуючи державницько-правову думку Стародавнього Риму, слід окремо відзначити правові погляди Ульпіана, який неодноразово звертав увагу на проблему доцільності та досконалості законів як формальних інструментів правового впливу. У цьому аспекті, юрист наголошує на тому, що оптимальність закону залежить від ефективності, доцільності результату, який буде досягнутий внаслідок реалізації цього законодавчого акта. Беззаперечно, головна мета будь-якого закону – це надання кожному громадянину того, на що він заслуговує за результатами своєї поведінки. Отже, принцип розумності, втілений в тексті закону, має забезпечити відповідність змісту конкретних дій суб'єкта правовим наслідкам, а це у свою чергу забезпечить справедливість і баланс в регулюванні суспільних відносин [8, с. 48-49].

Висновки та пропозиції. Підсумовуючи проведений аналіз світоглядних уявлень про принцип розумності періоду Античності, приходимо до наступних висновків:

по-перше, мислителі періоду Античності осмислюють і розкривають ідеї розуму в праві (законі) за допомогою комплексу інших понять і категорій, які утворюють зв'язок із цією ідейною засадою, а саме: логос, що визначається як вічний світовий порядок; закон, законотворча діяльність, як прояв логосу, спроможність формалізувати логос; мудрість як результат освіченості та досвіду людини, загальносуспільні інтереси та збалансування інтересів різних суб'єктів суспільних відносин; загальний розум тощо;

по-друге, у поглядах мислителів зароджується та розвивається світоглядна ідея про те, що право є продуктом розумової людської діяльності, які мають бути освіченими, життєво мудрими, а отже, спроможними мислити, аналізувати об'єктивні потреби суспільства, розрізняти «добро» і «зло». Така ідея стала складовою софістики, що в подальшому вже в поглядах римських юристів розширюється і переосмислюються в частині заснованості правотворчості та правозастосування на розумових здібностях людини, які вкладають у зміст законів раціональні ідеї та спроможні за допомогою розуму їх зрозуміти і застосувати;

по-третє, незважаючи на те, що у правових вченнях періоду Античності принцип розумності в праві ще не став самостійним предметом світоглядного або наукового осмислення, так само не був виокремлений в якості окремої правової категорії, слід відзначити наявність дослідницького інтересу античних мислителів до питань розвитку і вдосконалення права, його природи, сутності та функціонального призначення, дії та ефективності, які осмислюються в тому числі і крізь призму ідей про людську мудрість (розум), раціональність в праві, особливості втілення права в свідомості та поведінці людини.

Список використаних джерел

1. *Секст Эмпирик* Сочинения в двух томах. Т. 2. / Вст. статья и пер. с древнегреч . А. Ф. Лосева. М. : Мысль, 1976. 421 с.
2. *Гросс Р.* Путь Сократа. М. : Попурри, 2004. 232 с.
3. *История* политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд. перераб. и доп. М. : Норма, 2004. 944 с.
4. *Платон* Законы / общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; пер. с древнегреч. А. Н. Егунова и др. М. : Мысль, 1999. 273 с.
5. *Гай* Институции / Пер. с лат. Ф. Дадинского ; под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. М. : Юрист, 1997. 376 с.
6. *Покровский И. А.* История Римского права. СПб : Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. 560 с. URL : http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1524230000 (дата звернення: 16.01.2021 р.).
7. *Дідич Т. О.* Правоутворення в Україні: теоретико-правові і практичні аспекти : монографія. Київ : Видавництво Ліра–К, 2017. 492 с.
8. *Бартошек М.* Римское право: понятия, термины, определения / пер. с чеш. Ю. В. Преснякова; спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский; сверка лат. текста Н.А. Федорова. М. : Юридическая литература, 1989. 448 с.

References

1. *Sekst Ehmpirik* (1976) Sochineniya v dvukh tomakh (Works in two volumes). T. 2. / Vst. stat'ya i per. s drevnegrech. A. F. Loseva. M. : Mysl'. 421 p.
2. *Gross R.* (2004) Put' Sokrata (Way of Socrates). M. : Popurri, 2004. 232 p.
3. *Istoriya* politicheskikh i pravovykh uchenii : ucheb. dlya vuzov (History of political and legal doctrines: textbook. for universities) / pod obshch. red. V. S. Nersesyantsa. 4-e izd. pererab. i dop. M. : Norma, 2004. 944 p.
4. *Platon* (1999) Zakony (Laws) / obshch. red. A. F. Loseva i dr. ; per. s drevnegrech. A. N. Egunova i dr. M. : Mysl'. 273 p.
5. *Gai* (1997) Institutsii (Institutions) / Per. s lat. F. Dadinskogo ; pod red. V. A. Savel'eva, L. L. Kofanova. M. : Yurist,. 376 p.
6. *Pokrovskii I. A.* (1999) Istoriya Rimskogo prava (History of Roman law). SPb : Izdatel'sko-torgovyi dom «Letnii saD». 560 p. URL : http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1524230000 (data zvernennya: 16.01.2021 r.).
7. *Didich T. O.* (2017) Pravoutvorennya v Ukraïni: teoretiko-pravovi i praktichni aspekti (Legal practice in Ukraine: theoretical and legal and practical aspects) : monografiya. Kiïv : Vidavnitstvo LirA–K. 492 p.
8. *Bartoshek M.* (1989) Rimskoe pravo: ponyatiya, terminy, opredeleniya (Roman law: concepts, terms, definitions) / per. s chesh. YU.V. Presnyakova; spets. nauch. red., avt. predisl. i kommentariya Z. M. Chernilovskii; sverka lat. teksta N. A. Fedorova. M. : Yuridicheskaya literatura. 448 p.

Страшинський Б. Р. Історія зародження уявлень про принцип розумності в механізмі тлумачення права

Проблематика історії зародження уявлень про принцип розумності в праві займає центральне місце в межах вивчення історико-правових аспектів принципів права в цілому. В роботі автором доведено, що уявлення про принципи права в цілому відзначаються історичною тривалістю свого становлення та розвитку, і сьогодні правова доктрина представлена широким колом: а) світоглядних і наукових уявлень мислителів Античності; б) різноманітними теоретичними та практичними ідеями філософів середньовічного періоду; в) науковими роботами Новочасної доби та доби Просвітництва; г) новаторськими концепціями і теоріями, висунутими філософами новітнього часу, сучасними правознавцями, політологами, філософами та науковцями (як представниками юридичної наук, так і інших галузей наукового дослідження). Крім того, в роботі проведено аналіз історії зародження світоглядних і наукових уявлень про принцип розумності в праві, а також визначено фактори, що обумовили його виокремлення як об'єкта наукового пізнання.

Обґрунтовано, що мислителі періоду Античності осмислюють і розкривають ідеї розуму в праві (законі) за допомогою комплексу інших понять і категорій, які утворюють зв'язок із цією ідейною засадою. Підсумовано положення, що у поглядах мислителів зароджується та розвивається світоглядна ідея про те, що право є продуктом розумової людської діяльності, які мають бути освіченими, життєво мудрими, а отже, спроможними мислити, аналізувати об'єктивні потреби суспільства, розрізняти «добро» і «зло». Така ідея стала складовою софістики, що в подальшому вже в поглядах римських юристів розширюється і переосмислюються в частині заснованості правотворчості та правотлумачення на розумових здібностях людини, які вкладають у зміст законів раціональні ідеї та спроможні за допомогою розуму їх зрозуміти і застосувати.

Ключові слова: принципи права, функції принципів права, принцип розумності в праві, роль принципу розумності в праві, система принципів права.

Strashinsky B. R. The history of the emergence of ideas about the principle of reasonableness in the mechanism of interpretation of law

The issue of the history of the origin of ideas about the principle of reasonableness in law occupies a central place within the study of historical and legal aspects of the principles of law in general. The author proves that the ideas about the principles of law in general are marked by the historical duration of their formation and development, and today the legal doctrine is represented by a wide range: a) worldview and scientific ideas of thinkers of antiquity; b) various theoretical and practical ideas of philosophers of the medieval period; c) scientific works of the Modern Age and the Enlightenment; d) innovative concepts and theories put forward by modern philosophers, modern jurists, political scientists, philosophers and scientists (both representatives of legal sciences and other branches of scientific research). In addition, the paper analyzes the history of the origin of worldviews and scientific ideas about the principle of reasonableness in law, as well as identifies the factors that led to its separation as an object of scientific knowledge.

It is substantiated that thinkers of the Antiquity period comprehend and reveal the ideas of reason in law (law) through a set of other concepts and categories that form a connection with this ideological principle, namely: the logos, which is defined as the eternal world order; law, legislative activity as a manifestation of the logos, the ability to formalize the logos; wisdom as a result of education and human experience, public interests and balancing the interests of various subjects of social relations; common sense, etc. Summarizes the position that in the views of thinkers arises and develops the worldview that law is a product of mental human activity, which should be educated, vitally wise, and therefore able to think, analyze the objective needs of society, distinguish between «good» and «evil». This idea became a component of sophistry, which later in the views of Roman jurists expanded and rethought in terms of lawmaking and law enforcement on the mental abilities of man, who invest in the content of laws rational ideas and able to understand and apply them with the mind. It is stated that despite the fact that in the legal teachings of antiquity the principle of reasonableness in law has not yet become an independent subject of worldview or scientific understanding, nor has it been singled out as a separate legal category, it should be noted the research interest of ancient thinkers in development and improvement law, its nature, essence and functional purpose, actions and effectiveness, which are understood, including through the prism of ideas about human wisdom (mind), rationality in law, features of the implementation of law in human consciousness and behavior.

Keywords: law principles, functions law principles, principle of reasonableness in law, role of principle of reasonableness in law, system law principles.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-40

УДК 340.1

Сергій Олександрович Сунєгін,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-4304-708X

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЯК ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Постановка проблеми. В умовах перманентного ускладнення багатоманітних суспільних відносин особливої значущості набувають різноманітні питання, пов'язані із забезпеченням їх якісної нормативно-правової регламентації, яка виступає необхідною передумовою для забезпечення стабільно функціонуючого правопорядку в державі. Правові норми, які безпосередньо визначають особливості правового статусу учасників відповідних суспільних відносин, зміст юридично значущих понять, принципи, цілі і завдання правового регулювання певної сфери суспільного життя, відтворюють у своєму змісті також визначену сукупність концепцій або стереотипів мислення, які виконують роль загальної основи здійснення тих чи інших соціальних перетворень та їх правового забезпечення.

У вказаному контексті мова йде про те, що правовий розвиток будь-якого суспільства завжди засновується на певному способі розуміння соціальних, природних та інших важливих явищ багатоманітної дійсності, який включає в себе систему поглядів, понять, теорій, доктрин тощо, які виконують роль конструктивного принципу у будь-якій суспільній діяльності, що визначає стратегію дій, спрямованих на вирішення значущих для соціуму та громадян завдань. У повній мірі це стосується і наукової діяльності, у тому числі юридичної науки, яка функціонує в межах визначеної наукової парадигми та тих засад, які вона конституює, виражених, зокрема, у фундаментальних законах, понятійно-категоріальному апараті, критеріях пояснення наукових фактів, ціннісних перевагах суспільного розвитку тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика парадигмальних засад розвитку юридичної науки вже стала предметом доктринального осмислення багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, причому насамперед з боку представників загальнотеоретичної юриспруденції. Зокрема, відповідні питання досліджувалися такими вченими: В. Бачинін, Ж.-Л. Бержель, Г. Дж. Берман, С. Бобровник, В. Лапаєва, Г. Мальцев, Б. Мелькевік, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, Ю. Шемшученко тощо. Не применшуючи величезної ролі та значення наукового доробку цих та багатьох інших вчених, спробуємо системно осмислити історичні витоки та сучасний контекст антропоцентризму як базисної парадигми розвитку юридичної науки з метою визначення перспектив подальшої трансформації соціогуманітарного наукового дискурсу.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення історичних витоків та сучасного контексту антропоцентризму як вихідної парадигми розвитку юридичної науки та його впливу на трансформацію соціогуманітарного дискурсу в умовах сьогодення.

Основні результати дослідження. Дослідження парадигмальних засад розвитку будь-якої науки об'єктивно взаємопов'язано з багатоманітними суспільними процесами, в межах яких формуються, еволюціонують, змінюються та зникають загальні ціннісно-ідеологічні еталони, які виконують роль абсолютних орієнтирів тих чи інших соціальних перетворень. Зазначені еталони включають в себе насамперед прийняті у певному суспільстві уявлення про належне і справедливе, свободу та соціальну відповідальність, чесність, гідність та нікчемність, стриманість та нетерпимість тощо. Ці та інші подібні уявлення обумовлюють розвиток як повсякденної, так і будь-якої професійної свідомості, у тому числі наукової, яка проявляє себе в межах відповідної галузі наукового знання, зокрема, юриспруденції. Обслуговуючи інтереси суспільства і громадян, соціальні потреби та запити, юридична наука виконує низку важливих функцій, основу яких складають загальні правила, вимоги, ідеї, цінності та норми, які мають аксіоматичне значення, а отже, пронизують своїм змістом практично будь-які доктринальні розвідки, забезпечуючи ідеологічний, виховний, освітній та інший вплив на суб'єктів.

З цього випливає, що юридична наука функціонує та розвивається у контексті внутрішнього взаємозв'язку між відповідними політико-правовими явищами та комплексом світоглядних установок, які конституюють систему координат основоположних соціальних, у тому числі духовних цінностей, що сприймаються як певні аксіоматичні положення, які повинні покладатися у будь-які науково-правові дослідження. При цьому вказані ціннісно-світоглядні установки мають найзагальніший характер, а тому закладаються в основу обґрунтування будь-якої соціонормативної системи, а відтак і людської поведінки та діяльності; саме вони, на нашу думку, утворюють парадигмальні засади розвитку юридичної науки, завдяки яким відбувається доктринальне осмислення відповідної юридичної проблематики, зокрема, типів або концепцій праворозуміння, механізму правового регулювання суспільних відносин, правового статусу суб'єктів права тощо.

Отже, парадигмальні засади функціонування юридичної науки потрібно шукати не стільки у, власне, правовій матерії, скільки у певній стратегії соціокультурного розвитку як окремого суспільства і держави, так і людства в цілому, сучасний етап трансформації якого відбувається під впливом інтенсивних глобалізаційних процесів у різноманітних сферах та галузях життя, в межах яких зазнають уніфікації насамперед змістовні параметри найголовніших ціннісно-ідеологічних конструктів, що обумовлюють напрями розвитку відповідних соціальних перетворень. У контексті еволюції правової системи такі загальні парадигми знаходять свій особливий прояв або вираження, зумовлене специфікою права та пов'язаних з ним феноменів багатоманітної соціальної дійсності.

Зокрема, типи або концепції праворозуміння, їх змістовна характеристика та пануючі серед більшості науковців оцінки їх ролі та значення у формуванні правопорядку в суспільстві завжди засновуються на більш загальних парадигмах, положення яких мають аксіоматичний характер та визначають перспективну стратегію їх подальшого осмислення. Саме тому визначення у якості парадигми пізнання права відповідного типу праворозуміння, яке обґрунтовується деякими вченими [1, с. 28; 2, с. 12], слід визнати не зовсім вдалим, оскільки теоретико-методологічний підхід до формування образу права та до розуміння його сутності не замикається на самому собі, а засновується на більш загальних філософсько-світоглядних, ціннісно-ідеологічних орієнтирах, які, власне, і визначають ракурс осмислення правової проблематики в межах визначеної методології.

З огляду на це, на нашу думку, парадигмальність типів праворозуміння та їх визначальний характер по відношенню до вибору методологічних підходів пізнання політико-правових явищ має внутрішній характер, тобто такий, що обмежується сферою юридичної науки як особливої галузі людської діяльності, спрямованої на розробку та систематизацію об'єктивних, істинних знань про державу і право. Самі ж типи праворозуміння, їх конкретний зміст в межах визначеної соціокультурної реальності, у свою чергу, обумовлюється парадигмою вищого рівня, яка являє собою певний світоглядний ідеал, що конституює стратегію і тактику розвитку людської поведінки та діяльності. Такою загальною парадигмою розвитку людства в умовах сьогодення продовжує залишатися антропоцентризм, центральна ідея якого протягом багатьох століть була суттєво розвинена завдяки досягненням науково-технічного прогресу та надбанням світової культури.

Отже, спробуємо більш детально розглянути зміст антропоцентризму як найбільш загальної, вихідної парадигми соціокультурного розвитку людства взагалі та особливості його історичної еволюції на європейському континенті, звідки він поширив свій вплив практично на весь світ.

Як відомо, антропоцентризм являє собою філософсько-світоглядний ідеал та одночасно напрям загального соціального розвитку, відповідно до якого людина є центром Всесвіту, «мірою всіх речей» та апріорною метою розвитку всіх суспільних явищ і процесів. Зародження ідей антропоцентризму відбулося ще у стародавні часи, в епоху Античності. Своєрідним чином вони були розвинені та переосмислені у період Середньовіччя, в межах якого ствердився так званий «християнсько-теологічний антропоцентризм, зумовлений біблійним поглядом на людину як на затьмарений гріхом образ Бога або Творця» [3, с. 89], який повинен прагнути не до свободи самоствердження, а до вищої форми свободи – свободи від гріха, що прокладає шлях до вічних небесних цінностей [4, с. 271].

Водночас, починаючи з XIV століття, з початком епохи Ренесансу (Відродження) антропоцентризм остаточно почав оформлюватися у фундаментальну систему ідей та принципів філософсько-світоглядного значення, що заклали докорінні зміни у європейській суспільній свідомості, пов'язані з формуванням автономної світоглядної системи координат, яка є повністю самодостатньою, вільною та не залежить від будь-яких надприродних впливів. У вказаному контексті слід відзначити, що саме гуманістичні ідеї епохи Ренесансу заклали фундамент подальшого історичного соціокультурного розвитку європейського континенту, а згодом – практично всього світу, який триває донині.

Основною відмітною рисою даного історичного періоду є поступовий відхід від теоцентричного характеру культури, її поступова секуляризація, розвиток науки та мистецтва на гуманістичних засадах, викладених у філософських працях мислителів даної епохи. Людська поведінка та діяльність в цей період все більше раціоналізується, а традиціоналізм, у тому числі морально-релігійний, поступово втрачає свої соціальні позиції; якість основної засади соціального розвитку набуває ідея вільної людини-творця, яка починає визнаватися найвищою соціальною цінністю, особистістю, яка є повноправним творцем власної долі.

У науковій літературі справедливо відзначається, що протягом періоду епохи Ренесансу (XIV–XVI ст. ст.) «завершився перехід від феодального середньовіччя до сучасного типу західної цивілізації, відбувалася зміна типів культури, систем цінностей та форм світогляду. Це була перехідна і тому надзвичайно суперечлива епоха, коли було реалізовано низку радикальних соціокультурних метаморфоз в європейській нормативно-ціннісній свідомості… Основні соціокультурні метаморфози, які супроводжували Ренесанс, полягали у наступному:

1) змінилася модель світобудови, середньовічна картина скінченого всесвіту змінюється умоглядною моделлю нескінченного космосу, виникає ідея саморуху матерії, в результаті якої зникає необхідність Бога як першоджерела світобудови;

2) відбулася зміна моделей культури, людина поставила себе у центр світоустрою, теоцентризм почав поступатися першістю антропоцентризму;

3) почалося формування нового соціокультурного типу особистості з чітко вираженими трансгресивними схильностями, яка прагне до незвіданого та забороненого, самореалізації та самоствердження;

4) розширився простір соціальної свободи» [5, с. 715-716].

Ідеї антропоцентризму, що закладалися у період Ренесансу, були висвітлені у працях тогочасних філософів-гуманістів, які переосмислили проблему людської особистості та її взаємовідносин з оточуючим світом, у тому числі з іншими суб'єктами. Серед представників тогочасної філософської думки слід насамперед назвати Данте Аліг'єрі (1265–1321), Джаноццо Манетті (1396–1459), Лоренцо Валла (1400–1457), Марсіліо Фічіно (1433–1499), Ніколо Макіавеллі (1469–1527), Еразм Роттердамський (1469–1536), Вернардіно Телезіо (1509–1583), Мішель Монтень (1533–1592), Гуго Гроцій (1583–1645) та інших мислителів-гуманістів.

Узагальнюючи ідеї та думки, закладені у філософських працях вказаних мислителів епохи Ренесансу [6, с. 86-109], можна зробити деякі важливі висновки, які свідчать про започаткування нового підходу у сприйнятті та розумінні особливостей соціонормативного буття людини, що справили вирішальний вплив на розвиток правових систем у всі наступні історичні епохи. Зміст вказаного підходу, на нашу думку, можна висвітлити за допомогою наступних тез, а саме:

1) по-перше, раціоналізація та секуляризація суспільного життя, що супроводжували епоху Відродження, обумовили поступову переорієнтацію цілей соціонормативного упорядкування суспільного життя. Якщо у попередні історичні періоди пануючі у суспільстві норми незалежно від їх конкретного різновиду спрямовувалися насамперед на досягнення єдності соціального буття шляхом забезпечення формування високого рівня моральної свідомості особистості та збереження традиціоналізму у суспільних відносинах, її безпосередньої відповідальності за утвердження у суспільному житті справедливості та загального блага, високого рівня інтелектуальної та духовної самодисципліни, то з розвитком Ренесансу серед цілей нормативного впливу на суспільство почали домінувати ідеї стосовно необхідності забезпечення принципу індивідуальної свободи людини, нестримного розвитку її інтелектуальних та творчих здібностей, можливостей її самовираження та самоствердження тощо;

2) по-друге, Ренесанс започаткував процес поступової зміни світоглядних констант системи соціонормативної регуляції суспільних відносин, яким надається абсолютне, аксіоматичне значення та на які завжди свідомо або підсвідомо спирається раціональна діяльність людини. Зокрема, якщо в античному та середньовічному суспільствах, які мали переважно традиційний характер, роль таких констант виконували відповідні міфічні та релігійні уявлення, образи і правила, то з розвитком філософії Ренесансу їхнє місце поступово почали займати раціональні (логічні) та емпіричні конструкти осмислення та пізнання оточуючої дійсності у всій багатоманітності її прояву, виникнення яких обумовлювалося формуванням нового типу особистості в цей історичний період – вільної амбіційної людини, індивіда, здатного самостійно осягнути Бога та опанувати закони природного, соціального та культурного буття. Власне, цей факт надав новий імпульс у розвитку природно-правових (договірних) концепцій походження держави і права, у зв'язку із чим система соціонормативної регуляції суспільних відносин почала поступово розглядатися та обґрунтовуватися у філософсько-правовій доктрині як така, що має переважно консенсусний та відносний характер. Як зазначається у науковій літературі, «в межах світорозуміння Відродження була оновлена стародавня концепція суспільного договору, за допомогою якої в подальшому пояснювалися як причини виникнення держави, так і легітимність державної влади. При цьому наголос робився на значенні вільного волевиявлення всіх індивідів, які формували державу та зазвичай розглядалися як такі, що є добрими від природи» [7, с. 169];

3) по-третє, саме у період Ренесансу був закладений «фундамент» поступової автономізації соціальних регуляторів, внаслідок якої між ними почали послаблюватися сутнісні взаємозв'язки. Така автономізація стала цілком закономірним наслідком зміни традиційної у Середньовіччі картини системи світобудови, вищу ланку якої займав Бог, а нижню – людина як суб'єкт пізнання оточуючої реальності, представленої величезною кількістю різних об'єктів. Зазначена система світобудови передбачала реальне існування Бога, а також те, що суб'єкт пізнає об'єкт та користується ним у тих межах і напрямах, які задані Богом. Секуляризація суспільного життя, започаткована Ренесансом, сприяла зменшенню впливу релігійних норм та заповідей на поведінку та діяльність людини, внаслідок чого вже у період епохи Просвітництва з'явилася метафора німецького філосо-

фа Ф. Ніцше «Смерть Бога», яка засвідчила глибоку моральну кризу суспільного розвитку, в якому була втрачена віра у абсолютні моральні закони.

Така автономізація соціальних регуляторів поступово призводила до втрати розуміння їх цілісного та взаємопов'язаного характеру у європейському суспільстві, внаслідок чого, наприклад, такі злочинні діяння, як вбивство та крадіжка, осмислювалися в подальшому вже не стільки як порушення божественних, моральних заповідей або настанов, скільки як порушення права іншої особи, відповідно, на життя та власність. Так само і інші обов'язки, зокрема, покора громадян вимогам державної влади, обґрунтовувалися вже не відповідними морально-релігійними приписами, а суто раціональною необхідністю забезпечення загального правопорядку та стабільного розвитку всієї системи суспільних відносин і, насамперед, матеріально-виробничих (економічних), яким відводилася роль основи всіх процесів, що відбувалися в суспільстві.

В подальшому зазначені ідеї були суттєво розвинені у добу Реформації та Просвітництва, які стали закономірним наслідком утвердження принципу індивідуалізму у соціальному житті. За словами французького дослідника К. Лаваля, саме в епоху Просвітництва остаточно стверджується «розрахункова або бухгалтерська» автономія індивіда [8, с. 202]. При цьому слід звернути увагу на два важливих, на нашу думку, моменти, а саме:

1) Реформація, як релігійний та суспільно-політичний європейський рух XVI – початку XVII століть, заклала фундамент релігійного індивідуалізму, в межах якого відкидалися церковні догмати, авторитет церкви та святих отців і, як наслідок, обґрунтовувалося невід'ємне право кожної людини на «особисту» віру в Бога (Христа), позбавлену об'єктивних або зовнішніх по відношенню до суб'єкта критеріїв тлумачення та розуміння як самої Біблії, так і будь-якого християнського правила віри та життя;

2) Просвітництво, як ключова епоха розвитку європейської культури XVII–XVIII століть, сприяло остаточному утвердженню в суспільному житті раціоналізму, інтелектуального вільнодумства та абсолютизації наукового підходу у пізнанні оточуючої дійсності, в межах якого на філософсько-наукових засадах була обґрунтована думка про найвищу соціальну цінність прав і свобод людини, яка і дотепер вважається аксіоматичною передумовою забезпечення суспільного добробуту та громадянської злагоди.

У вказаному контексті у науковій літературі вірно відзначається, що «питання свободи думки, совісті та релігії у філософсько-правовій думці Просвітництва займали одне з важливих місць. У центр уваги було поставлено людську особистість, а саме такі її елементи, як совість, воля, свобода, у тому числі свобода совісті. Ці ідеї були пов'язані з вільною особистістю, яка не визнає зовнішньої детермінації, що включає вплив традиції, нав'язаний авторитет та пануючу думку. Цей період характеризується не лише посиленням боротьби за утвердження гуманістичних ідей, розробкою проблем людської гідності в працях європейських просвітителів, але й нормативним закріпленням концепції прав людини внаслідок буржуазних революцій. Головним питанням цієї епохи було вже не досягнення релігійних свобод, а їх правове закріплення та розширення. Ця епоха є ключовою щодо Модерну та Постмодерну, оскільки обидва періоди оперують тими ж ідеями, поняттями, проблемами, що й Просвітництво» [9, с. 337; 10, с. 118].

Погоджуючись з тим, що Просвітництво дало новий імпульс у розвитку наукового знання в цілому, завдяки чому нові наукові досягнення все більше використовувалися в інтересах суспільного розвитку, все ж потрібно констатувати, що остаточне утвердження у цей період пріоритету суб'єктивізму в осмисленні та пізнанні всієї багатоманітності природної та соціальної реальності сприяло подальшій поляризації ідей, думок та концепцій забезпечення прогресивного соціального розвитку, які все більше відмежовувалися від традиціоналізму як особливого світогляду та соціально-філософського напряму, що ставить в основу людського пізнання досвід та мудрість соціальної традиції в улаштуванні будь-яких суспільних справ та перетворень. Розмаїтість філософсько-наукових концепцій забезпечення прогресивного суспільного розвитку, віра у самодостатність свідомості та розуму людини у пізнанні закономірностей природного та соціального буття, неминуче призвели до остаточного утвердження релятивізму як базисної методологічної засади, що абсолютизує відносність та умовність людського пізнання.

Крім цього, слід також звернути увагу і на той факт, що в межах епохи Просвітництва було остаточно обґрунтовано новий тип людської особистості – «людини економічної» («homo economicus»), яка у своїй поведінці та діяльності повинна керуватися передусім власними бажаннями, уподобан-

нями, потребами, тобто бути так званим «розумним егоїстом», який, задовольняючи особисті матеріально-чуттєві інтереси, тим самим сприятиме утвердженню загальносоціального блага.

У спеціальній науковій літературі справедливо відзначається, що «основою концепції людини економічної як ідеальної моделі особистості виступає ідеологія Просвітництва, в якій найяскравіше виражена впевненість у вирішальній ролі розуму та науки у пізнанні «природного порядку», що відповідає справжній природі суспільства з його орієнтацією на необмежене зростання матеріального благополуччя. Трансформація традиційних цінностей західноєвропейської культури послідовно відображається у найбільш значущих соціальних сферах: інструментальній – економіці, інституційній – праві та символічній – мистецтві, у сукупності визначаючи специфіку ідеологічного простору. І саме зазначені складові – економіка, право, мистецтво – вже в епоху Просвітництва почали справляти вирішальний вплив на особливості поведінки та діяльності людини економічної як ідеальної моделі особистості в ідеологічному просторі західноєвропейського суспільства… Специфіка трансформації моделі «людини економічної» в епоху Відродження та Просвітництва визначається змінами в ідеологічному просторі правової системи. Секулярний світ людини економічної вимагав юридичного обґрунтування соціальних змін, що відбувалися, де онтологічний, аксіологічний, гносеологічний та сутнісний аспекти правової нормативності, етапи її становлення та розвитку являють собою ґенезу права як прогресуючої еволюції змісту, обсягу, масштабу і міри свободи, рівності та справедливості. Відповідно, регулювання правової системи Західної Європи в епоху Відродження та Просвітництва нерідко розглядається в якості установлення правових приписів та їх забезпечення державою… Епоха Відродження поступово змінює духовний культурно-історичний вектор середньовічного суспільства у бік раціонально-архаїчної культури антропоцентризму, результатом чого була нездатність європейського суспільства подолати історичну інерцію потенціалу ліберальної просвітницької культури. В епоху Відродження в ідеологічному просторі Європи змістився акцент з теоцентризму на антропоцентризм і, в подальшому, крізь епоху Просвітництва – від теїзму, як абсолютної маніфестації віри в Бога, до деїзму, як цілком умовній повазі до Божественного начала, і, як загальний наслідок духовного перетворення – до відвертого атеїзму. Буржуазне суспільство, яке виникло в епоху Просвітництва, з надмірним домінуванням економіки у всіх соціальних сферах змістило трансцендентне на периферію суспільної свідомості. З тих часів економічна ідеологія прагне охопити та підкорити всі сфери людської активності так, щоб перетворити їх на частину власної ідеології… Секуляризм разом із ідеологією Просвітництва поступово зруйнував релігійні та пов'язані з ним моральні, правові, політичні, економічні структури, звільнивши значні матеріальні експансії у вигляді процвітаючих та привілейованих капіталістичних сил, які стали основним чинником у створенні сучасного глобального капіталізму… Стан моралі у добу Просвітництва характеризується нестійкою рівновагою, що позбавлена визначеного змісту та у зв'язку із цим легко трансформується в естетичну якість. Ця мораль легко перетворюється на гру, у двозначність, у казуїстику, швидко перемикається зі світу об'єктів у внутрішній, суб'єктивний світ людини» [11, с. 10, 17, 20, 27, 32].

Г. Мальцев також акцентує увагу на тому, що саме доба Просвітництва призвела до появи раціональної людини капіталістичного суспільства, «homo economicus», охопленої прагненням до особистої вигоди, користі, прибутків, грошей та багатства, здатної не надавати жодного значення будь-яким соціальним перешкодам та моральним цінностям. У будь-якому випадку класичний раціоналізм поставив під сумнів глибинні мотивації моральних та правових вчинків людини, а сферу моральної регуляції поставив під керування прагматичного розрахунку, вигоди та користі, гонитви за життєвим успіхом. У такий спосіб людський дух був загнаний у вузький простір економічного індивідуалізму, в якому він відчув себе по-справжньому відчуженим, самотнім, ізольованим від великого, світлого і радісного, природного світу [12, с. 83-84].

Відтак, говорячи про прогресивний характер доби Ренесансу та Просвітництва, відзначаючи такі характерні для цих історичних періодів ознаки суспільного прогресу, як розвиток виробництва, промисловості, мистецтва науки і техніки, не потрібно забувати, що тогочасна буржуазія ставила перед собою завдання не стільки розвивати мистецтво, науку, техніку тощо, скільки отримувати грошові прибутки. Мистецтво ж, товарне виробництво, наука і техніка розвивалися здебільшого тому, що сприяли збільшенню капіталів буржуазії. З цього випливає факт відсутності прямої залежності між розвитком ринкової, капіталістичної економіки та прогресом мистецтва, науки, промисловості тощо. Якщо розвиток капіталізму супроводжується прогресом науки, техніки

та мистецтва, то це не тому, що капіталісти є такими унікальними, ідейними та прогресивними, а тому, що у тій чи іншій сфері суспільного життя капіталісти розміщують відповідні «замовлення» для свого подальшого збагачення або щоб задовольнити своє самолюбство.

Жодним чином не заперечуючи той факт, що періоди Ренесансу та Просвітництва надали величезний поштовх розвитку мистецтва і науково-технічного прогресу, все ж потрібно визнати, що деморалізуюча ідеологія індивідуалізму, економічного антропоцентризму справляла і продовжує справляти негативний вплив на масову свідомість громадян по всьому світу, тоді як науками і мистецтвами займаються надзвичайно незначний відсоток людства.

Як бачимо, епоха Просвітництва заклала остаточні підвалини для подальшого розширення, а відтак і зміни уявлення про будь-які оточуючі об'єкти природної та соціальної дійсності, у тому числі про сутність та природу соцінормативної регуляції людської поведінки, джерелом якої визнавалася людська суб'єктивність. Адже якщо, наприклад, роль релігії як соціального регулятора починає обмежуватися у кращому випадку актом створення Богом Всесвіту та одночасним запереченням впливу релігійних норм на людську поведінку та діяльність, якщо виконання моральних імперативів обмежувати лише індивідуальними, особистими можливостями безвідносно до трансцендентного морального ідеалу, якщо процес пізнання оточуючого світу, використання людиною об'єктів природи, світ науки і мистецтва починає опосередковуватися лише раціональним, інтелектуальним виміром та розрахунком їх прибутковості, то в кінцевому рахунку це призведе до зміни характеру взаємозв'язків в системі суб'єктно-об'єктного відношення, що, власне, і має місце в умовах фактично всесвітнього панування сучасної ліберальної ідеології та породженого нею постмодерну як особливого способу осмислення будь-яких соціальних явищ і процесів.

Саме на методологічній базі ідей Просвітництва була остаточно сформована ліберальна ідеологія з відповідною системою її основних напрямів у різноманітних сферах і галузях суспільного життя. Лібералізм вже на вищому нормативному рівні проголошує права і свободи людини найвищою соціальною цінністю, закріплюючи за ними якість основної та єдиної засади суспільного порядку. Серед основних напрямів розвитку сучасного лібералізму потрібно насамперед назвати юридичний, економічний, політичний та культурний. Основу кожного із вказаних напрямів ліберальної ідеології складають відповідні взаємопов'язані принципи.

Зокрема, одним із основних принципів юридичної лібералізму є рівність всіх громадян перед законом незалежно від будь-яких формальних ознак, серед яких майновий стан, політичні та релігійні переконання, національність, стать, місце проживання, соціальний статус тощо. Політичний лібералізм передбачає, що державна влада функціонує у суспільстві лише на благо громадян, а також наявність загального, рівного для них виборчого права. Економічний лібералізм конституює недоторканність приватної власності, вільний ринок та свободу підприємництва. Культурний лібералізм фокусує увагу на тих правах особистості, які надають можливістю йому самостійно обирати для себе будь-який спосіб життя.

У контексті визначення особливостей розвитку ліберальної ідеології в умовах сьогодення насамперед зауважимо, що наприкінці XX – на початку XXI століть людство опинилося під впливом глобальних трансформацій, що проявляють себе на різних рівнях соціальної системи в цілому. Вказані зміни були викликані глибокими протиріччями, що мали місце в соціально-економічному, політичному, культурному та, зокрема, правовому житті суспільств. Інтенсивні соціальні перетворення, а також всім добре відомі трагедії XX століття, обумовили потребу у переосмисленні основних ціннісних засад суспільно-державного розвитку. Втім, на жаль, але доводиться констатувати, що таке переосмислення мало здебільшого характер простого пристосування ліберальних ідей до сучасних науково-технологічних реалій, широке впровадження яких у суспільне життя сприяло, з одного боку, примітивізації змісту свободи до рівня його матеріально-гедоністичного аспекту, тобто як свободи від будь-яких внутрішніх та зовнішніх обмежень, сорому та інших залежностей, а з іншого – радикалізації цієї ідеї в межах нової інформаційно-технологічної реальності, постмодерну, а також лібертаріанства як основної концепції сучасної ліберальної ідеології.

Зокрема, лібертаріанство як концепт сучасного лібералізму суттєво розширює простір свободи вибору, самореалізації та самовизначення, свободи, на яку не повинні впливати жодні морально-релігійні контексти та забобони, свободи дотримуватися особистих бажань у всіх випадках, коли це прямо не забороняється правовим законом.

Н. Крестовська, досліджуючи правові аспекти лібертаріанства, зазначає, що «лібертаріанство абсолютизує індивідуальну свободу та здатність людини до самоорганізації й, відтак, спрямоване

на мінімізацію обмежень свободи з боку усіх суб'єктів політики, передусім держави. До ідей-цінностей лібертаріанства відносять, крім свободи та автономії особистості, мінархію (мінімальна влада), невтручання держави до приватної сфери, критику соціальних функцій держави, заборону нападу та агресивного насильства, застосування сили лише для захисту або відплати. У розвиток цих ідей сучасне лібертаріанство виступає за: свободу розпорядження власним тілом (право на аборти, одностатеві шлюби або союзи, евтаназію тощо); свободу пересування, у тому числі вільну міграцію, свободу думки та слова і, відповідно, проти будь-якої цензури; свободу підприємництва аж до повного усунення державного регулювання економіки. Усі людські відносини мають базуватися на добровільних засадах; законом має бути обмежено тільки агресивне насильство (вбивство, пограбування, зґвалтування, викрадення за викуп та шахрайство тощо). Прихильники лібертаріанства називають його філософією свободи, яка нічого не забороняє, навіть агресію проти індивіда або власності, якщо вона здійснюється для самозахисту. У зв'язку з цим, лібертаріанці захищають право громадян на володіння зброєю. Лібертаріанство виступає проти державного втручання в економічні відносини та проти державних соціальних гарантій і, відповідно, погоджується тільки на мінімальну державу» [13, с. 47].

Всесвітньо відомий австрійський економіст та політичний філософ XX століття Ф. А. фон Хайєк, на ідеях якого в значній мірі засновується сучасне лібертаріанство, зазначав, що «основною рисою індивідуалізму є повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного суверенітету поглядів та схильностей людини у сфері її життєдіяльності, якою б специфічною вона не була, а також переконання у тому, що кожна людина повинна розвивати притаманні йому таланти… При цьому свобода особистості є несумісною з пануванням однієї, єдиної мети, яка підпорядковує своєму змісту все життя суспільства… Держава повинна обмежитися розробкою загальних правил для певного типу ситуацій, надавши індивідам свободу у всьому, що пов'язано з обставинами місця і часу, оскільки лише індивіди можуть знати ці обставини у повній мірі та пристосовувати до них свої дії» [14, с. 41, 93, 199].

З урахуванням цих та деяких інших ідей, американський філософ та один із ідеологів сучасного лібертаріанства Р. Нозік більш рішуче обґрунтовував концепт мінімальної держави та першорядне значення індивідуальних прав і свобод людини. Він, зокрема, вважав, що «мінімальна держава – це максимальна держава, існування якої може бути виправдане. Будь-яка держава, яка більше мінімальної, порушує права людини». Також Р. Нозік обґрунтовував концепт, згідно із яким кожна соціальна група має право пропонувати свою модель улаштування суспільства і переконувати інших суб'єктів наслідувати відповідний зразок, вважаючи при цьому, що всі ідеї повинні бути випробувані на практиці, оскільки лише у такий спосіб можливо побачити їх життєздатність. Адже, на його думку, люди пробують жити в різних спільнотах та залишають ті, які їм не подобаються (які вони вважають дефектними), або дещо змінюють їх. Одні спільноти будуть залишені, інші будуть боротися за виживання, деякі розколються, а деякі розцвітуть, стануть численними і у них з'являться наслідувачі. Кожна спільнота повинна завоювати і утримати добровільну прихильність своїх членів. Жодна модель не буде нікому нав'язуватися». Якщо ж відповідна модель набула якість основи суспільного розвитку, то лише завдяки добровільній згоді всіх і кожного жити згідно з тими правилами, які нею конституюються та пропонуються [15, с. 193, 386].

Ще більш радикальні лібертаріанські ідеї висловлював М. Ротбард, який, зокрема, зазначав: «основна задача лібертаріанства полягає у тому, щоб протидіяти будь-яким порушенням прав власності людини на самого себе та законно набуту власність… Лібертаріанці розглядають державу як вищого, вічного, найкращим чином організованого агресора проти особистості та власності людей. Такими є всі держави – завжди і всюди – демократичні, диктаторські або монархічні, червоні, білі, блакитні або коричневі… У декількох словах лібертаріанське кредо може бути виражено так: 1) абсолютне право кожного на своє тіло; 2) абсолютне право людини на володіння і використання тих матеріальних ресурсів, які він знайшов і перетворив; 3) абсолютне право обмінювати або віддавати власність тому, хто забажає її обміняти або отримати» [16, с. 57-58, 84].

Як бачимо, лібертаріанство, по суті, радикалізує значення партикуляризму в соціальному житті, його гетерогенність, онтологізує нетрадиційність, відмінність, своєрідність, оригінальність, причому поза контекстом їх морально-релігійного обґрунтування, тобто поза сферою дихотомії системи координат «добро – зло», елементи якої належать до соціальних явищ, дій та мотивів людей і узагальнено визначають, з одного боку, належне або морально-позитивне відношення, а з іншого – мо-

рально-негативне або засуджуване. Для лібертаріанства як би не існує нормативності об'єктивної, традиційної моралі та релігії, а є лише у кращому випадку суб'єктивна інтерпретація відповідних норм, яка повинна підлаштовуватися під свободу та прагматичні інтереси особистості.

Незважаючи на те, що в межах сучасного соціогуманітарного дискурсу лібертаріанство не є єдиним концептом, спрямованим на забезпечення прогресивного суспільного розвитку, соціальна практика у більшості демократичних країн свідчить про те, що саме його положення поступово впроваджуються у суспільне життя, причому не лише за допомогою прийняття відповідних актів законодавства, але й впливу на свідомість та волю індивідів за рахунок інших складових духовної та матеріальної культури, зокрема, мистецтва у його широкому розумінні. Зазначене знаходить свій безпосередній прояв у соціальному програмуванні все більшого, практично нічим не стримуваного розширення індивідуальної свободи, розуміння якої невпинно продовжує втрачати фундаментальні, об'єктивні морально-релігійні засади, корисність та доцільність яких неодноразово підтверджувалася історичним досвідом.

Досліджуючи проблемні аспекти трансформації лібералізму в сучасних реаліях, окремі вчені вірно відзначають, що «в ім'я помилково зрозумілих цінностей та ідей демократії, прав і свобод людини, всіляко заохочується політика демонтажу всіх можливих табу, культивування безмежної толерантності, що найчастіше виражається терміном «політкоректність» та є ключовою складовою демократичного месіанства. Толерантність, яка значною кількістю індивідів розуміється як інтегральна частина міфології прав і свобод людини, зазнає своєрідної інверсії, що все більше висвітлює її зворотну, протилежну сторону – неприйняття цінностей і культур незахідних народів, висміювання їх вірувань, наруга, приниження та глузування над їхніми богами, пророками, мучениками за допомогою різних карикатур… Більше того, мова йде про спроби зміни самої природи людини шляхом фактичного заперечення статевих відмінностей, про прагнення до звільнення людини від «тиску» традицій у соціальних взаємовідносинах, духовних перешкод, обмежень, заборон, які дисциплінують особистість та стримують її егоїстичні пориви, про детабуїзацію» [17, с. 9-10].

Як бачимо, така лібертаристське розуміння поняття «свобода» конституює надто примітивні, тривіальні догматичні установки, які не можуть покладатися в основу будь-якої соціальної взаємодії, тим більше використовуватися в реальному державному будівництві. Адже кожна соціальна група, суспільство і держава не матимуть довгострокової історичної перспективи прогресивного розвитку, якщо у фундамент або основу її розвитку не закласти та не культивувати надособистісні ідеали, заради яких можна пожертвувати особистими правами та інтересами. У контексті розвитку суспільства такий концепт свободи фактично обґрунтовує так званий «соціальний дарвінізм», тобто природний відбір в межах людського співтовариства. У практичній площині це означає поступове утвердження в суспільній свідомості незаперечної пріоритетності такої форми соціальної взаємодії, в якій кожен індивід ставиться до будь-яких інших учасників суспільних відносин лише як до способу або засобу досягнення своїх особистих прагматичних цілей. Очевидно, що розбудова такої системи координат суспільних відносин:

1) по-перше, фактично виправдовує будь-які форми соціального приниження, а отже, програмує посилення соціальної нерівності, відчуження, конфліктогенності в суспільстві, що все частіше набуватиме свого вираження у виникненні протистояння, розладу та ворожнечі на різних соціальних рівнях;

2) по-друге, суттєво послаблюватиме регулятивно-інтегративний потенціал моралі та релігії як важливих і необхідних соціальних регуляторів, що, з одного боку, значно посилить нестабільність, невизначеність та непередбачуваність суспільного розвитку з огляду на все більш умовний і відносний характер категорій та цінностей об'єктивної моралі (наприклад, чесність, порядність, взаємоповага, вірність, вихованість тощо), а з іншого – знижуватиме рівень соціальної відповідальності загалом;

3) по-третє, поступово дестабілізуватиме правопорядок в суспільстві, підтримка якого в означених умовах може орієнтуватися лише на страх перед можливим покаранням за вчинення правопорушення.

У контексті зазначеного слід зауважити, що довготривалий розвиток ліберальної ідеології, окрім, власне, лібертаріанства як її сучасного переважаючого напряму, спричинило виникнення постмодерну, який є одним із основних понять сучасної соціальної теорії та відображає тенденції організації та розвитку явищ і процесів суспільного життя, а також культури в інформаційному

суспільстві. Основою сучасного постмодерну виступає особливий світогляд, який остаточно набув домінантного характеру у суспільній свідомості завдяки інформаційно-технологічному прогресу останніх десятиліть. Ключовою особливістю даного світогляду є допущення реального одночасного співіснування різних, протилежних, взаємовиключних, але при цьому рівнозначних точок зору на будь-які явища, факти, процеси тощо. Така своєрідність постмодерну, у свою чергу, обумовлює заперечення об'єктивності буття та знання про нього, перетворюючи його пошук на мистецтво організації відповідних дискурсивних практик, текстуальну гру та риторику, замкнену у вузькі межі абсолютизованого суб'єктивізму.

У філософській науковій літературі відзначається, що «постмодернізм заперечує ієрархічний принцип у розбудові суспільства, скасовує авторитет традиційних релігійних та моральних цінностей, інкримінуючи їм репресивні функції по відношенню до природи людини, її свободи та недоторканності людської особистості… Постмодернізм абсолютизує земне життя людини в її іманентній винятковості та замкненості, не беручи до уваги ту обставину, що вся історія світової цивілізації і культури відбувалася під знаком трансценденції, тобто в умовах подолання ірраціонального, стихійного, природного начала людського існування, що знаходило своє безумовне виправдання у вищому та вічному призначенні, яке перебуває поза часовими межами буття людини» [18, с. 76].

У правовому вимірі постмодерн характеризується відходом від будь-яких об'єктивних, смислоутворюючих засад права, обґрунтовуючи тим самим необхідність його пізнання та тлумачення в межах безмежної кількості ракурсів, фрагментів, ситуацій тощо. Відтак, право в умовах постмодерну все більше емансипується не лише від його об'єктивної моральної складової, за допомогою якої правове регулювання суспільних відносин повинно спрямовуватися на примноження добра у суспільному житті, але й від будь-яких інших соціальних закономірностей, які проявляють себе у різних сферах суспільного розвитку. За цих обставин осмислення правових понять, тлумачення норм права, визначення цілей правового регулювання певних суспільних відносин можуть бути наслідком лише конфліктно-компромісних відносин, а не відповідних причинно-наслідкових зв'язків та ціннісних орієнтирів. Постмодерн відкидає об'єктивну реальність, у тому числі нормативну, обмежуючи основу її пізнання суто суб'єктивними уявленнями, почуттями, інтересами тощо. Така ситуація призводить до того, що, наприклад, правова норма або певне юридично значуще поняття, доведене до відома суб'єктів права, отримує або принаймні потенційно може отримати безліч смислових контекстів та тлумачень, позбавлених жодних об'єктивних критеріїв або меж їх адекватного сприйняття.

У науковій літературі зазначається, що «в результаті операції зіставлення знаків тексту права і конкретної діяльності, а також завдяки застосуванню логічних операцій умовиводу та висновків, звичні знаки, які виражають текст права, наділяються новими пояснювальними функціями, новими значеннями. Якщо говорити максимально спрощено, правові норми отримують нову антропологічну інтерпретацію внаслідок нових потреб в новій діяльності, заснованій на гуманістичних принципах. Так зароджується нове юридико-антропологічне знання, виражене у судженнях і знаках» [19, с. 355].

Постмодерн знімає будь-які моральні питання в процесі осмислення та реалізації права, заперечуючи регулюючу функцію моральної свідомості особистості. У такий спосіб суб'єкт права, здійснюючи тлумачення правових приписів, повинен керуватися лише індивідуальною інтерпретацією тієї чи іншої практичної ситуації, яку він здійснює, як правило, з позиції егоцентризму. Багатозначність права, тотальний релятивізм та відносність однотипних суспільних відносин в умовах постмодерну сприяють загостренню проблеми інтерпретації права, підвищенню конфліктогенності правових норм, ентропії соціальних взаємозв'язків, деформуючи тим самим правопорядок в суспільстві.

Слід погодитися зі словами Б. Мелкевіка, що «постмодернізм своїм «прощанням з розумом» спрямовує юридичну думку на шлях нормативного скинення права, що ми вважаємо антиюридичним. У такий спосіб юридичний постмодернізм – лише вираження всезагального нігілізму. Постмодерн, заперечуючи будь-які міркування практичної філософії стосовно легітимної та нелегітимної влади, справедливості та несправедливості, законності та незаконності, нормативності та фактичності, роззброює нас перед вимогами спільного життя, особливо в громадському, державному або світовому плані. Зважаючи на те, що немає логічного місця для таких міркувань, у нас немає більше жодної інстанції, аби боротися проти сил, що несуть людству небезпеку або не бажають поважати його. Отже, юридичний постмодернізм відчиняє двері будь-якому свавіллю. Оскільки постмодернізм нехтує питанням смислу в праві, будь-яка правова практика стає непотрібною,

якщо навіть не марною. Не будучи здатним нести практичну відповідальність у сфері права, юридичний постмодернізм презентує лише естетичний вихід за межі практичного світу» [20, с. 227].

Очевидним слід визнати, що конструювання багатоманітної реальності в умовах постмодерну, в якому має місце апологія суб'єктивізму, вимагає певного ресурсного забезпечення. При цьому у даному випадку мова йде не стільки про відповідні матеріальні та фінансові ресурси, які завжди є необхідними в межах здійснення відповідної діяльності, скільки про різноманітні технологічні засоби утвердження реалій постмодерну. У сучасних умовах таким засобом став Інтернет як глобальний віртуальний простір, природа якого надає можливість розширити індивідуальну свободу майже до абсолютного рівня. Адже Інтернет, попри всі спроби як сучасного світового співтовариства, так і окремих держав на національному рівні, забезпечити належне правове регулювання мережевих відносин, де-факто продовжує залишатися простором необмеженого самовираження індивідів, в якому принаймні на віртуальному рівні можливо все, у тому числі поширення шкідливої та навіть небезпечної для життя і здоров'я людини інформації. Як зазначається у науковій літературі, «кіберпростір створює абсолютно нове культурне поле, яке справляє величезний вплив на масову свідомість, породжує віртуальну особистість, позбавлену тілесності, статі, віку, тим самим наділяючи її недосяжними раніше ступенями свободи. Почуття свободи, яку надає віртуальна реальність, може виявитися бажанням свободи лише особисто для себе» [21, с. 476-477].

У вказаному контексті потрібно також враховувати, що інформаційно-технологічна, віртуальна природа Інтернету не просто суттєво ускладнює, а, по суті, практично унеможливлює його належне правове регулювання, яке повинно мати чіткий формалізований характер та об'єктивно не може враховувати всі технологічні аспекти мережевого соціального середовища. Реалії сьогодення переконливо свідчать, що правова система вимушена постійно «наздоганяти» Інтернет, пристосовуючи як правові норми, так і правореалізаційну діяльність, під ті «правила гри», які обумовлені об'єктивною природою кіберпростору та фактично панують у віртуальному середовищі.

У зв'язку із цим засоби контролю інформаційного простору в мережі Інтернет, які використовують сучасні держави на підставі відповідних законодавчих актів, зокрема такі, як блокування або заборона доступу до сайтів, що містять інформацію, яка порушує чинне в тій чи іншій країні законодавство, фільтрування інформаційного потоку в місцях загального користування на основі так званих «чорних» чи «білих» списків інтернет-сайтів, відстеження активності інтернет-користувачів, авторизація користувачів при доступі в Інтернет із застосуванням програмних чи апаратних засобів [22, с. 136] тощо, не досягають поставлених цілей.

Інтернет як глобальний простір віртуального світу, в межах якого об'єктивна реальність з її конкретними фактами перетворюється на ймовірну можливість, уявність, симулятивну дійсність, породжує особливе сприйняття фізичної, матеріально-духовної реальності та її соціонормативних систем, у тому числі права і моралі. Трансформуючи у такий спосіб грані соціальної взаємодії, руйнуючи її традиційний характер, Інтернет та віртуальний світ загалом створює насамперед не стільки зручне альтернативне середовище для міжособистісної та міжгрупової комунікації, скільки «комфортні» умови для абсолютизації людської свободи. Одним із найбільш яскравих прикладів, який підтверджує зазначений факт, є стрімке поширення в Інтернеті за останні роки різних форм вираження ненависті та інших негативних емоцій, так званої «hate speech», які провокують конфліктність та посилюють деструктивні стани свідомості індивідів. Очевидно, що поза контекстом віртуального простору, тобто у реальному житті подібну практику уявити досить складно, оскільки, по-перше, у більшості подібних випадків доведеться одразу ж відповідати у тій чи іншій формі, і, по-друге, реальне життя задає більш-менш чіткі межі можливого і неможливого, які у цифровій комунікації втрачають своє значення.

Слід погодитись, що «Інтернет знімає чимало соціальних бар'єрів, зокрема, особистість може керуватися лише особистими поглядами та не апелювати до авторитетів, не враховувати думку більшості, ігнорувати норми моралі, безперешкодно виражати свою думку, більш повно реалізовувати своє право на володіння інформацією… Таким чином, у людини вже відсутня потреба звертати увагу на можливі заборони та приписи, вона може думати, бажати, заперечувати що-небудь і вдавати, наче цих заборон не існує» [23, с. 214-215].

Відтак, Інтернет, віртуальний світ, кіберпростір стали тими комунікативними платформами, в межах яких індивіди все більше прагнуть, з одного боку, до необмеженого самовираження, абсолютної свободи творчості, а з іншого – до заперечення будь-якої нормативності, спрямованої

на встановлення чітких правил її вираження, у тому числі відповідних обмежень. При цьому будь-які спроби встановити чіткі правила комунікації в Інтернеті у контексті моральних та правових вимог не призводять і не можуть призвести до бажаного ефекту саме у зв'язку із його віртуальною природою, в якій будь-що, кожен об'єкт, стан або факт, без жодних обмежень може бути іншим або таким, що відрізнятиметься від подібного у реальному світі. Адже віртуальне середовище, зокрема Інтернет, якщо і не знищує традиційну ціннісну орієнтацію інформації (позитивну та негативну) незалежно від форми її вираження, то принаймні суттєво деформує її, формуючи при цьому особливу цифрову культуру, основу якої складає абсолютна свобода вибору та безперешкодне конструювання індивідом своїх особистих цінностей.

Як наслідок розвитку всіх зазначених вище процесів та ідей, традиційний та усталений протягом багатьох віків зміст все більшої кількості соціально значущих понять починає піддаватися все більшим сумнівам, а отже, переосмислюватися в межах загальної формули: «а хто сказав, що це, власне, так, а не інакше?», «а чому ви вважаєте, що це правильно або неправильно»? На підтвердження зазначеного можна проілюструвати чимало прикладів, які можна навести як в межах наукового знання та, зокрема, юридичної науки, так і в межах суспільного життя загалом (наприклад, толерантність, шлюб, гендер тощо).

Висновки. З урахуванням всього вищенаведеного, можемо зробити наступні висновки:

1. Парадигмою розвитку сучасної юридичної науки є антропоцентризм, філософсько-світоглядні засади якого почали остаточно оформлюватися у цілісну систему базових концептів державно-правового розвитку ще в епоху Ренесансу (Відродження), що започаткувала процеси секуляризації та раціоналізації суспільного життя. Результатом розвитку гуманістичних ідей мислителів епохи Відродження стало виникнення лібералізму як особливої ідеології, яка стверджує абсолютну цінність людини та вільний вибір нею способу свого життя. Протягом тривалого багатовікового історичного періоду ліберальна ідеологія пройшла складний та суперечливий шлях свого розвитку, внаслідок якого набула якості глобального масштабу та вихідної, базисної засади розбудови сучасної демократичної, правової держави. При цьому особливістю нинішнього етапу розвитку лібералізму є поступова радикалізація змісту його основних положень, яка пов'язана з надшвидким науково-технічним прогресом та функціонуванням нової інформаційно-технологічної реальності, в межах якої кожна особистість отримує практично необмежені можливості у створенні та поширенні власних ідей та концептів свого віртуального буття, у тому числі будь-яких ідентичностей.

2. Багатовікова соціальна практика вільного розвитку індивідів в наш час призвела до виникнення особливого типу цивілізації, основна особливість якої полягає у тому, що вона розвивається у протистоянні традиційному типу культури, яке все більше набуває агресивних форм свого вираження на макро- та мікрорівнях. У вказаному контексті мова йде про те, що сучасний радикальний лібералізм (лібертаріанство) відкидає об'єктивну та справжню сутність оточуючих явищ і процесів, перетворюючи тим самим будь-який об'єкт наукового чи іншого способу пізнання багатоманітної реальності на самодостатню суб'єктивну думку про нього. У такий спосіб для сучасної вільної особистості справжня сутність, природа та значення будь-якого явища чи поняття вже не має першочергового значення, оскільки воно трансформується у суб'єктивну думку про нього, окремі з яких, за допомогою конкретних механізмів починають набувати рівня всезагального масштабу та еквіваленту, на який повинен рівнятися розвиток будь-яких суспільних відносин. На жаль, але в цих умовах навіть раціоналізм фактично втрачає свої соціальні позиції та поступається місцем суб'єктивним враженням, емоціям та відчуттям, які позбавлені будь-якого об'єктивного підґрунтя або джерела.

3. Сучасна ліберальна ідеологія та постмодерністський дискурс суттєво ускладнюють виконання основного завдання юридичної науки – розробка і систематизація об'єктивних знань про державно-правові явища, закономірності їх функціонування та розвитку. Останнє, у свою чергу, пов'язано з тим, що безмежна свобода вибору вихідних аксіоматичних першооснов наукової діяльності, базових смислових контекстів та цінностей її здійснення, призводить до отримання безлічі відповідей на поставлені перед юридичною наукою завдання. У такий спосіб заперечується єдина наукова істина, що засновується на так званій «догматичній» або «сакральній» складовій певної культури, яка конституює весь процес подальшого доведення правильності або хибності певної ідеї, концепції або теорії з відповідними йому логічними обґрунтуваннями. З цього випливає, що будь-яка наука, яка передбачає велику кількість «рецептів» розвитку суспільства і держави, нерідко неузгоджених між собою, не стільки сприяє висхідному, прогресивному розвитку

відповідних соціальних інститутів, скільки здебільшого обслуговує сама себе, своє власне право на належне місце в системі фахової людської діяльності, оскільки її різноманітні результати не можуть отримати загальносуспільного визнання та реального впровадження у відповідну соціальну практику. Така наука перетворюється на своєрідну «річ у собі», діяльність в межах якої слугує засобом досягнення приватних інтересів, а не встановлення об'єктивних, істинних знань про оточуючі феномени багатоманітної соціальної дійсності.

Список використаних джерел

1. *Лапаева В. В.* Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография. Москва : Российская академия правосудия, 2012. 579 с.
2. *Варламова Н. В.* Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права: монография. Москва : ГУВШЭ, ИГПРАН, 2010. 143 с.
3. *Чікарькова М. Ю.* Біблійний антропоцентризм та концепція володарювання людини в світі. Вісник Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2014. № 1083. Вип. 49. С. 85-90.
4. *Пилипишин П.* Філософсько-правові принципи середньовіччя як фундамент християнського індивідуалізму. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 7. С. 270-275. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.47.
5. *Бачинин В. А.* Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 1093 с.
6. *Омельчук О. М.* Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 384 с.
7. *История* политических и правовых учений : учебник для вузов / под ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2004. 944 с.
8. *Лаваль К.* Человек экономический. Эссе о происхождении неолиберализма / Пер. с франц. С. Рындина. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 432 с.
9. *Олійник У. М.* Утвердження права на свободу думки совісті та релігії в філософії права епохи Просвітництва. Університетські наукові записки. 2017. № 63. С. 336-346.
10. *Швырев В. С.* Рациональность как ценность культуры. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 130 с.
11. *Шаов А. А.* Человек экономический как идеальная модель личности: становление и развитие в идеологическом пространстве западноевропейского общества: автореф. дис. … доктора философских наук; специальность: 09.00.11 – «социальная философия». Краснодар, 2012. 45 с.
12. *Мальцев Г. В.* Социальные основания права. Москва : Норма, 2007. 800 с.
13. *Крестовська Н. М.* Правові аспекти лібертаріанства. Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 1. С. 46-49.
14. *Хайек Ф.* Дорога к рабству / Пер. с англ. Москва : Новое издательство, 2005. 264 с.
15. *Нозик Р.* Анархия, государство и утопия / Пер. с англ. Б. Пинскера; под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2008. 424 с.
16. *Ротбард М.* К новой свободе: Либертарианский манифест / Пер. с англ.: Б. Пинскер. Москва : Новое издательство, 2009. 398 с.
17. *Гаджиев К. С.* Кризис или закат либерализма? Власть. 2017. Т. 25. № 3. С. 7-17.
18. *Саврей В. Я.* Философия постмодернизма в новой культурно-исторической парадигме. Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание. 2019. № 11 (98). С. 75-80.
19. *Пучков О. А.* Антропологическое постижение права : монография. Екатеринбург : УрГЮА, 1999. 384 с.
20. *Мелькевік Б.* Постмодернізм, право та «прощання з розумом». Критика постмодерної правової концепції. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 2. С. 215-228.
21. *Могилевская Г. И.* Киберпространство: свобода игры или игра в свободу. Молодой ученый. 2012. № 3. С. 474-477.
22. *Солдатенко О.* Інформаційний простір у мережі Інтернет: правове регулювання та контроль. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 5. С. 134-140.
23. *Южанинова Е. Р.* Реализация ценности свободы в пространстве интернета. Историческая и социально-образовательная мысль. 2013. № 4 (20). С. 214-218.

References

1. *Lapaeva V. V.* Tipy pravoponimaniya: pravovaya teoriya i praktika: monografiya. Moskva: Rossijskaya akademiya pravosudiya, 2012. 579 s.
2. *Varlamova N. V.* Tipologiya pravoponimaniya i sovremennye tendencii razvitiya teorii prava: monografiya. Moskva: GUVShE, IGPRAN, 2010. 143 s.
3. *Chikarkova M. Yu.* Bibliinyi antropotsentryzm ta kontseptsiia volodariuvannia liudyny v sviti. Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriia «Teoriia kultury i filosofiia nauky». 2014. № 1083. Vyp. 49. S. 85-90.
4. *Pylypyshyn P.* Filosofsko-pravovi pryntsypy serednovichchia yak fundament khrystyianskoho indyvidualizmu. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2020. № 7. S. 270-275. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.47.
5. *Bachinin V. A.* Enciklopediya filosofii i sociologii prava. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo R. Aslanova «Yuridicheskij centr Press», 2006. 1093 s.
6. *Omelchuk O. M.* Povedinka liudyny: filosofsko-pravovyi vymir: monohrafiia. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava, 2012. 384 s.
7. *Istoriya* politicheskih i pravovyh uchenij : uchebnik dlya vuzov / pod red. V. S. Nersesyanca. 4-e izd., pererab. i dop. Moskva: Norma, 2004. 944 s.
8. *Laval' K.* Chelovek ekonomicheskij. Esse o proiskhozhdenii neoliberalizma / Per. s franc. S. Ryndina. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. 432 s.
9. *Oliinyk U. M.* Utverdzhennia prava na svobodu dumky sovisti ta relihii v filosofii prava epokhy Prosvitnytstva. Universytetski naukovi zapysky. 2017. № 63. S. 336-346.
10. *Shvyrev V. S.* Racional'nost' kak cennost' kul'tury. Moskva : Progress-Tradiciya, 2003. 130 s.
11. *Shaov A. A.* Chelovek ekonomicheskij kak ideal'naya model' lichnosti: stanovlenie i razvitie v ideologicheskom prostranstve zapadnoevropejskogo obshchestva: avtoref. dis. … doktora filosofskih nauk; special'nost': 09.00.11 – «social'naya filosofiya». Krasnodar, 2012. 45 s.
12. *Mal'cev G. V.* Social'nye osnovaniya prava. Moskva : Norma, 2007. 800 s.
13. *Krestovska N. M.* Pravovi aspekty libertarianstva. Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: u 3 t.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 15 travnia 2020 r.) / vidp. red. M. R. Arakelian. Odesa: Helvetyka, 2020. T. 1. S. 46-49.
14. *Hajek F.* Doroga k rabstvu / Per. s angl. Moskva : Novoe izdatel'stvo, 2005. 264 s.
15. *Nozik R.* Anarhiya, gosudarstvo i utopiya / Per. s angl. B. Pinskera; pod red. Yu. Kuznecova i A. Kuryaeva. Moskva : IRISEN, 2008. 424 s.
16. *Rotbard M.* K novoj svobode: Libertarianskij manifest / Per. s angl.: B. Pinsker. Moskva : Novoe izdatel'stvo, 2009. 398 s.
17. *Gadzhiev K. S.* Krizis ili zakat liberalizma? Vlast'. 2017. T. 25. № 3. S. 7-17.
18. *Savrej V. Ya.* Filosofiya postmodernizma v novoj kul'turno-istoricheskoj paradigme. Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki. Seriya: Poznanie. 2019. № 11 (98). S. 75-80.
19. *Puchkov O. A.* Antropologicheskoe postizhenie prava : monografiya. Ekaterinburg : UrGYuA, 1999. 384 s.
20. *Melkevik B.* Postmodernizm, pravo ta «proshchannia z rozumom». Krytyka postmodernoi pravovoi kontseptsii. Filosofiia prava i zahalna teoriia prava. 2013. № 2. S. 215-228.
21. *Mogilevskaya G. I.* Kiberprostranstvo: svoboda igry ili igra v svobodu. Molodoj uchyonyj. 2012. № 3. S. 474-477.
22. *Soldatenko O.* Informatsiinyi prostir u merezhi Internet: pravove rehuliuvannia ta kontrol. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2018. № 5. S. 134-140.
23. *Yuzhaninova E. R.* Realizaciya cennosti svobody v prostranstve interneta. Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl'. 2013. № 4 (20). S. 214-218.

Сунєгін С. О. Антропоцентризм як парадигма розвитку юридичної науки: історичні витоки та сучасний контекст

Стаття присвячена дослідженню історичних витоків антропоцентризму як базисної парадигми розвитку сучасної юридичної науки та особливостей його трансформації в умовах сьогодення. Наголошується, що особливістю нинішнього етапу розвитку лібералізму є поступова радикалізація змісту його основних положень, яка стала можливою завдяки постмодернізму та надшвидкому науково-технічному прогресу та функціонуванню нової інформаційно-технологічної реальності. Обґрунтовується думка про виникнення в сучасних реаліях специфічного типу цивілізації, основна особливість якої полягає у тому, що вона розвивається у протистоянні традиційному типу культури, яке все більше набуває агресивних форм його вираження на макро- та мікрорівнях.

Ключові слова: антропоцентризм, юридична наука, гуманізм, право, лібералізм, раціоналізм, постмодерн, Інтернет, віртуальна реальність.

Suniehin S. O. Anthropocentrism as a paradigm of legal science: historical origins and modern context

The article is devoted to the study of the historical origins of anthropocentrism as a basic paradigm of development of modern jurisprudence and the peculiarities of its transformation in today's conditions. It is noted that with the beginning of the Renaissance anthropocentrism finally began to take shape in a fundamental system of ideas and principles of philosophical and ideological significance, which laid radical changes in European public consciousness associated with the formation of an autonomous worldview, which is completely self-sufficient, free and does not depend on any supernatural influences. In the future, these ideas were significantly developed during the Reformation and the Enlightenment, which became a natural consequence of the establishment of the principle of individualism in social life. It is on the basis of methodological ideas of the Enlightenment was finally formed liberal ideology with an appropriate system of its main trends in various sectors and areas of public life.

Emphasis is placed on the fact that during a long historical period, liberal ideology has passed a complex and contradictory path of its development, as a result of which it has acquired the qualities of global scale and the basic basis of building a modern democratic state governed by the rule of law. The peculiarity of the current stage of development of liberalism is the gradual radicalization of the content of its main provisions, which is associated with rapid scientific and technological progress and the functioning of a new information and technological reality, within which each individual receives almost unlimited opportunities to create and disseminate an ideas and concepts of their virtual existence, including any identities.

As a result of research the following conclusions are made:

1. Centuries of social practice of free development of individuals in our time has led to a special type of civilization, the main feature of which is that it develops in opposition to the traditional type of culture, which increasingly takes aggressive forms of expression at the macro and micro levels. In this context, we are talking about the fact that modern radical liberalism (libertarianism) rejects the objective and true essence of the surrounding phenomena and processes, thus turning any object of scientific or other way of knowing the diverse reality into a subjective opinion about it.

2. Modern liberal ideology and postmodernist discourse significantly complicates the main task of legal science – the development and systematization of objective knowledge about state and legal phenomena, the laws of their functioning and development. The latter, in turn, is due to the fact that the unlimited freedom to choose the original axiomatic principles of scientific activity, the basic semantic contexts and values of its implementation, leads to many answers to the challenges posed by legal science. In this way, the only scientific truth based on the so-called «dogmatic» or «sacred» component of a certain culture, which constitutes the whole process of further proving the correctness or falsity of a certain idea, concept or theory with the corresponding rationale, is denied.

Keywords: anthropocentrism, legal science, humanism, law, liberalism, rationalism, postmodern, Internet, virtual reality.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-41

УДК 340.1

Тетяна Іванівна Тарахонич,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0002-1586-5088

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЯК СТРУКТУРНИЙ КОМПОНЕНТ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Динамізм суспільного та державного життя вимагає переосмислення усталених категорій теорії держави і права та появи нових термінопонять. Це зумовлює необхідність нового погляду на таку досить класичну категорію теорії права, як тлумачення норм права. Спробуємо узагальнити існуючі наукові підходи щодо її розуміння, визначимо її значення та необхідність для юридичної практики, функціональну спрямованість та місце в структурі механізму правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню поняття тлумачення норм права, правового регулювання та його механізму присвячені наукові здобутки як зарубіжних, так і вітчизняних вчених, а саме: С. С. Алексєєва, С. В. Бобровник, М. М. Вопленко, Ю. Л. Власова, Ю. О. Гаврилової, В. В. Гончарова, В. М. Горшеньова, С. Д. Гусарєва, А. В. Зубенко, М. С. Кельмана, І. О. Кузьміна, Б. В. Малишева, О. М. Мельник, О. Г. Мурашина, В. П. Нагребельного, І. Ю. Настасюк, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, О. Д. Тихомирова, В. М. Селіванова, О. Ф. Черданцева, Ю. С. Шемшученка тощо.

Серед зарубіжних вчених даній проблемі присвячена наукова праця М. М. Вопленко «Официальное толкование норм права»[1]. Вагомий вклад у розуміння поняття та значення тлумачення, його гносеологічну природу, способи тлумачення здійснив О. Ф. Черданцев в своїй більш ранній праці «Толкование советского права» [2] та продовжив свої наукові пошуки в навчальному посібнику «Толкование права и договора» [3], в якому акцентує увагу на об'єкті тлумачення, загальній його характеристиці, технології тлумачення, аналізує співвідношення правового регулювання та тлумачення норм права. Розвиток наукових підходів щодо даної проблеми пов'язаний з науковими пошуками Ю. О. Гаврилової, яка в своїй монографічній праці «Объем толкования права» [4] досліджує об'єм тлумачення як універсальну категорію юридичної науки, звертає увагу на дану проблему в контексті теорії змістовного поля, аналізує спеціальні прийоми визначення об'єму тлумачення та його співвідношення з підзаконною нормотворчістю та законністю. Наступний крок у розвиток доктрини тлумачення норм права був здійснений І. О. Кузьміним, який в другій частині навчального посібника «Правоприменение и толкование права» [5] надав характеристику тлумаченню права як особливому різновиду юридичної діяльності, приділяючи увагу поняттю, призначенню та функціям тлумачення права, особливостям вибору та застосування способів тлумачення права.

Серед доробку вітчизняних вчених заслуговує на увагу монографічне дослідження Ю. Л. Власова «Проблеми тлумачення норм права» [6] в якому охарактеризовано тлумачення норм права як на загальнотеоретичному рівні, так і в практичній площині. Даною проблемою цікавилася також І. Ю Настасюк, яка в навчальному посібнику «Тлумачення правових норм» [7] надає загальну характеристику тлумаченню норм права, виокремлює з'ясування норм права та аналізує його як самостійний процес пізнання змісту правових норм, також звертає увагу на способи з'ясування дійсного змісту правових норм, акцентує увагу на особливостях тлумачення-роз'яснення. Визначає місце тлумачення в правовій дійсності та її співвідношення з державною політикою.

Також дана проблема знайшла висвітлення в дисертаційному дослідженні А. В. Зубенко «Акти тлумачення норм права в системі правових актів» [8]. Вагомий внесок у розуміння динамічного тлумачення юридичних норм здійснив В. В. Гончаров у своїй монографічній праці «Динамічне тлумачення юридичних норм» [9], який приділив увагу особливостям офіційного тлумачення юридичних норм, їх природі, місцю та ролі у правовому регулюванні.

Не заперечуючи вагомих здобутків зарубіжних та вітчизняних вчених, слід констатувати, що поза увагою вчених залишився ще цілий ряд питань, присвячених даній проблематиці, що вимагає нових пошуків, узагальнень, висновків та пропозицій.

Мета статті. Метою даної статті є необхідність узагальнення наукових підходів щодо тлумачення норм права та визначення його місця та ролі в механізмі правового регулювання.

Основні результати дослідження. Тлумачення норм права є багатовимірним явищем правової дійсності. Насамперед, його можна розглядати як одну із ключових категорій юридичної науки. В енциклопедичній літературі зазначається, що «категорії права – це найбільш загальні типові поняття, що вживаються у праві» [10, с. 64]. Тлумачення норм права відноситься саме до таких понять, які використовуються як в процесі правотворчості, так і в правозастосуванні.

Огляд літературних джерел свідчить, що більшість вчених, аналізуючи змістовне наповнення категорії тлумачення норм права, розглядають його як двоєдиний процес з'ясування та роз'яснення змісту норми права. Акцентуємо увагу на деяких наукових підходах щодо розуміння даної категорії. Так, І. О. Кузьмін підкреслює, що в самому загальному розумінні процес тлумачення права полягає у формуванні певних суджень про зміст норм права з метою виявлення їх істинного змістовного наповнення [11, с. 7].

Ряд вчених під тлумаченням норм права розуміють «процес і результат діяльності зі з'ясування та у разі необхідності – з роз'яснення змісту (смислу) правила поведінки, яке міститься у нормі права, що досягається за допомогою різноманітних інтелектуальних операцій[12, с. 375].

Розвиваючи дану думку, Б. В. Малишев зазначає, що «у розрізі взаємовідношення вказаних процесів, потрібно зазначити, що з'ясування норм права завжди передує їх роз'яснення. При цьому з'ясування є обов'язковим етапом тлумачення, а роз'яснення додатковим» [13, с. 77].

Визначаючи поняття тлумачення норм права, вчені виокремлюють та враховують або ключову особливість даної категорії, або певну сукупність таких властивостей. Сутнісні ознаки тлумачення норм права можуть бути узагальнені та представлені наступним чином: предметом тлумачення є норма права, для нього характерним є поєднання цілей та способів, за допомогою яких вони досягаються, характеризується наявністю певних суб'єктів, займає особливе місце в правовій системі та механізмі правового регулювання.

У науковому середовищі ведеться дискусія щодо співвідношення тлумачення норм права та такої категорії, як правова інтерпретація. В енциклопедичній літературі правова інтерпретація розглядається як «виявлення правового значення і смислу текстів, знаків, фактичних даних, ситуацій, а також принципів і норм із метою визначення можливих і належних правових наслідків» [14, с. 631].

Поряд з цим, поширеною є думка, що тлумачення норм права є досить схожим з такою категорією, як герменевтична філософія права, яка трактується як філософське вчення про розуміння у праві; осмислення розуміння як способу буття людини у праві (онтологічний вимір) та способу осягнення правової реальності (методологічний вимір) [15, с. 631].

Тлумачення норм права також можна охарактеризувати як один із видів юридичної діяльності, оскільки він спрямований на аналіз змісту норми права, як з точки зору її розуміння, так і необхідності її правильного застосування в правозастосовній діяльності уповноважених суб'єктів та в процесі використання норм права у правовідносинах, що виникають між різними суб'єктами. Аналізуючи тлумачення норм права як особливу діяльність, вітчизняні вчені підкреслюють її специфіку, що обумовлена низкою чинників, а саме: «по-перше, ця діяльність пов'язана з інтерпретацією не довільних письмових джерел, а правових актів. Об'єктом її є право – специфічна реальність, яка наділена особливими ознаками, властивостями, принципами функціонування; по-друге, тлумачення в праві має за мету реалізацію правових приписів; по-третє, в установлених законом випадках ця діяльність здійснюється компетентними державними органами; по-четверте, реалізація тлумачення, коли йому необхідно надати обов'язкового значення, закріплюється у спеціальних правових (інтерпретаційних) актах [16, с. 283]».

Слід також підкреслити, що тлумаченню норм права належить певне місце та роль в структурі механізму правового регулювання. Більше уваги акцентуємо саме на даному аспекті проблеми.

На нашу думку, «механізм правового регулювання – це системний комплекс правових засобів, способів, форм, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів, забезпечення їх прав та свобод, встановлення правопорядку в суспільстві, досягнення соціального компромісу в правовій сфері» [17, с. 310].

В юридичній літературі питання щодо структури та складу механізму правового регулювання сприймається неоднозначно, досить часто ці поняття ототожнюються, але поряд з цим існує точка зору щодо їх відмінностей. Представники харківської школи права, аналізуючи склад механізму правового регулювання, відносять до нього такі основні засоби такі, як: правосвідомість, принципи права, юридичні норми, інтерпретаційні та індивідуальні правові явища, правові акти, правові відносини, заходи юридичного примусу і юридичної відповідальності, а також інші правові явища, які залучаються до реалізації цілей правового регулювання. Продовжуючи дану думку, вчені зазначають, що структура механізму правового регулювання виявляється в певній послідовності підключення до правового регулювання зазначених юридичних засобів у тій чи іншій черговості його обов'язкових (тобто таких, за яких цей процес перебігає кожен раз) та факультативних (в яких виникає потреба при впорядкуванні лише деяких суспільних відносин) стадій [18, с. 220].

Ґрунтовний аналіз особливостей механізму правового регулювання дозволяє встановити його складові компоненти, для яких характерною є інструментальна складова, вони досить різноманітні за своєю природою та змістовним наповненням та поряд з цим, в межах дії механізму правового регулювання, вони взаємодіють між собою, створюють певну систему, набувають характеру функціональної спроможності та взаємоузгодженості, спрямовані на досягнення певного результати. В даному аспекті ключова роль належить системно-функціональному підходу, за допомогою якого здійснюється ґрунтовний аналіз компонентів механізму правового регулювання, а саме: техніко-юридичних засобів, способів та форм діяльності держави, які, окрім зазначеного, мають також багаторівневу структуру.

Динамізм та різноманітність правових засобів обумовлюється необхідністю їх використання на різних стадіях дії механізму правового регулювання. Важливим є те, що кожній стадії його дії притаманна певна сукупність правових засобів, що надає можливість виокремити ключові та факультативні його компоненти.

Тлумачення норм права займає особливе місце в структурі механізму правового регулювання, оскільки, на думку більшості вчених, має факультативний характер. Поряд з цим, ряд науковців розглядають тлумачення норм права як окрему стадію дії механізму правового регулювання.

Дія механізму правового регулювання насамперед пов'язана з процесом правотворчості, з прийняттям норми права як певного правила поведінки, що впорядковують певні суспільні відносини, які потребують такого впорядкування.

Слід погодитися з думкою науковців, що тлумачення норм права є характерним для різних стадій дії механізму правового регулювання та включає в себе необхідність офіційного тлумачення норми права у випадку її незрозумілості, лаконічності, широким використанням в ній іншомовної термінології, колізійності чи невідповідності реаліям сьогодення тощо.

Тлумачення норм права має також функціональну спрямованість. Насамперед акцентуємо увагу на розумінні даної категорії та її змістовному наповненні. Функції тлумачення норм права – це основні напрями впливу на процес розуміння дійсного змісту норм права та доведення його до суб'єктів застосування цих норм.

Характеризуючи особливості функцій тлумачення норм права, слід підкреслити, що це, насамперед напрями впливу, даний вплив носить інформативний та цілеспрямований характер, він пов'язаний з необхідністю з'ясування та роз'яснення норм права тим суб'єктам, які будуть їх застосовувати, саме через функції розкривається сутність процесу тлумачення, його значення та необхідність.

У цьому контексті слід виокремити та охарактеризувати основні функції тлумачення норм права. Важливе місце в системі функцій тлумачення норм права належить науково-пізнавальній функції, яка надає можливість краще зрозуміти змістовне наповнення норми права тими суб'єктами, які будуть її використовувати чи застосовувати.

Науково-організаційна функція тлумачення норм передбачає використання різноманітних засобів, способів, прийомів тлумачення з метою роз'яснення дійсного змісту норм права та правильного їх використання всіма суб'єктами права.

Інформаційна функція тлумачення норм права сприяє наданню правозастосовчим суб'єктам інформації щодо вірного розуміння змістовного наповнення норми права, забезпечує дії суб'єктів, що ґрунтуються на розумінні змісту норми права, має як узагальнений, так і індивідуальний характер. Так, аналізуючи проблеми інформаційних аспектів суспільних відносин, які мають як загальнотеоретичний, так і галузевий рівень, Т. А. Костецька підкреслює, що «конституційно-правові

проблеми цієї сфери відносин, які могли б стати фундаментальними для всіх галузевих розробок, в сучасній науці конституційного права все ще не отримали комплексного і системного висвітлення» [19, с.158]. Інформаційна сфера має досить широке спрямування та є дотичною до проблеми тлумачення норм права.

Координаційна функція тлумачення норм права надає можливості щодо узгодження дій суб'єктів, що тлумачать норму та її застосовують шляхом реалізації спільного інтересу, потреб та цілей, а саме вірного сприйняття змісту норми права.

Даний перелік функцій тлумачення норм права не є вичерпним. Він лише акцентує увагу на важливих сутнісних особливостях та змістовному наповненні даного процесу.

Висновки. Підсумовуючи, слід підкреслити, що:

– тлумачення норм права має багатоаспектний характер та може розглядатися з різних сторін, а саме: як юридична категорія, як вид юридичної діяльності, як певний процес, як структурний компонент механізму правового регулювання тощо;

– в структурі механізму правового регулювання тлумаченню норм права відводиться факультативна роль та поряд з цим даний процес має важливе значення та за необхідності може мати місце на різних стадіях дії механізму правового регулювання;

– тлумачення норм права має функціональну спрямованість, що надає можливість акцентувати увагу на таких важливих функціях тлумачення норм права, як: науково-пізнавальна, науково-організаційна, інформаційна, координаційна тощо.

Список використаних джерел

1. *Вопленко Н. Н.* «Официальное толкование норм права. Москва : Юрид. лит. 1976. 119 с.
2. *Черданцев А. Ф.* Толкование советского права. Москва : Юрид. лит. 1979. 168 с.
3. *Черданцев А. Ф.* Толкование права и договора : учебное пособие. Москва : Юнити-Дана. 2003. 381 с.
4. *Гаврилова Ю. А.* Объем толкования права : монография / Под ред. Н. Н. Вопленко. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. 176 с.
5. *Кузьмин И.А.* Правоприменение и толкование права. В 2 ч., Ч. 2: Толкование права: учеб. пособие. Иркутск : Изд-во ИГУ, 2017. 103с.
6. *Власов Ю. Л.* Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
7. *Настасюк І. Ю.* Тлумачення правових норм : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС,2009. 336 с.
8. *Зубенко А. В.* Акти тлумачення норм права в системі правових актів: дис. … канд. юрид.наук: 12.00.01 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2013.
9. *Гончаров В. В.* Динамічне тлумачення юридичних норм : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 252 с.
10. *Шемшученко Є. С.* Категорії права. Енциклопеія права: В 6 т.Т. 3. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко /Рекол.: Ю.С. Шемшученко (голова рекол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2001. С. 64.
11. *Кузьмин И. А.* Правоприменение и толкование права. В 2 ч., Ч. 2: Толкование права : учеб. Пособие. Иркутск : Изд-во ИГУ, 2017. С. 7.
12. *Загальна* теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / Кол. авт.; за ред. доктора юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 375.
13. *Малишев Б. В.,* Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика) навч. посіб. /За заг. ред. Б. В. Малишева. Київ : Реферат, 2010. С. 77.
14. *Бочаров Д. О.* Правова інтерпретація. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т.Т. 2 Філософія права /редкол. : С. І. Максимов (голова) та іню ; Нац. Акад.. прав. Наук України ; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. Юрид. Ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 631.
15. *Сатохіна Н. І.* Герменевтична філософія права. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т.Т. 2. Філософія права /редкол. : С. І. Максимов (голова) та іню ; Нац. Акад.. прав. Наук України ; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. Юрид. Ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 130.
16. *Кельман М. С.,* Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. С. 283.
17. *Загальна* теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / Кол. авт.; за ред. доктора юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. С. 310.
18. *Загальна* теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, . д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. С. 220.
19. *Костецька Т. А.* Про деякі тенденції розвитку науки конституційного права в умовах становлення інформаційного суспільства. Правова держава. Вип.24. Київ : Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2013. С. 158.

References

1. *Voplenko N. N.* Ofytsyalnoe tolkovanye norm prava. Moskva : Yuryd. lyt. 1976. 119 s.
2. *Cherdantsev A. F.* Tolkovanye sovetskoho prava. Moskva : Yuryd. lyt. 1979. 168 s.
3. *Cherdantsev A. F.* Tolkovanye prava y dohovora: Uchebnoe posobye. Moskva : Yunyty-Dana. 2003. 381 s.
4. *Havrylova Yu. A.* Объем tolkovanyia prava : monohrafyia / Pod red. N. N. Voplenko. Volhohrad : Yzd-vo VolHU, 2009. 176 s.
5. *Kuzmyn Y. A.* Pravoprymenenye y tolkovanye prava. V 2 ch., Ch. 2: Tolkovanye prava : ucheb. posobye. Yrkutsk : Yzd-vo YHU, 2017. 103s.
6. *Vlasov Yu. L.* Problemy tlumachennia norm prava : monohrafiia. Kyiv : Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2001. 180 s.
7. *Nastasiuk I. Iu.* Tlumachennia pravovykh norm : navch. posibnyk. Lviv : LvDUVS,2009. 336s.
8. *Zubenko A. V.* Akty tlumachennia norm prava v systemi pravovykh aktiv: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01/ Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 2013.
9. *Honcharov V. V.* Dynamichne tlumachennia yurydychnykh norm : monohrafiia. Lviv : SPOLOM, 2013. 252 s.
10. *Shemshuchenko Ye.S.* Katehorii prava. Entsyklopeiia prava: V 6 t.T. 3. /Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko /Rekol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova rekol.) ta in. Kyiv: «Ukr. entsykl.», 2001. S. 64.
11. *Kuzmyn Y. A.* Pravoprymenenye y tolkovanye prava. V 2 ch., Ch. 2: Tolkovanye prava: ucheb. Posobye. Yrkutsk: Yzd-vo YHU, 2017. S. 7.
12. *Zahalna* teoriia prava. Normatyvnyi kurs : pidruch. dlia stud.-yurystiv / Kol. avt.; za red. doktora yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2021. S. 375.
13. *Malyshev B. V.,* Moskaliuk O. V. Zastosuvannia norm prava (teoriia i praktyka) : navch. posib. / Za zah. red. B. V. Malysheva. Kyiv : Referat, 2010. S. 77.
14. *Bocharov D. O.* Pravova interpretatsiia. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia : u 20 t.T. 2 Filosofiia prava / redkol. : S. I. Maksymov (holova) ta iniu ; Nats. Akad.. prav. Nauk Ukrainy ; Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy ; Nats. Yuryd. Un-t imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo, 2017. S. 631.
15. *Satokhina N. I.* Hermenevtychna filosofiia prava. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia : u 20 t.T. 2. Filosofiia prava /redkol. : S. I. Maksymov (holova) ta iniu ; Nats. Akad. prav. Nauk Ukrainy ; Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy ; Nats. Yuryd. Un-t imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo, 2017. S. 130.
16. *Kelman M. S.,* Murashyn O. H. Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk. Kyiv : Kondor, 2006. S.283. (477 s.)
17. *Zahalna* teoriia prava. Normatyvnyi kurs : pidruch. dlia stud.-yurystiv / Kol. avt.; za red. doktora yuryd. nauk, prof. S. V. Bobrovnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2021. S. 310. (596 s.)
18. *Zahalna* teoriia derzhavy i prava : pidruch. dlia stud. yuryd. vyshchykh navch. zakladiv / M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in. ; za red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy M. V. Tsvika, . d-ra yuryd. nauk, prof., akad. APrN Ukrainy O. V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo, 2009. S.220.
19. *Kostetska T. A.* Pro deiaki tendentsii rozvytku nauky konstytutsiinoho prava v umovakh stanovlennia informatsiinoho suspilstva. Pravova derzhava. Vyp. 24. Kyiv : Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2013. S. 158.

Тарахонич Т. І. Тлумачення норм права як структурний компонент механізму правового регулювання

У статті акцентовано увагу на розумінні таких важливих категорій юридичної науки, як «тлумачення норм права», «правове регулювання», «механізм правового регулювання».

Визначено, що тлумачення норм права є процесом з'ясування та роз'яснення змісту норми права відповідними суб'єктами з метою забезпечення однозначного розуміння іі змісту, точного та виваженого її застосування як уповноваженими суб'єктами, так і відповідними суб'єктами в конкретних правовідносинах.

На загальнотеоретичному та методологічному рівнях виокремлено та охарактеризовано поняття та особливості тлумачення норм права, функціональну спрямованість, способи та засоби його здійснення. Зазначено, що тлумачення норм права забезпечує однозначність розуміння норми права, має інформаційну спрямованість та цільове призначення, формує правову свідомість суб'єктів, мотивацію їх поведінки, є базовою основою розвитку правової культури суспільства, детермінантою правового впливу та підґрунтям вдосконалення правового регулювання.

Тлумаченню норм права належить важливе місце в механізмі правового регулювання поряд з іншими його складовими, для нього характерним є те, що воно здійснюється шляхом аналізу норми права через систему правових оцінок, поглядів, уявлень тощо.

Ключові слова: норма права, тлумачення норм права, функції тлумачення норм права, правове регулювання, механізм правового регулювання, стадії механізму правового регулювання.

Tarakchonych T. I. Interpretation of Legal Norms as an Optional Component of the Legal Regulation Mechanism

The article draws a special attention to the definition of such important categories of legal science as «interpretation of legal norms», «mechanism of legal regulation», «stages of legal regulation mechanism».

The particular attention is paid to the understanding of the mechanism of legal regulation and its stages. The mandatory and optional stages of the legal regulation mechanism is distinguished. It is emphasized that the mandatory stage provides for the need to regulate certain social relations, which, first of all, are modeled, detected and implemented in certain subjective rights and legal obligations. The optional stage includes the necessity for an official interpretation of the legal norm in the process of its application. The place and role of interpretation of the rules of law in the mechanism of legal regulation have been determined.

The article defines that the interpretation of legal norms is a process of clarifying of the content of the rule of law by the relevant subjects in order to ensure an unambiguous understanding of the content, its accurate and balanced application by both authorized and relevant entities in specific legal relations.

The research at the general theoretical and methodological level distinguishes the essence and peculiarities of interpretation of legal norms, functional orientation, methods and means of its implementation. It is noted that the interpretation of legal norms ensures an unambiguous understanding of the rule of law, has an informational orientation and forms the legal consciousness of the subjects, the motivation for their behavior, is the basic basis for the development of the legal culture of society, the determinant of legal influence and the basis for improving legal regulation.

The article states that the interpretation of legal norms has an important place in the mechanism of legal regulation along with its other components. It is characterized by the fact that it is carried out by analyzing of legal norms through a system of legal assessments, views, ideas, etc.

Keywords: legal norm, interpretation of legal norms, functions of interpretation of legal norms, legal regulation, mechanism of legal regulation, stages of legal regulation mechanism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-42

УДК 340.12

Ніна Володимирівна Теремцова,
доцент кафедри теорії та історії права
та держави Інституту права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-6783-9781

ТЛУМАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИВАТНОГО ТА ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. В даний час проблема розмежування права на публічне і приватне не втратила своєї актуальності ні з теоретичної точки зору, ні з практичної. Дана проблема виникає при класифікації чинного законодавства, в ході теоретичних досліджень, присвячених вдосконаленню правового регулювання, при тлумаченні правових норм. На теорії поділу права ґрунтуються деякі правозастосовні акти, в тому числі акти Конституційного Суду України. Необхідно враховувати, що відносини, що регулюються публічним і приватним правом, перебували і продовжують перебувати в динаміці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи останні дослідження і публікації, на яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається авторка, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується наукова стаття. Проблеми уявлення в сучасній юридичній літературі функціонування приватного права, розглядалися широким колом дослідників.

Теоретичні основи дослідження: С. С. Алєксєєв, С. В. Бобровник, Д. С. Васьковець, О. Вінник, С. В. Єськов, О. С. Іоффе, І. Б. Кудас, О. В. Малько, М. І. Матузов, А. С. Нестеренко, Н. М. Оніщенко, В. В. Стасюк, М. А. Сатановська, Я. Смітс, О. І. Харитонова, Р. О. Халфіна, Є. О. Харитонов, А. О. Філіп'єв, М. Д. Шаргородський, В. С. Шилінгов тощо.

Мета статті. Метою даного дослідження є визначення публічного і приватного права в українській правовій системі і визначення базових характеристик його побудови і функціонування на прикладі функціонування приватного і публічного права в юридичній науці. Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі основні завдання: сформулювати визначення приватного і публічного права; розкрити сутність методу і режиму правового регулювання теорії права стосовно уявлення функціонування приватного і публічного права; проаналізувати категорію приватного та публічного права.

Дослідження має на меті розвиток положень саме уявлення в сучасній юридичній літературі функціонування приватного та публічного права і в цьому значенні має теоретико-прикладний характер. Можливо, одна з причин труднощів в аналізі сучасних галузей права полягає в тому, що традиційні поняття загальної теорії права застосовуються до галузевого законодавства без урахування його специфіки. Основні постулати загальної теорії права творилися під час існування соціалістичної системи права, при відомому відношенні до всього, що пов'язано з поняттям «приватний».

Основні результати дослідження. Сучасний світ являє собою складну систему соціальних зв'язків, які простягаються далеко за межі однієї держави. Крім відносин між публічними суб'єктами, наприклад, державами, міжнародними організаціями тощо, існують відносини між «приватними» особами, або особами публічними, але такими, що виступають у визначеній – приватній – якості). У деяких випадках можна стверджувати, що останні опосередкуються міжнародним приватним правом. Ця теза є домінуючою в сучасній науці.

Всю сукупність юридичних норм можна розділити на дві великі групи: норми публічного права і норми приватного права. Підґрунтям такої класифікації є завдання, що здійснюються нормами в суспільстві, і специфіка інтересів, на захист яких націлена така норма. Отже, норми, що регулюють і охороняють приватних осіб, а також і юридичних, і фізичних між собою, відносять до приватного права; норми, що регулюють і охороняють публічні інтереси (інтереси суспільства

і держави), відносять до публічного права. Однією зі сторін таких правовідносин є органи державної влади та управління.

Загальна теорія права є делікатним феноменом – він існує (в тому або іншому значенні) вже тривалий час, проте за весь цей час не було вироблено однакового розуміння щодо його основних параметрів, а тому залишаються спірними теоретичні основи побудови і функціонування. Його існування ставить перед юридичною спільнотою цілу низку дуже важливих питань щодо властивостей. На сьогоднішній момент не представляється можливим стверджувати про наявність однакового розуміння сутності поділу права на приватне та публічне. Різні наукові школи пропонують власне його бачення в межах української правової системи і традиційної доктрини.

На сучасному етапі розвитку правової матерії необхідно внести деякі корективи в традиційну теорію права, так само як і в деякі положення законодавства стосовно поділу права на приватне та публічне. Дослідники теорії права, відпрацьовуючи ті чи інші правові моделі, орієнтувалися, перш за все, на суто «внутрішні», національні правові явища. Подібний підхід існує й сьогодні – теорія права, яка покликана виконувати в юриспруденції роль синтезуючих всіх основ, залишає поза увагою розвиток деяких нових галузей законодавства, що, на наш погляд, не зовсім обґрунтовано. Кожна нова галузь, що досліджується вченими – феномен юридичний, однак при застосуванні до нього загальнотеоретичних висновків необхідно враховувати і специфіку досліджуваного об'єкта саме з точки зору загальної теорії права.

Для того, щоб розкрити сутність досліджуваного феномену, дослідити основи побудови і функціонування, необхідно звернутися насамперед до його базисної характеристики. Стосовно щодо відносно автономних нормативно-правових утворень у системі права (галузям права) основною характеристикою виступає предмет правового регулювання, що складають суспільні відносини певного типу.

У даній таблиці відображено характерні особливості правових норм, відповідно до яких їх підрозділяють на публічне та приватне право.

Ознака	Приватне право	Публічне право
Категорії захищених інтересів	Особисті	Громадські, державні
Предмет правового регулювання	Майнові та немайнові відносини	Немайнові відносини
Склад учасників регульованих правовідносин	– Приватні особи між собою. – Державні органи та приватні особи (як рівноправні партнери в межах угоди)	– Державні органи між собою. – Державні органи та приватні особи.
Характер волевиявлення учасників правовідносин	Вільне двостороннє волевиявлення, застосовується договірна форма регулювання	Одностороннє волевиявлення
Співвідношення правового статусу сторін правовідносин	Рівноправні партнери	Підпорядковані Суб'єкти
Тип переважаючих норм	Диспозитивні	Імперативні
Джерела права	Цивільно-правові договори між приватними особами	Конституція. Нормативно-правові акти. Нормативні акти. Нормативні публічно-правові договори тощо

У межах предмета галузевого законодавства відома також проблема визначення «додаткових кваліфікуючих ознак». Однак, в сучасній юридичній науці це поняття зазнало об'єктивної критики за різними підставами, зокрема, з огляду на його невідповідності положенням загальної теорії правовідносини. В сучасній науці галузі права поступово відображається інша точка зору – про наявність особливої якості відповідних відносин, наприклад, – їх зв'язку з правопорядком іноземної держави, це галузь міжнародного права.

Правова колізія спочатку розглядалася в якості крихітного явища в галузевому законодавстві. Деякі автори стверджують, що саме наявність правової колізії між нормами права різних галузей права в якості іманентної ознаки може існувати як окрема галузь. Однак видається, що ця теза на сьогоднішній момент також потребує корегування [1, с. 10-13].

Крім предмета, у вітчизняній загальній теорії права відобразилось положення про особливу роль методу правового регулювання для цілей відокремлення норм певної галузевої приналежності (галузевої диференціації). Проте метод правового регулювання має й самостійну цінність, він розкриває саму суть правового регулювання, вказує на специфічне поєднання регулятивних засобів, що забезпечують регулюючий вплив. Тим часом, проблема методів та режимів правового регулювання інколи ставала темою окремого дослідження.

Питання про норму права виявляє інтерес не лише з огляду теоретичного диспуту, алеі в практичному застосуванні. Справа в тому, що, визнаючи той чи інший регулятор нормою права, ми тим самим визнаємо в ньому наявність основних властивостей – зокрема, її загальнообов'язковості. Звернення до колізійної норми дозволяє констатувати, що на сьогоднішній момент домінує апріорний її розгляд у сукупності з матеріальною нормою, до якої вона відсилає, що, на наш погляд, не цілком виправдано: оскільки кожне явище має певні межі, необхідний аналіз явища не лише в його взаємозв'язку з іншими явищами, але й розгляд його власних, внутрішніх властивостей.

Аналіз норм права не був би повним без розгляду кінцевої стадії правового регулювання – правореалізації. Питанням реалізації права було присвячено значну кількість досліджень у вітчизняній теорії права, проте в основному зусилля авторів зосереджувалися на суто «внутрішніх» проявах втілення в життя приписів правових норм. У науці галузевого законодавства досить розроблений блок питань, що стосуються застосування права в частині реалізації норм як вітчизняного законодавства, так і іноземного права, однак менша увага приділялася реалізації приписів колізійних норм [2, с. 16-22; 3, с. 135; 4, с. 10; 5, с. 34; 6, с. 36-38].

На тлі дефіциту профільних досліджень з найбільш загальних питань теорія права, на думку авторки, пропонує новий погляд на основні його параметри - основи побудови і функціонування, тобто: предмет, метод, систему, норми, правореалізацію, правовідносини.

В Україні відсутній комплексний підхід на законодавчому рівні, проте представляється, що його прийняття стало б відображенням об'єктивних закономірностей розвитку правового регулювання. Ухвалення подібного, наприклад, нормативно-правового акта дозволить вирішити і низку практичних завдань: уніфікація правового регулювання дозволить застосовувати єдині підходи до регулювання відносин подібних груп, що сприятиме формуванню однакової правозастосовчої практики.

Джерелами всіх галузей права мають бути нормативно-правові акти та правові звичаї. Правовий звичай недоцільно відносити до lex mercatoria (звичаєве торговельне право), оскільки це джерело є регулятором правовим, в свою чергу, lex mercatoria утворюють: а) звичаї (тобто звичаї неправові); б) загальні принципи торгового обороту; в) типові договори; г) зазвичай вимоги, що висуваються.

Наприклад, принципи приватного права поділяються на дві базові групи: мають міжнародно-правове та національне походження. До першої відносяться принципи, що походять з факту існування суверенних держав. Ці принципи знаходяться «на стику» національного і міжнародного (публічного) права. Принципи національного походження підрозділяються на принципи, що властиві для галузей національного права (цивільного, трудового, сімейного, процесуальних галузей права тощо). Сформовані колізійні підстави (наприклад, lex rei sitae) слід розглядати як принципи колізійного регулювання.

Ще один приклад правових норм, які зазвичай ставляться до приватного або публічного права. Так, до галузей приватного права відносяться: цивільне, сімейне, торгове, трудове тощо. Галузями публічного права вважаються: конституційне, адміністративне, кримінальне, кримінальнопроцесуальне, цивільно-процесуальне, фінансове, екологічне, тощо. Важливо відзначити, що норми приватного і публічного права рівні за юридичною силою. Неправильним буде твердження, що публічні норми переважають над приватним, і навпаки. Вони працюють в комплексі і доповнюють один одного.

У праві існують два типи колізійних правовідносин: приватний і публічний. Перший утворюється при врегулюванні приватних відносин, другий – в правозастосовчій діяльності або процесі при наявності обов'язку правозастосовчого органу визначити право, що необхідно застосувати відповідно до колізійної норми. У першому випадку нормативна основа правовідносин буде формуватися за допомогою поєднання колізійної (неправової) норми і матеріальної (правової) норми,

до якої вона відсилає. У другому випадку колізійна норма проявить себе як норма правова – створить обов'язок для відповідного правозастосовчого органу і права для учасників.

Висновки. В даний час проблема розмежування права на публічне і приватне не втратила своєї актуальності сьогодні ні з теоретичної точки зору, ні з практичної. Вона виникає при класифікації чинного законодавства, в ході теоретичних досліджень, присвячених вдосконаленню правового регулювання, при тлумаченні правових норм. На теорії поділу права ґрунтуються деякі правозастосовні акти, в тому числі акти Конституційного Суду України. Необхідно враховувати, що відносини, що регулюються публічним і приватним правом, перебували і продовжують перебувати в динаміці. Елементи публічного та приватного права здатні в тій чи іншій мірі проникати в різні правові галузі. Саме з цієї причини провести чітку межу між публічним і приватним правом не представляється можливим.

Проблема правовідносин також є однією з найбільш дискусійних в загальній теорії права, не кажучи про галузеве законодавство. Думки вчених щодо змісту і співвідношення публічного і приватного права змінювалися протягом всієї історії. У підсумку «сучасні значення розглянутих юридичних понять є істотною трансформацією їх первісного значення» [7, с. 286; 8, с. 132-137; 9, с. 127; 10, с. 218].

Дослідження закономірності, що дозволяє встановити дві об'єктивно самостійні галузі права, поєднавши їх з проявами публічних і приватних основ, і уявити розподіл права на приватне та публічне як не лише класифікаційне, а й концептуальне, що стосується «самих основ права, його місця і ролі в житті людини, його визначальних цінностей» [11, с.180; 12, с.10; 13, с. 48-51], триває в теорії права й сьогодні.

Список використаних джерел

1. *Бобровник С. В.* Функції правопізнання та його роль у подоланні колізій. Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку : Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (27.01-30.01.2007 р., м. Косів Івано-Франк. обл.), Вип. 8. – К. : Б. в., 2007. - С. 10-13.
2. *Вінник О.* Публічно-приватне партнерство і громадянське суспільство: правові аспекти взаємодії. / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2013. – Вип. 3. – С. 16-22. URL:http://nbuv.gov.ua
3. *Васьковець Д. С.* Комунально-приватне партнерство як правова форма організації господарської діяльності у комунальному секторі економіки. /Європейські перспективи. – 2013. – №11. – С. 132-140. URL:http://nbuv.gov.ua
4. *Іоффе О. С.* Право приватне й право публічне / Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 7-18. URL: http://nbuv.gov.ua
5. *Кудас І. Б.* Міжнародне банківське право: публічне чи приватне? / Теорія і практика правознавства. – 2015. – Вип. 2. URL:http://nbuv.gov.ua
6. *Нестеренко А. С.* Публічне і приватне право як основа юридичної централізації й децентралізації у фінансовому праві./ Наук.вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – Вип. 19. – С. 36-38. URL: http://nbuv.gov.ua
7. *Оніщенко Н. М.* Дія права: інтегративний аспект : монографія /Кол. авторів ; Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2010. –360с.
8. *Сатановська М. А.* Державно-приватне партнерство: правові перешкоди та шляхи подолання / Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 10. – С. 132-137. URL:http://nbuv.gov.ua
9. *Стасюк В. В.* Державно-приватне партнерство у комунальному водопостачанні: відповідність вітчизняної нормативно-правової бази європейському законодавству / Економіка та держава. – 2015. – № 1. – С. 126-130. URL:http://nbuv.gov.ua
10. *Смітс Я.* Європейське приватне право як змішана правова система / Європейське право. – 2012. – № 2-4. – С. 215-225. URL:http://nbuv.gov.ua
11. *Філіп'єв А. О.* Приватне право невизнаних держав та практика правозастосування. / Університетські наукові записки. – 2007. – № 4. – С. 177-183. URL:http://nbuv.gov.ua
12. *Харитонов Є. О.* Проблемні питання визначення співвідношення понять «приватне право», «цивільне право» та «цивільне законодавство». / Часопис цивілістики. – 2013. – Вип. 14. – С. 7-14. URL:http://nbuv.gov.ua
13. *Шилінгов В. С.* Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства /Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 48-51. URL:http://nbuv.gov.ua

References

1. *Bobrovnyk S. V.* Funktsii pravopiznannia ta yoho rol u podolanni kolizii. Zakonodavstvo Ukrainy: problemy ta perspektyvy rozvytku : Zb. materialiv mizhnar. nauk. konf. (27.01-30.01.2007 r., m. Kosiv Ivano-Frank. obl.), Vyp. 8. – K. : B. v., 2007. – S. 10-13.
2. *Vinnyk O.* Publichno-pryvatne partnerstvo i hromadianske suspilstvo: pravovi aspekty vzaiemodii / Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky. – 2013. – Vyp. 3. – S. 16-22. URL:http://nbuv.gov.ua
3. *Vaskovets D. S.* Komunalno-pryvatne partnerstvo yak pravova forma orhanizatsii hospodarskoi diialnosti u komunalnomu sektori ekonomiky / Yevropeiski perspektyvy. – 2013. – № 11. – S. 132-140. URL:http://nbuv.gov.ua
4. *Ioffe O. S.* Pravo pryvatne y pravo publichne [Elektronnyi resurs] / O. S. Ioffe // Universytetski naukovi zapysky. – 2005. – № 4. – S. 7-18. URL: http://nbuv.gov.ua
5. *Кудас І. Б.* Міжнародне банківське право: публічне чи приватне? / Теорія і практика правознавства. – 2015. – Вип. 2. URL:http://nbuv.gov.ua
6. *Nesterenko A. S.* Publichne i pryvatne pravo yak osnova yurydychnoi tsentralizatsii y detsentralizatsii u finansovomu pravi./ Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia : Yurysprudentsiia. – 2016. –Vyp. 19. – S. 36-38. URL: http://nbuv.gov.ua
7. *Onishchenko N. M.* Diia prava: intehratyvnyi aspekt : monohrafiia /Kol. avtoriv; Vidp. red. N. M. Onishchenko. – K. : Yurydychna dumka, 2010. –360 s.
8. *Satanovska M. A.* Derzhavno-pryvatne partnerstvo: pravovi pereshkody ta shliakhy podolannia / Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy. – 2013. – № 10. – S. 132-137. URL:http://nbuv.gov.ua
9. *Stasiuk V. V.* Derzhavno-pryvatne partnerstvo u komunalnomu vodopostachanni: vidpovidnist vitchyznianoi normatyvno-pravovoi bazy yevropeiskomu zakonodavstvu. / Ekonomika ta derzhava. – 2015. – № 1. – S. 126-130. URL:http://nbuv.gov.ua
10. *Smits Ya.* Yevropeiske pryvatne pravo yak zmishana pravova systema / Yevropeiske pravo. – 2012. – № 2-4. – S. 215-225. URL:http://nbuv.gov.ua
11. *Filipiev A. O.* Pryvatne pravo nevyznanykh derzhav ta praktyka pravozastosuvannia. / Universytetski naukovi zapysky. – 2007. – № 4. – S. 177-183. URL:http://nbuv.gov.ua
12. *Kharytonov Ye. O.* Problemni pytannia vyznachennia spivvidnoshennia poniat «pryvatne pravo», «tsyvilne pravo» ta «tsyvilne zakonodavstvo». / Chasopys tsyvilistyky. – 2013. – Vyp. 14. – S. 7-14. URL:http://nbuv.gov.ua
13. *Shylinhov V. S.* Podil prava na pryvatne ta publichne yak fundamentalna zasada pravovoi systemy demokratychnoho suspilstva. / Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2012. – № 1. – S. 48-51. URL:http://nbuv.gov.ua

Теремцова Н. В. Тлумачення в сучасній юридичній літературі функціонування приватного та публічного права

У статті досліджується актуальне питання загальної теорії права, що містить делікатний феномен, який існує (в тому чи іншому значенні) вже тривалий час, проте за весь цей час не було вироблено однакового розуміння його основних параметрів, а тому залишаються спірними теоретичні основи щодо побудови і функціонування. Його існування ставить перед юридичною спільнотою цілу низку дуже важливих питань щодо властивостей. На сьогоднішній момент не представляється можливим стверджувати про наявність однакового розуміння сутності поділу права на приватне та публічне. Різні наукові школи пропонують власне його бачення в межах української правової системи і традиційної доктрини. На сучасному етапі розвитку правової матерії необхідно внести деякі корективи в традиційну теорію права, так само як і в деякі положення законодавства стосовно поділу права на приватне та публічне. Кожна нова галузь, що досліджується вченими, – феномен юридичний, однак при застосуванні до нього загальнотеоретичних висновків необхідно враховувати і специфіку досліджуваного об'єкта саме з точки зору загальної теорії права.

Ключові слова: публічне право, приватне право, правова система, юридична наука, галузі права.

Teremtsova N. V. Interpretation in modern legal literature on the functioning of private and public law

The article is concerned with problem of interpretation the public and private law. At the beginning of the article the author describes the imperfection of approaches to differentiation.The article examines the topical issue of general theory of law, which contains a delicate phenomenon that has existed for a long time, but during all this time has not developed a common understanding of its basic parameters, and therefore remain controversial theoretical foundations for construction and operation. Its existence raises a number of very important questions about properties for the legal community. At the moment it is not possible to assert the presence of the same understanding of the essence of separation of the right to private and public. Different scientific schools actually offer his vision within the Ukrainian legal system and traditional doctrine. It would be wise to mention here at the present stage of development of legal matter, it is necessary

to make some adjustments to the traditional theory of law, as well as some provisions of the law regarding the division of law into private and public. In brief each new field studied by scientists is a legal phenomenon, but when applying general theoretical conclusions to it, it is necessary to take into account the specifics of the object under study in terms of the general theory of law. To conclude a pattern that allows to establish two objectively independent branches of law, linking them to the manifestations of public and private foundations, and to represent the spread of rights to private and public, as it is not just a classification, but conceptual, concerning the most fundamental rights of each place and role in human life, its defined values, continues in the theory of law today.

Keywords: public law, private law, legal system, legal science, branches of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-43

УДК 340.15

Леся Вікторівна Худояр,
науковий співробітник відділу
історико-правових досліджень
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-2386-1869

ПОНЯТТЯ «ВОЛЬНОСТІ» В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ТА ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТАХ XV – ПОЧАТКУ XX ст.

Постановка проблеми. Поняття «вольності» в історико-правовій реальності XV-XX ст. розглядається як важливий елемент правової сфери, правового світогляду конкретної спільноти, певного покоління або групи людей у вигляді стійких переконань, ціннісних орієнтирів, програм і моделей поведінки протягом понад п'ять століть. Поняття «вольності» також має важливе значення для з'ясування правового статусу різних верств українського населення та правового режиму території їх проживання протягом XV – початку XX ст. Актуальність наукового дослідження зумовлена також досить різноплановим трактуванням дослідниками змісту поняття «вольності».

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування змісту поняття «вольності», який дає уявлення про його смислове значення в правовій традиції та юридичних документах XV-XX ст. ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні обґрунтування вживання та змісту поняття «вольності» в правовій традиції та юридичних документах XV-XX ст.ст. зустрічаються в досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних філософів, істориків та правознавців, зокрема, Б. І. Андрусишина, А. П. Артеменка, М. Ю. Бурдіна, Д. П. Ващука, М. С. Грушевського, А. О. Гурбика, О. І. Гуржія, О. М. Лазаревського, В. В. Макарчука, М. С. Плотнікова, Н. Д. Полонської-Василенко, П. М. Саса, С. Д. Сворака, Н. П. Старченко, О. М. Субтельного, І. Б. Усенка, Д. І. Яворницького та ін.

Основні результати дослідження. Вирішальний вплив на формування теоретичних уявлень про зміст поняття «вольності» мала європейська філософська і правова традиція. Це поняття набуло значного поширення в поетичній творчості філософсько-політичного спрямування XV-XVII ст. Наприклад, у поемі «Осман» Івана Гундулича (1589-1638) – видатного хорватського (далматинського) поета пізнього Відродження, чітко розрізняються поняття «свобода» і «вольність». Зокрема, зазначається: «Та Дубровник зі свободи сплавив силу й міць корони. Гордий, непідкупний зроду, Честі й слави він не ронить. … Тож нехай повік ця сила береже тобі свободу, О Дубровник, місто біле, миле небу і народу. … Всі сусіди знемагають у ярмі тяжкої долі – вольності вони не мають, що у тебе на престолі» [1, с. 186–187].

Григорій Сковорода також розрізняв поняття «свобода» і «вольність». Зокрема, у своєму вірші «De libertate» писав: «Що є свобода? Добро в ній якеє? Кажуть, неначе воно золотеє? Ні ж бо, не злотне: зрівнивши все злото, проти свободи воно лиш болото. О, якби в дурні мені не пошитись, щоб без свободи не міг я лишитись. Слава навіки буде з тобою, вольності отче, Богдане-герою!» [2, с. 85].

Поняття «вольності» зустрічається, починаючи з XV ст., у багатьох юридичних документах, в яких йде мова про правовий статус різних груп українського населення: бояр, шляхти, міщанства, козацтва. Зокрема, у привілеях Великого князя Сигізмунда від 6 травня 1434 р. підтверджувалися «права і вольності бояр литовських і руських» [3, с. 132]. У привілеї польського короля Владислава II 1435 р. [4, с. 155]. У привілеї Сігізмунда III Львівському Ставропігійському братству від 15 жовтня 1592 р., в якому зазначається: «…ми схвалили взагалі всі права, привілеї, вільності, свободи і прерогативи як духовних, так і світських будь-якого стану і становища людей у будьяких місцях…» [5, с. 58]. У грамоті Августа II від 26 червня 1700 р. «Про підтвердження усіх прав та привілеїв Успенського Ставропігійського братства та наказ львівському єпископові Йосипу Шумлянському не порушувати їх під загрозою грошової кари», в якій зазначається «Тим часом як за благословенням Божої правиці та вільними голосами уславленої Польської держави ми були піднесені на королівський трон, вирішили ніяким іншим способом не поширювати добре ім'я та славу нашого імені в усіх частинах світу, тільки добродійною рукою: однією – жахаючи та проганяючи ворогів, іншою – зберігаючи міщан та будь-яких наших підданих будь-якого стану і походження при законах королівства, правах, привілеях, вільностях, імунітетах, прерогативах» [6, с. 90].

У Литовському статуті 1588 р. вміщено третій розділ «О волностях шляхетских и о розмноженью Великого Князства Литовского». У текстах артикулів 2, 5, 15, 16, 26 та 42 розрізняються поняття «свободи», «вольності», «звичаї» і «привілеї», «привілеї земські стародавні і нові від нас отримані», «вольності і звичаї добра стародавні», «вольности выеханья с панств наших», «непривлащенье вольностей шляхетских людем простого стану», «вольности шляхте именья лежачие и иные маетности свои нам, господару, записывати» [7, с. 46-47, 57–59, 64].

Зокрема у Арт. 2 розділу «О волностях шляхетських» зазначалося: «… мы, господар, обецуем словом нашим за нас и за потомки наши, великие князи литовские, под тым же обовязком нашым … иж всих князей и панов рад, яко духовных, так и светских, и всих врядников земских и дворных, панов хоруговных, шляхту, рицерства, мещан и всих людей посполитых у великом князстве литовском и во всих землях того паньства маем заховати при свободах и волностях хрестияньских, в которых они, яко люди волные, волно обираючи зстародавна и з вечных своих продков собе панов а господарей, великих князей литовских, жили и справовалисе прикладом и способом волных паньств хрестияньских, ровнуючи а однако маючи и тых вольностей уживаючи, з суседы и братьею своею рицерством и иными станы народу коруны польское, а особливе над то при свободах и вольностях на привильях и листех великих князей литовских, продков наших, и от нас им так всим, яко и кождому зособна на достоенствы, вряды, на именья, на люди, на кгрунты и на што ж кольвек даных и што ещо будуть даваных, вперод непорушне и неотменне вечными часы ховати. И хто бы теж што хотя без привильев за отчизным правом и яким кольвек обычаем набытым именей, людей и кгрунтов своих в держанью был за продков наших королей их милости полских и великих князей литовских … за которого кольвек с тых панованья и теж за нашого щасливого панованья, тые сами с потомки и близкими своими и тепер то держати вечне мають и будуть. А о таковых добрах и кгрунтех шляхетских, абы вонтпливость жадная не была, волно завжды зо всими пожитками, которые бы се кольвекь на их кгрунтех показовали, теж и крушцы всякие, и окна сольные зоставати мають. А мы и потомкове наши перекажать им не маем часы вечными вольного уживанья» [8, с. 46–47].

Досить часто це поняття зустрічається і у правових актах козацько-гетьманської доби. Як уявляється, цьому сприяла Українська національна революція 1648–1676 рр., яка зумовила формування нового типу української культури – козацького бароко. Цей феномен сформувався в результаті поєднання в свідомості українського народу західної філософської традиції, православних духовних цінностей та картини світу широких верств українського суспільства – козаків, селян, ремісників, які виступали творцями й носіями цієї культури. Унікальне явище козацького бароко стало наслідком ідеологічної та збройної боротьби українського народу за свої національні, політичні, соціальні, економічні та культурні права.

Бароковий тип української культури формувався у складному сплетінні різних мовних (латина, давньогрецька, польська, українська мови), культурних (західноєвропейська, польська, литовська та південнослов'янська культура), релігійних (православна, католицька, уніатська та різні відгалуження протестантської віри) та правових просторів. Філософія українського бароко також синтезувала філософські парадигми Середньовіччя, Ренесансу та доби Романтизму. Цей комунікативний досвід був перформативним в тому сенсі, що мова (понятійна система) виступала формою дії, тобто була не просто повідомлення про соціальну дійсність, але й про її зміни.

Зокрема, у п. 10 Переяславських статей Ю. Хмельницького зазначається: «Права та вольності і надання від великих князів руських та їхніх милостей королів польських і панів благочестивих всякому стану, духовному та світському, подані здавна і тепер, аби свою вагу мали і ні від кого, як світські, так і духовні, не були порушені» [9].

У п. 6 Гадяцького договору від 8 (18) вересня 1659 р. зазначається: «Міщани грецького обряду користуються в містах тими ж вольностями, що й католики, й мають бути допущені до магістрату» [10, с. 13].

У тексті Гадяцького договору від 6 (16) вересня 1658 р., ратифікованого сеймом Речі Посполитої 12 (22) травня 1659 р. розрізняються поняття «права», «свободи» і «вольності». Зокрема, зазначено: «Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто ці народи при своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами – в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських. А якщо під тягарем війни зі сторонніми панами щось було постановлено на обмеження кордонів і вольностей тих народів, то це має вважатися недійсним і пустим, і згадані віще народи повинні залишатися при своїх свободах, щиро як єдине тіло однієї і неподільної Речі Посполитої, не вчиняючи між собою різниці у вірі: той, хто визнавав християнську релігію: римську чи грецьку, всі залишаються в мирі, при своїх вольностях. Хіба що якісь вироки й декрети були винесені перед війною і в часи війни цілком законно в присутності сторін чи за їхньої відсутності» [11, с. 25–26].

У п. 1 статей І. Скоропадського зазначалося: «Права та вольності і військові порядки, у статтях подані від тих, що були раніше, великих государів, царів усеросійських, від їхньої царської величності, колишнім гетьманам, а особливо ті, на яких гетьман Богдан Хмельницький із малоросійським народом приступив під великодержавну руку блаженної пам'яті великого государя царя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського, великий государ, його царська величність, у своїй грамоті, за підписом своєї високої монаршої руки, уже зволив генерально підтвердити при постановленні його, пана гетьмана, у Глухові на гетьманський уряд, їх і тепер непорушно утримувати за своєю монаршою милістю обіцяє, а статті йому, гетьману, докладніші на утвердження того, відповідно колишнього, будуть дані потім, як тільки час допустить» [12].

У назві українськомовного оригіналу Конституції Пилипа Орлика – «Договоры и постаnовлєѧ правъ и волностєй войсковыхъ мєжи яснєвєлможнымъ єго милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ, nовоизбраннымъ Войска Zапорожского гєтманомъ, и мєжи єнєралними особами, полковниками и тимъ жє Войскомъ Zапорожскимъ сполною з обоихъ сторонъ обрадою ѵтвержєnnыє и при волной єлєкціи формалною присягою ѡт того жъ яснєвєлможного гєтмана потвержєnыє. Року ѡт Рождєства Хрстова АѰЇ мца априля дня Є҃») закріплено поняття «права» і «вольності»[13].

Також у ст. 6 Конституції Пилипа Орлика розрізняються поняття «закони» і «вольності». Зокрема, зазначається: «…Але коли деякі Гетьмани війська Запорізького узурпували владу, порушуючи всяке природне право і рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (самоуправство) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постоїв, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків» [14, с. 16].

Окрім того, назва «Вольності запорізьких низових козаків» була традиційною назвою території, на яку поширювалася влада і юрисдикція запорізького козацтва. Вона охоплювала, крім власне Запорізької Січі, прилеглі землі, зокрема давні козацькі міста Чигирин і Трахтемирів з навколишніми містечками, селами, перевозами. Також назву «Вольності Війська Запорозького» мала територія останньої Запорозької Січі – Підпільненської (Нової) (1734-1775) у межах сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської областей, що, на нашу думку, означає правовий режим цієї території [15].

Трактування дослідниками змісту поняття «вольності» періоду середньовіччя та козацько-гетьманської доби досить різняться. Як зазначає В. В. Макарчук, поняття «вольності» включає в себе доволі широкий арсенал понять і категорій: побутових, економічних, юридичних та географічних. На його думку, зміст тогочасного поняття «вольності» пов'язаний із сучасним поняттям «свобода», що може бути ототожнено із сучасним поняттям «демократія» в його широкому значенні. Використання терміна «вольність» в українській правовій літературі має специфічні ознаки, які не схожі на звичні поняття «право», «свобода», «привілей». «Вольність» є поняттям, що показує принципи життя суспільства, в якому істотно зменшений державний примус. Історично існуюче поняття «вольності», в наш час найбільш наближене до нього є поняття «суспільно-політичні ідеї та уявлення» [16, с. 16–20].

На думку О. Л. Олійника, змістове навантаження цього поняття дещо ширше від поняття «права і свободи», яке має переважно юридичний зміст. «Ємкість тогочасного поняття «вольності» кореспондується з поняттям «свобода» і тому умовно може бути зіставленим із сучасним поняттям «демократія» в його широкому розумінні» [17, с. 53–54].

На думку П. М. Саса, терміни «вольності», «вольності життя» означають особисту свободу [18, с. 46–52]. Б. І. Андрусишин і С. Д. Сворак, в своєму дослідженні політико-правових традицій середньовічної доби, ототожнюють поняття «вольності» з сучасним поняттям «свобода» [19, с. 76–83].

На нашу думку, поняття «вольності» періоду середньовіччя та козацько-гетьманської доби мало декілька значень. Зміст поняття «вольності» слід розглядати у взаємозв'язку з поняттям «права», оскільки вони часто зустрічаються саме в такому словосполученні. Якщо виходити з правової традиції тих часів, то треба мати на увазі, що право тоді мало характер привілею. Тому, очевидно, поняття «право» означало обсяг прав і свобод, які надавалися правителями, як привілеї особисті, групові чи станові. В такому випадку поняття «вольності» імовірно означало обсяг прав і свобод, які вважалися непорушними (можливо в основі цих прав лежали давні норми звичаєвого права або уявлення про природні права). Тобто фактично змістом поняття «вольності» був правовий статус особи, групи осіб (православні тощо), повноправного стану (шляхта, козаки, міщани тощо), а також правовий режим території (Вольності Війська Запорозького). Причому обсяг цих прав і свобод або правовий режим території вважалися раз і назавжди встановленими. Звуження обсягу чи обмеження цих прав правлячими особами вважалося незаконним, про що, зокрема, свідчать положення арт. 2 третього розділу Литовського статуту 1588 р. та ст. 6 Конституції Пилипа Орлика.

Стосовно правового статусу привілейованих прошарків – поняття «вольності» мало значення «привілеїв». Зокрема, козацька старшина прагнула закріпити «давні права та вольності». Під якими, у той час, розумілися, не норми звичаєвого права, засновані на принципі формальної рівності, що набули поширення у Запорізькій Січі та під час народно-визвольної революції 1648-1676 рр., а норми феодально-кріпосницьких відносин, які виражали інтереси козацької верхівки. Роздача земель, зазначає О. М. Лазаревський, розпочалась ще Б. Хмельницьким у 1648 р. Причому процес закріпачення українського селянства розпочався, як свідчить учений, ще з часів поділу однорідного за своїм правовим становищем українського народу на два стани – товариство (козаків) та поспільство (селян та міщан) під час перевірки права володіння землею у 1729 р. В результаті чого козацько-старшинська верства замінила собою польських панів [20, с. 62–63].

Поняття «вольності» в руслі політики європеїзації середньовічного правового життя Російської держави XVIII ст. знайшло відображення у Маніфесті Петра III від 18 лютого (1 березня 1762 р. «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству», в якому означало розширення станових прав і привілеїв російського дворянства, а також скасування обов'язкової цивільної або військової служби, запровадженої Петром I [21, с. 912–915]. Поняття «вольності» також визначало правовий статус дворянства і в «Грамоте на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства», виданій 21 квітня 1785 р. Катериною II [22].

Значно пізніше, в дусі української правової традиції, поняття «вольності» було вжито в Першому універсалі Української Центральної Ради, ухваленому 10 червня 1917 р. Зокрема, в преамбулі зазначалося: «Народе Український! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі» [23]. Як видно з тексту універсалу, поняття «вольності» визначало правовий статус України в складі Росії. Зокрема, зазначалося: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають

вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. … Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі».

У Конституції Української Народної Республіки, ухваленій 29 квітня 1918 р. [24], поняття «вольності» має дещо інший зміст. Це поняття міститься в назві Конституції – «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки», а також в розділі І «Загальні постанови». Зокрема, в ст. 1 цього розділу зазначається: «Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною». Окрім понять «права» і «вольності», в Конституції містяться також такі поняття, як «актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР», «громадянські свободи». З урахуванням співвідношення змісту цих понять та змісту положень розділу 1 «Загальні постанови», можна зробити висновок, що поняття «вільності» охоплювалося змістом поняття «суверенне право народу», якому відповідає сучасне поняття «народний суверенітет». Різними його проявами є національний, державний та економічний суверенітет.

Висновки. Поняття «вольності» протягом п'ятисот років відображало динаміку суспільних цінностей шляхом закріплення їх в правових документах і нормах права й еволюціонувало відповідно до трансформацій правової реальності та правового життя суспільства, генезису праворозуміння, розвитку правової термінології та понятійного апарату. Домінування проблеми прав і вольностей в правовій свідомості та у правовому житті тодішнього українського суспільства було зумовлено ходом боротьби українського населення за свої права і свободи. Зміст поняття «вольності» сформувався в результаті поєднання в свідомості народу західної філософської традиції, релігійних духовних і правових цінностей та ідеології тогочасного українського політикуму. Протягом тривалого періоду з XV до XVIII ст. фактично змістом поняття «вольності» був правовий статус (обсяг прав і свобод) особи, групи осіб, станів, а також правовий режим території. Варто погодитися з думкою М. С. Плотнікова, що до кінця XVIII ст. поняття «вольність» позначало також довільну дію людини, свободу від рабства, а також правоздатність, наприклад, здатність укладати договір. Поняття «воля» нерідко вживалося як синонім вольності: скажімо, в указах Пугачова ми зустрічаємо і «даю вам волю», і «даю вам вольність», причому вольність в значенні «нерабство» вживається частіше [25]. На початку XX ст. включення поняття «вольності» до текстів конституційних актів УНР пояснюється, на нашу думку, двома причинами: намаганням авторів наголосити на тяглості та неперервності національної правової традиції та недосконалістю термінології й тогочасного понятійного апарату юридичної науки. Утім не виключаються й інші варіанти змісту поняття «вольності», зокрема, в розумінні політичних прав певної спільноти. Це питання вимагає подальшого, більш глибокого дослідження.

Список використаних джерел

1. *Гундулич Іван.* Із поеми «Осман» // Світанок. Збірка. Із європейської поезії відродження. К. : Веселка, 1978.
2. *Сковорода Григорій.* De libertate. // Твори: У 2 т. Том 1. К. АТ «Обереги», 1994.
3. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 5. Львів, 1905.
4. *Савчук П. О.* Становлення та розвиток козацтва в «ІсторіїРусів» // Заповідна Хортиця : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». Спец. вип.- Запоріжжя, 2010.
5. *Привілеї* національних громад міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інсститутуукраїнської археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. 2-е виправлене видання. Львів, 2010.
6. *Там само.*
7. *Статут* Великого Князівства Литовського: репринтне видання 1854 р. К. : Фенікс, 2008.
8. *Там само.*
9. *[Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://litopys.org.ua/suspil/sus104.htm
10. *Гадяцька* унія 1658 р. / [редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. К. : [б. в.], 2008.
11. *Там само.*
12. *[Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://yavix.ru/%7B+%28%3E%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82%3C=%3E%5B%3Ehttp:%E2%95%B1%E2%95%B1uk.wikipedia.org%

13. *Зберігається* у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), ф. 124, Малоросійські справи, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв.
14. *Конституції* і конституційні акти України. Історія і сучасність. К. : Ін-т держ.і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011.
15. *Усенко І. Б.* Вольності запорізьких низових козаків. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1: А–Г. К.: «Укр. енцикл.», 1998. С. 513–514. Мицик Ю. А. Вольності Війська Запорізького Низового [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Volnosti_Vijska
16. *Див.* Макарчук В. В. «Вольності» або права і свободи українського козацтва у XVI-XVIII ст.: історично-правовий аспект // Право і суспільство. 2015. № 6(2). С. 16–20.
17. *Олійник О. Л.* Зміст поняття «вольності» в українській традиції і дослідницькій інтерпретації // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2011. № 3. С. 47–55.
18. *Сас П.* Ціннісні орієнтації Запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи», «вольності» // Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К. : Генеза, 1998. С. 46–52.
19. *Див.* : Андрусишин Б. І., Сворак С. Д. Трансформація поняття «свободи» у політико-правових традиціях середньовічної України // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2010. Вип. 10. С. 76–83.
20. *Лазаревський О. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1783 гг.) // Антологія української юридичної думки у 10 т. Том 3: Упорядники І. Б. Усенко та ін. К. : Видав. Дім «Юридична книга», 2003.
21. *Полное* собрание законов Российской империи, с 1649 года. СПб., 1830. Т. 15 (с 1758 по 28 июня 1762). № 11444. С. 912–915.
22. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/ER/index.html
23. *Вісті* з Української Центральної Ради. 1917, травень. № 9.
24. *Конституція* УНР 1918 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Const4.html
25. *[Електронний ресурс]*. – Режим доступу: https://meduza.io/feature/2021/03/04/chto-takoe-russkaya-volya-i-chem-ona-otlichaetsya-ot-zapadnoy-svobody

References

1. *Hundulych Ivan.* Iz poemy «Osman» // Svitanok. Zbirka. Iz yevropeys′koyi poeziyi vidrodzhennya. K. : Veselka, 1978.
2. *Skovoroda Hryhoriy.* De libertate. // Tvory: U 2 t. Tom 1. K. : AT «Oberehy», 1994.
3. *Hrushevs'kyy M. S.* Istoriya Ukrayiny-Rusy. T. 5. L′viv, 1905.
4. *Savchuk P. O.* Stanovlennya ta rozvytok kozatstva v «IstoriyiRusiv» // Zapovidna Khortytsya : materialy IV mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Istoriya zaporoz′koho kozatstva: v pam'yatkakh ta muzeyniy praktytsi». Spets. vyp.-Zaporizhzhya, 2010.
5. *Pryvileyi* natsional′nykh hromad mista L′vova (XIV-XVIII st.) / Uporyadnyk M.Kapral′, nauk. red. YA.Dashkevych, R.Shust. L′viv: L′vivs′kyy natsional′nyy universystet im.I.Franka; L′vivs′ke viddilennya Insytytutu ukrayins′koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.Hrushevs′koho NAN Ukrayiny. 2-e vypravlene vydannya. L′viv, 2010.
6. *Tam samo.*
7. *Statut* Velykoho Knyazivstva Lytovs′koho: repryntne vydannya 1854 r. K. : Feniks, 2008.
8. *Tam samo.*
9. *[Elektronnyy resurs]*. – Rezhym dostupu: http://litopys.org.ua/suspil/sus104.htm
10. *Hadyats'ka* uniya 1658 r. / [redkol.: P. Sokhan′, V. Brekhunenko ta in.]. K. : [b. v.], 2008.
11. *Tam samo.*
12. *[Elektronnyy resurs]*. – Rezhym dostupu: http://yavix.ru/%7B+%28%3E%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82%3C=%3E%5B%3Ehttp:%E2%95%B1%E2%95%B1uk.wikipedia.org%
13. *Zberihayet'sya* u Rosiys′komu derzhavnomu arkhivi davnikh aktiv (RDADA), f. 124, Malorosiys′ki spravy, op. 2, 1710 r., spr. 12, ark. 2–12 zv.
14. *Konstytutsiyi* i konstytutsiyni akty Ukrayiny. Istoriya i suchasnist′. K. : In-t derzh.i prava im. V. M. Korets′koho NAN Ukrayiny, 2011.
15. *Usenko I. B.* Vol′nosti zaporiz′kykh nyzovykh kozakiv. Yurydychna entsyklopediya: V 6 t. T. 1: A–H. K.: «Ukr. entsykl.», 1998. S. 513–514. Mytsyk YU.A. Vol′nosti Viys′ka Zaporiz′koho Nyzovoho [Elektronnyy resurs] // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 1: A-V. K.: V-vo «Naukova dumka», 2003. 688 s. Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Volnosti_Vijska
16. *Dyv.* Makarchuk V. V. «Vol′nosti» abo prava i svobody ukrayins′koho kozatstva u XVI-XVIII st.: istorychno-pravovyy aspekt // Pravo i suspil′stvo. 2015. № 6(2). S. 16–20.

17. *Oliynyk O. L.* Zmist ponyattya «vol′nosti» v ukrayins′kiy tradytsiyi i doslidnyts′kiy interpretatsiyi // Visnyk Natsional′noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny. 2011. № 3. S. 47–55.
18. *Sas P.* Tsinnisni oriyentatsiyi Zaporoz′koho kozatstva do Vyzvol′noyi viyny: «prava», «svobody», «vol′nosti» // Natsional′no-Vyzvol′na viyna ukrayins′koho narodu seredyny XVII stolittya: polityka, ideolohiya, viys′kove mystetstvo. K. : Heneza, 1998. S. 46–52.
19. *Dyv.* : Andrusyshyn B. I., Svorak S. D. Transformatsiya ponyattya «svobody» u polityko-pravovykh tradytsiyakh seredn′ovichnoyi Ukrayiny // Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 18 : Ekonomika i pravo. 2010. Vyp. 10. S. 76–83.
20. *Lazarevs'kiy O. M.* Malorossiyskiye pospolityye krest'yane (1648 – 1783 gg.) // Antolohiya ukrayins′koyi yurydychnoyi dumky u 10 t. Tom 3: Uporyadnyky I. B. Usenko ta in. K. : Vydav. Dim «Yurydychna knyha», 2003.
21. *Polnoye* sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda. SPb., 1830. T. 15 (s 1758 po 28 iyunya 1762). № 11444. S. 912–915.
22. *[Elektronnyy resurs]*. – Rezhym dostupu: http://www.hist.msu.ru/ER/index.html
23. *Visti* z Ukrayins′koyi Tsentralnoyi Rady. 1917, traven′. № 9.
24. *Konstytutsiya* UNR 1918 roku [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Const4.html
25. *[Elektronnyy resurs]*. – Rezhym dostupu: https://meduza.io/feature/2021/03/04/chto-takoe-russkaya-volya-i-chem-ona-otlichaetsya-ot-zapadnoy-svobody

Худояр Л. В. Поняття «вольності» в українській правовій традиції та юридичних документах XV – початку XX ст.

Стаття присвячена розгляду правового аспекту поняття «вольності» в історико-правовій реальності XV – поч. XX ст. Розглядаються трактування дослідниками змісту поняття «вольності» періоду середньовіччя та козацько-гетьманської доби. Зроблено спробу розглянути поняття «вольності» у взаємозв'язку з поняттям «права» та з правовою традицією тих часів. Наголошується, що до XVIII ст. фактичним змістом поняття «вольності» був правовий статус особи, групи осіб, повноправних станів, а також правовий режим території.

Ключові слова: вольності, право, свобода, українська правова традиція, правовий статус українського населення, правовий режим території проживання українського населення, правові цінності.

Khudoyar L. V. The concept of «liberties» in the Ukrainian legal tradition and legal documents of the XV – early XX centuries

The article is devoted to the consideration of the legal aspect of the concept of «liberties» in the historical and legal reality of the XV – early XX centuries. Researchers' interpretations of the meaning of the concept of «liberties» of the Middle Ages and the Cossack-Hetman era are considered. An attempt has been made to consider the notion of «liberties» in relation to the notion of «rights» and the legal tradition of the time. It is noted that by the eighteenth century. the actual meaning of the concept of «liberties» was the legal status of a person, group of persons, full status, as well as the legal regime of the territory.

The concept of «liberties» for five hundred years reflected the dynamics of social values by enshrining them in legal documents and the rule of law. This concept has evolved in accordance with the transformations of legal reality and legal life of society, the genesis of legal understanding, the development of legal terminology and the conceptual apparatus. The course of the struggle of the Ukrainian population for their rights and freedoms led to the dominance of the problem of rights and freedoms in the legal consciousness and in the legal life of the then Ukrainian society. The meaning of the concept of «liberties» was formed as a result of a combination in the minds of the people of the Western philosophical tradition, religious, spiritual and legal values and ideology of the then Ukrainian politicum. For a long period from XV to XVIII centuries. in fact, the meaning of the concept of «liberties» was the legal status (scope of rights and freedoms) of a person, group of persons, estates, as well as the legal regime of the territory. In the early twentieth century. the concept of «liberties» was included in the texts of the constitutional acts of the UPR. This is explained, in our opinion, by two reasons: the authors' attempt to emphasize the longevity and continuity of the national legal tradition and the imperfection of the terminology and the then conceptual apparatus of legal science. However, other variants of the meaning of the concept of «liberties» are not excluded, in particular, in the understanding of the political rights of a particular community. This question requires further, deeper research.

Keywords: liberties, law, freedom, Ukrainian legal tradition, legal status of the Ukrainian population, legal regime of the territory of residence of the Ukrainian population, legal values.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-44

УДК 340.1

Тетяна Олексіївна Чепульченко,
доцент кафедри публічного права
факультету соціології і права
ННТУ «КПІ» ім. Ігоря Сікорського,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5655-2638

ПРАВА ЛЮДИНИ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави програмно-визначальним для усього подальшого суспільного розвитку є утвердження цінності категорії «права людини». Адже стосунки всередині суспільства мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності і неспростовності природних прав людини. На них має спиратися позитивне законодавство держави. Вони є запорукою ефективності усієї системи соціальних відносин, що існують у суспільстві та мають відповідний механізм свого забезпечення у правовій, демократичній державі.

Становлення і розвиток прав людини завжди супроводжувався боротьбою доктрин і традицій, що характерні для певної країни. І, як наголошують українські вчені, саме на основі поєднання природної і позитивістської концепцій прав людини і стало можливим закріплення фундаментальних свобод у конституціях демократичних держав [20, с. 87].

Зокрема, Основний Закон нашої держави, яка конституційно заявила про себе як про правову і демократичну, містить положення, згідно з яким людина визнається найвищою соціальною цінністю.

Серед найпоширеніших демократичних цінностей називають також справедливість, рівність, свободу, людську гідність, природні невід'ємні права людини, практичну розумність, здоровий глузд тощо. Ідеї свободи, рівності та справедливості є фундаментальними ідеями-принципами для права. Задекларовані як основні постулати кожної правової системи, вони набувають специфічного змістовного забарвлення не лише в різні історичні епохи [4, с. 171], а й є вельми актуальним для сучасного демократичного розвитку нашої держави.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій. Проблема прав людини займає гідне місце у науковій правовій доктрині. Зокрема, питання прав і свобод особи, правового статусу людини та громадянина та інші, досліджувалися у роботах радянських і сучасних українських вчених – С. Алексєєва, М. Вітрука, Б. Габрічидзе, В. Євінтова, Р. Калюжного, М. Козюбри, В. Колісника, А. Колодія, В. Копєйчикова, С. Лисенкова, Л. Макаренко, М. Матузова, В. Нерсесянца, Н.Оніщенко, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скакун, М. Цвіка, В. Шаповала та ін. Втім, незважаючи на значні здобутки вчених у даній сфері, а також на існування системи актів національного законодавства з питань захисту прав людини, комплексу актів міжнародного права, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, потребують вирішення й удосконалення чисельні питання.

Мета статті. З огляду на зазначене, метою даної статті є охарактеризувати розуміння та зміст прав людини в умовах демократичного розвитку.

Основні результати дослідження. Вітчизняна академік Н. Оніщенко пише про так зване демократичне право, тобто право, яке передусім є виразником інтересів народу або принаймні його більшої частини; виражає інтереси відповідних соціумів, захищає права, свободи та законні інтереси представників цих соціумів. Демократичне право має бути взірцем свободи, зосередженням справедливості, гарантом рівності прав на самореалізацію, захистом від агресії держави. Цінність такого права обумовлена його здатністю бути метою і засобом для задоволення соціально-справедливих потреб індивідів і суспільства, утверджуючи справедливі й гуманні засади у взаємовідносинах особи і влади, держави і суспільства. Тобто сутність демократичного права, на переконання Н. Оніщенко, полягає у тому, що воно повинно слугувати інтересам людини [15, с. 141–142, 147].

Отже, основою демократичних цінностей можна назвати права і свободи людини, які становлять невід'ємний компонент права (законодавства).

Закон має бути правовим. Він не є таким, якщо суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правових засад; не відповідає загальновизнаним міжнародно-правовим

принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо [7, с. 92].

У літературі наголошується, що демократією є передусім система ретельно підготовлених і суворо дотримуваних законів, що регламентують усі сфери життя держави, гарантують права й обов'язки громадян [17, с. 36].

Отже, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави неможливі без утвердження прав і свобод людини. Існування прав і свобод людини ставить на порядок денний питання про їх гарантування, що виступає своєрідним зовнішнім методом обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності в усіх сферах життя людства.

За нормальної взаємодії влади і права, що цілком природно за умов демократичного суспільства і державного ладу, відбувається їх взаємне «притирання» і, більше того, взаємне збагачення. Саме тоді набувають реального значення положення і формули про «правову державу», «верховенство права», «панування права» [13, с. 69–70].

Водночас, реалізація ідеологеми «демократія – влада народу» без врахування конкретних умов країн із перехідною економікою, до якої, зокрема, належить Україна, призводить до порушення тих самих прав, захищати які вона покликана. Традиційні для західних країн механізми контролю за владою з боку суспільства шляхом виборів до органів держави раз на 4 або 5 років не спрацювали у країні, де був відсутній той самий середній клас. Держава вийшла з-під контролю суспільства та почала в особі своїх посадовців зловживати власними повноваженнями. З цього випливає висновок, що потрібні нові інституційні механізми здійснення контролю за владою у перехідних країнах.

О. Богініч також пропонує для посилення контролю за діяльністю органів держави введення щорічного звітування вищих посадових осіб держави (президента, депутатів, інших осіб, що обираються громадою) щодо виконання своїх обов'язків. У випадку негативної оцінки з боку громадськості такі посадові особи повинні піти у відставку (у випадку скоєння правопорушень – притягатися до відповідальності). Слід розглядати порушення передвиборчої програми ними як шахрайство, що повинно мати своїм наслідком настання для останніх юридичної відповідальності. Для підвищення відповідальності посадових осіб можливим є укладення контракту між ними та громадянським суспільством на виконання державних функцій, встановлення їм заробітної плати роботодавцем, яким є суспільство [2, с. 221–222].

Зазначене, на нашу думку, дійсно сприяло б утвердженню принципу рівності як демократичної цінності, що збалансувала б відносини між державною владою і суспільством.

В. Культенко охарактеризовує реальний стан української державності як авторитарний. У ньому присутні елементи демократизму, як-то: автономія особи й суспільства від влади в неполітичних сферах, існує недержавний сектор економіки, формальний розподіл гілок влади, багатопартійність та система виборів. Однак, домінування виконавчої влади, зрощення державного апарату з апаратом правлячої партії, переважання силових методів управління, відсутність реальної сили громадських організацій в значно гірший бік відрізняють українську державу від правових демократичних держав. Країна перебуває у хиткому стані, коли можливий її перехід як до демократії, так і до тоталітаризму [10, с. 10].

Як справедливо наголошується у науковій літературі, «політичний режим є демократичним тільки в разі, якщо він представляє інтереси широких верств населення. Політична еліта повинна правити в інтересах більшості суспільства, а не для вигоди привілейованої меншості. Демократія виходить з цінності кожної людини, тому прагне до створення цивілізованих умов життя для всіх громадян незалежно від багатства і таланту» [21].

Що ж ми вкладаємо у розуміння прав людини, яким є їх зміст у цивілізованому демократичному суспільстві?

Права людини – універсальна категорія, що походить із самої природи людини та її можливості користуватися елементарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві.

Важливим поштовхом у розвитку розуміння змісту прав людини стало XX ст., коли в 1942 році 26 держав-союзниць у Декларації Організації Об'єднаних Націй виразили своє тверде переконання в тому, «що повна перемога над ворогами є дуже важливою для захисту життя, свободи, незалежності та релігійної свободи, а також для забезпечення прав людини і справедливості як на власній території, так і на інших територіях. Поняття прав людини значно збагатилося і було детально

розроблене з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 р., Європейської конвенції про захист прав і основних свобод 1950 р., Міжнародних пактів 1966 р. та інших міжнародних актів в галузі прав людини.

У п. 3 ст. 1 Статуту ООН було проголошено, що «одним із завдань Організації Об'єднаних Націй є здійснення спільної діяльності держав – членів Організації, спрямованої на те, щоб права людини дотримувалися і поважалися усіма, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Відповідно до цього положення Україна як один із засновників ООН взяла на себе зобов'язання діяти самостійно або разом з іншими державами для досягнення загальної поваги до прав людини та їх реалізації» [6, с. 23].

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року закріплено перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Отже, природно-правова доктрина обумовила в якості основоположних принципів свободу та невід'ємність, невідчужуваність прав людини, які належать їй від народження. Визначаються орієнтири у взаємовідносинах держави і людини – свобода, рівність, верховенство права, універсальність прав людини, взаємність відповідальності.

У правовій науці обґрунтовується позиція, відповідно до якої інститут прав і свобод людини і громадянина, що міститься в Конституції, базується на поєднанні природно-правових і позитивістських підходів. Природне право як основа норм і принципів загальновизнаних прав людини включає ідеали свободи, справедливості, рівності усіх перед законом, визнання народу як єдиного джерела влади [3, с. 142-143]. Застосовуючи природно-правовий підхід, пише А. Саїдов, Конституція визнає автономію особистості, її право на невтручання в сферу окресленої правом свободи особистості, ставить заслін всевладдю держави і його зазіханням на розвиток свободи та індивідуальності особи [19, с. 15].

При позитивістському підході Конституція закріплює засновані державою права і свободи переважно у соціально-економічній та культурній сферах і містить позитивне закріплення широкого переліку прав і свобод, визначає систему гарантій та механізмів їх захисту [3, с. 143]. «Подібне поєднання двох протиборчих доктрин позитивно позначилося на концепції Конституції. Час довів, що кожна з цих концепцій окремо не здатна привести до створення таких моделей суспільного розвитку, які задовольняли б глобальні цілі людського життя, таким, як свобода особистості і соціальна справедливість, духовний і матеріальний добробут для всіх індивідуальних і колективних суб'єктів» [12, с. 254].

Підтвердженням такого поєднання двох доктрин є стаття 21 Конституції України, яка відображає природно-правову концепцію прав людини: «права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

Ще з прийняттям Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 року, в преамбулі якої наголошується на необхідності всебічного забезпечення прав і свобод людини, в Україні почався процес переорієнтації правової системи щодо вирішення проблеми прав людини і громадянина як найвищої соціальної цінності. Своє логічне завершення цей процес отримав з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р., яка встановила новий конституційний статус людини і громадянина на основі сучасної ліберальної концепції прав людини у відповідності із визнаними світовим співтовариством стандартами в галузі прав людини. Її принципова відмінність від старих радянських підходів до визначення конституційного статусу полягає:

по-перше, у відмові від класового підходу при закріпленні правового статусу особи;

по-друге, у визнанні суб'єктом прав і свобод людини і громадянина. Поняття «права людини» і «права громадянина» не є тотожними, оскільки відображають різні аспекти статусу особи. Людина як член громадянського суспільства є суб'єктом прав, що випливають із природного права. Ці права притаманні всім людям від народження, вони не обумовлені належністю до громадянства певної держави і не залежать від того, визнає їх держава чи ні. Права громадянина, тобто індивіда як члена політично організованого суспільства, випливають з позитивного права, закріплюються за особою в силу її належності до громадянства певної держави;

по-третє, у визнанні суб'єктом прав і свобод індивідуально кожну конкретну людину і громадянина, у відмові від пріоритету інтересів колективного суб'єкта, але його визнання не може призводити до ігнорування індивідуальних прав і свобод кожної людини;

по-четверте, у відмові від пріоритету інтересів держави над інтересами особи [9, с. 63].

У контексті даних визначень слід згадати, що із поваленням тоталітарного режиму часів комунізму, у Конституції України було закладено нову, принципово відмінну від Конституції колишнього Радянського Союзу 1977 р. і, відповідно, Конституції УРСР 1978 р., концепцію прав людини. Як зазначає професор М. Козюбра, «Конституція рішуче відходить від так званого патерналістського розуміння її прав, згідно з яким свої права людина отримує від держави. Як підтверджує світовий та й наш власний досвід, таке розуміння природи прав людини (прикрите нерідко зовні респектабельною фразеологією) – це те «теоретичне підґрунтя», на якому трималися і намагаються триматися нині всі тоталітарні режими з їх синдромом державної непогрішності та монополією на все і вся, включаючи права людини» [8, с. 3].

Із сучасної концепції прав людини випливають також інші надзвичайно важливі положення Основного Закону, які не були приманні конституціям радянського режиму: про невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини (ст. 21), про те, що конституційні права і свободи не можуть бути скасовані (ст. 22), про їх рівність для всіх громадян (ст. 24). Це означає, що держава не може позбавити людей їх іманентних властивостей, які б мотиви вона при цьому не висувала. Щонайбільше, державі дозволяється обмежити певні прав для окремих людей чи їх об'єднань і лише з метою забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам, охорони здоров'я, захисту прав інших людей та за наявності умов, визначених Конституцією і законами. Будь-які обмеження прав за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками не допускаються (ст. 24).

Отже, втілюється у життя нова концепція взаємовідносин української держави і особи з пріоритетом останньої, адже категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою. І в цьому закладено принципи демократії. Права людини – це межі влади. Вони визначають ту сферу життєдіяльності людини, в яку влада (держава) не може втручатись, і ті обов'язки, які має держава щодо людини. Стосунки між людиною і владою передбачають особливий характер: «...Концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина захищаючи свої права, може висунути претензії до держави» [11, с. 227-233].

Зокрема, Н. Оніщенко визначає поняття прав людини саме у розрізі передусім обов'язків, а не прав. Так, вчена пише, що «права людини – це формально визначені у відповідний спосіб зафіксовані обов'язки держави» [16, с. 14].

Українська правники, також аналізуючи саме такий аспект, наголошують на тому, що «у особи по відношенню до держави є права, а на державі лежать обов'язки по відношенню до особи, громадянина. Закріплюючи в праві міру свободи, держава в цих же межах самообмежується у власних рішеннях і діях, бере на себе зобов'язання забезпечити справедливість у відносинах з кожною особою. З огляду на це зазначається, що права і свободи людини – це її соціальні можливості в різних сферах життя: економічній, політичній, соціальній, культурній, особистій. Їх обсяг свідчить про рівень демократизму громадянського суспільства» [5, с. 12-13].

Втім, варто зважати й на іншу сторону питання, що може призвести до применшення значення державних органів та їх державно-владних функцій. Тому, як зауважує С. Бобровник, «обмеження влади правами людини не повинно призводити усе ж до зменшення ролі держави як у сфері надання цим правам законодавчої форми, так і у сфері охорони цих прав та свобод» [1, с. 70]. Тобто має бути законодавчо визначений баланс взаємовідносин «особа-держава», при якому пріоритетом є інтереси особи, які збалансовані її обов'язками.

Обмеження влади правами людини не повинно призводити усе ж до зменшення ролі держави як у сфері надання цим правам законодавчої форми, так і у сфері охорони цих прав та свобод [1, с. 70].

Отже, «держава визнає автономію особи щодо себе, захищає, охороняє від свавілля права людини, які стають ядром усієї правової системи. Закони та інші нормативні акти, які видає держава, узгоджуються з правами людини, підпорядковані принципу їх непорушності. Саме тому непорушність прав людини, її честі й гідності, її інтересів, їх охорона і гарантування – один із принципів правової держави» [18, с. 97].

Для правової держави характерною є кардинальна зміна відносин між нею та особою, громадянином. Зміст цього принципу охоплює такі складові: «непорушність прав і свобод людини, широка система їх гарантій, соціально-правова захищеність особи, усіх її цінностей, реальність судового

захисту прав та інтересів людини. Тільки держава, яка здатна максимальною мірою реалізувати завдання захисту прав людини і зробити це своєю основною функцією, може називатися правовою» [20, с. 112].

Останнім часом прийнято чимало законодавчих актів, що створюють основи для подальшого розвитку нашої держави як демократичної, правової. В Конституції України одержали закріплення найважливіші принципи конституційного ладу України. Зроблено кроки у бік панування права і поділу влади, гарантування природних прав людини [14, с. 18].

Висновки. Отже, дослідження категорії прав людини через призму аналізу наукових концепцій, їх розвитку та впливу на сучасне законодавство, зокрема, з метою удосконалення механізмів захисту прав людини, дозволило зробити такі висновки.

Права людини мають універсальний та динамічний характер. Вони діють в усіх сферах життєдіяльності суспільства, є невідчужуваними і поширюються на кожну людину без винятку, повинні гарантуватись в будь-якій країні. На сучасному етапі права людини привертають усе більше та більше уваги в установах ООН, а також НБСЄ та Ради Європи. Розвиток зв'язків між державами та народами привели до того, що на зміст прав і свобод стали впливати різні міжнародні фактори. Досвід та ідеї, що поширювалися в одній державі, стали використовуватися й іншими державами і складали основу розвитку демократичних держав.

Сьогодні визначаються орієнтири у взаємовідносинах держави і людини – свобода, рівність, верховенство права, універсальність прав людини. І на цих засадах, принципах, окрім закріплених за людиною фактичним обсягом прав і обов'язків, здійснюється користування цими правами і свободами. Українське громадянське суспільство повинно отримати можливість розвиватися незалежно від державних процесів, спираючись на власний потенціал. Людина, як його складова, має усвідомити себе як мету й найвищу соціальну цінність. У даному контексті зростає роль демократичної, правової держави і громадянського суспільства щодо забезпечення прав людини, її честі, гідності та природного суверенітету.

Список використаних джерел

1. *Бобровник С. В.* Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії // Правова держава. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. Вип. 18. С. 60-72.
2. *Богінич О. Л.* Принцип рівності : міфологеми правосвідомості та реалії правового життя (досвід України) // Принцип рівності у праві: теорія і практика : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2014. С. 206–223.
3. *Гошуляк В. В.* Теоретико-правовые проблемы конституционного и уставного законодательства субъектов Российской Федерации. Москва : Янус-К, 2000. 334 с.
4. *Дубровский Д. И.* Проблема идеального. Москва : Юрид. лит., 1983. 316 с.
5. *Зайчук О. В.,* Журавський В. С. Правова держава, громадянське суспільство, особа: сучасні виміри та трансформації // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / за заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ : Юрид. думка, 2007. С. 6-45.
6. *Ісакович С.* Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини // Український часопис прав людини. 1994. № 1. С. 19-29.
7. *Козюбра М. І.* Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. № 2 (33) – № 3 (34). Харків : Право, 2003.
8. *Козюбра М. І.* Права і свободи людини і громадянина у новій Конституції України // Адвокат. № 2. 1996. С. 2-21.
9. *Кравченко В. В.* Конституційне право України : навч. посібник. Ч. 1. Київ : Атіка, 1998. 88 с.
10. *Культенко В. І.* Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільства: автореф. … канд. філос. наук. Київ, 2004. 24 с.
11. *Львова О. Л.* Людина як найвища соціальна цінність (через призму християнського світогляду та реальності) // Альманах права: Правовий світогляд: людина і право. Вип. 5. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 227-233.
12. *Мальцев В. Г.* Понимание права: подходы и проблемы. Москва : Прометей, 1999. 419 с.
13. *Мохонько А. В.* Правові та політичні норми в системі соціального регулювання (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2012. 203 с.
14. *Оніщенко Н. М.* Гармонізація правової системи України: основні напрями та тенденції // Юридична газета. № 18 (78). 2006. 28 вересня. С. 13-19.

15. *Оніщенко Н. М.* До питання про демократичний правовий розвиток (деякі теоретичні узагальнення) // Право України. 2013. № 8. С. 141–147.
16. *Оніщенко Н. М.* Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії) // Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини. Вип. 11. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 11-15.
17. *Полякова Т. М.* Право и политика. Спецкурс для студентов гуманитарных вузов : учебно-метод. пособие. Майкоп : Изд-во Адыгейского гос. ун-та, 2001. 99 с.
18. *Політична* культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. Київ : Гнозис, 1998. 226 с.
19. *Саидов А. Х.* Общепризнанные права человека : учебное пособие / Под ред. И. И. Лукашука. Москва : МЗ Пресс, 2002. 268 с.
20. *Теорія* держави і права. Академічний курс : підручник / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
21. *Швець В.* Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні і світі // Віче. 2010. № 17. URL: http://www.viche.info/journal/2183/

References

1. *Bobrovnyk S. V.* Prava liudyny ta suchasna derzhava: shliakhy uzghodzhennia vzaiemodii // Pravova derzhava. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2007. Vyp. 18. S. 60-72.
2. *Bohinych O. L.* Pryntsyp rivnosti : mifolohemy pravosvidomosti ta realii pravovoho zhyttia (dosvid Ukrainy) // Pryntsyp rivnosti u pravi: teoriia i praktyka : monohrafiia / za zah. red. N. M. Onishchenko. Kyiv : Yurydychna dumka, 2014. S. 206–223.
3. *Hoshuliak V. V.* Teoretyko-pravovыe problemы konstytutsyonnoho y ustavnoho zakonodatelstva subъektov Rossyiskoi Federatsyy. Moskva : Yanus-K, 2000. 334 s.
4. *Dubrovskyi D. Y.* Problema ydealnoho. Moskva : Yuryd. lyt., 1983. 316 s.
5. *Zaichuk O. V.,* Zhuravskyi V. S. Pravova derzhava, hromadianske suspilstvo, osoba: suchasni vymiry ta transformatsii // Problemy realizatsii prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini / za zah. red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka. Kyiv : Yuryd. dumka, 2007. S. 6-45.
6. *Isakovych S.* Mekhanizm diialnosti OON shchodo zakhystu prav liudyny // Ukrainskyi chasopys prav liudyny. 1994. № 1. S. 19-29.
7. *Koziubra M. I.* Pravovyi zakon: problema kryteriiv // Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. № 2 (33) - № 3 (34). Kharkiv : Pravo, 2003.
8. *Koziubra M. I.* Prava i svobody liudyny i hromadianyna u novii Konstytutsii Ukrainy // Advokat. № 2. 1996. S. 2-21.
9. *Kravchenko V. V.* Konstytutsiine pravo Ukrainy : navch. posibnyk. Ch. 1. Kyiv : Atika, 1998. 88 s.
10. *Kultenko V. I.* Istoryko-filosofska rekonstruktsiia kontseptsii pryrodnoho prava v konteksti analizu perekhidnykh suspilstva : avtoref. … kand. filos. nauk. Kyiv, 2004. 24 s.
11. *Lvova O. L.* Liudyna yak naivyshcha sotsialna tsinnist (cherez pryzmu khrystyianskoho svitohliadu ta realnosti) // Almanakh prava: Pravovyi svitohliad: liudyna i pravo. Vyp. 5. Kyiv : In-t derzh. i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2014. S. 227-233.
12. *Maltsev V. H.* Ponymanye prava: podkhodы y problemы. Moskva : Prometei, 1999. 419 s.
13. *Mokhonko A. V.* Pravovi ta politychni normy v systemi sotsialnoho rehuliuvannia (teoretyko-pravovi aspekty) : dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.01. Kyiv, 2012. 203 s.
14. *Onishchenko N. M.* Harmonizatsiia pravovoi systemy Ukrainy: osnovni napriamy ta tendentsii // Yurydychna hazeta. № 18 (78). 2006. 28 veresnia. S. 13-19.
15. *Onishchenko N. M.* Do pytannia pro demokratychnyi pravovyi rozvytok (deiaki teoretychni uzahalnennia) // Pravo Ukrainy. 2013. № 8. S. 141–147.
16. *Onishchenko N. M.* Pravova doktryna, yurydychna nauka ta zakhyst prav liudyny (koefitsiient korysnoi dii) // Almanakh prava. Rol pravovoi doktryny u zabezpechenni prav liudyny. Vyp. 11. Kyiv : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2020. S. 11-15.
17. *Poliakova T. M.* Pravo y polytyka. Spetskurs dlia studentov humanytarnыkh vuzov : uchebno-metod. posobye. Maikop : Yzd-vo Adыheiskoho hos. un-ta, 2001. 99 s.
18. *Politychna* kultura demokratychnoho suspilstva: stan i perspektyvy v Ukraini : Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 26-27 liutoho 1998 r. Kyiv : Hnozys, 1998. 226 s.
19. *Saydov A. Kh.* Obshchepryznannыe prava cheloveka : uchebnoe posobye / Pod red. Y. Y. Lukashuka. Moskva : MZ Press, 2002. 268 s.
20. *Teoriia* derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: pidruchnyk / za zah. red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko. Kyiv : Yurinkom Inter, 2006. 688 s.
21. *Shvets V.* Osoblyvosti stanovlennia demokratii ta vprovadzhennia demokratychnykh tsinnostei v Ukraini i sviti // Viche. 2010. № 17. URL: http://www.viche.info/journal/2183

Чепульченко Т. О. Права людини у демократичному суспільстві

Основний Закон нашої держави, яка конституційно заявила про себе як про правову і демократичну, містить положення, згідно з яким людина визнається найвищою соціальною цінністю. З огляду на це у статті характеризується розуміння та зміст прав людини в умовах демократичного розвитку.

Зазначається, що основою демократичних цінностей є права і свободи людини, які становлять невід'ємний компонент права і законодавства. Закон має бути правовим. Він не є таким, якщо суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правових засад; не відповідає загальновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина та ін. Ці аспекти характеризують зміст прав людини у демократичній державі. Політичний режим буде демократичним тільки в разі, якщо він представляє інтереси широких верств населення.

Як висновок підкреслюється теза, що права людини – це універсальна категорія, що походить із самої природи людини та її можливості користуватися елементарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві.

Ключові слова: влада, демократія, демократичні цінності, закон, верховенство права, права і свободи людини.

Chepurchenko T. O. Human rights in a democratic society

The basic law of our state, which has constitutionally declared itself to be legal and democratic, contains a provision according to which a person is recognized as the highest social value. In view of this, the article characterizes the understanding and content of human rights in a democratic development.

It is noted that democratic values are based on human rights and freedoms, which are an integral part of law and legislation.

The law must be legal. It is not so if it contradicts fundamental human rights: it does not reflect natural and legal principles; does not comply with generally accepted international legal principles and norms on human and civil rights, etc. These aspects characterize the content of human rights in a democracy.

It is emphasized that democracy is first of all a system of carefully prepared and strictly observed laws that regulate all spheres of life of the state, guarantee the rights and responsibilities of citizens. Therefore, the development and strengthening of a democratic, social, legal state is impossible without the establishment of human rights and freedoms. The existence of human rights and freedoms and their guarantee are a kind of external method of limiting power, which always seeks to self-expand and strengthen its presence in all spheres of human life.

Under the normal interaction of power and law, which is quite natural in a democratic society and state system, there is their mutual enrichment. It is then that the provisions and formulas on the «rule of law», «rule of law», «rule of law» acquire real significance.

A political regime will be democratic only if it represents the interests of the general population. The political elite must rule in the interests of the majority of society, not for the benefit of the privileged minority. Democracy is based on the value of every human being, so it strives to create civilized living conditions for all citizens.

In conclusion, the thesis is emphasized that human rights are a universal category that originates from the very nature of man and his ability to enjoy the basic, most important benefits and conditions of safe, free existence of the individual in society.

Keywords: power, democracy, democratic values, law, rule of law, human rights and freedoms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-45

УДК 347.961.1

Маржина Аліна Анатоліївна,
аспірантка Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-5121-2618

ПРАВОІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ФУНКЦІЯ В СИСТЕМІ ФУНКЦІЙ НОТАРІАТУ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Оскільки функції нотаріату в цілому виконують загальносоціальну роль, що пояснюється їх поширенням на суспільні відносини, слід говорити про те, що вони мають складний характер, реалізуються в різних сферах суспільних відносин за допомогою різноманітних форм та методів, намагаючись виконати завдання, які покладені законодавчо на нотаріат. Це свідчить про можливість виокремлення різновидів функцій нотаріату, що в доктринальному плані надасть змогу уявити функції нотаріату у вигляді чіткої системи, а у практичному плані – встановити стан реалізації функцій нотаріату, узагальнити недоліки такої реалізації та запропонувати можливі шляхи їх усунення і удосконалення функціонування нотаріату. Сьогодні в умовах інтенсифікації розвитку економічної сфери держави, що обумовлює посилення ролі нотаріату України, проблема його реформування, в тому числі і в контексті підвищення рівня якості реалізації функцій нотаріату, набуває особливої актуальності та потребує свого наукового переосмислення. Насамперед це обумовлено поточними євроінтеграційними змінами в суспільно-політичному та правовому житті України, що потребує адаптації та гармонізації функціонування нотаріату України до стандартів Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В юридичній літературі вченими, аналізуючи функції нотаріату, неодноразово зверталась увага на можливість виокремлення їх різновидів. Така можливість, а в подальшому і доцільність, пояснювалась перспективами щодо встановлення місця нотаріату в системі органів державної влади [1, с. 45], або суб'єктів громадянського суспільства [2, с. 380]; з'ясування взаємодії суб'єктів нотаріату з іншими суб'єктами приватно-публічних відносин [3, с. 139]; здійснення збалансування повноважень суб'єктів нотаріальної діяльності в сучасних умовах розвитку суспільства [4, с. 24] тощо. В результаті вченими робились окремі спроби виокремити види функцій нотаріату та обґрунтувати їх самостійність. Однак однозначного розуміння різновидів функцій нотаріату, а також критеріїв їх класифікації не було вироблено як в межах галузевих юридичних наук, так і в межах науки теорії держави і права, про що будемо говорити далі.

Мета статті. Відзначаючи високий рівень актуальності наукового дослідження теоретико-правових аспектів функціонального призначення нотаріату в Україні, наголошуючи на їх виключному значенні для подальшого розвитку функціонування системи вітчизняного нотаріату, відзначаємо, що метою цієї статті є аналіз поглядів вчених щодо розуміння функціонального призначення нотаріату та встановлення місця і значення його правоінтерпретаційної функції.

Основні результати дослідження. Вченими в юридичній літературі питання різновидів функцій нотаріату розкривається неоднозначно. Слід наголосити, що окремі вчені взагалі уникають відповіді на запитання щодо різновидів функцій нотаріату, не згадуючи про них у своїх дослідженнях [5, с. 34]. Окрім того, в окремих поглядах вчених мова іде виключно про одну функцію нотаріату – правоохоронну, що фактично виключає можливість їх класифікації [6, с. 67-68]. Водночас, категоричних доктринальних заперечень щодо можливості класифікації функцій нотаріату і на-

явності їх різновидів в юридичній науці висловлено не було. На нашу думку, особливості правового статусу нотаріату в Україні, його характеристики як явища правової реальності та елемента понятійно-категоріального апарату, свідчать про те, що функції нотаріату є складним багатопроявним явищем, що може та повинно бути розкрито в контексті їх класифікації. Наявність різновидів функцій нотаріату доводиться:

по-перше, різноманітними факторами, які обумовлюють зародження та розвиток нотаріату;

по-друге, різноманітними сферами суспільних відносин в межах яких функціонує система нотаріату;

по-третє, місцем нотаріату в системі суб'єктів юридичної практики, особливостями їх взаємодії та взаємовпливу;

по-четверте, особливостями правового статусу нотаріату та нотаріусів тощо.

В юридичній літературі погляди вчених щодо різновидів функцій нотаріату мають неоднозначний, подекуди суперечливий характер. В переважній більшості різновиди функцій нотаріату вченими розкриваються шляхом виокремлення окремих видів функцій та надання лаконічної характеристики їх змісту. Водночас, залишаються остаточно невизначеними критерії, відповідно до яких було виокремлено різновиди функцій нотаріату, можливість виокремлення інших функцій нотаріату, не розкрито особливості їх взаємозв'язку між собою, не визначено також і механізм їх реалізації тощо.

Варто наголосити і на окремих поодиноких спробах вчених провести саме класифікацію функцій нотаріату та розкрити їх як явище системного плану. А. М. Азнаєв у своєму дослідженні справедливо зазначає, що функції нотаріату можуть бути класифіковані за різними підставами. Одним з критеріїв вчений називає статус нотаріату. З одного боку, нотаріат є інститутом громадянського суспільства, а з іншого – являє собою механізм здійснення окремих повноважень держави по реалізації однієї з її функцій. Така подвійна природа нотаріату зумовлює поділ його функцій за критерієм наявності або відсутності владного, імперативного моменту в діяльності на дві групи: 1) функції, які походять від публічно-правового характеру нотаріальної діяльності, що характеризують нотаріат як орган, наділений державно-владними повноваженнями; 2) функції, які походять від приватноправового змісту нотаріальної діяльності, що відображають специфіку нотаріального виробництва та нотаріальної діяльності у сфері цивільного обороту, що характеризують змістовну, «внутрішню» сторону нотаріальної діяльності стосовно учасників нотаріального провадження.

Окрім того, в залежності від змісту нотаріальної діяльності функції нотаріату поділяються на: 1) правоохоронну функцію нотаріату, що характеризує його в цілому як інститут, який здійснює публічно-правову діяльність щодо забезпечення законності і правомірності юридичних дій громадян і юридичних осіб у сфері цивільного обороту, тобто, по суті, правоохоронну діяльність. Правоохоронна діяльність є владно-розпорядчою оперативною роботою органів держави (а також недержавних органів та організацій, яким є нотаріат) щодо захисту норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав і забезпечення виконання покладених на них юридичних обов'язків. Інструментом здійснення правоохоронної діяльності є акти застосування норм права; 2) правозастосовну функцію нотаріату, що найбільш яскраво відображає сутність нотаріату як органу, наділеного державно-владними повноваженнями щодо здійснення публічної функції. Правозастосовна функція нотаріату проявляється при реалізації нотаріусом права у формі застосування [7, с. 11-12].

Окрім того, вченими наголошується на необхідності визначення місця органів нотаріату в системі органів владарювання і це можливо здійснити шляхом виокремлення функцій нотаріату. В результаті аналізу нотаріальної діяльності, її змісту та особливостей вченими виокремлюються: 1) соціальні функції, що характеризують місце нотаріату в системі органів цивільної юрисдикції та правовій системі; 2) змістовні функції, що відображають характер нотаріальної діяльності [8].

Вивчення питання різновидів функцій нотаріату можливо було б продовжувати, проте у проаналізованих нами підходах ми відобразили більшість з існуючих поглядів вчених щодо характеристики різновидів функцій нотаріату. Слід відзначити, що переважна більшість доктринальних підходів до характеристики різновидів функцій нотаріату мають авторський характер та є такими, що не узагальнені і не систематизовані. Водночас, можемо підсумувати, що з наукознавчої точки зору класифікація функцій нотаріату:

по-перше, це питання, яке є малодослідженим, існуючі підходи до класифікації функцій нотаріату мають доволі розпорошений та подекуди дискусійний характер, що не надає змогу на сьогодні встановити єдиний комплексний підхід до характеристики різновидів функцій нотаріату;

по-друге, ускладнює наукове дослідження функцій нотаріату доктринальна невизначеність різновидів функцій нотаріату та їх характеристики; міждисциплінарний характер наукового пізнання функцій нотаріату і їх видів; наявність різних типів нотаріату, що обумовлені відповідним його функціональним призначенням та колом функцій, які ним реалізуються; неусталеність функціонування нотаріату, що обумовлено інтенсифікацією його поточного розвитку, вдосконалення та тенденцією до розширення кола функцій; неоднозначністю доктринальних підходів щодо поєднання та збалансування приватно-публічних елементів в діяльності системи нотаріату тощо.

Висновки. Незважаючи на досить багатоаспектну характеристику різновидів функцій нотаріату, що була проведена в юридичній літературі, як на теоретико-правовому, так і на галузевому рівнях юридичної науки, можливо наголосити на тому, що переважна більшість цих поглядів належать представникам відповідних галузевих юридичних наук, що не завжди відображають загальнотеоретичну характеристику функціонального призначення нотаріату. Такий стан наукового пізнання різновидів функцій нотаріату свідчить про наявність прогалин в частині теоретико-правового пізнання видів функцій нотаріату, результати якого мають в подальшому становити методологічне підґрунтя для розвитку наукових досліджень функцій нотаріату на галузевому рівні юридичної науки, а також для вдосконалення правового регулювання функціонального призначення нотаріату. Встановлені нами особливості функціонального призначення нотаріату як самостійного юридичної явища, поняття, виокремлені нами ознаки вказаного явища, а також визначені особливості правового регулювання нотаріальної діяльності, свідчать про можливість здійснити класифікацію функцій нотаріату як явища теоретико-правового плану відповідно до наступних критеріїв класифікації.

1. В залежності від суб'єктів реалізації функції нотаріату поділяються на наступні види:

функції, що реалізують нотаріуси, тобто система напрямів діяльності, які реалізуються суб'єктами, що охоплені категорією «нотаріус» відповідно до законодавчо закріплених повноважень;

функції, що реалізуються державними нотаріальними конторами, тобто система напрямів діяльності по забезпеченню організації роботи державних нотаріусів;

функції, що реалізуються державними нотаріальними архівами, тобто система напрямів діяльності щодо здійснення тимчасового (до 75 років) зберігання нотаріальних документів, видачі дублікатів і засвідчення вірності копій і виписок з документів, які зберігаються у справах цих архівів;

функції, що реалізуються посадовими особами органів місцевого самоврядування, тобто система напрямів діяльності щодо вчинення уповноваженими посадовими особами органів місцевого самоврядування в населених пунктах, де немає нотаріусів, окремих нотаріальних дій;

функції, що реалізуються консульськими установами, тобто система напрямів діяльності щодо вчинення уповноваженими посадовими особами консульських установ окремих нотаріальних дій.

2. В залежності від мети реалізації функції нотаріату поділяються на:

правозахисну функцію, метою якої є поновлення порушених прав і законних інтересів суб'єктів права шляхом здійснення нотаріальної діяльності. Наприклад, вчинення виконавчого напису з метою захисту прав та інтересів суб'єкта права;

правотворчу функцію, метою якої є виявлення недоліків правового регулювання, ініціація їх виправлення суб'єктом правотворчості та надання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання. Наприклад, звернення нотаріуса до суб'єкта правотворчості із пропозиціями щодо правотворчого подолання колізій в правових нормах;

правотлумачну функцію, метою якої є з'ясування змісту і смислу правової норми, яка стосується нотаріальної діяльності, та надання відповідних роз'яснень суб'єктам права. Наприклад, роз'яснення прав та обов'язків сторонам договору купівлі-продажу нерухомого майна, що посвідчується нотаріусом;

правозастосовну функцію, метою якої є здійснення нотаріальної діяльності щодо поширення норм права на конкретний життєвий випадок або конкретну життєву ситуацію, результатом чого є прийняття правозастосовного нотаріального акту. Наприклад, оформлення спадщини, що передбачає видачу свідоцтва про право на спадщину, шляхом застосування відповідних норм інституту спадкового права до конкретної життєвої ситуації та до конкретних суб'єктів права;

правоохоронну функцію, метою якої є вжиття заходів для недопущення правопорушень. Наприклад, накладення заборони щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації.

Список використаних джерел

1. *Радзієвська Л. К.,* Пасічник С. Г. Нотаріат в Україні : навч. посіб. / відп. ред. Л. К. Радзієвська. 2-е вид. К. : Юринком Інтер, 2000. 528 с.
2. *Фурса С. Я.* Нотаріат в Україні. Теорія і практика : навчальний посібник для студ. вищ. навч закл. К. : А.С.К., 2001. 975 с.
3. *Баранкова В. В.* Правова природа нотаріальної діяльності. Вісник Академії правових наук України. 1998. Вип. 3 (14). С. 137–143.
4. *Фурса С. Я.* Нотаріальний процес: Теоретичні основи : монографія. К. : Істина, 2002. 319 с.
5. *Молдован В. В.* Правоохоронні органи: опорні конспекти : курс лекцій. К. : Юмана, 1998. 160 с.
6. *Судебные* и правоохранительные органы Украины : учебник / А. М. Бандурка, А. К. Безсмертный и др.; Под ред. А. М. Бандурки. Х. : Эскада, 1999. 350 с.
7. *Азнаев А. М.* Конституционно-правовые основы деятельности нотариата в Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. М., 2008. 188 с.
8. *Настольная* книга нотариуса / П. В. Крашенинников, Т. И. Зайцева и др. 2-е изд., испр. и доп. М. : Волтерс Клувер, 2004. 765 с.

References

1. *Radzієvs'ka L. K.,* Pasichnik S. G. (2000) Notariat v Ukraïni : navch. posib. (Notary in Ukraine: textbook. way) / vidp. red. L. K. Radzієvs'ka. 2-e vid. K. : Yurinkom Inter. 528 p.
2. *Fursa S. YA*. (2001) Notariat v Ukraïni. Teoriya i praktika: navchal'nii posibnik dlya stud. vishch. navch zakl. (Notary in Ukraine. Theory and practice). K. : A.S.K. 975 p.
3. *Barankova V. V.* (1998) Pravova priroda notarial'noï diyal'nosti (Legal nature of notarial activity). Visnik Akademiï pravovikh nauk Ukraïni. Vip. 3 (14). P. 137–143.
4. *Fursa S. YA*. (2002) Notarial'nii protses: Teoretichni osnovi (Notarial process: Theoretical foundations) : monografiya. K. : Istina. 319 p.
5. *Moldovan V. V.* (1998) Pravookhoronni organi: oporni konspekti (Law enforcement agencies: reference notes) : kurs lektsii. K. : Yumana. 160 p.
6. *Sudebnye* i pravookhranitel'nye organy Ukrainy : uchebnik (1999) / A. M. Bandurka, A. K. Bezsmertnyi i dr.; Pod red. A. M. Bandurki. KH. : Ehskada. 350 p.
7. *Aznaev A. M.* (2008) Konstitutsionno-pravovye osnovy deyatel'nosti notariata v Rossiiskoi Federatsii (Constitutional and legal bases of activity of the notary in the Russian Federation) : diss. ... kand. yurid. nauk: 12.00.02. M. 188 p.
8. *Nastol'naya* kniga notariusa (Desktop book of the notary) / P. V. Krasheninnikov, T. I. Zaitseva i dr. 2-e izd., ispr. i dop. M. : Volters Kluver, 2004. 765 p.

Маржина А. А. Правоінтерпретаційна функція в системі функцій нотаріату України: теоретико-правовий аспект

У роботі розкрито актуальність наукового пізнання теоретико-правових аспектів інтерпретаційної функції нотаріату в Україні. Оскільки функції нотаріату в цілому виконують загальносоціальну роль, що пояснюється їх поширенням на суспільні відносини, слід говорити про те, що вони мають складний характер, реалізуються в різних сферах суспільних відносин за допомогою різноманітних форм та методів, намагаючись виконати завдання, які покладені законодавчо на нотаріат. Це свідчить про можливість виокремлення різновидів функцій нотаріату, що в доктринальному плані дасть змогу уявити функції нотаріату у вигляді чіткої системи, а у практичному плані – встановити стан реалізації функцій нотаріату.

Відзначаючи високий рівень актуальності наукового дослідження теоретико-правових аспектів функціонального призначення нотаріату в Україні, наголошуючи на виключному значенні для подальшого розвитку функціонування системи вітчизняного нотаріату, автором проведено аналіз поглядів вчених щодо розуміння функціонального призначення нотаріату та встановлено місце і значення його правоінтерпретаційної функції шляхом проведення їх класифікації.

Відповідно до критерію мети реалізації функцій нотаріату разом з іншими функціями нотаріату виокремлено правоінтерпретаційну функцію, метою якої є з'ясування змісту і смислу правової норми, яка стосується нотаріальної діяльності, та надання відповідних роз'яснень суб'єктам права. Наприклад, роз'яснення прав та обов'язків сторонам договору купівлі-продажу нерухомого майна, що посвідчується нотаріусом.

Ключові слова: нотаріат, нотаріальна діяльність, функціональне призначення нотаріату, правоінтерпретаційна функція нотаріату.

Marzhyna A. A. Legal interpretation function in the system of functions of the notary of Ukraine: theoretical and legal aspect

The relevance of scientific knowledge of theoretical and legal aspects of the interpretive function of the notary in Ukraine is revealed in the work. Since the functions of the notary in general perform a general social role, due to their extension to public relations, it should be said that they are complex, implemented in various spheres of public relations, using various forms and methods, trying to perform tasks assigned by law at the notary. This indicates the possibility of distinguishing the types of functions of the notary, which in the doctrinal plan will allow to present the functions of the notary in the form of a clear system, and in practical terms - to establish the state of implementation of the functions of the notary.

It is noted that today in the context of intensification of economic development of the state there is a strengthening of the role of the notary of Ukraine, so the problem of its reform, including in the context of improving the quality of notary functions, becomes especially relevant and needs scientific rethinking. First of all, this is due to the current European integration changes in the socio-political and legal life of Ukraine, which requires adaptation and harmonization of the functioning of the notary of Ukraine to the standards of the European Union.

Noting the high level of relevance of scientific research of theoretical and legal aspects of the functional purpose of the notary in Ukraine, emphasizing the exceptional importance for the further development of the domestic notary system, the author analyzed the views of scholars on understanding the functional purpose of the notary and established their place and meaning . It is concluded that from the scientific point of view the classification of the functions of the notary:

first, it is an issue that is poorly studied, the existing approaches to the classification of notary functions are quite scattered and sometimes controversial, which does not allow to establish a single comprehensive approach to characterizing the types of notary functions;

secondly, the doctrinal uncertainty of the types of functions of the notary and their characteristics complicates the scientific research of the functions of the notary; interdisciplinary nature of scientific knowledge of the functions of the notary and their types; the presence of different types of notaries, due to its respective functional purpose and the range of functions performed by it; instability of the notary's functioning, which is due to the intensification of its current development, improvement and the tendency to expand the range of functions; ambiguity of doctrinal approaches to the combination and balancing of private-public elements in the activities of the notary system, etc.

In accordance with the criterion of the purpose of the notary's function, together with other functions of the notary, the legal-interpretive function of the notary is singled out, the purpose of which is to clarify the content and meaning of the legal norm concerning notarial activity and provide relevant explanations to legal entities. For example, clarification of the rights and obligations of the parties to the contract of sale of real estate, certified by a notary.

Keywords: notary, notarial activity, functional purpose of notary, legal interpretive function of notary.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-46

УДК 347.4

Тетяна Геннадіївна Д'яченко,
аспірантка відділу проблем цивільного,
трудового і підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-9764-005X

ІСТОТНІ УМОВИ ДОГОВОРУ БАНКІВСЬКОГО ВКЛАДУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Проблема істотних умов договору є однією із дискусійних проблем в доктрині цивільного права. Відсутність єдиних підходів науковців при дослідженні вказаної проблеми, а також те значення, яке вона має для практики правозастосування, свідчить про необхідність її дослідження як в цілому, так і розрізі окремих цивільного-правових договорів. Відсутність в останні роки комплексних досліджень вказаної проблеми свідчить про доцільність її подальшого наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню умов договору банківського вкладу були присвячені публікації І. Безклубого, М. А. Біди, В. В. Витрянского, Д. О. Гетманцева, Л. Г. Єфімової, С. В. Карманова, О. А. Костюченко, В. О. Майрова, С. В. Сарабаша, В. В. Спіжова, Н. В. Тульчевської, Н. Г. Шукліної та інших. Однак з моменту опублікування більшості зазначених публікацій минув тривалий час, а в останніх публікаціях з вказаної тематики (Лепех С. М. Умови договору банківського вкладу (2020 р.) [1, с. 63-65] проблема істотних умов договору банківського вкладу комплексно не досліджувалась. Зазначене свідчить про потребу дослідження вказаної наукової проблематики.

Метою статті є дослідження істотних умов договору банківського вкладу.

Методи та процедури дослідження. При дослідженні істотних умов договору банківського вкладу використовувалась сукупність загальних та спеціальних методів наукового пізнання. В цілях пізнання структури норм цивільного законодавства використовувався діалектичний метод. Метод системного аналізу та формально-логічний метод використовувались для аналізу умов договору банківського вкладу. Метод тлумачення правових норм будо використано для аналізу вимог законодавчих актів щодо умов договору банківського вкладу тощо.

Основні результати дослідження. Закон визначає зміст договору як сукупність умов (пунктів), визначених на розсуд сторін і погоджених ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (ч. 1 ст. 628 ЦК України). Оскільки поняття «договір» є багатоаспектним (правочин, правовідношення, документ), можна погодитись з М. І. Брагінським, на думку якого, на відміну від договору як правовідношення, зміст договору як правочину складають договірні умови, фіксаційна роль яких дозволила протягом визначеного часу широко використовувати в законодавстві та літературі в якості синоніму умов договору його пункти [2, с. 92]. Отже, коли мова йде про умови (пункти) договору (зокрема, істотні) це стосується договору як правочину, а не як правовідношення чи документа, хоча умови (пункти) договору і фіксуються у документі та визначають зміст прав та обов'язків сторін у договорі правовідношенні.

Закон встановлює, що усі умови договору з моменту його укладення стають обов'язковими для його сторін (ч. 1 ст. 526, ч. 1 ст. 629, ч. 1 ст. 640 ЦК України). Разом з тим за своїм юридичним значенням умови (пункти) цивільно-правового договору традиційно поділяються в науці цивільного права на істотні, звичайні та випадкові. Наведений підхід до класифікації умов договорів носить усталений характер. При цьому з усіх вказаних умов законодавець надає легальне визначення лише істотним умовам (essentialia negotii) договору (ч. 1 ст. 638 ЦК України). Вказане зумовлено тим, що саме узгодження сторонами істотних умов договору, поряд з дотриманням форми договору, має своїм правовим наслідком укладення договору. Говорячи про істотні умови договору, слід зазначити, що до останніх ЦК України відносить умови: 1) про предмет договору; 2) умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду; 3) усі ті умови, щодо яких за

заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди, навіть якщо відсутність у тексті договору такої умови заміщується диспозитивною нормою закону. В свою чергу, істотні умови, що встановлені законом, також можна поділити на загальні, що стосуються усіх договорів (предмет договору), та ті, що встановлені законом лише для певного виду договорів. На відміну від вказаного поділ умов договору на звичайні та випадкові має лише доктринальний характер.

Аналізуючи істотні умови договору, слід звернути увагу на предмет договору. Останній в силу закону є істотною умовою будь-якого договору, яка забезпечує його видову ідентифікацію. Однак в законі конкретизація вказаної категорії відсутня, а в ряді норм ЦК України в якості предмета договору вказані об'єкти цивільних прав (наприклад, ст. 656, 718, 760, 959, 1030, 1078 ЦК України). Зрозуміло, що такий підхід законодавця об'єктивно веде до різних поглядів науковців на зміст вказаної категорії. Останні розглядають в її якості майно, майнові права, інформацію, результати інтелектуальної діяльності тощо [3, с. 165]; дії, які повинен зробити боржник, і об'єкт, на які ці дії спрямовані [4, с. 42]; дії з передання майна, сплати грошей тощо [5, с. 42]; основна дія (сукупність дій), яку слід вчинити для досягнення мети договору. Для пойменованих в законі договорів ця дія визначена в законодавчій дефініції договору [6, с. 63].

З вищевказаних причин думки науковців різняться і стосовно предмета договору банківського вкладу. В якості останнього науковці розглядають: грошові кошти у готівковій або безготівковій формі, в національній або в іноземній валюті [7, с. 15, 8, с. 58, 9, с.15, 10, с. 456, 11]; дії зобов'язаної сторони (банк) з виплати суми вкладу та процентів на неї, в порядку, встановленому договором тощо [12]; дії із залучення фінансових активів із зобов'язанням щодо наступного їх повернення [1, с. 64]; предмет першого порядку – гроші, та предмет другого порядку – послуги банку (відкриття рахунка, його обслуговування, нарахування відсотків, видача коштів та нарахованих відсотків та інші операції) [13, с. 201] тощо.

На наше переконання, оскільки ототожнення предмета договору та матеріального об'єкта цивільних прав є недоречним, під предметом договору банківського вкладу не треба розуміти гроші або іноземну валюту, чи абстрактні дії банку щодо видачі суми вкладу вкладнику, та сплати процентів на неї або доходу в іншій формі.

При цьому при визначенні змісту категорії «предмет договору банківського вкладу» слід виходити з легальної дефініції вказаного договору (ч. 1 ст. 1058 ЦК України). З огляду на це під предметом договору банківського вкладу слід розуміти конкретні дії банку з видачі суми вкладу вкладникові та виплати процентів на неї, або доходу в іншій формі, якщо це передбачено договором. Отже, до предмета вказаного договору слід віднести не тільки розмір суми вкладу (гривня, іноземна валюта), що підлягає видачі, а й вид вкладу (до запитання, строковий вклад, вклад на інших умовах його повернення), умови видачи суми вкладу банком (зокрема, одноразово всією сумою або частинами з розстроченням тощо), умови щодо сплати процентів (розмір процентної ставки або прядок її визначення, періодичність сплати процентів, можливість капіталізації процентів тощо), у разі сплати вкладнику доходу у формі, відмінної від процентів, умови щодо його форми, розміру, періодичності сплати такого доходу тощо. Разом з тим, за відсутності у тексті договору певної умови, вона може бути заміщена нормою закону, яка містить відповідне положення. Наприклад, якщо в договорі банківського вкладу відсутні умови про проценти, то в силу закону вони визначаються положеннями частини шостої статті 1061 ЦК України.

Стосовно інших істотних умов, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, слід зазначити таке. Як зазначає В. В. Луць, коло істотних умов, які названі такими законом, можна визначити, проаналізувавши норми ЦК України і спеціальних нормативних актів, що регулюють даний вид договірних відносин [14, с.144]. Отже, аналізуючи вимоги законодавства до змісту договору банківського вкладу, слід звернути увагу на низку спеціальних законодавчих актів з цього приводу. Перш за все, мова йде про частину першу статті 6 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», яка містить перелік умов, які повинен місти договір про надання фінансових послуг, якщо інше не встановлено законом (загалом 11 пунктів) [15], та п. 8. Розділу І Інструкції Національного банку України про порядок відкриття і закриття рахунків клієнтів банків та кореспондентських рахунків банків – резидентів і нерезидентів, що містить вимоги до змісту договору банківського вкладу (загалом 4 пункти) [16].

На наше переконання, у вказаних нормативно-правових актах умови, які є істотними, змішані зі звичайними умовами, з елементами форми договору (підписи сторін) та елементами договору

як документа (назва виду договору, реквізити сторін тощо), що в цілому характерно для договору як документа. З огляду на це немає підстав для того, щоб розглядати усі перелічені у вказаних нормативно-правових актах умови як істотні. Зазначимо, що окремі вимоги до змісту договору банківського вкладу містять і інші нормативно-правові акти публічного законодавства (пп. 3 п. 2 роз. IV) [17]; (п. 1.4 розд. 1) [18]; (п. 15 розд. I) [19]. Вважаємо, що вказані умови теж не можна розглядати в якості істотних, а їх відсутність у тексті договору не є підставою для визнання договору неукладеним, а може мати своїм наслідком застосування до банку, який допустив відступлення від таких вимог, заходів впливу з боку відповідних державних регуляторів.

Наслідком вищевказаного стану правового регулювання умов договору банківського вкладу є те, що думки науковців на перелік його істотних умов суттєво різняться. Наприклад, на переконання М. І. Біди, до останніх відносяться: 1) домовленість про предмет договору; 2) домовленість про проценти, їх розмір та порядок виплати; 3) домовленість про умови повернення банківського вкладу та нараховані на нього проценти; 4) домовленість про строк дії договору; 5) домовленість про інші умови договору, які ініційовано однією із сторін, та щодо якої досягнуто взаємної згоди [20, с.10]; на думку В. В. Спіжова, до істотних умов слід віднести: 1) предмет договору банківського вкладу; 2) процентну ставку за вкладом; 3) умови повернення вкладу; 4) у договорі на користь третьої особи, визначення імені фізичної особи або найменування юридичної особи, на користь якої зроблений вклад [8, с.7]; на переконання А. Є. Шерстобітова [21, с. 268] та С. В. Сарабаша [22, с. 834], до істотних умов відноситься виключно предмет договору банківського вкладу (сума та валюта вкладу); на думку Л. Г. Єфимової, до таких умов відносяться умови про строк та проценти по вкладу [23, с. 256-257]; О. М. Олейнік [24, с. 316], Д. О. Гетманцев, Н. Г. Шукліна відносять до істотних умов договору банківського вкладу умови про проценти [25, с.135-316] тощо.

З урахуванням вищевказаного можна дійти висновку, що єдиною істотною умовою, визначеною законом для усіх договорів банківського вкладу, є предмет договору, а для договору банківського вкладу, укладеного на користь третьої особи, такою умовою також є визначення імені фізичної особи або найменування юридичної особи, на користь якої зроблений вклад. З огляду на вказане, потреба у фіксації в нормах пар. 2 глави 71 ЦК України переліку істотних умов договору банківського вкладу об'єктивно відсутня. Останнє в значній мірі зумовлено і тим, що абсолютна більшість договорів банківського вкладу в Україні укладається шляхом приєднання вкладника до стандартизованих банком умов договору банківського вкладу (ст. 634 ЦК України).Через вказане не можемо поділити позицію авторів, які пропонували таку фіксацію істотних умов договору банківського вкладу [21, с. 14]. Вірність цього висновку побічно доводить і те, що цивільне законодавство абсолютної більшості країн членів ЄС не містить окремих норм, які б встановлювали істотні умови договору банківського вкладу, як і взагалі не виокремлює на рівні кодифікованих актів цивільного законодавства окремої договірної конструкції договору банківського вкладу.

Висновки. Єдиною визначеною законом істотною умовою для усіх договорів банківського вкладу є предмет договору, а для договору банківського вкладу, укладеного на користь третьої особи, такою умовою також є визначення імені фізичної особи або найменування юридичної особи, на користь якої зроблений вклад. Враховуючи вказане, а також те, що більшість договорів банківського вкладу в Україні укладається шляхом приєднання вкладника до стандартизованих банком умов договору банківського вкладу, потреба у фіксації в нормах пар. 2 глави 71 ЦК України переліку істотних умов договору банківського вкладу об'єктивно відсутня. В той же час існуючий стан правового регулювання в Україні змісту договору банківського вкладу свідчить про доцільність подальших наукових досліджень вищевказаної проблематики, що має свою актуальність в умовах процесу оновлення цивільного законодавства України.

Список використаних джерел

1. *Лепех С. М.* Умови договору банківського вкладу. Юридичний науковий електронний журнал. № 5/2020. С. 63-65.
2. *Брагинский М. И.,* Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Изд. 2-е, испр. М. : Статут. 1999. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/DOGOVOR_KN_1.htm#_Toc28696639 (дата звернення – 25.04.2021р.).
3. *Науково-практичний* коментар Цивільного кодексу України: У 2 т./За відповід. ред. О. В. Дзери (кер.авт.кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. К. : Юрінком, 2005. Т. II. 1088с.

4. *Гавзе Ф. И.* Обязательственное право (общие положення). Мн. : 1968. 126 с.
5. *Иоффе О. С.* Обязательственное право. М. : 1975. 880с.
6. *Шимон С.* Об'єкт та предмет договору і цивільного правовідношення: нотатки до наукової дискусії/ С. Шимон. Юридична Україна. 2011. № 4. С. 58-64.
7. *Эрделевский А.* Договор банковского вклада. Российская юстиция. 1998. № 9. С. 15-17.
8. *Спижов В.* Предмет договору банківського вкладу (депозиту). Правова інформатика. № 4(16). 2007. С. 55-63.
9. *Спижов В. В.* Договір банківського вкладу (депозиту) за цивільним законодавством України : автореф. дис. … канд. юр. н. за спец. 12.00.03/В. В. Спижов. Х. : 2009. 24с.
10. *Гражданское* право /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Спб. 1996. Ч. 2. 550 с.
11. *Карманов Є. В.* Договір банківського вкладу (депозиту) в іноземній валюті : автореф. дис. … канд. юр. н. за спец. 12.00.03//Є. В. Карманов. Х. : 2001. 20с.: URL.http://referatu.net.ua/newreferats/7569/183714/?page=1 (дата звернення – 25.04.2021р.).
12. *Брагинский М. И.,* Витрянский В. В. Договорное право. Книга пятая, том второй: Договоры о банковском вкладе, банковском счете; банковские расчеты. Конкурс, договоры об играх и пари. М. : Статут. 2006. URL: https://private-right.ru/wp-content/uploads/Dogovornoe_pravo_T5-2.pdf (дата звернення – 25.04.2021р.).
13. *Тульчевська Н. В.* Визначення сторін у договорі депозитного рахунку. Держава і право. 2001. Вип. 13. С. 200-205.
14. *Цивільне* право України : у 2-х кн. Кн. 1 / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. К : Юрінком-Інтер, 2002.-С.144.
15. *Закон* України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг».URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text (дата звернення – 25.04.2021р.).
16. *Інструкція* про порядок відкриття і закриття рахунків клієнтів банків та кореспондентських рахунків банків – резидентів і нерезидентів, затверджена постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 року № 492 (у редакції постанови Правління Національного банку України від 01 квітня 2019 року № 56). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03#Text (дата звернення – 25.04.2021р.).
17. *Інструкція* про порядок здійснення Фондом гарантування вкладів фізичних осіб захисту прав та охоронюваних законом інтересів вкладників, затверджена Рішенням виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб 26.05.2016 № 825 (у редакції рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 10 жовтня 2019 року № 2605). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-16#Text(дата звернення – 25.04.2021р.).
18. *Правила* зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці, затверджені Постановою Правління Національного банку України від 14.07.2006 р. № 267). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0935-06#Text (дата звернення – 25.04.2021р.).
19. *Положення* про інформаційне забезпечення банками клієнтів щодо банківських та інших фінансових послуг, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 28.11.2019 № 141. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0141500-19#Text (дата звернення – 25.04.2021р.).
20. *Біда М. А.* Договір банківського вкладу (депозиту) за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. А. Біда; Нац. акад внутр. справ України. Київ, 2011. 17 с.
21. *Гражданское* право : учебник : в 2 т. Т. II. Полутом 2 / Отв. ред. Е. А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000. 704 с.
22. *Заем,* кредит, факторинг, вклад и счет: постатейный комментарий к статьям 807–860.15 Гражданского кодекса Российской Федерации/ Отв. ред. А. Г. Карапетов. М. : М-Логос, 2019. 1282 с.
23. *Ефимова Л. Г.:* Банковские сделки: право и практика. Монография.М.: НИМП. 2001. 654с.
24. *Гражданское* право. Часть вторая.Учебник/ Под общей ред. А. Г. Калпина. М. : Юристь. 2002. 542 с.
25. *Банківське* право України / Д. О. Гетманцев, Н. Г. Шукліна. К. : Центр навч. літ., 2007. 344с.

References

1. *Lepekh S. M.* Umovy dohovoru bankivs′koho vkladu. Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal. № 5 / 2020. S. 63-65.
2. *Brahinskiy M. I.,* Vytryanskyy V. V. Dohovirne pravo. Knyha persha: Zahal′ni polozhennya: Yzd. 2-e, yspr. M. : Statut. 1999. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/DOGOVOR_KN_1.htm#_Toc28696639 (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
3. *Naukovo-praktychnyy* komentar Tsyvil′noho kodeksu Ukrayiny: U 2 t. / Za vidpovid. red. O.V.Dzeri (ker.avt.kol.), N. S. Kuznetsovoyi, V.V.Lutsya. K .: Yurinkom, 2005. T. II. 1088c.
4. *Havze F. I.* Obyazatel′stvennoe pravo (zahal′ni polozhennya). Mn. 1968. 126c.
5. *Ioffe O. S.* Zobov'yazal′ne pravo. M. : 1975. 880s.
6. *Shymon S.* Ob'yekt ta predmet dohovoru y Tsyvil′noho pravovidnoshennya: notatky do Naukovoyi Dyskusiyi / S. Shymon. Yurydychna Ukrayina. 2011. № 4. S. 58-64.
7. *Erdelevskiy A.* Dohovir bankivs′koho vkladu. Vidomosti Verkhovnoyi Rady. 1998. № 9. S. 15-17.
8. *Spizh V.* Predmet dohovoru bankivs′koho vkladu (depozytu). Pravova informatyka. № 4 (16). 2007. S. 55-63.

9. *Spizh V. V.* Dohovir bankivs′koho vkladu (depozytu) za tsivil′nim zakonodavstvom Ukrayiny : avtoref. dys. ... kand. yur. n. za spets. 12.00.03 / V. V. Spizhov. KH. : 2009. 24s.
10. *Tsyvil'ne* pravo / Pod red. A. P. Serhyeyeva, YU. K. Tolstoho. SPb. 1996. CH. 2. 550 s.
11. *Karmanov YE. V.* Dohovir bankivs′koho vkladu (depozytu) v inozemniy Valyuti : avtoref. dys. ... kand. yur. n. za spets. 12.00.03.//YE. V. Karmanov. KH : 2001. 20s. : URL.http: //referatu.net.ua/newreferats/7569/183714/? Page = 1 (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
12. *Brahinskiy M. I.,* Vytryanskyy V. V. Dohovirne pravo. Knyha p'yata, tomu druhyy: Dohovory pro bankivs′kyy vklad, bankivs′kyy rakhunok; bankivs′ki rozrakhunky. Konkurs, dohovory pro ihry i pari. M. : Statut. 2006. URL: https://private-right.ru/wp-content/uploads/Dogovornoe_pravo_T5-2.pdf (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
13. *Tul'chevs'ka N. V.* Vyznachennya storon u dohovori depozytnoho Rakhunku. Derzhava i pravo. 2001. Vyp. 13. S.200-205.
14. *Tsyvil'ne* pravo Ukrayiny : u 2-kh kn. Kn. 1 / Za red. O. V. Dzery, N. S. Kuznyetsovoyi. K: Yurinkom-Inter, 2002.- S. 144.
15. *Zakon* Ukrayiny «Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehulyuvannya rinkiv finansovykh posluh». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
16. *Instruktsiya* pro poryadok Vidkryttya y zakryttya rakhunkiv KLIYENTIV bankiv ta korespondent·s′kikh rakhunkiv bankiv – rezydentiv y nerezydentiv, ZATVERDZHENA ukhvalyv pravlenyya natsional′noho banku Ukrayiny vid 12 lystopada 2003 roku № 492 (u redaktsyy postanovy pravlenyya natsional′noho banku Ukrayiny vid 01 kvitnya 2019 roku № 56). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03#Text (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
17. *Instruktsiya* pro poryadok Zdiysnennya Fondom harantuvannya vkladiv fizychnykh osib zakhystu prav ta okhoronyuvanykh zakonom interesiv vkladnikiv, ZATVERDZHENA rishennyam vikonavchoyi Dyrektsiyi Fondu harantuvannya vkladiv fizychnykh osib 26.05.2016 № 825 (u redaktsyy reshenye vikonavchoyi Dyrektsiyi Fondu harantuvannya vkladiv fizychnykh osib vid 10 zhovtnya 2019 roku № 2605). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-16#Text(data Zvernennya - 25.04.2021r.).
18. *Pravyla* zberihannya, zakhystu, yspol′zovanye ta Rozkryttya bankivs′koyi Tayemnytsi, ZATVERDZHENI Postanovoyu pravlenyya natsional′noho banku Ukrayiny vid 14.07.2006 r. № 267). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0935-06#Text (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
19. *Polozhennya* pro informatsiyne zabezpechennya bankamy KLIYENTIV otnosytel′no Bankivs′kykh ta druhykh finansovykh posluh, zatverdzhenykh postanovoyu pravlenyya natsional′noho banku Ukrayiny vid 28.11.2019 № 141. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0141500-19# Text (data Zvernennya - 25.04.2021r.).
20. *Bida M. A.* Dohovir bankivs′koho vkladu (depozytu) za tsivil′nim zakonodavstvom Ukrayiny : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03 / M. A. Bida; Nats. akad vnutr. sprav Ukrayiny. Kyyiv, 2011. 17 s.
21. *Tsyvil'ne* pravo: Pidruchnyk : u 2 t. T. II. Napivtim 2 / Vidp. red. E. A. Sukhanov. 2-e yzd., Pererab. i dop. M., 2000. 704 s.
22. *Pozyka,* kredyt, faktorynh, vnesok i rakhunok: postateynyy komentar do statey 807-860.15 Tsyvil′noho kodeksu Rosiys′koyi Federatsiyi / Vidp. red. A. H. Karapetov. M. : M-Lohos, 2019. 1282 s.
23. *Efimova L. H.* : Bankivs′ki operatsiyi: pravo i praktyka. Monohrafiya. M. : NIMP. 2001. 654 s.
24. *Hrazhdanskoe* pravo. Chastyna vtoraya.Uchebnik / Pid zahal′noyu red. A. H. Kalpina. M. : Yurist′. 2002. 542 s.
25. *Bankivs'ke* pravo Ukrayiny / D. O. Hetmantsev, N. H. Shuklina. K. : Tsentr navch. lit., 2007. 344 s.

Д'яченко Т. Г. Істотні умови договору банківського вкладу за цивільним законодавством України

У статті автором досліджуються істотні умови договору банківського вкладу. В процесі дослідження автор аналізує вимоги до змісту договору банківського вкладу, що встановлені ЦК України, та спеціальним законодавством, включаючи Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», та нормативно-правові акти державних регуляторів на ринку банківських послуг. На підставі проведеного аналізу автор дійшов висновку, що умови договору (зокрема, істотні) стосуються договору як правочину, а не як правовідношення чи документа, в зв'язку із чим, більшість із зазначених у спеціальних законодавчих актів умов, не є істотними, а їх відсутність може мати своїм наслідком невизнання договору неукладеним, а підставою для застосування до банку заходів впливу з боку державних регуляторів ринку банківських послуг. В якості ж істотних умов договору банківського вкладу, що встановлені безпосередньо законом, автор розглядає лише предмет договору, а для договору банківського вкладу, укладеного на користь третьої особи, такою умовою є також визначення імені фізичної особи або найменування юридичної особи, на користь якої зроблений вклад.

Ключові слова: договір, правочин, правовідношення, документ, зміст договору, умова договору.

D'yachenko T. G. Significant conditions of the bank deposit agreement under the civil legislation of Ukraine

In the article the author investigates the essential terms of the bank deposit agreement. In the course of the research the author analyzes the requirements to the content of the bank deposit agreement established by the Central Committee of Ukraine and special legislation, including the Law of Ukraine «On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets» and regulations of state regulators in the banking services market. Based on the analysis, the author concluded that the terms of the contract (in particular, essential) relate to the contract as a transaction and not as a legal relationship or document, and therefore, most of the conditions specified in special legislation are not essential, and their the absence may result not in the recognition of the contract as unconcluded, but as a basis for the application to the bank of measures of influence by state regulators of the banking services market. As essential conditions of the bank deposit agreement, established directly by law, the author considers only the subject of the agreement, and for a bank deposit agreement concluded in favor of a third party, such a condition also determines the name of the individual or the name of the legal entity.

Keywords: contract, transaction, legal relationship, document, content of the contract, condition of the contract.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-47

УДК 340.13+341.1/8+342.1

Євген Олександрович Звєрєв,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
загальнотеоретичного правознавства
та публічного права Національного
університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID 0000-0002-8589-4597

СПРАВА ТЕО ПРО ЗАКОННІ ОЧІКУВАННЯ ПРИ ТЛУМАЧЕННІ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ. УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Тлумачення міжнародних договорів є непростим завданням для правників-науковців та правників-практиків. Особливі труднощі виникають при тлумаченні міжнародних договорів у межах національної правової системи. Цей процес часто вимагає поєднання надбань різноманітних теорій праворозуміння: позитивізму, природно-правової, соціологічної теорій та інших. Особливої уваги вимагає тлумачення окремих концептів самих міжнародних договорів чи згенерованих ними. Законні очікування – один з таких концептів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Піднята проблема почасти розглядалася раніше автором, а також іншими українськими та зарубіжними науковцями, зокрема: М. І. Козюброю, М. Д. Савенком, В. В. Шамраєм, К. А. Рагуліною, Н. В. Атамановою, Ч. Варгою, А. Бараком, М. Дженнінгсом, Е. Едгаром, Р. Твейтсом, Е. Ваттелем, Є. В. Васьковським, М. М. Вопленком та багатьма іншими.

Мета статті. В даному матеріалі метою є аналіз справи Тео, яка розглядалась Високим Судом Австралії у 1995 році на предмет підходу Високого Суду Австралії до вирішення питання про тлумачення поняття «законні очікування» та визначення статусу міжнародних договорів у національному праві Австралії, а також виокремлення корисного досвіду цієї справи для вирішення подібних проблем в Україні.

Основні результати дослідження. Справа Тео Високого Суду Австралії ілюструє нетиповий для цієї держави підхід до розуміння цього поняття та може бути корисною для вітчизняної теорії і практики.

Відповідно до фактів справи, Ах Хін Тео, громадянин Малайзії, приїхав до Австралії у травні 1988 року і отримав тимчасовий дозвіл на перебування в цій державі у липні 1988 року. Там він одружився з Джейн Лім, громадянкою Австралії, колишньою цивільною дружиною його померлого

брата. У пані Лім було четверо дітей. Одна дитина від першого шлюбу і троє – від громадянського шлюбу зі спочилим братом пана Тео. Пізніше, у шлюбі вже з ним, у них народилися ще троє дітей.

У жовтні 1988 року панові Тео продовжили дозвіл на тимчасове перебування до лютого 1989 року. До закінчення цього дозволу, пан Тео подав заяву щодо видачі йому посвідчення резидента. Поки заява розглядалась, в листопаді 1990 року його було засуджено за зберігання та транспортування героїну.

У січні 1991 року йому повідомили про відмову в наданні статусу резидента, оскільки він не зміг довести уряду свою відповідність критеріям доброчесності, оскільки був засуджений за злочин, скоєний на території Австралії. В лютому того ж року він оскаржив дане рішення до апеляційної палати міграційної служби, в якій, зокрема, подав свідчення своєї тещі, яка заявила, що пан Тео є єдиною людиною, яка може тримати сім'ю вкупі (морально і матеріально. – Є. З.). Апеляційна палата відмовила у задоволенні скарги, наголошуючи на тяжкості кримінального обвинувачення пана Тео. На основі цього рішення міністр імміграції в лютому 1992 року видав наказ про депортацію пана Тео [1].

Пан Тео звернувся до суду з вимогою переглянути рішення міністра. У вересні 1993 року суд першої інстанції відмовив йому у задоволенні позову, визнавши рішення міністра такими, що відповідали чинному на той момент законодавству та не містили ознак зловживання владою та що усі супутні фактори були враховані [2].

Апеляційний суд скасував дане рішення через те, що, на його переконання, відповідні державні органи не провели належного розслідування стосовно труднощів, які можуть виникнути у дружини пана Тео та її дітей у зв'язку з відмовою панові Тео в резидентстві. Суд призупинив рішення міністра про депортацію до моменту здійснення повного розслідування [3].

Міністр імміграції не погодився з таким рішенням і у відповідь подав касаційну скаргу у Високий Суд Австралії. Більшість суддів цього суду підтримали рішення апеляційного суду щодо неналежного захисту прав пана Тео, зазначивши, що міграційна служба не надала панові Тео можливості свідчити про свій матеріальний стан, а також матеріальний стан його сім'ї у світлі прав дітей, чим порушила статтю 3 Конвенції про права дитини, яка передбачає, що «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами … судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини», а також статтю 9 цієї ж Конвенції, яка забороняє розлучати батьків та дітей проти їх волі та у частині другій цієї статті передбачає право всім заінтересованим сторонам (в тому числі батькам. – Є. З.) брати участь у розгляді відповідної справи та викладати свою точку зору [4].

Більшість суддів визнала, що сам факт ратифікації згаданої вище конвенції є достатнім для існування законного очікування від державних органів щодо повного дотримання відповідної процедури, яка включала з'ясування наслідків її рішення для дітей. Більше того, у пункті 27 даного рішення зазначено, що «визнано, що нормативно-правовий акт має тлумачитись та застосовуватись, наскільки це можливо відповідно до мовних правил, таким чином, щоб повністю відповідати та не створювати конфліктів з визнаними нормами міжнародного права.» [1].

Суддя МакХ'ю не погодився з більшістю, звернувши увагу, що в Австралії прийнята традиційно дуалістична система співвідношення національного і міжнародного права, і «ратифікація Конвенції не дала підстав на законні очікування того, що розгляд заявки про надання статусу постійного резидента буде відбуватися відповідно до статті 3 (Конвенції. – Є. З.)» Відповідно, той факт, що конвенція, яка розглядалась, не була введена в національне законодавство Австралії відповідним національним актом, свідчить про те, що жодних законних очікувань сам факт ратифікації конвенції не спричиняє. Законні очікування можуть бути спричинені лише актом національного законодавства [1].

Суддя Гудрон підтримала думку більшості, однак, навела інші аргументи. Для неї достатнім було того факту, що діти є громадянами Австралії. Зокрема, вона зазначила, що важливо наголосити на фактичних результатах відмови у наданні статусу постійного резидента панові Тео для членів його сім'ї, тобто для його дітей. «В такому випадку, пан Тео повинен буде залишити країну, а діти опиняться в ситуації, коли вони або підростатимуть без батька або у іншій державі, в той час, коли держава, громадянами якої вони є, не надасть їм можливостей для розвитку» [1].

Уряд у своїй реакції на це рішення видав повідомлення про те, що сам факт підписання міжнародного договору та його ратифікація не створює законні очікування, якщо вони не передбачені чинним законодавством Австралії. Щоб врегулювати дане питання, австралійський парламент

у 1997 і 1999 роках прийняв відповідні закони [5]. Дана справа була неоднозначно сприйнята в експертному середовищі Австралії та критикувалась науковцями [6].

Однак, при всій своїй неоднозначності та осмисленні внутрішньоавстралійських проблем, Справа Тео підняла актуальне питання для України, яка має дещо іншу систему визначення місця міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, щодо визначення законних очікувань під час тлумачення таких міжнародних договорів. Основне питання на теренах України, однак, не відрізняється від австралійського: чи створюють ратифіковані міжнародні договори, стороною яких є Україна, законні очікування в національному законодавстві України?

Для відповіді на нього варто передусім звернутися до Конституції України. Стаття 9 Основного Закону нашої держави зазначає, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [7]. Таким чином, Конституція України не визначає чіткого місця таких міжнародних договорів у ієрархії актів національного законодавства. Це спричиняє додаткові теоретичні труднощі в аргументації положень щодо обов'язковості застосування норм міжнародних договорів (в першу чергу – щодо їх примату над нормами національного законодавства України). Конституція України не дає чіткої відповіді на це запитання.

В той же час, Конституції багатьох держав світу чітко адресують це питання, в переважній більшості надаючи міжнародним договорам примат над національним законодавством. Деякі (наприклад, стаття 91 Конституції Нідерландів) передбачають в окремих випадках примат міжнародних договорів і перед самою Конституцією [8]. Деякі ж (наприклад, частина шоста статті 29 Конституції Ірландії), навпаки, чітко передбачають перевагу норм національного законодавства над нормами ратифікованих міжнародних договорів [9].

Водночас, до цього питання звертається частина друга статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [10], яка надає міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, примат над актами національного законодавства України. Саме ця стаття разом зі статтею 9 Конституції України намагається дати відповідь на питання про статус законних очікувань в українському контексті, однак, сама по собі створює і певну неоднозначність, на яку варто звернути увагу та розглянути детальніше. Попри наявність цитованої вище статті Закону України «Про міжнародні договори України» в Україні склалися декілька підходів до питання примату міжнародних договорів.

Найпоширеніший на практиці та в деяких теоретичних працях, а також у всіх працях з міжнародного права, які зустрічались автору, – підхід, де посилання на частину другу статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» визнається достатнім [11, с. 35]. Однак, в даному підході вбачаються ознаки вразливості. Через відсутність в національному законодавстві України ієрархії законодавчих актів, той факт, що міжнародні договори ратифікуються законами України, може призвести до ситуації, коли міжнародний договір через закон про його ратифікацію може отримати статус, порівняний або рівний із законами України, і, відповідно до стандартних правил подолання юридичних колізій, може поступитися в чинності акта національного законодавства в статусі закону України.

Переважна більшість науковців-міжнародників апелюють на захист цієї позиції до статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка зазначає, що «учасник не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» [12]. Однак, ця позиція також має вразливе місце. І це – той самий статус самої Віденської конвенції, який відповідно до статті 9 Конституції України, чітко не визначений.

Вразливість поширеної на сьогодні позиції щодо простого посилання на частину другу статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» додатково (хоч і непрямо) підтверджується тим фактом, що формулювання частини другої статті 19 цього закону дублюються у переважній більшості інших законів, зокрема у Цивільному (частина друга статті 10) [13] та Господарському (частина четверта статті 39) [14] кодексах та інших законодавчих актах. У зв'язку з цим, варто звернутися до іншого підходу, який хоч і є менш практичним, однак видається більш теоретично вдалим.

У цьому сенсі часто незаслужено оминають статтю 8 Конституції України, яка передбачає, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права [7]. Дана норма, попри складність свого застосування, дає відповідь на питання про примат міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, над актами національного законодавства України, а непря-

мо – і на питання про те, чи створює сам факт ратифікації міжнародних договорів законні очікування від органів публічної влади щодо його імплементації. Однак, за допомогою статті 8 Конституції України можна аргументувати не примат усіх міжнародних договорів, а лише тих, які відповідають стандартам верховенства права, серед яких в першу чергу дотримання прав людини, ефективне урядування тощо [15]. Однак, складність застосування такого підходу, а як наслідок – його непопулярність полягає у відсутності чіткої визначеності критеріїв верховенства права, їх здатність з часом змінюватися з еволюцією людства і права. Крім того, їх застосування вимагає ґрунтовної підготовки суб'єкта застосування, зокрема, вільного володіння сучасними теоретичними концепціями, судовою практикою України, Європейського суду з прав людини та прикладами із судової практики інших держав, бажаним є володіння іноземною мовою. Крім того, потрібен такий цінний ресурс, як час, якого, на жаль, українським суддям в сучасних реаліях дуже бракує.

Висновки. Таким чином, справа Тео підняла важливе питання про законні очікування від самого факту ратифікації міжнародних договорів. Особливості правової системи України дозволяють визначати такі очікування, однак, лише в межах, окреслених статтею 8 Конституції України відповідно до принципу верховенства права. На практиці рекомендується відмовитись від аргументації примату міжнародних договорів над актами національного законодавства шляхом посилання на частину другу статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України». Натомість, варто звертатися до відповідних положень актів галузевого законодавства, які дублюють дану норму, а також і передусім – до статті 8 Конституції України, пояснюючи, яким чином пріоритет міжнародних договорів над актами національного законодавства буде утверджувати принцип верховенства права в Україні. При тлумаченні міжнародних договорів також слід обов'язково враховувати їх міжнародний характер, іншу нормотворчу техніку їх складання та, відповідно – статус в національному законодавстві.

Список використаних джерел

1. *Державний* міністр з імміграції та етнічних відносин проти Ах Хін Тео 7 квітня 1995 р. // http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/HCA/1995/20.html (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
2. *Ах Хін Тео* проти Міністра з імміграції, місцевого уряду та етнічних відносин 3 вересня 1993 р. // http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/FCA/1993/423.html (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
3. *Ах Хін Тео* проти Міністра з імміграції та етнічних відносин 14 квітня 1994 р. // http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/FCA/1994/1017.html (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
4. *Конвенція* про права дитини від 20 листопада 1989 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
5. *Марк Дженнінгс* «Співвідношення між міжнародними договорами та національним правом» // Тренінг департаменту зовнішніх зносин та торгівлі Австралії 6 листопада 2003 р. // https://web.archive.org/web/20091003124243/http://www.dfat.gov.au/treaties/workshops/treaties_global/jennings.html (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
6. *Ендрю Едгар* та Райнер Твейтс «Впровадження міжнародних договорів у національне право: переклад, введення в дію та адміністративне право» // Melbourne Journal of International Law, № 2, 2018 http://classic.austlii.edu.au/au/journals/MelbJIL/2018/2.html (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
7. *Конституція* України від 28 червня 1996 р. зі змінами і доповненнями // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
8. *Конституція* Королівства Нідерландів від 24 серпня 1815 р. зі змінами і доповненнями // https://www.government.nl/binaries/government/documents/reports/2019/02/28/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands/WEB_119406_Grondwet_Koninkrijk_ENG.pdf (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
9. *Конституція* Ірландії від 1 липня 1937 р. зі змінами і доповненнями // http://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
10. *Закон* України «Про міжнародні договори України» № 1906-IV від 29 червня 2004 р. зі змінами і доповненнями // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
11. *Рагуліна К. А.* Вплив міжнародних договорів на національне законодавство України: загальнотеоретичний аспект // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. – № 35, 2018. – Т. 1. – С. 32-36.
12. *Віденська* конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. зі змінами і доповненнями // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
13. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. зі змінами і доповненнями // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).

14. *Господарський* кодекс України від 16 січня 2003 р. зі змінами і доповненнями // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (Дата звернення: 29 червня 2021 р.).
15. *Мірило* верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of Law Checklist at National Level: Case of Ukraine) / За заг. ред. М. Козюбри. – К. : 2020. – 144 с.

References

1. *Minister* of State for Immigration & Ethnic Affairs v. Ah Hin Teoh 7 April 1995 // http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/HCA/1995/20.html (Accessed: 29 June 2021).
2. *Ah Hin Teoh* v. Minister of Immigration, Local Government and Ethnic Affairs 3 September 1993 // http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/FCA/1993/423.html (Accessed: 29 June 2021).
3. *Ah Hin Teoh* v. Minister of Immigration and Ethnic Affairs 14 April 1994 // http://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/FCA/1994/1017.html (Accessed: 29 June 2021).
4. *Convention* on the Rights of the Child 20 November 1989 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (Accessed: 29 June 2021).
5. *Mark Jennings* «The Relationship Between Treaties and Domestic Law» // Department of Foreign Affairs and Trade of Australia Workshop 6 November 2003 // https://web.archive.org/web/20091003124243/http://www.dfat.gov.au/treaties/workshops/treaties_global/jennings.html (Accessed: 29 June 2021).
6. *Andrew Edgar* and Rayner Thwaites «Implementing Treaties in Domestic Law: Translation, Enforcement and Administrative Law» // Melbourne Journal of International Law, № 2, 2018 http://classic.austlii.edu.au/au/journals/MelbJIL/2018/2.html (Accessed: 29 June 2021).
7. *Constitution* of Ukraine of 28 June 1996 as amended // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (Accessed: 29 June 2021).
8. *Constitution* of the Kingdom of The Netherlands of 24 August 1815 as amended // https://www.government.nl/binaries/government/documents/reports/2019/02/28/the-constitution-of-the-kingdom-of-the-netherlands/WEB_119406_Grondwet_Koninkrijk_ENG.pdf (Accessed: 29 June 2021).
9. *Constitution* of Ireland of 1 July 1937 as amended // http://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html (Accessed: 29 June 2021).
10. *Law* of Ukraine «On International Treaties of Ukraine» № 1906-IV of 29 June 2004 as amended // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (Accessed: 29 June 2021).
11. *Ragulina K. A.* «The Impact of International Treaties on National Legislation of Ukraine: Theoretical Aspect // Naukoviy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser. Yurysprudentsiia.» – № 35, 2018. – Vol. 1. – P. 32-36.
12. *Vienna* Convention on the Law of Treaties of 23 May 1969 as amended // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (Accessed: 29 June 2021).
13. *Civil* Code of Ukraine of 16 January 2003 as amended // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (Accessed: 29 June 2021).
14. *Commercial* Code of Ukraine of 16 January 2003 as amended // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (Accessed: 29 June 2021).
15. *Rule* of Law Checklist at National Level: Case of Ukraine / Edited by M. Koziubra. – Kyiv: 2020. – 144 p.

Звєрєв Є. О. Справа Тео про законні очікування при тлумаченні міжнародних договорів. Уроки для України

Стаття присвячена аналізу знакової справи Тео, вирішеної Високим Судом Австралії у 1995 році, яка підняла питання тлумачення поняття законних очікувань від ратифікованих міжнародних договорів, які, однак, не були введені в національне законодавство Австралії, та статусу таких нормативно-правових актів у національному законодавстві цієї держави. Стаття виділяє важливі уроки від цієї справи для України, а також аналізує сучасні українські проблеми тлумачення поняття законних інтересів від міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та статусу цих нормативно-правових актів в національному законодавстві України і надає практичні поради щодо їх тлумачення і застосування.

Ключові слова: міжнародні договори, тлумачення, законні очікування, пріоритет міжнародних договорів, Австралія, міграційне право, права дітей.

Zvieriev Ie. O. Teoh's case on legitimate expectations in interpretation of international treaties. Lessons for Ukraine

The article provides a detailed overview of a famous Teoh's case decided by High Court of Australia in 1995, focusing mainly on the issue of legal interpretation of legitimate expectations arising from ratified international treaties not implemented into the domestic legal system. The abovementioned case has been considered a novel approach of the

court acting in dualist state. This approach was, however not upheld in further jurisprudence of the Australian High Court namely due to quite harsh response of administrative bodies and subsequent legislation which has further been adopted to specifically address this issue by Australian parliament. This does not, however deny the case's significance in terms of scholarly attention to interpretation issues it has raised.

Ukraine can view this case as an example as it does have its own problems with the status and interpretation of international treaties in domestic legal system. Unlike common law countries adhering to dualist approach to international law reception, Ukrainian Constitution recognizes ratified international treaties to be part of domestic legislation automatically, however it is silent on the status of these treaties in Ukrainian domestic legislation which at times causes certain problems with their interpretation and implementation.

The article makes a try to solve the abovementioned issues by referring future interpreters to an alternative approach of international treaties' interpretation to Article 8 of the Constitution of Ukraine dealing with the rule of law principle. It is the author's position stipulated in the article that applying Article 8 in terms of the interpretation of international treaties in Ukrainian domestic law enriches the argumentation and shall be viewed as primary source of application to the issue.

Keywords: international treaties, interpretation, legitimate expectations, priority of international treaties, Australia, migration law, children's rights.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-48

УДК 340.13

Ілона Василівна Камінська,
доцент, докторант відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-9458-9730

СУД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛ, ОПУБЛІКОВАНИХ У ПЕРІОД 1957-1992 РР.

Постановка проблеми. Дослідження правової природи Європейського Союзу (далі – ЄС)* та його інституційної системи не обмежуються вітчизняною доктриною, а, навпаки, ґрунтуються переважно на іноземних джерелах. У попередніх публікаціях, присвячених огляду джерел про Суд ЄС, ми проаналізували наявні вітчизняні наукові праці, провели їх класифікацію за напрямами досліджень і правовими школами, проте без дослідження іноземного наукового доробку забезпечити всеосяжність наукового пізнання не видається можливим. Вітчизняні науковці у своїх дослідженнях, присвячених функціонуванню Суду ЄС, досить часто посилаються на іноземних авторів у контексті теми здійснюваного ними дослідження. Але таке цитування не може переходити із одного дослідження в інше, оскільки одного лише посилання не достатньо для комплексного бачення того, в який період розвитку європейської інтеграції ця думка була викладена автором, в контексті яких історико-правових подій зазначені висновки були зроблені і чи релевантні ці джерела стосовно сучасного етапу організації та функціонування Суду ЄС. А тому для всебічного дослідження засад організації та функціонування Суду ЄС виникла потреба проаналізувати іноземний науковий доробок із цієї тематики та визначити основні сфери наукового пізнання, здійсненого у цих працях, систематизувавши їх за періодами і піднятою у них тематикою.

* Для полегшення сприйняття тексту абревіатуру ЄС застосовано для позначення Європейського Союзу, так і Європейської Спільноти, адже це назви однієї наднаціональної організації на різних етапах її існування. Розшифровувати цю абревіатуру пропонується відповідно до контексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення та аналізу європейських наукових джерел, присвячених європейській інтеграції, праву ЄС та інституціям ЄС, у своїх працях звертались: І. Баркалова, Є. Горюнова, Є. Кіш, О. Ковальова, Т. Комарова, В. Копійка, В. Муравйов, В. Опришко, Р. Петров, І. Піляєв, В. Посельський, О. Трегуб, Т. Шинкаренко, І. Яковюк, О. Шпаковича та ін. Проте у вітчизняній доктрині відсутній історіографічний аналіз, систематизація та періодизація європейського доробку, присвяченого засадам організації та функціонування Суду ЄС. Для всебічного аналізу цієї інституції така систематизація джерел та їх групування за періодами забезпечить актуальне посилання на них та відтворення їх змісту відповідно до конкретного періоду функціонування Суду ЄС.

Мета статті. Проаналізувати і систематизувати іноземні наукові джерела з питань правової природи Суду ЄС, засад його організації і функціонування та виокремити основні теми досліджень, властивих для кожного періоду розвитку європейської інтеграції, що в подальшому сприятиме визначенню актуальних напрямів наступних досліджень.

Основні результати дослідження. Здійснивши пошуковий запит у міжнародних електронних бібліотечних фондах, ми виявили значний масив наукових публікацій, що так чи інакше стосуються Суду ЄС, географія яких простягається від Європи до Америки. З розвитком міжнародного права та з формуванням наднаціональних правових систем світ перестав існувати, представлений в уяві наукової спільноти як набір відокремлених держав з притаманним для кожної з них правопорядком, які вчені досліджували у контексті порівняльного правознавства. Сьогодні ж перед наукою стоїть завдання вивчити правові порядки новостворених суб'єктів міжнародного права як таких, що мають вплив на національні держави, адже навіть за умови, що такі держави не входять до їх складу, їх правові системи змінюються під впливом функціонування інституцій інтеграційних об'єднань.

Такий вплив на європейські національні правопорядки та на правову систему України має ЄС і рішення, прийняті його інституціями. Важливою інституцією ЄС, яка визначає тенденції розвитку європейського права, є Суд ЄС. Рішення протягом усього часу його функціонування мали неабиякий вплив на національні правові системи держав – членів ЄС та міжнародний правовий порядок, адже вони впливали на утвердження нового наднаціонального правового порядку у новому інтеграційному суспільстві.

Якщо проаналізувати перші наукові дослідження про Суд ЄС, то безумовно найбільше їх кількість було проведено європейськими науковцями, особливо таких країн, як Великобританія, Італія, Бельгія, Люксембург, Німеччина, Франція, для яких розвиток права ЄС та наслідки прийнятих Судом ЄС рішень мали безпосередній вплив на їх національний правопорядок. Це пов'язано також з тим, що кожна із цих держав має укорінені конституційні традиції та систему права, яку вони неохоче бажали змінювати під тиском економічної інтеграції, але при цьому виявляли інтерес до поширення спільних демократичних цінностей на європейському просторі як гарантії забезпечення солідарності та єдності цілей.

Для системного опрацювання наявних іноземних публікацій ми здійснили їх систематизацію за часовим критерієм, відповідно до якого усі знайдені публікації, у яких так чи інакше досліджувався Суд ЄС, ми поділили на три періоди, а саме: І період (1957–1992 рр.); ІІ період (1992–2007 рр.); ІІІ період (2007–до сьогодні). За основу поділу було взято періодизацію розвитку європейської інтеграції, а точніше основні її етапи. І період – створення та функціонування Європейських Спільнот (починаючи з Римських договорів до підписання Маастрихтського договору); ІІ період – утворення Європейського Союзу (підписання Маастрихтського, Амстердамського, Ніццького договорів); ІІІ період – функціонування Європейського Союзу в сучасному вигляді (після підписання Лісабонської угоди і дотепер).

Результати наукових досліджень, проведених у проміжках вказаних періодів, яскраво демонструють неоднозначність розвитку сценарію європейської інтеграції та роль Суду ЄС у цих процесах. На кожному з виділених етапів риторика правників щодо функціонування Суду ЄС змінювалася від критики до захвату, що вказує на неоднозначне сприйняття ними принципів його функціонування, яке робило процес розвитку європейської інтеграції непрогнозованим. Розвиток євроінтеграції через практичне застосування державами – членами та інституціями ЄС договорів, а також їх тлумачення Судом ЄС, яке мало правотворчий характер, зробили процес інтеграції не штучно видуманим, а природним у новому суспільному розвитку.

Саме тому багато наукових висновків, зроблених у працях першого і другого періодів, на сьогодні не актуальні, адже фактичний стан європейської інтеграції доводить неможливість реалізації

тенденцій, закладених у них. Найбільш хибними дослідженнями виявились ті, у яких Суд ЄС оцінювали через набір шаблонних ознак, властивих судовим органам національних держав чи міжнародних інституцій. Більш наукоємними стали ті дослідження, які орієнтувались на аналіз, критику та систематизацію судової практики і її кореляцію з євроінтеграційними процесами, адже у них можна простежити розвиток судової доктрини. Примітним також є те, що в рішеннях Суду ЄС, особливо раннього періоду, є чимало посилань на наукові праці, що свідчить про синергію науки і судової практики, спрямовану на побудову правової системи ЄС та розвиток євроінтеграції.

Враховуючи велику кількість наукових праць, опублікованих на кожному етапі розвитку ЄС, у цій статті буде представлено огляд наукових джерел I періоду.

У I періоді повномасштабні дослідження засад організації та функціонування Суду ЄС беруть свій початок із 70-х років XX ст., тобто маже через 20 років активного його функціонування та появи перших знакових судових рішень, в яких науковці роздивились фундаментальні ознаки правового порядку, який формується у ЄС, зокрема такі, як: верховенство права ЄС, його прямий вплив та фундаментальні права приватних осіб.

Найбільш актуальною темою наукових досліджень того періоду було питання забезпечення права приватних осіб на судовий захист в Суді ЄС. Це питання було обумовлене тим, що нові наднаціональні інституції на виконання договорів приймали рішення та акти, які мали безпосередній вплив не на уряди держав, а на громадян держав-членів. Тобто адміністрація над людьми розширилась, а отже, громадяни мали б отримати і відповідний спосіб судового захисту від дій та рішень таких інституцій. Водночас Суд ЄС прийняв ряд судових рішень, якими розтлумачив положення договорів таким чином, що їх реалізація забезпечує право на захист приватних осіб від новостворених інституцій, які знаходяться за межами їх національного конституційного ладу, проте їх акти безпосередньо впливають на права приватних осіб [1; 2].

Однією з фундаментальних праць, присвячених цій тематиці, була монографія Г. Шермерса. У цій праці автор визначає спільні ознаки між Судом ЄС та Верховним Судом США (в ранній період його розвитку), які полягають в тому, що ці інституції є конституційними судами, які покликані забезпечувати законність та розвиток права в новому суспільстві, вказуючи на життєво важливу їх роль у захисті прав людини від зростаючого впливу адміністрації. Вказане дослідження присвячене правовій природі судового захисту у сфері права ЄС та стосується таких питань, як: правовий порядок ЄС, роль національних судів у правовій системі ЄС, судовий захист при оскарженні актів інституцій ЄС та актів держав-членів, структура та організація Суду ЄС. У системі судового захисту основну роль у захисті прав приватних осіб автор відводить національним судовим органам через взаємодію із Судом ЄС, який виносить попередні рішення і сприяє національним судам у застосуванні права ЄС. В цьому дослідженні значну увагу автори приділили аргументації Суду ЄС, наведеній у його рішеннях, та обґрунтуванню нового підходу до верховенства права в умовах правової системи ЄС. Автор стверджує, що основною особливістю правопорядку ЄС, яка відрізняє його від міжнародного права, є те, що він не потребує ратифікації державами-членами, оскільки має пряму дію, що робить його однорідним для всіх національних порядків незалежно від застережень, які містяться в національному законодавстві [3].

До питань судового захисту приватних осіб у межах правопорядку ЄС також звертались такі науковці, як Г. Бебр [4], А. Барав [5], П. Дюбуа [6], Ж.-В. Луї [7], Т. Мюллер-Гейдельберг [8], М. Лежен [9], П. ван Дейк [10], П. Горі [11], Х. Расмусен [12], К. Хардінг [13], А. Тот [14]. Географія проведених досліджень та широке наукове представництво (французькі, німецькі, англійські, нідерландські вчені, які долучились до аналізу роботи Суду ЄС в зазначений період) вказують на надзвичайну актуальність цієї тематики.

Окремо також досліджувались рішення Суду ЄС на предмет застосованих у них методів інтерпретації права, відповідно до яких науковці порівнювали цю інституцію з іншими національними судовими органами. Аналізуючи рішення Суду ЄС на предмет обраного методу тлумачення, правники вказували, що найбільш використовуваним методом був теологічний метод судового тлумачення, оскільки право ЄС ще тільки розвивалось, і тлумачити положення договорів можливо було лише стосовно тексту преамбули та цілей визначених у них [15; 16; 17].

Не менш актуальним серед наукових доробків того часу стало монографічне дослідження Г. Бебра, присвячене розвитку судового контролю в ЄС, в якому автор ставив за мету простежити розвиток юриспруденції щодо різних аспектів судового контролю в рамках правового порядку

ЄС та визначити його фактичний стан. У своєму дослідженні науковець звертається до аналізу і критики судової практики не лише Суду ЄС, а й національних судів, де аналізує ефективність дії спільного правопорядку та його дотримання державами-членами. Автор уникає цитування тогочасних наукових публікацій, зазначаючи, що висловлені у них ідеї розвитку європейської інтеграції так і не були реалізовані [18].

Крім того, автор звертається до аналізу доктрини судового контролю в ЄС, яку Суд ЄС безпосередньо сформував у своїй практиці, а опосередковано національні судові інституції. На думку науковця, Суд ЄС здійснює прямий судовий контроль через реалізацію наданої йому юрисдикції розглядати справи за позовом суб'єктів правового порядку ЄС (в тому числі фізичних і юридичних осіб) щодо законності дій інституцій; дотримання та виконання зобов'язань державам-членами та приватними особами, виконання позадоговірних зобов'язань. Опосередкований судовий контроль, на думку Г. Бебра, здійснюють національні суди, які в той період часу тільки почали застосовувати статтю 177 Римських Договорів, яка передбачала процедуру звернення до Суду ЄС з питань правового статусу права ЄС та меж його дії в їх державах. Реалізація зазначених положень договорів була важливою як з точки зору визнання верховної юрисдикції Суду ЄС у питаннях тлумачення права ЄС, так і з позиції забезпечення єдиного підходу до застосування та розуміння положень договорів на території всіх держав-членів.

Похідною від судового контролю темою було дослідження правової природи взаємодії національних судових інституцій і Суду ЄС та їх впливу на рівномірне застосування правопорядку ЄС і органічне його поєднання з національним правопорядком. Наукову увагу зазначеним питанням приділяли Г. Бебр [19; 20; 21; 22], Дж. Шоу [23], Ф. Якобс [24]. Також науковці аналізували право ЄС на предмет його відповідності системі загальних прав людини, вказуючи, що незважаючи на те, що договори не містять розділу про загальні права людини, разом з тим вони не можуть суперечити Європейській конвенції з прав людини і Соціальній хартії [25; 26].

Неабиякий резонанс серед науковців, які досліджували Суд ЄС на початковому етапі його функціонування і до прийняття Маастрихтського договору, спричинило питання судового активізму, який одні правники засуджували, а інші вважали важливою складовою діяльності цієї інституції, що сприяла розвитку європейської інтеграції.

Критики судового активізму звинувачували Суд ЄС в тому, що він перебирає на себе законодавчу функцію, на здійснення якої його не було уповноважено державами-членами під час підписання договорів. Їх критика була аргументована тим, що Суд ЄС, в обхід вищих національних судових органів та урядів держав-членів, встановив верховенство права ЄС, використавши для цього суди нижчих інстанцій. Проте ті, хто мав більш прогресивні погляди на правову природу Суду ЄС, зауважували, що законотворча функція є похідною від судової функції, а її активне здійснення Судом ЄС зумовлене складністю і надмірною тривалістю прийняття рішень іншими інституціями, оскільки представники держав-членів не могли дійти одностайності у визначенні правового регулювання з певних питань, що призводило до затяжного правового вакууму і загрожувало єдності держав-членів у питаннях досягнення цілей, встановлених договорами. Більш детально з тогочасними поглядами на судовий активізм можна ознайомитись у працях Дж. Бентгоетха [27], Ж. Булуа [28], Дж. Вінтер [29], Ж. Вейлера [30], А. Дашвуда [31], К. Діплока [32], М. Капелетті [33; 34], Дж. Коппела, А. О'Ніла [35], Г. Копеніка [36], Т. Купманс [37], Г. Манчіні [38], П. Пескаторе [39], Х. Расмусена [40;41], Е. Штейн [42] та ін.

Варто відзначити, що важливий внесок щодо розуміння справжньої правової природи Суду ЄС було зроблено працями, написаними суддями Суду ЄС та генеральними адвокатами, оскільки вони мали безпосередніми творцями його практики. Їх публікації містять аналіз рішень Суду ЄС з позиції безпосередніх учасників їх ухвалення. А враховуючи, що в той час кожне рішення було визначним для формування нового інтеграційного правопорядку, то мотивацію прийняття того чи іншого рішення можна якраз простежити у публікаціях, написаних суддями і генеральними адвокатами.

Серед таких наукових публікацій, написаних суддями Суду ЄС, заслуговують на увагу монографічні праці Р. Лекура (суддів Суду ЄС від Франції), який у 1967–1976 рр. обіймав посаду президента Суду ЄС. У своїй монографії під назвою «Європа суддів» Р. Лекур поєднує теорію і практику застосування основних принципів права ЄС, таких, як прямий вплив, верховенство права, та описує структуру правопорядку ЄС, як автономного та інтегрованого в національні правопорядки, на відміну від міжнародного права, яке проходило процедуру ратифікації, і подекуди не всі нор-

ми однаково застосовувались в національних державах. За відомостями відомих з його біографії, він був тим суддею, який переконав суддів ЄС визнати верховенство права ЄС над національним і його пряму дію [43].

Обіймаючи посаду президента суду ЄС, Р. Лекур був ініціатором ідеї поширення права ЄС через тісну комунікацію з національними судами. За його сприяння було проведено значну кількість конференцій та просвітницьких заходів за участю національних суддів, що позитивно впливало на розвиток інституту звернення національних судів до Суду ЄС за попереднім рішенням, та утвердило практику прямого застосування права ЄС в національних судах, що сприяло єдиним підходом до його застосування та тлумачення [44; 45].

Цікавий огляд історії розвитку Суду ЄС від Плану Шумана до створення ЄС здійснив М. Ланграж, який входив до складу розробників Римських Договорів, а потім працював генеральним адвокатом в Суді ЄС. Як розробник Римських Договорів, зокрема положень, що стосуються Суду ЄС, М. Ланграж також відомий як правник, який аргументував, що Суд ЄС має відмінну правову природу від міжнародних судових інституцій, а правопорядок ЄС є похідним від міжнародного права, проте не є його галуззю [46; 47].

Окремі наукові дослідження були присвячені впливу суддів Суд ЄС на розвиток європейської інтеграції та становлення права ЄС [48; 49; 50].

Ближче до завершення І періоду та напередодні підписання Маастрихтського договору в наукових джерела почали з'являтись праці, присвячені реформуванню Суду ЄС, в яких закладалась думка про створення регіональних судів, які перейняли б частину юрисдикційних повноважень Суду ЄС, а останній мав би стати вищою інстанцією. Зокрема, такі думки викладені в статті Ж.-П. Жаке [51]. Але як показує досвід, вони не віднайшли своєї реалізації.

Висновки. Загалом увесь науковий доробок І періоду був покладений в основу наступних досліджень, в яких визначальним було питання конституціоналізації договорів та конституційної юрисдикції Суду ЄС.

Попри складність пошуку та відтворення наукових джерел про Суд ЄС, опублікованих у період зародження ЄС, нам все-таки вдалося їх опрацювати та систематизувати.

Застосувавши до віднайдених джерел систематизацію за часовим критерієм та розділивши їх на три періоди, а саме: І період (1957–1992 рр.); ІІ період (1992–2007 рр.); ІІІ період (2007 – до сьогодні), нам вдалося виокремити джерела, які були написані на початку створення та функціонування Суду ЄС, та згрупувати їх за напрямами дослідження. Починаючи з Римських договорів до прийняття Маастрихтського договору, було опубліковано велику кількість праць з питань організації та функціонування Суду ЄС, які були написані французькими, німецькими, італійськими, нідерландськими вченими та юристами-практиками. Їх праці, без сумніву, свідчать про визначний вклад у розвиток інтеграційних процесів, адже викладені у них тези стосувались практичних аспектів роботи Суду ЄС та впровадження права ЄС у національні правопорядки.

У своїх працях європейські науковці нерідко порівнювали Суд ЄС з Верховним Судом США на ранніх етапах його функціонування, а сам Союз і його договори наділяли особливими ознаками федералізму і конституціоналізму [52].

Проте чим далі відбувається розвиток ЄС, тим частіше науковці констатують факт появи абсолютно унікальної форми об'єднання держав, яка виходить за межі класичного поняття федералізму. Такі висновки стають очевидними щоразу, коли правники починають аналізувати засади організації та функціонування інституцій ЄС та порядку їх взаємодії, який має свої особливості порівняно з засадами федеративного політичного устрою.

Спільною рисою всіх наукових досліджень, присвячених ЄС, незалежно від географії їх проведення, наукових переконань правників та їх поглядів на європейську інтеграцію є те, що вони ґрунтуються на аналізі судової практики Суду ЄС – інституції, яку всі без винятку правники визнають найавторитетнішою, віддаючи їй роль локомотива розвитку європейської інтеграції та формування права ЄС. Такого висновку правники доходять у своїх дослідженнях, описуючи новели правового розуміння інтеграційного права, які сформульовані в судовій практиці Суду ЄС, та оцінюючи їх вплив на інтеграційні процеси і побудову сучасної правової системи ЄС. Архітектура рішень Суду ЄС, формування у них спільних для всіх держав-членів принципів права та правового регулювання, заснованого на рівності, соціальній справедливості з послідовним курсом на досягнення цілей інтеграційного об'єднання та орієнтацією на досягнення економічного добробуту в Європі, вивели

цю інституцію за межі судового контролю – на рівень флагмана побудови нового правопорядку в наднаціональному просторі. Спільним науковим доробком правників також є висновок про те, що ця судова інституція не є чимось однозначно подібним до судових органів національних держав чи міжнародних судових органів, а вирізняється з-поміж них особливими засадами організації та функціонування.

Серед найвідоміших правників, які досліджували різні аспекти діяльності Суду ЄС, можна назвати: А. Барава, Г. Бебра, Дж Вейлера, Д. Велброка, П. Горі, П. Ван Дейка, П. Дюбуа, Ж.-П. Жаке, М. Капелетті, Д. Кілінга, М. Лангража, М. Лежена, Р. Лекура, Ж.-В. Луї, Г. Манчіні, Т. Мюллер-Гейдельберга, П. Пескаторе, Х. Расмусена, А. Тота, К. Хардінга, Г. Шермерса, Дж. Шоу, Ф. Якобса та інших. Їх праці є основою наукового доробку І періоду (1957–1992 рр.) функціонування Суду ЄС.

Згрупувавши опрацьовані джерела, які опубліковані в І періоді, ми виокремили ряд актуальних тем, що стосувалися окремих аспектів функціонування Суду ЄС, зокрема: захист приватних осіб у правопорядку ЄС; методи тлумачення у рішення Суду ЄС; судовий контроль в ЄС; правова природа взаємодії національних судових інституцій і Суду ЄС та їх вплив на рівномірне застосування правопорядку Спільноти і органічне його поєднання з національним правопорядком; судовий активізм; принципи права ЄС; роль суддів ЄС у розвитку європейської інтеграції.

Враховуючи, що Суд ЄС виник як новітня форма судової інституції, науковці та правники того періоду по-різному описували його правову природу, не завжди надаючи об'єктивні оцінки діяльності цієї установи. А тому не кожна праця є доктринальним джерелом, актуальним на сьогоднішній період розвитку Суду ЄС, але кожна з них містить аналіз судової практики того періоду з оцінкою відповідно до тогочасного стану єврейської інтеграції та її сприйняття через призму наукового світогляду авторів.

Список використаних джерел

1. *Case C-26/62:* NV Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration, C-26/62, EU:C:1963:1.
2. *Case C-6/64:* Flaminio Costa v E.N.E.L., Reference for a preliminary ruling: Giudice conciliatore di Milano – Italy, Case 6-64, EU:C:1964:66.
3. *Schermers Henry G.* Judicial Protection in the European Communities: second edition. Deventer: Kluwer, 1983. 455 p.
4. *Bebr G.* Judicial remedy of private parties against normative acts of the European Communities: The role of exception of illegality. Common Market Law Review. 1966. Vol. 3. P. 7–31.
5. *Barav A.* The exception of illegality in Community Law; A Critical Analysis. CML Review, 1974. 366 p.
6. *Dubois P.* L' exception d'illégalité devant la Cour de Justice des Communautés européennes. CDE, 1978. 411 p.
7. *Louis J.-V.* De l'exception d'illégalité dans la jurisprudence de la Cour des Communautés européennes. Revista de derecho y jurisprudencia de Administración (Montevideo), 1965. P. 119-120.
8. *Müller-Heidelberg T.* Schutzklauseln im europäischen Gemeinschaftsrecht: dissertation. Hamburg, 1970. 334 p.
9. *Lejeune M. A.* Un droit de temps de crise: Les clauses de sauvegarde de la CEE. Brussels, 1975. 311 p.
10. *Dijk van P.* Judicial Review of Governmental action and the requirement of an interest to sue. Alphen a/d Rijn/ Maryland USA/The Hague, 1980. P. 284 – 305.
11. *Gori P.* Les clauses de sauvegarde des traités CECA et CEE. Brussels, 1966. 239 p.
12. *Rasmussen H.* Why Is Article 173 Interpreted Against Private Plaintiffs? European Law Review, 1980. Vol. 5. P. 112–127.
13. *Harding C.* The Private Interest in Challenging Community Action. European Law Review, 1980. Vol. 5. pp. 354–361.
14. *Toth A.* Legal Protection of Individuals in the European Communities: Remedies and procedures North-Holland Publishing Company, 1978. 226 p.
15. *Kutscher H.* Methods of interpretation as seen by a judge at the Court of Justice. Judicial and Academic Conference, 27–28 September 1976. Luxemburg, 1976. P. 1-5.
16. *Hamson C.* Methods of interpretation. A Critical Assessment of the Results. Judicial and Academic Conference, 27–28 September 1976, above n 6 at II-3 and III-3 respectively. Luxemburg, 1976. P. 11 – 15.
17. *Meersch van der W.* L'ordre juridique des Communautés européennes et le droit international. Revue internationale de droit comparé Année, 1980. P. 847 – 849.
18. *Bebr G.* Development of judicial control of the European Communities. Springer Science + Business Media B.V., 1981. 822 p.
19. *Bebr G.* The Existence of a Genuine Dispute: An Indispensable Precondition for the Jurisdiction of the Court under Article 177 EEC Treaty? 17CMLRev, 1980. P. 525 – 537.
20. *Bebr G.* Arbitration tribunals and Article 177 of the EEC Treaty. Common Market Law Review,1985. P. 489 – 504.
21. *Bebr G.* Preliminary Rulings of the Court of Justice, their Authority and Temporal Effect. Common Market Law Review Volume 18, Issue 4, 1981. P. 475 – 507.

22. *Bebr G.* The Rambling Ghost of «Cohn-Bendit»: Acte Clair and the Court of Justice. Common Market Law Review, Volume 20, Issue 3, 1983. P. 393 – 693.
23. *Shaw J.* Article 177 EEC — The Organic Connection Between National Courts and the European Court of Justice. European Community Law, 1993. P. 135-150.
24. *Jacobs F.* Which courts and tribunals are bound to refer to the European Court? 2 ELRev, 1977. P. 119 – 121.
25. *Mendelsohn M.* The European Court of Justice and Human Rights. Yearbook of European Law, 1981. Vol. 1, Issue 1. P. 125–165.
26. *Lord MacKenzie Stuart.* The European Communities and the Rule of Law. The Hamlyn Lectures twenty-ninth series. Published by Stevens & Sons Limited of 11 New Fetter Lane, London, 1977. 154 p.
27. *Bengoetxea J.* The legal reasoning of the European Court of justice. Oxford: Clarendon Press, 1993, 294 pp.
28. *Boulouis J.* A propos de la fonction normative de la jurisprudence. Remarques sur l'oeuvre jurisprudentielle de la Cour de Justice des Communautés européennes. Mélanges offerts à Marcel Waline : le juge et le droit public, 1974. T. 1. P. 149-162.
29. *Winter J.* Direct Applicability and Direct Effect – Two Distinct and Different Concept in Community Law. Common Market Law Review, 1972. Vol. 9. P. 425–438.
30. *Weiler J.* The Court of Justice on Trial. 24 C.M.L.Rev., 1987. P. 555-589.
31. *Dashwood A.* The Principle of Direct Effect in European Community Law. Journal of Common Market Studies, 1978. Vol. 16. P. 229–245.
32. *Diplock K.* The courts as legislators. Oxford Journal of Legal Studies, 1989, Vol. 9, No. 4. P. 441-462.
33. *Cappelletti M.* Is the European Court of Justice Running wild? European Law Review, 1987. Vol. 12, Issue 1. P. 3–17.
34. *Cappelletti M.* The Law-Making Power of the Judge and its Limits: A Comparative Analysis. Monash University Law Review 15, 1981. P. 15-54.
35. *Coppel J.,* O'Neill A. The European Court of Justice: Taking Rights Seriously? Common Market Law Review, 1992. Vol. 29. P. 681–692.
36. *Köpenik G.* Die Ausweitung der Rechtssetzungsbefugnisse der Europäischen Gemeinschaften durch den Europäischen Gerichtshof, Thesis München, 1974. 225 p.
37. *Koopmans T.*The Roots of Judicial Activism, Protecting human rights: The European Dimension (1988). Studies in honour of G.J. Wiarda, 1988. 11 p.
38. *Mancini G.* Attivismo e autocontrollo nella giurisprudenza della Corte di Giustizia, in Riv. dir. eur., 1990. P. 229-240.
39. *Pescatore P.* The Doctrine of Direct Effect: An Infant Disease of Community Law. European Law Review, 1983. Vol. 8. P. 155–177.
40. *Rasmussen H.* The European Court's Acte Clair Strategy in C. I. L. F. I. T.; Or: Acte Clair, of Course! But What Does it Mean? European Law Review, 1984. Vol. 9. P. 242–259.
41. *Rasmussen H.* On law and policy in the European Court of Justice. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1986. 555 p.
42. *Stein E.* Lawyers, Judges and the Making of a Transnational Constitution. The American Journal of International Law, 1981. Vol. 75, No. 1. pp. 1-27.
43. *Lecourt R.* L'Eeurope des Juges. Brussels : Establissements Emile Bruylant, 1976. 334 p.
44. [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://core.ac.uk/download/pdf/162021972.pdf
45. *Lecourt R.* Le rôle de la Cour de Justice dans le développement des Communautès. European Yearbook, 1976. Vol. 24. P. 19–41.
46. *Lagrange M.* La Cour de justice des Communautés européennes du plan Schuman à l'Union européenne. Mélanges Fernand Dehousse, la construction européenne. Paris; Bruxelles : Fernand Nathan/EditionsLabor, 1979. Vol. 2, P. 132.
47. *Lagrange M.* The Court of Justice as a Factor in European Integration », The American Journal of Comparative Law, 15 (4), 1966-1967. P. 709-725.
48. *Schermers G.,* The European Court of Justice: Promoter of European integration, The American Journal of Comparative Law, 1974. Vol. 22, No. 3. P. 444-464.
49. *Wyatt D.* The Direct Effect of Community Social Law – Not Forgetting
50. *Directives.* European Law Review, 1983.Vol: 8. P. 241.
51. *Waelbroeck M.* Can the Court of Justice Limit the Retrospective Operation of its Judgements? Yearbook of European Law, Volume 1, 1981. Issue 1. P. 115–123.
52. *Jacqué J.-P.,* Weiler J. On the road to European Union – a new Judicial architecture. Common Market Law Review, 1990. Vol. 27. P. 187–223.
53. *Lenaerts K.* Constitutionalism and the Many Faces of Federalism. American Journal of. Comparative Law, 1990. Vol. 38, No. 2. P. 205–263.

Камінська І. В. Суд Європейського Союзу: історіографія європейських джерел, опублікованих у період 1957-1992 рр.

У статті викладено результати аналізу іноземних наукових публікацій, які стосуються засад організації та функціонування Суду ЄС, опублікованих у період 1957–1992 рр. Такий часовий проміжок було застосовано відповідно до запропонованої у статті систематизації іноземних публікацій, в основу якої покладено ключові етапи європейської інтеграції. Усі іноземні джерела, опубліковані у зазначеному періоді, нами було проаналізовано за тематикою проведених досліджень та згруповано за тематикою. Так, нами було виявлено, що у період 1957–1992 рр. актуальними темами досліджень, присвячених Суду ЄС, були: захист приватних осіб у правопорядку ЄС; методи тлумачення у рішення Суду ЄС; судовий контроль в ЄС; правова природа взаємодії національних судових інституцій і Суду ЄС та їх вплив на рівномірне застосування правопорядку Спільноти і органічне його поєднання з національним правопорядком; судовий активізм; принципи права ЄС; роль суддів ЄС у розвитку європейської інтеграції.

Ключові слова: Суд ЄС, судовий активізм, правопорядок ЄС, принципи права ЄС, рішення суду ЄС.

Kaminska I. V. Court of Justice of the European Union: historiography of European sources published in the period 1957-1992

Before proceeding to the analysis and characterization of foreign publications, all the sources we found were systematized according to the time criterion, according to which all the publications found, which in one way or another examined the Court of Justice, we divided into three periods, namely: I period (1957–1992); II period (1992–2007); III period (2007-present). The division was based on the periodization of the development of European integration, or rather its main stages. And the period – the creation and functioning of the European Communities (from the Treaties of Rome to the signing of the Maastricht Treaty); II period – the formation of the European Union (signing of the Maastricht, Amsterdam, Nice treaties); Period III – the functioning of the European Union in its modern form (after the signing of the Lisbon Treaty and until now). Thanks to this systematization, we were able to demonstrate what topics were relevant among scholars in a particular period of development of integration and functioning of the Court of Justice. The main presentation of the material is devoted to the results of the analysis of foreign scientific publications concerning the principles of organization and functioning of the Court of Justice published in the period 1957–1992. We found that most scientific papers were published by scientists from Great Britain, Italy, Belgium, Luxembourg, Germany, France which account for a significant share of the work of judges and Advocates-General of the Court of Justice. All foreign sources published in this period were analyzed by us on the subject of research and grouped by subject. Thus, we found that in the period 1957–1992.current research topics on the Court of Justice of the EU were: protection of individuals in the EU law and order; methods of interpretation in the decision of the Court of Justice of the EU; judicial control in the EU; the legal nature of the interaction between national judicial institutions and the Court of Justice and their impact on the uniform application of the Community legal order and its organic combination with the national legal order; judicial activism; principles of EU law; the role of EU judges in the development of European integration.

Keywords: EU Court, judicial activism, EU legal order, principles of EU law, EU court decision.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-49

УДК 347.962.6

Тетяна Михайлівна Малашенкова,
аспірантка відділу проблеми кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-4023-6021

ЗНАЧЕННЯ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ПРАКТИКИ У ДОСЯГНЕННІ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЩОДО ПІДСТАВ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІ

Постановка проблеми та її актуальність. Одним із важливих елементів конституційної судової реформи, яка відбулась в Україні в 2016 році, був перегляд аспектів законодавчої регламентації підстав дисциплінарної відповідальності суддів. Ключовим питанням, яке підлягало вирішенню в межах цієї реформи, була зміна такої підстави для звільнення судді, як «порушення присяги». Це було зумовлено необхідністю досягнення правової визначеності в питаннях дисциплінарної відповідальності суддів, а також потребою приведення національного законодавства України в цій частині у відповідність до європейських стандартів.

Своєю чергою, невідповідність законодавства, яке визначало «порушення присяги» судді підставою для його звільнення вимогам правової визначеності, неодноразово констатувалось Європейським судом з прав людини, а також Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційською комісією). Так, в одному із висновків Венеційська комісія констатувала, що така підстава для звільнення судді є надто широкою для того, щоб бути стандартом (підставою) для звільнення судді [1].

З метою подолання відповідної проблеми в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» було істотною мірою змінено як підстави притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, так і підстави для застосування найбільш суворого заходу такої відповідальності – звільнення судді. Ступінь деталізації таких підстав є доволі високим, як в аспекті визначеності самих таких підстав, так і в аспекті пропорційності між видом дисциплінарного проступку та видом стягнення, яке підлягає застосуванню за нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам визначеності підстав дисциплінарної відповідальності судді присвятили свою увагу ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, а саме О. М. Овчаренко, Т. І. Пашук, І. В. Пивовар, В. В. Сердюк, О. З. Хотинська-Нор, А. В. Шевченко, однак, попри це, низка питань залишилась невирішеною.

Мета статті. Результати аналізу відповідних законодавчих положень свідчать про те, що вони не позбавлені оціночних, невизначених понять, зокрема, таких, як «грубе нехтування обов'язками судді», «грубе порушення вимог закону», «груба недбалість», «істотні негативні наслідки». Відтак, постає питання, чи вирішено концептуально проблему невизначеності підстав дисциплінарної відповідальності судді, чи відповідна проблема продовжує існувати попри істотну законодавчу деталізацію відповідних підстав. Вирішення цього питання і є метою цієї статті.

Основні результати дослідження. Насамперед, необхідно зауважити про те, що визначеність підстав дисциплінарної відповідальності судді не є самоціллю, а є гарантією незалежності судді, адже ймовірність свавільного, надто дискреційного позбавлення судді його статусу становитиме передумову для використання надто широких законодавчих формулювань проти судді, який ухвалив «невигідне» судове рішення. Відповідна теза ґрунтується на тому, що невідповідальність судді за суть рішення у справі, яка розглядається у якості conditio sine gua non (обов'язкової умови) та забезпечує ухвалення суддею судового рішення виключно за його внутрішнім переконанням (індемнітет), є суттєвим елементом правового статусу судді та матеріальною основою його недоторканності, тобто імунітетів. Саме це визначає та пояснює всю систему, а також межі й умови притягнення судді до відповідальності, зокрема й у дисциплінарному порядку [2, с. 20].

Відтак, чіткість законодавчих положень гарантує суддівську незалежність, однак, чи може така чіткість бути абсолютною і чи може закон містити абсолютно вичерпний перелік підстав дисциплінарної відповідальності або ж принаймні вичерпний перелік підстав для звільнення судді?

Принципово, відповідна дискусія зводиться до таких питань: чи відповідає підхід, який допускає формулювання підстави дисциплінарної відповідальності судді з використанням оціночних понять, вимогам принципу законності? З цього виникає ще одне питання: можливо доцільно визначити абсолютно визначений перелік діянь, за які суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, без використання оціночних понять?

Аналіз наукових праць свідчить про те, що у багатьох із них наводяться аргументи на користь того, що перелік таких підстав все ж має бути вичерпним. Так, на думку А. А. Іваніщука, об'єктивно потребує конкретизації перелік діянь судді, які визнаються протиправними і є підставою для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності: порушення права фізичних і юридичних осіб на справедливе гуманне судочинство; умисне порушення матеріальних і процесуальних норм права, правил суддівської етики та антикорупційного законодавства; допущення конфлікту інтересів або недоброчесної поведінки в побуті [3, с. 28].

Водночас, існує й інша позиція, відповідно до якої спроба перелічити в нормативному приписі всі можливі випадки застосування юридичної санкції призведе до того, що правові норми будуть громіздкими та складними в розумінні й застосуванні. Крім того, з часом з огляду на новий соціальний контекст можуть постати нові виклики для меж застосування чинної норми. У разі відносно визначених норм з оцінними поняттями ці виклики можна вирішити шляхом оновленої інтерпретації загальних термінів, що містяться в цій нормі. Відповідно, в літературі визнано, що використання загальних термінів у правовій нормі допомагає правовому регулюванню бути гнучким, раціональним та стабільним; ця законодавча техніка також надає відповідним органам влади певний обсяг дискреційних повноважень, щоб пристосувати законодавчу норму до індивідуальних обставин справи [4, с. 102].

У наукових працях обгрунтовується теза, згідно з якою встановлення вичерпного переліку істотних порушень, що є підставами для дисциплінарної відповідальності судді, забезпечить правильне практичне застосування даної норми всіма заінтересованими суб'єктами, з одного боку, та унеможливить «суб'єктивне» тлумачення її змісту – з іншого [5, с. 111-112].

На сьогодні законодавчі положення, які регламентують підстави для дисциплінарної відповідальності судді, можна визнати такими, які прагнуть абсолютної правової визначеності. Проаналізуємо відповідне питання на прикладі підстав для звільнення судді.

Так, статтею 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що дисциплінарне стягнення у виді подання про звільнення судді з посади застосовується у разі: 1) вчинення суддею істотного дисциплінарного проступку, грубого чи систематичного нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді; 2) порушення суддею обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Отже, лише за наявності двох підстав суддю може бути звільнено з посади, однак одна із них сформульована з використанням оціночних понять: «істотний проступок», «грубе нехтування обов'язками», «несумісність зі статусом судді». Для подолання такої невизначеності Закон у частині дев'ятій статті 109 визначає, що таким істотним дисциплінарним проступком можуть визнаватись лише такі: 1) суддя допустив поведінку, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, у тому числі в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших етичних норм та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду; 2) суддя вчинив дисциплінарний проступок, маючи непогашене дисциплінарне стягнення (крім попередження чи догани), або має два непогашених дисциплінарних стягнення; 3) установлено факт недоброчесної поведінки судді, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї, законність джерел яких підтверджена; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим ним та членами його сім'ї майну і доходам; використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди; 4) суддю визнано судом винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією; 5) суддя не виконав вимоги рішення органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо судді, ухваленого на підставі пункту 4 частини першої цієї статті, або за результатами кваліфікаційного

оцінювання, призначеного відповідно до пункту 4 частини першої цієї статті, суддя не підтвердив здатність здійснювати правосуддя у відповідному суді; 6) суддя умисно не подав декларацію доброчесності чи декларацію родинних зв'язків у встановлені строки або умисно задекларував недостовірні (в тому числі неповні) твердження у декларації доброчесності; 7) суддя допустив інше грубе порушення закону, що підриває суспільну довіру до суду.

Попри доволі суттєву деталізацію відповідної підстави для звільнення судді, вона все ж залишається не до кінця визначеною, адже містить такі умови як «поведінка, що порочить звання судді», «поведінка, що підриває авторитет правосудді», «інше грубе порушення закону», «підриває суспільну довіру». Відтак, із семи проявів, п'ять можна вважати визначеними, а дві все ж необхідно констатувати, як невизначені.

Однак, постає питання про те, чи допустимим є таке формулювання підстав для звільнення судді для відповідності таких підстав вимогам правової визначеності, чи такі, хоча й окремі прояви невизначеності, нівелюють визначеність інших положень закону?

Слід, вочевидь, виходити із того, що надання у нормативно-правовому вичерпної дефінції словосполученню «груба недбалість» є недосяжною метою. Аналогічний висновок буде справедливим і щодо «грубого» порушення закону і «істотних» негативних наслідків. Прикметник «грубий» використано у законодавстві для того, щоб диференціювати підставу дисциплінарної відповідальності судді, акцентуючи увагу на тому, що не будь-яка, а лише груба недбалість судді, допущена при розгляді судової справи, може мати наслідок у виді дисциплінарної відповідальності, у той час, як «звичайна» – не груба недбалість – не може призводити до такого наслідку.

На нашу думку, формування вичерпного переліку відповідних порушень є недосяжною метою, оскільки одне і те ж порушення норм процесуального або матеріального права в одних випадках може мати істотний вплив на порушення прав особи – учасника процесу, а в інших – ні. Таким чином, визначення фактору істотності є питанням, вирішення якого належить до дискреції спеціально уповноваженого органу з питань дисциплінарної відповідальності суддів.

Подальше досягнення вимог передбачуваності має здійснюватись шляхом формування зрозумілої та послідовної адміністративної практики, яка б попри недосяжність формування у законі чіткого і вичерпного переліку проявів дисциплінарних порушень, давала б змогу зрозуміти на конкретних прикладах, у яких випадках може наставати дисциплінарна відповідальність для судді за недбалість.

Позицію щодо недоцільності формулювання вичерпного переліку дисциплінарних проступків судді в законі обгрунтовує О. М. Овчаренко, зазначаючи, що на законодавчому рівні неможливо та й недоцільно встановлювати вичерпний перелік складів дисциплінарних проступків суддів шляхом виокремлення змінюваних ознак відповідних проступків (об'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторони), зміст яких обумовлений розвитком нормативного регулювання та правозастосовної практики [6, с. 15].

Слід погодитись у цьому контексті із Т. І. Пашуком, який зазначає, що оскільки інтерпретація нормативних підстав юридичної відповідальності може вплинути на їхню передбачуваність, важливо, щоб органи, які розглядають справи щодо відповідальності суддів, дотримувалися принципів обмежувального, послідовного та достатнього тлумачення. Ці вимоги є актуальними, незалежно від того, який із класичних методів тлумачення – буквальне, контекстуальне або телеологічне – використовує орган влади. При цьому, стосовно достатності тлумачення, у процесі розгляду конкретного терміна чи припису норми органи повинні забезпечити достатні інтерпретаційні вказівки з цього питання, не залишаючи суттєвого обсягу невідомого в змісті цієї норми [4, с. 105].

Варто також загострити увагу на тому, чи є детально досліджене у науці питання вичерпності викладу підстав дисциплінарної відповідальності судді теоретичним, чи воно має істотне практичне значення.

І. В. Пивовар, за результатами проведеного дослідження генези правового статусу судді з 1991 по 2014 роки звертає увагу на питання статистики. Зазначає, що протягом 2011-2013 років 349 суддів було притягнено до відповідальності. При цьому, головною причиною оголошення доган стало невжиття заходів щодо розгляду справи протягом встановленого законом строку. За цією підставою у 2011 році мало місце 67 % проваджень, у 2012 – 63 %, а у 2013 – 48 %. Далі за кількісними показниками слідувало порушення норм процесуального права, зокрема, пов'язаних з відмовою у доступі до правосуддя з підстав, не передбачених законом (15 %, 19 та 26 %). Третьою з найпоширеніших підстав стали порушення, допущені суддею внаслідок умисного недотримання норм

права чи неналежного ставлення до службових обов'язків, що призвело до скасування або зміни рішення. Жодного разу не стали причиною притягнення до дисциплінарної відповідальності факти неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру [7, с. 11].

Таким чином, з наведеного слідує, що значно переважаюча більшість випадків притягнення до відповідальності була зумовлена вчиненням діянь, які досить чітко охоплюються визначеними у законі дисциплінарними проступками. Відповідні проступки посягали на саму суть права на доступ до суду, а відтак порушували такі права учасників процесу.

Разом з тим, як зазначалось вище, найбільш значна роль у процесі досягнення правової визначеності належить органам, які формують практику притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Такими органами в Україні слід визнати Вищу раду правосуддя, а також Велику Палату Верховного Суду, до якої оскаржуються рішення Вищої ради правосуддя про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Вища рада правосуддя у своїх рішеннях про притягнення до дисциплінарної відповідальності аргументує їх, посилаючись на міжнародні стандарти, наведені нижче.

Зокрема, пункт 83 Висновку ОБСЄ/БДІПЛ щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 30 червня 2017 року № JUD-UKR/298/2017 [8], у якому вказано, що, у принципі, суддя не повинен нести відповідальність за дії, вчинені внаслідок звичайної недбалості, оскільки це може негативно позначитись на його/її суддівській незалежності. Відтак слід обмежити перелік підстав для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності умисними діями або діями внаслідок грубої (очевидної) недбалості.

Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) і Директорат з прав людини Генерального директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи вважають, що дія чи бездіяльність судді можуть бути підставою для дисциплінарної відповідальності, якщо вони вчинені умисно або з грубою необережністю (пункт 19 Спільного висновку щодо проєкту Закону «Про дисциплінарну відповідальність суддів Республіки Молдова»), а дисциплінарне провадження, як правило, має порушуватися в разі грубої і неприпустимої професійної поведінки судді (пункт 35 цього Спільного висновку).

Відповідно до пункту 63 Висновку № 10 (2007) Консультативної ради європейських суддів «Судова влада на службі суспільства» суддя, який нехтує розглядом справ через ледарство або який є абсолютно некомпетентний при їх вирішенні, повинен притягуватися до дисциплінарної відповідальності» [9].

Враховуючи викладене, Вища рада правосуддя у рішеннях, пов'язаних із притягненням суддів до дисциплінарної відповідальності, формулює свій власний висновок, що суддя, в діях якого наявний склад дисциплінарного проступку, може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності виключно за умови, що він вчинив такий проступок умисно або через грубу недбалість та вказаний проступок спричинив серйозні наслідки. Водночас суддя не може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за наявності в його діях звичайної недбалості або добросовісної помилки, що не спричинило настання серйозних наслідків [10].

Таким чином, у теорії та на практиці «груба недбалість» відмежовується від звичайної недбалості або добросовісної помилки. Однак, чи достатньо такого висновку для того, щоб сформувати чітке бачення критеріїв грубої недбалості? Його достатньо лише для того, щоб сформувати тезу про те, що не будь-які дії судді, які суперечать нормам матеріального чи процесуального права, є підставою для дисциплінарної відповідальності.

Важливим для розуміння аналізованих питань є висновок щодо підстав дисциплінарної відповідальності судді, сформульований у відомих «Київських рекомендаціях» – п. 25 Рекомендацій Київської конференції з питань незалежності судової влади в країнах Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії «Судове управління, відбір і підзвітність суддів» (Київські рекомендації): «Дисциплінарні провадження проти суддів повинні стосуватися випадків грубої та непростимої непрофесійної поведінки, які завдають шкоди репутації всього суддівського корпусу. Дисциплінарна відповідальність не повинна поширюватися на зміст рішень або вироків, в тому числі у випадках розбіжності юридичних тлумачень між судами, а також на випадки судових помилок або критики судової системи» [11].

Аналіз наведених вище міжнародних документів та рішень Вищої ради правосуддя свідчить про те, що й у них аспекти дисциплінарної відповідальності суддів розкриваються із використанням оці-

ночних понять, водночас акцентується увага на необхідності диференціації дій судді, які містять ознаки проступку та дій, які є проявом звичайного здійснення правосуддя суддею та його права на тлумачення закону при здійсненні правосуддя, за яке він не може бути притягнутий до відповідальності.

Висновки. Таким чином, наявність у законодавстві формулювань, які не досягають вимог правової визначеності, а саме таких, як «груба недбалість», «грубе порушення вимог закону», теоретично несе в собі певні ризики для засади незалежності суддів, проте існування таких ризиків не може визнаватись приводом для того, щоб закон відмовився від використання цих понять. Це зумовлено об'єктивною неможливістю формулювання у законі абсолютно вичерпного переліку підстав дисциплінарної відповідальності загалом та підстав для звільнення судді, зокрема. Критично важливим є питання формування послідовної практики діяльності дисциплінарного органу, яка б по-перше, сформувала критерії розуміння оціночних понять, а по-друге, не допускала б різні підходи до реагування на однакові проступки судді. Не менш важливим є аспект судового перегляду рішень у дисциплінарних справах, адже за таких умов ймовірна непослідовна практика дисциплінарного органу може бути виправлена судом.

Список використаних джерел

1. *Joint* opinion by the Venice Commission and the Directorate of Human Rights of the Directorate General of Human Rights and the Rule of Law on the Law on the Judiciary and the Status of Judges and amendments to the Law on the High Council of Justice of Ukraine, adopted by the Venice Commission at its 102nd Plenary Session (Venice, 20-21 March 2015) https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)007-e
2. *Шевченко А. В.* Дисциплінарна відповідальність суддів України : дис. … канд. юр. н. 12.00.10, К. 2013. 260 с.
3. *Іваніщук А. А.* Адміністративно-правове забезпечення судової влади в Україні : автореф. дис. … док. юр. н. 12.00.07, К., 2017. 38 с.
4. *Пашук Т. І.* Передбачуваність нормативних підстав дисциплінарної відповідальності суддів: загальнотеоретичний аспект // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2019. Том 3. С. 100–108.
5. *Танцюра Л. О.,* Семеняка В. В. Деякі питання дисциплінарної відповідальності суддів. Вісник господарського судочинства. 2011. № 4. С. 108–113.
6. *Овчаренко О. М.* Юридична відповідальність суддів: питання теорії і практики : автореф. дис. : 12.00.10 / Олена Миколаївна Овчаренко ; Нац. ун-т Одес. юрид. акад. – Одеса, 2018. – 550 с.
7. *Пивовар І. В.* Правовий статус суддів судів загальної юрисдикції України у 1991-2014 р.р. (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Пивовар ; наук. кер. Р. В. Губань ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 16 с.
8. *Висновок* ОБСЄ/БДІПЛ щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 30 червня 2017 року № JUD-UKR/298/2017. Режим доступу: https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/visnovok_osce.pdf
9. *Висновок* № 10 (2007) Консультативної ради європейських суддів «Судова влада на службі суспільства». Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/visn_10_2007.pdf
10. *Рішення* Другої дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 24 лютого 2020 року № 568/2дп/15-20. Режим доступу: https://hcj.gov.ua/doc/doc/2122
11. *Рекомендації* Київської конференції з питань незалежності судової влади в країнах Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії «Судове управління, відбір і підзвітність суддів» (Київські рекомендації). Режим доступу: http://www.osce.org/ru/odihr/71179

References

1. *Joint* opinion by the Venice Commission and the Directorate of Human Rights of the Directorate General of Human Rights and the Rule of Law on the Law on the Judiciary and the Status of Judges and amendments to the Law on the High Council of Justice of Ukraine, adopted by the Venice Commission at its 102nd Plenary Session (Venice, 20-21 March 2015) https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)007-e
2. *Shevchenko A. V.* Disciplinary liability of judges of Ukraine: dis. Ph.D. 12.00.10, K. 2013. 260 p.
3. *Ivanishchuk A. A.* Administrative and legal support of the judiciary in Ukraine : author's ref. dis. Ph.D. 12.00.07, K., 2017. 38 p.
4. *Pashuk T. I.* Predictability of normative bases of disciplinary responsibility of judges: general theoretical aspect // Scientific notes of NaUKMA. Legal sciences. 2019. Volume 3 pp. 100-108.
5. *Tantsyura L. O.,* Semenyaka V. V. Some issues of disciplinary responsibility of judges. Bulletin of commercial litigation. 2011. № 4. S. 108–113.
6. *Ovcharenko O. M.* Legal responsibility of judges: questions of theory and practice: author's ref. dis. : 12.00.10 / Olena Mykolayivna Ovcharenko; Nat. University Odessa. Jurid. Acad. – Odessa, 2018. – 550 p.

7. *Pyvovar I. V.* Legal status of judges of courts of general jurisdiction of Ukraine in 1991-2014 (historical and legal research): dissertation abstract. ... cand. jurid. Sciences: 12.00.01 / I. V. Pyvovar ; Science. ker. RV Guban; Ministry of Education and Science of Ukraine, Nat. ped. Univ. MP Dragomanova. – Kyiv, 2016. – 16 p.
8. *OSCE / ODIHR* Opinion on the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» of 30 June 2017 № JUD-UKR / 298/2017. Access mode: https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/visnovok_osce.pdf
9. *Conclusion* № 10 (2007) of the Advisory Council of European Judges Judiciary in the service of society. Access mode: https://court.gov.ua/userfiles/visn_10_2007.pdf.
10. *Decision* of the Second Disciplinary Chamber of the High Council of Justice of February 24, 2020 № 568 / 2dp / 15-20. Access mode: https://hcj.gov.ua/doc/doc/2122
11. *Recommendations* of the Kyiv Conference on the Independence of the Judiciary in Eastern Europe, the South Caucasus and Central Asia «Judicial Management, Selection and Accountability of Judges» (Kyiv Recommendations), Access mode: http://www.osce.org/ru/odihr/71179

Малашенкова Т. М. Значення правозастосовної практики у досягненні правової визначеності щодо підстав дисциплінарної відповідальності судді

З метою подолання проблеми невизначеності підстав дисциплінарної відповідальності судді в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» було істотною мірою змінено як підстави притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, так і підстави для застосування найбільш суворого заходу такої відповідальності – звільнення судді. Ступінь деталізації таких підстав є доволі високим, як в аспекті визначеності самих таких підстав, так і в аспекті пропорційності між видом дисциплінарного проступку та видом стягнення, яке підлягає застосуванню за нього.

Водночас результати аналізу відповідних законодавчих положень свідчать про те, що вони не позбавлені оціночних, невизначених понять, зокрема, таких як «грубе нехтування обов'язками судді», «грубе порушення вимог закону», «груба недбалість», «істотні негативні наслідки». Відтак, постає питання, чи вирішено концептуально проблему невизначеності підстав дисциплінарної відповідальності судді, чи відповідна проблема продовжує існувати попри істотну законодавчу деталізацію відповідних підстав. Вирішення цього питання і є метою цієї статті.

Наявність у законодавстві формулювань, які не досягають вимог правової визначеності, а саме таких, як «груба недбалість», «грубе порушення вимог закону», несе в собі певні ризики для засади незалежності суддів, проте існування таких ризиків не може визнаватись приводом для того, що закон відмовився від їх використання. Це зумовлено об'єктивною неможливістю формулювання у законі абсолютно вичерпного переліку підстав дисциплінарної відповідальності загалом та підстав для звільнення судді, зокрема.

Критично важливим є питання формування послідовної практики діяльності дисциплінарного органу, яка б, по-перше, сформувала критерії розуміння невизначених понять, а, по-друге, не допускала б різні підходи до реагування на однакові проступки судді.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність судді, підстави дисциплінарної відповідальності, правова визначеність, оціночні поняття.

Malashenkova T. M. The importance of law practice in achieving legal certainty regarding the grounds for disciplinary liability of a judge

In order to overcome the relevant problem, the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges» significantly changed both the grounds for bringing a judge to disciplinary responsibility and the grounds for applying the most severe measure of such responsibility – dismissal of a judge. The level of detailing of such grounds is quite high, both in terms of the certainty of such grounds, and in terms of proportionality between the type of disciplinary misconduct and the type of penalty to be applied for it.

At the same time, the results of the analysis of the relevant legal provisions shows that they are not devoid of evaluative, vague concepts, such as «gross disregard for the duties of a judge», «gross violation of the law», «gross negligence», «significant negative consequences». Thus, the question arises whether the problem of uncertainty of the grounds for disciplinary liability of a judge has been conceptually resolved, or whether the relevant problem continues to exist despite significant legislative detail of the relevant grounds. Resolving this issue is the purpose of this article.

The existence of wording in the legislation that does not meet the requirements of legal certainty, such as «gross negligence», «gross violation of the law» carries certain risks to the independence of judges, but the existence of such risks can not be considered a reason for the law refused to use them. This is due to the objective impossibility of formulating in the law an absolutely exhaustive list of grounds for disciplinary liability in general and grounds for dismissal of a judge in particular.

Critical is the issue of forming a consistent practice of the disciplinary body, which would, firstly, form the criteria for understanding vague concepts, and secondly, would not allow different approaches to responding to the same misconduct of a judge.

Keywords: disciplinary liability of a judge, grounds for disciplinary liability, legal certainty, evaluation concepts.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-50

УДК 347.4

Ігор Володимирович Плавич,
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового і підприємницького права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-8284-1094

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФОРМИ ДОГОВОРУ ПОЗИКИ В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Договір позики є одним із найбільш розповсюджених цивільно-правових договорів, а правове регулювання форми такого договору є одним із актуальних напрямків наукових досліджень. В той же час в науці цивільного права бракує комплексних досліджень правової природи форми договору в цілому та форми договору позики зокрема, що свідчить про необхідність проведення подальших наукових досліджень у цьому напрямку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Формі договору позики були присвячені публікації М. К. Абдулаєва, В. В. Вітрянського, С. С. Занковського, О. В. Кривенди, Д. Д. Луспеника, В. П. Янишена, А. Г. Карапетова та ін. Однак, з моменту опублікування більшості таких публікацій минув тривалий час, а в сучасних публікаціях з цього приводу увагу науковців привертав переважно аналіз законодавства та судової практики щодо використання в цивільному обороті розписки позичальника та інших документів, що посвідчують передання об'єкта позики позичальнику.

Метою статті є дослідження стану правового регулювання письмової форми договору позики, виявлення недоліків його правового регулювання та надання на цій підставі пропозицій щодо вдосконалення норм цивільного законодавства України.

Методи та процедури дослідження. Методологічну основу дослідження становить система загальних та спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, для пізнання структури норм цивільного законодавства, що регулюють форму договору, використовувався діалектичний метод. За допомогою методу системного аналізу проаналізовано поняття «письмова форма» договору позики. За допомогою формально-логічного методу було сформульовані пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання письмової форми договору позики. Порівняльно-правовий метод використано при аналізі національного та європейського законодавства, законодавства інших країн про форму цивільно-правових договорів. За допомогою методу тлумачення правових норм здійснено аналіз приписів законодавчих актів за вищевказаною проблематикою.

Основні результати дослідження. Згідно зі ст. 1047 ЦК України договір позики має укладатись у письмовій формі у разі: а) якщо його сума не менш як у десять разів перевищує встановлений законом розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян (170 гривень); б) у випадках коли позикодавцем є юридична особа, – незалежно від суми (ч. 1 ст. 1047 ЦК України). Із вказаного випливає, що письмової форми не потребують договір позики, який укладається між юридичними особами або між юридичною особою та фізичною особою, якщо юридична особа є позичальником, а сума позики не перевищує 170 гривень. Зрозуміло, що на практиці настільки дрібні позики майже не надаються. Однак, вказане привертає до себе увагу з огляду на таке. На думку В. І. Сінайського, через те, що договір являє собою основний вид юридичної угоди, форма юридичної угоди, по суті і є формою договору [1, с. 313]. Отже, на договір позики як на правочин розповсюджується дія статті 208 ЦК України, яка також визначає, які правочини мають бути вчиненні у письмовій формі. Як наслідок цього, виникає питання, чи слід розглядати норми частини першої статті 1047 ЦК України як такі, що є спеціальними по відношенню до норм статті 208 ЦК України, або як певну прогалину у спеціальному правовому регулюванні форми договору позики. Позиції правознавців з цього приводу різняться. На думку одних правознавців, з положень закону вбачається, що проста письмова форма обов'язкова для договору позики тільки у випадках, коли позикодавець – юридична особа, а також в усіх випадках, якщо сума договору позики перевищує встановлений законом

розмір [2; 3, с. 18; 4]. На переконання інших науковців, договір позики за участю юридичної особи має укладатись у письмовій формі незалежно від того, в якості кого виступає юридична особа (позикодавця або позичальника) [5, с. 722; 6]. Отже, виникає питання, чи слід в даному випадку використовувати такий принцип права, як lex specialis»? На наш погляд, в цьому питанні можна погодитись з А. Г. Карапєтовим, який аналізуючи схожі норми статті 808 ЦК Російської Федерації, дійшов висновку, що в такому разі слід бачити не системні неузгодженості позитивного права у цьому питанні, а бачити тут прогалину в спеціальному регулюванні та використовувати для заповнення такої прогалини загальні правила щодо форми правочинів [7, с. 267-268]. Зазначений висновок значною мірою може бути екстрапольований і на норми частини першої статті 1047 ЦК України.

З частини першої статті 1047 ЦК України вбачається, що в ній законодавець встановив більш низький поріг для суми договору позики, що потребує письмової форми, ніж та, що встановлена нормами частини першої статті 208 ЦК України. В той же час слід визнати, що застосування у статтях 208, 1047 ЦК України неоподатковуваного мінімуму доходів громадян як певної змінної величини, яка б мала реагувати на триваючі в Україні інфляційні процеси, себе не виправдала. Незважаючи на галопуючий ріст інфляції в Україні в останні 10 років [8], неоподатковуваний мінімум доходів громадян (17 грн), встановлений в пункті 5 підрозділу 1 розділу XX ПК України з моменту набрання чинності Кодексу, не змінювався. Внаслідок цього, встановлені законодавцем на момент набуття чинності ЦК України суми правочинів, що вимагали письмової форми, в значній мірі знецінились та більш не відповідають сучасним вимогам цивільного обороту. На відміну від вказаного в інших країнах до таких сум встановлені більш зважені вимоги. Наприклад, письмової форми вимагають договори позики у сумі, що перевищує: у Франції 5 000 євро [9, с. 203], у Польщі 1000 злотих [10], у Російській Федерації 10 000 рублів [11], у Казахстані 100 місячних розрахункових показників [12], в Молдові – 1000 молдавських леїв [13]. Зазначене свідчить доцільність внесення змін до ЦК України, з приводу зміни вимог закону до суми договорів, що потребують письмової форми. На наше переконання, зазначену прив'язку до певної кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян можна було б замінити прив'язкою до іншого більш динамічного змінюваного показника (наприклад, розміру мінімальної заробітної плати або іншої розрахункової величини, яка розраховується при плануванні бюджету та очікуваного розміру інфляції в наступному році), або, як в більшості наведених країн, шляхом фіксації в законі конкретної суми, яку законодавець може за потребою періодично змінювати. Слід також звернути увагу на те, що цивільне законодавство більшості країн ЄС (наприклад, Німеччини, Франції, Люксембургу, Мальти, Іспанії, Португалії, Італії тощо) не містить норм, які б встановлювали спеціальні вимоги до форми договору позики, як не містить їх і цивільне законодавство частини країн колишнього СРСР (наприклад, ст. 716 ЦК Республіки Казахстан [12]). Отже, оскільки договір позики підпадає під дію норм щодо форми правочину, з очевидністю вбачається відсутність існування потреби у наявності в статті 1047 ЦК України норм, які б встановлювали спеціальні вимоги до письмової форми договору позики. На наш погляд, у вказаній статті Кодексу стосовно форми договору позики достатньо була б наявності бланкетної норми, яка б відсилала в цьому питанні до статей 205-209 ЦК України. Зазначене також сприяло би економії законодавчого матеріалу та усувало би певну неузгодженість між нормами статей 208 та 1047 ЦК України, про які йшла мова вище.

Як вже зазначалось, згідно з законом можливим є укладення договору позики за допомогою засобів телекомунікації, у т. ч. мережі Інтернет. Останнє зумовлено і тим, що в Україні паперові та електронні документи мають однакову юридичну силу (ч. 3 статті 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг») [14]. Що ж до ЦК України, то згідно зі статтями 205, 207, 639 ЦК України правочин вважається укладеним у письмовій (електронній) формі, якщо сторони домовилися укласти договір за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем. На відміну від цього, норми частини дванадцятої статті 11 Закону України «Про електронну комерцію» визначають електронний договір, що укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному статтею 12 цього Закону, як такий, що за своїми правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі [15]. Такі відмінності зумовлюють різні погляди науковців з цього приводу. На думку одних науковців, правочини, вчинені із використанням електронних засобів зв'язку, є різновидом письмової форми правочину [16], а на думку інших, слід говорити про те, що електронна форма є такою, що лише прирівнюється за правовими наслідками до письмової форми [17, с. 8]. В свою чергу, з приводу правового регулювання форми договору в

законодавстві іноземних країн можна також визначити два підходи. В законодавстві частини іноземних країн електронні правочини не виділяються в якості окремої форми, але встановлюється, що вони мають таку ж доказову силу, що й паперові документи (наприклад, ст. 1365 ЦК Франції) [18]. На відміну від цього, в ряді іноземних країн законодавець окремо виділяє «електронну форму правочину» (наприклад, ч. 3 §126 НЦУ). § 126а НЦУ встановлює, що якщо передбачена законом письмова форма заміняється електронною, її укладач повинен доповнити волевиявлення власним ім'ям та забезпечити наявність на електронному документі кваліфікованого електронно-цифрового підпису. В такому випадку кожна з сторін повинна відтворити електронно-цифровий підпис під тотожними за змістом документами у вищевказаному порядку. В свою чергу, використання іншого електронно-цифорового підпису може бути передбачено домовленістю сторін про форму договору (§ 127 НЦУ) [19]. Отже, за загальним правилом, від якого сторони можуть відступити, якщо інше передбачено домовленістю сторін про форму договору (рамковий договір, попередній договір тощо), в Німеччині в цілях гарантованого забезпечення збереження цілісності змісту договору, та можливості ідентифікації його сторін, вимоги до електронної форми договору забезпечуються застосуванням кваліфікованого електронно-цифрового підпису (легальне визначення якого наведено у § 2 Федерального Закону Німеччини «Про підпис (SigG)» [20]. Останній є різновидом електронно-цифрового підпису, що передбачає застосування засобів криптографії. Що ж до України, то як вже зазначалось, частина дванадцята статі 11 Закону України «Про електронну комерцію» прирівнює до договору, укладеного у письмовій формі, лише електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному статтею 12 цього Закону. На відміну від цього, частина друга статті 6 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» відносить до письмової форми договору про надання фінансової послуги договори: а) укладені у вигляді електронного документа, створеного згідно з вимогами, визначеними Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг»; б) укладені шляхом приєднання клієнта до договору, який може бути наданий йому для ознайомлення у вигляді електронного документа на власному веб-сайті особи, яка надає фінансові послуги, та/або (у разі надання фінансової послуги за допомогою платіжного пристрою) на екрані платіжного пристрою, який використовує особа, яка надає фінансові послуги; в) в порядку, передбаченому Законом України «Про електронну комерцію». Вказане свідчить про відсутність належної уніфікації норм законодавствам України у вказаній сфері правового регулювання. Отже, на відміну від НЦУ, ЦК України не містить окремих положень щодо порядку укладення договорів в письмовій (електронній формі), а правове регулювання цих відносин здійснює низка спеціальних законодавчих актів (Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»), деякі з яких містять розбіжності у питанні письмової (електронної) форми правочину. Вказаний стан правового регулювання вказаних відносин є неналежним, що свідчить про доцільність групування норм щодо порядку укладення правочинів в письмовій (електронній) форми у главі 16 розділу IV ЦК України, як це зроблено в НЦУ.

З приводу письмової форми договору треба зазначити наступне. Під письмовою формою договору не слід розуміти виключно договори, укладені на паперових носіях. Види носіїв інформації історично змінюються (глина, папірус, береста, деревина, пергамент, папір тощо). Для того, щоб виконувати функції документа, той, чи інший носій інформації має забезпечувати її збереження, цілісність документа, ідентифікацію його авторів тощо. Що ж до письмової форми договору, то остання з точки зору етимології цього терміна походить від терміна «письмо», яке є способом фіксації смислових та мовних засобів вираження волевиявлення особи. Отже, в даному випадку мова йде про певний спосіб збереження та передання інформації за допомогою букв, ієрогліфів (на будь-якій мові), цифр, або будь-яких знаків та символів, які можуть бути нанесені за допомогою хімічних сполук (чорнила, туш, фарба), механічного нанесення (різання, штампування, гравірування тощо), або в електронній формі (розміщена на сайті, або у електронному повідомлені інформація, зафіксована у вигляді електронних даних, які можуть бути створені, передані, збережені і перетворені електронними засобами у візуальну форму), значення яких відомо особам, що його використовують. З огляду на вказане договором у письмовій формі є договір, зміст якого містить умови (інформацію), викладену у вищевказаний спосіб, який не залежить від конкретного виду носія інформації, та гарантовано забезпечує збереження цілісності змісту договору, та дають

можливість ідентифікувати його сторони. Зазначимо, що саме такий підхід є характерним для сучасного цивільного законодавства Франції (ст. 1365 ЦК Франції) та Німеччини (ст. 126b НЦУ). Тому вважаємо, що договір укладений, за допомогою електронних засобів, охоплюється письмовою формою договору як правочину, а посилання в законі на те, що електронна форма договору прирівнюється до письмової форми договору є недоцільним.

Висновки. Під договором у письмовій формі слід розуміти договір, зміст якого становлять умови, викладені сторонами за допомогою букв, ієрогліфів, цифр, або будь-яких знаків та символів, які можуть бути нанесені за допомогою хімічних сполук, механічно, містяться на сайті або у електронному повідомленні, яка не залежить від конкретного виду носія інформації, гарантовано забезпечуючи збереження цілісності змісту договору та можливість ідентифікувати його сторони. Норми статті 1047 ЦК України, які регулюють форму договору позики, є недосконалими та потребують внесення змін, спрямованих на вилучення із Кодексу спеціальних положень щодо письмової форми вказаного договору, що є відмінними від положень статті 208 ЦК України. В свою чергу, через недосконалість норм статті 208 ЦК України, в останніх посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян доцільно замінити на інший показник, який змінюється з більшою періодичністю та більшою мірою реагує на існуючі в країні інфляційні процеси. Стан правового регулювання в Україні порядку укладення договору за допомогою електронних засобів зв'язку є теж неналежним, що свідчить про доцільність групування основних норм щодо порядку укладення таких правочинів у главі 16 розділу IV ЦК України.

Список використаних джерел

1. Синайский В. И. Русское гражданское право. М. : Статут. 2002. 638 с.
2. *Договір* позики.URL. https://minjust.gov.ua/m/str_20084; Цивільне право : підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 2. URL: http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/266-tsivilne-pravo-t2-viborisova-ta-in/8557-dogovir-poziki.html (дата звернення: 02.05.2021).
3. *Луспеник Д. Д.* Договір позики: деякі питання теорії та судової практики.Вісник Верховного суду України. № 4(128). 20. С. 16-24 с.
4. *Янишен В. П.* Договір позики: спірні питання форми та предмета. Теорія і практика правознавства. Вип. 2 (8) / 2015. URL. file:///D:/Downloads/63828-Article%20Text-131540-1-10-20160321.pdf (дата звернення 15.04.2021р.).
5. *Науково-практичний* коментар Цивільного кодексу України : у 2 т./ За від. редк. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. К. : Юрінком Інтер. 2005. Т.ІІ.1088 с.
6. *Цивільне* право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. URL: https://westudents.com.ua/knigi/480-tsivlne-pravo-ukrani-osobliva-chastina-dzera-ov.html (дата звернення: 02.05.2021).
7. *Заем,* кредит, факторинг, вклад и счет: постатейный комментарий к статьям 807–860.15 Гражданского кодекса Российской Федерации / Отв. ред. А. Г. Карапетов. Москва. М-Логос, 2019. 1282 с.
8. *Індекс* інфляції з 2000 по 2021 рр.URL: https://bankchart.com.ua/spravochniki/indikatory_rynka/inflation_index (дата звернення: 02.05.2021).
9. *Вершинина Е. В.,* Стахеева Ю. А. Условия действительности сделки в России и Франции: сравнительно-правовой анализ. Вестник МГИМО Университета. 2013. № 5 С. 197-205.
10. *Ustawa* z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640160093 (дата звернення: 02.05.2021).
11. *Гражданский* кодекс Российской Федерации. Часть вторая. URL: http://base.garant.ru/10164072/150f03b869850cca4c5c233ccce3ab78/ (дата звернення: 02.05.2021).
12. *Гражданский* кодекс Республики Казахстан. Часть вторая. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=2677;-20 (дата звернення: 02.05.2021).
13. *Гражданский* кодекс Республики Молдова. Часть вторая. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=2677;-20 (дата звернення: 02.05.2021).
14. *Закон* України «Про електронні документи та електронний документообіг». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text(дата звернення: 02.05.2021).
15. *Закон* України «Про електронну комерцію». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 02.05.2021).
16. *Блажівська Н. Є.* Електронні правочини в цивільному праві України: автореф. дис. … кан. юрид. наук:12.00.03/Н. Є. Блажівська. – Київ, 2013.URL: https://mydisser.com/ua/catalog/view/6/44/16760.html. (дата звернення: 02.05.2021).

17. *Бірюков В.* Письмові правочини за законодавством Польщі (від традиційних до електронних)/В. Бірюков. Підприємництво, господарство і право. 2003. № 4. С.79-82.
18. *Code civil.* URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/(дата звернення: 02.05.2021).
19. *Bürgerliches Gesetzbuch.* URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__126a.html(дата звернення: 02.05.2021).
20. *Signaturgesetz* – SigG.URL: https://www.buzer.de/s1.htm?g=Signaturgesetz&f=1(дата звернення: 02.05.2021).

References

1. *Synayskyy V. Y.* Russkoe hrazhdanskoe pravo. M. : Statut. 2002. 638c.
2. *Dohovir pozyky.* URL. https://minjust.gov.ua/m/str_20084; Tsyvil′ne pravo: pidruchnyk : u 2 t. / za red. V. I. Borysovoyi, I. V. Spasybo-Fatyeyevoyi, V. L. Yarots′koho. Kharkiv: Pravo, 2011. T. 2. URL: http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/266-tsivilne-pravo-t2-viborisova-ta-in/8557-dogovir-poziki.html (data zvernennya: 02.05 .2021) /
3. *Luspenyk D. D.* Dohovir pozyky: deyaki pytannya teoriyi ta sudovoyi praktyky.Visnyk Verkhovnoho sudu Ukrayiny.№ 4 (128). 20. C.16-24s .
4. *Yanyshen V. P.* Dohovir pozyky: spirni pytannya formy ta predmeta. Teoriya i praktyka pravoznavstva. Vyp. 2 (8) / 2015. URL. fayl: /// D: /Zvantazhyty / 63828-Article%20Text-131540-1-10-20160321.pdf (data zvernennya 15.04.2021r.).
5. *Naukovo-praktychnyy* komentar Tsyvil′noho kodeksu Ukrayiny: u 2 t. / Za vid. redk. O. V. Dzery (ker. avt. kol.), N. S. Kuznyetsovoyi, V. V. Lutsya. K. : Yurinkom Inter. 2005. T.II.1088 s.
6. *Tsyvil′ne* pravo Ukrayiny. Spetsial′na chastyna : pidruchnyk / za red. O. V. Dzery, N. S. Kuznyetsovoyi, R. A. Maydanyka. 3-tye vyd., Pererob. i dopov. Kyyiv : Yurinkom Inter, 2010. URL: https://westudents.com.ua/knigi/480-tsivlne-pravo-ukrani-osobliva-chastina-dzera-ov.html (data zvernennya: 02.05.2021).
7. *Zaem,* kredyt, faktorynh, vklad ta rakhunok: postateynyy komentar do statey 807–860.15 Hrazhdans′koho Ratysdans′koho Ratysdans′koho Rasyds′koho radiolokatsiynyy komentar do statey 807–860.15 Hrazhdans′koho Ratysdans′koho Ratydysiy red. A. H. Karapetov. Moskva. M-Lohos, 2019. 1282 s.
8. *Indeks* inflyatsiyi z 2000 po 2021 rr.URL: https://bankchart.com.ua/spravochniki/indikatory_rynka/inflation_index(data zvernennya 15.04.2021r.).
9. *Vershynyna E. V.,* Stakheeva YU. A. Uslovyya diysnosti uhod Rosiyi iz Frantsiyeyu: porivnyal′no-pravovyy analiz. Vestnyk MHYMO Unyversyteta. 2013. № 5 S. 197-205.
10. *Ustawa* z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640160093(data zvernennya 15.04.2021r.).
11. *Hrazhdans'kyy* kodeks Rosiys′koyi Federatsiyi. Chast′ vtoraya. URL: http://base.garant.ru/10164072/150f03b869850cca4c5c233ccce3ab78/(data zvernennya: 02.05.2021).
12. *Hrazhdans'kyy* kodeks Respubliky Kazakhstan. Chast′ vtoraya. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=2677;-20(data zvernennya: 02.05.2021).
13. *Hrazhdans'kyy* kodeks Respubliky Moldova. Chast′ vtoraya. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=2677;-20(data zvernennya: 02.05.2021).
14. *Zakonu* Ukrayiny «Pro elektronni dokumenty ta elektronnyy dokument». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text(data zvernennya: 02.05.2021).
15. *Zakon* Ukrayiny «Pro elektronnu komertsiyu». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text(data zvernennya: 02.05.2021).
16. *Blazhivs'ka N. YE.* Yelektronni pravochyny v tsyvil′nomu pravi Ukrayiny : avtoref. dys. … kan. yuryd. nauk: 12.00.03 / Kyyiv, 2013.URL: https://mydisser.com/ua/catalog/view/6/44/16760.html. (data zvernennya: 02.05.2021).
17. *Biryukov V.* Pys′movi pravochyny shchodo zakonodavstva Pol′shchi (vid tradytsiynykh do elektronnykh) / V. Biryukovstvo Pol′shchi (vid tradytsiynykh do elektronnykh) /V.Biryukovppiridovovotrovovo Pindovovoty 2003. № 4. S.79-82.
18. *Tsyvil'nyy kodeks.* URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/(data zvernennya: 02.05.2021).
19. *Bürgerliches* Gesetzbuch. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/__126a.html(data zvernennya: 02.05.2021).
20. *Signaturgesetz* – SigG.URL: https://www.buzer.de/s1.htm?g=Signaturgesetz&f=1(data zvernennya: 02.05.2021).

Плавич І. В. Проблеми правового регулювання форми договору позики в цивільному законодавстві України

У статті автором досліджується правове регулювання форми договору позики як правочину та документа. При дослідженні письмової форми договору позики автор доводить, що під письмовою формою договору слід розуміти договір, зміст якого становлять умови, викладені за допомогою букв, ієрогліфів, цифр, будь-яких знаків та символів, які можуть бути нанесені за допомогою хімічних сполук або механічно, або викладені у електронному документі, яка не залежить від конкретного виду носія інформації, гарантовано забезпечує збереження цілісності змісту договору та дає можливість ідентифікувати його сторони. За результатами проведеного дослідження автор

пропонує внесення низки змін до цивільного законодавства, спрямованих на вдосконалення правового регулювання форми договору позики, включаючи як зміни до норм ЦК України, що регулюють письмову форму договору позики, так і зміни до норм Кодексу, що регулюють письмову форму правочинів тощо.

Ключові слова: договір, правочин, документ, форма договору, форма правочину, форма документа.

Plavych I. V. Problems of legal regulation of the form of the loan agreement in the civil legislation of Ukraine

In the article the author investigates the legal regulation of the form of the loan agreement as a transaction and a document. In examining the written form of the loan agreement, the author argues that the written form of the agreement should be understood as a contract whose content is information expressed in letters, signs, numbers, hieroglyphs, or any signs and symbols that can be applied by chemical compounds or mechanically , the value of which is known to persons who use it, which does not depend on the specific type of media, is guaranteed to ensure the integrity of the content of the contract, and allow to identify its parties. In the article the author proves the imperfection of the norms of Article 1047 of the Civil Code of Ukraine. According to the author, not only the effect of Article 1047 of the Civil Code of Ukraine on the form of the loan agreement applies to the loan agreement as a transaction, but also the effect of Articles 206 and 208 of the Civil Code of Ukraine on the written form of the transaction. In order to save legislative material and eliminate inconsistencies between the provisions of Articles 208 and 1047 of the Civil Code of Ukraine, the author proposes amendments to remove from Article 1047 of the Civil Code of Ukraine special rules on the written form of this agreement, which are different from Article 208 of the Civil Code. In turn, due to the imperfection of Article 208 of the Civil Code of Ukraine, in terms of the amount of the contract, which requires a written form, the author proposes to replace the reference in this article of the Code to the tax-free minimum income for another indicator that changes more frequently, and more responsive to existing in the country inflation or by fixing in law a specific amount, which the legislator may periodically change if necessary. The author also considers the state of legal regulation in Ukraine of the procedure for concluding a contract by electronic means of communication. Given their imperfection, the author considers it appropriate to group the basic rules on the procedure for concluding such transactions in Chapter 16, Section IV of the Civil Code of Ukraine. The author also considers it inexpedient to have in part twelve of Article 11 of the Law of Ukraine «On Electronic Commerce» norms that equate an electronic agreement concluded by exchanging electronic messages to an agreement concluded in writing.

Keywords: contract, transaction, document, contract form, transaction form, document form.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-51

УДК 340.1

Юрій Іванович Сверба,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-4846-7684

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВИЙ АТРИБУТ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Існуючий та справедливий запит суспільства на комплексну судову реформу задля утвердження правової держави вимагає аудити ефективності і суміжних правових інститутів, які покликані, зокрема, забезпечувати доступність такого правосуддя. На фоні фрагментарності, а інколи і одночасної суперечності законодавчих ініціатив, постає гостра необхідність на створенні доктринального підґрунтя задля стратегічного розвитку правових інститутів України. Саме це і зумовлює подальші наукові пошуки у сфері забезпечення доступу до правосуддя як обов'язкового атрибуту правової держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти права на доступ до правосуддя досліджувалися в працях В. О. Бурого, І. О. Верби, А. В. Лужанського, Д. Д. Луспеника, І. Я. Мо-

крицької, О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакари, М. М. Ясинюк. Крім того, в працях М. І. Козюбри, П. М. Рабіновича, М.В. Савчина досліджено загальнотеоретичні аспекти правосуддя. Разом з тим, обширність обраної тематики та відхід в західній доктрині від розуміння правосуддя виключно як діяльності судів спонукають до подальшого наукового пошуку і національній науці.

Мета статті. Метою статті є дослідження позитивного обов'язку держави в забезпеченні реалізації права на доступ до правосуддя як обов'язкового атрибуту правової держави.

Основні результати дослідження. Принцип функціонального поділу державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову спрямований, перш за все, на недопущення узурпації влади та захисту прав і свобод людини, оскільки найбільшим порушником прав людини нерідко виступає сама ж держава.

Аргументи реалізації, знання та організації, а також необхідність права і держави, перебувають нібито у своєрідній суперечності з тим фактом, що найбільше загроз правам людини зазвичай існує з боку держави, отже, негативні права громадян спрямовані проти держави. Ця двозначність обумовлює необхідність створення демократичної конституційної держави, яка втілює принципи формальної та демократичної правової держави.

Хоча поділ влади конче необхідний для інституалізації прав людини, проте цього недостатньо. Наявність поділу влади у формальній правовій державі, тобто незалежність судочинства і законослухняність виконавчої влади, не означає правового зобов'язання законодавчої влади стосовно прав людини [1, с. 184-185].

Не вглиблюючись у дискусію «перманентного протистояння» судової влади та держави, розглянемо лише окремі аспекти забезпечення доступу до правосуддя в контексті діяльності судів та його корелюючий вплив на зміцнення правової держави – «конституційного ладу, що спирається на правосуддя» [2, с. 136].

Ефективний захист прав і свобод людини від зловживань з боку законодавчої і виконавчої влади та інших порушень, утвердження принципів правової держави та верховенства права, можливі лише за умов сильної, незалежної і неупередженої судової влади.

У цивілізованому суспільстві суду належить центральне місце у забезпеченні принципу верховенства права (правової держави). Адже саме він уособлює справедливість, ставить «останню крапку» в пошуку і утвердженні справжнього права. Чим вищі в країні авторитет суду і правосуддя, чим більшу незалежність суд має у взаємовідносинах із законодавчою і виконавчою владою, тим вищий рівень правовості і демократичності самої держави, тим надійніше захищені від можливих посягань права і свободи громадян [3, с. 7].

Так, П. М. Рабінович при визначенні формальних ознак правової держави передусім наголошує на високозначущому становищі у суспільному і державному житті судових органів як, у певному сенсі, найбільш надійної та ефективної юридичної гарантії буттєвих прав і свобод людини. Таке становище судових органів – своєрідний, так би мовити, «лакмусовий» папірець, щоб оцінити, чи є держава правовою. Такі положення випливають з унікальних можливостей саме цієї гілки державного апарату у визначенні того, що є право і чи порушено воно у тій конкретній конфліктній ситуації, яка розглядається судом. Зазначені можливості судових органів зумовлюються специфікою їхнього формування, їхньою внутрішньою організацією (структурою), змістом їхніх повноважень, порядком (процедурою) судочинства. До основних показників, проявів цієї специфіки можуть бути віднесені, зокрема, доступність судового захисту для громадян та інших осіб (вона характеризується тим, що лише за загальнодозвільним принципом регулювання визначається можливість звернутися до суду зі скаргою на порушення чи обмеження прав і свобод людини).

Важливою умовою доступності судового захисту прав і свобод є також його економність, низька «собівартість», тобто незначний розмір різноманітних витрат особи (матеріальних засобів, коштів, часу, зусиль та ін.), потрібних для судового захисту її прав і свобод та інтересів [4, с. 82-83].

І. Я. Мокрицька зазначає, що доступність правосуддя є невід'ємним атрибутом правової держави. У цьому розумінні, чітке і недвозначне законодавче врегулювання суспільних відносин, що пов'язані з правами особи, – це необхідна передумова додержання відповідних прав, а в разі їх порушення – запорука санкціонованого та регламентованого державою захисту. Повною мірою це стосується і гарантій реалізації права на звернення до суду, невід'ємною складовою якого є доступ до правосуддя [5, с. 6].

Європейська комісія «За демократію через право» у своїй Доповіді щодо верховенства права (CDL-AD(2011)003rev), ухваленою на 86-тому пленарному засіданні, березень 2011 року), зазна-

чила, що твердження Тома Бінґема стосовно того, що кожен повинен мати змогу користуватися благами закону, має на увазі доступ до правосуддя у двох значеннях: по-перше, йдеться про доступ до судів, щоб заявити вимоги стосовно благ, передбачених законом; і, по-друге, йдеться про те, що процедури в цих судах мають бути справедливими, а рішення в цих судах мають ухвалюватися на засадах незалежності та безсторонності [6, с. 177].

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) 4 листопада 1950 р., в статті 6 закріпили право на справедливий суд, що передбачає право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Однак очевидно, що формальне закріплення прав людини без їх подальшої практичної реалізації та інституалізації не призводить до основної мети Конвенції – забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод, тому динамічність та універсальність вимог прав людини зобов'язує держави створювати також правові інстанції на міжнародній арені для захисту гарантованих прав з відповідними повноваженнями.

Актуальність Конвенції в порядку денному європейського суспільства забезпечується не стільки її універсальністю та легітимністю, скільки тлумаченням в текстах рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Саме ЄСПЛ забезпечує реалізацію загальних догм права в конкретних кейсах заявників та одночасно впливає на розвиток національних правових систем країн, які ратифікували Конвенцію.

Так, в низці своїх рішень ЄСПЛ прямо зазначає, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні й ілюзорні, а практичні й ефективні права («Метьюз проти Сполученого Королівства», «Беллє проти Франції» та інші).

Однак знаковим для становлення та розвитку концепції права на доступ до правосуддя є рішення ЄСПЛ у справі «Ґолдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року, де наголошено, що право на доступ до суду є однією з невід'ємних складових права, гарантованого частиною першою статті 6 Конвенції, однак це не розширювальне тлумачення зазначеної статті Конвенції, яке накладає нові зобов'язання, а висновок, зроблений на основі аналізу предмета і мети Конвенції як нормативного договору та загальних принципів права [7].

Після вищевказаного рішення ЄСПЛ неодноразово наголошував як на позитивному, так і на негативному обов'язку держави щодо реалізації права на доступ до правосуддя, що стало джерелом права і для національних судів.

У нещодавньому рішенні Конституційний Суд України зазначив, що особливу роль у системі інституційного забезпечення «верховенства права» (правовладдя) відведено судовій владі загалом, а зокрема – конституційному й адміністративному видам судочинства. Саме ці два види судочинства покликані забезпечувати узгоджений характер усієї юридичної системи в умовах співіснування суперечливих норм, завдяки чому досягається дієвість верховенства права (правовладдя), тобто його ефективність [8].

В іншому ж рішенні Конституційним Судом України більш детально розкрито необхідність забезпечення доступу до правосуддя, особливо в адміністративних справах, тим самим підкреслюючи важливість принципу поділу влади. Так, Конституційний Суд України вважає, що гарантування приписом частини другої статті 55 Конституції України кожному права на доступ до суду з метою оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є вимогою принципу верховенства права. Такий доступ не означає автоматичної незаконності цих рішень, дій або бездіяльності, а спрямований на перевірку у судовому порядку їх законності та правомірності, що не лише забезпечує ефективний захист прав, свобод кожної особи, якої стосується неправомірна діяльність суб'єктів владних повноважень, а й сприяє підтримці законності та правопорядку в цілому шляхом виявлення та усунення нелегітимних проявів у такій діяльності.

Метою правосуддя є захист порушених, оспорюваних прав, свобод, які належать безпосередньо особі, що звертається до суду стосовно їх захисту. Тому реалізацію гарантованого частиною другою статті 55 Конституції України права на звернення до суду щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень має бути забезпечено відповідно до вказаної мети правосуддя. Водночас зазначене право пов'язане з тим, що кожній особі має надаватися мож-

ливість обґрунтувати перед судом свою переконаність у неправомірності втручання суб'єктів владних повноважень у її права та свободи.

У законодавчому регулюванні слід уникати заборон або обмежень щодо реалізації кожною особою права оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, у тому числі шляхом визначення на законодавчому рівні вичерпного переліку осіб, які мають право на таке оскарження, оскільки невключення особи до цього переліку унеможливлює доведення нею в суді її переконаності в потребі захисту своїх порушених прав, свобод цими рішеннями, діями чи бездіяльністю. Саме наявність такої переконаності в кожної особи є сутнісною властивістю її права на звернення до суду щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, а отже, необхідною передумовою здійснення цього права [9].

Існує також низка інших позицій Конституційного Суду України, де розкривається важливість забезпечення доступу до правосуддя, в контексті адміністративного та конституційного судочинства, для існування правової держави. Складно погодитися, що саме ці юрисдикції є визначальними для утвердження верховенства права в державі, оскільки інші види судочинства не існують автономно. Тим не менш, при подальшому послідовному підході як Конституційного Суду України, так і судів загальної юрисдикції, зазначені позиції можуть бути екстрапольовані в інші види судочинства задля забезпечення доступу до правосуддя для кожного.

Яскравим прикладом вищевказаного є постанова Великої Палати Верховного Суду, де зазначається, що право на розгляд справи означає право особи звернутися за захистом до суду й те, що її справа буде розглянута і вирішена судом. Умовою дотримання цього права є те, що особі має бути забезпечена можливість реалізувати право на доступ до суду без будь-яких обмежень, перешкод чи труднощів. Можливість людини одержати судовий захист є провідним змістовим критерієм поняття доступу до правосуддя.

Якщо ж особа вчиняє правопорушення (кримінальне чи адміністративно-деліктне) і компетентні державні органи у зв`язку із цим втручаються в її приватне життя, обмежують чи позбавляють її свободи, застосовують заходи примусу чи інші механізми, які регламентовані правоохоронним нормами, то особа, до якої застосовані такі заходи чи обмеження, теж має право на доступ до суду.

Однак правова природа такого доступу має інші мету та призначення. В окресленій ситуації така особа не проявляє власну вільну волю на звернення до суду за захистом свого порушеного права (крім апеляційного чи касаційного оскарження судового рішення), але попри це потребує суду для захисту свого права від переслідування держави, її компетентних органів, посадових осіб, якщо останні, з погляду особи, діють протиправно. Такий доступ є гарантією захисту особи від протиправних (незаконних чи свавільних) дій органів, які порушили її свободу чи певні права [10].

Висновки. Попри імпліцитність права на доступ до правосуддя в Конституції України воно кроссекторально охоплює майже всі складові правової держави. Адже відсутність правосуддя в державі повертає суспільство до дилеми вибору: «сила права чи право сили». Більше того, для того, щоб правосуддя було реальним та ефективним, кожному індивіду має бути забезпечено рівний доступ до нього, що включає диверсифікований підхід: від ефективної правової допомоги, в тому числі і безоплатної, до виконання судового рішення як стадії судового провадження.

Беззаперечно, атрибути правової держави не обмежуються лише правосуддям та забезпеченням доступу до нього, і їх автономне існування неможливе в суспільстві, де не працюють інші демократичні інститути. Однак актуалізація дискусії на доктринальному рівні щодо реального забезпечення доступу до правосуддя дає змогу поглянути на інші правові проблеми та, можливо, переосмислити їх першопричини, оскільки ключове для людини – це все ж задовольнити свою правову потребу, а не потрапити до приміщення суду. Останнє ж і демонструє принципову різницю між доступом до правосуддя та доступом до суду.

Список використаних джерел

1. *Госепат Ш.* Філософія прав людини / Ш. Госепат, Г. Ломанн. – Київ : Ніка-Центр, 2016. 317 с.
2. *Савчин М. В.* Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
3. *Козюбра М. І.* Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наукові записки. Том 64. Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 3-9.
4. *Рабінович П. М.* Основи теорії та філософії права : навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
5. *Мокрицька І. Я.* Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». № 1(11), 2015. С. 1-13.
6. *Доповідь* Європейської Комісії «За демократію через право» щодо верховенства права (CDL-AD(2011)003rev) ухвалена на 86-тому пленарному засіданні, березень 2011 року). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3hf6UAS
7. *Рішення* ЄСПЛ у справі «Голдер (Golder) проти Об›єднаного Королівства» від 21.02.1975. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3o97Rw0
8. *Рішення* Конституційного Суду України від 18.06.2020 № 5-р(ІІ)/2020 у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу ІІІ «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213–VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3ba708U
9. *Рішення* Конституційного Суду України від 24.06.2020 № 6-р(ІІ)/2020 у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий дім «Еко-вугілля України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України «Про банки і банківську діяльність». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3hdSOje
10. *Постанова* Великої Палати Верховного Суду від 11.02.2021 у справі № 11-1219сап19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3vRvV92

References

1. *Hosepat Sh.* Filosofiia prav liudyny / Sh. Hosepat, H. Lomann. – Kyiv : Nika-Tsentr, 2016. 317 s.
2. *Savchyn M. V.* Porivnialne konstytutsiine pravo : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2019. 328 s.
3. *Koziubra M. I.* Pryntsypy verkhovenstva prava i pravovoi derzhavy: yednist osnovnykh vymoh. Naukovi zapysky. Tom 64. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. S. 3-9.
4. *Rabinovych P. M.* Osnovy teorii ta filosofii prava : navch. posibnyk. Lviv : Vydavnytstvo LOBF «Medytsyna i pravo», 2021. 256 s.
5. *Mokrytska I. Ia.* Dostupnist pravosuddia yak shliakh do zabezpechennia prava na sudovyi zakhyst u kryminalnomu protsesi: naukovo-teoretychnyi aspekt. Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Pravo». № 1(11), 2015. S. 1-13.
6. *Dopovid* Yevropeiskoi Komisii «Za demokratiiu cherez pravo» shchodo verkhovenstva prava (CDL-AD(2011)003rev) ukhvalena na 86-tomu plenarnomu zasidanni, berezen 2011 roku). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://bit.ly/3hf6UAS
7. *Rishennia* YeSPL u spravi «Holder (Golder) proty Obiednanoho Korolivstva» vid 21.02.1975. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://bit.ly/3o97Rw0
8. *Rishennia* Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 18.06.2020 № 5-r(II)/2020 u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu hromadianky Ukrainy Levchenko Olhy Mykolaivny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) prypysu punktu 5 rozdilu III «Prykintsevi polozhennia» Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pensiinoho zabezpechennia» vid 2 bereznia 2015 roku № 213–VIII. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://bit.ly/3ba708U
9. *Rishennia* Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 24.06.2020 № 6-r(II)/2020 u spravi za konstytutsiinymy skarhamy Kariakina Eduarda Serhiiovycha, tovarystva z obmezhenoiu vidpovidalnistiu «Torhovyi dim «Eko-vuhillia Ukrainy» shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhennia chastyny pershoi statti 79 Zakonu Ukrainy «Pro banky i bankivsku diialnist». [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://bit.ly/3hdSOje
10. *Postanova* Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 11.02.2021 u spravi № 11-1219sap19. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://bit.ly/3vRvV92

Сверба Ю. І. Забезпечення реалізації права на доступ до правосуддя як обов'язковий атрибут правової держави

У статті проаналізовано як позитивні, так і негативні зобов'язання держави щодо права на доступ до правосуддя. Виходячи з принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, акцентовано увагу на необхідності існування реального правосуддя в правовій державі та забезпечення його доступності.

Розглянуто окремі аспекти практики Європейського суду з прав людини у сфері забезпечення доступу до правосуддя. А також висунуто гіпотезу, що саме практика Європейського суду з прав людини забезпечує динамічний розвиток положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Досліджено рішення Конституційного Суду України, де серед іншого розкривається особлива роль конституційного та адміністративного судочинства в забезпеченні верховенства права, а також констатовано обов'язок держави в забезпеченні рівного доступу до правосуддя.

Проаналізовано постанову Великої Палати Верховного Суду, де розкривається правова природа забезпечення доступу до правосуддя у кримінальних чи адміністративно-деліктних правопорушеннях.

Ключові слова: верховенство права, правосуддя, доступ до правосуддя, правова держава, права людини.

Sverba Y. I. Ensuring the exercise of the right to access to justice as a mandatory attribute of a constitutional state

The article analyzes both the positive and negative obligations of the state regarding the right to access to justice. Based on the principle of separation of powers into legislative, executive and judicial, emphasis on the need for real justice in constitutional state, as well as ensuring its accessibility, is made.

Some aspects of the European Court of Human Rights case-law in the field of access to justice are considered. It is also hypothesized that the ECtHR case-law ensures the dynamic development of the European Convention on Human Rights provisions. In particular, the article analyses several ECtHR decisions which explicitly state that the Convention is intended to guarantee not theoretical and illusory, but practical and effective rights («Matthews v. The United Kingdom», «Bellet v. France and others»).

The decision of the Constitutional Court of Ukraine is studied, which, inter alia, reveals the special role of constitutional and administrative proceedings in ensuring the rule of law. The obligation of the state to ensure equal access to justice is stated, since the purpose of justice is to protect violated, disputed rights, freedoms that belong directly to the person applying to the court for their protection. Therefore, the exercise of the right guaranteed by part two of Article 55 of the Constitution of Ukraine to appeal court decisions, actions or omissions of subjects of power must be ensured in accordance with the stated purpose of justice. At the same time, this right connects to the opportunity of every person to justify before the court conviction in the illegality of interference by the subjects of power in rights and freedoms concerned.

The article analyses the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court, which reveals the legal nature of ensuring access to justice in criminal, or administrative offenses.

It is stated that the attributes of the rule of law are not limited to the justice and access to it, and their autonomous existence is impossible in a society where other democratic institutions do not work.

Keywords: the rule of law, justice, access to justice, constitutional state, human rights, legal aid.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-52

УДК 342

Скрипнюк Олександр Олександрович,
докторант відділу конституційного права
та місцевого самоврядування Інституту
держави і права імені В. М. Корецького
НАН України, кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0001-5620-7762

УТВЕРДЖЕННЯ ЗАСАД ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Попри всі докладені зусилля і досягнуті успіхи за тридцять років існування незалежної України сьогодні з впевненістю можна наголосити, що наша держава і суспільство не вирішили всіх проблем переходу від посттоталітаризму до демократії. Демократичний процес у своєму розвитку зазнавав відхилень від своєї стратегічної мети, що сприяло наростанню авторитарних тенденцій в період другої каденції президенства Л. Кучми та за президенства В. Януковича. Україна, її суспільство, незважаючи на євроінтеграційні успіхи, залишилися недоформованою європейською державою. Несформованість і недорозвинутість громадянського суспільства не забезпечує достатньої підтримки конституційно визначеного загального курсу демократичних перетворень та формування розвиненого демократичного політичного режиму в державі [1, с 43]. Тому першочерговим завданням сьогодні є укріплення засад демократії, розбудова громадянського суспільства як основ демократичного конституційного ладу. Демократизм конституційного ладу передбачає існування сформованого і розвинутого демократичного політичного режиму, за якого держава і влада реально обмежуються демократичною конституцією в поєднанні з гарантією та розвиненим інститутом прав і свобод людини.

В Україні чинна Конституція не забезпечила трансформації суті відносин між державою та громадянами на демократичних засадах та формування демократичного політичного режиму. Не відбувалося правового обмеження втручання держави і влади в суспільне і приватне життя, оформлення системи відповідальності влади, створення запобіжників проти монополії будь-яких груп впливу, включаючи олігархів, політичні партії, вищі посадові особи і цілі владні інститути. Поступово держава почала домінувати над суспільством, виокремлюючи свій корпоративний інтерес [2, с. 126-133].

За цих умов кардинальні демократичні зміни, формування демократичного політичного режиму неможливі без реформування конституції, без реалізації потреби політико-інституційного дооформлення державності. Демократизм, з точки зору конституційного ладу – спосіб запобігання узурпації влади і її відчуження від громадян. Стає очевидним, що без вирішення цих проблем на теоретичному і практичному рівнях подальший розвиток демократичного конституційного ладу істотно спотворюватиметься. Вирішення існуючих завдань покликаний посприяти конституційний процес та внесення відповідних змін до Конституції України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблем формування демократичного політичного режиму в посттоталітарних державах присвячено багато праць. Значний доробок в цьому аспекті зробили такі відомі зарубіжні вчені, як Т. Адорно, З. Бжезинський, А. Грегор, К. Фрідріх, С. М. Хагопян та інші. Після розпаду СРСР та краху тоталітарної системи ці автори аналізували різні аспекти формування демократичних політичних режимів в державах посткомуністичної Європи. В ряді публікацій простежувалася думка про неминучість на шляху до демократії існування стадії авторитарного управління. Значна увага в працях вітчизняних вчених приділена аналізу сутності демократичного державно-політичного режиму, його типології, механізму функціонування, перспектив розвитку. Авторами найновітніших праць цієї проблематики є відомі вітчизняні правознавці та політологи О. Бабкіна, О. Батанов, В. Горбатенко, М. Козюбра, В. Ковальчук, А. Колодій, І. Кресіна, О. Скрипнюк, В. Федоренко, Ю. Шемшученко, В. Якушик та інші. Вони аналізують стан та динаміку режиму, співвідношення демократії в різних вимірах те-

орії і практики, висвітлювали проблеми становлення демократії в умовах становлення незалежної держави в Україні. Враховуючи попередні досягнення в дослідженні формування демократичного режиму, спробуємо осмислити цей розвиток через призму конституційного процесу в Україні та визначити подальші його перспективи в контексті найновітніших завдань розвитку держави та суспільства в Україні.

Мета дослідження. Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу конституційного розвитку України, державно-правової практики, дослідження розвитку конституційного процесу, наукових досягнень попередників визначити перспективи формування політичного режиму в Україні і на цій основі сприяти усвідомленню проблем його модернізації.

Основні результати дослідження. Конституційний досвід останнього десятиліття переконливо довів, що намагання «локальної демократизації», коли за мету береться втілення демократичних принципів у діяльність окремо взятих органів або гілок державної влади, без врахування проблем системи державної влади в цілому, не дає бажаних реформаторами та очікуваних суспільством результатів. Щоправда, зазначена діяльність не є остаточною конституційною метою, а є лише одним з кроків в загальному і більш широкому комплексі дій, які покликані сприяти демократизації існуючого політичного режиму, наближенню їх до потреб та інтересів громадян, запровадженню механізмів контролю над владою та її відповідальності перед всіма громадянами України за свою діяльність. З цього погляду, слід визнати, що процес оновлення Конституції України дає унікальний державотворчий і правотворчий шанс, адже у цьому процесі предметом модернізації постає не просто окремо взятий конституційно-правовий інститут, орган державної влади (чи навіть її гілка), а основи конституційного ладу в цілому, що відкриває перспективу для розбудови нової, орієнтованої на сучасні демократичні цінності принципи системи взаємодії держави і громадянського суспільства [3, с. 13]. Отже, наголошуючи на винятковій ролі конституційного процесу як засобу демократизації сучасної України її політичного режиму, слід вказати на ті ключові проблеми та напрямки, які, на нашу думку, повинні визначити його зміст. Не ставлячи під сумнів роль та значущість Конституції України 1996 року, маємо визнати, що попри свій демократичний потенціал вона так і не стала тією основою, яка б забезпечила утвердження демократичного політичного режиму в Україні. Звісно, при цьому можна вказати, що відсутність таких результатів є вадою не стільки Конституції, скільки суспільства або держави. Однак, очевидно, що такий висновок є перебільшенням.

Фактично Конституція України 1996 року залишила відкритими чимало питань, які виявились принциповими для усього подальшого розвитку України. Скажімо, окремі автори пишуть про п’ять ключових проблем, які потребують своєї відповіді та визначають відповідні напрями оновлення Конституції України: а) посилення конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина; б) розширення конституційного регулювання інститутів безпосередньої демократії; в) збільшення ефективності механізму організації державної влади; г) створення належних конституційних засад реформування системи місцевого самоврядування; ґ) встановлення конституційних засад участі України в інтеграційних процесах. У цьому сенсі, слід визнати, що наразі Конституція України не виконує своє головне завдання, яким є утвердження людини як найвищої соціальної цінності та формування фундаменту ефективної та відповідальної системи організації і функціонування державної влади. Наразі поняття демократії у юридично-наукових дослідженнях здебільшого вивчається у трьох тісно пов’язаних між собою значеннях:

а) як спосіб організації і функціонування системи державної влади;

б) як практика розвитку суспільства та його публічної сфери, що передбачає наявність та практичну забезпеченість широкого ряду прав і свобод громадян;

в) як система взаємодії держави і громадянського суспільства, коли останнє має реальні механізми впливати на діяльність держави, брати участь у прийнятті суспільно значимих рішень на загальнодержавному і місцевому рівнях, контролювати дії органів державної влади, їх службових і посадових осіб [4, с. 67-105].

Процес демократизації Української держави на сучасному етапі пов’язаний насамперед із істотним удосконаленням системи організації та взаємодії окремих елементів та гілок державної влади. Відомо, що саме проблема форми правління та її фактична невизначеність у тексті Конституції 1996 року стала одним з ключових факторів виникнення державно-правових конфліктів в системі державної влади. Наразі цим питанням приділяється дедалі більша увага вітчизняними юристами. Щоправда, подекуди можна зустріти думку, що конституційне визначення форми правління є «тех-

нічним питанням», яке напряму не пов'язане ані з демократизацією, ані з демократичним політичним режимом. Але, на наше переконання, такий підхід є принципово хибним. По-перше, факт тісного зв'язку між формою правління та політичним режимом є практично загальновизнаним у сучасній конституціоналістиці. Більше того, питання про форму правління є одним з вузлових для конституювання сучасної державності, закріплення її характеристик як демократичної та правової держави, налагодження ефективного механізму поділу влади та взаємних стримувань та противаг. По-друге, конституційна визначеність форми правління чітко корелює з таким фундаментальним для демократії принципом, як поділ та збалансованість влади [5, с. 47-54]. З цього погляду, незаперечною видається потреба оптимізації статусу не лише президента, але й інших вищих органів державної влади. Мається на увазі не лише виконавча гілка влади, але й судова влада, незалежність якої має стати не просто політичним гаслом, а конституційною аксіомою, яка однозначно закріплена та гарантована Конституцією України. По-третє, проблема форми правління напряму пов'язана з реалізацією такого фундаментального принципу демократичного врядування і одночасно вимоги демократичного державного управління, як відповідальність. Нагадаємо, що не можна чітко визначити, хто саме або який орган державної влади несе відповідальність за соціально-економічну ситуацію в державі. Формально таким органом є Кабінет Міністрів України. Утім, до реформи 2004 року та 2014 років, попри свій правовий статус, уряд фактично залежав і в частині свого формування і щодо напрямів своєї діяльності від глави держави, який не ніс жодної відповідальності за успішність та правильність урядової політики. Після цієї ж реформи, зазначена відповідальність за ефективність урядової діяльності була вкрай невдало розподілена між парламентом та президентом, що лише поглибило конфлікти всередині виконавчої гілки влади, коли в уряді ворогували два «крила»: парламентське і президентське. І сьогодні, в 2019-2021 роках, в умовах існування партійної монобільшості вся повнота виконавчої влади зосереджена в президента, а не уряду, і глава держави не несе жодної відповідальності за ефективність урядової діяльності.

Паралельно з розв'язанням проблеми визначення форми правління, демократизація державної влади не може бути реалізована поза формуванням нових гарантій незалежності судової влади. Судова влада цілком об'єктивно відіграє особливу роль у демократичній і правовій державі, оскільки саме вона є арбітром у спорах про право. На доктринальному рівні принцип незалежності суду часто становить текстуальну частину загального визначення поняття демократичної держави. Тобто без незалежного суду ми маємо справу не з «псуванням демократії» або «зниженням рівня демократизму» державної влади, а з її знищенням як такої. Тому гарантії незалежності судової влади в конституційному процесі сучасної України постають одночасно й гарантіями її демократизації та подальшого демократичного розвитку [6, с. 289]. Іншим обов'язковим аспектом процесу демократизації є утвердження демократичних основ суспільного ладу в Україні, які насамперед стосуються гарантування прав і свобод людини і громадянина як в приватній, так і в публічній сферах. Причому, якщо усталено в конституційно-правових дослідженнях розвитку громадянського суспільства наголос робився на сфері культурних, соціальних, економічних та екологічних прав людини, то нині спектр уваги зміщується у напрямі громадянським і політичних прав людини, оскільки демократичний розвиток суспільства прямо передбачає наявність надійних конституційних гарантій участі громадян у процесі державного управління. Повністю погоджуючись з думкою про те, що право на участь у державному управлінні як фундаментальне право людини і громадянина, що забезпечує демократизм суспільного ладу, слід визнати, що саме це право може реалізовуватись через різні механізми, якими є право обирати та бути обраними до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування, право рівного доступу до державної служби, право брати участь у місцевому та загальнонаціональному референдумі тощо. Разом з тим, потребує своєї конкретизації та забезпечення право громадян на об'єднання. Йдеться про конституційні гарантії діяльності різноманітних громадських організацій, які дозволяють громадянам не лише агрегувати та артикулювати власні інтереси, але й відстоювати їх на загальнодержавному та місцевому рівнях. Теж саме стосується конституційного забезпечення прав громадян щодо отримання та розповсюдження суспільно значимої інформації. Дійсно, не можна не погодитися з тим, що в умовах інформаційного суспільства, саме право на об'єктивну, правдиву, неупереджену та своєчасну інформацію є запорукою успішності функціонування значної кількості демократичних інститутів. Більше того, сама сучасна демократія часто описується як активна участь громадян, що ґрунтується на поінформованості [7, с.158].

Водночас демократія та демократичний розвиток немислимі поза налагодженням системи взаємодії між державою і громадянським суспільством. При цьому громадянське суспільство тлумачиться не як своєрідний антипод держави, а як конструктивна сила, яка не лише обмежує державу, але й здатна впливати на неї, захищати свої інтереси та зберігати простір для притаманної йому самоорганізації. Тобто суть ідеї громадянського суспільства полягає у тому, що воно постає позитивною, конструктивною соціальною силою, яка співставна з державою і спроможна обмежити її власною самостійністю. Тобто незалежність та самостійність громадянського суспільства виявляються гранично важливими для розвитку демократії за тієї причини, що лише незалежне і самостійне громадянське суспільство спроможне обмежити свавілля держави та ретранслювати на рівень публічної влади об'єктивні суспільні інтереси. Тому, якщо визнається така властивість демократичної публічної влади, як її обмеженість, то тоді слід визнати й те, що одним з основних суб'єктів цього обмеження є саме громадянське суспільство. Утім, що саме повинен забезпечити конституційний процес у цьому контексті? На думку ряду вітчизняних фахівців, одним з кроків, який має бути реалізований у цьому напрямі, є повернення до ідеї, яка на початку 90-х років минулого століття пропонувалась в ході розробки проєктів Конституції України. Йдеться про текстуальне введення до Конституції окремого розділу, який би містив гарантії розвитку громадянського суспільства, а також вказував на механізми його взаємодії з системою державної влади в цілому. Нагадаємо, що ще у проєкті Конституції України в редакції від 1 липня 1992 року розділ третій мав назву «Громадянське суспільство і держава» і включав у себе 8 глав (з 7 по 14 включно) [8, с. 550]. Потім цей розділ з окремими змінами було перенесено й до проєктів в редакції від 27 травня 1993 року та від 26 жовтня 1993 року. Причому, сама структура цього розділу включала у себе як загальні положення (у проєкті від 1 липня 1992 року це були статті 64 та 65), так і визначала основи розвитку базових для громадянського суспільства відносин та відповідних інститутів конституційного права [9, с. 31-35]. Йдеться про інститути власності, підприємництва, екологічної безпеки, про конституційне регулювання діяльності громадських об'єднань, обов'язки держави у сфері захисту сім'ї, сприяння розвиткові науки, освіти і культури тощо.

Наразі у конституціях зарубіжних держав наявність таких спеціальних розділі, що присвячені громадянському суспільству, слід визнати радше виключенням з правил, ніж певною загальною тенденцією розвитку конституціоналізму. До того ж, якщо проаналізувати зміст окремих статей та конституційних приписів, які пропонувалось ввести до конституційних проєктів в Україні, то чимало з них можуть викликати істотні зауваження. Наприклад, частина 1 статті 65 проєкту 1992 року містила припис «Держава не втручається у справи людини і суспільства». Так само чимало положень з розділу третього фактично дублювати або просто переказували норми двох перших розділів проєкту Конституції України. Але, чи можна це вважати свідченням недоцільності конституційного регулювання відносин взаємодії держави і громадянського суспільства? У жодному разі. Очевидно, тут варто було б застосувати конституційний досвід переважної більшості сучасних європейських країн, де законодавець пішов шляхом конституційного закріплення та конституційного гарантування основних принципів та інститутів громадянського суспільства. Йдеться про наступні інститути і принципи: а) рівність прав і свобод громадян у політичній сфері; б) гарантований юридичний захист прав і свобод людини і громадянина на основі діючого законодавства; в) гарантування економічної незалежності громадян та регулювання інституту власності; г) конституційне забезпечення умов для розвитку науки, культури, освіти; ґ) гарантування свободи слова та свободи діяльності засобів масової інформації, а також заборона цензури; д) створення конституційних механізмів та інститутів взаємодії громадянського суспільства і держави, які водночас убезпечують перше від надмірного впливу з боку органів державної влади (це насамперед інститути безпосередньої демократії та місцевого самоврядування) [10, с. 271]. Саме на цій основі має бути утворено те, що описується поняттям «демократичного державного режиму», коли параметри та межі державного втручання (особливо в економіку) визначаються потребами громадянського суспільства. Також, говорячи про сучасний конституційний процес в Україні, вартує особливої уваги проблема взаємодії держави і громадянського суспільства, яка має дві складові. По-перше – це інститути політичної участі громадян, які пов'язані з реалізацією народного суверенітету. Це безпосередньо торкається конституційного реформування інститутів виборів та референдумів [11, с. 278]. По-друге – це інститут місцевого самоврядування, а також гарантії прав місцевих громад, включаючи й право вирішення найважливіших проблем місцевого життя на місцевих референдумах.

Таким чином, виділяючи три основні правові контексти забезпечення демократизації держави і суспільства у її зв'язку з конституційним процесом, слід мати на увазі, що усі вони є тісно пов'язаними між собою. З цього погляду, конституційні зміни повинні стосуватись не окремо взятих державного і суспільного ладу, а конституційного ладу в цілому, як такої конституційно-правової категорії, яка включає у себе основи і державного і суспільного ладу України.

Висновки. З урахуванням всього вищенаведеного, можемо зробити наступні висновки:

1. Локальні, непослідовні кроки без довгострокової стратегії щодо демократичного реформування суспільства, держави і влади переконливо довели, що без здійснення системної комплексної модернізації прогресу не досягнути. Правову основу цих змін становить Конституція України. Стабільний і сталий демократичний розвиток передбачає реалізацію комплексних заходів і дій, покликаних сприяти формуванню демократичного політичного режиму, наближення його діяльності до суспільних потреб, зокрема забезпечення прав і свобод людини і громадянина, запровадження механізмів контролю над владою та посилення відповідальності влади перед всіма громадянами України за свою діяльність. В цьому контексті модернізація Конституції України створює державотворчий і правотворчий шанс, оскільки конституційний процес відкриває перспективу для розбудови нової, орієнтованої на сучасні демократичні цінності системи взаємодії громадянського суспільства і держави. В цьому сенсі конституційний процес відіграє виняткову роль як засіб демократизації сучасної України її політичного режиму.

2. Зміни, які розробляються і обґрунтовуються вченими, експертами, політиками, спрямовані на оновлення Конституції України, яка забезпечила б сталий демократичний розвиток, утвердження демократичного політичного режиму, посилення конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина, розширення конституційного регулювання інститутів безпосередньої демократії; збільшення ефективності механізму організації державної влади; створення належних конституційних засад реформування системи місцевого самоврядування. У цьому сенсі чинна Конституція України не виконує своє головне завдання, яким є утвердження людини як найвищої соціальної цінності та формування фундаменту ефективної та відповідальної системи організації і функціонування державної влади. Особливе значення в цьому процесі відводиться судовій гілці влади без належного функціонування якої існує загроза існування демократичного політичного режиму. Тому гарантії незалежності суду в конституційному процесі сучасної України постають одночасно й гарантіями її демократизації та подальшого демократичного розвитку. Іншим обов'язковим аспектом процесу демократизації є утвердження демократичних основ суспільного ладу.

3. Стала демократія і демократичний розвиток, а відтак функціонування сталого демократичного політичного режиму немислимі поза налагодженням системи взаємодії між державою та громадянським суспільством. При цьому громадянське суспільство виступає як конструктивна сила, яка не лише обмежує державу, але й здатна впливати на неї, захищаючи свої інтереси та зберігати простір для його самоорганізації. Незалежність та самостійність громадянського суспільства є важливими для розвитку демократії та функціонування демократичного політичного режиму. Самостійне громадянське суспільство спроможне обмежити свавілля держави та ретранслювати на рівень публічної влади об'єктивні суспільні інтереси. Тому на конституційному рівні текстуально має необхідність введення окремого розділу, який містив би гарантії її розвитку та функціонування громадянського суспільства, або конституційне гарантування основних принципів та інститутів громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Колодій А.* До питання про політичний режим в Україні. Сучасність. 1999. № 7-8.
2. *Авторитаризм* и демократия в развивающихся странах. М., 2006. 270 с.
3. *Тацій В.* Наукові засади конституційного реформування в Україні //Право України. 2009. № 11. С. 12-18.
4. *Громадянське* суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : в 3-х т. За загальною редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка та академіка НАПрН України О. В. Скрипнюка. – Т.1. Загальнотеоретичні та конституційно-правові основи розвитку громадянського суспільства в Україні. К., 2017. 676 с.
5. *Бориславська О.* Конституційна реформа як шлях формування в Україні конституційної системи обмеженого правління (на основі досвіду європейської моделі конституціоналізму) // Право України. 2014. № 7. С. 47-54.
6. *Москвич Л. М.* Ефективність судової системи: концептуальний аналіз. Х., 2011. 421с.

7. *Дмитренко М. А.* Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. К., 2008. 564 с.
8. *Про* проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України, 1992. №37. С.550.
9. *Юзьков Л.* Проект Конституції України (в редакції від 26 жовтня 1993 року). Після обговорення на сесії Верховної Ради України у вересні – жовтні 1993 року // Конституція незалежної України : у 3-х Кн. – Кн. перша. – К., 1995. – 380 с.
10. *Камінська Н. В.* Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна. К., 2014. 414 с.
11. *Дерев'янко С. М.* Політико-правові засади референдумів в Україні. Івано-Франківськ, 2011. 848 с.

References

1. *Kolodiy A.* Do pytannya pro politychnyy rezhym v Ukrayini. Suchasnist′. 1999. № 7-8.
2. *Avtorytaryzm* y demokratyya v razvyvayushchykhsya stranakh. M., 2006. 270 s.
3. *Tatsiy V.* Naukovi zasady konstytutsiynoho reformuvannya v Ukrayini //Pravo Ukrayiny. 2009. №11. S. 12-18.
4. *Hromadyans'ke* suspil′stvo v Ukrayini: suchasnyy stan, vyklyky, stratehiya modernizatsiyi : v 3-kh t. Za zahal′noyu redaktsiyeyu akademika NAN Ukrayiny YU. S. Shemshuchenka ta akademika NAPrN Ukrayiny O. V. Skrypniuka. – T.1. Zahal′no-teoretychni ta konstytutsiyno-pravovi osnovy rozvytku hromadyans′koho suspil′stva v Ukrayini. K., 2017. 676 s.
5. *Boryslavs'ka O.* Konstytutsiyna reforma yak shlyakh formuvannya v Ukrayini konstytutsiynoyi systemy obmezhenoho pravlinnya (na osnovi dosvidu yevropeys′koyi modeli konstytutsionalizmu) // Pravo Ukrayiny. 2014. №7. S. 47-54.
6. *Moskvych L. M.* Efektyvnist′ sudovoyi systemy: kontseptual′nyy analiz. KH., 2011. 421 s.
7. *Dmytrenko M. A.* Politychna systema Ukrayiny: rozvytok v umovakh hlobalizatsiyi ta informatsiynoyi revolyutsiyi. K., 2008. 564 s.
8. *Pro* proekt novoyi Konstytutsiyi Ukrayiny: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny vid 1 lypnya 1992 r. // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, 1992. №37. S. 550.
9. *Yuz'kov L.* Proekt Konstytutsiyi Ukrayiny (v redaktsiyi vid 26 zhovtnya 1993 roku). Pislya obhovorennya na sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny u veresni – zhovtni 1993 roku //Konstytutsiya nezalezhnoyi Ukrayiny : u 3-kh Kn. – Kn. persha. – K., 1995. – 380 s.
10. *Kamins'ka N. V.* Yevropeys′ka systema mistsevoho i rehional′noho samovryaduvannya ta Ukrayina. K., 2014. 414 s.
11. *Derevyanko S. M.* Polityko-pravovi zasady referendumiv v Ukrayini. Ivano-Frankivs′k, 2011. 848 s.

Скрипнюк О. О. Утвердження засад демократичного політичного режиму в конституційному процесі сучасної України

Стаття присвячена утвердженню засад демократичного політичного режиму. Здійсненню конституційного процесу дає державотворчий та правотворчий шанс на модернізацію конституційного ладу в цілому, що відкриває перспективу для розбудови орієнтованих на сучасні демократичні цінності громадянського суспільства, держави і політичного режиму. Процес демократизації на сучасному етапі пов'язаний із істотним удосконаленням системи організації та взаємодії окремих елементів гілок державної влади та вдосконалення форми правління. Сьогодні є визнаним фактом тісного зв'язку між формою правління та демократичним політичним режимом. В статті проводиться ідея, що демократичний політичний режим немислимий поза взаємодією між державою та громадянським суспільством. Громадянське суспільство постає позитивною, конструктивною силою, яка спроможна обмежити державу своєю самостійністю, а тому є гранично важливим для розвитку демократії, бо спроможне обмежити свавілля держави та ретранслювати на рівень публічної влади об'єктивні суспільні інтереси. За демократичного політичного режиму параметри та межі державного втручання визначаються потребами громадянського суспільства. В цьому контексті конституційні зміни мають стосуватися змін конституційного ладу – категорії, яка включає у себе основи державного і суспільного ладу України.

Ключові слова: Україна, демократія, демократичний політичний режим, конституційний процес, форма правління, громадянське суспільство, держава.

Skrypniuk O. O. Approval of the principles of a democratic political regime in the constitutional process of modern Ukraine

The article is devoted to the establishment of the principles of a democratic political regime. The realization of the constitutional process is given by the state-building and law-making chance for the modernization of the constitutional order, which opens a perspective for the development of civil society-oriented civil society-oriented civil society. The process of democratization at the present stage is associated with a significant improvement in the system of organization and interaction of certain elements of the branches of government and the improvement of the form of government. Today, it is a recognized fact that there is a close connection between the form of government and the democratic political regime. The article

maintains the idea that a democratic political regime is unthinkable outside the interaction between the state and civil society. Civil society is becoming a positive, constructive force, which can limit the state with its independence, and therefore is extremely important for the development of democracy, because it is able to limit the arbitrariness of the state and retranslate the relations to the public. Under a democratic political regime, the parameters and limits of state intervention are determined by the needs of civil society. In this context, constitutional changes should relate to changes in the constitutional system – a category that includes the basics of state and social order of Ukraine.

Keywords: Ukraine, democracy, democratic political regime, constitutional process, form of government, civil society, state.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-53

УДК 340.132.6:342.565.2(477)

Тернавська Вікторія Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри охорони праці
і навколишнього середовища
Київського національного університету
будівництва і архітектури
ORCID 0000-0003-2102-619X

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВА ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток правової системи України пов'язаний не лише з прийняттям нових нормативно-правових актів, але систематичним внесенням змін і доповнень до чинних правових актів. Динаміка змістовного розвитку національного права та абстрактність положень правових норм викликають певні труднощі в учасників суспільних відносин у процесі реалізації права. Теоретично, як слушно зазначив О. Холмс, «кожен документ, що претендує на серйозність та певну юридичну силу», повинен мати одне значення задля досягнення певного результату, однак на практиці часто все виявляється не так, оскільки навіть у тлумачному словнику один і той самий термін має декілька значень [1, с. 417].

Належне дотримання, використання і застосування норм права потребують адекватного розуміння сенсу правових приписів. У процесі пізнання змісту правових норм актуалізується питання співвідношення істинності і правильності тлумачення права, оскільки баланс цих категорій є запорукою дотримання прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів та суверенних прав Української держави, що в цілому становить предмет конституційно-правової політики держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика тлумачення права шляхом з'ясування відповідності тексту правої норми дійсній волі нормотворця вже давно стала предметом дослідження науковців. Різні методологічні аспекти поняття юридичного тлумачення та техніки інтерпретації права знайшли своє відображення у наукових розвідках П. Недбайла, С. Алексєєва, Н. Вопленка, А. Черданцева, М. Цвіка, В. Копєйчикова, М. Козюбри, А. Малька, О. Скакун, А. Колодія, В. Котюка, І. Онищука, І. Шутака та інших. В той же час, питання інтерпретації права як форми і засобу реалізації конституційно-правової політики є найменш дослідженим в юридичній літературі.

Виходячи з вищезазначеного, метою даної статті є обґрунтування значимості тлумачення права не лише як форми реалізації конституційно-правової політики держави, але і засобу формування її змісту.

Основні результати досліджень. У процесі правової комунікації особливу роль відіграє інтерпретація права. Суб'єкти права, вступаючи у правові відносини певного виду, здійснюють тлумачення змісту правових норм вже на підсвідомому рівні з метою більш повного задоволення своїх суб'єктивних прав, реалізації законних інтересів та належного виконання юридичних обов'язків.

Зміст тлумачення права розглядається в декількох аспектах, які сформувалися ще в радянській юридичній науці, а саме: тлумачення здійснюється задля з'ясування смислу правових норм; тлумачення являє собою роз'яснення положень норм права; сутність тлумачення полягає у з'ясуванні і роз'ясненні норм права.

Усвідомлена участь особи у правовому житті суспільства неможлива без з'ясування смислу змісту правових норм. З'ясування має місце у всіх формах реалізації права – дотриманні, виконанні, використанні і застосуванні, однак з'ясування смислового змісту норм права у більшості не переходить у роз'яснення їх змісту. Натомість, роз'яснення смислу правових норм не може бути без його з'ясування, що зумовлено законами формальної логіки. У цьому контексті слушною видається думка Н. Вопленка про те, що процес з'ясування не виходить за рамки свідомості самого інтерпретатора, в той час, як роз'яснення є об'єктивізацією попередньої роботи мислення у формі акта роз'яснення [2, с. 6-8]. Відповідно, дотримання, виконання і використання норм права потребує лише з'ясування змісту права, натомість застосування права включає обидва елементи пізнання – спершу з'ясування, а потім роз'яснення, яке є обов'язковим елементом будь-якого правозастосовного акта, а саме мотивувальної його частини.

Необхідність тлумачення витікає, на думку А. Черданцева, із діалектики співвідношення норми права і дійсності [3, с. 474]. Такої ж позиції дотримується А. Зариський, говорячи про те, що застосування закону є процесом спроби співставити факти з правовими нормами, що викликає необхідність юридичного тлумачення [4]. Річ у тім, що норма права має загальний і абстрактний характер, що дозволяє охопити регулюванням велику кількість конкретних ситуацій, але які завжди різняться своєю індивідуальністю, своїм персоніфікованим характером. Як зазначив Р. Дворкін, «загадка виникає через те, що положення закону здаються описовими – вони стосуються того, якими виявляються справи за законом, а не того, якими вони повинні бути, – і все ж виявилося надто важко сказати, що саме вони описують» [5, с. 527-528]. Враховуючи це, а також наявні недоліки нормотворчого процесу, як-то наявність переважної більшості бланкетних та відсилочних норм у конституційному законодавстві та недодержання правил юридичної техніки, результатом чого є складність вираження або відсутність нормативного визначення спеціальних юридичних термінів, прогалини і колізії в нормативно-правових актах, виникає необхідність тлумачення правових актів. Тим не менш, закономірно постає питання, чи потрібно тлумачити кожен нормативно-правовий акт? В юридичній науці – як вітчизняній, так і зарубіжній, пануючою є думка, що тлумачення існує у будь-якому процесі реалізації права, а не лише у випадку цілеспрямованої інтерпретації незрозумілого закону чи конфлікту правових норм [3, с. 474]. Зокрема, А. Барак переконаний у тому, що кожен юридичний текст потребує інтерпретації. Більше того, «інтерпретація є попередньою умовою для перевірки дійсності норми ще до її екстракції з тексту» [6].

У загальній теорії права залежно від статусу суб'єктів права розрізняють офіційне (нормативне, казуальне) та неофіційне (побутове, професійне, доктринальне) тлумачення права [7, с. 252]. Всі види тлумачення права є важливими для ефективної реалізації правової політики держави. Так, побутове тлумачення здійснюється всіма суб'єктами права у процесі реалізації права, яке сприяє підвищенню рівня правової культури населення, що, своєю чергою, допомагає дотриманню законності і забезпеченню правопорядку в суспільстві. Однак, кваліфіковано роз'яснити зміст нормативно-правового акта може лише обізнана у праві особа, оскільки «чим недосконаліший закон, тим досконалішим, точнішим, тоншим має бути його роз'яснення» [8, с. 443].

Тлумачення права є невід'ємним елементом будь-якого виду юридичної діяльності – і правотворчої, і правозастосовної. Суб'єкт правотворчості, використовуючи відповідні засоби юридичної техніки для формулювання змісту правил поведінки та надання їм належної правової форми, здійснює тлумачення-з'ясування змісту правової норми з тим, щоб виключити у подальшому багатозначність чи некоректність її тлумачення безпосередньо адресатами. У подальшому нормотворець має право здійснювати офіційне аутентичне тлумачення-роз'яснення змісту виданих ним нормативно-правових актів для покращення правореалізаційної практики. Казуальне тлумачення є важливим для повсякденного процесу реалізації правової політики. Однак у таких випадках воно розглядається як важлива складова правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних справ, а тому має вузький спектр дії. В цілому, тлумачення правових норм в рамках саме юридичної діяльності являє собою інтелектуально-вольову діяльність, що має офіційний характер і спрямована на пізнання і роз'яснення сенсу права за допомогою певних способів (прийомів) з метою найбільш

правильної реалізації норм права. Такої позиції дотримується більшість правознавців [2, с. 11; 8, с. 441]. Однак, серед усіх видів тлумачення саме нормативне делеговане та доктринальне тлумачення відіграють, на нашу думку, провідну роль у процесі реалізації конституційно-правової політики, оскільки сприяють не лише адекватному втіленню її положень в життя, але і формуванню відповідної правоінтерпретаційної політики.

Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції відповідно до ст. 150 Конституції України наділений правом офіційного тлумачення норм Конституції України, а також вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) правових актів органів державної влади [9]. Результати правоінтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України об'єктивуються у формі правоінтерпретаційних актів, що мають обов'язкове юридичне значення для адресатів. Правові акти Конституційного Суду мають науково обґрунтований характер, оскільки спираються на правову доктрину.

Доктринальне тлумачення правових актів-документів, репрезентоване у працях видатних вчених-правознавців, одержавши загальне визнання, набуває форми правової доктрини. І хоча доктринальне тлумачення норм права не має юридичної сили, тим не менш найбільш авторитетні тлумачення часто лягають в основу правоінтерпретаційних актів офіційного тлумачення. Так, думка суддів вищих судових інстанцій та Конституційного Суду України, об'єктивована у рішеннях цих судових органів чи в окремій думці судді, має науково обґрунтований характер. Тому, на думку А. Черданцева, офіційне тлумачення не в меншому ступені є науковим, ніж доктринальне, з тією лише різницею, що в актах офіційного тлумачення фіксуються тільки висновки, які розкривають смисл норми права, сама ж аргументація висновків відсутня [3, с. 492].

Обидва види тлумачення – і нормативне делеговане, і доктринальне, є важливими для реалізації правової політики, оскільки результати такого тлумачення застосовуються і у правотворчій, і у правозастосовній формі реалізації правової політики, а тому сприяють не лише реалізації правової політики, але і формуванню та подальшому корегуванню її змісту. Як слушно зауважує М. Козюбра, «хоча правотворчість не є безпосередньо функцією правозастосовних органів, однак наявність у правотлумачній діяльності елементів правотворення є об'єктивною необхідністю в діяльності конституційних судів, а також судів загальної юрисдикції, оскільки закладена в самій природі їхньої діяльності» [10, с. 260]. Така позиція є виправданою, оскільки Конституційний Суд, наприклад, своїм висновком щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157, 158 Конституції України безпосередньо впливає на зміст законопроєкту. Тому вірно підмічає О. Кадикало, що Конституційний Суд у процесі інтерпретації не тільки пізнає позитивне право, але результат його інтерпретації безпосередньо впливає на юридичну політику держави [11, с. 16], а саме конституційно-правову політику.

Здійснюючи юридичне тлумачення, суб'єкти права застосовують правоінтерпретаційну техніку, що включає в себе сукупність спеціальних прийомів, способів і методів тлумачення. Водночас, як слушно зауважує А. Зубенко, у структурі інтерпретаційної техніки слід вирізняти техніку актів офіційного тлумачення та техніку актів неофіційного тлумачення норм права, які мають певні суттєві особливості, що зумовлено характерними відмінними властивостями та ознаками цих актів [12, с. 395-396]. Погоджуємося також з позицією І. Шутака, що тлумачення у праві вимагає не тільки специфічних способів і технологій тлумачення, а й відповідного методологічного підходу, оскільки тлумачення норм права не зводиться лише до розуміння текстів нормативно-правових актів [13, с. 21], якщо говорити про офіційне нормативне тлумачення Конституційного Суду та доктринальне тлумачення. Річ у тім, що теоретико-методологічні підходи щодо правильного та однакового розуміння і роз'яснення змісту правових норм формують офіційну правову доктрину, яка, своєю чергою, визначає тенденції державної правоінтерпретаційної політики.

О. Малько та В. Затонський визначають правоінтерпретаційну політику як «науково обґрунтовану, послідовну і системну діяльність державних органів та інститутів громадянського суспільства, спрямовану на визначення стратегії і тактики тлумачення юридичних норм, на створення необхідних умов для ефективної інтерпретації правових приписів» [14, с. 248]. В іншому випадку, слід говорити про тлумачення права як складовий компонент правозастосовної діяльності.

Отже, уповноважені державою суб'єкти правоінтерпретаційної діяльності, спираючись на правову доктрину, формують правоінтерпретаційну політику, яка спрямована на розробку стратегії і тактики уніфікації правових ідей щодо адекватного та однакового розуміння і застосування норм

Конституції України та норм інших правових актів всіма суб'єктами конституційного права. Засобами досягнення цілей правоінтерпретаційної політики та виконання її завдань є правова доктрина, правоінтерпретаційна техніка, інтерпретаційна практика, інформаційні ресурси та правоінтерпретаційні акти.

Досить часто в юридичній літературі лунає висловлювання про спрямованість правоінтерпретаційної політики на упорядкування практики реалізації юридичних норм на основі одноманітного розуміння і застосування «волі законодавця» чи то «смислу і змісту істинних цілей і задач законодавця, виражених ним у нормах права» [15, с. 12]. Однак, О. Холмс зауважував з цього приводу, що «ми не вивчаємо, що законодавець мав на увазі, ми запитуємо тільки, що означає статут» [1, с. 419].

Поняття «істинності» і «правильності» в інтерпретації права по-різному сприймається дослідниками. Так, на думку А. Черданцева, до проблеми критеріїв правильності та істинності тлумачення слід підходити з позиції матеріалістичної гносеології, в якій загальновизнано, що в якості такого критерію виступає практика, але не будь-яка, а суспільна, практика з перетворення природи і суспільних відносин [3, с. 486]. Натомість, А. Барак вважає, що інтерпретація не може бути визначена як «істинна» чи «помилкова» [6]. Насправді, проблема полягає, на нашу думку, у підміні понять «верховенство права» та «політична доцільність», що нагально демонструють, наприклад, рішення Конституційного Суду України щодо змін Конституції України у 2004, 2010 та 2014 рр. І тут можна погодитися з думкою Р. Манько, що у процесі юридичної інтерпретації вирішальну роль відіграє ідеологія [16, с. 117].

Враховуючи те, що юридичне тлумачення наділяє тлумача (суддю чи вченого-юриста) дискреційними повноваженнями задля заповнення прогалин і колізій у праві, питання полягає також у межах інтерпретації права. Н. Вітрук вважав, що інтерпретатор позбавлений абсолютної свободи вибору, границі його розсуду зумовлені обов'язком, що поширюється на всіх суб'єктів конституційних правовідносин, дотримуватися Конституції і не допускати її змін під видом тлумачення [17, с. 26]. На думку А. Барака, межі інтерпретації визначаються межами тексту [6]. М. Козюбра визначає декілька критеріїв самообмеження інтерпретатора, основним з яких є права людини, який і має визначати межі судового тлумачення і правотворення [13, с. 263].

Висновки. Таким чином, інтерпретація права виступає одночасно і засобом формування змісту конституційно-правової політики держави, уповноваженими на тлумачення права суб'єктами з високим рівнем професійної правової культури і правосвідомості, і формою її безпосередньої реалізації. Правоінтерпретаційна політика дає підстави виокремити правову інтерпретацію у самостійну форму реалізації конституційно-правової політики поряд з правозастосовною формою, що має вагоме значення для належного забезпечення прав і свобод людини і громадянина, розвитку громадянського суспільства та засад суверенноздатності Української держави шляхом упорядкування практики реалізації юридичних норм на основі однакового їх розуміння і застосування.

Список використаних джерел

1. *Oliver Wendell Holmes.* The Theory of Legal Interpretation. (1899). Harvard Law Review. Vol. 12. №. 6. P. 417-420. URL : https://www.jstor.org/stable/1321531?seq=1#metadata_info_tab_contents
2. *Вопленко Н. Н.* Официальное толкование норм права. М. : Юридическая литература, 1976. 120 с.
3. *Общая* теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Т. 2. М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. 528 с.
4. *Archie Zariski.* Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies. (2014). Athabasca University Press. 220 p. URL : https://read.aupress.ca/read/legal-literacy/section/e464ba7e-1463-48b6-8332-c7ca469fb91f
5. *R. Dworkin.* Law as Interpretation. (1982). Texas Law Review. Vol. 60. P. 527-550. URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10224/3739/dworkin.pdf?sequence=1
6. *Aharon Barak.* Purposive Interpretation in Law. 2005. Translated by: Sari Bashi. Princeton University Press. URL : http://assets.press.princeton.edu/chapters/s7991.pdf
7. *Теорія* держави і права : підручник / За заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 415 с.
8. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., стереотипне. Київ : Алерта, 2021. 528 с.
9. *Конституція* України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
10. *Загальна* теорія права : підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с. URL : https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf

11. *Кадикало О. І.* Офіційне тлумачення норм конституції і законів конституційними судами (на прикладі України та країн СНД) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2010. 20 с.
12. *Зубенко А. В.* Інтерпретаційна техніка актів тлумачення норм права. Форум права. 2012. № 4. С. 395-398. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_65
13. *Шутак І. Д.* Юридична техніка тлумачення норм права. Науково-інформаційний вісник. Право. 2015. № 11. С. 18-24.
14. *Малько А. В.,* Затонский В. А. Правовая политика: основы теории и практики: учебно-методический комплекс. Москва : Проспект, 2015. 352 с.
15. *Солдаткина О. Л.* Информационные ресурсы российской правовой политики: общетеоретический аспект: автореф. дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2010. 30 с. URL : file:///D:/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%D1%84.pdf
16. *Mańko, R. T.* (2016). Ideology and Legal Interpretation: Some Theoretical Considerations. In Constitutional Values in Contemporary Legal Space. Vol. I. P. 117-126. LU Akadēmiskais apgāds. URL : https://pure.uva.nl/ws/files/9520351/Ideology_and_Legal_Interpretation.pdf
17. *Витрук Н. В.* Верность конституции основа прогрессивного развития современной России. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. 2008. № 8 (48). С. 23-29. URL : https://cyberleninka.ru/article/n/vernost-konstitutsii-osnova-progressivnogo-razvitiya-sovremennoy-rossii

References

1. *Oliver Wendell Holmes.* The Theory of Legal Interpretation. (1899). Harvard Law Review. Vol. 12. №. 6. P. 417-420. URL : https://www.jstor.org/stable/1321531?seq=1#metadata_info_tab_contents
2. *Voplenko N. N.* Oficial'noe tolkovanie norm prava. M. : Juridicheskaja literatura, 1976. 120 s.
3. *Obshhaja* teorija gosudarstva i prava. Akademicheskij kurs v 3-h tomah. Izd. 2-e, pererab. i dop. Otv. red. prof. M. N. Marchenko. T. 2. M. : IKD «Zercalo-M», 2001. 528 s.
4. *Archie Zariski.* Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies. (2014). Athabasca University Press. 220 p. URL : https://read.aupress.ca/read/legal-literacy/section/e464ba7e-1463-48b6-8332-c7ca469fb91f
5. *R. Dworkin.* Law as Interpretation. (1982). Texas Law Review. Vol. 60. P. 527-550. URL: https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10224/3739/dworkin.pdf?sequence=1
6. *Aharon Barak.* Purposive Interpretation in Law. 2005. Translated by: Sari Bashi. Princeton University Press. URL : http://assets.press.princeton.edu/chapters/s7991.pdf
7. *Teoriia* derzhavy i prava : pidruchnyk / Za zah. red. O. M. Bandurky. Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, 2018. 415 s.
8. *Skakun O. F.* Teoriia prava i derzhavy : pidruchnyk. 4-te vyd., stereotypne. Kyiv : Alerta, 2021. 528 s.
9. *Konstytutsiia* Ukrainy. Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 # 254k/96-VR. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
10. *Zahalna* teoriia prava : pidruchnyk / Za zah. red. M. I. Koziubry. K. : Vaite, 2015. 392 s. URL : https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf
11. *Kadykalo O. I.* Ofitsiine tlumachennia norm konstytutsii i zakoniv konstytutsiinymy sudamy (na prykladi Ukrainy ta krain SND) : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk : 12.00.02. Kyiv, 2010. 20 s.
12. *Zubenko A. V.* Interpretatsiina tekhnika aktiv tlumachennia norm prava. Forum prava. 2012. # 4. S. 395-398. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_65
13. *Shutak I. D.* Yurydychna tekhnika tlumachennia norm prava. Naukovo-informatsiinyi visnyk. Pravo. 2015. # 11. S. 18-24.
14. *Mal'ko A. V.,* Zatonskij V. A. Pravovaja politika: osnovy teorii i praktiki: uchebno-metodicheskij kompleks. Moskva : Prospekt, 2015. 352 s.
15. *Soldatkina O. L.* Informacionnye resursy rossijskoj pravovoj politiki: obshheteoreticheskij aspekt: avtoref. diss. … kand. jurid. nauk : 12.00.01. Saratov, 2010. 30 s. URL : file:///D:/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%D1%84.pdf
16. *Mańko, R. T.* (2016). Ideology and Legal Interpretation: Some Theoretical Considerations. In Constitutional Values in Contemporary Legal Space. Vol. I. P. 117-126. LU Akadēmiskais apgāds. URL : https://pure.uva.nl/ws/files/9520351/Ideology_and_Legal_Interpretation.pdf
17. *Vitruk N. V.* Vernost' konstitucii osnova progressivnogo razvitija sovremennoj Rossii. Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Filosofija. Sociologija. Pravo. 2008. № 8 (48). S. 23-29. URL : https://cyberleninka.ru/article/n/vernost-konstitutsii-osnova-progressivnogo-razvitiya-sovremennoy-rossii

Тернавська В. М. Інтерпретація права як форма реалізації конституційно-правової політики держави

Стаття присвячена визначенню природи інтерпретації права та її ролі у процесі реалізації конституційно-правової політики держави. Досліджуються різні методологічні аспекти поняття юридичного тлумачення та техніки інтерпретації права, а також критерії істинності і правильності тлумачення права у процесі пізнання змісту правових норм. Аналізується співвідношення категорій «правоінтерпретаційна політика» та «правоінтерпретаційна форма реалізації правової політики». Робиться висновок, що інтерпретація права виступає одночасно і засобом формування якісного змісту конституційно-правової політики, і формою її безпосередньої реалізації. Виокремлення правоінтерпретаційної форми як самостійної форми реалізації правової політики поряд з правозастосовною формою відбувається завдяки формуванню правоінтерпретаційної політики, яка спрямована на розробку стратегії і тактики уніфікації правових ідей щодо адекватного та однакового розуміння і застосування норм Конституції України та норм інших правових актів всіма суб'єктами конституційного права. Засобами досягнення цілей правоінтерпретаційної політики та виконання її завдань є правова доктрина, правоінтерпретаційна техніка, інтерпретаційна практика, інформаційні ресурси та правоінтерпретаційні акти.

Ключові слова: тлумачення права, правоінтерпретаційні акти, правоінтерпретаційна техніка, конституційно-правова політика, правоінтерпретаційна політика.

Ternavska V. M. Interpretation of law as a form of implementation of the constitutional and legal policy of the state

The interpretation of law plays a special role in the process of legal communication. Subjects of law, entering into legal relations of a certain type, interpret the content of legal norms already at the subconscious level with the aim of better satisfying their subjective rights, realization of legitimate interests and the proper implementation of legal obligations. The rule of law has general and abstract character that permit to cover a large number of specific situations, but which always differ in their individuality, their personalized nature. Taking into account this, as well as the existing shortcomings of the rule-making process, such as the presence of the vast majority of blanket and reference norms in constitutional law and non-compliance with the rules of legal technique, resulting in difficulty of expression or lack of normative definition of special legal terms, there is a need for interpretation of legal acts.

The article is devoted to determining the nature of the interpretation of law and its role in the implementation of the constitutional and legal policy of the state. Various methodological aspects of the concept of legal interpretation and techniques of interpretation of law, as well as the criteria of truth and correctness of interpretation of law in the process of learning the content of legal norms are studied. The ratio of the categories «legal interpretive policy» and «legal interpretive form of legal policy implementation» is analyzed.

It is concluded that the state-authorized subjects of legal interpretation, based on legal doctrine, form a legal interpretive policy aimed at developing a strategy and tactics for unification of legal ideas on adequate and uniform understanding and application of norms of the Constitution of Ukraine and other legal acts by all subjects of constitutional law. The means of achieving the goals of legal interpretive policy and fulfilling its tasks are legal doctrine, legal interpretation technique, interpretive practice, information resources and legal interpretative acts.

Legal interpretive policy gives grounds to single out legal interpretation as an independent form of implementation of constitutional and legal policy along with law enforcement form, which is important for proper protection of human rights and freedoms, development of civil society and principles of sovereignability of the Ukrainian state on the basis of their equal understanding and application.

Keywords: interpretation of law, legal interpretative acts, legal interpretive technique, constitutional and legal policy, legal interpretive policy.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-54

УДК 340.14

Андрій Андрійович Шелих,
студент Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8565-880X

ДОКТРИНАЛЬНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТА ПРОФЕСІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЮРИСТА: СПІВВІДНОШЕННЯ І ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Сучасна Україна знаходиться на складному етапі свого розвитку, пов'язаному з реформуванням державних інститутів, політичними змінами, подоланням радянської свідомості та формуванням нації із свідомістю, звільненою від ідеологічно-перенасичених устоїв і стандартів, що панували до проголошення незалежності. У вирі означених процесів обґрунтовуються різні напрямки розвитку, одним з яких є імплементація позитивного іноземного досвіду, зокрема перенесення вже апробованих правових, ментальних та ідеологічних конструкцій на український вимір дійсності. Досить поширеною є ідея щодо використання власного історичного досвіду в процесі змін в Україні і, не дублюючи «захід», а впроваджуючи реформи, які найбільш повно відповідають існуючим реаліям. На нашу думку, саме цей шлях є найбільш правильним, однак за умови розуміння, що для його реалізації необхідний значний людський ресурс. Для успішної реалізації завдань сучасного етапу Україні потрібні кваліфіковані фахівці у сфері права, які зможуть створити наукову основу формування нової правової системи. Саме юристи-науковці та юристи-практики здатні обґрунтувати нову правову ідеологію і забезпечити ефективний механізм правового регулювання, які стануть запорукою успіху України на шляху до формування правової держави та гарантування органічності всіх змін в країні. Насамперед, це обумовлюється високим рівнем та професійним спрямуванням правосвідомості зазначених фахівців. Однак правосвідомість юристів-науковців і юристів-практиків має свої відмінності та характеризується особливостями формування, дослідження яких має важливе значення, адже отримані знання можливо застосувати в процесі формування правосвідомості практикуючих фахівців, а також у формуванні правосвідомості студентів-правників, що готуються стати професійними юристами і науковцями. Окрім зазначеного, дослідження обраної проблематики надасть змогу віднайти точки дотику між двома видами правосвідомості, оскільки, хоча вони і мають самостійне значення, відокремлено досягти належного правового результату вони забезпечити не зможуть. Вищезазначене надзвичайно актуалізує необхідність дослідження правосвідомості загалом і таких її видів, як доктринальна та професійно-практична, зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Означена проблема досліджувалася в працях таких вчених, як С. С. Алексєєв, А. І. Луцький, Р. А. Калюжний, І. М. Коваль, М. О. Седих, В. П. Малахов, Н. І Матузов, Н. М. Юрашевич, П. І. Новгородцев, І. А Ільїн, І. А. Лихачов, І. Фарбер, Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришин та інші. Однак, навіть враховуючи значний внесок зазначених вчених, все ж залишаються деякі аспекти проблеми взаємодії доктринальної та професійної правосвідомості, які не отримали самостійної наукової уваги.

Мета статті. Дослідити особливості доктринальної та професійної правосвідомості юриста, з'ясувати їх взаємозв'язок та взаємовпливу.

Основні результати досліджень. Україна наразі проходить досить складний етап розвитку, пов'язаний із наявністю поряд із складними економічними, політичними процесами, суттєвих про-

блем з рівнем правосвідомості як у пересічних громадян, так і представників влади, а іноді навіть деяких фахівців у сфері права. Проблеми правосвідомості громадян і представників влади ми досить детально розглядали в наших попередніх публікаціях [1, с.14-20]. В цій праці ми хочемо зосередити увагу саме на правосвідомості юристів-науковців та юристів-практиків. Проте перед тим як розпочати розгляд особливостей означених видів правової свідомості, нам потрібно з'ясувати поняття правосвідомості, яке є наріжним каменем нашого дослідження. Зазначимо, що дослідження цього поняття має досить давню історію, починаючи ще з античності. Філософи, а згодом і вчені намагалися дати визначення феномену правосвідомості. Саме тривалий історичний процес формування уявлень щодо правосвідомості обумовило наявність безлічі різних дефініцій зазначеної категорії. Ми зупинимося на деяких з них. Одним з перших науковців, хто обґрунтував визначення правосвідомості на вітчизняному науковому просторі, був І. А. Ільїн. На думку вченого, правосвідомість – це природне відчуття права, специфічне духовне налаштування інстинкту щодо себе та оточуючих. Окрім цього, І. А. Ільїн тлумачить правосвідомість як природний потяг людини до добра і справедливості [2, с. 231]. На нашу думку, таке розуміння правосвідомості досить широко репрезентує її психологічну сторону, яка відіграє дуже важливу роль у процесі прийняття рішення вчинити певну дію, що має юридичні наслідки. Розглядаючи наведене визначення в акценті правосвідомості науковців і юристів, можливо зазначити, що відчуття справедливості є обов'язковим елементом у їх діяльності, хоча і не єдиним. Ми переконані, що в діяльності фахівців у сфері права ключовими є правові знання, важливість формувати не тільки правову психологію, а й правову ідеологію. Тому, на нашу думку, визначення І. А Ільїна є дещо звуженим і повною мірою не розкриває змісту правосвідомості. Важливо згадати і розуміння правосвідомості, обґрунтоване А. Р. Ратиновим. Науковець зазначає, що правосвідомість – це сфера суспільної, групової, індивідуальної свідомості, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань, оціночних відношень до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [3, с. 80]. На нашу думку, це дуже влучне визначення, оскільки воно обґрунтовує широке розуміння правосвідомості, поєднує психологічний та ідеологічний аспекти категорії. Це розуміння більше відповідає характеристиці правосвідомості юристів і науковців, яка має досить широкий зміст. Звичайно ж не можливо не згадати про такого видатного правознавця, як С. С. Алексєєв. Вчений розуміє правосвідомість як суб'єктивну реакцію людини на право. Це пов'язано з тим, що право як соціальне явище викликає певну реакцію людей, яка може бути або позитивною (людина розуміє сутність права і його необхідність), або ж негативною (людина вважає право непотрібним). Окрім того, вчений зазначає, що право завжди невіддільне і тісно пов'язане з правосвідомістю, оскільки регулює поведінку людей, наділених волею і свідомістю [4, с. 142]. Ми погоджуємося із думкою вченого про те, що правосвідомість є відображенням права в свідомості людини, що може бути різним, тобто її суб'єктивна реакція. Однак необхідно зазначити, що це розуміння не визначає шляхів підвищення рівня правосвідомості, адже лише констатує, що реакція може бути позитивною або ж негативною. Не приділяється увага таким елементам правосвідомості, як правові знання, концепції, теорії, ідеї тощо. Завдяки розумінню правосвідомості з врахуванням вказаних елементів, стає зрозумілим, які фактори сприяють підвищенню рівня правосвідомості. Наприклад, потрібно збагачувати знання у сфері права, бути обізнаними з різними концепціями права і обрати ту, що відповідає внутрішньому переконанню або ж визначитися з правовою ідеологією, яка буде покладена в основу правової позиції. Однак визначення, обґрунтоване С. С. Алексєєвим, має велике значення, оскільки відображає один з важливих аспектів правосвідомості. Хоча правосвідомість є настільки складною категорією, що потребує врахування різних підходів до визначення цього поняття для обґрунтування найбільш повного уявлення про правосвідомість на категоріальному рівні.

Після аналізу основних підходів до розуміння правової свідомості перейдемо до з'ясування особливостей правосвідомості юристів-вчених і юристів-практиків. Розпочнемо з доктринальної правосвідомості. Насамперед необхідно звернути увагу на важливість цього виду правосвідомості, адже правова доктрина відіграє ключову роль у процесі правотворення і правореалізації. Яскравим прикладом є звернення законодавця в процесі нормотворення до основних догм права і моралі, до ідей природного права, а за виникнення колізій – до різних науково обґрунтованих шляхів їх вирішення. Окрім цього, в Україні повинно стати правилом звернення депутатів за консультаціями до провідних науковців країни для забезпечення ефективності нормотворення. Однак заз-

вичай депутати роблять це не часто або ж не беруть до уваги думки авторитетних вчених, що має негативний вплив на стан українського законодавства. Для того, аби зрозуміти, в чому полягає цінність думки вченого, необхідно з'ясувати особливості наукової правосвідомості. Наукова правосвідомість – це сукупність ідей, концепцій, поглядів, що відображають систематизоване, теоретичне пізнання права. В сучасному суспільстві науковій правосвідомості належить пріоритетна роль у формуванні напрямків розвитку права, законодавства, конституційно-правових відносин [5, с. 617]. Правосвідомість вченого, на відміну від буденної правосвідомості громадянина, формується шляхом глибокого і ґрунтовного дослідження соціально-правової дійсності. Правосвідомість юристів-вчених формується на основі цілеспрямованих досліджень з використанням спеціальних методів пізнання, що передбачають встановлення істини в результаті систематизації, узагальнення отриманих достовірних фактів, що належать до правової дійсності [6, с.7]. Поряд із зазначеним необхідно додати, що наукові пошуки, які забезпечують науковці, є дуже складною і відповідальною роботою. Це обґрунтовується тим, що, не зважаючи на власні інтереси, наростаючі політичні інтереси та інтереси певних соціальних груп, юрист-вчений повинен здійснювати свої дослідження максимально об'єктивно. Він має розкривати лише зміст, значення і сенс права, його інститутів і категорій, тим самим показуючи всі їхні переваги та недоліки. Наукові дослідження не можуть бути спрямовані на обґрунтування інтересів окремих груп людей, бути підлаштовані під певні політичні ідеї, оскільки це спричинить втрату призначення цих досліджень, вони не забезпечать вияв найбільш ефективних напрямків розвитку права, що спричинить нівелювання права та держави. Складність доктринальної правосвідомості обумовлюється і її багатогранністю, адже цьому виду правової свідомості притаманний синтез елементів політичної, моральної, релігійної та економічної свідомості. Варто також пам'ятати, що доктрина визнається джерелом права, а отже, породжує правові відносини. Тому перед науковцями постає важливе і відповідальне завдання – формувати якісну, змістовну і ефективну доктрину, що стане важливим джерелом права, і яка буде перешкоджати формалізації права і його «омертвінню».

Ми переконалися, що роль доктринальної правосвідомості надзвичайно важлива, проте правосвідомість юристів забезпечує практичне втілення догми в регулюванні суспільних відносин. Взагалі термін «правосвідомість юриста» може вживатися для характеристики правової свідомості юристів як соціальної групи, якій притаманний якісно своєрідний (професійний) рівень сприйняття правових явищ [7, с. 59]. В сучасній юридичній літературі правосвідомість юриста більшість науковців визначає як одну із форм правосвідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права; діяльності, пов'язаної з ним; виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями як регулятора суспільних відносин [8, с. 302]. Цілком слушно зазначає Р. А. Калюжний з приводу значення юридичної правосвідомості для юриста-практика. Вчений звертає увагу, що юридична правосвідомість не просто сприяє усвідомленню юристом цілей юридично значимої поведінки, але й слугує визначальним джерелом та каналом цього усвідомлення. Тут мається на увазі регулююча роль правосвідомості в цілому. Проте регулюючий ефект чинять і окремі його структурні елементи – правове знання, обізнаність в праві, правові установки та ін. Правосвідомість допомагає представнику юридичної професії правильно застосовувати можливі засоби для досягнення поставлених цілей, що дозволяє знаходити оптимальний варіант значимої поведінки, співставляючи закон із життєвими ситуаціями [9]. Ми цілком погоджуємося з думкою вченого, адже для успішної роботи юрист повинен мати високий рівень не просто правосвідомості, а юридичної правосвідомості для того, аби більш повно оцінювати юридичні факти і знаходити найоптимальніший варіант поведінки в тій чи іншій юридичній ситуації. Зазначене суттєво відрізняє правосвідомість юриста і пересічного громадянина. Також вважаємо за потрібне звернути увагу на складності діяльності юристів. Зокрема, це наявність високих вимог до його ділових та моральних якостей. Знання соціальних норм, стійкий імунітет до правового нігілізму та антиморальності, виховання, виключаючи мотиви особистої неупередженості, суб'єктивізму, зловживання владою чи службовим становищем, морально стійка людина – це головні якості характеру юристів. Крім цього, юрист повинен бути наділений ще й інтелектуальними (розвинене логічне мислення, хороша пам'ять), характерологічними (відданість справі, честь, совість, відповідальність, принциповість, наполегливість) та комунікативними (вміння спілкування, врівноваженість) якостями, а також не забувати про значення самооцінки (самокритичність, почуття гідності) у розвитку потенціалу висококваліфікованого фахівця. Значну роль у

цьому відіграє ряд як об'єктивних (стан розвитку політико-правової системи, економічні, соціальні, правові погляди членів суспільства), так і суб'єктивних факторів (правове виховання, освіта). Важливо зазначити на тому, що вищезазначені фактори, взаємодіючи один з одним, дозволяють досягти максимально позитивних результатів [9]. Проте, як свідчить практика, в Україні є чимало низькокваліфікованих юристів, які не відповідають вказаним вище вимогам. Тому важливим є питання формування правосвідомості юриста. До основних засобів формування правосвідомості юристів необхідно віднести правове виховання та правову освіту. Адже ці засоби є первинними (базовими) елементами механізму формування правосвідомості у майбутніх фахівців в галузі права, дія яких спрямована на розвиток правової компетентності, що передбачає інтегровану здатність особистості цілісно реалізувати на практиці знання, способи діяльності, досвід правомірної поведінки, правові ціннісні орієнтації в конкретних моделях правової поведінки. Звісно, ні правове виховання, ні правова освіта не охоплюють всього комплексу формування індивідуальної правосвідомості правника, але вони є визначальними чинниками у цьому процесі. Формування правосвідомості – не єдина ціль правового виховання та правової освіти, оскільки їхнім важливим завданням є також підвищення рівня правової культури, правової активності, формування стійкої правомірної поведінки, в основу якої покладаються моральні принципи. Таким чином, при виробленні нових орієнтирів української правової політики повинен бути врахований той факт, що формування правосвідомості юристів здійснюється під впливом соціального середовища (об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, що функціонують як на рівні макросередовища, так і на рівні мікросередовища, пронизуючи всі сфери суспільного життя), особливо під впливом тієї її частини, яка пов'язана з правом, його формуванням та реалізацією. Свідоме ставлення до права може сформуватися тоді, коли воно стає частиною традиції, впродовж тривалого часу функціонує у відносно незмінному вигляді, акумулюючи інновації, розвиваючись у відповідності до суспільного прогресу. Саме під час взаємодії правових механізмів, а також неправових (загальносуспільних) засобів та регуляторів формуються рівні правової свідомості студентської молоді, зокрема майбутніх юристів, яка виявляється в різних формах її правової поведінки [9]. На підставі розглянутих особливостей правосвідомості юриста-практика можемо виокремити її ознаки. Зокрема, можливо зазначити на наступних: визначає правосвідомість людей, для яких юриспруденція, закони, підзаконні акти є «інструментами» професії; ґрунтується на поглибленому вивченні норм права для конкретного виду юридичної діяльності; знаменується переходом від рівня правових уявлень і почуттів до рівня правових принципів і установок [10, с. 32-36]. Згадані ознаки хоча і не є об'ємними, але досить повно визначають особливі риси правосвідомості юриста. Варто також згадати основні функції цього виду правосвідомості. До них належать: пізнавальна, спрямована на отримання правових знань, інформації про чинне законодавство і специфіку його застосування в практичній діяльності; оціночна, яка реалізується через оцінку юридично значимих подій, явищ, обставин і документів, а також зіставлення їх з прийнятими в суспільстві цінностями і нормами; регулятивна, дозволяє формувати механізм регулювання поведінки або дії з урахуванням правових установок. Серед функцій професійної правосвідомості також виокремлюють пізнавально-змінюючу, регулятивно-охоронну, комунікативно-трансляційну, соціалізаційну і прогностичну [10, с. 32-36].

Дослідивши більш детально особливості правосвідомості юристів-вчених і юристів-практиків, варто порівняти їх основні характеристики. По-перше, доктринальна правосвідомість має конструктивний характер, на протилежність професійній правосвідомості, що є нормативною. Важливо, що в кожному з типів домінуюча властивість не поєднується з аналогічними властивостями, характерними для інших типів правосвідомості.

По-друге, основним елементом доктринальної правосвідомості є концептуальна ідея, а професійної правосвідомості – норма. По-третє, праворозуміння, незалежно від його типу, властиве лише доктринальній правосвідомості. У свою чергу, для професійної правосвідомості характерним є правове знання. По-четверте, порівнювані типи правосвідомості розрізняються за домінуючими механізмами дії: в доктринальній правосвідомості домінує механізм віри, в професійній правосвідомості – механізм ідеології. По-п'яте, для доктринальної правосвідомості центральним є принцип формальної рівності, на його основі розгортається система права, законодавства, правозастосування, правосуддя. Для професійної правосвідомості центральним є принцип відповідальності [11, с. 25].

Як бачимо, вказані властивості підтверджують, що доктринальна правосвідомість характеризується насамперед найвищим рівнем сприйняття права і забезпечує формування підвалин,

які будуть використовуватися на практиці. Щодо правосвідомості юристів або професійної правосвідомості, то вона націлена не стільки на пошук істини, скільки на практичне застосування права. Поряд з цим практики формують питання, на які відповідають теоретики. Тобто ми бачимо тісний взаємозв'язок і взаємовплив видів правосвідомості, які ми аналізуємо. Також необхідно зазначити, що на сучасному етапі багато фахівців поєднують у собі обидва види правосвідомості. Оскільки чимало науковців є практикуючими адвокатами, а юристи, базуючись на отриманому досвіді і досліджуючи фундаментальні питання права, захищають кандидатські і докторські дисертації, тобто стають науковцями. Тому не можна стверджувати однобічність підходу до розуміння доктринальної правосвідомості і правосвідомості юриста. На практиці фахівці мають комплексний характер правової свідомості, яка поєднує ознаки обох її видів.

Висновки. Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що лише у тісній взаємодії правосвідомості юристів-вчених і юристів-практиків можливо досягнути розвитку і вдосконалення нашої правової системи. Науковці наповнюють право сенсом, формуючи правову ідеологію, а юристи на практиці впроваджують у життя догми права і в процесі здійснення професійної діяльності виявляють нові питання, які мають бути досліджені і вирішені вченими, створюючи ефективний механізм, який самовдосконалюється з виникненням нових видів і сфер суспільних відносин. На жаль, в Україні існують перешкоди для належного функціонування цього механізму. При прийнятті державних рішень і законів не завжди враховується думка вчених і юристів, в результаті приймаються не обґрунтовані закони без чіткого механізму реалізації. Окрім цього, іноді доктрина і практика працюють на користь певних груп людей (еліти), що є недопустимим та виявляє недостатній рівень правової свідомості цих фахівців. Отже, необхідно на державному рівні виробити шляхи вдосконалення правосвідомості нині працюючих вчених і юристів, а також студентів, які проходять навчання та готуються стати фахівцями, задля того, аби якомога більша кількість професіоналів володіли належними якостями і свідомо була здатна рухати нашу країну у напрямку правової держави.

Список використаних джерел

1. *Шелих А. А.* Правосвідомість: доктринальні підходи до розуміння. Прикарпатський юридичний вісник : збірник наукових праць. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 2 (27). С. 14–20.
2. *Ильин И. А.* Собр. соч. : в 10 т. / Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы. Т. 4. М., 1994. 620 с.
3. *Ратинов А. Р.* Правосознание и преступное поведение // Вопросы изучения преступности и борьбы с нею: Сборн. материалов III Всесоюз. науч. семинара по проблемам криминологии. М., 1975. С. 70-87.
4. *Теория* государства и права/ Алексеева С. С., Архипова С. И. и др. М. : Юридичиская литература, 2005. 496 с.
5. *Теория* государства и права. / Курс лекций под ред. Н. Й. Матузова, А. В. Малько, 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юристь, 2001. 776 с.
6. *Седых М. А.* Доктринальное правосознание и доктринальное правотолкование как взаимообуславливающие категории // Юридическая наука. 2011. №1. С. 6-9.
7. *Луцький А. І.* Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2014. №2. С. 50-60.
8. *Муж В. В.* Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. – 2016. – № 837. – С. 297-303.
9. *Калюжний Р. А.* Формування правосвідомості юристів в сучасних умовах освітніх змін: мат. науково-практичної конференції. Правова освіта в Україні: еволюція, сучасний стан, перспективи розвитку, м. Київ, 27 квітня 2017 р. Режим доступу: http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/32549
10. *Махрова М. В.,* Махрова Е. И Подходы к определению функций правосознания и профессионального правового сознания. Юридическая наука как основа формирування правовой культуры современного человека: материалы Международной научно-практической конференции., г. Магнитогорск, 08 ноября 2018 г. С. 32-36.
11. М*алахов В. П.,* Маилян С. С.,Сигалов К. Е. Доктринальное правосознание: характерные черты и тенденции изменений // Вестник Нижегородской академии МВД России. 2017. № 4 (40). С. 25.

References

1. *Shelykh A. A.* Pravosvidomist: doktrynalni pidkhody do rozuminnia. Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats. Odesa : Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2019. Vyp. 2 (27). S. 14–20.
2. *Ylyn Y. A.* Sobr. soch. v 10 t. / Sost. y komment. Yu. T. Lysytsы. T. 4. M., 1994. 620 s.
3. *Ratynov A. R.* Pravosoznanye y prestupnoe povedenye // Voprosы yzuchenyia prestupnosty y borbы s neiu: Sborn. materyalov III Vsesoiuz. nauch. semynara po problemam krymynolohyy. M., 1975. S. 70-87.
4. *Teoryia* hosudarstva y prava/ Alekseeva S. S., Arkhypova S. Y. y dr. M. : Yurydychyskaia lyteratura, 2005. 496 s.
5. *Teoryia* hosudarstva y prava. / Kurs lektsyi pod red. N. I. Matuzova, A. V. Malko, 2-e yzd., pererab. y dop – M.: Yuryst, 2001. 776 s.
6. *Sedыkh M. A.* Doktrynalnoe pravosoznanye y doktrynalnoe pravotolkovanye kak vzaymoobuslavlyvaiushchye katehoryy // Yurydycheskaia nauka. 2011. №1. S. 6-9.
7. *Lutskyi A. I.* Pravosvidomist yurysta yak subiektyvne vidobrazhennia chynnoi pravovoi ideolohii // Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 2014. №2. S. 50-60.
8. *Muzh V. V.* Pravosvidomist: teoretychni aspekty poniattia // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriia : Yurydychni nauky. – 2016. – № 837. – S. 297-303.
9. *Kaliuzhnyi R. A.* Formuvannia pravosvidomosti yurystiv v suchasnykh umovakh osvitnikh zmin: mat. naukovo-praktychnoi konferentsii. Pravova osvita v Ukraini: evoliutsiia, suchasnyi stan, perspektyvy rozvytku, m. Kyiv, 27 kvitnia 2017 r. Rezhym dostupu: http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/32549
10. *Makhrova M. V.,* Makhrova E. Y Podkhodы k opredelenyiu funktsyi pravosoznanyia y professyonalnoho pravovoho soznanyia. Yurydycheskaia nauka kak osnova formyruvanyia pravovoi kulturы sovremennoho cheloveka: materyalы Mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy., h. Mahnytohorsk, 08 noiabria 2018 h. S. 32-36.
11. *Malakhov V. P.,* Maylian S. S., Syhalov K. E. Doktrynalnoe pravosoznanye: kharakternыe cherty y tendentsyy yzmenenyi // Vestnyk Nyzhehorodskoi akademyy MVD Rossyy. 2017. №4 (40). S. 25.

Шелих А. А. Доктринальна правосвідомість і професійна правосвідомість юриста: співвідношення і значення для суспільства

Зосереджено увагу саме на правосвідомості юристів-науковців та юристів-практиків. Проте перед тим як розпочати розгляд особливостей означених видів правової свідомості, нам потрібно з'ясувати поняття правосвідомості, яке є наріжним каменем нашого дослідження. Зазначимо, що дослідження цього поняття має досить давню історію, починаючи ще з античності. Філософи, а згодом і вчені намагалися дати визначення феномену правосвідомості. Саме тривалий історичний процес формування уявлень щодо правосвідомості обумовило наявність безлічі різних дефініцій зазначеної категорії.

Насамперед необхідно звернути увагу на важливість цього виду правосвідомості, адже правова доктрина відіграє ключову роль у процесі правотворення і правореалізації. Яскравим прикладом є звернення законодавця в процесі нормотворення до основних догм права і моралі, до ідей природного права, а за виникнення колізій – до різних науково обґрунтованих шляхів їх вирішення. Окрім цього, в Україні повинно стати правилом звернення депутатів за консультаціями до провідних науковців країни для забезпечення ефективності нормотворення. Однак зазвичай депутати роблять це не часто або ж не беруть до уваги думки авторитетних вчених, що має негативний вплив на стан українського законодавства. Для того, аби зрозуміти, в чому полягає цінність думки вченого, необхідно з'ясувати особливості наукової правосвідомості. Наукова правосвідомість – це сукупність ідей, концепцій, поглядів, що відображають систематизоване, теоретичне пізнання права.

Правосвідомість вченого, на відміну від буденної правосвідомості громадянина, формується шляхом глибокого і ґрунтовного дослідження соціально-правової дійсності. Правосвідомість юристів-вчених формується на основі цілеспрямованих досліджень з використанням спеціальних методів пізнання, що передбачають встановлення істини в результаті систематизації, узагальнення отриманих достовірних фактів, що належать до правової дійсності.

Складність доктринальної правосвідомості обумовлюється і її багатогранністю, адже цьому виду правової свідомості притаманний синтез елементів політичної, моральної, релігійної та економічної свідомості. Варто також пам'ятати, що доктрина визнається джерелом права, а отже, породжує правові відносини. Тому перед науковцями постає важливе і відповідальне завдання – формувати якісну, змістовну і ефективну доктрину, що стане важливим джерелом права і яка буде перешкоджати формалізації права і його «омертвінню».

Звернуто увагу на складності діяльності юристів. Зокрема, це наявність високих вимог до його ділових та моральних якостей. Знання соціальних норм, стійкий імунітет до правового нігілізму та антиморальності, виховання, виключаючи мотиви особистої неупередженості, суб'єктивізму, зловживання владою чи службовим становищем, морально стійка людина – це головні якості характеру юристів.

До основних засобів формування правосвідомості юристів необхідно віднести правове виховання та правову освіту. Адже ці засоби є первинними (базовими) елементами механізму формування правосвідомості у майбутніх фахівців в галузі права, дія яких спрямована на розвиток правової компетентності, що передбачає інтегровану

здатність особистості цілісно реалізувати на практиці знання, способи діяльності, досвід правомірної поведінки, правові ціннісні орієнтації в конкретних моделях правової поведінки. Звісно, ні правове виховання, ні правова освіта не охоплюють всього комплексу формування індивідуальної правосвідомості правника, але вони є визначальними чинниками у цьому процесі.

Досліджено основні функції цього виду правосвідомості. До них належать: пізнавальна, спрямована на отримання правових знань, інформації про чинне законодавство і специфіку його застосування в практичній діяльності; оціночна, яка реалізується через оцінкуюридично значимих подій, явищ, обставин і документів, а також зіставлення їх з прийнятими в суспільстві цінностями і нормами; регулятивна, дозволяє формувати механізм регулювання поведінки або дії з урахуванням правових установок.

Визначено співвідношення цих видів правосвідомості, по-перше, доктринальна правосвідомість має конструктивний характер, на протилежність професійній правосвідомості, що є нормативною. Важливо, що в кожному з типів домінуюча властивість не поєднується з аналогічними властивостями, характерними для інших типів правосвідомості.

По-друге, основним елементом доктринальної правосвідомості є концептуальна ідея, а професійної правосвідомості – норма. По-третє, праворозуміння, незалежно від його типу, властиве лише доктринальній правосвідомості. У свою чергу, для професійної правосвідомості характерним є правове знання. По-четверте, порівнювані типи правосвідомості розрізняються за домінуючими механізмами дії: в доктринальній правосвідомості домінує механізм віри, в професійній правосвідомості – механізм ідеології.

Зазначимо, що лише у тісній взаємодії правосвідомості юристів-вчених і юристів-практиків можливо досягнути розвитку і вдосконалення нашої правової системи. Науковці наповнюють право сенсом, формуючи правову ідеологію, а юристи на практиці впроваджують у життя догми права і в процесі здійснення професійної діяльності виявляють нові питання, які мають бути досліджені і вирішені вченими, створюючи ефективний механізм, який самовдосконалюється з виникненням нових видів і сфер суспільних відносин.

Ключові слова: правосвідомість, професійна правосвідомість юриста, суспільство.

Shelyh A. A. Doctrinal legal consciousness and professional legal consciousness of a lawyer: the relationship and significance for society

The focus is on the legal awareness of legal scholars and legal practitioners. However, before we begin to consider the features of these types of legal consciousness, we need to clarify the concept of legal awareness, which is the cornerstone of our study. Note that the study of this concept has a long history, dating back to antiquity. Philosophers, and later scientists, tried to define the phenomenon of legal consciousness. It is the long historical process of forming ideas about legal consciousness that has led to the existence of many different definitions of this category.

First of all, it is necessary to pay attention to the importance of this type of legal awareness, because legal doctrine plays a key role in the process of lawmaking and law enforcement. A striking example is the legislator's appeal in the process of rule-making to the basic dogmas of law and morality, to the ideas of natural law, and in the event of conflicts – to various scientifically sound ways to solve them. In addition, in Ukraine it should become a rule for deputies to seek advice from the country's leading scientists to ensure the effectiveness of rule-making. However, deputies usually do this infrequently or do not take into account the opinions of reputable scholars, which has a negative impact on the state of Ukrainian legislation. In order to understand the value of a scientist's opinion, it is necessary to find out the features of scientific legal consciousness. Scientific legal consciousness is a set of ideas, concepts, views that reflect a systematic, theoretical knowledge of law.

The legal consciousness of a scientist, in contrast to the everyday legal consciousness of a citizen, is formed through a deep and thorough study of socio-legal reality. Legal awareness of legal scholars is formed on the basis of purposeful research using special methods of cognition, which provide for the establishment of truth as a result of systematization, generalization of the obtained reliable facts relating to legal reality.

The complexity of doctrinal legal consciousness is due to its versatility, because this type of legal consciousness is characterized by a synthesis of elements of political, moral, religious and economic consciousness. It is also important to remember that doctrine is recognized as a source of law and therefore creates a legal relationship. Therefore, scholars face an important and responsible task - to form a high-quality, meaningful and effective doctrine that will be an important source of law and which will prevent the formalization of law and its «death».

Attention is paid to the complexity of lawyers. In particular, it is the presence of high requirements for his business and moral qualities. Knowledge of social norms, stable immunity to legal nihilism and immorality, upbringing, excluding motives of personal impartiality, subjectivism, abuse of power or official position, a morally stable person – these are the main qualities of the character of lawyers.

The main means of forming legal awareness of lawyers include legal education and legal education. After all, these tools are the primary (basic) elements of the mechanism of formation of legal awareness in future professionals in the field of law, whose action is aimed at developing legal competence, which provides an integrated ability to fully implement in practice knowledge, methods, experience of lawful behavior, legal values models of legal behavior. Of course, neither

legal education nor legal education covers the whole complex of formation of individual legal consciousness of a lawyer, but they are determining factors in this process.

The main functions of this type of legal consciousness are studied. These include: cognitive, aimed at obtaining legal knowledge, information about current legislation and the specifics of its application in practice, evaluation, which is implemented through the assessmentlegally significant events, phenomena, circumstances and documents, as well as comparing them with accepted values and norms in society; regulatory, allows you to form a mechanism for regulating behavior or action, taking into account the legal framework.

The correlation of these types of legal consciousness is determined, firstly, doctrinal legal consciousness has a constructive character, as opposed to professional legal consciousness, which is normative. It is important that in each of the types the dominant property is not combined with similar properties characteristic of other types of legal consciousness.

Secondly, the main element of doctrinal legal consciousness is the conceptual idea, and professional legal consciousness is the norm. Third, the understanding of law, regardless of its type, is inherent only in doctrinal legal consciousness. In turn, professional legal awareness is characterized by legal knowledge. Fourth, the compared types of legal consciousness differ in the dominant mechanisms of action: in doctrinal legal consciousness the mechanism of faith dominates, in professional legal consciousness – the mechanism of ideology.

It should be noted that only in the close interaction of legal awareness of legal scholars and legal practitioners is it possible to achieve the development and improvement of our legal system. Scholars fill law with meaning, forming legal ideology, and lawyers in practice implement the dogmas of law and in the process of professional activity identify new issues to be studied and solved by scientists, creating an effective mechanism that improves with the emergence of new types and areas of public relations .

Keywords: legal awareness, professions on legal awareness of a lawyer, society.

DOI: 10.33663/2524-017X-2021-12-55

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ, ЯКІ ПУБЛІКУЮТЬСЯ В НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЖУРНАЛІ «АЛЬМАНАХ ПРАВА»

Наукові статті повинні відповідати постанові Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України».

Загальні вимоги до структури наукових статей:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій, на яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формування цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Обсяг статті не повинен перевищувати 10 сторінок (шрифт – Times New Roman; кегль – 14; інтервал – 1,5).

Послідовність розміщення складових статті:

– УДК;
– відомості про автора;
– ORCID;
– назва;
– основний текст;
– використані джерела;
– анотація та ключові слова.

Вимоги до оформлення наукової статті:

– у верхній частині статті – універсальний десятковий код (УДК);

– нижче – ім'я та прізвище автора (співавторів), науковий ступінь, вчене звання, почесне звання, посада та місце роботи автора, ORCID;

– нижче – назва статті з вирівнюванням по центру сторінки та виділенням напівжирним шрифтом; посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок (наприклад: [1, с. 25–26]), а самі назви джерел наводяться у кінці статті у порядку згадування у тексті (розділ «Використані джерела»);

– у списку використаних джерел слід вказати: для періодичних видань – прізвище та ініціали автора статті, її назву, найменування та рік видання, номер, сторінки; для книг – прізвище та ініціали автора, назву книги, місто, видавництво та рік її видання, загальну кількість сторінок видання;

– після списку використаних джерел подається References (список використаних джерел латинськими літерами). Для автоматичної транслітерації використаних джерел можна використовувати безкоштовні інтернет-ресурси: http://ukrlit.org/transliteratsiia (транслітерація джерел з української мови); https://translitonline.com (транслітерація джерел з російської мови).

після References подаються: анотації мовою статті (1000-1500 знаків) та англійською (2500-3000 знаків). Анотації мають містити прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів), а також назву статті, після чого йде сам текст анотації;

– під анотаціями розміщуються ключові слова (4–8 слів) українською та англійською мовами відповідно.

Вимоги щодо надання матеріалів:

– роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором); електронний варіант статті;

– довідка про автора (співавторів) із зазначенням: прізвища, ім'я, по батькові, наукового ступеня, вченого звання, почесного звання, місця роботи й посади, контактного номера телефону (мобільний, робочий), електронної пошти та поштової адреси з індексом;

– якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності та витяг із протоколу засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Матеріали (стаття і довідка про автора) можуть надсилатися й електронною поштою (idp.teorija.confer@gmail.com). Назви файлів повинні містити прізвище автора (наприклад: Іванов стаття – doc; Іванов довідка – doc).

Для зручності авторів рекомендуємо як зразок оформлення розглянути вже опубліковані статті у науково-практичному юридичному журналі «Альманах права». Редакційна колегія залиша за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей. Викладені вимоги до статей мають бути суворо дотримані, у протилежному разі стаття відхиляється.

Адреса: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202.
Тел./факс: (044) 278-80-24
Офіційний сайт: http://www.almanahprava.org.ua/
E-mail: idp.teorija.confer@gmail.com

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

Випуск 12

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
Серія КВ № 24053-13893 ПР від 31.07. 2019 р.

Щорічник

Редактори: *О. Л. Львова, С. О. Сунєгін*
Художнє оформлення: *А. О. Шаригін, Р. С. Бронцевич*

Адреса редакційної колегії:
01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202
тел./факс (044) 278-80-24

*Відповідальність за достовірність інформації,
що міститься в друкованих матеріалах, несуть автори.
Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Підписано до друку 29.07.2021.
Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк різографічний.
Обл.-вид. аркуш. 49,4. Ум. друк. арк. 39,78.
Наклад 110 прим. Зам.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю. 21027, а/с 6625,
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 603-000, 69-67-69, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@gmail.com